

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका^३

सर्वतन्त्रस्यतन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यदर्शनाध्यापकेन
महामहोपाध्यायगङ्गाधरशास्त्रिणा
संशोधिता ।

दत्तात्रेयां

रं. जे. लानरसकम्पन्याय्येन स्वमुद्रालये मुद्रिता ।

संवत् १९५४ ।

॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

अथेयं प्रकाशयते न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका मुद्रयित्वा । अस्याः
किल रचयिता त्रिश्ययिष्यासघेदुषीधिभयः श्रीमान् घाचस्पतिमिश्रः । अयं
घर्षेण दर्शनेषु निबन्धान् प्रणेतुमुद्यते । न्यायदर्शनस्य सर्वदर्शनेष्येगितामा-
कलयन् वात्स्यायनमुनिप्रणीतं, गौतमसूत्राणां भाष्यं दिङ्नागप्रभृतिभिर्नोस्ति-
कैर्दूषितमुद्विधीर्षुणोद्द्योतकरेण निर्मिते, न्यायवार्तिके पुनरपरैर्नोस्ति, कैर्दूषिते
तदुद्धारयेमं निबन्धमरचयदिति । यदक्षपादः प्रथरो मुनीनां शमाय यास्त्रं,
जगते जगद् । कुतार्किकाद्याननिवृत्तिहेतुर्विधीयते । तस्य भया निबन्ध-
इति वार्तिकदश्लोकेन कुतार्किकैर्दिङ्नागप्रभृतिभिरिति तद्व्याख्यानेन इच्छा-
मि किमपि पुण्यं दुस्तरकुनिबन्धप्रह्लमन्नानाम् । तद्द्योतकरगवीनामतिज-
तौनां समुद्धारणादिति टीकाकृदुक्त्या चायगम्यते । अथे च, श्रीघाचस्पति-
मिश्रः श्रीमदुदयनाचार्यादतिप्राचीनः इति, शक्यमथगन्तुमुदयनाचार्यकृतता-
त्पर्यपरिशुद्धिनामके तात्पर्यटीकाव्याख्याने, व्याख्येयनिबन्धादरातिशयशंसिना,
मातः सरस्पति पुनः पुनरेव नत्वा बद्धाञ्जलिः किमपि विज्ञपयाम्यवेहि ।
याकृचेतसोर्मम तथा भय साधधाना घाचस्पतेर्ध्वंसि न स्वलतो यथैते ॥
इति सरस्पती प्रति सत्प्रायेनेन ।

तर्कान्वराद्दृष्टमिष्यतीतेषु शकान्ततः ।

घर्षेणुदयनश्चक्रे सुबोध्यां लक्षणावलीम् ॥

इति श्लोको लक्षणावल्या अन्ते दृश्यते तेनोदयनाचार्यस्थितिशक-
कालः ६०६ इति लभ्यते । ततः पूर्वं घाचस्पतिमिश्रो वैक्रम ८६८ घत्सरे
न्यायसूचीनिबन्धमरुतोदिति तदीयेन ।

न्यायसूचीनिबन्धो ऽसाधकारि सुधियां मुदे ।

श्रीघाचस्पतिमिश्रेण ब्रह्मवसु८६८वत्सरे ॥

इति श्लोकेनायम्यते । तेनोदयनावार्यकालाद् १४३ वर्षेभ्यः
 पूर्वं श्रीषास्वतिमिश्र आसीदिति प्रतीयते । न्यायभाष्यदूषणपरः प्रमा-
 णसमुच्चयनामा ग्रन्थो दिङ्नागेन निर्मित इति श्रूयते न त्वद्याप्यन्वि-
 प्यमाणोऽप्युपलब्धः । धार्तिकदूषणपरस्तु किं नामकः केन कृतो निबन्ध
 इति नाद्याप्यवधुनेम् । तामिमां न्यायधार्तिकतात्पर्यटीकां साङ्ख्यतत्त्वको-
 मुद्यां न्यायतात्पर्यटीकायामुपपादितमस्माभिरिति लेखं पश्यद्विदर्शनरसिके-
 रन्विष्यमायामप्यनुपलभ्यमानां मनीषिभ्यः खेदग्रन्थो विविधदर्शनानुरा-
 गवतां काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षेण श्रीमदार्यवेनि-
 सहाद्विद्यमहोदयेन कलिकाताख्यपुस्तकालयात्प्रथमतृतीयचतुर्थपञ्चमाध्याया-
 नत्यन्तमशुद्धान् सं. १६०३ घत्सरे लिखितान् अथत्यपुस्तकालयस्य च
 खण्डितं शुद्धप्रायं लेखकालप्रदर्शनविकलं पुस्तकं मङ्घिसुरनगराद् द्वितीय-
 तृतीयचतुर्थीध्यायान् सं. १४५८ संघत्सरे लिखितान् ददता संपादितसम-
 स्तपुस्तकेषु धाराशयीनिवासिना विविधसंस्कृतपुस्तकसंपादनरसिकेन श्री-
 भोविन्दटासगुप्रमहोदयेन दत्तमशोधितं संपूर्णप्रायं नवीनं पुस्तकमाद्यपुस्तक-
 स्थानउपयोच्य प्रदर्शितपुस्तकेभ्यः पाठभेदानुपसृक्तान् प्रदर्शयन् सुषाण्डि
 स्थूलतमाहरैर्भाष्यधार्तिकभागान् स्थूलाक्षरैर्ग्रीका मूढमाक्षरैर्प्रियर्षीं च मूढम-
 तमाक्षरैर्निवेशयन् ययामति संशोध्य प्रकाशयन् संभावये दर्शनरसिकमन-
 स्तोपकारिणीम् । अस्यां च मदीयमतेरवाटवेन सोसकाक्षरगोत्रकटोषेण
 शेषमता अशुद्धीः साम्यन्तो गुणैरुदृष्टयो महारया आस्वादयन्तु प्राचीनत-
 मदर्थेनालोचनसमुत्थं प्रमोद प्रसीदतु धानेन प्रयासेन भगवान् सर्वान्तर्गामी
 श्रीकाशीविश्वेश्वर इति शुभम् ॥

संघत् १६५४ फा. शु. १ सोमे ।

{ महामहोपाध्यायो
 गङ्गाधरशास्त्री ।

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाः सूचीपत्रम् ।

पृ.	श.	पृ.	पं.
३८८	१२ अह्निकत्वापेक्षयाकारित्वानुपपन्न्यायेपः ।	५११	१५ अपसिद्धान्तलक्षणम् ।
५०	५ अघ्यातिनिराकरणम् ।	५०३	१ अपार्थकलक्षणम् ।
५०६	४ अज्ञानलक्षणम् ।	३४१	१ अपोहवादनिरासः ।
४०६	१६ अदृष्टस्य शरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वम् ।	३३५	१७ अपोहशब्दार्थत्वनिरासः ।
५०६	१० अधिस्तलक्षणम् ।	३३६	८ अपोहशब्दार्थत्वनिरासः हेतुः ।
५०८	१२ अननुभाषणलक्षणम् ।	३३४	२४ अपोहशब्दार्थत्वाक्षेपः ।
५०८	५ अननुभाषणस्य निषेधस्यान्त्ये मुक्तिः ।	३३७	७ अपोहशब्दार्थत्वे दोषान्तरम् ।
४८७	६ अनित्यसमलक्षणम् ।	३४०	४ अपोहस्यरूपनिरूपणम् ।
४७६	१ अनुन्यातिसमलक्षणम् ।	३४४	१ अपोहानुपपत्तिः ।
४८६	२४ अनुपपत्तिप्रसंगप्रत्याख्यानम् ।	५०४	४ अप्राप्तकाललक्षणम् ।
४८५	१३ अनुपपत्तिप्रसंगलक्षणम् ।	३८५	१८ अभावस्य भाषादभेदनिरासः ।
६	१ अनुमानाख्य प्रामाण्यम् ।	४१६	३ अभाषादभाषोत्पत्तिनिरासः ।
११४	१० अनुमानत्रैविध्यकथनम् ।	२४	१० अभाषानिरूपणं हेतुन्तरम् ।
१२०	४ अनुमानत्रैविध्यप्रकारान्तरम् ।	४३	१३ अभाषानिरूपणोपपत्तिः ।
११६	११ अनुमानत्रैविध्यान्तरम् ।	३०७	१ अभावप्रमाणान्तरत्वनिरासः ।
११३	४ अनुमानपट्टव्युत्पत्तिः ।	३०६	७ अभाषाप्रामाण्यपूर्वपक्षः ।
१०५	३ अनुमानमलक्षणम् ।	१८०	६ अभ्युपगमसिद्धान्तलक्षणम् ।
१०४	१ अनुमानमलक्षणसूत्रार्थः ।	१५३	३ अर्थलक्षणम् ।
१२८	० अनुमानलक्षणान्तरद्वयम् ।	५०१	३ अर्थान्तरलक्षणम् ।
१२६	६ अनुमानलक्षणे दोषान्तरम् ।	३०५	१० अर्थोपलक्षणप्रामाण्यनिरासः ।
३३	२ अनुमानविषयकानुमानानुपपत्त्यासोपपत्तिः ।	४८२	१ अर्थोपलक्षणमलक्षणम् ।
२८०	१ अनुमानविषयपरीक्षा ।	३४२	५ अलीकस्य ग्राह्यत्वे अनुपपत्तिः ।
१२५	२५ अनुमानस्य प्रत्यक्षलक्षणम् ।	३६७	३ अवयवग्रहणोन्नावयव्यनुमानम् ।
१२४	३ अनुमानस्यामद्विषयत्वविचारः ।	१८१	११ अवयवलक्षणम् ।
२७६	८ अनुमानाधीनत्वपूर्वपक्षः ।	३७	४ अवयवस्य रूपान्तरणम् ।
११५	२१ अनुमानादाहरणम् ।	४५६	४ अवयवानन्वयापत्तिः ।
११७	१० अनुमानादाहरणविचारः ।	२७०	२१ अवयवानामवयवविशेष भेदः ।
११२	२ अनुमेयविचारः ।	२६८	२ अवयवविनात्यानिरासः ।
२१८	६ अनुवादलक्षणम् ।	२६६	३ अवयवविनि घृष्टपक्षः ।
२३१	२१ अनैकान्तिकलक्षणम् ।	४५३	६ अवयवविनि घृष्टपक्षः ।
२३२	२० अनैकान्तिकोदाहरणम् ।	४५४	७ अवयवविनि घृष्टपक्षविरासः ।
३२०	१६ अन्वयशब्दनाशजनकत्वम् ।	२६७	२ अवयवप्रत्ययोपपादनम् ।
१६२	५ अपर्यतलक्षणसूत्रम् ।	२७६	७ अवयवशुद्धैर्मिथ्यात्वनिरासः ।
		२७३	१८ अवयविसाधनम् ।
		२७४	१६ अवयविसाधने शङ्का ।
		२७५	७ अवयविसाधने शङ्कानिरासः ।
		२७७	८ अत्रोक्तेषु पराक्तव्योदाहारः ।
		२६४	३ अवयवेष्ववयवविना धृतिव्यवहारः ।

सूचीपत्रम् ।

४२६	१०	कार्यमात्रनिमित्तकान्निरासः ।
४८६	१२	कार्यसमप्रत्याख्यानम् ।
४८८	१३	कार्यसमलक्षणम् ।
४८२	३	कालत्रयाभावपूर्वपक्षः ।
४८३	४	कालस्युपधनम् ।
४४०	६	कालातीति आक्षेपोत्तरम् ।
४८१	२	कालानुमानम् ।
४८६	१८	क्रमाक्रमान्या दृष्टिकृत्याक्षेपः ।
४४७	२२	क्षेत्रसंज्ञाः स्वार्थाधिकतया सौष्टा भास्यपूर्वपक्षः ।
३६४	२२	क्षयिकत्वद्वययोगमद्वयः ।
३८१	९	क्षयिकत्वनिराकरणम् ।
३८०	२	क्षयिकत्वहेतुद्वयम् ।
३८२	५	क्षयिकत्वे द्रव्यान्तरम् ।
३६१	६	क्षयिकानामर्थक्रियाकारित्वे दोषः ।

ग.

१५७	४	गुणानां द्रव्याभेदसाधकहेतुनिरासः ।
१५५	३	गुणानां द्रव्येभ्यो भेदसाधनम् ।
१५३	१०	गन्धसमाप्तिः ।
३३६	४	घाद्यानीकत्वनिरासः ।
३३८	१२	घाद्यानीकत्वाक्षेपः ।

घ.

३२२	५	घटपटा शब्दे ज्ञाननीये क्रमाः ।
३७२	१	घ्राणान्दोषां घ्राणवत्त्वादिसाधनम् ।
३०४	८	घ्राणान्दोषां स्वगतगुणपदादकत्वम् ।

च.

३५७	८	चक्षुरेकत्वाक्षेपः ।
४४५	३	चानुराधम्यविधाकक्षयनानि ।

छ.

२४३	१०	छलत्रयिष्ये आक्षेपपरिहाराः ।
२४३	९	छललक्षणम् ।
४६	३४	छलादिनिरूपणोपयोगः ।

ज.

४१८	१०	जगत ईश्वरपरिणामजननिरासः ।
४१७	१२	जगते प्रकृतकारणकत्वनिरासः ।
७२५	४	जल्पनसंगामुचयम् ।
४७२	९	जल्पयित्पदावसराः ।
२४४	६	जातिनिवृत्तत्वाजलक्षणम् ।
४७४	९	जातिप्रयोगावसराः ।
३४६	१५	जातिनिरूपणम् ।
४७३	९	जातिनिरूपणम् ।
४६१	११	जातीनां तत्त्वज्ञानेऽनुपयोगः ।

१८२	५	जिज्ञासादोषात्मन्यवयवत्वम् ।
१६४	१२	जीवच्छरेरे प्राणकारणत्वेनात्म- सिद्धिः ।
१०३	३	जीमिनिपत्यज्ञानस्यलक्षणम् ।
५६	१०	ज्ञानमात्रस्य यथार्थत्वनिरासः ।
८१	८	ज्ञानमात्रस्य सुखदुःखहेतुत्वनिरासः ।
४६६	६	ज्ञानस्य सुखिगुणत्वाक्षेपः ।

त.

४५१	१०	तत्त्वज्ञानफलकथनम् ।
४५०	४	तत्त्वज्ञानविषयकथनम् ।
४६	३	तत्त्वज्ञानस्यापयोगं क्रमेण हेतुत्वम् ।
५६	४	तत्त्वज्ञानस्यापयोगं क्रमेण हेतुत्वम् ।
६०	४	तत्त्वज्ञानस्यापयोगं क्रमेण हेतुत्वम् ।
५०	६	तत्त्वज्ञानादपयोगोपपत्तिः ।
६१	७	तत्त्वज्ञानेनापयोगं संपाद्ये क्रमः ।
३६६	२५	तत्त्वज्ञानेनापयोगं संपाद्ये क्रमः ।
४७१	४	तत्त्वज्ञानेनापयोगं संपाद्ये क्रमः ।
२२	१०	तत्त्वपरिसमाप्तिपदार्थः ।
२१०	११	तत्त्वसंज्ञास्यलक्षणम् ।
७०८	१६	तत्त्वसंज्ञास्यलक्षणम् ।
४७	१२	तत्त्वस्य प्रमाख्यात्वाभावः ।
७११	८	तत्त्वस्यानुमानाद्भेदः ।
२०६	९	तत्त्वोद्गाहरणम् ।
४१	११	तत्त्वोपयोगिनिरूपणम् ।
१०८	४	तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां ध्यातृनिवृत्त निरासः ।
३०४	४	तद्वैतानुमाननिरूपणम् ।
१२३	१८	त्रयिष्येकत्वकत्वम् ।
३७०	१६	त्रयिष्येकत्वकत्वम् ।

द.

१०१	६	द्विधागमनस्यलक्षणम् ।
१०२	१	द्विधागमनस्यलक्षणम् ।
१२३	५	द्विधागमनस्यलक्षणम् ।
१६६	६	द्विधागमनस्यलक्षणम् ।
२०५	१८	द्विधागमनस्यलक्षणम् ।
१२६	८	द्विधागमनस्यलक्षणम् ।
४६०	६	द्विधागमनस्यलक्षणम् ।
५८	१८	दुःखार्थः परेषां हेतुत्वम् ।
४४१	१६	दुःखपरिहाराः ।
४४०	२५	दुःखपरिहाराः ।
१६१	२१	दुःखनिरूपणम् ।
१०८	६	दुःखान्तनिरूपणम् ।

१३	१३	प्रमाणासंशयसमर्पणम् ।
१४	१४	प्रमाणासंशये आक्षेपः ।
१७	७	प्रमाणासंशयोपलब्धिप्राप्त्यर्थम् ।
२५२	८	प्रमाणासंशयि प्रमेयत्वम् ।
१८	४	प्रमाणासंशयिहेतुः ।
५	३	प्रमाणासंशयिहेतुना प्रमाणासंशयत्वम् ।
४६३	९	प्रमाणासंशयिहेतुः कालानिश्चित्यनिरासः ।
४६२	३	प्रमाणासंशयिहेतुः कालानिश्चित्यपूर्वपक्षः ।
४६१	८	प्रमाणासंशयिहेतुमिच्छासंशयनिरासः ।
३०४	४	प्रमाणासंशयनिरासः ।
३०३	१	प्रमाणासंशयिहेतुः ।
८	६	प्रमाणासंशयिहेतुः ।
२५६	२४	प्रमाणासंशय परतोवाक्यत्वम् ।
२५०	४	प्रमाणासंशयानुपपत्तिपूर्वपक्षः ।
२५१	३	प्रमाणासंशयानुपपत्तिपूर्वपक्षोपहारः ।
१६	३	प्रमाणासंशययोः प्रमाणासंशयिहेतुत्वाभावः ।
२१	२०	प्रमाणासंशयत्वम् ।
१४२	३	प्रमेयज्ञानफलम् ।
३४७	१	प्रमेयपरीक्षारम्भः ।
१४१	३	प्रमेयविभागः ।
१७७	५	प्रयोगजननक्षणम् ।
१६०	७	प्रयुक्तिसंज्ञकम् ।
४१३	१	प्रयुक्त्यासंशयिहेतुः ।
४७८	७	प्रयुक्त्यासंशयिहेतुना प्रमेयत्वत्वम् ।
१६१	३	प्रमेयभावप्रमाणम् ।

क.

४३७	६	फलपरीक्षा ।
४३६	१४	फलपरीक्षारम्भः ।
१६१	१७	फलप्रमाणम् ।
४३६	५	फलस्य कारणप्रमाणप्रमाणसंशयत्वत्वम् ।
४३८	१	फलस्य सत्यासत्यविचारः ।

ख.

४३६	८	आधित्यप्रमाणम् ।
४६४	३	आधित्यप्रमाणनिश्चयकारे अनुपपत्तिः ।
३७७	१	आधित्यप्रमाणनिराकरणम् ।
४०६	७	आधित्यप्रमाणे दुष्प्रमाणम् ।
३७६	१	आधित्यपरीक्षा ।
१५८	१०	आधित्यप्रमाणपूर्वम् ।
४०४	१३	आधित्यप्रमाणे हेतुः ।
४६८	२६	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यनिश्चयविचारः ।

३६७	४	आधित्यप्रमाणकल्पननिरासः ।
१८५	६	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वम् ।
१७६	१	आधित्यप्रमाणत्वत्वम् ।

भ.

३८४	१२	आधित्यप्रमाणे हेतुः ।
३८६	१०	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वम् ।
२	८	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
११	४	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
७	११	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
४०१	१६	आधित्यप्रमाणनिरासः ।
१५२	४	आधित्यप्रमाणम् ।

म.

५०६	२६	आधित्यप्रमाणत्वत्वम् ।
४०२	१८	आधित्यप्रमाणनिरासः ।
३६८	१०	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
३६७	३	आधित्यप्रमाणनिरासः ।
२७	३	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
६६	६	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
१५६	१२	आधित्यप्रमाणपूर्वम् ।
२७७	३	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
५२	६	आधित्यप्रमाणनिरासः ।
५४	१	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
४४२	२०	आधित्यपरीक्षा ।
४४८	५	आधित्यप्रमाणपूर्वपक्षे परमेयत्वाधिः ।
४४६	३	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
१६३	५	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
४४३	१	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
४४६	२	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
१६४	५	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
४४४	२२	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।

य.

४६७	२	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
३२७	६	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
२७	१२	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
३८	१६	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
१	११	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
३४	६	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
४४	७	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।
४१७	११	आधित्यप्रमाणे प्रामाण्यत्वत्वम् ।

४०८	३	शरीरोत्पत्तिविचारः ।
४१०	५	शरीरोत्पत्त्या सांख्यमतनिरासः ।
४	४	शास्त्रानुसंधेयसमस्यप्रकरणम् ।
४७	४	शास्त्रप्रतिनिवेशिष्यम् ।
४	५	शास्त्रारम्भसमर्पणम् ।

प.

४१०	४	शदपत्तीपठार्जनम् ।
४४६	८	शक्तिप्रकृतिप्रत्याख्यानम् ।

स.

२१५	५	शैकेतस्येवपरकतत्त्वम् ।
४१५	२	संख्योक्तान्तघाटनिरासः ।
४३४	१०	संख्योक्तान्तघाटनपरीक्षा ।
४३४	३	संख्योक्तान्तघाटनपूर्वपक्षः ।
७२	५	संनिकर्षदृक्कनिष्पद्यम् ।
२४७	१	संशयपरीक्षा ।
१८८	१५	संशयनस्यपटाधिपतिविचारः ।
१८०	७	संशयनस्यविचारः ।
१९५	१४	संशयनस्यसूत्रम् ।
१९२	२४	संशयनस्यसूत्रव्याख्यान्तरूपणम् ।
४८०	१	संशयसमलक्षणम् ।
१६६	५	संशयसहितविचारः ।
२०	१	संशयवद्विद्युत्वादनप्रयोजनम् ।
३८५	१०	सत्कार्यवादनिरासः ।
३८०	२४	सत्यस्य सत्त्विकत्वासाधकत्वम् ।
३९३	१६	सत्यस्यानेकान्तिकत्वेन सत्त्विकत्वासाधकत्वम् ।
३९२	१०	सत्यत्वासाधारणत्वेन सत्त्विकत्वासाधकत्वम् ।
५३	४	सदसतोः सादृश्यम् ।
२१५	१६	सप्रतिपक्षलक्षणम् ।
२३६	१४	सप्रतिपक्षलक्षणे परीक्षणीयविचारः ।
४३०	८	समाधिपूर्वकारस्यैवंथ कृतोपपत्तिः ।
१०४	२१	समानानेकधर्मापत्तिप्रदव्याख्याभम् ।
४२८	२०	सर्पनित्यात्यनिरासः ।
४२८	१२	सर्पपञ्चननिरासः ।

१८०	१	सर्वभावावधिप्रकृत्याक्षेपः ।
४२७	५	सर्वानित्यत्वनित्यत्वनिरासः ।
४३०	१६	सर्वोभावावधिनिर्वाहः ।
४३२	६	सर्वोभावावधिनिरासपुत्रावाक्षेपः ।
४३५	१७	सर्वोभावावधिनिरासे युक्तः ।
२०६	५	सर्वोत्पत्तिसंप्रयोगम् ।
३०६	२५	सांख्यमतदृष्टयोपसंहारः ।
४११	७	सांख्यमते सत्कारावधिमपारनुपपत्तिः ।
१३५	२०	सांख्योक्तानुमाननस्यदृष्टयम् ।
१८४	१०	साध्यशब्दाधिपतिविचारः ।
१८६	१२	साध्यस्यैव जिज्ञास्यत्वम् ।
२४२		सामान्यकालोपचाराच्छलनप्रमाणम् ।
२३८	७	सामान्यस्य कल्पितत्वाक्षेपः ।
१७८	१०	सिद्धान्तलक्षणविभागः ।
६२	११	सुखदुःखयोरेवित्ताभावः ।
३२८	२६	स्योटीनिरासः ।
४०४	१	स्मृतिकारणविचारः ।
१४४	१	स्मृत्या ज्ञानानुमानम् ।
३५८	७	स्मृत्या प्रमानुमानम् ।
१३७	३	स्पर्शादीनां योगिप्रत्यक्षविषयत्वम् ।

ह.

१८२	१३	हेतुलक्षणम् ।
१८८	५	हेतुलक्षणसूत्रम् ।
१८६	१	हेतुलक्षणान्तरम् ।
१८७	२	हेतुलक्षणे आक्षेपः ।
१८८	१	हेतुलक्षणे उदाहरणवदोषादानप्रयोजनम् ।
१८९	२	हेतुलक्षणोदाहरणविचारः ।
५००	१३	हेत्यन्तरलक्षणम् ।
४५	३	हेत्याभासनिष्पद्यम् ।
२२८	१	हेत्याभासविभावः ।
२२७	१८	हेत्यभासविभागासूत्रम् ।
२३०	१७	हेत्याभासविभागात्त्वम् ।
५१२	२७	हेत्याभासानामपि निवृत्तस्थानत्वम् ।
२२८	१	हेत्याभासोदाहरणानि ।

न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां दृष्टानां ग्रन्थान्तर-
 चाक्यानामुपलब्धस्थलानां सूचीपत्रम् ।

६	२३	को हि योगप्रभाषादृते० योगभाषा पा ४ सू १०	४०८	१८	तद्धेतु तत्र कारण शाब्दभाष्ये सू ५
२२	१	तदभिधुधिवृत्तकम् महाभाष्ये अ ३ पा १ सू ३६	४१७	८	सद्वैधे सोम्यदमयशासीत् छान्दास्य प्र ६ ख २ । ९
४०	४	सोपन्न सास्य कर्माणि मुण्डकापनिषत् ख २ म ८	४१७	१६	यस्मिन्स्तस्य न विद्वन्वते महाभाष्ये अ १ पा १ भा १
५१	२२	स्वल्पात्तरमसट्टिभम् पराशरोपपुर ण अ १८	४१७	२०	सदेवत बहुस्या प्रज्ञ येय छान्दास्य प्र ६ । २ । ३
५८	२७	पूर्वात्परश्वनीयस्त्यम० तन्वया अ ३ पा ३ सू २	४२०	४	अपाणिपादो त्रयताश्वतरोपनिषत् ३ । १६
८१	२७	सगाढ्यभिप्रेतविषय० प्रश्नस्तपाठभा सुखलक्षणे	४२५	८	एतस्य या अक्षरस्य सूहृदारण्यक अ १ । ८९
८३	६	न सास्ति पत्यया लोक० शाक्यपदीये का १ शला १२४	४२६	२	अज्ञा जन्तुरनीशोर्दे भारतव्रजप अ ३० श्लो २८
८३	१२	आद्य करणविन्यास० शाक्यपदीये का १ शला १२३	४३०	२	अन्यायप्रधानेकाद्यत्वम् शाब्दभाष्ये अ २ पा १ सू १२
८७	७	पत्यलाभ्यभिचारण शलाकवार्तिक अनुमानपन्थे	४३४	५	एकमेवाङ्गितीय छान्दास्योपनिषत् ६ । २ । १
८७	२७	नेप स्वाणारपरार्थो० निरुक्त अ १ खण्ड १६	४३५	५	मत्स्ये स मत्स्यमाप्नोति सूहृदा ४ । ४ । १६ । क ४ । १०
८८	६	निविकल्पकथाधेन निवृत्ते शलाकवा प १७	४३६	६	निविशय न सामान्य शलाकवा आकृत्यधिकरण १०
९४	२२	आत्मन्येव स्थित ज्ञानं शलाकवा प १७-६	४३७	६	प्रमाणाधन्यदृष्टानि तन्व्यवार्तिके अ २ पा १ पृ ३७४
१००	६	नियमस्तद्विरोधाच्च शलाकवा अनुमानपन्थे प ४०	४४१	१	न हि भृगा सन्ति महाभाष्ये अ १ पा १ सू ४०
१०८	१५	सिद्धानुगममात्र च शलाकवा प १८	४४२	२२	अद्यानि त्रीण्यथाकृत्य मनुस्मृति अ ६ श्लो ३५
११७	२४	स एव सोमयात्माय शलाकवार्तिके अनुमाने ३४	४४५	२	ऐकाग्र्य त्वावाया गीतमस्मृति
१२८	७	यस्योभय दृष्टिवार्तिकं ति प्रा अ ३ प्र ६ अ १ ट ७	४४७	३	धेदोऽकिलो धर्ममूलम मनुस्मृति अ २ श्लो ६
१६०	२२	वापुरापद्यते शब्दताम् शाक्यपदीये का १ शला १०८	४४८	७	पुरुषत्रय कर्मार्थत्यात् जे सू अ ३ पा १ सू ६
१६	२३	शास्यकल प्रयोगस्त्रि जे सू अ ३ पा ७ सू १८	४५८	८	अस्यैवगतद्वयपरिभाष्ये प्रश्नस्तपाठभा कर्मपन्थे पृ ३०८
१७	१६	पटस्य सिद्धया काराति छान्दास्य प्र १ ख १ । १०	५०४	२६	अम्बाम्बति पदा बाल शाक्यपदीये का १ शला १५३

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां धृतानां ग्रन्थान्तरवाक्याना-
मनुपलब्धस्थलानां सूचीपत्रम् ।

३८	१०	७को भावस्तत्पतो येन दृष्टः	१०३	८	नित्य सत्यमसत्य वा
३९	१३	सर्वेषामनुमानानुमेयव्यवहारो	१०७	२४	एकसामान्यधीनस्य
४०	१४	मीमांसासक्तकस्तर्कः	१०८	२५	यात्रानिमित्तनयोतो
४१	१८	धर्म प्रदीपमात्रे हि	१२०	१२	के द्विद्विमान्तर मेघ *
४२	८	नाभुक्त लोपते कर्म-	१२०	१८	तिह्रस्वाव्यभिचारस्तु *
४३	२४	सूचिनि सूचितार्थानि	१४९	२७	नर्तकीभूतत्वयो
४४	१५	सुखी भवेत् तु स्थी वा	१७४	१	अन्वेषाधारणो धर्मः
४५	३	अन्वेषाधारणो	१७५	५	विद्यते स्य निवृत्तस्यात्
४७	८	वेद्यामपि विपरीतत्वात्तिः	१८५	८	शपदाव्यतिरेकी चेत्
४८	४	गहीत्यापि यताम्बारा.	१८८	१	सपत्ने सप्तसन्तुषा *
६०	२७	निरुद्धप्रसूतार्थं	१८८	२	तत्र य मन् सजातीये *
६४	१९	असञ्ज्ञास्मरणं	१९८	१०	नित्यानित्यप्रयोज्य *
६९	२८	दृष्टार्थं नानोपायोः	१९८	१४	साध्यधर्मो यतो हेतु *
९०	९	अर्थापयोगे ऽपि पुनः	२२०	१७	अङ्गे चेन्मधु विन्देत
९०	१९	तेन स्यादुपायो	२२१	८	अस्मदावने शब्दप्रयोगे
९०	१८	विशेषण विशेष्य च	३८४	११	न तस्य किञ्चिद्व्यति
९१	११	दोषदत्तादिग्रहणेन	४३५	१०	अन्वेष्यसंशयात्प्रदेशः
९१	१४	सञ्ज्ञापि स्मर्दमाया हि	४३७	५	शुतिसिद्धये
९४	२६	कारण चेन्निय	४५२	१३	स्यान्नाटोऽनातुपष्टम्भा
९७	१	न सुखादिप्रमेयं वा *	४९५	२०	तन्मासाद्येन विज्ञाने
९७	२८	अनिवेशादुपात्त चेत् *	४९८	१२	सुखकर्मविपाकीत्वबा.
९८	१७	शब्दजन्येन शब्दं चेत्	४८९	१	साध्योऽनुगमात् *
१०१	१४	भित्तकालं कथं पाद्य	४९९	१८	कीर्तिना किमिडात्रीम् *
१०२	१०	प्रत्ययं कल्पनायोऽं	४९९	१९	सप्तप्रतिषेधे *
१०४	१०	वाच्य पेनाभिसंश्रयो	५०३	२७	अत्रापि न कश्चित्
१०५	१३	कार्यकारणभाषाद्वा	५११	४	श्रुतिस्यत्परिष्केय

* पुष्पादिभ्यानि वाक्यानि काण्डवन्दस्यानि तेषामनुपलब्ध्या न्यत्र नान्येषितानि ।

४०५ पृ २२ पङ्क्तौ शास्त्रे कृत्स्नासद्विधादरभूतदिवेदित्यर्थसंग्रहो
 यथाकथं चित् क्रियत इति दृश्यते परन्तु कुचेदं धात्र्य करच तस्यार्थ इति
 नावधृतम् । उदयनाचार्यकृततात्पर्यपरिशुद्धापि तस्य नार्थो विधृतो न च
 ग्रन्थस्य न प्रदर्शितम् । पाठभेदात्वाच नानाविधा दृश्यन्ते । कलिकातापुस्तके
 कृत्स्नासद्विधादरभूतदिवेति पाठः । श्रीविशुद्धानन्दसरस्वतीस्वामिधरपुस्तके कृ-
 त्स्नासद्विधादरभूतदिवेति । काशीसंस्कृतपाठशालापुस्तके कृत्स्नासद्विधादर-
 भूतदिवेति । एव स्थिते महामहोपाध्यायसुधाकरपरिव्रता ज्योतिषशास्त्रे
 चतुर्दशी रविधारे विरुद्धेत्युक्तं तदनुसारेण कृत्या सद्विधाकरभूतदिवो ।
 पाठः । कृत्या धातिकेत्यर्थः । सूर्ये विशाखा भरणी ज्येष्ठा मैत्रे मघा तथा ।
 चतुर्दशी द्वादशी च विरुद्धा समी तथेति शीघ्रयोधे दर्शनादित्याहुः ।

महामहोपाध्यायशिवकुमारमिश्राः कृत्स्नासद्विधादरभूतदिवेति पाठम-
 भिप्रयन्ति । व्याचक्षते च विज्ञानमात्रसत्त्वस्थापनाप्रस्तावे कथं विज्ञानमात्रस्य
 सत्त्वं बाह्यार्थस्य चासत्त्वं भवतोपपाद्यत इत्यनुयुक्तो विज्ञानमात्रसत्त्व्याद्री संवे-
 दतो दृष्टान्तद्वयेन सिद्धान्तद्वयोपपादनप्रकारं स्वकीयं दर्शयति । कृत्स्नेत्यादि-
 ना । अत्र कृत्स्नासत् इव आदरभूतत् इवेति च्छेदः । अयमर्थः । अहम् बाह्या-
 र्थाऽसत्त्वोपपादने कृत्स्नासत् इव अस्मि कृत्स्नम् असत् यस्य स कृत्स्नासत्
 शून्यवादी स इवेत्यर्थः । यथा शून्यवादिना सर्वोऽसत्त्वमुपपाद्यते प्रातीतिक-
 त्वमुपपादयता तथेयाऽहं बाह्यासत्त्वमुपपादयामीति यावत् । विज्ञानसत्त्वोप-
 पादने तु आदरभूतत् इव भवामि आदरभूः स्वीकारविषयः तत् कृत्स्नम् यस्य स
 आदरभूतत् सर्वसत्त्ववादी नैयायिक इत्यर्थः । यथा नैयायिकेन बाह्यान्तरोभय
 सत्त्वमुपपाद्यते ऽनुभवलमालम्ब्य तथैव मया विज्ञानसत्त्वमुपपाद्यत इत्या-
 शय इति ।

श्रीविशुद्धानन्दसरस्वतीस्वामिपर्या अस्याः पङ्केरयमर्थः (कथाः
 कर्तेरि) कर्तेरि नासद्विधे नासदेव नादर अभूत् तद्विधे नाम तदेव इत्या-
 नादर अभूत् यथा कथं चिदर्थसंग्रहः क्रियते नाम धादिप्रतिधादिभ्यामुक्तार्थे
 ध्याप्यायते तथा वादादिषु नाम कथासु तथार्थसंग्रहो न क्रियते पक्षप्रति-
 पक्षत्रयं यत्रैर्वादिप्रतिधादिनाः परीक्षणानाम परीक्षणं परीक्षितस्य शास्त्रादि-
 ग्रन्थे शास्त्रितत्त्वानाम कथास्यधिकारात् । इति व्याचक्षाणाः कर्तेरि ना-
 दिधादरो ऽभूतदिवेति पाठ युक्तं मन्यन्ते ।

अनिरीक्ष्येत्तद्वाक्यपूर्वोत्तरग्रन्थसदृशं न निर्धारयाम्यस्य चाश्रयस्य वा
 तात्पर्यं चेति संशोधकः ।

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाः शुद्धिपत्रम् ।

	पृ	पं	शुद्धम् ।		पृ-	प	शुद्धम् ।
	३	२१	काय		१४०	५	द्वैविध्यसाध
	५	३	भिधत्		१४१	७	सन्न्यामिति
	७	३५	छेत्स्य		१५२	२६	छेदा
	८	१३	प्रयुक्तः		१५४	२०	छनेन
	१२	५	तत्रकस्या		१५६	२७	प्रत्ययश्च
	२०	१६	माय		१६७	८	नुनश्ची
	२७	१६ २६	प्रयुक्त		१७२	७	धारधर्मा
	२८	३	दु साधन		१७६	२२	प्रान्तरस्य
	३३	६	न्यून		१७६	२६	विजातीय
	३६	२४	किमाशय		१७६	९	नामार्थ
	४०	३२	तद्वच		१८६	९	साधार्थ
	४३	२०	फलमिति		१९७	५	पक्षेक
	४७	१५	न तु		२००	६	भिघातः च
	४८	११	नि चेषमेते		२०१	७	धिकरणं
	४९	१७	चकारो		२०३	२५	प्रयोजनानन्तरं
	५०	७	यत्		२०४	१७	कर्मणो भागं
	५१	२०	भायाद्		"	१८	छनेन
	६८	१८	अनुमानान्तर		२३१	८	कस्मिन्विषये
	७८	५	अद्यो ननु भवन्ति		२३५	४	विषयवितत्याद्
	८७	६	भाग्यं		२३६	१६	धानप्रनाः
	९५	२१	द्वयर्थं		२३६	२१	कालतीत
	"	२५	दुपलब्धे		२४०	४	सकाना
	९६	६	मन्वथा		२४१	२४	सहकारि
	९६	२८	कस्येद		२४२	८	साधन
	१०१	६	वर्तमाना		२४८	५	धात
	"	१६	मशये		"	१६	परिनिवृत्ति
	१०४	१७	सल्लापम		२५१	१४	पक्षे
	"	१८	यदेत		"	२३	नेति
	११२	२७	मुपपत्तिव्यति		२५३	७	मदत्ये
	"	२८	परासर्प		२५८	१२	अपेन्द्रिय
	११७	१०	वरिष्ठति		२६७	४	सयत्ने
	११८	१३	पयभ्यां		२६७	१२	शयोपलब्धा
	१२१	१	सर्पत		२६८	३	स्यभाष हेतुः
	१२४	११	किमिद		२७८	१	वर्तत
	१२६	५	दर्शनेन		२८०	६	भाग्य
	१३२	८	साधार्थं च		२८०	१३	प्रत्यय
	१३३	८	इत्येतद्वाना		२८४	३	पुत्रपरी
	१३४	२०	धानेना		२८४	२७	अपिच्छत्यय
	१३६	६	छानि		२८८	१३	एतत्प्रवाचा
					२९५	८	प्रयुक्ति

५०	घ अगुञ्जम् ।	शुद्धम् ।	५	घ अगुञ्जम् ।	शुद्धम् ।
२१८	२३ श्रेयाधानार्थम्	श्रेयश्रिधानार्थम्	४१८	१६ त्वस्य	इत्यस्य
२२०	२४ नापमिति	भाषामिति	४२२	१५ शरीरादिना	शरीरादि नाति-
३३१	१० मत्ता	सती		नियतंते	घतंते
३३३	२५ रणान्तरं	रणानन्तरं	४२४	५ त्वस्योक्तौ	त्वहोक्तात् ।
३३४	२ घत्रयन	घत्रयत्रयत	४४६	२० प्रामाद्यनिश्चय	प्रामाद्यनिश्चय
३४३	२० शालान्तेन	शालान्ते न	४४७	२१ याद्याद्य	याद्याद्य
३४८	१२ प्रत्य	प्रत्यय	४४७	२० अस्वत्यागम-	अस्वत्यागम
३६२	२० नुभयश्च	नुभयस्य	४४६	१५ घताद्	घ ताद्
३६३	११ जन्मान्तर	जन्मानन्तर	४५१	५ खद्या	खद्या
३६६	२३ घट	घर	४५४	११ एक श्या	एकश्या
३६६	२४ न्यते	न्यत्ये	४५७	१० कारण मपि	कारणमपि
३७५	१२ त्रिषं गन्ध	त्रिषगन्ध	४६०	१७ यश्चिरपथ	यश्चिरपथ
३७०	३ परीक्षय च	परीक्षय प्रति	४६३	५ व्यापकत्वा	व्यापकत्वा
३७८	६ वृत्तिवृत्ति	वृत्तिवृत्ति	४६७	२८ मिथ्या	मिथ्या
,	१५ साध्या हि	साध्या हि	४०६	४ तस्य	तस्य
"	२० हेत्वामाद्य	हेत्वामाद्य	४७४	२२ दाया	दायी
३०२	२६ चिद्गत	चिदुद्भूत	४७५	१४ सत्यस्वगया	सत्यस्य गया
३०२	२६ चिद्	चिदनु	४७७	२८ दाना	दीना
३०२	२७ कणमु	कणमनु	४८४	८ साधनस्यत्व	साधनस्यत्व
३६४	१७ स्यादस्या	स्यादस्यत्वा	४८४	२७ यथा	यथा
४०४	६ विशिष्या	विशिष्या	४०७	२२ धमा	धर्मा
४०८	२ कारणप्रत्यय	कारणप्रत्यय	४६३	१ प्रयत्नेरिति	प्रयत्नेरिति
	१४ भोगानीति	भोगानीति	४६३	१६ तत्तद्भाष्य	तत्तद्भाष्य
४०६	१ इन्द्रिय	इन्द्रिय	४६५	१३ सर्वगता	सर्वगता
४१४	८ दाया	दायार			

श्रीगणेशाय नमः ।

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका ।

विश्वव्यापी विश्वशक्तिः पिनाकी विश्वेशानो विश्वकृद्विश्वमूर्तिः ।
विश्वज्ञाता विश्वसहारकारी विश्वाराध्यो राधयस्वीहितं नः ॥ १ ॥

नमामि धर्मविज्ञानवैराग्येश्वर्यशालिने ।

निधये धर्मिशुद्धीनामक्षपादाय तापिने ॥ २ ॥

यन्धव्याख्याच्छलेनेष निरस्ताखिलदूषणा ।

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका ऽस्माभिर्विधास्यते ॥ ३ ॥

इच्छामि किमपि पुण्यं दुस्तरकुनिबन्धपङ्कमगनानाम् ।

उद्योतकरगनीनामतिजरतीना समुद्ररणात् ॥ ४ ॥

अथ भगवता ऽक्षपादेन निःश्रेयसहेतौ शास्त्रे प्रदीते व्युत्पादिते च
भगवता एतिलस्थामिना किमपरमवशिष्यते यदयं धार्तिकारम्भ इति गृह्यं
निराचिकापुंः सृष्टकारोक्तप्रयोजनानुशादपूर्वकं धार्तिकारम्भप्रयोजनं दर्शयति ।

यदक्षपाद इति । यद्यपि भाष्यकृता कृन्व्युत्पादनमेतया ऽपि १ ।
दिङ्नागप्रभृतिमिर्वाचीनेः कुहेतुसन्तमसमुत्पादनेनाच्छादितं शाब्दं न
तत्त्वनिर्णयाय पर्याप्तमित्युद्योतकरेण स्यनिबन्धोद्योगेन रादपनीयते इति
प्रयोजनवानवमारम्भ इति । सृष्टोक्तप्रयोजनानुशादः प्रयोजनवच्छान्द्युत्पा-

एवंविधाः पाप्माने धिनोयन्तइति । न चास्मदादीनां मन्दतपसांमेवं प्रसङ्गः ।
 न हि गजानामुद्वयं नेत्रौ घटकाष्टमशित पचतीत्यस्मदादीनामप्युद्वयं
 । ३ तेजसा तथा भवितव्यम् । कुतार्किकैः दृष्ट्वाण्मतिभिराहितमज्ञानं कुतार्कि-
 काज्ञानमिति । अविगीतशिष्टाचारपरपराप्रप्रः परमस्थेन यानि कृता
 कृताः ऽपीष्टदेयतानमस्कारो यन्ते न निवेगितः न खल्वन्यदपि मङ्गलं च
 निवेगितम् । प्रसिद्धतरतया मङ्गलान्तरवच्छिद्या अत्रगमिष्यन्तीति सर्वमव-
 दातम् ।

तत्र संशेषतः प्रथमसूत्रमनूय तस्य तात्पर्यमाह प्रमाणादिपदा-
 र्थतत्त्वज्ञानाग्निःश्रेयसाधिगम इत्येतच्छास्त्रस्यादिसूत्रं तस्य
 शास्त्रस्याभिसंबन्धवाचकम् । आदिपदद्वयेन क्रमप्राप्तयेव प्रथम व्याख्यान
 युक्तं न द्वितीयादेरिति दर्शितम् । अभिमतासंबन्धो ऽभिसंबन्धः । शास्त्र
 नि श्रेयसयोर्हेतुहेतुमद्भावे तस्येदं सूत्रं वाक्यमभिसंबन्धवाक्यम् । प्रमाणा-
 दिपदार्थतत्त्वज्ञानादित्यत्र हि तत्त्वं चायते ऽन्नेनेति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञानं
 शास्त्रमुच्यते । पञ्चम्या च तस्य हेतुत्वम् । न हि विपक्षमन्तःस्त्वान्वय
 माशेषेण तद्विशेषितार्थे निःश्रेयसहेतुरिति । पदार्थतत्त्वावगमकरणतया
 शास्त्रमुपदिशति न तु स्वहृषेण । तेन शास्त्रस्य निःश्रेयसे कर्तव्ये प्रमा-
 नादिपदान्यायमो ऽद्यान्तव्यापार इत्युक्तं भवति । तथा च प्रमाणादिपदा-
 र्थतत्त्वं प्रतिपाद्य प्रतिपादकं च शास्त्रमिति शास्त्रप्रमाणादिपदार्थतत्त्वयो-
 र्चाप्यक्षापरुमात्रः प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञाननिःश्रेयसयोः कार्यकारणमात्र-
 सत्वरसंभन्धः सूचितो भवति । तद्विदमभिधेयसंबन्धप्रयोजनप्रतिपादना-
 र्थं प्रथमसूत्रम् । यत्पदार्थतत्त्वज्ञानस्य च यथा निःश्रेयसाधिगम प्रत्यु-
 पयोगम्लया ऽपि निवेदयिष्यते । विनिरिक्ताप्रमायारसं मुनेराप्रत्येन तद्वि-
 ष्ट्याप्रयोजनादि विनिरिक्तस्य प्रथम्येति । आप्रत्यानिरवये त्यथेसदेहाद् ।
 न चतु कृप्यादावपि निरिक्तसमसाधिगमाना प्रवृत्तिः । अन्तरा ऽवपदादिना
 प्रतिपन्धेन फलानुत्पादव्यापि समयात् । न च प्रयोजनादिमशयाभावे
 ऽपि मशयस्य साधकसाधकप्रमाणाभावेन न्यायप्राप्तयेन तदभिधानमनये-
 क्कमिति सात्त शिरोरम्भयनवेद्यस्य मशयत्वेनानुत्पादात् । वाक्यात् विवेक-
 म्भितिरिति नाशयंस्वम् ।

तदेवं प्रथमसूचतात्पर्यमुक्त्वा भाष्यस्यादिवाक्यतात्पर्यमाह प्रमाण-
तां ऽर्थप्रतिपत्तावित्यादि तस्यानुसंधानवाक्यम् । तस्य शास्त्रस्य निः- १
श्रेयसाधिगमेन सह सूचेण घटितस्य कुत्रचित्प्रमित्ताद्विघटनाशङ्कायाम् अनुसूच-
घटनायां पश्चात्संधानं घटनम् अनुसंधानं तस्य वाक्यमनुसंधानवाक्यमिति ।

ॐ किलोष शङ्कते । यदशक्यानुष्ठानोपायोपदेशक तदनर्थक यथा
ध्वरहरतक्षकूडारक्षाहरणोपदेशकं वाक्यं तादृश चेद शास्त्रमिति । तथा
हि प्रमेयादीनां तावत्पटार्थानां तत्त्वज्ञान प्रमाणतत्त्वज्ञानाधीनम् । न हि
प्रमाण तत्त्वेनानवधारित बोधकत्वमात्रेण स्वगोचरावधारणायाम् । ताव-
न्वाचस्य तदाभाससाधारण्यात् । अपि तु बोधकत्वैकार्थसमवेतेनाव्यभिचा-
रित्वेन । तदेव हि प्रामाण्य तद्व्याश्रयावधारणम् । तदनवधारणाच्च
प्रमेयादयो दुरवधारणाः । तथा हि विज्ञानस्य तावत्प्रामाण्यं स्वतो वा
निश्चीयते परतो वा । न तावत्पूर्वः कल्पः । न यत्तु विज्ञानप्रमात्मसर्वेद-
नमात्मानमपि गृह्णाति प्रागेव तत्प्रामाण्यम् । नापि विज्ञानान्तरम् । तद्विज्ञान-
मित्येव गृह्णीयात् पुनरस्याव्यभिचारित्वम् । ज्ञानत्वमात्रं च तदाभाससाधा-
रणमिति न स्वतः प्रामाण्यावधारणम् । यत्नेन स्वसर्वेदननये ऽप्यव्यभिचारय-
द्वयं प्रत्युक्तम् । नापि परतः । परं हि तद्गोचरं वा ज्ञानमभ्युपेयेत अर्थक्रि-
यानिर्भासं वा ज्ञानान्तरं तद्गोचरानन्तरीयकार्यान्तरदर्शनं वा । तच्च सर्वं
स्वतो ऽनवधारितप्रामाण्यमाकुल सत्कथं पूर्वं प्रयत्नैः ज्ञानमनाकुलयेत् । स्वतो
वा ऽस्य प्रामाण्ये किमपरादृष्टं प्रयत्नकक्षानेन येन तस्मिन्नपि तन्न स्यात् । न
च प्रामाण्यं ज्ञायते स्वतः इत्यावेदितम् । यदा च संवेदनप्रामाण्यमुक्तेन
क्रमेण दुरधिगमं तदा कैव कथेन्द्रियादीनामव्यभिचारिसर्वेदनकार्यव्य-
ङ्ग्यप्रमाणभाषानाम् । तदेव दृष्टार्थाः प्राणभृश्रुवहारा मयन्तु सदेहादपि यथा
तथा अदृष्टार्थास्तु बहुवित्तव्ययायासमाध्या वेदिका व्ययहारा दत्तजनाश्र-
यः प्रसक्ता तस्मात्प्रमाणादिपदाद्येतत्त्वज्ञानद्वारेण न शास्त्रं निःश्रेयमेव
समर्थयते इति सेवमाशङ्का प्रामाण्यज्ञानोपायकथनेन भाष्यकृता निराकृता ।
तथा हि । प्रमाणम् । अर्थवदिति । नित्ययोगे मत्सु । नित्यता चाव्यभिचारि- भा.
ता । तेनार्थाव्यभिचारीत्यर्थः । ईयमेव चाव्यभिचारिता प्रमाणस्य गद्वेशका-
लान्तरावस्यान्तराधिसपादो ऽर्थस्यैवप्रकारयोभ्युपदेशितयोः । अत्र हेतुः

१ प्रवृत्तिसामर्थ्यात् । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् । यदि पुनरेतदर्थे पुनरामधिप्यत्र समर्थो प्रवृत्तिमकरिष्यद् यथा प्रमाणाभास इति व्यतिरेकी हेतुः* । अन्यव्यतिरेकी वा । अनुमानस्य स्वतः प्रमाणतया ऽन्वयस्यापि समजात् । प्रवृत्तिजनकत्व तु प्रमाणस्य न साक्षात् किं त्वर्थप्रतिपत्तिजननद्वारेणेत्याह प्रमाणातो ऽर्थप्रतिपत्ताविति । सर्वस्य चास्योपपत्तिं धार्मिकव्याख्यानात्परं निवेदयिष्याम ।

स्यादेतत् । भवन्तु प्रमाणादयः शस्त्रज्ञानां शास्त्रेण तु तेनाभिधीयन्तइति न निश्रेयसेन स्रगतिः शान्त्वन्त्येतत् आह । शास्त्रस्य पुरुषश्रेयोऽभिधायकत्वात् । यद्यपि श्रेयो दु खनिर्घृतिमात्यन्तिकी वस्तुति तथा ऽपि सोपायैव सा ऽत्र श्रेयःशब्देन विवक्षिता तन्मात्रस्य शान्त्वाविषयत्वात् । तदयमर्थः । शास्त्रं ताशदेतत् पुरुषश्रेयो ऽभिधत्ते सहेपायेनेत्यनुभवसिद्ध सदशक्यानुष्ठानतया ऽपवादितव्यम् । सा चेदशक्यानुष्ठानता ऽपनीता प्रमाणात् इत्यादिना सहित निःश्रेयसेन सह शास्त्रमिति । शास्त्रस्येत्यादियद्व्यवहाराद्यं विवृणोति शास्त्रं पुनरित्यादिने, पभोगात्प्रक्षयेत्येव न्तेन । प्रमाणादियाधरूपदग्रहणेन तल्लक्षणानि तत्परीक्षाश्चोपलक्षयति तथा च पञ्चाध्यायी शास्त्रमित्युक्तमित्यविरोध* । पञ्चाध्यायीत्यनेन व्यूहः समूहिनामुचितानुपूर्वी । उपलक्षकपदस्वरूपमाह । पदं पुनरिति । एकस्मृतिसमाहृता येषां एकार्थप्रतिपादनाशच्छिन्नाः समूहः । एव स्वार्थस्मृत्यवान्तरव्यापाराणां सूत्रपदानां नानापदार्थविशिष्टैकार्थप्रत्ययैककार्यावच्छिन्नानां समूहो वेदितव्यः । एव क्व चित्केन चिदर्थैकेन सूत्रवाक्यानामेकवाक्यत्व समूहः प्रकरणम् । प्रकरणानामपि कथा चित्स्वार्थसंगत्या समूह आह्निकम् । एवं तत्र तत्र वेदितव्यम् । यथाः प्रकरणाह्निकाध्यायार्थमगतीस्तत्र तत्र लेखतो दर्शयिष्याम ।

तदेष शास्त्रस्वरूपं दर्शयित्वा नान्तरेण तदर्थं कथनं पुरुषश्रेयोभिधायकत्वमस्य सिद्धतीति तदर्थं कथयति तत्पदार्था इति । ननु प्रमाणादीनां प्रतिनरमानन्त्येन दुर्ज्ञानत्वमिति तदप्रत्ययैवार्थस्य शास्त्रस्य प्रसक्तमित्यत आह पौडशात्मानः । आत्मा स्वभावात् प्रमाणादीनां प्रमाणात्वादिषामान्यविशेष इति यावत् । अदुक्तं भवति । आन्तर्गणिकमेव दानन्त्ये

ऽपि सामान्यविशेषैः समृहीता न दुर्ज्ञाना इति यतो ऽस्य पदार्थाः प्रमाणाद-
यन्नात्स्माच्छास्त्रं पुरुषयोगो ऽभिधत्त ।

स्यदित्यत् । प्रमाणादयः पदार्थाः प्रामाणिका अप्रामाणिका
या । अप्रामाणिक्ये कल्पनामात्रनिर्मिताः कथं निःशेषसायं कल्पन्त-
इति । न च षोडशगत्मानः कल्पनाः कोपस्यानन्तप्रसरत्यात् । प्रामाणि-
क्ये वा प्रमाणादेव तत्सिद्धेः शास्त्रस्य वैयर्थ्यामित्यत आह प्रत्यक्षेति । २
प्रत्यक्षानुमानाधिगतयद्द्वयेनाप्रामाणिक्यं निषिद्धम् । अत एव वस्तुतत्त्व-
मिति । प्रमाणादयः पदार्था नोपमानविषया इति नोपमानमुपन्यस्ताम् ।
यद्यपि प्रमेयमात्माद्यस्यैवान्तलक्षणमागमिकं तथा ऽप्यागमस्याप्रणेषु कृतया
सार्थां मूलमूलमनुमानं प्रत्यक्षं वास्तीति प्रत्यक्षानुमाने एव दर्शिते । ननूतं
प्रामाणिक्ये शास्त्रवैयर्थ्यामित्यत आह तस्य विषया इति । व्यथदरमाणाभावे
प्रमाणैर्लौकिका येनयिकसुद्धिविरहितो नेतान्पदार्थान्वियिष्यते अविहितारथेने
न निःशेषसायं कल्पन्तइत्यनधिगाने युक्तम् । आध्यात्मिकी शक्तिः
शुभ्रपादिः । पुरुषेत्युक्तं तत्र विवक्षितं पुरुषविशेषं ग्रहीतुं संभाषिनः पुरुषान्दर्श-
यति पुरुषः पुनरिति । हेयं दर्शयति तत्रेति । उपादेयानाह इतरइति ।
अपेक्षा जिज्ञासा । सा मदिग्धस्य ताथदन्ति शिष्यस्य । शिक्षिपत्रस्य तु
साक्षिणां पुरतो जल्पवितवहाभ्यां शिष्यामाणस्य गत्विने ऽहंकारे संदिग्धस्य
आत्मजिज्ञासस्य सापेक्षस्य सुगः । अप्रतिपन्नस्यापि केन चित्रप्रकारेण सदेहमा-
पाय सापेक्षीकृतस्य प्रतिपाद्यता । तद्विदमुक्तमितरे सापेक्षाः सन्तः प्रति-
पाद्या इति । अप्रतिपन्नो ऽपि तात्प्रतिपादनाय कारुणिकेन संदिग्धः कृत्या
प्रतिपाद्यइति । तत्किं सापेक्षमधिकृत्य शास्त्रं प्रवृत्तं तथा च प्रमाणाणां न
प्रमाणान्तरे प्रवृत्तिः स्यादित्यत्र आह । ते यदेति । किं विद्विषयं जिज्ञासयो
यदेतिमाशयेतन्ते तदा प्रत्यक्षेण प्रतिपाद्याः । यद्यनुत्तरेण योज्यम् । अय-
मभिधेयः । न दृष्टयोजनेपयोमिजिज्ञासमेहापेवा विवक्षिता किं तु निःशेषो-
पयोगिपदार्थं जिज्ञासा । सा चास्मिन्नेव शास्त्रे प्रवृत्तिहेतुर्नान्यत्र तद्विदमुक्तं
पदा पुनरिति । परमपुरुषार्थमाधने तु जिज्ञासय इति शेषः । इहाभिमते
योगे विद्वारविशु योगोपायप्रकारानाह । श्रेयः पुनः सुखमहितनिवृत्तिरयम् । २
तथाप्ययान्तरप्रकारानाह । तच्छ्रेयः सुखं दुःखनिवृत्तिरयं मिथुमानं

द्वेषा व्यवतिष्ठते । तदाह दृष्टादृष्टभेदेन । न व्यासज्य किं तु प्रत्ये-
कमित्याह दृष्टं सुखं सकृच्चन्दनप्रनितादिभोगजन्म अदृष्टं च सुखं स्वर्गादि ।
एवं च दुःखनिवृत्तिरपि श्रेयो दृष्टमदृष्टं चेति योजनीयम् । चकारलोपात् ।
अहितनिवृत्तेः श्रेयस आत्यन्तिकत्वानात्यन्तिकत्वे तद्दृष्टादृष्टस्य भेदमाह
११ अहितनिवृत्तिरपीति । अभिमतं श्रेयो निर्द्धारयति । आत्यन्तिकीति ।
पुनरिति निर्द्धारणमेष द्योतयति । आत्यन्तिकत्वं निवृत्तेर्निवृत्तस्य पुनरनु-
त्पादः स च कार्यकारणतदनुपह्वनिवृत्त्या लक्ष्यते । न त्यकारण कार्यं जायते
तदिदमुक्तमेकविंशतिप्रभेदमिन्द्रदुःखहान्येति । गौणमुख्यभेदेन चैकविं-
शतेः शरीरादीनां दुःखत्वप्रकारानाह एकविंशतीति । पशुमिन्द्रियं मनः । तस्य
विषया इच्छाद्वेषप्रपञ्चाः । यद्यपि विषयः शरीरमपि तथा ऽपि अन्यथा ऽस्य
दुःखहेतुभाव इत्याह शरीरमिति । शरीराप्रच्छिन्न आत्मप्रवेशो* दुःखायत-
नमिति शरीरं दुःखायतनमुक्तम् । इन्द्रियविषयबुद्धीनां दुःखत्वोपचारे का-
रणमाह इन्द्रियाणीति । तत्रेन्द्रियाणि तावद्बुद्ध्यादिविषयबोधनाद् विषया
बोध्यत्वात् । बुद्धयस्तु सावाद् दुःखसाधनानीति दुःखत्वेनोपचर्यन्ते । दुःखे
दुःखत्योपचारे बीजमाह । सुखमिति । साधनपारतन्त्र्य क्षयित्वं काम इति
दुःखहेतवः सकलमुखानुपह्विणः । तस्मात्सुखमपि दुःखानुपह्वि उक्तप्रकारदुः-
खहानिसाधनमाह । तस्य हानिरिति । सग्यादितत्त्वज्ञानपरिशोधितपरम-
न्यायमार्गः खलु हेयोपादिप्रभूतद्व्यादशुभप्रमेयतत्त्वपरिभाषणमुखा प्रसङ्गानेन
निर्मृष्टनिखिलप्रवृत्तिहेतुदोषानुपेक्षे ऽप्रवर्तमानो न शरीरेन्द्रियादिहेतुमपूर्वध-
र्माधर्मप्रचयमातनेति । अनादिभवपरम्परोपातं च धर्माधर्मप्रचयमनन्तम-
प्यनियतविपाकसमयमपि प्रसङ्गानपरिपाकप्रभावात्परितस्तद्दुःखभोगभागिनः
कायादिर्भाष्य तत्फलोपभोगात्प्रविणोति । अविन्ययमात्रार्थातिशयेन हि समा-
धिः । यथा ऽऽहुत्तमग्रन्तः पतञ्जलिपादाः "को हि योगप्रभावाद्दृते अग-
स्त्यश्च समुद्रं पिबति स इव च दशबकारण्यं वृजती"ति । सेवमात्यन्तिकी
दुःखनिवृत्तिः श्रेयः तदिदमुक्त शास्त्रस्य पुरुषश्रेयोऽभिधायकत्वादिति ।

स्मादेतत् । केवलस्य दुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिः श्रेयः पुरुषप्रवृत्त्य-
ङ्गम् । एवं तु दुःखयत्सुखस्याप्यात्यन्तिकी निवृत्तिरिति कथं श्रेयः कथं च प्रेक्षा-
१२ यत्प्रवृत्त्यङ्गमित्यत आह । पुरुषा रामादिमन्त इति । यद्यपि रागादिमता

पृथग्जनानामेतन्न प्रवृत्त्यङ्गं ते हि मधुविषमं पृक्तमप्यन्नं मधुमधुरतया आपातरम-
 शीय विप्रविषङ्गान्मारयतु मा धा भीमरटुपभुञ्जते तावदापाततः सुखं को हि
 हस्तगतं पादगतं करोतीति विचिन्त्येषामुञ्जते विवेकिनस्तु आपत्तिमालोचय-
 न्त स्वर्गमपि कुपितफणिफणामण्डलच्छायप्रतिममित्यपलहति । तेन मा भूदे-
 तद्रागादिमतां प्रवृत्त्यङ्गं विवेकिनां तु भविष्यति । अविवेकिनामपि चाप्रति-
 पन्नविप्रतिपन्नानां विवेकाधानोपायः पूर्वमावेदितः । शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गमात्रमेव
 चेह विवेको वैराग्यमभिमतामिति । प्रवृत्तौर्द्वैविध्यम् । ऐकहृद्यं द्वेहृद्यं च । २ ।
 पुरुषे भेदे। रागवैराग्याभ्यां प्राप्रव्यस्य सर्वस्य सुखस्य दुःखसंभेदेनानिष्टपद-
 निक्षेपादनिष्टप्रतिषेधार्थं च प्रवृत्तिविवेकिनामेकहृद्यैव । अविवेकिनां तु प्रवृत्ति-
 द्वैहृद्यैत्युक्तम् ।

तदनेन प्रपञ्चेन प्रमाणतो ऽथैप्रतिपत्ताधित्यादिषाक्यस्य तात्प-
 र्यमभिधाय तदवयवै प्रवृत्तिसामर्थ्यादिति विवरीतुं भूमिमारचयति । प्रवृत्तेर-
 पीति । दृष्टं प्रवृत्तिसामर्थ्यहेतुरिति रागादिमत्प्रवृत्तिसामर्थ्यमुपन्यस्तं न तु
 शीतरागाद्याम् । न हि तत्प्रवृत्तेर्निःश्रेयसाधिगमलक्षणफलसंबन्धो दृष्टो निःश्रे-
 यसस्यालौकिकत्वात् । प्रमाणस्यार्थवन्दनर्थकत्वादित्युक्तं प्रमाणमनर्थकम् ३ ।
 मिति हि विप्रतिषिद्धमित्यत आह प्रमाणं तावदिति । न त्वप्रमाणमप्रमा-
 णमिति गृहीतं प्रवृत्त्ये कल्पते किं तां हि प्रमाणमिति । न चाप्रमाणे प्रमाण-
 मित्यभिमानो विना प्रमाणादिषाधर्म्यादिति तत्साधर्म्यं पृच्छति । किं पुन-
 रिति । उत्तरं सामान्यपरिच्छिदकत्वं तद्विषूणोति । प्रमाणेनापीति ।
 रजतादिज्ञानमपि पुरोवर्तिशुक्लभास्वरं सद्रूप्यं परिच्छिनति । शुक्तिज्ञानमपि केव-
 लमेकस्मिन्नेव विषये रजतसमारोपापवादाभ्यां बुद्धयोर्वाध्यवाचकभावा इति मा-
 धः । तदेवमुभयतः प्रवृत्तिः समर्थोत् प्रमाणादेव नाप्रमाणादद्येवमिचारिण इत्या-
 हं सो ऽयं प्रमातेति । ततश्च सिद्धः समर्थोऽथाः प्रवृत्तेरनर्थवद्भूतिरेक इत्य-
 मिसंधिः । तथा च समर्थो प्रवृत्तिरनर्थवद्भूतिरेकसंपन्नप्रमाणस्यार्थवत्ये हेतुरि-
 त्याह तस्याः समर्थोऽथाः प्रवृत्तेर्हेतोः पुनः प्रमाणस्यार्थवदवस्योऽयमिचारि-
 त्वम् । असमर्थो त्वनन्तरा ऽपि न संबध्यते योग्यतायिरहात् । संप्रत्यादि-
 शाक्यमाद्येप्रमनुवदति । प्रमाणात् इति । आधिपति परस्परैति । समाधत्ते
 नेति । आद्येपयाक्यं विमजते । यदि प्रमाणात् इति । न तावदथैप्रतिपत्तिः ।

प्रवृत्तिहेतुरपि तु तद्विनिश्चय । न च तन्मात्रम अपि तु तदर्थंजातीयस्य
 श्रेयोहेतुतया ऽसकृदुपलभ्यमानस्यार्थस्य तज्जातीयतया श्रेयोहेतुभावात्तुमा
 नसहिता विनिश्चिति प्रवृत्तिहेतु । सेय श्रेय स धनतानुमानसहिता प्रमा
 णतो ऽर्थप्रतिपत्ति विनिश्चिति समर्थप्रवृत्तिनिमित्तमुक्ता । न चार्थ विनिश्चय
 प्रामाण्यावधारणमन्तरेण । प्रामाण्यावधारण च श्रेयोहेतुतानुमाननिमित्त
 व्याप्तिव्यवहार च न समर्थप्रवृत्तं विना । न च समर्था प्रवृत्तिस्ताभ्यां विनिति
 २० परस्परश्रयता तद्विदमुक्तं यदि पूर्वं प्रमाणतो ऽर्थप्रतिपत्तिर्विनिश्चिति
 रपेक्षिता ऽनुमानसहिता प्रवृत्तिसामर्थ्यमन्तरेण क्रिमिति प्रतिपद्यते निश्चि
 नेति (नोपाय एवेति तोयमेव चेति) ॥ समाधान विभजते । तत्र नैवमिति ।
 यत्तावदुक्त प्रामाण्यस्य दुरवधारणत्वादर्थाविनिश्चयाभावात् प्रवृत्तिसामर्थ्ये
 मिति । तत्र ब्रूम सत्य न स्वतः प्रामाण्य शक्यावधारण परतस्तु दृष्टा
 र्थेनभ्यासदशापत्तेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यादेव तद्गम्यते । अर्थप्रतीत्यधीना तु प्रवृ
 त्तिर्नोपावधारणाधीना । अर्थसदेहादपि प्रेवायता प्रवृत्ति । नो खलुपायता
 विनिश्चयेनापि प्रवर्तमाना अनागतकाले न सादृहते । तदमी सद्विद्वाना
 अपि प्रवर्तमाना प्रवृत्तिसामर्थ्यात्प्रमाणस्य सत्य विनिश्चयस्य तज्जातीयस्या
 न्यस्याभ्यासदशापत्तस्य प्रवृत्तिसामर्थ्यात्प्रागेव तज्जातीयत्वेन लिङ्गेन प्रामा
 ण्यावधारणादर्थाविनिश्चयेन प्रवर्तन्ते । एवं च दृष्टार्थमन्वायुर्वेदप्रामाण्य प्रवृ
 त्तिसामर्थ्यनानाधर्म्यं तज्जातीयस्यादृष्टार्थस्य वेदस्य विना ऽपि प्रवृत्तिसामर्थ्ये
 प्रामाण्यावधारणमाप्नोत्तत्वेन निवेदयिष्यत । न च फलज्ञान परीक्षते प्रका
 रद्वि तस्य यादृशतादृशस्यापीष्टत्वादिष्टलक्षणत्वाच्च फलस्य सत्त्वाधनत्व ते
 परीक्षन्ते । तथा हि तोयज्ञानं पिपासोस्तेन तत्र प्रवृत्ति प्रवृत्तस्य तदापि
 आप्तस्य पान पानेन चोदन्वोपशान्तिरित्येतावती प्रमाता कृतौ भवति न
 पुनरुदन्वोपशान्तिमपि परीक्षते तस्य यादृशतादृशस्यापीष्टत्वादिति केचित् ।
 यद्य तु ब्रूम । फलज्ञानं । श्रेयोहेतुत्वानुमानसहिता । तज्जातीयत्वेन लिङ्गेनाव

११ पूर्वसाधर्म्यं च पूर्वतमस्येत्यनादितेषां परिहारः । एतेषु च मध्ये अत्य-
 लक्षान् स्वप्नाद्युपमेगतुल्यतया शङ्कितव्यभिचारं तदनभ्यासदशापन्नमनः
 प्रवृत्तिसामर्थ्यं तत्र प्रामाण्यावधारणाय निवेशनीयमित्यर्थः । प्रतिपत्तिप्रवृत्ति-
 सामर्थ्यं धारणादित्यमुक्तम् । अनुमानस्य तु प्रवृत्तिसामर्थ्यलिङ्गजन्मना
 अन्यस्य वा निरस्तसमस्तव्यभिचारशङ्कस्य स्वत एव प्रामाण्यमनुमेयाव्यभि-
 चारिलिङ्गममुत्पत्त्यात् । न हि लिङ्गाकारं ज्ञानं लिङ्गं विना न च लिङ्गं लिङ्गिनं
 विनेति । अत एव गृहीताव्यभिचारलिङ्गममुत्पत्त्यं निष्कम्पमुत्पद्यते ज्ञानम् । प्र-
 त्यक्षज्ञानमर्थादुत्पद्यमानमपि न गृहीताव्यभिचारादपि तु सत्तामावेणावस्थि-
 तात् । न च कारणान्तराण्यपीन्द्रियादीनि अस्यार्थेन गृहीताव्यभिचाराणि न वा
 ईशनाव्यभिचाराणि । शब्दं तु ज्ञानं नार्थादुत्पद्यते तदभावे सति शब्दे
 भावात् । नापि लिङ्गस्यैव शब्दस्यार्थाव्यभिचारः किं तु सङ्केतग्रहणमात्र-
 त्पदार्थप्रत्यावनेन वाकार्यमवगमयति शब्दः । तस्मात्प्रत्यक्षशब्दविज्ञा-
 नयोत्रै स्वतोऽव्यभिचारयद् इति प्रवृत्तिसामर्थ्यं तज्जातीयत्वं वा लिङ्ग-
 मर्थाव्यभिचाराणानुसरणीयं ज्ञानगततज्जातीयत्वलिङ्गशाहिणश्च ज्ञानस्य
 मानसप्रत्यक्षस्य तादृशस्यादृष्टव्यभिचारतया परितो निरस्तसमस्तविभ्रमा-
 शङ्कस्य स्वतः प्रामाण्यमिति नानवस्था । एतेनोपमानं व्याख्यातम् । सवे-
 दनस्य चार्थाव्यभिचारिताकथनेन तत्करणामामिन्द्रियादीनामपि प्रामाण्यत्व-
 मुक्तं वेदितव्यम् । न ह्यव्यभिचारिज्ञानजनकत्वादन्यत्प्रामाण्यम् । न
 चार्थाव्यभिचारिणामिन्द्रियादीनां कथमर्थाव्यभिचारिज्ञानजनकत्वमिति सां-
 तम् । कारणस्य भावनिर्योगपर्यन्तुयोगयोरशक्यत्वात् । तस्मादर्थसदेहादन-
 भ्यासदशापन्नाप्रवृत्तौ प्रामाण्यतोऽर्थे प्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यसंभवात्प्रवृत्तिसा-
 मर्थ्यज्ञानस्य चाभ्यासदशापन्नस्य तज्जातीयत्वेन प्रामाण्यानुमानादनभ्या-
 सदशापन्नस्य तु प्रवृत्तिसामर्थ्यानन्तरज्ञानेन प्रामाण्यानुमानादनादित्याना-
 र्थे प्रतिपत्तिप्रवृत्तिसामर्थ्ययोः परस्परान्यत्वमस्तीति । अर्थस्यापेक्षितोपाय-
 तानुमानप्रवृत्तिसामर्थ्ययोः परस्परपेक्षित्वमवशिष्यते । तत्राप्यनादिता
 परिहारः । उत्पन्नमात्रस्य हि बालकस्य स्तनं दृष्ट्वा प्राग्भयोयन्तज्जातीया-
 पेक्षितानुमानेन ततः संस्कार आचिरस्ति ततश्च स्मरणं ततोऽपेक्षितोपा-
 यतानुमानं ततः प्रवृत्तिस्ततः तस्याः सामर्थ्यम् । एवं पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्न-

२० न्यनीत्यनादितया न जीजाङ्गुलपरस्परपेक्षितेति । अर्थप्रतिपत्तिरिति । अर्थस्यापेक्षितेऽप्यप्राप्तिसिद्धयेत्यर्थः । तस्मात्सर्वमवद्रातम् ।

तदनेनेनैकप्रक्रमेण प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तावित्यस्य शास्त्रानुसंधानग
 ष्यत्व तात्पर्यं च समाहितम् । इदानीमस्यैव तात्पर्यमाह । प्रामाण्यप्रवृ
 त्त्योर्वेति* । अपेक्षमाशङ्कते । मुनिर्हि प्रत्यक्षसंशयादिव्युत्पादनद्वारेण साक्षा
 द्दानेन शास्त्रेशान्वीचिस्या हेयोपादेयभाषायास्यतद्वादशधिधर्मैव्युत्पादक
 न्यायमनुमानापरनामान नि श्रेयससिद्धये व्युत्पादयाम्भूय । न च न्यायत प्र
 मणात्प्रमेयतत्त्वनिश्चयमात्रं श्रेयसाधिगमो ऽपि तु आद्यन्तर्गतित्वा दशाना
 प्रमेयाया दु ससंज्ञाभावनम् आत्मनश्च याथाव्यभावनमित्यादिभ्य प्रवृ
 त्तिमि आत्मतत्त्वसाक्षात्कारवैराग्यपरिपाकक्रमेणापूर्वयोर्द्वयोर्धर्मयोरनुत्पादे
 नैत्युत्पादयाम्भूयैति । तथा च नि श्रेयसप्राप्तेः कारणत्वात्प्रमा
 णाद्यात्प्रवृत्तिरेव धर्मावसी न न्याय । तस्मात्प्रवृत्तिरेव व्युत्पादनीया न

भा न्याया नि श्रेयसहेतुरपि प्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वादिति । तपेदमुपतिष्ठते प्रमाणतो
 ऽर्थप्रतिपत्ती सत्या प्रवृत्ते सामर्थ्ये फलेनाभिसंबन्धो न तु प्रमाणतो ऽस
 त्यामर्थप्रतिपत्ती । तस्मादर्थवत्प्रयोजनप्रमाणमपि प्रवृत्तिवदेव । एतदुक्त
 मवति । अद्यान्तरङ्गतया प्रवृत्तिर्वेलावसी एव मूलकारणतया प्रमाणमपि ।
 न त्वप्रमाणात्प्रवृत्ति फलेनाभिसंबन्धो किं तु प्रमाणात् । तस्मात्तु न्यमु
 भयमपि । तथा ऽपि प्रमाणव्युत्पादनेन प्रवृत्तिरपि व्युत्पादिता भवतीति
 प्रमाणस्य व्युत्पादनमैवाकारि शास्त्रे न तु प्रवृत्ते । सामान्याभिधान पर
 मन्वायपर तस्यैव प्रकृतत्वादिति प्रामाण्यज्ञानोपायप्रतिपादनपरतया ऽनु
 संधानधाम्यत्वमस्य पूर्वमुक्त सप्रति परपर्यनुयोगमुखेनानुसंधानजाक्यस्य

१० प्रतिपादयति । लोकवृत्तेति । तथा हि प्रमाणप्रवृत्त्युपाय प्रत्याचक्षणे यत्र
 प्रवृत्त्यो जायते किं भद्रात्प्रमाणेन प्रमाणज्ञानोपाय प्रत्याचष्टे अप्रमाणेन या ।
 यदि द्रुयात्प्रमाणेनेति स प्रतिपत्तव्यः । प्रमाणज्ञानोपायमविद्वान्कथं भवाने
 धमाहेति । अप्रमाणेनेति चेत् । अनुज्ञया धतितव्यम् । अथ प्रमाणेना
 गृहीतप्रामाण्यमिति । धातूनस्योपसंज्ञात् । तस्मादनिच्छता ऽपि त्वया
 लोकवृत्तमनुसरणीयम् । अन्यथा न लौकिको न परोक्षक उन्मत्तवदुपेक्ष
 खीय स्याद् इति । तदिदं लोकवृत्तमाक्षरं बोधयितुमनेन भाष्येणानुव्यते

* प्रमाणव्युत्पादितेति मुद्रितशास्त्रिक वाट १२ ॥ १५ ५ ।

प्रमाणतो ऽर्थप्रतिपत्तौ ऋचिरागभ्यान्तर्भवत्प्रमाणं । यतो ऽतः सर्वः प्रमाणा प्रमाणोनावगताद्येवत्वेनार्थमवधार्य प्रवर्तमानः फलमुपलभतइति । लोकवृत्तं सत्प्रमाणत इत्यादिना वाक्येन कारणप्रदर्शनेद्वारेणानूयते ।

अस्यैव भाष्यस्य तात्पर्यान्तरं वक्तुं भूमिमारचयति । हेयहानेति । अर्थो ४ ।

ऽर्थशब्दः प्रमाणतो ऽर्थप्रतिपत्तावित्यत्र स्थितः पदं वाचकं येषां तानि तथा । एतद्वातिक्रमन्यस्येतादृशं व्याख्यानं भाष्यगतस्य त्वन्यथा भविष्यति । उपायः शास्त्रमिति । शास्त्रशब्दस्तदर्थपरः अर्थस्यापि शब्दवच्छास्त्रशरीरत्वात् । अथ च हेयहानाधिगतव्यपदेः प्रमाणप्रमेययोस्त्वादानाद्गोबलीधर्तव्यायेन संशयादिषु निग्रहस्थानान्तेषु शास्त्रपदं प्रवर्तते । तेनोपायपदेन संशयादयो निग्रहस्थानान्ता यथोक्ता इति । ग्रहणकयाक्यं विधृणोति । हेयमिति । तात्पर्यमाह । एतस्मिंश्चेति । चेन प्रमाणप्रमाप्रमेयप्रमातृत्वं चतुर्वर्गान्तरमपि सूचयति । तत्र हेयादिचतुर्वर्गे अर्थ्यमानतया ऽर्थपदसूचिते प्रमाणादिचतुर्वर्गे च प्रमाणस्य प्राधान्यप्रदर्शनाद्यमिदं भाष्यम् । यद्यपि चतुर्वर्गाद्रुपतत्वा-
 षगमो निःश्रेयसाधिगमहेतुस्तथा ऽपि प्रमाणमेव प्रधानम् । तन्मूनत्यादि-
 तरसिद्धेः । तद्विदमुक्तमर्थवदिति । अतिशयने मतुष् । हेयाद्यपेक्षया प्रमावाद्यपेक्षया चातिशयेन प्रयोजनवत्प्रमाणम् । कस्मात् प्रमाणतो ऽर्थप्र-
 तिपत्तौ सत्या प्रवृत्तस्य प्रमातृत्वादितरप्रतिलम्भात् । प्रमायाश्च तत्कार्य-
 त्वात् । तद्विदमुक्तं प्रवृत्तिसामर्थ्यादिति । तदेतस्मात्प्राधान्याद्विषयप्रसामे म
 देन विषयौद्वेषात्प्राप्तद्वेषः प्रमाथस्येति । एतेन यदाहुरेके यदि प्राधान्यात्प्राथम्य-
 तत् प्रमेयस्यैव । अथोपायत्वान्नतः संशयादीनां तेषां प्रमाणोपायत्वात् ।
 कस्मात्प्रमावादिभ्यः प्राथम्यं प्रमाणस्येति तन्निरस्त प्रमाणोपायानामपि
 संशयादीनां प्रमाणाधीनत्वादिति । नन्यत्रगतमर्थपदतया हेयादिचतुर्वर्गो
 दर्शित इति । प्रमाणादिचतुर्वर्गस्तु कथं प्रदर्शयति इति वृच्छति । कथं पुन-
 रिति । इतरं प्रमाणप्रमेयाधिगतय इति । तदेवन्तात्पर्यं व्याख्याय अ-
 यथायं व्याख्यातुमुपक्रमते । तदिदं वाक्यमवयववश उपन्यस्य वर्णयते ।
 व्याख्यायते अयंमवयव इति । तत्रावयवेषु व्याख्यातव्येषु प्राथम्यात्प्रमाणत
 इति विधृणोति । तत्रेति । विभजते प्रमाणात् इतीयं निमित्तपञ्चमी चेत् ।
 कस्मात्प्रमाणादिति नाभिहितमित्यत्र आह । अस्य प्रमाणत इति । यथंभू-

तस्याभिधानं च न न्याय्यं विभक्त्याप्यत्रैव न न्याय्यं प्रमाथे मात मृषा-
 महे न तु विभक्त्याप्यत्रैविति पदुमां व्यतिरेकेण तसेभावादित्याह । कथं
 पुनरिति परिहरति । लभ्यते इति । व्याप्रेः प्रयोजनं पृच्छति । किं सिद्ध-
 मिति उत्तरं वचनव्याप्या संभ्रवो व्यवस्था च । तदुभयं विभजते प्रमा-
 णेनेति । यत्र द्वयोर्ब्रह्मना च सप्रः प्रमाणानां तत्रकस्याप्यस्ति प्रतिपत्तिसाधनत्वं
 प्रमाण्येति कथयितुं संप्रधावधरे ऽपि प्रमाणेनेत्युक्तम् । अत एव व्यवस्थाया-
 मेवकारः प्रमाणेनेवेति । विभक्त्यप्येः प्रयोजनमाह । विभक्त्याप्यत्रैव
 हेतुकरत्वात् । अत्रगम्यत इत्यनुवचने । तद्विभजते । प्रमाणादर्था-
 धिगतिर्भवतीति हेतुत्वं गम्यते । प्रमाणेनाथाधिगतिर्भवतीति करणरूपं
 गम्यत इति संबन्धः कस्यात्पुनः करणार्थं गम्यत इत्यत्र आह । प्रमाणेनेति ।
 अयंमयोधिगति साधयतीति साधकतमत्यात् । अथ च करणभावनान्तरीयरूपस्य
 हेतुभावस्य पञ्चम्या अभिधानं प्रमाणरूपयोः सादात्म्यप्रतिषेधार्थं मेदाधिष्ठान-
 त्याद्वैतुफलमायस्य न खलु परगुरेव च्छिदेति । प्रमाणप्रतिपत्तिकरणत्वात्
 नुशब्दश्च प्रमाकारज्ञानरेभ्यो ऽभ्यर्हितत्वेनाप्य व्युत्पात्तत्वं च प्राथम्यं च युक्त-
 मिति दर्शयितुम् । संप्रयमासिपति । संभ्रवेति । समाधत्ते । नेति । आक्षेपं विभजते
 स्यान्मतिरिति । विगिप्रो भिन्नो विषयो येषां तानि तथा बहुवचनमान्तर्गत-
 कमेदाभिप्रायम् । अयंमायस्यसमुत्वं हि प्रत्यक्षमदंगोचरम् । स यथायं प्रत्यक्ष-
 गोचरो यो चानप्रतिमाममात्मनेन्यव्यतिरेकायनुकारयति । न च सामान्य
 निरस्तममत्तः यैरुक्त्यामामर्थ्यमेवं भवितुमर्हति । स्यनक्षरं तु स्यात् तदेष पर-
 मायंमत् । अर्थक्रियामामर्थ्यंनक्षरस्यादुप्युनः । एतदेषास्य स्वमसाधारणत्वत्वं
 यद्वैकतो ऽननुगमेनादेवात्मकस्य परमार्थत्वं कान्तो ऽननुगमेन च क्षणिकत्व-
 म् । तस्मात्स्यनक्षरविषय प्रत्यक्षम् । न च स्यनक्षरमनुमानस्यापि गोचरः । त-
 द्वि गृहीतप्रतिबन्धनिष्ठहेतुक प्रतिबन्धश्च तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणः स्यन-
 क्षरविषयो ऽशक्यग्रह इति सामान्यधर्मायाययते । न च सामान्यमेकमनेरुदेश-
 कानाश्रयार्थंमिति भवितुमर्हति । तद्विदमनादियामेनादुत्पत्तिरुत्पाधिष्ठानं वि-
 स्वाकारस्य वा ऽनोदस्य वा व्यमनुमानगोचरो ऽभ्युपेयम् । तच्च मायाभाषा-
 धारस्यादृष्टमादृष्ट्यासिपतिमामत्यामान्यव्यावृत्तिनिष्ठम् । यत्पुन मायाभा-
 षमाधारत्वं तदन्यव्यावृत्तिनिष्ठमेव यथा मूलतन्त्रम् । तद्विदनादे। भाषे शयवि-

यथादि। चांभावे साधारणम्-भावाभावसाधारणश्च विकल्पगोचरोऽस्ति
 घटोऽस्ति नास्ति घट इति । यदि पुनरसाधारणो भावो भवेदस्ति यद्यदो न
 युज्येत पुनरुक्तत्वात् । नास्तीत्यपि न यकथं विरोधात् । प्रथमभावासाधा-
 रण्येऽपि चाक्ष्यम् । न चालीकस्य सर्वसामर्थ्याविरहिणः परमार्थसता स्वल-
 क्षणेन सादृश्यं मन्यते इत्याद्यावृत्तेः । न च गौरिति नियतौ युद्धिव्यपदेशो
 विनाऽश्वादिश्यावृत्तिम् । तस्मात्सामान्यमन्यव्यावृत्तिरूपसंबाह्यं ब्राह्म्यमे-
 दापेदाद्ब्राह्मत्वेनावगाह्यमानमनुमानं बाह्ये प्रथतेत्यति । पारंपर्येण च बाह्य-
 प्रतिबन्धाद्ब्राह्म्यं प्रापयत्संवादकं सद् भ्रान्तमपि प्रमाथाच्यवशत्वात्प्राणम् ।
 तदस्य न स्वलक्षण गोचरः । प्रत्यक्षमपि न सामान्यगोचरमित्यावेदितम् ।
 न चाभ्यामन्यात्प्रमाणमस्ति । प्रमाणस्य सतोऽपेक्षान्तर्भावात् । अनन्तभावे
 यां प्रमाणत्वानुपपत्तेः । न च सामान्यविशेषाभ्यामन्यदस्ति प्रमेयान्तरं
 रथेते तत्संप्रोप्येते इत्यर्थः । समाधानार्थं विप्रुणोति । एतच्च नेते । यथा पु
 चेततथा तत्र निवेदयिष्यते । विशेषो व्ययच्छेदकः स च यत्रकोटरादिरन्त्य-
 श्च व्ययस्यामंकोरोदाहणान्याह । इन्द्रियवदिति । संप्रथमपृथक्प्राण आह ।
 अधिगतत्वादिति । समाधते नान्यथेत । आक्षेपं विमजते । यदीति । स्या-
 देतत् । नास्ति वैयर्थ्यमधिगतोनामाशुभरविनाशितया तद्गोचराधिगत्यन्तरो-
 त्पादं प्रति प्रमान्तरस्यार्थवत्त्वादित्यत आह । अधिगतं आर्थमधिगतयता
 प्रमाणेनेति । यद्यप्यधिगतय आशुभरविनाशितयाऽप्येतरप्रमाणजनित-
 अधिगतिलक्षुबन्धनः संस्कारादेव स्याद्यिनस्तदर्थस्मृतिबंधनिसंभवात्तदधिगत-
 मर्थमधिगतयता प्रमाणेन विप्रुं विप्रुं स्यात् । समाधिवाक्यं विवरीतुमनुबद्धति ।
 नान्यथेत । विप्रुणोति । न भ्रूम इति । अयमभिर्बंधिः । न छि प्रमाहकार-
 यानि प्रेक्षाधन्ति येनैवमालोचयेमुः यच्चनितमेव चास्मासु केन विप्रुं प्राणं
 धर्ममिहोदासहइति । नापि स्वकारणलब्धजन्यानि प्रमावाणि दशिते
 उच्यतेऽन्यथेन चास्मासु प्रमाणेन कृतमस्माभिरिति विरनुमहेति ।
 प्रमाशुश्वेतनत्वादयमनुयोग इति चेद् न प्रियस्य यस्तुनोऽनेन भूयो भूयः
 प्रमितिसतत्वात् । अप्रमितिसतस्यापि च दुर्जनयचनदिः प्रमेयत्वानेन प्रमी-
 यमाणत्वाद् । तस्मात् प्रमात्संभवात्प्रमाणत्वस्य प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वाऽर्थं ति
 तु सामर्थ्याद् अन्यथाऽग्निदाहादिदुःखस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । यत्तु प्रमात्

प्रमित्वाधीनप्रवृत्ति तद्यदि प्रमाता न व्यापारयेत् किमायत्तं प्रमाणस्य न हि
 तोषमपि पिपासुना न बोधतइति तस्य पिपासोपशमशक्तिरप्येति । तस्मा-
 त्प्रत्यक्षमामधीजनिता बुद्धि प्रमा तज्जनकानि च प्रमाणानि समानविषया
 ण्यपि । स एव चानेन सामयीमेव प्रदग्गितो ऽन्यथा तु प्रत्यक्षेणेत्यादिना ।
 यद्यपि माहात्कारासाक्षा-कारादिरपि प्रकारमैत्रो ऽस्ति तथा ऽप्यसौ प्रकृता-
 नुपयोगाद्भोक्तु । यद्वि च द्रव्य त्ववा गृहीतमिति कृत घृष्टा घृष्टया वा
 गृहीतमिति कृत त्वचेयुध्येत न रूपविज्ञान स्पष्टविज्ञान बोधजायेत ।
 तद्वये चक्षु स्तस्वाभ्युपेते तथा च मप्ररवेपथ्ये ऽपि व्यवस्थाया न वैषम्य-
 ५ मित्याह । विषयान्तरइति । प्रकृतमुपसहरति । तस्मादिति ।

विभक्त्यर्थे निरूप्य प्रतिपदिकार्येनिरूपणमत्राव्यति प्रमाणेति ।
 अयथायेते ऽनेनेत्यवधारण विचार इति । विचारणाय भावभवितारो वृच्छति ।
 किं पुनरिति । के विदाहुरनधिगतार्थगन्तु प्रमाणमिति । विषयसाहच्य सा
 कारस्य विज्ञानम्येत्यन्ये । विज्ञानस्यैवानाकारस्यात्मानात्मप्रकाशनसामर्थ्य
 मित्यपरे । उपलब्धिसाधनमिति वृद्धा । तस्माद्विप्रतिपत्ते सशयान्प्रश्न ।
 ४ भावप्रश्नस्याप्यनेन मविश्वप्रश्ने व्याप्यात् । उत्तरम् । उपलब्धिहेतुः
 प्रमाणं न च सशयविषयसहसहसोपलब्धिकारणयो प्रसङ्गः अयं बदित्यधि
 कारात् । तयोश्चोपदग्गितार्थेभ्यभिचारैरानर्थकत्वात् । नो खलु विकल्पमान
 वस्तुमि अर्थक्रियामु बोधयुज्यते । स्वादेतत् स्मृतिहेतोरपि प्रामाण्यप्रसङ्गः ।
 न ह्यसौ नोपलब्धिहेतु न चार्थसहकारि प्रमाणमिति सस्कारस्यार्थसहकारि-
 तादिरहात्प्रामाण्यमिति साप्रतम् । नटीपूरस्य विपीलिकारवदसहरणस्य चासी-
 तानागतवर्षेनिरूप्य शस्त्रम्यातीतानागतगोचरस्यायेमहकारितादिरहितो ऽप्र-
 माणत्वप्रसङ्गात् । प्रायकत्वेन कार्यत्वेन वा क्वच चिदर्थसन्ध्ये मस्कारस्यापि
 तन्ममानमिति तस्यापि स्मृतिरूपोपलब्धिहेतो प्रामाण्यं प्रसक्तम् । मेयम् ।
 प्रमावगच्छेन तस्यापाम्नात्वात् । प्रमासाधनं हि प्रमाण न च स्मृति प्रमा लोका-
 धीनायधारयो हि गष्टार्थमयन्थ । लोकरच मस्कारमात्रजन्यन स्मृतेर-
 न्यामुपलब्धिप्रयोगेभ्यभिचारिर्था प्रामाणावपि तस्मान्हेतु प्रमाणमिति न स्मृति
 हेतो प्रसङ्ग । अनधिगतार्थगन्तु च धाराशदिकविज्ञानानामधिगतार्थ-
 नाशना लोकाद्विदुप्रमावभाषानां प्रामाण्य विदन्तीति नाद्रियामहे । न च

कालभेदेनानधिगतगोचरत्वं धारावाहिकानामिति युक्तम् । परम्बुद्ध्याणां कालकलादिभेदानां विधितनैवनेस्माद्गौरनाकलनात् । न चाद्येनैव विज्ञानेनोपदर्शितत्वादर्थस्य प्रवर्तितत्वात्पुरुषस्य प्रापितत्वात्तरेपामप्रामाण्य-
 नैव ज्ञानानामिति वाच्यम् । न हि विज्ञानस्यार्थप्रापणं प्रवर्तनादन्यद्
 न च प्रवर्तनमर्थप्रदर्शनादन्यत् । तन्मादर्थप्रदर्शनमात्रव्यापारमेव ज्ञानं प्रव-
 र्तकं प्रापकं च । प्रदर्शनं च पूर्ववदुत्तरेपामपि विज्ञानानामभिन्नमिति कथं पूर्व-
 मेव प्रमाणं नोत्तराण्यपि । पुरुषापेक्षया तु प्रामाण्ये चन्द्रतारकादिविज्ञानस्य
 पुरुषानुपेक्षितस्याप्रामाण्यमसङ्गः । न चातिदुर्गोक्तया तदर्थस्य हेतुतया
 तदपि पुरुषानुपेक्षितं तस्योपेक्षणीयत्रिपयत्वात् । न चोपेक्षणीयमप्यनुपदिश्य-
 त्वाद्देगमिति निवेदयिष्यते । उपलब्धिहेतुं च प्रमाणं धृत्वा अनधिगतार्थ-
 गन्तृत्वं च साहचर्यवात्मानात्मव्याशयशक्तिश्च प्रमाणमिति निरस्तानि
 भवन्ति । उपलब्धिमात्रमर्थार्थश्रमिचारिणः च्युतेरन्यस्य प्रमाशब्देनाभिधाना-
 नात् । हेतुपहेण साहचर्यशक्तयोः फलादभिन्नयोरपाकरणात् हेतुहेतुमद्भाष्यस्य
 तादात्म्येऽनुपपत्तेरिति । उपलब्धिहेतुत्वं च प्रमाणत्वम् । भवितृव्याख्यानेन
 भाष्ये व्याख्यातः । तदेष ज्ञानमज्ञानं वा । उपलब्धिहेतुः प्रमाणं तस्य च
 भाष्यस्यान्यमिति स्थितम् । तद्वैतदतिश्यापकत्वेनाविषयि । समानत्वादिति ।
 समापत्ते श्रयं विशेष इति । अयमर्थः । सर्वैः कर्तुं करणगोचरव्यापारो न
 साक्षात्फले व्यापिषते । करणं च द्विधा सिद्धमसिद्धं परश्यादि दासुद्वेधी-
 माद्ययोदाद्योदात्म्य दासुणि पातयन् दासुं छिनतीत्युच्यते न तु साक्षा-
 त्कर्तृव्यापारगोचरो दासुद्वेधीभावः किं तु स्वयंउद्वेगवतः करणीभूतस्य परशोः
 संयोगस्योदात्मनिपातननक्षयन्तु कर्तृव्यापारः परशुगोचर इयं । यथं स्वयं-
 कामे । इपि फले न साक्षात्स्वयं व्यापिषते किं तु तत्करणं यागमसिद्धं सा-
 धयति । स्वयंस्तु यागव्यापारादेवापूर्वमिधानाच्चेयनाययद्विगनाभावस्यभेदा-
 साद्रितपरिणतिविशेषात्साक्षादुपपत्तौ तद्वद्विद्वेषि सिद्धमिन्द्रियादि असिद्धं
 च तत्फनिकषादि व्यापारयन्तुत्वादयन्करणव्य चरितार्थः करणं स्विन्द्रियादि
 तत्फनिकषादि वा नान्यत्र चरितार्थमिति साक्षादुपपन्नध्यायेय फले व्यापिषते ।
 प्रमेयस्य तु प्रत्यक्षादन्यत्रोपलब्धिहेतुभाव इयं नास्ति केवलं प्रमाणविषय-
 भावमात्रेणोपपद्यते । यथाप्यस्य हेतुभावः प्रत्यक्षेऽभिप्रेतने तथाप्यन्दि-
 य-

सत्यमात्रउपपद्यते प्रमेयम् । इन्द्रियमेव तत्सत्त्विकत्वादिना साक्षात्प्र-
 माहेतुः । तत्सत्त्विकमेव प्रमाता साक्षात्प्रमाहेतुः कर्तृत्वात् । यो यः कर्ता
 स सन्नो न साक्षात्फलहेतुः यथा वक्त्रनः । यथा वा यजमानादित्यस्य
 तस्मात्तथा । तथा प्रत्यक्ष प्रमेये न साक्षात्प्रमाहेतुः प्रमेयत्वात् । यद्यत्प्रमेयं
 तत्सत्त्विकं न साक्षात्प्रमाहेतुः अनुमेयादिवत् तथा चेतस्यथा । तद्विद्वत् प्रमा-
 तृप्रमेययोः प्रमाणे चरितार्थं चमचरितार्थं च प्रमाणस्य तस्मात्तदेव फलहेतुः ।
 प्रमातृप्रमेये तु एतेष्वेतेन प्रवृत्ते इति तद्वेतु कथं विदिति । चोदयति । थक-
 १० रयेति । नकारणः कर्ता प्रमाणमपि व्याप्तमर्हतीत्यर्थः । परिहरति । नेनित्
 यार्थसंनिर्कर्षस्ये त । यदि ज्ञान प्रमाणं तदा ज्ञानस्य प्रमाणस्योत्पत्ताधि-
 त्यर्थः । एतद्विद्वदिति । यदि तर्हीति । परिहरति । तस्मिन्धीति । चोद-
 यति । यदि प्रमातृप्रमेयाभ्यां सद्भूयं प्रमाणमिति । प्रमाणान्तरेण
 प्रमाया असाक्षात्प्रमातृप्रमेयेपरिभिद्धिरत्यर्थः । पृच्छति । कथमिति । उत्तरं
 प्रमातृमितीति । अथ स्वरूपमेव कारणं कस्मान्न भवति तद्वृत्तियास्यस्यस्य
 पुरस्तादप्यस्तित्यत आह न च द्रव्यमात्रमिति । अस्तु तर्हितदीयो व्यापारः
 प्रधानक्रियाया कारणं तस्या ए प्रधानक्रियाया निमित्तत्वादित्यत आह । न च
 क्रियामात्रम् । न हि स्वरूपेण देवदत्तो व्रत्तनः नापि नदीयो व्यापार उद्यमन-
 निपातनादि कात्यायनादयः । कृ तर्हि काकशब्द* प्रवर्तते इत्यन आह । कार-
 कशब्दे हीति । प्रधानक्रियानाधने हेतौ अत्रान्तरक्रियाविशेषयुक्ते कारण-
 शब्द प्रवर्तते । *द्वैवीभावे हि फल प्रधान व्यापारे कर्तुं कारणगोचर उद्यमन-
 निप तने अत्रान्तरव्यापारः कर्मवत्त्वं दारुणः स्पर्शद्वेगशतोत्तरकुटारसंयोग
 एवात्रान्तरव्यापारः । तेन हि दास स्वयं परित्यज्यन्वन्मना इत्यत्र विभाग द्वैवी-
 भावमनुभवति । तस्माद्द्वयान्तरव्यापारसपन्नं कारकमिति सामान्यतः प्रमाय्य
 १४ प्रवृत्ते योजयति । प्रमातृप्रमेयशब्दा चेति । तावन्तरेण क्रिया प्रधानक्रियामि-
 त्यर्थः । परिहरति । न पाश्चादिशब्दवदिति । लोकाधीनाधारणाधीनः
 तन्वय शब्दादसदन्वयः लोकरवातीतानागतवर्तमानक्रियासम्बन्धमात्रविशेषण
 कारकात्तान्प्रमुने वाचकमानय पत्यति पाचने इत्यमणस्योत्पावको इय वध-
 तोति च तुल्यवैकान्य विषयप्रयोगदर्शनं सात्त्विक्य हेतोः अदृश्यवि पाक-
 मशब्द प्रत्यस्ति स्वरूपमिति द्वैवदनादाजिति । द्वैवी हि शक्तिः कारकाणा

* द्वैवीभाव इति क्व प्रधानव्यापार इति च पु ७१ ।

कार्योपजनं प्रति स्वरूपं च सहकारियामसमवधानं च । तथाप्यपि सह-
कारियामसमवधाने कारकशब्दानां प्रवृत्तेः सत्यपि च स्वरूपे वैकाल्यव्या-
पिनि वैकाल्ययोगिकार्यासंभवे प्रवृत्तेः वैकाल्ययोगिकार्योपहितमर्यादमेध
स्वरूपं कारकशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमित्यसत्यपि प्रत्युत्पन्नप्रमाहेतुप्रमाणसं-
बन्धे प्रमातृप्रमेयशब्दयोः प्रवृत्तिरित्युपपन्ने प्रमातृप्रमेयाभ्यां प्रमाणं जन्यत-
इति । तत्रप्रमाणमुपलब्धिसाधनं साक्षात् प्रमातृप्रमेये इति सिद्धम् ।

सत्यपि चोपलब्धिसाधनत्वे प्रमातृप्रमेययोरुपलब्धिहेतुरित्यप्रसङ्गः
साधकतमासाधकतमयोः साधकतमे कार्यसंप्रत्ययात्सातिशयत्वेनोद्भूतस्यात-
स्येत्याह । साधकतमत्वाद्येति । साधकतमाद्यै पृच्छति । कः स्वत्विति । ७
उत्तरं प्रमाणस्य भावाभावयोः प्रमायाः कार्यस्य तद्वत्सा भावाभावघता साध-
कतमार्थः । लक्ष्यलक्षणयोरमेदविषयता सामानाधिकरण्यां न तु प्रमातृप्रमेयान्व-
यव्यतिरेकानुविधानमप्यप्रमाया अन्वयव्यतिरेकयोरित्यत आह । न प्रमात-
रीति । प्रमातृप्रमेयाभ्यां सह प्रमेत्पादस्यान्ययोगव्यवच्छेदेन संबन्धः प्रमाणेन
सह प्रमेत्पादस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदाभ्यामित्यतिशयः । प्रमातृप्रमेये हि
प्रमाणोपधीणवृत्तिर्नो प्रमायां न व्याप्रियेते । तेनान्तरायसंभवात्तावश्यं प्रमातृप्र-
मेयव्यापारे सति प्रमा भवति । प्रमाणव्यापारे तु प्रमा भवत्येवेति । कल्पा-
न्तरमाह । यद्वा न्वा प्रमिमीते सो ऽतिशयः । प्रमिमीतइति स्वतन्त्रं
कर्तारं दर्शयति प्रतिपाद्यात्करणाद्भवच्छेतुम् । यद्वा न्नेवेति च सावधारणम् ।
तत्र यद्वा निति कर्त्तृन्तरं व्यवच्छिन्नं न हि कर्ता कर्त्तृमान् किं तु प्रमाणवान्
स्वतन्त्रो ह्याश्रयः परतन्त्रेणाश्रीयते । कर्त्तृधीनं हि करणमित्यावेदितम् । प्रमाया
प्रमेयशानपि क्व चिद्व्येत्तन्त्रेत्यात् प्रमेयस्य न तु प्रमेयशानेय । अनुमानादिषु
प्रमेयस्यातीतस्यादिना तद्वत्ताविरहात् । न तु लिङ्गादिज्ञानवात्त फदा चिदि-
त्यवधारणफलम् । सो ऽयं विशेषः प्रमातृप्रमेयाभ्यां प्रमाणस्य । अन्येषु
विशेषस्यातिशयत्वमन्यव्यतिरेकाभ्यामादशंसति । प्रमाये सतीति । कल्पा-
न्तरमाह । सनोर्वेति । पूर्वेषु भावप्रधाने ऽतिशये यादृशस्य दर्शितस्तादृश-
स्येवेह व्यतिरेकप्रधाने ऽतिशय इति विशेषः । अकर्तृत्वमहेतुत्वमित्यर्थः ।
कल्पान्तरमाह । संयोगवचरमभाविता चा । इतिकर्तृघ्यताके हि व्याप्रिय- ११
माणदूरसं न तु कारणादित्यरूपं करणादिगष्टप्रवृत्तिनिमित्तमापन्तु व्यहृप

स्यादिति पूर्वमावेदित तच्च सिद्धमचिद्धं वा प्रमातृप्रमेयस्य पश्चादेव तथा
 त्वेन धम्पदातइति चरमभाषीत्युच्यते सोयमस्य चरमभाषिता इति शय ।
 यथा सन्तूना पटे वनयित्तये अन्त्या सयोगभेदा यदनन्तर पट उत्पद्यत-
 १२२ प्रयेति । कल्पान्तरमाह । प्रतिपत्तेरानन्तर्यं वा । यत एव प्रमाण चरमभाषि
 अत एव तदनन्तर प्रतिपत्तेः प्रमाया, भावात् । प्रतिपत्तेरानन्तर्यमेव प्रमा
 यस्यातिशयः । स चेति । चो ऽप्यधरणे । इदमपि लक्ष्यलक्षणयोरभेदत्रि-
 यक्षयोक्तम् । कल्पान्तरमाह । असाधारणकारणता वा । चतस्र खल्विमा-
 प्रत्यक्षादिप्रमितयो भिन्नबुद्धिद्व्यपदेशमात्रो ऽनुमूयन्ते । न च प्रमाया तद्वेद
 हेतु । तस्य साधारण्यत् । न च प्रमेयभेदस्यापि प्रमेयस्य सप्रये सर्वप्रति
 पत्तिसाधारण्यत् । प्रमाणानि तु यथायथ चतसृष्वसाधारणानि भिन्नबुद्धि-
 व्यपदेशनिवृत्तानि । तद्विदमसाधारण्यप्रतिशयः अशेषः पुरुषः प्रमाता
 १३ विशिष्टः । कल्पान्तरमाह । प्रमाकारणेति । प्रमाया असमभाषिकारण
 खल्व्यात्ममन संयोगः स च सर्वप्रमासाधारणो नासौ प्रमाया प्रमेयेण वा शक्यो
 विशेष्टम् । तयोरपि तद्वेद साधारण्यत् । असाधारण तु प्रमाण यथायथमा
 रममन संयोगमप्रच्छिनति । एव सुखादिप्रमेयाणामपि मन यथासाधारण व्यच-
 छेदक द्रष्टव्यम् । चो ऽयमस्यातिशयः । अतिशयातिशयिनोरभेदत्रिपक्ष्या
 इति शयश्च वाच्यमित्युक्तम् । क्रमप्रक्रमयेषहण तात्पर्यंते । व्याघ्रे । अर्थ-
 ग्रहणमिति । कस्मात्पुनर्नैदिध्यते प्रमाद्यत्रयस्य प्रतिपत्तिरित्यत आह ।
 यतो न प्रमाद्यत्रयस्येति । इति कर्तव्यतात्प्राप्तान् तस्मिन् अर्थसहित्ययेस्तो
 यकण्टकादि तथाभाषो ऽयेनोच्यते । तच्च सुखदुःखसाधनत्वम् । सुख-
 साधन यनुषादेयत्वेन दुःखसाधनं च हेतुत्वेनाच्येते । तात्पर्यान्तरमाह ।
 उपेक्षणीयेति । उपेक्षणीयदिपये प्रमाणे प्रवृत्तिसामर्थ्ये भासतीति तात्प्रति
 दिव्यते । न च तादृशप्रामाद्यमिति समर्थस्यापि* दृष्टप्रमाणसाधर्म्यं लिङ्गेन
 प्रामाद्यनुमानादिति । चोदयति । प्रमाणाप्रेक्षणमिति । समर्थप्रवृत्तिजनिका
 हि प्रतिपत्तिप्राप्रमादादयतीति अर्थादेव प्रमाणादिति गम्यतइत्यर्थः ।

११ परिहरति । न प्रमाद्यत्रयस्यैव ज्ञापनार्थत्वात् । अयमभिपद्यि ।
 प्रवृत्तिसामर्थ्येन हि कार्येण प्रमाणन्यायेपत्वमनुमातव्यम् । न चेत्प्रमाणादात्प्र

माणस्य कार्ये किं त्वर्थप्रतिपत्तेः । तदनन्तरं समर्थो प्रवृत्तिरूपजायते । अर्थ-
 प्रतिपत्तिस्तु प्रमाणकार्येति समर्थो प्रवृत्तिः प्रमाणकार्यो सती प्रमाणस्यार्थवत्त्वं
 प्रमापयति । तस्मादर्थगम्यमपि प्रमाणमर्थप्रतिपत्तिकरणत्वेन द्योतनीयम् ।
 अन्यथा प्रमाणमर्थवदर्थप्रतिपत्तेः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिति किं केन संग-
 तम् । प्रमाणस्य विशेषः प्रमाणाभासाद्भावृत्तिस्तस्य ज्ञापनं स ग्वार्थो यस्य
 प्रमाणग्रहणस्य नतयोक्तम् । तस्य भावस्तुत्वम् । तस्मादेतदुक्तं भवति ।
 प्रमाणकार्याया अर्थप्रतिपत्तेः प्रवृत्तिसामर्थ्यं न तदाभासकार्यायास्तस्मात्प्र-
 माणम्यार्थवत्त्वं गम्यतइति । तद्विदमुक्तं तथेह प्रमाणेन प्रतिपत्तिः ८
 सा प्रवृत्तिसामर्थ्यं प्रतिपादयति प्रमाणम् । अयमर्थः प्रमाणं कर्तुं
 प्रवृत्तिसामर्थ्यं प्रतिपद्यमानं प्राप्नुवतन् प्रतिपादयति प्रापयति प्रमाणकार्या
 ऽर्थप्रतिपत्तिरिति । इदमपि प्रमाणग्रहणस्य प्रयोजनमित्याह । न च प्रमा-
 णग्रहणमिति । एकदेशिव्याख्यानमुपन्यस्यति । सुखेति । न केवलं सुख-
 दुःखतद्भेदतुत्वादर्थ्यमानत्वाज्जायमानत्वाच्च । दूषयति । नेति । सर्वस्य
 सुखदुःखतद्भेदत्वेन हेयपक्षनिःशेषत्वात् । उपादेयानां प्रमाणशास्त्रापयोगाणा-
 मभासप्रसङ्गाद्भावात् । अविबक्षितत्वाच्चेति । चशब्दसमुच्चितमशक्यहा-
 नत्वं हेत्वन्तरमादर्शयति न च प्रमाणादिहानमिति । सुखदुःखतद्भेदतो
 हि हेयाः सन्तो हानोपायमपेक्षन्ते । न च प्रमाणादेरन्यस्तदुपायः संभवति ।
 न च प्रमाणादिः स्योच्छेदाय पर्याप्तः । न चास्मादपयोगो नाधिगम्यते ।
 तस्मान्न शक्यं प्रमाणादिना प्रमाणहानमिति । न चैतन्निःशेषसहेतुं शास्त्रं
 प्रणयतः सूचकारस्य तदनुवर्तिनो वा माप्यकारस्य विवक्षितमित्याह ।
 न च प्रमाणादिहानं विवक्षितं तस्मादस्मद्भाष्याख्यानमेव शोभनमित्याह
 किं त्विति । प्रवृत्तिसामर्थ्याधानयोग्यत्वमधिकारः तस्मात्सुखदुःखतद्भेदतु-
 पार्थप्रतिपत्तिरेव हि समर्थो प्रवृत्तिमाधते न त्वर्थमाधप्रतिपत्तिरित्यर्थः । न
 केवलं व्याघाताशक्यहानत्वाविवक्षितत्वैरर्थपदेन सर्वसंयहो ऽशक्यत्वादपि न
 सर्वसंयह इत्याह । न संविद् इति । सुखदुःखतद्भेदतुतया न संविदो ग्रहणं
 संयहः सर्वमध्यपत्तितया अपि । कुतः अनधिकारात्सुखदुःखतद्भेदतुयोग्यता-
 विरहात् । नाप्यर्थ्यमानत्वेन संयह इत्याह । अकर्मत्वाच्च । न तापत्सर्वा ९ ।
 एव संविदः संधिदोषरा मनोयोनयः सवेद्या भवितुमर्हन्ति । एकनीलविषय-

सवित्परपरामाशय्य दुरुपायुपग्रहसर्पयज्ञसानाद् विषयान्तरसवाराभावप्रसङ्गा-
च्च । तस्मादनप्रत्यामयादन्ते कस्यचित्सविदो ऽसन्नेद्वयतया फलमाशत्वमभ्यु-
पेयम् । तथा च सा नार्थ्यते । न च सुखदुःखे तद्वेतुरिति न सर्वसग्रहः सविदो
ऽसप्रदादिति । तदेवमनुसंधिनाक्य व्याख्याय भाष्यव्याख्यान्तरमवतार्य तत्रै-

भा कटोपिग्याख्यान दृशयितुमुपन्यस्यति । सो ऽयं प्रमाणाथ इति । दृश्यति ।
। ८ नोभयस्यापि परिसंख्यानत्वात् । अर्थस्तु सुखमित्यादिषा भाष्यग्रन्थेन ।
कार्यकारणाभ्यामुभयत्व प्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येयत्वादिति हेतु रवेत प्रासद
काकस्य काज्यादितिप्र प्रतिषाद्यै न समच्छते इत्याह प्राणभृद्भेदस्य धैति ।
तदेकदेगिमतदृषणमस्यद्वाख्याने नास्तीत्याह नार्थशब्दस्येति । चन्दन-
दिविषय प्रमाण सुखप्रयोजनमेव । कष्टकादिदिविषयक प्रमाण दुःखित्याद-
प्रयोजनमेवेत्येवमुभय परिसंख्यातु नियन्तुमशक्यमित्यर्थे ।

अथ किलाच शङ्कते । सुखदुःखभावो वस्तुना स्वामार्तिको भवेन्न वा ।
स्यामार्तिकत्वे सर्वे एव सर्वेप्रत्ययं सुख इति करमवन्मनुष्याणामपि कष्टक
सुख स्यात् । अथ निद्राद्ये कुदुम सुख स्याच्चन्दन च हेमन्ते सुख स्यात् ।
यय तृष्यञ्च इय अथा सुहितस्याप सुखा प्रसज्येत् । अस्यामार्तिकत्वे
ऽनादिधाननायेविच्यनश्चजन्मपुरुषधर्मरूपनानुपातिन सुखदुःखादयो न
प्रमाणप्रयोजन भयितुमर्हन्तीति तत्रेदमुपतिष्ठते । सो ऽयं प्रमाणाथ इति ।
निश्रेयसिष्यते द्वि क्षणमद्गुणमद्गुणधिकारे* यथा स्वयमभाजामपि वस्तुनामकर्मणा
माय क्रमयत्सदकारिममयधानयगादुपजनापायधर्माण क्रमवन्तो धर्मा भय
न्तीति तद्विहापि । यद्यपि न ज्ञात्या सुखदुःखहेतुभावो भवति तथा ऽपि
जातिदेगकानायस्यापुरुषमेदमहकारिममयधानादुपपत्त्यते सुखदुःखहेतुभावो
ऽव्यथम्ययेति भाष्य । तत्पिदुमेगत् प्रमाणाथो ऽनियत अनियतप्राणभृद्भेद-
हेतुकत्वाद् यदुदनियतकारणक कार्यं तत्सुखमनियतमेव यथा ऽनियतका-
रमेधोदयनिग्रन्धन एवै राधा धाम तस्मादनियत इति । कस्मात्पुन प्रमाणा-
द्विषयुर्गं प्रमाणाव्येयार्थो दृश्यते न प्रमाणादोनामपोत्यागद्गुणनिधारणार्थे भाष्य-
। १४ मनुष्यदत्तेष व्याचष्टे । अर्थवति च समर्थे सम्यगर्थे ऽर्थाव्यभिचारिणीति चाप-
त् । प्रमाणे ऽर्थवन्ति मयन्ति समर्थानि सम्यगर्थानि प्रमाणादीनि चर्तव्य तु

सम्यक्कामिदमेव यद्यादृश प्रमाणेनोपदर्शितस्तथात्वं न पुनरन्यथाभाव इति ।
यदा त्वादिभाष्यवाक्ये ऽर्घ्यशब्दः प्रयोजनवचनस्तदेव व्याख्यानम् । अर्थवति
च प्रयोजनवति च यत्समर्थं शक्त प्रमाण प्रतिपत्त्यादिक्रमेण पूर्वोक्तेन प्रयोजन
प्रति अतः समर्थं प्रमाणे प्रमाणादीन्वर्धयन्ति प्रयोजनयन्ति भवन्ति यतस्ता-
न्यपि प्रमाणवदेव समर्थानि शक्तानि प्रयोजन प्रतीति अत्र हेतुरन्यतमापाय भा
इति । तस्यार्थे व्याचष्टे । अन्यतमत्वार्थ इति । नन्वन्यतमशब्दो बहुष्व- ६ ।
निर्द्धारितविशेषमेकमाह न तु साधकतममित्यत आह । प्रकरणादिति ।
साधारणशब्दो हि प्रकरणाद्विशेषे वर्तते तद्यथा शिविकावाहनप्रक्रमे पुस्तक-
मानयेति पुस्तकशब्दो विश्वे तद्वद्विहापि प्रमाणादिपरिहाराय प्रमाणस्यार्थवत्त्वा-
मिधाननियमप्रक्रम इति प्रमाणादिभ्यः प्रमाणस्य विशेषो वाच्यस्तत्रैवान्य-
तमशब्दो वर्तते । यद्यप्येतिपत्त्यशमिभारद्वारेण प्रमाणस्याव्यभिचारे ग-
म्यते दृष्टे विषये तथा ऽप्यदृष्टविषये न तज्जनितप्रतिपत्त्यव्यभिचारेणाव्य-
भिचारः शब्दस्य प्रमाणस्य शक्यो विज्ञातु प्रतीत्यव्यभिचारस्य प्रमाणाव्यभि-
चारग्रहणमन्तरेणाशक्यज्ञानत्वात् । तस्माद्दृष्टार्थस्य मन्त्रायुर्वेदस्य प्रवृत्तिसा-
मर्थ्यावधृताद्यव्यभिचारस्य सामान्यादाप्रवृत्तौ तत्त्वादिनिर्द्धारणादिव्यवधाना प्र-
माणाणामव्यभिचारग्रहणपुरस्सरमेव चिन्तयित्वा व्यभिचारग्रहण न पुनरप चिन्त-
यित्वा व्यभिचारः शक्यो ऽन्यतः परित्यक्तुम् । अदृष्टार्थविषयस्य च चतुर्वर्गस्येहार्थ-
वत्त्वेन प्रयोजन दृष्टार्थं सदेहादपि व्यवहारसिद्धे । तदिदं चतुर्वर्गं प्रमाणस्य
प्राधान्यमिति । चतुर्वर्गविभागपरे भाष्ये प्रमाता प्रथम दर्शितः । तथास्य लक्ष-
णमाह । प्रमाता स्वतन्त्र इति । स्वातन्त्र्यं पृच्छति । किं पुनः स्वातन्त्र्यं
यस्याभिसंबन्धात् स्वतन्त्र इति । तत्र भाष्यकृता प्रमातृत्वोपलक्षितो न
लक्षितः न खन्वीप्यादिहासयोर्वा प्रवृत्तौ वा स्वातन्त्र्यं प्रमातृत्वमपि तु
प्रमायामीप्यादिस्वातन्त्र्येण तु तदुत्तरभाविना प्रमाया स्वातन्त्र्यं पूर्वकाल-
भाव्युपलक्षितम् । तेन तद्वृत्तमनुवर्तमानो धार्तिककृदुपलक्षणान्तरं कृत्यो-
त्तरकालमाध्याह । कारकफलोपभोक्तृत्वं न हि सर्वैः कर्ता समस्तकारकज- ११ । १
न्यसुखादि घातनादि वा भुङ्क्ते अस्त्विक्ष्वापसादिषु च व्यभिचारात् । कार-
कस्य तु सतः कर्तृत्वोत्तरकालभाविनी फलभोक्तृता कर्तृत्वं नान्तरीयकताया
तदुपलक्षयति । यजमानस्य राक्षस्य प्रेषादिना तत्तद्व्यापारकर्तृत्वात् । यथा

ऽऽहुरथमन्तः । “ तदभिधुपूर्वकं प्रेषणमध्येषणं वा युक्तं तत्सर्वं पच्यते ”
 १८ इति । स्वातन्त्र्यलक्षणमाह । तत्समवायो द्या । कारकाभिधानेन सन्निधा-
 पिता क्रिया तदिति सर्वनाम्ना परामृशति । यस्य हि व्यापार प्राधान्येन
 धातुराख्यातप्रत्ययो वा ऽभिधत्ते स म्यतन्त्र कर्ता । तथा हि विक्रिय-
 न्तीत्यत्र तन्दुलादयः कर्तारः पचतीत्यत्र देवदत्तादयः तत्कस्य हेतोः ।
 यत्र च तन्दुलादेर्व्यापार उपातो ऽपरुच देवदत्तादेरिति । प्राधान्येन चाशेष
 कारकनिर्देश्यत्वं प्रधानक्रियाय इति । अथान्तरे व्यापारभेदे ऽपि प्रधान-
 क्रियेद्वेषेण समस्तकारकप्रवृत्तेरिति । पुरुष इति प्रकृतक्रियापेक्ष प्रमाणा
 पुरुषायमन्वादिति । लक्षणान्तरमाह । तत्प्रयोक्तृत्वमितराप्रयोज्यता वा
 तस्य चेतनस्य सर्वकारकाणि प्रति प्रयोक्तृत्व तैश्च कारकैरप्रयोज्यता वा ।
 अचेतनस्य तु भाक्त कर्तृत्व न स्वाभाविकमिति भाव । परिसमाप्तिपदार्थे
 व्याचष्टे । तत्त्वपरिसमाप्तिरिति । तत्त्वं हि प्रमाणव्याप्यत्वं प्रमाणव्यापार-
 विषयत्वं तच्च हानोपादानोपेक्षाभि पर्यवस्यति पर्यवसान समाप्तिः । विनि-
 योज्यतेति यत्कृत्ये योग्यताग्रहणमौचित्ये ऽपि दृष्टे कुतश्चित्प्रतिबन्धात्
 पुरुषेणानुपाते मा भूतत्वापरिसमाप्तिरिति । यद्यपि हि तत्पुरुषेणानुपात
 तथा ऽध्युपादानयोग्यताप्रदर्शनादस्ति तत्त्वपरिसमाप्तिरिति । तत्प्रतिषेधश्चे-
 त्यत्र तच्छब्देन हानोपादानलक्षण विनियोग परामृशति । किं पुनस्तत्त्व-
 मित्यादि भाष्यं व्याचिख्यामुत्सृज्यपरप्रकृतेस्तद्वेः ऽर्थे वृच्छति । किं पुन-
 रिति । उतरं सदसती इति । प्रश्नं विभजते । तस्य भावस्तत्त्वमिति ।
 उतरं विभजते । सदसती तत् । अथ कस्मात्प्रकृतिपुरुषौ वा पञ्चस्कन्धाः
 वा पर ब्रह्माद्वैत धातुं जीवाजीवाश्रयशब्दयो वा सप्र] युधिष्यापस्तेजो वायुरिति
 नृत्पर्यारि भूतानोत्थादीनि न तदो धान्यानि भवन्तीत्यत आह । प्रमा-
 णविषयत्वेनाधिकारात् । सूत्रभाष्यशक्यतद्विशेषेषु प्रमाण प्रमाणविष-
 यत्वाधिकृतम् । न च भाष्यादिभिर्द्वान्तामेदानुपातिनो ऽर्थो प्रमाणविषयः ।
 यथा चेतनया तथा तत्रैव निषेदमिष्यते । उपमहरति । तस्मादिति ।

१९ प्रकृत्यर्थे व्याप्याय प्रत्ययाथे व्याचष्टे । तद्भाष्य इति । सदसतीयेवासत्त्वं
 विधायकप्रमाणविषयता सतो भाव । तत्प्रतिषेधश्चासतो भाव । सदिति

* महाभाष्ये च ३ पृ- १ सू- २६ । † सारव्यवगतम् । ‡ धातुगतम् ।

§ अत्रानुगतम् । ॥ आद्यवगतम् सर्वदर्थेभ्यश्च । ¶ चार्थावगतं सत्रदर्शनसंघट्टे ।

प्रिघायकप्रमाणविषयता परामृशति । तत्प्रतिषेधेन च प्रतिषेधक प्रमाणमुप-
 स्थंापितम् । तेन प्रतिषेधकप्रमाणविषयत्वमेव प्रतिषेध इत्यनेनेनाक्त भवति ।
 यत् द्विभजते तयोः खल्विति । शङ्कते प्रमाणविषयत्वादि । सर्वेसा- १० । १०
 र्थाविरहेण त्वसत्सतो व्यावर्तते । यदि चासदपि प्रमाणविषयं तर्हि नासमर्थं
 तथा च सदसत्तारभेद इत्यर्थः । निराकरोति । नानैकान्त्यात् । न घयमसा-
 मर्थ्येनासतो भेदमाशङ्कते येनेवमुशालभ्येमहीति भावः । शङ्का विभजते ।
 तत्र भवेदिति । निराकरण विभजते । तच्च नेति । गवादि चेतनमघेतन
 घटादीति । यदि सदसती समर्थं कुतस्तर्हि तयोर्भेद इत्यत आह । स्वत-
 र्भवेति । असदुपलब्धिरेव सदुपलब्धेरन्या ऽनुपलब्धिः । ननु सयोगविभगो
 दिपु सत्त्वपि परतन्त्रोपलब्धिकारणत्वमस्ति । तेषां सुयुज्यमानवियुज्यमाना-
 धारनिरूपणाधीनत्वादित्यत आह । प्रतिषेधमुखेन प्रतिपद्यते । प्रतीयते
 सता केषां चित्पारतन्त्र्ये ऽपि न निषेधनिषेधाधिकरणपारतन्त्र्यमित्यर्थः ।

सप्रति सदुपलम्भकस्य प्रमाणस्यासदुपलम्भकस्य प्रतिपादयिष्यता
 भाष्यकारेण प्रदीपे दृष्टान्त उपन्यस्त स तु साध्यसमः । तस्यापि प्रमाण
 सामग्रीनिवेशादिति शङ्कमानो ऽत्यन्तलोकासिद्धता ऽस्य दृष्टान्तस्य सम-
 र्थयति । प्रदीपबदिति । गोपालाङ्गना अपि हि किमवाप्ति स्तोने ऽस्मद्भुन
 या अपरक न वेति सद्विद्वानाः प्रदीपमुपादाय समन्तादवलोक्यापररक्तम-
 स्तोहास्मद्भुन नास्ति स्तोत्र इति सममेव निरिवन्वन्ति न तु स्तोत्राभावनि-
 रवशायोपायान्तरमुपाददते तेनगोपालमा च पण्डितरूपेभ्य विद्म प्रदीपे
 दृष्टान्त तद्विदमुक्तं । *न ह्येतत्प्रतिपत्तायुपायान्तरमास्यीयते लोकेन ।
 अनाश्रयणे हेतुमाह । दीपेन दृश्यमाने हि घटादिके ऽर्थे स्वतन्त्रे नानेन रमा-
 नजातीय तुल्योपलम्भयोप्य दृश्यान्तरमस्ति । नीलपीते हि परस्परभाष्य-
 यन्तो तेन नीलनिषेधे नाश्रय पीतविधिः । भाषाभावो तु परस्परभाषा-
 त्मानो नो खलु अभाषाभावो नाम करितदन्त्यो मात्रदुपात्रापि भावो अन्यो
 ऽभावात् । तेन समानजातीय दृश्यान्तरं निषेधत् दृश्यान्तरभावमेव
 विद्यते प्रदीपः । तदेव प्रदीपोपायस्य प्रतिपत्तुः प्रतीतिक्रममुक्त्वा परीचका-
 णामुपपत्तिक्रममाह यद्यभविष्यदिति । यदि कश्चिदाद्यङ्केन दृश्यतामभावः ॥ २

* न सप्तमतिपत्ताविति मुद्रितग्रन्थेषु पाठः ।

प्रदोषे भाषेऽपि भविष्यतीति । तत्रैव परीक्षकाणां तर्क उपतिष्ठते । यद्यभवि-
ष्यदिति । तदेव लौकिकपरीक्षकसंमतमुपपाद्य दाष्टान्तिके योजयति । एवं
प्रमाणेनापि श्रुत्यादिना सति प्रमीयमाण इति । पूर्ववद्वाच्येयम् । उप-

१ सहरति । तदेवमिति । सर्वं चेतदुपपाद्यिष्यते । ननु यदि सदसती प्रमाणवि-
षयो कस्मात्सद्देदा इवासद्देदा अपि सूचकता नोच्यन्तइत्यत आह । तत्र तेषु
सदसद्देदेषु मध्ये स्यात्तन्त्र्येण असद्देदा न प्रकाशन्तइति नोच्यन्ते । निषेधनि-
षेधाधिकरणधीननिरूपणस्यादसद्देदानां भावभेदरत्न-प्रकाशनमिति भावभेद-
कथनेनैव अभावभेदा अपि गम्यन्तइति नोक्ता इत्यर्थः । अथ वा कथिता यत्र
येषां तात्वज्ञान निःश्रेयसोपयोगि ये तु न तथा न तेषां प्रपञ्चः अनुपपन्नभावप्र-
पञ्च इव यत्कथ्य इत्याह । चतुर्वर्गानन्तर्भावाद्वा भावप्रपञ्चवदभावप्र-
पञ्च इति । निःश्रेयसस्यानुपयोगिनि भावप्रपञ्चे यथा चतुर्वर्गानन्तर्भावः यत्र-
मभावप्रपञ्चे ऽपीति । अथ निःश्रेयसोपयोगिभावः कुतो ऽवगन्तव्य इत्यत आह ।
भावोपदेशादेवाभाव उपदिष्टो भवतीति । द्विविधं प्रमाणं भाषो ऽभावश्च
यथा कारणाभावेन कार्याभावज्ञानं यतो द्वितीयसूचकमुत्थानम् । प्रमेयेषु अपथं
यत्र मूर्च्छाभिहितः । यत्र प्रयोजनादिष्यतीति तत्र तत्रोद्धनीयमिति । उपसंहरति ।
अतरयेति । तदेव तात्पर्यं व्याख्याय अथयत्राद्यै व्याख्यातुं भाष्यं पठति । सत-

भा खलु षोडशधा व्यूढमुपदेक्ष्यते इति । अथ प्रथमे कल्पे चण्डो ऽधधारणे
अनुशब्दः स्रष्टावधारणे सद्भिः षोडशधा व्यूढमुपदेक्ष्यते नासत्तस्य सदधीनप्रका-
शत्वादिति । द्वितीये तु कल्पे पारमार्थिके चः समुच्चये खलुरवधारणे सति षोड-
शधैशोपदेक्ष्यमाणे सद्व्युपदेक्ष्यते इत्यर्थः । प्रकृति व्याघ्रं व्यूढ इति । सूत्रस्य
अप्रपञ्चं तात्पर्यं व्याख्याय अथयत्राद्यै व्याचिख्यासुना भाष्यकारेण तासां स्वसवा-
सां स्रष्टिमानामिति भाष्येण सूत्रमयतापं पठितं तस्य वार्तिककृतात्पर्यमाह
तापते सद्देदा इति सूत्रम् । तापते प्रमाणाद्य, सद्देदा निःश्रेयसोपयोगिना न
गङ्गाशतुकाद्यः तस्मात्तन्त्रः प्रमाणाद्य-षोडशधा लक्षिताः परीक्षितारूपं न
गङ्गाशतुकाद्यः मन्तो ऽपि निःश्रेयसानुपयोगादिति भाषः । हृन्मन्त्ररूपमाह ।
१० सत्यं पदेति । हृन्मन्त्रपरिषहे तात्पर्यमन्ययथ्यतिरेकाभ्यामाद्यशेषति । सत्यं पत-
इति । अदुर्गोदिकर्मधारयोरभेदमात् पशुसमासपरिषहे निषहृत्तान्म्यान्त्यप-
दायेषु प्राधान्ये विशिष्यायेदानिप्रपञ्च इत्यर्थः । निर्वृते यथावचनं विषह

इत्यस्य भाष्यस्य तात्पर्यमाह । यथावचनमिति । अन्तोऽन्वयनिरपेक्षायां प्रत्येक ११ ।
 प्रमाहेतुभाष्यं प्रमाणात्तमिति हि बहुवचनप्रयोगजनम् । प्रमेयेषु तु यद्यपि प्रमेयता
 चास्तथी प्रत्येकमस्ति तथाऽप्यप्रयत्नहेतुभावेन प्रमेयतन्मसुद्राये समाप्यते न तु
 प्रत्येकम् । आत्मादीनामन्यतमस्याप्यतत्त्वज्ञाने ससाराविद्युत्तेरिति हि निद्वेषे व-
 चनभेदस्य प्रयोगजनसदेष चोद्वेगेऽपि तयोरेकधाश्रयत्वादिति भावः । प्रमाणादी-
 नामिति विभक्त्यर्थे व्याख्यानपर भाष्य पठित्वा पृच्छति । कः पुनरिति । उत्तरं
 कारकाणामिति तद्विभजते । यत्रैति । कारकाद्यं प्रधानक्रिया यदुद्वेगेन सर्व-
 कारकप्रवृत्तिः । कारकग्रहणेन च तन्नान्तरीयकतया प्रधानक्रियाऽप्यानीतेति
 विवरणे साऽपि दर्शिता । यद्यपि स्वस्वामिभावादावपि सवन्धेऽन्तर्गतक्रिया-
 कारकसवन्धोऽस्ति सवन्धमात्रस्य क्रियागर्भत्वान्तान्तरीयकत्वाच्च कारकस्य
 तथाऽप्यसौ न विद्यते सबन्धमात्रमेव तु विद्यते इत्यर्थः । अत्र चोदयति ।
 तत्त्वस्येति । पशुं चानधिकं अव्यतिरेके तदनुपपत्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् । तत्रानि-
 यमपाद्येऋदेषी परिहरति । नोभयथाऽपीति । भाष्यस्य भविषधीननिरूपण-
 त्वाद् भावनिरूपणमेव भवितुनिरूपणमाश्रयति । अन्तेऽपीति । इपुस्त्यत्या
 यथा तद्वाचप्रतिषेधेधर्मो धर्मो गतिः । तस्य प्रतिषेधः स्थितिः तिष्ठतेर्गति-
 निवृत्त्यर्थेत्यात् । अथमत्रापि न प्रमाणप्रमेयादिमात्रमुच्यते तत्त्वग्रहणेनापि त्यर्था
 न्तरं तेष्वेव यत्समारोपितं रूपमन्यथान्वयमिति यावत् तत्रप्रतिषेधे गतिम-
 दिति भाष्यप्रधाने निद्वेषे । यथा ह्येकयोर्द्विश्वनैकवचने इति द्वित्वैकत्वयो-
 रिति सव्येयविषयामा ह्येकेष्विति स्यात् । तेन गतिमत्वमर्थान्तरमित्येव भवति ।
 सत्यस्मिन्नर्थे इयोः स्थितिरिति वाक्यप्रसङ्गतइत्यर्थः । तदेतदेकदेशिमत्प्र-
 र्थान्तरत्वनिषमवादी रूपमिति । तत्रैति । प्रमाणादिभ्योऽनर्थान्तरस्य तत्त्वस्य
 इषोरनर्थान्तरस्य प्रवृत्त्यभावस्य चासिद्धेः । यथा च भाषातिरिक्तोऽभावस्तथा
 धर्ममङ्गमङ्गाधिकारे निवेदयिष्यते । प्रमाणाद्यतिरिक्तं च तत्त्वमनन्तरमेव दर्श-
 यिष्यति इति । तत्त्वस्य ज्ञानमित्यादि भाष्य व्याचष्टे । तत्त्वं ज्ञायमानमि- १२ ।
 ति । उभय पृच्छति । किं पुनरिति । तत्त्वप्रश्नस्योत्तरम् । तत्त्वमिति । निमि-
 त्तस्य शक्तिः प्रमाणादीनां सा च द्वयी स्थरूपलक्षणा सहकारिसाकल्यलक्षणा च ।
 अतोन्द्रियस्य सामर्थ्यस्य नैयायिकैरनभ्युपेतत्वात् । शक्तेरत्र भाष्यत्वेन भवि-
 तुनिरूपणाधीननिरूपणत्वाद् भवितुरपि निरूपणं भवतीत्युक्तम् ।

अभिमतं निःश्रेयसं गहीतुं निःश्रेयसद्वेषिध्वमाह । निःश्रेयसं

। ११ पुनरिति । तथादृष्टं निःश्रेयसं गहीतुं दृष्टमतिप्रसङ्गापादनेन दूषयति । एवं च कृत्विति । सूत्रकाराभिमतं निःश्रेयसमाह । परं त्विति । यतदुक्तं भवति । यद्यपि निःश्रेयसपदमभिमतमात्रथापि प्रमाणादितत्त्वज्ञानस्य दृष्टमपि निःश्रेयसं भवतीति तस्यैव ततः साक्षादुत्पत्तेः । तथा ऽप्यात्मादिषाचक्रप्रमेयपदसममिन्याहाराददृष्टमेव निःश्रेयसमभिप्रेतं सूत्रकारस्य तथा च प्रमाणादितत्त्वज्ञानस्यापि पारपर्येषणं हेतुभावे ऽस्त्येवेति । चोदयति दृष्टमिति । दृष्टं दर्शनमेव प्रमाणम् । अदृष्टन्तु निःश्रेयसप्रामाणिकं दर्शनाभावादित्यर्थः । परिहरति न नास्ति अर्थस्य तथाभावात् । अर्थ आत्मादिस्तस्य आगमानुमानसद्वकारिणः कारणाभावेन कार्याभादानुमानमेव शायं प्रमाणमिति भावः । ये तु श्रेयसात्मान्मन्वोरत्र पदायं तत्त्वज्ञानमात्रमेव परनिःश्रेयसहेतुरिति । यथा ऽऽहुरेको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टा इति तानुप्रत्याह । यदि पुनरिति । न हि भावानां तत्त्वमन्यत् प्रत्यक्षविषयीकृतादूपादिति भावः । मोक्षमाणा इति । सनि मुचे ऽकर्मकस्य गुणे वेति गुणाभ्यामलोपो । न केचन यन्तुपुति' सूत्रकारस्यापि समतमेतदित्याह । पृथगुपदेशाच्च प्रमेयस्य प्रमाणादिभ्यः । यद्वि च यत्किंचित्प्रमेयतत्त्वपरिधानान्निःश्रेयसस्य परस्य प्राप्तिः किमयंमात्मादिसूत्रेण द्वाइशेष प्रमेयाणि नाधिकानि न न्यूनानि चेत्ययथायंते सूत्रकारेण । तस्मात्तदेतत्साक्षात्पयोगि निःश्रेयसे न पदायंमात्रमित्याह प्रमेयावधारणार्थायां चोत्तरसूत्रप्रक्रियायामकुशलः सूत्रकारः स्यात् । कुतः प्रमेयस्य विहितत्वाद् आद्येन सूत्रेणेति । तस्मात्सुपपत्तिर्येदि च सूत्रकाराभिमतमुपपद्यते प्रमेयतत्त्वपरिधानं परस्य निःश्रेयसस्य हेतुः । तदनेनात्मादेरिति भावं ध्यास्यातम् ।

अथ किं तत्त्वज्ञानम्यात्मादिविषयस्यादृष्टं य को ऽपि सामर्थ्यातिशयोक्तः परनिःश्रेयसात्पदः मेव किं तादृष्टं दृष्टयेव द्वारेत्याह भाष्यकारः । तच्चैवा तदिति । अर्थोयो ऽप्रधारणशब्दो ऽपि तु तादृशेव निरवयवचन किं न्विदिति हेतुनायमानस्योपपत्तिर्येदि प्रत्ययस्यायं ऽनवधारणात्मकस्यापि प्रत्यात्म-
। १० मानमेव प्रत्ययेवायथायमादित्यादिति । परिहरति । न प्याघात इति ।

ततस्मादुभयमिति । तत्र नानुपलब्धे इत्यादिभाष्यमप्यतारयितुं पृच्छति ।
स कथं न्यान्यस्येति । यदि न्यायस्याङ्गं संशयो भवेत्सो ऽपि व्युत्पाद्येतेति १४ ।
भावः । उत्तरं यस्मादिति । एतदाक्षिपति । उपलब्ध इति । पञ्चरूपश्चतु-
रूपो वा हेतुर्न्यायः । प्रतिज्ञाद्यययसमूहो वा न्यायः । नीयते प्राप्यते
विषयितार्थसिद्धिरनेनेति । तस्याश्च यो विषय उपलब्ध उच्यमानो निर्णीत
यव वक्तव्यः । सदिग्धे हि तस्मिन् हेतुः संदिग्धाश्रयतया ऽसिद्धः स्यात् ।
यथेह नगनिकुञ्जे मयूरः केकायितापातादिति । तदापातसदेहे अतो ऽय-
मनिर्णीतश्चेन्नोपलब्धः ततश्चोपलब्धश्च न निर्णीतश्चेति व्याहृतमित्यर्थः ।
परिहरति । नास्ति व्याघात इति । सामान्यतः पर्वतमात्रमुपलब्धं निर्णीतं
तद्विशेषस्तु बहिर्मन्त्रादिरनिर्णीत इति । पुनश्चोदयति । एवमपीति । उप-
लब्धो निर्णीत इति हि सामानाधिकरण्यात्समानविषयत्वं दर्शयति तथा
च व्याघातः । सामान्यविशेषयोर्भेदेन तु व्याघातं परिहरन् सामानाधिक-
रण्यं न समर्थं प्रसङ्ग इति भावः । परिहरति । यथा तथेति व्यपदेशादिति ।
सामान्यविशेषयोः सामानाधिकरण्यात् । य एव सामान्यतो निर्णीतः स एव
विशेषतो ऽनिर्णीतो ऽपि संभवतीति न व्याघात इत्यर्थः । एवमर्थं न्याय-
प्रवृत्त्यर्थमसंदिग्धे न्यायप्रवृत्तरनुपपत्तेः । न हि प्रत्यक्षेण करिणि दृष्टे ऽपि
शीत्कारेण तमनुमिन्वते प्रेक्षायन्त इति । प्रयोजनस्वरूपप्रतिपादनपूर्वं प्रयोजन-
पदोपादानप्रयोजनप्रदर्शनार्थं भाष्यमनुभाषते । अथ प्रयोजनं व्याख्यातुं
पृच्छति । किं पुनरिति । उत्तरं येनेति । स्फुटतरमेवेतदित्यर्थः । पुनः पृच्छति ।
केनेति । एकदेशिमतेनोत्तरमाह । धर्मेति । तत्र काम इतीच्छामात्रं बोध्यते
कामिनोविषयो वा राग इति पूर्वस्मिन् कल्पे काम इत्येवास्तु कृतं धर्मा-
दिभिः । सर्वेषामेव काम्यत्वात् उत्तरस्मिन्नव्याप्तिः । सरकमृगयादीनां काम्या-
नामसंग्रहात् । धर्ममोक्षयोरपि नास्ति कान् प्रत्यं प्रयत्नं कृत्यात्तस्मादयुक्तमे-
दिति मन्वान आह । वयं तु पश्याम इति । सुप्तस्याप्या दुःखस्य हान्यां वि- ॥
षयेण शिषयिणं प्रत्ययमुपलक्षयति । असत्येकारणत्वात्सत्योर्वा अनर्थक-
त्वात्प्रवृत्तरिति । तथा ऽपि सुप्तः दुःखाग्निहान्योरैव कर्तुः प्रवृत्तिप्रसङ्गो न तस्मा-
धने न ह्यन्यद्विज्ञानरिति इच्छति च करोति चान्येदिति घटते अतिप्रसङ्गात् ।
न च फलं पुत्रप्रवृत्तिगोचरः । तत्साधनं तु तद्गोचरः । तत्साधनत्ववि-

धानात् । तत्साधनं यत्र प्रवर्तते तत्रातिप्रसङ्ग इति चेद् हन्त तर्हि तत्सा-
 धनत्वज्ञानमेव प्रवर्तयति न फलज्ञानं ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां कार्यकारणभूतानां
 १२ सामानाधिकरण्यात् सतिपत्तेरित्यभिप्रायेणाह । सुखदुःसाधनभावात्सर्वे
 ज्ञानरचेतनं प्रयोजयन्तीति । सुखदुः फलाद्वाप्रच्छिनति । अथापि विषयेषु
 प्रत्ययमुपलक्षयति । यत्तदुक्तं भवति । तोयमुपलम्ब्य तज्जातीयस्यापेक्षितसाध-
 नता दृष्टवरीमनुस्मरति । अथ तज्जातीयतया लिङ्गेन दृश्यमानस्यापेक्षित
 साधनभावात्प्रयोजयतीति । अनुमायं च पिपासुः प्रवर्तते । तेनोपायताज्ञानस्य
 साक्षात्पुरुषप्रवृत्तिहेतुत्वम् । फलज्ञानस्य त्वीप्सिततमस्योद्वेक्ष्यतयेति सुखे
 सुन्दरम् । तदाश्रयश्च न्यायः प्रवर्तते इति भाष्य व्याचष्टे । तदिदं प्रयो-
 जनं न्यायस्येति । आधिपति क इति । समाधत्ते उपकारकत्वमिति । यथा
 राजाश्रितः परिहृत इति । उपकारकत्वमेव दर्शयति । तन्मूलत्वादिति ।
 विधिं प्रवृत्तिः । न जातु निश्चयोजने कारुदन्तादाधारभन्ते परीक्षा प्रेषाप्रवृत्त
 इत्यर्थः । आधिपतिः का पुनरिति । न्यायाश्रयस्य प्रयोजनस्य प्रतिष्ठाया
 परीक्षाश्रयस्यमर्थेनमसगतमिति भावः । उत्तरम् । न्यायः तस्मान्नासागतम्
 इत्यर्थः । नन्वेवमपि नोपते प्राप्यते विवक्षितार्थेसिद्धिरनेनेति श्रुत्युत्पत्त्या
 प्रत्यक्षादि प्रत्येक न्यायः । न चैतत्प्रत्येक प्रयोजनमाश्रयते । अलिहासितो
 नुषादिस्मितानामव्यभिचामितानामर्थानां प्रत्यक्षादिगोचरत्वदर्शनादित्याधि-
 पतिः कः पुनरयं न्यायः । समाधत्ते । प्रमाणैरिति । प्रत्यक्षादिप्रमाणमूला-
 प्रतिष्ठादयः पञ्चाशदश प्रमाणानि तोर्यस्य लिङ्गस्य परीक्षा परीक्षणम् । परी-
 क्षितं तु लिङ्गं पञ्चाशदशोपपन्नमनुमेयप्रत्ययफल भावयत्येष न त्यनुमेयार्थ-
 रीक्षा । तस्य सदिग्धत्ये ऽपि स्वरूपेण परीक्षानाम्प्रत्यक्षादिति । नन्ववयमे-
 वेद्वयेपरीक्षणं न तर्हि प्रमाणैः कार्यकारणयोरेवैदभावादित्यत आह ।
 सिद्धुर्ता भवन्तीति । न साक्षात्प्रतिष्ठादयो ऽयवयवः अर्थपरीक्षायामुपयुज्यन्ते ।
 अपि तु स्यकारणतत्प्रमाणमूचनेन । तस्मात्प्रमाणानामग्रान्तरव्यापारः प्रतिष्ठा-
 दयः शस्युपपन्न प्रमाणैर्येपरीक्षणं तद्विदमुक्तं समस्तप्रमाणव्यापारादिति ।
 इति तस्मात्प्रैवैकं प्रमाणमिति । समस्तप्रमाणोपकरणत्वादेव चान्य परम-
 १२ त्वमित्याह । सो ऽयमिति । पञ्चाशदशोपपन्नतया च प्रत्यक्षागमाश्रितस्य न
 तद्विरोध इति । तादृशदर्शनाद्ये भाष्यमनुमाप्य तात्पर्ये व्याचष्टे । तस्य चाग-

मेति । कथं पुनरनेन भाष्येण यत्तदुच्यतइत्यत आह । यदिहाऽनुमानेति । यत्पुनरनुमानमित्यादि भाष्य व्याचष्टे यत्र पुनरिति । यत्र विरोधस्तत्र प्रमाणमूलानामवयवानां प्रतिज्ञादीनामितरेतरप्रतिसंधानमेकवाक्यता वास्ति । प्रमाणविरोधेन योग्यतप्रतिरहिणां तत्प्राधान्यां पारमार्थिकान्वयाभावादिति । तृतीये दर्शनं तस्य प्रतिरूपकः अदर्शनमेव दर्शनं प्रतिरूपयति दर्शनमिष दर्शयतीति यावत् । स खलु तादृशः पञ्चावयवप्रयोगो लाभपूजाख्यातिक्रमैः परिहृतव्याप्त्तैरूपवर्ण्यमानः न प्रत्यक्षाद्य प्रागेव त्वपवर्गायेत्यर्थः । तदेवं समुदायतो भाष्य व्याख्यायावयवविभागाय पठति । यत्पुनरनुमानमिति । प्रत्यक्षविरोधोदाहरणमाह । अनुष्णो अग्निरवयवी कृतकत्वाद् घटघट्ट इति । अत्र चोदयति । कः पुनरिति इदमवाकृतम् । रूपवयवसपन्नमेतत्कृतकत्व न वा । न चेतत् एव तर्हि तदनुमानाभासत्वमिति कृतं प्रत्यक्षविरोधेन । अथान्वयव्यतिरेकपक्षधर्मतासंपन्नमपि बाधितविषयतयैतदप्रमाणम् । तदनुक्तम् । रूपवयवसपत्न्यां खल्वेतत् स्वसाध्येनाविनाभूतं भवति न च बाधाविनाभावयोः सह संभवः । बाधापामवलधर्मो भवेत् । अनैकान्तिकत्व हेतुः । जिज्ञासितधर्मणो धर्मिणः पक्षमाख्येन पक्षत्वं न पुनः प्रत्यक्षावधृतसाध्यधर्मविरुद्धस्य । तस्याजिज्ञासितत्वेनापक्षतया तदुभयस्य पक्षधर्मत्वं न चैकान्तिकम् । साध्यधर्मिण्येव प्रत्यक्षोपस्थापितसाध्यधर्मविरुद्धधर्मव्रति दर्शनेन व्यभिचारात् । न च सपक्षासपक्षावेवान्वयव्यतिरेकगम्याधिनाभावदर्शनविषयो न एव इति साम्प्रतम् । यदि हि पक्षविहाय अहिरेय सपक्षासपक्षयोरधिनाभावो गम्येत तदा बहिव्योप्रिमापक्षलेन पक्षधर्मो ऽपि हेतुर्नै पक्षे साध्यं साध्ययेत् । असिद्धा हि तत्र स्वसाध्येन व्याप्तिः । तदेतत्पक्षकमुदाहर मुग्धायाः पुत्रार्थनमिव । तस्मादन्तर्बहिर्वा सर्वोपसंहारेणाधिनाभावो ऽवगन्तव्यः । एवं च सिद्धः पक्षे ऽपि व्यभिचारः साधनधर्मस्येत्यनेकान्तिकत्वम् । तथा च रूपवयवसपन्नो हेतुर्वाधितविषयश्चेत्यसंभवः । तस्मात्सुपुक्तं कः पुनरस्यानुमानस्य रूपवयवसपन्नस्य विरोधः । न ह्यस्ति संभवो रूपवयवसपन्न विरुद्धं चेत्यर्थः । तत्र समाधिमाह । अनुमानाविषये प्रयोगः । वक्ष्यते ह्यनुमानाधिकारे यथा ऽनौ- ११ ।

१५ । १

पाधिकः सबन्धो हेतुसाध्ययोरनुमानार्हं न तु कार्यकरणभावादिरव्यापक-

त्यादतिप्रसङ्गाच्चेति । स चेव प्रवर्तते यो य कृतक स सर्वोऽनुप्रा यथा
 घटादिरिति । न च घटैरिय धूमसबन्धे चाद्रन्धनसयोगः सुर्वन्तोवासिनो*
 साहचर्ये स्वाध्यायाध्ययनमुपाधि, कृतकत्वानुप्रात्तयो सधन्धे उपलभ्यते ।
 सोऽय गङ्गित समारोपितो या प्रयत्नेन पुन, पुनरन्विष्यमाणोऽनुपल
 भ्यमानस्तत्र तत्र घटादावुपाधिर्ज्ञातीति प्रत्यक्षेण यद्यभविष्यद् घटादिवदेव
 व्यघ्रास्यत विद्यानाभावात्तास्त्वेषेति तर्कसहायेन निरवीयते । सोऽय हृष्येव
 रसस्य स्वस्तनेनेव सवितुसदयेनादातनस्य तदुदयस्य समुद्रपृष्ठेव चन्द्रोदयस्य
 समानकालस्य कृतकत्वस्यानुप्रात्वेन स्वाभाविक औत्सर्गिक सवन्ध सामा-
 न्येन यो य कृतक स सर्वोऽनुप्रा इत्यवधारिता न तु निर्विभज्य तेलोऽथविनि
 न हि सर्वोपसहारयती व्यापिरेकदेशविषया प्रवितुमर्हति । एकदेशविषयत्वे य
 षेव न दर्शिता तेनैवानैकान्तिकत्वमाशङ्क्येत । तथा च तत्रैकदेशे प्रत्येक
 व्यापिप्रदर्शनप्रसक्त्यमानन्त्यात् । तस्मात्सर्वोपसहार्येण तदुपदर्शनं तदिह
 कृतकत्वमौत्सर्गिकसामान्यविषयव्यापिस्मरणसधोर्धीन एतद्धर्मतावगाद्विशेषे
 तेलोऽथविनि साऽवितुमनुप्रात्वेनमुख यन्न साधयेत च कि प्रत्यक्षेणपहृतविष-
 यत्वादाहो त्विदनेकान्तिकत्वात् । न तावदेकान्तिकत्व प्रागेव सामान्यतो
 ज्ञोवाधिकसबन्धावधारणात् । तेलोऽथविनि कृतकत्वस्य दर्शनादनैकान्ति-
 कमपसधर्म्यो वा कृतकत्वमिति चेद् नानुमानेन सामान्यतोऽवधृतव्यापिना
 तस्यानौव्यवसाधनात् । प्रत्यक्षेण तेलोऽथविनि औपसहयेन तस्य कृतकत्वस्य
 हेतौर्धृतावुत्पन्नमपि व्यापिविज्ञानं बाध्यते । ततश्चानैकान्तिकत्वादप्रवृत्तिरनु-
 मानस्येति चेत् । नानुमानप्रवृत्तिविषयसाध्यधर्मिणो हेतोर्वाभिचाराऽनुद्वाधना-
 त् । अन्यथा तद्वृत्तसाध्यधर्मसद्वहे तत्रोपलभ्यमान साधनधर्मं सदिदध्य-
 तिरेकत्वादनैकान्तिक स्यात् । सदिदस्यव्यधर्मं दृष्टान्त इव साधनधर्म
 तथा चानुमानमात्रमुच्छ्रियेत प्रत्यक्षेण साध्यधर्मविषय्येवसाधनात् । तेलोऽथ-
 यविनोऽनुप्रात्वेनासाध्यत्वम् तथा चानैकान्तिकत्वमपसधर्मता वेति चेत् ।
 तादं प्रत्यक्षेण साध्यविषय्यप्रसाधन साधनमित्थनद्योन्तरम् । तदिदमुक्तं
 यस्मिन् विषये तेजसोऽनुप्रात्ये एतत्प्रयुक्तं* स प्रत्यक्षेणापहृत
 इति । यथा नानुमाने दूषिते कृतमपसधर्म्यव्याभिचाराभ्या तदुपजीविष्या-

* यथापुत्रवदिति सुाद्रतर्जातिक पु पाठ ।

मिति भावः । यत्पुनर्द्विगुणानेन प्रत्यक्षविरुद्धमनुमानमुदाहृतं तदुपन्यस्यति ।
 अपरे पुनरिति । अप्रावणः शब्दः कृतकत्वाद् घटादिवदिति द्रवाणः शब्द- १५ ।
 स्वरूपमेवापलपति । न हि शब्दोन्द्रियादन्यदस्ति शब्दग्रहणकारणम् । न
 चागुह्यमाणः शब्दस्तादृशवहारगोचरः । तस्मादेव वादिनो ऽभिप्रायव्याप्यमसत्त्वं
 शब्दस्य तथा च प्रत्यक्षविरोध इति भावः । दूषयति । तैस्त्विति । सविशेषणे
 हि विधिनिषेधो विशेषणमुपसंक्रामत इत्युत्सर्गः । क्व चित्पुनर्विशिष्टविधा-
 नमपि भवत्यमतिव्याप्तत्वात् तद्यथा लोहितोष्णीषा सृत्वियजः प्रचरन्ति इति
 विभवे न लीर्णमलवद्वाषाः स्नातकः स्यादिति । तद्वदिहापि अप्रावणः
 शब्दः इति श्रुतिशास्त्रयोः सामर्थ्याच्चाप्रावणविशेषणोपसंक्रान्तो निषेधो
 न विशेष्येण शब्देन सह संबध्यते नापि अप्रावणत्वनिषेधार्थः शब्दनिषेधो
 वाद्यभिप्रायव्याप्यः । वचनाद्यैर्विरोधिनेो ऽर्थेऽप्यर्थेऽप्येवमप्यत्वात् तद्विरोधिः
 अप्रावणस्य निषेधस्य चाधिकरणं शब्द इति न शब्दाभावे तन्निषेधो ऽव-
 कल्पते न चाभावस्तुच्छ इति च तृतीय उच्यते । न च अप्रावणत्वं
 प्रत्यक्षगोचरः । तद्वि शब्दशेषयोः संबन्धः कृतद्विगुणमप्येषु संबन्धाभि-
 धान त्वतरभ्यामिति कात्यायनीयवचनात् । न च प्रत्यक्षप्रत्यक्षश्रुतिः सं-
 बन्धः प्रत्यक्षस्तस्मात् अप्रावणत्वमप्रावणमिति नाप्यप्रत्यक्षविरोधस्तद्विदुःक-
 मिन्द्रियवृत्तीनामतीन्द्रियत्वादिति । श्रुतिः स्वार्थं संबन्ध इत्यर्थः । आग-
 मविरुद्धमुदाहरति । शुचीति । मन्वादिभिर्नरास्त्रियस्पर्शप्रतिषेधात् स्पर्शं च
 प्रायश्चित्तोपदेशादशुचित्वं नरशिरःकपालाद्रीनामिति । कापालिक आविपति ।
 कथमिदमिति । नास्माकं वेदस्तन्मूलार्थं स्मृतयः प्रमाणमित्यभिप्रायः । उत्त-
 रम् । शुचि नरशिरः कपालमिति द्रुवता श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानपेक्षे-
 यानुमानमात्रसहायेनाप्यस्तुनि त्वया शुबिह्वयो ऽर्थो यत्तव्यः किमुक्तं भवति
 शुचीति यद्युच्येत स्पष्टदुः प्रत्यक्षाया भावः । सिद्धान्तो पृच्छति सकस्येति ।
 यथात्मन इति द्रूयात्कापालिकः । अघिगीता हि व्यवहारपरम्परो ऽस्माकं
 कापालिकानां नरशिरःकपालमप्येतदवस्थितान्नपानोपयोगलक्षणा दात्रिणा-
 त्यानामिथाहेनेवुकादि*लक्षणा क्रिया श्रेयस्करी तस्मादस्माकमप्रत्यक्षायकरतया

* आग्नीनेयुकादय इति तिङितशास्त्रमात्रपुस्तकपाठः । कस्मात्कालिस्त्यायदेवतायुज्यं
 तदर्थं इति केमिनोऽप्यवयवतापिस्तरं शैलाकाधिकरण्ये ।

१४ शुचि नरशिर कपालमित्यर्थे । तत्र शेषहासमुत्तरमाह । तदा स्वागमार्थं
 तात्पर्यावस्थानात् कपालिकस्यैवमेतत् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणत
 षण्णामविहितमर्थमाचरता तद्विपिदु च परिहरता दाक्षिणात्यानामाहूनेषुका-
 यानुष्ठानमनाद्य च याधदनुवर्तमानमधिगीतमागममूलतामनुमाषवत्प्राख्यन
 श्रेयोहेतुभावेन न खल्वगमानपेक्ष सहस्रेणाप्यनुमानैरिममर्थमवगतनुमर्हति
 कपालिकानां त्वागमविहितमकुर्वता कुर्वता च तद्विपिदुमर्थे प्रयत्नेन अना-
 द्विरपि व्यथहार शाश्वतमूलकादीनामिष न वेदानुमाने मूलमिति भावः । अथ
 अयीचिदां नरशिर कपालमप्रत्यवायहेतुरिति ब्रूयात् सदा चय्या घृत्यमायेन
 न्यायेन शमाख्योषणमादागमविरोध तद्वीर्यस्यैव चय्या निषेधेन प्रत्यवा-
 यहेतुत्वनिश्चयात् । अपि घागमानपेक्षो ऽनुमानेन शेष नरशिर कपाले व्यय
 स्यापयन् प्रष्टव्यो जायते । शुचि नरशिरःकपालमिति को ऽर्थः । ननु
 य एव धाक्यात् प्रतीयते स एवार्थे तत्किं पृच्छतइत्यत आह विशेषस्य नर-
 शिर कपालस्य शेषविधानमेतत् । किमित्यत आह । विशेषविधानं च
 शेषे प्रतिषेधविषयं लोके दृष्टं यथा दक्षिणेन चक्षुषा पश्यतीति उक्ते धामेन
 नेति गम्यते । तद्विह यदि शुचि नरशिर कपाल किमन्यदशुचि इति
 त्वया वक्तव्यम् । न हि नरोद्धारदीनामशुचित्व प्रमाणमन्यदस्त्यागमात् ।
 आगमशमाख्ये च न मन्यसे इति भावः । अथ चयोविद्वेषादनुमानवशथा-
 त्तिना त्वया सर्वमेव नार विट्कपालादि शेषपक्षे निश्चिष्यतइत्याह । अथ
 सर्वमेव शुचि परिहरति । दृष्टान्तो नास्ति । कुत सर्वस्य पक्षीकृतत्वात् ।
 चोदमति । अथानुमानविरुद्धं कस्मादनुमानं न भवतीति । न खलु प्रमा-
 णत्वे प्रत्यक्षागमाभ्यामनुमानस्य कश्चिद्विशेषोऽपि येन तौ बाधकौ न त्वनुमान-
 मिति भावः । परिहरति । एकस्मिन्नुमानग्रहणसमावेशाभावात् । अथ-
 मभिषधि । यथाधदनुमान पूर्वग्रहणं तेन बाधितविषय सद्व्यवहृत्य परचादनु-
 मानं न स्वकार्योपपत्त्याप्रम् । यथोक्तमप्रायणं शब्दः कृतकत्वाद् घटा-
 दिवदित्यस्मानुमानविरोध इति । लब्धदुप हि घस्तु किं चित् क्व चित्ति-
 निष्यते न तु घानाकारालीकादिरिति तृतीये निषेदमिष्यते । तद्विह प्रा-
 णस्य शब्दस्य निषिध्यता शक्यमिच्छिद्य तद्वाद्यत्वं च घस्तुनो अनुमा-
 नस्यो शब्दोपलभ्यत्वेन कार्यम् । तथा चितेनेवानुमानेनापरात्

अ. १ आ. १ सू. १ अनुमानविरुद्धानुमानानुपन्यासोपपत्तिः । ६३

घणत्वानुमानं घनमन्वयव्यतिरेकसंपन्नमपि न स्यादिति काव्ये जनयति ।
यत् तनुभुवनादीनां न कर्तृश्वरो ऽशरीरित्वान्मुक्तात्मघत् प्रयोजनाभावादि-
त्याद्यपीश्वरधर्मिणाहिमूलानुमानेनापहृतविययतया न्यायाभासे वेदितव्यम् ।
तस्मात्परस्परानपेक्षमानकालप्रवृत्तिसमर्थानुमानद्वयसमावेशाभावाभिप्रायमेत-
दुक्तम् । न ह्यनयोरेन्यतरद्वाध्यं बाधकं वा संभवति किन्तु मिथः सत्प्रतिप-
क्षतया न प्रमां क्लृप्तः । कस्मात्पुनः समावेशोऽनुमानयोरसमावेशे वा कुतः
सत्प्रतिपक्षतेत्यत आह । न ह्यन्वयव्यतिरेकसंपन्नयोरिति* । इहान्वयव्य- १५ । ३
तिरेकग्रहणेन समानफलयोरन्वयव्यतिरेकपक्षधर्मत्वात्सत्प्रतिपक्षत्वान्युपलब्धि-
तानि । यतः संपन्नयोरपि समावेश एकस्मिन्विषये भवेत्तत्र एकतरस्य बाध्यत्वं
बाधकत्वं वा गम्येतापि न त्वेतदस्ति । असत्प्रतिपक्षतासंपत्तेरभावादिति । उप-
संहरति । तस्मान्नानुमानविरुद्धम् अनुमानं तुल्यत्वम् अपि तु सत्प्रति-
पक्षमित्यर्थः । प्रत्यक्षमप्यनुमेयविरुद्धसाधनादनुमानस्य प्रतिपक्ष इति सत्प्रति-
पक्षतया ऽन्यव्यतिरेकादिसंपन्नस्यानुमानस्य प्रत्यक्षेण तद्विरुद्धार्थापसंहारिणा
न समावेश इति न बाधकामात्र इत्यभिप्रायेण चेदयति । प्रत्यक्षविरोध्यपी-
ति । परिहरति । न नेति । तुल्यत्वलो हि मिथः प्रतिपक्षो भवतो न तु दुर्बले-
तमवलौ । न हि भवति तरतुः प्रतिपक्षो हरिणयावकस्य किन्तु समरकण्डूनिघ्न-
विषाणकोटिसमुल्लिखितगण्डशैलस्य विपिनमक्षिप्य तस्मात्पूर्वभावि प्रत्यक्षम-
नन्यथासिद्धं सदसत्प्रतिपक्षमनुमानं समानविषयसमावेशाद्बाधतइति युक्त-
मित्यर्थः । चेदयति । अथोपमानविरुद्धमनुमानं कस्मात् न भवति । गोस-
दृशो गवय इत्यारण्यकस्य धातुं श्रुत्या यदा नागरिको यनं गते गोसदृशं
विषडमुपलभते तदा ऽस्य धातुर्वायानुभवाहितसंस्कारप्रबोधजनिततत्सृ-
त्यपेक्षं गोसदृशज्ञानमुपमानं पुरोऽवस्थितस्य विषडस्य गवयशब्दशाब्दत्ये
प्रमाणम् । तत्र यदि कश्चित्प्रमाण्येवैव विषडो गवयशब्दयाच्यः गोविषड-
सादृश्याद् गोविषडान्तरयदिति तद्विदमनुमानमुपमानेन बाधितविषयमस्त्य-
त्यर्थः । संप्रतिपत्तिस्तरम् । नोपमानं न भवतीति अनुपज्यते । अस्ति चेत्
कस्मान्नोक्तमित्यत आह । पूर्वप्रमाणाविरोधानुविधानान्नोक्तमिति शेषः ।
तदुच्यतेति उपमानविरोध इति । स्वफलद्वारा शब्दं प्रमाणां दयंयति । धारा-

१५ । ३

१६ । ३

* संपन्ने इति तद्विरुद्धार्थापसंहारकण्डः इति लिखितस्य पूर्वोक्तानुमानकोटि तर्पण ।

नैति । स्वफलद्वारेण प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शयति । सारूप्यज्ञानमिति । उपसंह-
 रति । प्रत्यक्षागमयोर्वैतोद्याभिधानादुक्तं तदुपमानमिति । 'भाष्यमनुभाष्या-
 । ५ चिपति तत्र चादजन्यपाथिति । प्रयोजनस्वरूपोपयोगाभिधानानन्तरं दृष्टा-
 न्तपदे व्याख्यातव्ये तदुल्लङ्घनेन चादजन्ययोः को ऽघसर इत्यर्थः । अ-
 सरमाह । तेनानेनेति । प्रयोजनत्रयाप्याहमेवेदं न चादजन्यव्याख्याङ्गि-
 त्यस्त्यघसर इति । तत्रशब्दायै व्याचष्टे । तस्मिन्पायाभासे इति । चाद-
 जन्यक्ययोर्हि न द्वयोर्वैदिप्रतिपादिनोः साधने समीचीने संभवतः वस्तुनि
 विरुद्धधर्मद्वयसमवायाभावात् । तस्माद् द्वयोरैकस्य न्याय शक्यस्य तु न्याया-
 भास इति चादजन्याभ्यां विविच्यते । न्यायामास इति तु सन्निधानादुक्तम् ।
 सन्निरहितार्थत्वात्सर्वनाम्न इति । वितण्डा तु परीक्ष्यते सप्रयोजना
 निष्प्रयोजना चेति । तुयश्चः प्रसिद्धप्रयोजनाभ्यां चादजन्याभ्यां व्यवच्छि-
 नति प्रतिपक्षस्थापनाहीना हि वितण्डोच्यते । तत्र स्थापनाहीनत्वात् प्रतिपक्ष-
 हीनेति । प्रतीयते न खलु स्याप्यसंभवः । तथा वितण्ड्यते व्याहन्यते ऽनया
 प्रतिपक्षसाधनमिति व्युत्पत्त्या परपक्षोपघातेन पारिशेष्यात्स्वपक्षसिद्धिरस्याः
 'प्रयोजनं प्रतीयते । तदेवं संद्विगप्रयोजना सती वितण्डा परीक्ष्यते प्रयोजन-
 यती न वेति । तत्र यदि निष्प्रयोजना ततो न सर्व्या विद्याः सर्व्याणि कर्मणि
 'सन्मुखेन च सर्वै प्राणिनः प्रयोजनेन व्याप्रा वितण्डाया एव कर्मरूपया विद्या-
 रूपाया ये निष्प्रयोजनत्वात् । अथ तु प्रयोजनयती तत उपपन्ना प्रयोजन-
 व्याप्तिः । किं तादृशप्राप्तम् । केचिद् भ्रुवते निष्प्रयोजना वितण्डेति । स्थापना-
 हीनतया तावत् स्याप्यः पक्षी नास्ति । अथयव्युत्पत्त्या ऽपि परसाधनविघातः
 प्रतीयते न च तावन्मात्रेण स्वपक्षसिद्धिरस्ति । न हि पर्वतनिताम्यवतिंधूमे
 असिद्धत्वादिना दूषिणे यद्वैस्तथाभावे निरस्वीयते । तदिदमुक्तम् । दूषणमा-
 प्रत्यादिति । तस्मिन् निष्प्रयोजनवितण्डायादिनं प्रत्याह । तत्र नैवमिति ।
 परसाधनदूषणेनाप्य स्वपक्षः सिद्धस्तु मा वा सैत्सीत् स तु स्वपक्षनिष्ठोऽत्र प्रयोज-
 नेन परसाधनमाहन्तीति भावः । तदनेन स प्रयोजनमनुयुक्त इति भाष्यं
 व्याख्यातम् । अथन प्रतिपक्षत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे । अथ पक्षमपीति ।
 । १३ अपापीत्यादि भाष्यं व्याचष्टे । अथ परपक्षेति । नास्तिको हि सदसदुभयानु-
 भयरूपतया न विशार सदन्तइति प्रमेयाणि सर्व्या दूषयति । तद्वयं प-

पक्षप्रतिषेधमात्रप्रयुक्तं. प्रवर्तते । न त्वस्यास्ति पक्षो ऽनप्रस्थापनातयोरपि
 प्रमेयपक्षपातिदूषणत्वादित्यर्थः । एतदपीत्यादि व्याचष्टे । तादृगेवेतत् । १६ ।
 यतद्विभजते । एतस्मिन्नपि पक्षे चतुर्वर्गं चेत्प्रतिपद्यते सो ऽस्य पक्षः ।
 प्रतिपत्तिरभ्युपगमः । यदापि स्याद्य यव पक्षस्तथा ऽपि तन्नान्तरीयकतया
 अभ्युपगममात्रेण चतुर्वर्गो ऽपि पक्ष उक्तः । कश्चतुर्वर्ग इत्यत आह ।
 चतुर्वर्ग इति । यत्र साधनघाटी चापयति । अहो वैतण्डिको ऽजनि अनेन
 पञ्चायययत्राक्येन इदं साध्यं चाप्यतइति चतुर्वर्गः । तत्प्रतीत्या खनु
 वैतण्डिकस्य परपक्षप्रतिषेधः प्रयोजनं सिद्धमिति । तथा च न निष्प्रयोजनो
 ऽयं वैतण्डिक इत्यर्थः । द्वितीयं पक्षं दूषयति । अयं न प्रतिपद्यते
 इति । चतुर्वर्गान्तरीयकं स्वदूषणमपि प्रतिपद्यतइत्युन्वतदुपेक्षणीय
 इत्यर्थः । अथरमपि नास्ति क्वचित्पण्डिकं प्रति दोषमाह । प्रतिपद्यते ।
 अविद्विषिद्विद्विदोषो धारकस्य वैतण्डिकरूपयुक्तस्यार्थः तं यदि प्रतिपद्यते
 सो ऽस्य पक्षः । अथ अविद्विषिद्विद्विदोषो सद्भावाभ्युपगमे प्रमेयपक्षपातिनां
 प्रमेयमात्रविचारासहत्याभ्युपगमे विघटनइति स्वभावाभिहितमेव अवि-
 द्विषिद्विद्विद्वि न प्रतिपद्यते पूर्वपक्षोपः मायं लौकिको न परीक्षक इति ।
 तस्माद्विषयता ऽपि प्रयोजनपती नाप्यापकं प्रयोजनमिति सिद्धम् । सो
 ऽयं सर्वः प्रसक्तानुप्रसक्तशब्दः प्रयोजनव्याख्यानार्थमित्याह । उक्तं
 प्रयोजनम् । दृष्टान्तपदव्याख्यानपरं मायमनुमायते प्रत्यक्षविषय इति ।
 आक्षिपति । किमुक्तं भवतीति । न तापदो यः प्रत्यक्षविषयः स सर्वो
 दृष्टान्तो ऽदृष्टान्तस्यापि प्रत्यक्षविषयत्वात् । नापि यो दृष्टान्तः स सर्वः
 प्रत्यक्षविषयः आगमाद्विषयस्यपि दृष्टान्तत्वात् । तस्मादपुक्तमेतद्व्या-
 ख्येय इति । तास्मात्साधनमायं पक्षेत्यादि तद्व्याचष्टे । लौकिकपरीक्षकाणां
 दर्शनाविघातहेतुरिति । यतस्तु क्व चित्कौकिकपरीक्षकाणां क्व चित्कौ-
 कानां क्व चित् परीक्षकाणामिति मन्तव्यम् । अन्यथा यत्रसिद्धं लौकि-
 कानां केवलं परिद्वगहृष्येदनीयं परमाख्यादि तस्य न दृष्टानता स्यात् ।
 अथ च यो दृष्टान्तः स सर्वं न तु य सर्वं स दृष्टान्त इति दृष्टव्यम् ।
 सर्वमनव्याख्यानस्य प्रयोजनं दर्शयति । एवं चेति । यतद्विभजने । दर्शना-
 विघातेति । न केवलं प्रमेयविरोधः मूलविरोधस्त्वेष्याह । तन्मात्रादाह-

रणसूत्रं व्याहृत्येन । यत्तेषु तेषु शास्त्रप्रदेशेष्वतीन्द्रियोद्गाहरणसूत्रम्
 सिद्धान्ते पूर्वेषु वा यथा मन्वाद्युर्वेदप्रामाण्यप्रदशुभ्यामतानित्यत्वप्रदेशमादि
 तद् व्याहृत्येन । न तूदाहरणलक्षणसूत्रम् । तद्वि प्रत्यक्षविषयदृष्टान्तत्वे ऽप्यु-
 पपद्यते । तस्माद्वाप्ये प्रत्यक्षवचनं दृष्टान्तविषयप्रमाणत्वात् लक्षयति प्रत्यक्ष-
 मूलत्वाद्वा प्रत्यक्षो दृष्टान्तः । अन्यथा ऽनवस्थाप्रसङ्ग इति । सो ऽयं दृष्टान्तः
 २२ प्रमेये ऽन्तर्भवन्नेवमेवै पृथगुच्यतरत्याह । सो ऽयमिति । न्यायस्य पञ्चाश-
 धात्मकस्य वचनसमूहस्य दृष्टान्तो मूलमतस्तस्य पृथगुपदेशः । अनवस्था
 पृथगुपदेशो यत्सति तस्मिन्निति अनुमाननिमित्तत्वमाह । पूर्वं प्रत्यक्षेति ।
 दृष्टान्तधर्मिणि दृढतरप्रमाणाधारितमित्यर्थः । शब्दमूलता दृष्टान्तस्य दर्श-
 यति । पूर्वं ज्ञातं चार्थमिति । समन्वयग्रहणविषयो ऽर्थो दृष्टान्तः दृष्टान्तः
 समन्वयग्रहणं च शब्दज्ञानस्यापि निमित्तं प्रथमयाविशः शब्दार्थज्ञानाभावात् ।
 तस्मादस्ति शब्दे ऽपि दृष्टान्तस्योपयोग इति । अपरं प्रथमुपादानप्रयोजनमाह ।
 नास्तिकस्येति । अपरज्ञाने हेतुमाह । तदुक्तं भाष्येति । सिद्धान्तपदाभि-
 वारणमाप्य व्याचष्टे । अभ्युपगमेति । तद्विभजते । अभ्युपगम इदमित्यंमूर्त
 वेति । तद्विभजते । इदमितीति । इदमिति हि धर्मिण्यवयवसिद्धान्त दर्शयति
 धर्मो सर्वतन्त्रसिद्धान्तविषयः । इत्यमिति प्रतिगन्वाधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्त-
 न्यविषय दर्शयति । व्ययस्यायामुपलक्षणतया प्रतिगन्त्रसिद्धान्तामाचमुदाहरति ।
 इदं सांप्रत्येति । उपलक्षणायामुदाहरणस्याज्ञानानवसोदयति । सर्वतन्त्रे-
 ति । परिहरति । योऽयमिति । अभ्युपगमस्य प्रत्यक्षितरनभ्युपगमाद् व्ययत्वि-
 क्ति । न तु पुरुषविशेषे व्ययस्यापयतीत्यभिप्रायः । अस्यापि प्रमेयान्तर्भू-
 १८ तस्यापि मतः पृथगुपादानप्रयोजनमाह । तस्य प्रमेये इति । तत्र सर्वतन्त्रसि-
 द्धान्तसिद्धान्तद्वैतविज्ञानानामपि यादृशानां धर्मो तस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसि-
 द्धान्तस्य विशेषेषु प्रतिगन्त्रसिद्धान्ताः प्रयत्सन्ते । तथा हि । यदि घटे । नाम त्र
 सर्वतन्त्रसिद्धान्तमित्युक्तिमायय । अथयथे या परमाणुसमूहे वा घानादातो
 वा प्रजानपरिचयो वा प्रह्वपरिचयो वा तद्विपत्ता वेति प्रतिगन्त्रसिद्धान्ताः
 प्रयत्सन्ते । अथ च प्रतिगन्त्रसिद्धान्तायथा घटप्रत्यक्षवित्तपटाः प्रयत्सन्ते किमा-
 न्यायः न्यायः । तथा यदा यदा यकारसिद्धान्तो न भवेत् कथं साध्य-

३६ इति शास्त्रिकतात्पर्यटीका ।

सामान्यव्यापं साधनसामान्यमिति साधनविशेषात् साध्यविशेषो गम्येत
तस्मादस्ति प्रमेस्यापि सिद्धान्तस्य पृथगुपादानप्रयोजनम् । अभ्युपगमसिद्धान्त-
न्तमुपरिष्ठाद्विचारमिष्यति धातौककारो ऽतस्तत्प्रयोजनमस्माभिर्नोक्तमिति ।

क्रमप्राप्तानवयवानाह । अथावयवाः । ननु यथा तन्तवः पठस्य १७ । ०

समवायिकारणं किन्तुचैवेति प्रतिज्ञादयो धाक्यस्य । नो खलु गगनगुणा
घर्षाः समवायिकारणतां प्रतिपद्यन्तइति आह । याक्यैकदेशा इति ।

अथयवा इव अथयवाः । न पुनः समवायिकारणम् । यथा ह्यवयवाः
समुदायिन एकस्मिन्नवयविनि कार्ये धारयितव्ये यदमेकस्मिन् विघञ्जि-
तार्थे प्रतिज्ञादयो ऽयमवा धाक्यस्य समुदायस्य समुदायिन इति । ननु

यद्योनामायुतरविनाशिनं क्रमवतामेककालताभावे समुदायाभावात् कुतस्त-
त्समुदायो धाक्यं कुतश्चैकदेशेतेत्याशयजानादिति । किन्तुनयाक्यम् ।

उतत् । पूर्वपदस्मृत्यपेक्षो ऽन्त्यपदप्रत्ययः । स्मृत्यनुगहेण प्रतिघर्थो-
यमानो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्वाक्यं विधिष्यतइति विशेषः पदार्थं यतः क्रिया

वा कारकं वा प्रातिपदिकार्थो वा पदार्थान्तरविशिष्टो वाक्यार्थः । यथा
शोभेन यत्नेन गोदोहनेन पशुकामस्य यस्य पिता पितामहो वा शोभं न-

विद्यति स प्रात्य इति तस्य विशेषस्यैकस्य प्रतिपत्तिहेतुः । तदेवं समूहनि-
बन्धनं पदानामेककार्यत्वं सूचयति । को विशेषप्रतिपत्तिहेतुरित्यत उक्त-

मन्त्यपदप्रत्ययः । अन्त्यं विशेष्यं विशेषणपूर्वत्वात्तस्य पदं न च तदवि-
दितं सतामाषेण चक्षुरादिवद्विशेष्यं प्रतिगदयतीत्युक्तं प्रत्यय इति । प्रती १७ । १४

यमानं विशेष्यवाचि पदं विशेष्यं बोधयति प्रतीतिश्च नानुभावे ऽपि तु
स्युतिः । न हि क्रमघट्टणसमुदायः पदत्रयवेन्द्रियजनितानुभवगोचरः संभ-

र्यति संभवन्ति तु प्रत्येकं घर्षाः । न च ते प्रत्येकं पदं न च पूर्ववर्णस्युतिनि-
बन्धनस्यैव ऽन्त्यवर्णानुभवः शोषज इति युक्तम् । स्मृतीनां स्वकार्यसंस्कार-

विरोधिनीन्प्रसङ्गभावात् । यिनश्यदविनश्यदयस्ययोरुपान्त्यान्त्यवर्णस्युत्य-

भुमवयोस्तु स्यात्त चेतावताद्यप्रत्ययः । पूर्ववर्णस्युतीनां तिरोभावात् । न च
पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसङ्कारिणः भवतादेव लब्धबन्धनः प्रत्ययस्ये-

कस्याध्यस्तानास्मृत्यनुभवरूपवैचित्र्यस्य सदसद्वैधवादिनो दिव्यवर्णमापन्ना
वर्षा चैवैधियमादृशतीति सांप्रतं सन्धसंवेदनाद्विगतसंस्कारेद्विधिसमयव-

न्यना स्वज्ञानेन संस्कारेण सवन्धस्मृत्युत्पत्तिसमये विनाशात्पदार्थोपबोध
 कत्वानुपपत्तेः । तस्मात् स्मृतिरेव प्रत्ययः । अत एवाव्ययनसमये गुप्तमुखा-
 दृष्टीतिो येदरागिर्देदाङ्गोपाङ्गज्ञानसम्भृतेन स्मर्यमाण एव तस्यायं बोधयति ।
 एव च यदा पदार्थप्रत्यायनस्य पदानुभवो न कारण तदा वाक्यायंज्ञाने
 नानापदार्थस्मरणाकाङ्क्षयोगप्रतासन्निधानावधारणादिव्यवहिते क्षेत्र कथेति ।
 यदि तर्हि विशेष्यपदमेव स्मर्यमाण विशिष्टमर्थमयगमयति कृत पदान्तर-
 १० स्तस्य यथाकार्यप्रतिपत्तेरित्यत उक्तम् । पूर्वपदस्मृत्यपेक्षः । पूर्वं विशेष्य-
 एव तत्पूर्वकत्वाद् विशिष्टप्रतीतिस्तस्य पद स्मर्यमाणपूर्वपदापेक्षः । यद्यपि
 स्मरणानि सद्य न समयन्ति तथाप्येकस्मृतिसमाहृतानि पदानि निरन्तरस-
 मस्तस्मृतिसमाहृतानि वा परस्परपेक्षाणि । तथा च स्मर्यमाण विशेष्यपदं
 विशेष्यपदापेक्ष विशिष्टमयगमयति । स्यादेतत् पदमाला चेत् स्मर्यमाणा
 वाक्यायंयोधिनी कृत पदार्थोपबोधनेन कृतञ्च पदतदर्थसवन्धबोधनेनेत्यत
 उक्तम् । स्मृत्यनुसरेणेति । प्रत्येक या; पदेभ्यः पदार्थस्मृतयस्तदनुसरेण ।
 यत्तदुक्त मयति यदापि वाक्यायंयोधनीय पदमाला प्रयुता तथा ऽपि पदा-
 र्थस्मृतीरपान्तरव्यापारभूता अवेक्षणे काष्ठानीय शाकप्रयुतानि व्यसनमयान्त-
 रव्यापारम् । न च पदान्यपुष्टौगसंकेतानि पदार्थान् स्मरयन्ति इत्युपपन्नं
 पदार्थस्मृतिसवन्धसंबन्धनयोरेवेति । यदि पदार्थस्मृत्यपेक्षा पदमाला वाक्या-
 यंयोधिनी हन्त दय दाडिमानि पदभूषण मयन्तीत्येवमादीनामपि वाक्या-
 यंयोधकृत्यं स्यादित्यत आह । प्रतिसंधीयमानः । प्रतिपद संधानं
 षट्त्रं प्रतिसंधानम् । तच्च स्वार्थद्वारेणाकाङ्क्षयोग्यतासन्निधानं न च दशदा-
 डिमादिवाक्येषु तदन्तीति न ततो वाक्यायंयोध इत्यर्थः । तदेषमेकस्मृ-
 तिसमारोहेण यथायथच्छेदेन पदानां समूहो वाक्य तस्य भागा एकदेशो
 इति । वाचनीयत्वादि भाष्यमयतारयति ते कियन्तः । भाष्यव्याख्यानेनो-
 त्तं पायङ्गिरिति । पृच्छति । केति । न हि समयेनिष्यतेन्या सिद्धिरस्तीत्य-
 विजयः । एतस्म । पदार्थस्येति । धर्मिणः सिषाधयिषिलधर्मेविशिष्टत्वं
 ११ वाच्यमित्यर्थः । समानि पृच्छति । केति । एतत् विशेष्येति । वाच्यो-
 धर्मे विद्वन्नेत्राण्यु निरवयवः पुरुषधर्मो निरवयविति विशेष इत्यर्थः ।
 विद्विः विद्विधर्मेषु मते, विद्विः परिवर्तयने इत्याद्यदुर्भाष्यभूती-

तस्य प्रपञ्चेति । तद् व्याचष्टे । समाख्येति । भाष्यमनुभाष्या-
 विधति । तत्रागम इति । न ह्यागमवत् प्रतिज्ञावचन निश्चायक हेतुवच-
 नादिवैषम्यात् । निष्पादितक्रिये कर्मणि संधनस्य साधनन्यायातिपाता-
 दिति समाधत्ते । आगमाधिगतस्येति । आत्मादिप्रमेयप्रतिपादनोद्देशेन
 हि शास्त्रमेतत्प्रवृत्तं तन्नान्तरीयकतया न्याय व्युत्पादयत्तमेष व्युत्पादयेद्य
 द्वात्मादेः प्रमेयस्य साधान्निरवयवकस्तत्प्रतिपादकागमप्रामाण्यनिश्चायको
 वा । तस्य च न्यायविशेषस्याद्यो ऽवयवः प्रतिज्ञा । आगमाद्येतिपद्या साधान-
 द्विपद्यागमप्रामाण्यप्रतिपादकस्य च परपरया । तस्माद्वागम प्रतिज्ञा । आगमे-
 पचारस्य प्रयोजनमिदं पदावैषम्यादेनागमेनानुगृह्यते न्यायः सप्रयोजनश्च
 भवति । आगमाद्येतिपद्यास्य निश्चयसहेतुभावेन निरूढत्वात् । तस्माद्यद्यपि
 न न्यायमाश्रयितेनो प्रतिज्ञा ऽऽगमस्याथा ऽपि प्रकृतन्यायाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् ।
 तथा चागमानुसंधानेन प्रतिज्ञाया कल्पितविषयत्वमपि निराकृत वेदित-
 व्यम् । यदाहुरेके सर्वो ऽयमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेनेन धर्मधर्मिभा-
 वेन न बहिः सदसत्यमपेक्षतइति । तथा ऽनुमानस्य न्यायानुयाहकत्वं
 हेतुवचनस्यानुमानत्वोपचारेण भाष्यकारेणोक्तम् । हेतुरनुमानमिति । तत्
 खलु हेतुवचनमनुमानप्रतिपादक विषयतया ऽनुमानेनानुयहोत्वय न च लिङ्ग-
 दर्शनमाश्रयमनुमेयप्रतिपत्तिहेतुरपि तु सवन्धसृष्टिसहकारि न च हेतुवचन-
 भाषातत्सहकारिता ऽवगम्यते । तस्मात्त्र लिङ्गवचनमनुमानप्रतिपादकमिति
 कथमनुमानत्वोपचार इत्यत आह । एवं लिङ्गदर्शनमात्रे । दृश्यमाने लिङ्ग-
 रूपे सवन्धसृष्टितिरहिते । हेतूपचारात् । अनुमानत्वोपचाराद् हेतुः अनुमानमि-
 त्युक्तं भाष्यकृता । तदेव विभज्यते । यत्तु द्वितीयं लिङ्गदर्शनं सवन्धयह- ११ । १६
 अन्तये लिङ्गदर्शनं प्रथमं तदपेक्षया लिङ्गदर्शनं साध्यधर्मिणि द्वितीयं तत्स-
 वन्धसृष्टिव्यक्तिहेतुभावात् स्मर्यते ऽनेनेति सृष्टिः सस्कारस्तस्य व्यक्तिः
 कार्य्याभिमुखीकरणं तत्र हेतुभावात् । क्व चित्पाठः । सवन्धसृष्टिहेतुव्यक्तिहे-
 तुभावात् स तु सुगम एव । अतो हेतुरित्युच्यते । एतद्रुक्तं भवति । यत्तु द्वितीय-
 लिङ्गदर्शनं शुद्धमव्यापाततः सवन्धसृष्टिहेतुभावात् सवन्धसृष्टिसहकार्येण
 तथा चानुमानम् । एवं च तत्प्रतिपादकस्य वचनं लक्षणेन ऽनुमानत्वोपचार-
 इति सिद्धम् । एवं च वास्तवेन लिङ्गेन सवन्ध्यात्सवन्धस्य बुद्धिविकल्पित-

लिङ्गविषयत्वं एतास्ते वेदितव्यम् । अथमन्वेष्यव्यवयवेषु प्रथममावेष्टेतदेव प्रयो-
जनं योजनीयमिति । उदाहरणं प्रत्यक्षमिति भाष्यं तद् व्याचष्टे । स्मृति-
विषयस्वेति । यत्र प्रत्यक्षविषये पूर्वे व्याप्तिर्गृहीता तस्य स्मृतिरिति स्मृतिवि-
षयस्य प्रत्यक्षतः पुनरुपदर्शनादविप्रतिपत्त्या पुनः स्मरणात् तत्स्मारकं वचन-
१ मुदाहरणं प्रत्यक्षम् । मूलमूलप्रत्यक्षप्रमाणसमुत्पत्त्यादिति । कः पुनरुपमानार्थं
इति । प्रत्यक्षमित्येव प्रत्यक्षमित्येव प्रकारे तत्रोपमाार्थः क इत्यर्थः । एतदेव धिम-
क्षणे । यस्मादिति । उपमानमुपनय इति भाष्यं तद्व्याचष्टे । यथा तथेत्यु-
पमानैकदेश इति । उपनयो हि तथा चेतदिति प्रयत्नमान उदाहरणस्य यथाय-
व्यायंमपेक्षतइति यथा तथेति प्रयत्नतइति । किं पुनरुपमानं यस्यायमेकदेशे
इत्यत आह । उपमानं यथा गौस्तथा गवय इति । उपदेशोपयोगि उपयोग-
स्तदर्थविषयोऽनुभवः । तस्मिन्वति परचाट्टनं गतो नागरः प्रत्यक्षेणादृष्टपूर्वं पिण्डं
पश्यति स्मरति चोपदेशार्थे पिण्डस्य च पुरोगर्तिनः स्मर्यमाणेन गवा सादृश्यं
प्रत्यक्षेणैव पश्यति । तदेवमूलं साहचर्यज्ञानं गवयश्चादृष्याद्योऽयं पिण्ड इति
प्रतीतिहेतुस्त्वमानम् । तदेतस्योपमानस्योपदेशार्थस्मरणगवयपिण्डगोसाहचर्य-
स्यसहस्येकदेशे साहचर्ये यो यथातथामात्रः स उपनयेऽप्यस्तीत्येतावतीउपमा-
नाथोपचार उपनयइत्यर्थः । सोऽयं सत्रेप्रमाणविशेषेण परमो न्यायः स्तूयते ।
निगमनस्याप्यानाम'ध्यमनुभाष्याचिइति । कः पुनरिति । न खल्ववयवयानां
प्रमायानां वा वाच्ये समवायसंश्लेषः संभवतीत्यर्थः । उतरम् । एकवा-
क्येति । अथापेक्षोऽदृष्ट्या प्रतिषथानम् । सामर्थ्ये पृच्छति । किं पुनरिति ।
उतरम् । इतरैतरेति । सामर्थ्ये हि पदानां धर्मः । इह तु विभज्यमा-
नानामवयवयानां तन्मूलानां प्रमायानां साकाङ्क्ष्यमेव धर्मः सामर्थ्ये
तदाच समस्तानिङ्गुरुपवन्नानिङ्गुप्रतिपादनमेकं प्रयोजनं विभज्यमानसाका-
ङ्क्ष्यं वाऽस्तीति सिद्धमेकप्राश्न्यवमवयवयानामिति । निगमनपट्ट व्युत्पाद-
यति । निगम्यन्तइति । सोऽयमिति भाष्यमनुभाष्या पृच्छति ।
१० कः पुनः परमराष्ट्रस्यार्थे इति । उतरम् । विप्रतिपत्तपुरुषप्रतिपाद-
कर्त्तव्यं चज्ञापययथावप्य परमस्यमिति । तदेव व्यतिरेकमुत्प्रेन प्रतिपाद-
यति । एवैवञ्च इति । यथावि सोऽप्रस्यचाट्टीनामिकैकयोऽवि विप्रतिपत्तपुरुष-

प्रतिपादकत्वं तच्च' तत्रोपलभ्यते तथा ऽपि यदेतद्वेदप्रामाण्यमात्मादिप्रति-
पादनं च निःश्रेयसोपयोगि न' सत्यज्ञानवयवाद्यादेतच्छास्त्रोपदिष्टोपकर-
णाद्विना सिद्धयतीत्यनेनाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । अवयवानां पृथगभिधानमात्रेण
विकल्पयति । किं पुनरवयवा इति । विकल्पप्रयोजनं पृच्छति । किं स्यात् । १८ ।
उत्तरम् । यदि प्रमाणान्तरमिति । समाधत्ते । न प्रमाणान्तरमिति ।
प्रयोजनान्तरमाह । तदृते इति । यत एष वादादिप्रवृत्तिहेतवो ऽत एव
तत्त्वव्यवस्थायाश्चाश्रया भवन्ति । पृच्छति । किमिति । न हि कुण्डमिध
षट्पराणि तत्त्वव्यवस्था ऽवयवानाश्रयतीत्यर्थः । उत्तरम् । विशेषप्रतिपा-
दकत्वम् । धर्मविशिष्टो धर्मो विशेषः विशिष्यतइति व्युत्पत्त्या तत्प्रति-
पादकत्वमवयवानां तत्त्वव्यवस्थाश्रयत्वमित्यर्थः ।

क्रमप्राप्ततर्कपदव्याख्यानाय भाष्यमनुभाषते । तर्को न प्रमाणसंगृ-
हीतः । प्रमाणपदेन हि चत्वारि प्रमाणानि संगृहीतानि न चेत्तेष्वन्यतम-
स्वर्क इत्यर्थः । अस्तु तर्ह्ये प्रमाणपदसंगृहीतेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रमाणान्तर-
मसंगृहीतं प्रमाणपदेन प्रमेयपदेन वा संगृहीताः संशयादयः प्रमेया इत्यत
आह । न प्रमाणान्तरम् । भाष्यमनुभाष्य हेतुमाह । अपरिच्छेदक-
त्वात् । अनिश्चायकत्वात् । तदेव व्यतिरेकमुखेन तद्वृत्तिरिति । प्रमाण-
मिति । स्यादेतत् । अपरिच्छेदकत्वमसिद्धं तर्कज्ञानस्य संशयादिवद्गुण-
त्वेनात्मलिङ्गत्वात् । अन्यथा त्वकिंचित्करत्वाद्दुपादानवैगर्ह्यमित्यत आह ।
प्रमाणविषयविभागात्त्वात् । न हि यद्यं गुणत्वेनोत्पत्तिमत्त्वेन वा
रूपेणानिश्चायकत्वं तर्कस्यावश्यमहे किन्तु प्रमाणविषयविभागहेतुतया न
चेदमस्याकिंचित्करत्वमित्यर्थः । पृच्छति । कः पुनरिति । उत्तरम् ।
युक्तायुक्तेति । इदं युक्तमिदमयुक्तमिति इतिकारेण युक्तायुक्तविषयं
तर्कज्ञानं परामृषति । तदनेन तर्कस्य स्वहृत्वं दर्शितं तस्य व्यापार-
माह । यत्तत्र युक्तं भवति । समधत्ति । तदनुजानाति न त्ववधारयति १९ ।
तर्कः । एतदुक्तं भवति प्रमाणं तत्त्वावधारणाय प्रयुक्तं करणतयेति-
कृतं ध्यातामेष्यते । तर्कश्च प्रमाणविषययुक्तायुक्तविचारात्मा प्रमाणं युक्ते
तस्यै प्रथममानमनुजानन् प्रमाणमनुगृह्णाति । तदनुगृहीते प्रमाणं तत्त्व-
निर्णयाय पर्याप्तम् । न च प्रमाणविषये चेतर्कः प्रथमैते कृतमस्य प्रमाणा-

नुत्तया मन्थयमेव निश्चीयकः कस्मान्न भवतीति सांप्रतं तस्य प्रसङ्गतया
 पारतन्त्र्येण स्वयमसाधनत्वात् । अस्ति हि प्रसङ्गे न प्रसङ्गे हेतुः । तथा
 हि । इत्यथमेव तावदुत्तले प्रवर्तमानं तद्विशेषणतया घटामात्रेऽपि प्रवर्त-
 मानं यद्यथाभविष्यद् घटो मूलतमियाद्रुत्पत्तये तेन सह सुन्यदशनप्रोत्प-
 त्वाद् न, च दृश्यते तस्मान्नास्तीति तेन तर्केणानुदायमानं घटामाप्रविशित-
 भूतले प्रवर्तते केषनमेवैवं मूलतल नेह घट इति । एवं स्वर्गकामो यत्नेतेति
 शब्देऽपि प्रवर्तमानः परमाप्रसन्नमगशत ईश्वरस्य नियोगो नास्वर्गकलायी
 यागमात्रनायामयहृत्पते इति समानपदेनोपातोऽपि दुःखतया धास्वर्थः साध्य
 इति न युक्तं मित्रपदेनातोऽपि पुत्रपयिषेणमपि स्वर्गं शब्दमाधनाकनं युक्तं
 इति तर्केणानुदायमानः प्रवर्तते । न च यद्यमविष्यद् घट इति वा यद्यम-
 विष्यद्वात्यर्थः साध्य इति वा क्रियातिपत्तिरस्ति यदाश्रयानिष्टप्रसङ्गेनायुक्तत्वं
 मित्रया च युक्तत्वं यतर्केण निरक्षीयते । तस्मान्न प्रमाणम् । निरवधाय तु
 प्रवर्तमानं प्रमाणं तद्विषयविशेषेनानुगृह्णितिकर्तव्यतात्वेनोपयुज्यतइति ।
 यद्योक्तम् । मीमांसावचककर्कः सर्वशेदसमुद्भवः । सोऽतो वेदे। उमाप्र-
 काष्टादिनयनात्मयत् । पूजिष्यिषारयणेन हि मीमांसाशब्दोऽयुक्तप्रतिषेधेन
 युक्ताभ्यनुष्ठानं तर्कः प्रामोत्तिकर्तव्यतात्वेन च प्रमाणाद्वेदाद् भेद उक्तः ।
 सोऽतो वेद इति । अङ्गाङ्गिनोरभेदविषयता इति कर्तव्यतात्वं चास्य साध्याद्
 दर्शितम् । धर्मं प्रमीयमावे हि वेदेन करवात्मना । इतिकर्तव्यताप्रमाणं मीमांसा
 पूरविषयतीति सर्वमप्यदागम् । तस्योदाहरणं माय्ये कर्ममिति । कर्म कारवमपूर्वे
 धर्मो धर्मोऽति यायत् । काय्ये कारवत्योपचारात् । यतदुपपादनाय पू-
 ष्यति । कर्ष पुनरिति । निरकार्यविशिष्टामिरपूर्वाभिः शरीरोन्द्रियबुद्धिवेदना-
 मिरविषयन्धो अन्म तस्य कर्षं कर्मनिमित्ततेत्यर्थः । अथ प्रमाद्यमनुमान-
 माह । भेदपत्त्यात् । विशिष्यत्वाद् इत्यर्थः । शृष्यति कः पुनरिति ।
 भेदमाह । सुगतिरिति । प्रमाणमुक्त्वा तस्येतिकर्तव्यतात्वेन तर्कमय-
 तायेति । सोऽयं भेद इति । मयोर्कं निमित्तं स्याद्वैविष्यं न मयेत्
 न ह्यभिज्ञानं कारवान् कार्यावैविष्यमुपवचने । तस्याकस्मिकत्वात्प्रसङ्गात् ।
 अत उक्तमनेकमिति । नन्वेकं यागादि प्रसङ्गत्वादिप्रियाकृषं कारव-
 १० मन्तु कृतमपूर्वत्वात् उक्तम् । अयस्वित्तं यागादिका तु क्रिया अयुक्त-

रविनाग्निनी न विरभाधिने स्वर्गाय कल्पतइति । अयस्थित चिद् यायाथा-
हितमपूर्वे धर्मोऽस्तीति सदेव सुखिना भाव्यम् । यद्यमधर्मोऽस्तीति
सर्वदेव दुःखिना भाव्यमिति सुखदुःखयोः कार्दाचित्कत्व व्याहन्येत ।
न ह्यवस्थितात् कारणादनवस्थित कार्यमित्यत उक्तम् । अनित्यं तद्व्य-
वस्थानं न नित्यता त्रुमः । किन्तु ताशदनेन स्यात्तव्य यावदन्त्यसुखदुःख-
विज्ञानं जनयति अय नश्यति इति । ननु भिन्नानि सन्त्यपूर्वेषु तथा
ऽपि सर्वेषु सर्वोत्तमसमवेतानि । यथा ऽवयवी स्वावयवेषु । तथा च
सर्वसाधारणान्नोक्तैश्चिच्चोत्पाद इत्यत उक्तम् । एकद्रव्यम् । एकद्रव्यं
चेदस्तु सर्वसाधारणे पृथिव्यादौ यत्र कुत्र चिस् । तथा ऽपि वैचित्र्या
नुपपत्तिरित्यत उक्तम् । प्रत्यात्मनियतम् । अय प्रथिव्याद्येष कारण
जन्मवैचित्र्ये कस्मान्न भवतीत्याशयवान् पृच्छति । किं कारणं कस्मा-
त्कारणादित्यर्थः । उत्तरम् । पृथिव्यादीनामिति । मा भूत् पृथिव्यादि-
गत किं चिद्रूपिण्यतीत्यत आह । पृथिव्यादिगतस्येति । भाष्योक्तमे-
त्यत्वे तर्कस्य हेतुमाह । उपलब्धिविषयत्वादिति ।

तर्कानन्तरं निर्णय उद्विग्नस्तर्कहेतुकत्वात् । तस्य स्वरूपमाह ।
निर्णयस्तत्त्वज्ञानमिति । यद्येवमिन्द्रियापातजन्मप्रत्यक्षज्ञानमपि तत्त्व-
ज्ञानमिति निर्णयः स्यादित्यत आह । प्रमाणाणामिति । अनेन
पञ्चावयवशास्त्रमुपलक्षयति । तत्र सतर्कानां प्रमाणाणां समवायात् । परमा-
र्थतस्तु तर्कपूर्वकस्तत्त्वनिश्चये विनिर्णय इति । प्रत्यक्षादीनामपि तर्कस-
हायानां निर्णयः फलत्वमिति । स्यादेतत् । धूमादिगोचरेण तत्त्वनिर्णयेन
सद्भावात्प्रनुमीयमाने प्रमाणमेव निर्णये न फलमित्याशयवान् पृच्छति ।
कदा पुनरिति । विदिततामिमांस्त्वोत्तरं यदेति । संकलय्य तर्क-
निर्णयव्युत्पादनस्य प्रयोजनमाह । तावेताविति । परीक्षको ऽत्र लोक-
चन्द्रेनोच्यते । तदितरस्य तर्कासम्भवात् । बुद्धेति । परीक्ष्य निर्णयं कृत्ये-
त्यर्थः । शेष निगदव्याख्यातम् ।

निर्णयानन्तरं यादव्याख्यानाय भाष्यं यादः खल्विति । तदनु-
भाष्योपपत्तिमाह । याद इति । नाना प्रवक्तारो यस्मिन् स तथा एक- २० ।
व्यापि यास्त्रकर्तुं-पूर्वपक्षोत्तरपक्षसाधनद्वयप्रतिपादको यचनसमूहो, यादः ।

स्यादिति नानाप्रकृतक इत्युक्तम् । सिद्धान्तभेदानुविधानेन द्वावपि स्वसिद्धा-
 न्तानुद्वय साधनं दूषण चाहतुरिति । प्रत्यधिकरणेत्यादि माप्यमनुभाष्या
 १२ चष्टे । प्रत्यधिकरणमस्य साधनम् । । अधिक्रियन्तइत्यधिकरणम् ।
 साध्यं तदधिकृत्य साधनप्रवृत्तेः प्रत्यधिकरणं साधनं गस्मिन्वादे स
 तयोक्तं । तस्येवाद्यं निष्कृष्टं पृच्छति । किमुक्तं भवति । निष्कर्षति ।
 उभान्यां याद्विप्रतिवादिभ्या स्वस्वसाध्ये साधनं वक्तव्यम् । तथा च
 नानाप्रकृतकत्वेन तुल्यत्वे ऽपि वादस्य वितरणायाः प्रत्यधिकरणसाधनत्वेन
 भेदः सिद्धो भवति । वितरणायाः प्रतिपक्षस्थापनाहीनत्वेन प्रत्यधिकरण-
 साधनत्यामावात् तथा ऽपि जन्पादभेदो वादस्य अस्ति हि जन्यस्य
 प्रत्यधिकरणसाधनप्रत्य च नानाप्रकृतकत्वं चेत्यत आह । अन्यतरस्मि-
 न्नधिकरणे निर्णय इति । वादे हि तादृक्ते माप्रदन्वतरस्मिन् पक्षे निर्णये
 न जातः । तत्त्वमुन्सोर्वादिनेर्वादे ऽधिकारात् । अल्पे तु पुरुषशक्ति-
 परीक्षानक्षये ऽपि मादिना ऽपि पराजयोपपत्तेर्नाश्रयं तत्त्वनिर्णयः ।
 तस्मादन्यतरनिर्णयसाधनत्वेन जन्याद्वेदो वादस्येति सिद्धम् । यथा चैत-
 न्तया चोपरिष्ठात्प्रतिवादिष्यतइत्याह । तत्रेति । तस्य स्वरूपं पृच्छति
 सो ऽयमिति । उतरं । वाक्येति । चेदयति । ननु चेति । वाक्यसमूहस्य
 ज्ञानं चेति प्रतिबिद्भुमेतदित्यर्थः । परिहरति । नेति । साधनोपालम्बयहस्य
 शब्दशिष्यत्वादशिरोध इत्यर्थः । युगपदेव जन्यवितरणे ष्याचष्टे ।
 तद्विशेषाविति । विशेष्येति भिद्येति इति विशेषे । तस्माद्वादाद्विशेषो भिन्नो ।
 माप्यमनुभाष्य पृच्छति । कः पुनर्विशेषोऽद्योगा द्विशिष्टे वादाज्जल्पवितरणे
 इत्यर्थः । उतरम् । अङ्गाधिक्यमङ्गहानिश्च यथासध्यम् । तदेव दर्शय-
 ति । धलेति । तत्किमिदानीं सशयाद्विभिरिवात्यन्तयैह्यप्य वादेन जन्यवि-
 तरणेनेत्याह । एतावता विशेषेण कथामार्गभेद इति । एतावानेव
 विशेषो न सर्वथा कथात्वेन सशयाद्विद्यापृतेन सामान्यविशेषेण कथावाम-
 १२ प्यभेदादित्यर्थः । अथरमपि भेदहेतुमाह । विषयमेदादेति । तद्विमज्जते ।
 शिष्यादीति । शिष्यमाद्यो ऽत्यन्तविषयस्ताः दुष्मानाप्रलेपदुर्विदग्ध इति
 यावत् । न त्वेषमूनः शिष्यादिविषयस्तो ऽप्यनवलप्रत्यादिति भावः ।

क्रमप्रदानं हेत्यामाधानां स्वरूपमाह । अन्यतमेति । पञ्चसु चतुर्वि

वा लिङ्गरूपेष्वन्यतमलिङ्गं धर्ममेकं द्वयं ययं वा अनुविदधाना अहेतव्यो
हेतुवदयभासन्तइति हेत्वाभासा उक्ताः । निग्रहस्थानेभ्य इति भाष्य-
मधतारयितुमाह । ते च निग्रहस्थानमिति । अवतारयति । निग्रह- २० ।
स्थानेति । अयताय्यं दूषयितुमेकदेशिमतेन व्याचष्टे । यस्मात् किलैते
इति । किलशब्दोऽयमरुचो । तदेकदेशिव्याख्यानं दूषयति । नोभयथाप्य-
संबन्धात् । किं ये ये निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुद्दिश्यन्ते ते सर्वे वादे
चोद्यन्ते । अथ ये ये वादे चोद्यन्ते ते सर्वे पृथगुद्दिश्यन्ते । उभयथा
ऽप्यनेकान्तिकत्वात् । नाधिनाभावलक्षणः संबन्ध इत्यर्थः । तदेतद्विभजते
न वादे चोदनीयत्वमिति । कुत उभयथाप्यधिनाभावाभाव इत्यत आह ।
यदि तावदिति । तस्मान्नाधिनाभूतो हेतुर्वादे चोदनीयत्वं वा पृथगुपदेशो
वा भाष्यकारेणोक्त इत्युपसंहरति । तस्मादिति । वादे देशनीयत्वादित्युप-
लक्षणं पृथगुपदेशादित्यपि दृष्टव्यम् । तदेतदेकदेशिमते दूषयित्वा स्वम-
तेन भाष्यं व्याचष्टे । एतदेव तु न्याय्यमिति । निग्रहस्थानेभ्यो हेत्वाभा-
सानां पृथगुपदेशे प्रयोजनं यद्वाप्यावरंभ्यः साक्षात्प्रतीयते सामान्योपदेशेन
विशेष उपदिष्टे विशेषोपदेशः प्रयोजनाधिक्यं सूचयति । एतावानेव सूचकतो
व्यापारो यत्सूचणं नाम । तत्र निग्रहस्थानविशेषाणां हेत्वाभासानां स्वहृषं
चादस्य च तत्त्वनिर्णयावसानत्यमालोच्य वादे देशनीया भविष्यन्ति
निग्रहस्थानत्वेन हेत्वाभासा नाप्रतिभादय इति प्रयोजनं वर्णयं चकार
भाष्यकारः । स्यादेतत् । वादे भवन्तु देशनीया हेत्वाभासा मा भूषन्नप्रतिभा-
दयः किमेवमपीत्यत आह । विद्याप्रस्थानभेदज्ञापनार्थत्वात् । वाद-
चल्पचित्तगटाः विद्याः परंपरया निःश्रेयसोपयोगात् तासां प्रस्थानं
व्यापारः तस्य भेदस्तज्ज्ञापनार्थत्वात् । अत एव जल्पचित्तगडयोस्त्वि- भा-
त्याह । चोदयति । अथ कस्मादिति । यदि वादे हेत्वाभासाः प्रयुञ्जेन्
सतो निग्रहस्थानत्वेन चोद्येरन्न तु सेवामस्ति प्रयोगोऽप्रमाणत्वात् प्रमा-
णतर्कसाधनोपालम्भत्वाच्च वादस्य तस्मान्निग्रहस्थानमावृत्तं हेत्वाभासानां
तथा चाप्यगुपदेशो निग्रहस्थानोपदेशेनैव लब्धत्वादित्यर्थः । परिहरति ।
प्रमाणसामान्यादिति । न खनु हेत्वाभासान् तद्गुड्या प्रयुञ्जते २१ । ६

* देशनीयत्वमिति मुद्रितव्याप्तिकपाटः ।

चादिप्रतिवादिनेो अपि तु हेतुमुद्धा । तथा चास्ति तेषां चादे प्रयोग इति
 चादे नियहस्यानन्वयेन हेत्याभासात्वेद्यन्ता माप्रतिभादीनीत्यर्थवान् पृथ-
 गुपदेयः । तदेतद्विकल्प्याधिपति चादे कानि चिदिति । समाधत्ते । न
 १२ लक्षणपरतश्चत्वाद् अर्थतथाभावस्येति ब्रूमः । लक्ष्यतइति लक्षण समा-
 नासमानजातीयव्यावृत्त रूप चादस्य च नियहस्यानानां च । तदधीना हि
 तेषां तद्यथासौ व्यवस्था कानि चिदेव नियहस्यानानि चादे न तु सर्वो-
 चीति सामान्यतो ऽभिधाय तदेव लक्षणपरतन्वत्यप्रभिमत विशेषे योज-
 यति । चादस्येति । उक्तमाविपति । प्रमाणप्रतिरूपकत्वादिति । निश्चितो
 हि चादे कुरुते निश्चयश्च प्रमाणफलमिति कुतो ऽप्रमाणस्याप्रकाय ।
 उत्तरं भ्रान्तेरिति । न निश्चयः सर्वैः प्रमाणमूलो ऽप्रमाणमूलस्यापि
 तस्य दर्शनात् । अन्यथा विपर्ययाद्प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । चादिनोश्चाभ्रान्तत्वे
 प्लुतो विहृद्यमानं प्रमाणमालिङ्गितत्वमेकदा स्यादिति भावः । पृच्छति ।
 कः पुनः शिष्येति । उपास्योपासकयोः परस्परोपानम्येन न संभवतीत्यर्थे ।
 उत्तर । विचक्षिणार्थाप्रतिपादकत्वमेव खलीकार इति । हेत्याभासानां
 च पृच्छकण्ये न चादे तादन्माभावधारणार्थमपि तु यस्मिन्ननुद्धादिते ऽपि
 नियहस्थाने तत्त्वप्रतिपत्तिव्याघातो भवति तस्य सर्वस्य समहार्यम् । एवं
 न्यूनधिकारविद्वान्ना अपि समृद्धीता भवन्ति तत्र पृच्छति । न्यून-
 षिकेति । उत्तर प्रमायेति । जल्पवितण्डयोस्त्विति भाष्यमनुभाष्योपपाद-
 यति । जल्पवितण्डयोस्त्विति । साहकारो हि त्रिलिगोपुरप्रतिमादिभि-
 रपि नियहस्थाने स्तारसकृतो गलिताहकारस्तन्वदुभ्युत्सो नीतः पश्चाद्वा-
 देन व्युत्पाद्यतइत्यर्थः । छलजातिनियहस्थानानां पृथगुपदेशप्रयोजनपरं
 भाष्यमनुभाषते । छलेति । उपलक्ष्यार्थ इति भाष्याप्यथार्थं व्याचष्टे ।
 परिज्ञानार्थमपि केवलपरिज्ञानस्य च फलमुक्तम् । स्वयाश्चो परिवर्जन-
 मप्रयोगः पर्यायो वेदाध्ययनमिति । चादयति । छलजातिनिग्रहस्या-
 नानीति । अत्र हि पात्रे परिवर्जनमुक्त्वा पुनः स्वयं प्रयोजनयुक्तः कस्मात् ।
 व्याघातात् । एतद्विमज्जते । स्वयाश्चयइति । परिहरति न व्याघातः
 १२ कुतः प्रत्यापाकरणार्थत्वात् । एतद्विमज्जते । स्वयं च सुकरः प्रयोग
 इति । अनेन भाष्येण किमुक्तं भवति । परेव प्रतिवादिना जातोऽप्यु-

ज्ञायां यदि प्राश्निकान् सभ्यान् ब्रवीति जातिरनेन प्रतिवादिना प्रयुक्तेति
ते प्राश्निकाश्च शनं पर्यनुगुञ्जीरन् हे धादिन् कथं केन प्रकारेण जातिः
अनुविशत्यां जातिषु कतमा जातिः । सोऽयं प्राश्निकानां प्रश्नः तद-
पाकरणार्थं स्वयं सुकरः प्रयोग इत्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादेत- २२ । १
इति ।

सूत्रकारेण शास्त्रस्यात्यन्तिकदुःखोपरमरूपनिःश्रेयसाधिगमः प्रयोज-
नमुक्तम् । भाष्यकारस्तु नास्त्येष तत् प्रेषाघतां प्रयोजनं यथान्वीक्षिकी न
निमित्तं भवतीत्याह । सेयमान्वीक्षिकीति । तदेतद्भाष्यं व्याचष्टे । सेयमा-
न्वीक्षिकी न्यायविद्या । यद्यपीतरा विद्याः प्रामाणिकमेतद्यथमभिनिविशन्ते
तथाऽप्येतद्विद्याप्रतिपाद्यमेष प्रमाणाद्युपजीव्य स्ये स्ये व्युत्पाद्येऽथैतत्त्वे
प्रवर्तन्ते न तु प्रमाणाद्यापि व्युत्पादयन्ति । यथा प्रत्यक्षाद्युपजीव्य प्रवर्त-
मानमनुमानं न प्रत्यवादिषिषमपि तदानीमेव गौचर्येति तदनेन
विद्योपकरणग्रहणेन व्यापार अन्वीक्षिक्या दर्शिनः संप्रति विद्यानां यानि
कर्मणि प्रतिपाद्यानि सामाग्निहोत्रकृष्यादीनि तथाप्यान्वीक्षिक्युपाय
इत्याह । उपायः सर्वकर्मणां विद्याव्युत्पाद्यानाम् । ननु शालिकमृग- २३ ।
यादिकर्मणामपि न हि विद्यापदेभ्यो यावन्म.वाचगतिः तावन्मात्रेण प्रेषा-
घतां परितोषः । मा भूदादित्यो वै यूप इत्यादिभ्यः आदित्यादीनां
यूपादित्वा तस्मात् संययपरीक्षाप्रमाणविनिवेशद्वारेण तदर्थतत्त्वमत्रधार्यं
तत्र चयी विनिवेशनीया । एवं दृष्टनीतिवार्तयोरप्यप्रगन्तव्याम् । यस्मादा-
न्वीक्षिकीपरिगोचितप्रमाणप्रकाशितं सामादि इतराः विद्याः कुर्वन्ति ।
विषयमिति शेषः अपि च द्रव्यगुणकर्मणामभिमतानभिमतोपायतापरिच्छापनेन
यथास्यं सर्वैः विद्याः प्रेषाघताः प्रवर्तयन्ति निवर्तयन्ति च । तत्र किमविशे-
षेण साध्यसाधनेतिकर्तव्यतासु प्रवर्तयन्ति आहो द्वित् साधनेतिकर्तव्यता-
मात्रे । तत्र यदि साध्यांगोऽपि प्रवर्तनगोचरः तदा श्येनादिसाध्यायाः
हिंसाया विहितत्वेन जानर्थत्वम् । अथ साध्यं रागतः प्राप्रमनूद्य साधने-
तिकर्तव्यते एव विधीयेते ततः श्येनादिसाध्याया हिंसाया अविहितत्वेन
न हिंस्यात् सर्वे भूतानीति प्रतिषेधादनर्थत्वम् । तद्विह साध्यांगेऽप्रव-
र्तनमान्वीक्षिकीगम्यम् । यद्यमनुष्ठानगताः प्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वादेवः

आन्वीक्षिकीगम्या एव धार्तादिव्यपि तदेवमान्वीक्षिकीमाश्रयन्ते सर्वविद्या
 इत्याह । आश्रयः सर्वधर्माणां सर्वासां विद्यानां पुरुषप्रवर्तना धर्मा-
 स्तेषामाश्रयः । धार्तिरूपास्तु धर्मद्वारेण विद्यानामेवाश्रय इति व्याचष्टे ।
 सर्वविद्योपकारकत्वादाश्रयः सर्वासां विद्यानामिष्टमुपकरोति विद्याया
 प्रवर्तनायां फलं व्यायामियं सहकारितया उपकरोतीत्यर्थः । स्यादेतद्
 व्युत्पादाद्यस्त्वेतन्माणादयः सर्वविद्योपयोगिनो न तर्ह्यात्यन्तिकी दुःखनिवृ-
 त्तिरान्वीक्षिकाः फलं निःश्रेयसपदादवगम्येत व्युत्पादाद्यस्वभाषालोचनया हि
 तद्गम्येण स च विद्यान्तरसाधारण इति विद्यान्तराधिगम्येण निःश्रेयसेन
 संस्तरप्रसङ्ग इत्यत्र आह । तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च यथा-
 विद्यं वेदितव्यम् । विद्यान्तराणि तावद्यतत्त्वज्ञानं कुर्वन्ति इति तत्त्व-
 माशानोचनया हि तत्तद्विद्यासाध्ये एव निःश्रेयसे भेदे उपगुह्यन्ते
 नान्यत्र इह तु प्रमाणादि यद्यपि साधारणं तथाप्यात्माप्यसाधारणात्मादि-
 रूपप्रमेयमभिध्याहृतं सद्रमिमस एव निःश्रेयसे अद्यतिष्ठतइति । विगुह्ये-
 नार्जनेन होमसाधनस्य द्रव्यस्य प्राप्तिः स्यागतम् । आदियहणेन क्रम-
 प्रप्राङ्गयामकारुण्यं गृह्यते श्वमाजारादिभिरनुपघातोऽनुपहतत्वम् ।
 आदिषहणाद्विगुह्येऽभिर्धिरिति शेषमतिरोहितम् । यादादीनां नियह-
 स्यानान्नानामुद्वेगः पराभिभयोपायत्यान्मद्रमानादिहेतुत्वेन निःश्रेयसपरि-
 पन्थीति मन्यानरवोदयति । मदमानादीति । परिहरति । न सूत्रार्था-
 परिज्ञानात् । नायं मूषाद्यैः सर्वेषां तत्त्वज्ञानं साक्षात्निःश्रेयसोपयोगि किं
 त्वत्मादितत्त्वज्ञानं तदितरेषां पारंपर्येण तत्र जन्वादीनां पराहंकाराद्य-
 मनमथान्तरव्यापार इति न निःश्रेयसपरिपन्थिता किं त्वानुकूल्यमित्यर्थः ।
 मदमानादिहेतुत्वं च हेतुरभिदु इत्याह । यद्येदमिति । उपसंहरति ।
 १० तस्मात्त निमित्तं यादादिपरिज्ञानं रागादीनामिति । इति मूष-
 मयो ।

तदेवं प्रथममूषेण शास्त्रम्यामिधेयप्रयोजनसंयन्धान् दर्शयता
 पदायाः प्रमाणादयः उद्वेगाः तेषां च लक्षणमुक्त्वा तत्परीक्षा परमिष्यन्ते
 परीक्ष्य तत्त्वनिर्देशयोगात् । न चानिर्णयप्रयोजनसंयन्धानां लक्षणपरी-
 क्षणोत्पदागः । न च प्रयोजनसंयन्धनिर्देशः परीक्षां विनेति तत्परीक्षायै

द्वितीयं सूत्रम् । तत्र प्रयोजनाभिधानस्य द्वेषिध्यात् संशयः । द्विविधं हि प्रयोजनाभिधानं गन्धकृतां दृष्टं समीचीनमसमीचीनम् । यथा घातिकादि-
 प्रयोजनाभिधानम् आयुर्वेदादिप्रयोजनाभिधानं च । तस्मादभिधानसामान्या-
 दपवादार्थनाशु संशयः । तत्रोक्तसूत्रेण प्रयोजनाभिसंबन्धप्रतिपादनपरं पूर्वपक्ष-
 माप्यं तत्र खलु वै निःश्रेयसमित्यादि तद्विभक्तम् । न तत्त्वपरिज्ञानात् । २४ ।
 कृतः उभयथा दोषात् । तदत्यन्तप्रिमोक्षलक्षणे उपर्यगो निःश्रेयसं तच्चेत-
 त्वज्ञानानन्तरं संप्रदायोच्छेदो घातपुत्रीयं वा शास्त्रं स्यात् तस्मात् तत्त्वज्ञाना-
 नन्तरं निःश्रेयसम् । तथा सति प्रमाणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति
 मिथ्या । न चान्यत्रिःश्रेयसमित्यभिसंधिः पूर्वपक्षवादिन इति । अथेदं सिद्धा-
 न्तसूत्रमुपतिष्ठते दुःखत्वमेति । तस्य तात्पर्यमभिधाययत्तारमिति । न प्रयो-
 जनानभिसंबन्धः । कृतः । निःश्रेयसस्य परापरभावात्* । चतस्रो हि
 प्रतिपत्तयः । प्रमेये आत्माटो प्रथमा तावदागमाद् यामाचक्षते यथामिति ।
 द्वितीया तु श्रुतस्य परीक्षा न्यायेनेवावस्थापनं यामाहुर्मननमिति सा चान्वी-
 चित्त्वामागतते । आन्वीक्षिकी च संशयादितत्त्वज्ञापनं प्रमाणात्त्वज्ञापनायोपा-
 दत्ते प्रमाणात्त्वज्ञापनं च हेयोपादेयभेदव्यवस्थितप्रमेयतत्त्वपरिज्ञापनाय ।
 तथाप्याद्यन्तर्गतदशवर्गज्ञापनेनाद्यन्तयोरेवात्मापवर्गयोःरुपादेययोस्तत्त्वज्ञा-
 नस्योपकरो न चायमान्वीक्षिकीदिद्याद्युत्तप्रमेयतत्त्वो ऽपि परिशुष्यति पूर्ववदे-
 वात्मादिगतधिपर्ययथासनानुश्रुतेः । नो खलु दिदृष्टः सहस्रेणाप्यनुमानैर्विप-
 र्ययसंस्कारमपनयति । तत्त्वसाक्षात्कारस्तु विपर्ययसाक्षात्कारं निवर्तयति
 तज्जनिता च घासना विपर्ययथासनामिति लोकसिद्धम् । तस्मादात्मादिसा-
 क्षात्कारवर्ती चतुर्थो प्रामाण्योपपत्तेः । चरयासनाधिपर्ययसंशयनीमर्थयमानेनादर-
 नेरन्तर्ध्याभ्यां ध्यानार्चितादिशब्दवाचा तज्जा या प्रतीतिः साक्षात्कारफला
 दीर्घकालमुपासनीया । अथ परिनिष्पन्नध्यानेपायः साक्षात्कारवर्ती प्रतिपद्य
 चतुर्थी प्रतीतिं निर्मुक्तसकलकेशजालो ऽप्रयत्नमानो धर्माधर्मसाधनेषु निहृष्टा-
 नागतधर्माधर्मप्रबन्धोत्पादो भूतेन्द्रियविजयो प्रज्ञाज्योतिर्जीवन्नेषु मुक्त इत्यु-
 च्यते । न चैवमवस्थो वीतरागो ऽपि सहस्रैव देहादिभिर्वियुज्यते । प्रागुपा-
 सस्य धर्माधर्मप्रबन्धस्य भुज्यमानस्य वा भुक्तस्य वा ऽवीयमाणत्वात् च

प्रायश्चित्तेनेषात्मज्ञानेनादत्तफनान्येष कर्माणि क्षीयन्ते इति युक्तम् ।
 नामुक्त क्षीयते कर्मेति स्मृतेः । अन्त्यसुखदुःखसविज्ञानविरोधस्य कर्म-
 सामप्रधारणात् । श्रोतसर्गिकस्य क्वचित् प्रायश्चित्तादौ विशेषरचनेनाप्या-
 दात् । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति श्रुतेः । योगर्द्धिवशाद्युगपदुत्पादितानेक
 विधदेहोपभोगेनाप्युपपत्तेः तावदेवास्य चिर यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सपत्स्ये
 इति या मुक्तेषुभुज्यमानफलकर्मप्रक्षयावधित्वप्रदर्शकम् । योगर्द्धिवशाद्वा
 यत्नियतविपाकफनान्यपि दीर्घकालफलान्यपि कर्माणि पिण्डीकृत्य भूते-
 न्द्रियविजयितया युगपदेव भुङ्क्ते अचिन्त्यो हि समाधिप्रभाव इत्युक्तम् ।
 न चाचिन्त्यप्रमाथत्वाद्द्विनेत्रोपभोग कर्माशयान् प्रक्षयिष्यतीति युक्तम् ।
 दृष्टानुसारेण कथं चिदुपपत्तेः अत्यन्तादृष्टरूपनाया अयोगात् । तस्मा-
 द्दुत्पन्नसत्त्वसाक्षात्कारस्य दोषाभावात् प्रवृत्त्युत्पत्ते यो ऽनागतापूर्वानुत्पा-
 दस्तादपर नि श्रेयस तच्च तत्त्वसाक्षात्कारानन्तर भवति ईदृशश्च मुनि-
 स्तत्त्वज्ञानशान् शास्त्रप्रणेतैति न घातपुत्रीय शास्त्र परं तु नि श्रेयस समा-
 धिप्रमथसपदा युगपदुपभोगेनोपातकर्माशयस्य क्षयात् सर्वदुःखोपरम इत्यु-
 १९८ पपन्न नि श्रेयसद्वेषिष्यमिति भाव । तदेतदृशं गति । यत्तावदिति । तत्त्व-
 साक्षात्कारस्तात्त्वज्ञानसदृशं सुखम् । आयासो दुःख तत्रानागताभ्या तावत्
 प्रवृत्त्यभावात् अनुत्पादादेषमुत्पत्तेर्निश्चयानकारणे अपि सुखदुःखे असक्तो
 ऽद्विपरश्च भुञ्जानो न सुखदुःखतया ऽनुमन्यते न ह्यस्ति संशयो न तत्र
 शृण्वति तच्च तस्य सुख न द्वेष्टि तच्च तस्य दुःखमिति । स्यादेतत् । भव-
 त्येगदपरनिश्रेयस प्रकृते तु किमायातमित्यत्र आह । अयं शास्त्रार्थः ।
 अयंशब्दो निमित्ते अपर निश्रेयस शास्त्रनिमित्तमिति । अथापरनिश्रेय-
 ५११ मोत्पादसमस्य परनिश्रेयसमपि कस्मान्न भवतीत्यत्र आह । परं तु
 निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानात् प्रमेण भवति । ने यन्नु इत्यत्र तत्त्वसा-
 खात्कार. धामनाविषय्यासज्ञानतत्कार्य्यदोषतत्कार्य्यप्रवृत्तीना निवृत्त्ये प्रयतते
 कारवनिवृत्त्येयाश्रयनव्यथ्यात् कार्य्यनिवृत्तेः । न हि कफोद्भवश्चरप्रगम-
 नाय कफनिवृत्तौ मर्याा प्रयथान्तरमातिशृते तत्र ग्य तस्मिन्ने । परं तु
 नि श्रेयस न तावदुपपत्ति यावदुपभोगादुपातकर्माशयप्रक्षयो न क्षीयते तस्मा-

तत्त्वसाक्षात्काराधानप्रयत्नात्परस्तदुपभोगप्रयत्नश्चास्योपलब्ध्या च न तुल्य-
काल उपायः परापरयोर्निःश्रेयसयोः । तद्विदमुक्तं क्रमेणैते । तदेवम- २५ । २
शैर्गतं परिशोध्य सूत्रमवतारयति । क्रमेति । यद्यप्यपरस्मिन्नपि निःश्रेयसे
मिथ्याज्ञानदोषप्रवृत्तीनामपि समुच्छेदक्रमो ऽस्ति तथा ऽपि जननदुःखोच्छे-
दक्रमो नास्ति । पूर्वोक्तकर्म्मोद्यमप्रचयस्य तादवस्थ्यात् । तस्माज्जननदुः-
खोच्छेदक्रमसमभिव्याहृतेः मिथ्याज्ञानाद्युच्छेदक्रमः परस्यैव निःश्रेयसस्य
शास्त्रप्रयोजनस्य तत्प्रतिपादनमर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम् । इदं
चायान्तरप्रयोजनं प्रधानप्रयोजनमप्ये वक्ष्यति । अत्र के चिद् योगधिभागमि-
च्छन्ति । कारणोच्छेदान् कार्योच्छेदो ऽस्मिन्नतो न चासौ दुःखादीनां
मिथ्याज्ञानान्नामप्रदंशिते कार्यकारणभावे सिद्ध्यति तस्माद् दुःखजन-
प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामित्येको योगः । अत्र किल समासादेवमितरेतर-
योगो ऽवगम्यते स च योग्यतया कार्यकारणभावः । कार्यस्य कारणं युक्तं
कारणेन च कार्यमिति । अतः सिद्धे कारणभावे उत्तरोत्तरागये तदनन्त-
रामावादपवर्ग इत्यनेन योगेन कारणोच्छेदक्रमेण कार्योच्छेदक्रमप्रतिपाद-
नेनापवर्गः प्रतिपाद्यते । अत्र चोत्तरत्वं पाठापेक्षया कारणस्य तदनन्तरत्वं
च कार्यस्यव्यवहितान्द्रिषाठापेक्षया मिथ्याज्ञाने कारणे तत्कार्यो दोषः ।
एवं श्रेयेष्वपि योज्यं तमेतं सूत्रविभागममृष्यमाणो वार्तिककूटाह ' इदं सूत्रम् ।
एकयत्नेन भेदं व्यावर्तयति । न हि समुच्छेदक्रमप्रतिपादनेनापवर्गपरत-
यैक्याक्यत्वे संभयति वाक्यभेदो न्याय्यः । एकनिवृत्त्या अन्यनिवृत्त्येव
कार्यकारणभावाद् आक्षिप्त इति नासौ सूत्रकारेण दर्शनीयो न
ह्यर्थोक्तिः सूत्रकारा दर्शयन्ति तद्विदं सूत्रपक्षप्रयोजनम् । तथा हि ।
स्वल्पावरमसहितं सारवद्विश्वतोमुत्तम् अस्तोभमनवदां च सूत्रं सूत्रविदो
विदुरिति । अस्तोभमनधिकम् अर्थेक्यप्रदर्शने त्वधिकं भवेदिति ।
तत्सूत्रानां सूत्रं स्यात् । तथा ह्यहुः । लघूनि सूत्रिताद्येनि स्वल्पा-
वरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्यहुर्मनीषिण इति । इतर-
तरयोगेनापि कार्यकारणभावः सूत्रनीय एवं वरमेकनिवृत्त्या ऽन्यनिवृत्त्येव
सूच्यताम् एक्याक्यतापुरोधायेति परमतात्पर्यमाह । एतत्संपन्वेनैव । २५
शास्त्रस्य निःश्रेयसाधिगमलक्षणेन प्रयोजनेन यः संबन्धः पूर्वमाक्षिप्त-

चक्षते । अन्ये ऽसद्विषयं ज्ञानम् । अन्ये त्वनिर्वचनीयज्ञानम् । अपरे त्वय-
 ४ हणमेव । अन्यथाख्यातिरिति वृद्धाः । उत्तरम् । अतस्मिंस्तदिति प्र-
 त्ययः । इदमवाकृतम् । न तावत् स्वाकारं रजतादि बाह्यतया ऽऽलम्बन्ते
 विभ्रमाः । तथा हि ज्ञानाकारत्वं रजतादेरनुभावाद्भवस्याप्यते अनुमानाद्वा
 अनुभवो ऽपि रजतप्रत्ययो वा बाधकप्रत्ययो वा स्यात् । न तावद्रजतप्र-
 त्ययः । स हीदमनहंकारास्पद रजतमादर्शयति न चान्तरमहमिति तदा
 स्यात् । प्रतिपत्तः प्रत्ययादव्यतिरेकात् । भ्रान्त ज्ञानं स्वाकारमेव बाह्य-
 तया ऽऽलम्बते तथा चानहंकारास्पदमस्य विषयो ज्ञानाकारो ऽपि ज्ञाना-
 कारता पुनरस्य बाधकज्ञानप्रवेदनीयेति चेत् । हन्त चक्षुषी निमील्य वैज्ञा-
 निकपक्षपात परित्यज्यालोचयतु भवान् किं पुरोवर्तिद्रव्याकारतामात्रं प्रति-
 पेधति रजतस्याहो । स्वित् ज्ञानाकारतामप्यस्योपदर्शयति बाधकप्रत्ययः ।
 तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शनं व्यापार बाधकप्रत्ययस्य ब्रुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो देवा-
 नाप्रियः । पुरोवर्तित्वनिषेधादर्शयत् ज्ञानाकारतासिद्धिरिति चेत् । न त्वस्या-
 तन्निषेधो वणिग्वीथ्यादावुपलब्धस्य रजतस्य व्यवस्थापने हेतुः । आन्तरत्व
 त्वनुपलब्धचर कुतस्त्यम् । न चानुमानमत्र प्रभवतीति चतुर्थे निवेदयिष्यते ।

सन्तु तर्हि बाधकप्रत्ययानुरोधाद् असत्प्रकाशनशीला एव मिथ्या-
 प्रत्ययाः । तथा हि बाधक विज्ञान नेद रजतमिति रजतज्ञानगोचरस्या-
 सत्त्व गृह्णाति । न चासतो विषयभावो नोपपद्यते न हि विषयत्वं नाम
 कारणत्वं येनासति न स्यात् किन्तु स्वकारणाधीनः सामर्थ्यातिशयः स
 तादृशो ज्ञानस्य येन सन्तमिवासन्तमपि गोचरयति । न च विषयसामर्थ्य-
 मशोपयुज्यते ज्ञानस्य सामर्थ्यमात्रादेव तद्वाचसिद्धेः । अत एवासत्प्रकाश
 नसामर्थ्यमेव मिथ्याज्ञानानामविद्यात्वमनिर्वचनीयत्वं के चिदास्थियत । अ-
 दमालोचनीय किमेतन्मिथ्याज्ञानमसत् सदात्मना गृह्णातीत्यसद्विषयमुपेयते
 आहो । स्वित् सदेव सदन्तरात्मना गृह्णाति सतश्च सदन्तरात्मना ऽसत्त्वा-
 दसद्विषयमुच्यते । न तावत्पूर्वः कल्पः रजतात्मना चेदसदालम्ब्येत न
 सर्तां शुक्तिका कस्मात् पुनरयं शुक्तौ रजतार्थो प्रयतंते न पुन रजता-
 भावे कस्माच्चैत्रं पुरोवर्ति द्रव्यमङ्गुल्या निर्दिश्य तस्य रजतत्व निषेधति
 नेदं रजतमिति यदि तत्र न प्रसञ्जित रजतत्व पूर्वविज्ञानेन । अथ

शुक्तिरेव रजतात्मना ऽसतीति तदाकारतया तामालम्बमानं मिथ्याज्ञान-
मसदालम्बनमुच्यते तत्रानुस्रष्टा वर्तमानहे न खलु अन्यथाप्यातिवादिना
ऽपि सदन्तरं सदन्तरात्मना सदभ्युपगच्छन्ति तथा सत्यन्ययेत्येव न
स्यात् । यथा ऽऽहुः अन्यथाप्यातिवादिनः । तस्माद्यदन्यथा प्रतिपद्येत
तन्निरालम्बज्ञानमसदालम्बनं च तदिति । न च रजतात्मना पुरोवर्तिने
द्रव्यस्थानिर्बन्धनीयता मिथ्याज्ञानसमये सत्त्वेन धावकसमये चासत्त्वेन
निर्बन्धनीयत्वात् । न चैवम्भूतस्यासतः प्रथा नोपपद्यते । तस्य सदसद्भासु-
पाख्येयत्वात् । यः पुनरद्वैतवादिनां प्रपञ्चो वैनाशिकानां वा सामान्या-
दिर्नो वहिः किं त्वनीकं तद्विषयं च ज्ञानं मिथ्याज्ञानमित्यपि न संभ-
वति । तस्य सर्वोपाख्यारहितस्य केन चित् साहचर्याभावात् तत्कारणक-
त्वाच्च भ्रान्तेः । कारणाभावे कार्याभासस्य सुलभत्वात् । तस्मात् प्रपञ्चश्च
सामान्यादि च धस्तुसती नासमीचीनाश्चानुस्रष्टा तद्वाधश्चेपरिग्राह्य-
करिष्यते । तस्मान्निर्बन्धनीयप्यातिरपि । म्यादेतत् । अन्यदन्यथा प्रका-
शतइति संविद्विरुद्धं न तावत् सद्भासमाषेणालम्बनत्वम् । तन्माषस्य
सर्वप्रत्ययसाधारण्येन सर्वे ऽर्थाः सर्वप्रत्ययविषया इति सर्वसर्वज्ञतापत्तेः ।
न च कारणत्वेनालम्बनत्वम् । कृपादिविज्ञानानां कृपादिपञ्चसुशायादि
कारणमिति चक्षुरालम्बनत्वप्रसङ्गात् । अतीतानागतविषयत्वं च विज्ञा-
नस्य न स्याद् अतीतानागतयोरसत्त्वेनाकारणत्वात् ॥ तस्मात् प्रतिभा-
समानमालम्बनम् । तथा च रजतप्रतिभासः शुक्तिकालम्बनमिति दुर्घ-
टम् । अपि च चक्षुरादीनां समीचीनज्ञानोपजननसामर्थ्यमिति कथमेभ्यो
मिथ्याज्ञानं भवितुमर्हति । न हि श्यामाकवीजं परिक्रम्येवहेषेणापि कल-
माह्कुराय कल्पते । दोषमहाया लोचनादयो मिथ्याप्रत्ययमादधतइति
चेत् । न दोषा हि कार्यानां सामर्थ्ये निघ्नन्ति न पुनः कार्यान्तररूपन-
सामर्थ्यमादधति न खलु भृशकुटजबीजं ज्योषधधानार्थे कल्पते । किन्तु न
करोति कुटजबीजं कुटजधानाम् । अपि च स्वगोचरे व्यभिचारे विज्ञा-
नानां सर्वधानास्याप्रसङ्गः । तस्मात्सर्वमेव विज्ञानं समीचीनमाख्येयम् ।
तथा हि । रजतमिदमिति द्वे ज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे तषेदमिति पुरोवर्ति-
द्रव्यभाषणद्वयं दोषवशात् तद्गतशुक्तिकात्ययामान्यविशेषस्यापह्णान् ताद-

न्मात्रं च गृहीतं सदृशतया सस्कारोद्गोचरमेव रजते स्मृति जनयति सा च
 गृहीतग्रहणस्वभावाऽपि दोषात् गृहीतताद्यप्रमोषेण ग्रहणमात्रमवतिष्ठते ।
 तथा च रजतस्मृते पुरोवर्तिमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतश्च विषयतश्च
 भेदाग्रहणात् सन्निहितरजतविषयविज्ञानसाहचर्येण इदं रजतमिति भिन्ने
 अपि ग्रहणस्मरणे अभेदव्यवहारः सामानाधिकरण्याव्यपदेशे च प्रवर्तयतः ।
 क्वचित् पुनर्यहणे एव मिथोऽगृहीतभेदे । यथा पीतं शुद्धं इति । अत्र
 वह्निर्निर्गच्छन्नयनश्चिन्मार्जनः पित्तद्रव्यस्य काचस्येवातिस्वच्छस्य पीतत्वं च
 गृह्यते पित्तं तु न गृह्यते शुद्धोऽपि दोषत्रयाद् गुणरहितः स्वरूपमात्रेण
 गृह्यते । तदनयोगुणगुणिनोरससर्गाग्रहात्साहचर्यात् पीतचिरविल्वप्रत्यया-
 विशेषेणाभेदव्यवहारः सामानाधिकरण्याव्यपदेशश्च भेदाग्रहणप्रसिद्धताभेद-
 व्यवहारव्यवधानाच्च नेदं रजतमिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते
 तदुपपत्तौ च भ्रान्तित्वमपि लोकप्रसिद्धं सिद्धं भवति । तस्माद्यथायैः
 सर्वेऽपि भ्रमाः प्रत्ययत्वात् पटप्रत्ययवदिति प्राप्तम् यथा प्राप्तेऽभिधीयते ।
 अस्ति तावद्भ्रमार्थिनेन रजतमिति ज्ञाने सति पुरोवर्तिद्रव्यप्रवृत्तिः
 सामानाधिकरण्याव्यपदेशश्चेति सर्वजननीनम् । तत् किं ग्रहणस्मरणयोस्तद्गोच-
 रयोश्च भेदाग्रहाद्भवत्वाहो स्वदभेदग्रहात् । न तावत्ज्ञेयज्ञेयज्ञानात्
 प्रवर्तते अपि तु ज्ञानात् । पुरोवर्तिवस्तुग्रहणरजतज्ञानाद्गृहीतभेद स्वस्व-
 रूपतो विषयतो वा रजतार्थेन पुरोवर्तिद्रव्ये प्रवर्तयतीति चेत् । हन्त
 भोः किमेतावता पुरोवर्तिवस्तुगोचरं ज्ञानं रजतगोचरं भवति आहो
 स्वितन्मात्रगोचरमेव । यदि रजतगोचरं पुरोवर्ति रजततयाऽगृह्यात् कथं
 नान्यथाख्यातिः । अथ तन्मात्रगोचरं को भेदाग्रहस्योपयोगः । न हि
 वृक्षमात्रदर्शने निश्चयेन शिशुपार्थिनं प्रवर्तयति न हि तत्र शिशुपान्नमस्ति
 अस्ति त्विह रजतविज्ञानमगृहीतभेदमिदमिति ज्ञानेनेति चेत् । ननु
 रजतविज्ञानं पुरोवर्तिद्रव्ये न वर्तते पुरोवर्तिज्ञानं च न रजतइति तं
 पुरोवर्तिनि प्रवर्तते न रजतार्थी यथा रजतार्थी यथा क्वचन प्रवर्तते
 नियमेन पुरोवर्तिद्रव्ये न हि तेन तत्र रजतत्वमवगतमिति । अथेदं रजत-
 मिति द्वे ज्ञाने भेदाग्रहादिदं रजतमित्येकज्ञानसदृशे तदुचितं व्यवहारं प्रथ-
 तंयतः । यद्येव तद्भ्रममिषं शुक्तिरिति भेदाग्रहादिज्ञानव्यवहारमिति

कस्मान्न प्रवर्तयतः । यथैव हि भेदापह्लादभेदज्ञानसादृश्यमेवमभेदापह्ला-
द्विन्नविज्ञानसादृश्यमपि सो ऽयमुभयतो भेदाभेदग्रहमाहृष्यात् प्रवृत्तिनि-
वृत्तिभ्यां युगपदाकृष्यमाणः प्रतिपत्ता कृपां दशमाधेशितः प्रज्ञाशलिभिर-
तिव्यास्यया ।

स्यादेतत् । विपर्ययज्ञानोत्पादे ऽपि शुक्तिरजतयोर्भेदापह्ले ऽस्य
व्यापार आस्थेयः । अन्यथा गृहीतभेदानामपि विपर्ययोत्पादप्रसङ्गात् ।
तथा च शक्यं तत्रापि वक्तुम् । यथा भेदापह्लाद्विपर्ययज्ञानोत्पाद रजतभेदा-
पह्लात् कस्मान्न समीचीनज्ञानोत्पाद इति तत्र यस्तत्र परिहारस्ते ऽस्माक
व्यवहारव्यपदेशयोर्भेदिव्यति । यथा ऽऽहुः अख्यातिनादिनः । येषामपि
विपरीतख्यातिस्तेषामप्यज्ञानवासनानिबन्धने भ्रम इति । मैवम् । ज्ञानहेतू-
नामज्ञातरूपकार्यसम्बन्धानां चक्षुरादीनां दर्शनाच्चेतनव्यवहाराणां त्वसृष्टि-
पूर्वकाणामप्रतीतिः । सृष्टिपूर्वकत्वे तु विवेकापह्ले उच्यते न व्यवहार-
व्यपदेशयोरिति युक्तमुत्पश्यामः । यद्यविवेकापह्ले ऽपि तत्परिपन्थी विद्यते
इति कुतो ऽन्यतरनिबन्धने व्यवहारः । तस्मात् समारोप एव भेदापह्ल
इति सिद्धमेतद्विद्यादाध्यासितं रजतादिविज्ञानं पुरोर्वर्तिष्यस्तुषिष्यं रजता-
र्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात् । यदादर्शिनं नियमेन यत्र प्रवर्तयति ताद्वि-
ज्ञानं ताद्विषयं यथोभयसिद्धं समीचीनरजतज्ञानं तथा चैतद् न तथा चैत-
तस्मात् तथा । यद्येकमनवमासमाना शुक्तिका नालम्बनमिति । तत्र किं
शुक्तिजात्वस्य रजतमिति ज्ञानं प्रत्यनालम्बनत्वं साध्यते आहो स्थिदं द्रव्य-
मात्रस्य सितभास्वरस्य पुरोर्वर्तिनः । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे सिद्धसाधनमुत्त-
रस्मिन्नप्रमासमानत्वमसिद्धम् । इदमिति पुरोर्वर्तिनो द्रव्यस्याङ्गुल्या निर्वृ-
णात् । दृष्टं च दृष्टानामपि कारणानामौत्सर्गिककार्यप्रतिबन्धेन कार्यान्तरो-
त्पादकत्वम् । तदाथा चेषत्रीजानां दायाग्निदग्धानां कदलीप्रकारडजनकृत्यं
मस्मकदुष्टस्य चोदय्यस्य तेजसो बहुतराजपानपाद्यकत्वम् । नेद रजतमिति
च प्रत्यक्षयाद्यप्रत्ययादुपहृतविषयं प्रत्ययस्थेन विभ्रमायां यथाशंत्यानु-
मानं नेदेतुमर्हति । यथा च प्रमाणाभासव्यभिचारे ऽपि प्रमाणे आशयासम्भवा
प्रमाणातो ऽप्यप्रतिपत्तादित्येवोपदर्शिताम् । द्विद्वाचमत्र दर्शितं प्रपञ्चन्तत्यसमी-
चायामस्माभिः कृता श्युपरम्पते ।

तदेवमात्मनि मिथ्याज्ञान व्याख्याय शरीरादिव्येकादशसु मिथ्याज्ञान
 ४ भाष्येण दर्शितं तत्तु स्पष्टत्वान्नोपपादितमस्माभिरित्याशयथानाह । शेष-
 मिति । तत्र शरीरादिषु मनःपर्यन्तेषु यथायोगे मिथ्याज्ञान दुःखे सुखमि-
 त्यादिना प्रतिपत्तव्यमित्यन्तेन भाष्येणोक्तम् । प्रवृत्त्यादिषु शृङ्गाहिकयो-
 क्तम् । प्रवृत्तादित्यादिना रोचयेदित्यन्तेन भाष्येण । एव मिथ्याज्ञानस्य
 स्वरूप दर्शयित्वा मिथ्याज्ञानदोषप्रवृत्तिजन्मदुःखानां कार्यकारणभावो दोषा
 दीना स्वरूपं चोक्तम् । एतस्मादित्यादिना ताप इत्यन्तेन भाष्येण । सप्रति
 मिथ्याज्ञानाद्युच्छेदादपर्यगं इति वक्ष्यति तच्चायुक्तं सत्यपि तदुच्छेदे ससार-
 तादयस्यात् । न ह्यन्योच्छेदे अन्यस्योच्छेदः । तथा च नापर्यगं इति वक्ष्य
 माणमर्थमुपपादयितुमुक्तं भाष्यकृता तद्दमे मिथ्याज्ञानादय इति । तद्वा
 तिकारो व्याचष्टे । तद्दमे दुःखादय इति । भाष्यकारोक्तकृमाद्विपरीतकृ-
 माभिधानं धार्मिककृत एव सूचकारोक्तकृमाद्विपरीतकृमाभिधानं भाष्यकृतो
 दुःखादीनां मिथ्याज्ञानपूर्वकत्वेन मिथ्याज्ञानस्य दुःखादिपूर्वकत्वेनानादित्वं
 दर्शयितुम् । पृच्छति । कः पुनरिति । यद्येतस्य ससारस्त्वहं सूचकार, प्रमे-
 यसूचे कस्माद् दुःखादिभ्यः पृच्छ प्रेत्यभाष ससारापरनामानमुपादत्ते ।
 तस्मादेभ्यो अन्य एव ससार इति भाषः । उत्तरम् । दुःखादीनामिति ।
 नैषा स्वरूपमपि तु कार्यकारणभाव इत्यर्थे । क्रमव्यतिक्रमे तात्पर्यमाह ।
 स चानादिरिति । अथ हेतुमाह । पूर्वापरैति । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषाः
 विषय, ते न तावन्मिथ्याज्ञानस्य कारणमेवमसति जन्मनि मिथ्याज्ञानस्यानु-
 त्पत्तेरविषयो ऽपि जन्म मिथ्याज्ञानस्य कारणम् । एव चिना प्रवृत्ति जन्मा-
 भावात् जन्मद्वारेण प्रवृत्तेरपि मिथ्याज्ञानकारणत्वम् । प्रवृत्तिद्वारेण च दोषाणां
 तथा मिथ्याज्ञानाद् दोषाः दोषेभ्यः प्रवृत्ति प्रवृत्तेर्जन्म जन्मनो दुःखम् ।
 यद्यपि प्रवृत्तेरेव सावाद् दुःखहेतुस्तथा ऽप्यनायतनस्य तस्यानुत्पत्तेरन्तरा
 जन्म करोति । अथ सैव दुःखमिति । अनादित्वाच्च नान्योन्याश्रयस्य चक्र-
 क या धीजाङ्गुसतानयोरेष सप्रति धीजापायइय तज्जन्माङ्गुरप्रवाहनिवृत्ति-
 मिथ्याज्ञानापाये तज्जन्मप्रवृत्तिजन्मदुःखमिथ्याज्ञानादिप्रवाहनिवृत्तिः कारण
 । ८ निवृत्तो कार्यनिवृत्तेरिति कथनपरं भाष्यमनुभाष्यादिपति । यदा तु तत्त्वज्ञा-
 नादिति । अथायो ऽपि तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानस्य स्वरूपते। या विषयते।

या फलतो वा स्यात् । न तावत् स्वरूपतः । तस्याशुतरधिनाशिनः सस्काराद्वा ज्ञानान्तराद्वा अवापस्य तत्त्वज्ञानसाधारण्येन तस्यापि बाध्यत्वप्रसङ्गात् । नापि विषयतः । न हि युक्तिकाज्ञानं रजतज्ञानस्य रजतविषयतामपहर्तुमुत्सहते जातं हि तदजतं विषयीकृत्य । यथा ऽऽहुः । गृहीत्या ऽथै गताश्चेराः कस्तानाच्छेतुमर्हतीति । नापि फलमपहरति । उपदर्शिते हि तेनाद्यैः प्रवर्तितश्च तत्र पुष्पः तद्विद्रुमुक्तम् । कथमपाय इति । उत्तरं समानविषय इति । यस्मिन्नेव हि पुरोवर्तनि द्रव्ये पूर्वेण रजतत्वमासृज्जतमपेशेत्तरं तद्विरुद्धशुक्तिकात्वं धर्ममुपनयति । तथा च पूर्वज्ञानस्य मिथ्यात्वमदर्शयतज्जनितानां प्रवृत्तिं विघटयत् फलमस्यापहरतीति भावः । न तु समानविषयतामात्रेण विरोधः मा भूदेर्कास्मिन्नात्मनि नित्यत्वविमुत्त्वज्ञानयोर्विरोध इत्यत आह । यस्मादिति । तत्त्वमिथ्यात्वकथनेन मिथो विरुद्धधर्मप्रसङ्गनं सूचयति । नित्यत्वविमुत्त्वज्ञानयोस्तु समानविषययोरेष्यविरुद्धधर्मोपस्थापकतया तत्त्वज्ञानत्वादित्यर्थः । कस्माद्विरोध इत्यत आह । वस्तुन इति । परस्परामाद्यधर्मिणोरैक्य समवायेनेत्र स्याभाविकं नानात्वं क्व चिदपीत्यद्वैतप्रसङ्ग इति भावः । उपसंहरति । तस्मादिति । 'कच देशयति । कथं पुनरिति । प्रथममुत्पन्नं मिथ्याज्ञानमनुपजातविरोधि तेनापहृतविषयं प्ररघातनं तत्त्वज्ञानमुदेतुमेव नोत्सहते प्रागेव तु मिथ्याज्ञानं बाधितुमिति भावः । उत्तरं मिथ्याज्ञानस्येति । तत्र हि प्रथममुपजातेना- ॥ १ ।
 नुपजातविरोधिना ज्ञानेनोत्तरं बाध्यते यत्र पूर्वोपज्ञानमनुपजायते । तत्पलु पूर्वविरोधेन जायते । अजातं सत् कथं पूर्वं बाधेत यथा प्रत्यक्षादि विरुद्धमनुमानम् । इह तु द्वे अपि ज्ञाने दोषोपपत्तेन्द्रियाद्यैर्निकर्षजन्यनी परस्परानपेक्षे तत्र पूर्वमनुपजातविरोधित्वात् किं बाधतामनागतस्याप्राप्तत्वेन बाधितुमशक्यत्वात् स्वकारणबलादासाद्यमानजनेरसौत्पत्तिविरोधस्याशक्यत्वात् । तदेवमुत्पन्नमुत्तरमुपजातविरोधितया पूर्वबाधात्मकं सन्नानुपमृद्य पूर्वमुत्पन्नं भवतीति पूर्वं बाधते । तत् न पूर्वेण नाप्यन्येन केन चिदिति भयत्यर्थेसहायम् । अद्योसहायं च मिथ्याज्ञानं तदनेन बाध्यत्वाबाध्यत्य मिथ्याज्ञानतत्त्वज्ञानयोर्हपलक्ष्येति । तद्विद्रुमन्यैरप्युक्तम् । पूर्वोत्पर-

बलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाया यत्र जन्म धियां
 भवेदिति । तथा चानुपजातविरोधित्वमत्र बाध्यत्वे हेतुरुपजातविरोधित्व
 च बाधकत्वइति । यदुपलक्षणाद्यै सहहायत्याभिधान तज्जिज्ञासुः पृच्छति ।
 १५ कस्मात् । उत्तरम् । तथात्वेनेति । अनेनाबाध्यत्व तत्त्वज्ञानस्योक्तमिति ।
 न केवलमबाध्यत्व दृढमूलत्वमपि तत्त्वज्ञानस्येत्याह । प्रमाणान्तरानु-
 ग्रहाच्च । अन्तरशब्दो विशेषणवचन । आत्मादितत्त्वज्ञान हि फल प्रमाणवि-
 शेषैरागमानुमानप्रत्यक्षैरनुगृह्यते तस्माद् दृढमूलत्वात्तदपि तत्त्वज्ञान मिथ्या-
 ज्ञानं निरर्तयतीत्यर्थः । तदेव विभजते । आगमेति । एतदेव स्फोरयति ।
 यदा हीति । आगमजेन हि ज्ञानेन प्रमेय गृहीत्या शास्त्रीयेण च न्यायवि-
 ज्ञानेनानुमानापरनाम्ना व्यवस्थाप्य भावयते । यदात्मनः सन्निकर्षाद्योगज-
 म्मसहायादुत्पद्यते तत्त्वविषयसाक्षात्कारः प्रत्यक्षफल तत्र चयाणामपि
 प्रमाणाना प्रतिसिद्धानमस्तीति दृढमूलत्वात् तेन मिथ्याज्ञान बाध्यते ।
 विषय विभावयतीति व्याचष्टे । समाहित इति । समाहितत्वेन चेतसो
 धारणा दर्शयति । अनन्यमना इति प्रत्यहारं चिन्तयतीति तत्त्वविषयबु-
 द्विधाराविषयमानत्वम् । ध्यानस्य तत्त्वज्ञानस्य स्फुटतरारम्भावस्या ध्यान-
 चनितभावना सस्कारो ध्यानभावना तस्याविवेको मिथ्याज्ञानवासनायाः ।
 पूर्वे हि मिथ्याज्ञानवासना तत्त्वज्ञानवासना याजत्यासीदद्याभ्यासवशात्
 तुल्यबला ऽभ्यदयेयमेव बलीयसी तत्त्वज्ञानवासनासमिन्ना मिथ्याज्ञानवा-
 सनया सहानुवर्तते सप्रति तु तत्त्वज्ञानवासनाया अत्यन्तबलीयसी समूलकाप-
 कृष्टित्वा मिथ्याज्ञानवासनाया भवति विविक्ता तत्त्वज्ञानवासना तस्यामि-
 त्यर्थः । नन्वनेन क्रमेण निवर्तता मिथ्याज्ञान निवृत्त तु साक्षात्कारसमये
 ऽपि कस्मात् पुनः स्ववासनावशान्न जायते । न यत्तु मिथ्याज्ञानवासना
 अनादिकालप्रवृत्ता आदिमता तत्त्वज्ञानेन तद्वासनया शक्या निवर्तयितुमि-
 २७ । १ त्यत आह । निवृत्ते चेति । तावदेष पुसा बुद्ध्यो ऽस्थिराः भ्राम्यन्ति स्यो-
 चितसंस्कारजा न यावत्सन्धिविवेचनया यावद्भूतमर्थं साक्षात् कुर्वन्ति । अथ
 साक्षात्कृते तत्र स्थिरपदा भवन्ति सिष्यन्ति च स्यासनान्मिथ्याप्रत्ययान् ।
 भूतार्थेषुसपातो हि बुद्धेः स्वभावः । यदाहुर्वाह्या अपि । निरुपद्रवभूतार्थ-
 स्वभावायस्य विपर्यये । न बाधो यद्यत्त्वे ऽपि बुद्धेस्तत्त्वज्ञानपातत इति ।

तस्माद् मिथ्याज्ञानस्य न पुनरुत्पाद इति । उक्तमेवाथै स्मृतिदात्र्याय पृच्छ-
ति । कः पुनरिति । उक्तं स्मारयितुमुत्तरं सहेति । भवत्सु मिथ्याज्ञानस्य २१ ।
निवृत्तिः स्यात्तस्य ततो ऽपि किमित्यत आह । मिथ्याज्ञानेति । अथ
पृच्छति । ये तावदिति । उत्तरं तेषामुपीति । वैराग्यस्यहृषं पृच्छति । किं
पुनरिति । रागाभायो वैराग्यं न च तस्मादेव रागादीनामभाय इति भावः ।
उत्तरम् । भोगानभिप्यङ्गलक्षणमित्युक्तम् । विषयदोषपरिभाषनापरिपा-
कात् खलु विषयपरित्यागेच्छा भवति तथा विरोधिगुणेन विषयलृणा तत्-
परिपन्थिनि विद्वेषश्च तदधिकरणाश्चेत्यादयो निवर्तन्ते । असक्तिर्विषयपरि-
त्यागेच्छा घणितया च स्वयमुपनतेषु विषयेषु माध्यस्थ्यदर्शनम् । दोषाभावे किं
भवतीत्यत आह । दोषाभावे इति । पृच्छति का पुनरियमिति । यदि हि
जन्मनः प्रवृत्तिः कारणं स्यात् ततो जन्मनिवृत्त्येव निवृत्तिरर्ह्येत । न पुन-
रसौ क्षणिका सती आमुष्मिन्नाय जन्मने जन्यते अतः किमये निवर्त्यत-
इति भावः । विद्विताभिप्राय उत्तरमाह । घर्म्मार्घर्म्मौ । कस्मात् पुनरुत्पाद
इत्यत आह । जन्मसाध्यत्वात्* । गन्धिभजते । नास्मिन्नेति । उष-
चाप्रयोजनं दर्शयित्वा निमित्तमाह । घर्म्मार्घर्म्मयोस्त्विति । यत्तमाना-
नागतयोरविशेषेण दोषापायाद्विभृतिरुक्तेति भ्रान्त्या दे गयति यौ तावदनाग-
ताविति । परिहरति । नानागतयोरिति । अनागताभिप्रायेणैतदित्यर्थः ।
यद्येवं यत्तमानयोः कृतः प्रलय इत्यत आह । यत्तमानयोरिति । अस्तु
प्रवृत्तेरमायसातः किमित्यत आह । प्रवृत्त्यभाव इति । उक्तं विषेकमिद्विधि
योजयति । अत्रापीति । यत्तमाननिवृत्तिहेतुं पृच्छति । अथेति । उत्तरं संस्का-
रेति । श्रुतिस्वाधदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ संवत्स्ये इति । किं जन्मा-
भावे चिद्व्यतीत्यत आह जन्माभावे इति । अथेव वृद्धुमंगतिरितिमाह ।
एतच्च तदाहुरिति । तदेतद्वेति योजना प्राणमप्य ज्ञानमेदाप्रच्छेद आयुः ।

स्यादेतत् । महाप्रलये ऽपि मिथ्याज्ञानादिना दुःखान्तेनास्ति
विषेग इति तथापि मुक्तिरसङ्ग इत्यत आह । सो ऽयं मिथ्याज्ञाना- २२
दिनेति । सत्यत इति । सृणीयाद्यै तसिः सद्येदेति । न च प्रनयायस्याया
सर्वेषु विषेगः कर्म्मविद्यापापनयोरविनाशान् । मुक्तौ तु तयोरवि

विनाशः । कर्मवासना सर्वकाम्याणामुत्पादिका ऽवस्थापिका च तद्विभूतो
शरीरादिवसत्यज्ञानसंस्कारस्यापि प्रलय इत्येवपरिणेशगुणविमुक्तो मुक्त
इत्युच्यत इति सिद्धम् । स्यादेतत् । तन्वचानान् मिथ्याज्ञानाभाय इत्यु-
क्तम् । किं पुनस्तन्वचानमित्यत उक्तं भाष्यकृता । तत्त्वज्ञानं त्विति ।

८ । ६ तदनुभाष्य सर्वथा चानाना भाष्योक्तानामनुगतमेक स्वरूपमाह । स्वरूप-
तस्त्विति । चोदयति कस्मादिति । नो यत्त्वय्य प्रेषावतां समाचरो
यद् दुःखमिया सुखपरित्याग इति अपि तु सुख दुःखाद्विमिश्रोपददते
दु ख च यज्जंयन्ति । न हि मृगाः सन्तीति शालये नोप्यन्ते भिक्षुकाः
सन्तीति स्थान्मो नाधिश्रीयन्तइति । उतरम् । विवेकहानस्येति । यद्यपि
सुखदु खे भिन्ने तथाप्यनित्यत्वकृतकत्वयत् परस्परानुपत्ते इति न यत्तु
सुखस्य केवलस्योपादानं दु खस्य वा केवलस्य परिवर्ज्जनं शक्यमित्यर्थः ।
क पुनयमनुपद्भो यतो विवेकहानमशक्यमित्यत आह । अनुपद्भो ऽवि-
नाभायः । तत्स्वरूपमाह । यत्रैकं सुख वा दुःख वा तत्रेतरत् सुखं
वा दुःख वा । तदनेनानित्यत्वकृतकत्वयोरिव सुखदुःखयोरविनाभावो
दर्शितो न चाविनाभावो विना सवन्धादिति तत्सिद्धये सवन्धविकल्पना-
नाह । समाननिमित्तता वा अनुपद्भो ऽविनाभायः वाग्यदश्च धत्त-
माणसवन्धान्तरापेक्षया । अथ च शरीराद्यपेक्षया समाननिमित्तता न तु
धर्माधर्मापेक्षया । तयोरसाधारण्यादिति मन्तव्यम् । तयोरविनाभावसि-
द्धयं सवन्धान्तरमाह । समानाधारता वा । अपर सवन्धान्तरमाह

२८ । १४ समानोपलभ्यता वा । मनोगोचरत्वमुभयोस्ततश्च सिद्धो ऽविनाभा-
वापरनामा ऽनुपद्भ इति । यत्रैकं तत्रेतरदिति वा । यच्च यस्मिन्निति
सन्तीति वा यथाधारइति वा । यत्रोपलब्धिसाधने सतीति व्याख्येयम् । इति
सूत्रसमाप्ति सूचयति ।

तत्रेव प्रमाणादिपदार्थतन्वचानस्य निःश्रेयससवन्ध उक्तः परीक्षि-
तश्च । तत्रेणत् स्यात् । स्येदेभ्यः प्रमाणादयं पदार्थोस्तत्त्वतो ज्ञाता
यथायद्य मिथ्याज्ञाननिवृत्तिक्रमेणापथगे तपयोस्थाने कृतमुपरितनेन प्रव-
न्धेनेत्यत उक्तं भाष्यकृता त्रिविधा चास्येति । न नामधेयमावात्
प्रमाणादीना तन्वचान मयत्यपि तु लक्षणपरीक्षाभ्यामित्यस्ति प्रवन्धस्यो-

तरस्वोपयोग इति भाष्यार्थः । तदेतद्भाष्यमनुभाष्य पृच्छति । प्रवृत्तेरिति । २८ ।
यदि पुरुषकल्पनाभावात् शेषविध्यमशानन्त्यमेव कस्मात् भवति । सर्वत्र
तस्य सुलभत्वादिति भाव । उत्तरम् अर्थस्य तथाभावात् । अर्थस्य
प्रयोजनस्य साक्षाच्छास्त्रकार्यस्य तन्वच्चानलक्षणस्य । तथैव त्रिविधतयैव
शास्त्रप्रवृत्त्या भावात् । तथा हि । लक्षण नाम व्यतिरेकिहेतुवचनम् ।
तद्वि समाशासमानजातीयेभ्यो विभित्य लक्षण व्यवस्थापयति न चास्य
धर्मदर्शनमन्तरेण पक्षधर्मता सिद्धमतीति तदुपदर्शनाय नामधेयमावेश
धर्मिणामुद्देशः । यद्यपि च प्रतिलक्षणमुद्दिष्टा एव धर्मिणस्तथा ऽपि
शास्त्रामिसवन्धपरतदपि वाक्यात् समधिगम्यन्तइत्युद्देशो ऽप्युक्तः । न
चापरीक्षितो हेतुर्व्यतिरेकी चतुस्तयो भवतीति परीक्षा ऽप्यवश्य कर्तव्या
तस्मात्तन्वच्चानस्यार्थस्य तथाभावात्त्रैविध्यमिति तदेव विभजते नामी
पदार्था इति । किं त्विति । अर्थस्तत्त्वज्ञान तथाभूत येनार्थेन हेतुना
शास्त्रस्य प्रवृत्तिस्त्वेधा भवति । उद्देशस्वरूपप्रतिपादनपर भाष्यमनुभाष्या
क्षिपति नामधेयेनेति । परिहरति मात्रग्रहणसामर्थ्यादिति । यद्यपि
प्रमाणादिशब्दा अपि कारकशब्दा एव तथा ऽप्युद्देशसमये तदर्थाना
सदपि कारकत्वमविरचितम् अपि तु प्रातिपदिकार्थमात्रम् । प्राणादिसूत्रे
तु लक्षणपरे कारकत्व विवक्षितम् । अन्यथा लक्षणत्यायोगादित्यदोषः ।
अथ यद्यपि सूत्रकारेण अशयप्रमाणप्रमेयेषु परीक्षा साक्षात्कृता न प्रयोज-
नादिषु तथा ऽपि तत्करणादेव प्रयोजनादिपरीक्षा ऽपि सूचिना सूत्रका-
रेणेति त्रिविधेत्युक्तम् । अत एव भाष्यकार सर्वत्रैव परीक्षामापसंघत् ।
स्यादेतत् । विभागपरमेतत् सूत्रमिति वक्ष्यति । न च विभागो न्यूनधि-
कसस्याव्यवच्छेदार्थं एक किं चिदुपसयाहकमन्तरेण न च प्रमाणात्वादन्य-
त्तदुपसयाहक न चेदमलवितमुपसंगृह्णाति न चेतत् सूत्रमस्य लक्षणपर
विभागपरत्वादिति शङ्कानिराकरणपर भाष्य तत्रोद्दिष्टस्येति । तस्यार्थः ।
यद्यपि विभागपरमेतत् सूत्र तथा ऽपि प्रमाणपदसमभिव्याहृत सत् साम-
य्यात् प्रमाणात्वमपि लक्षयतीति । तथा हि । प्रमीयते ऽनेनेत्यस्य चाश-
स्यार्थं प्रमाणपदप्रयोगः प्रमा च स्मृतेरन्या ऽर्थाव्यभिचारी स्वतन्त्र परि-
च्छेदः । तस्माद्विभागपरादपि सूत्रात् प्रतीयमान प्रमाणसामान्यलक्षणमपे-

चित्तं सगृहीतमिति प्रमाणत्वोपगृहीतानां प्रत्यक्षादीनां युक्तो विभागः ।
 तथा च विभागपरत्वेन साक्षात् सामान्यलक्षणानभिधानाद्विभक्तस्य लक्ष-
 णमुच्यतइत्युक्तम् । तच्चेह विशेषनक्षणाभिन्दिष्यैत्यादि तदेतद्भाष्य
 ६ । ३ व्याचष्टे । उद्दिष्टस्येति । लक्षणालक्षणमात्रविषयता लक्षितस्यालक्षितस्ये-
 त्युक्तम् । तत्स्थले सामान्यतः प्रमाणेषु प्रमेयेषु विशेषत इति गमयित-
 व्यम् । अत्र भाष्यमधोद्दिष्टस्य विभागवचनमिति । तस्यार्थः उच्यते
 ऽनेनेति वचनं सूत्रं विभागस्य । अथेति त्रिविधप्रवृत्तिव्युत्पादनानन्तरं विभ-
 क्तानां प्रतिपादनम् । न च विवेकः स्वकृपत उपयुज्यतइत्यत आह ।
 अथोद्दिष्टविभागद्वारेणेति । नात्र विभागमात्रं विरहितमपि तु तद्द्वारा-
 रेण न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदस्तत्त्वज्ञानाङ्गमित्यर्थः । अव्याख्याने हेतुमाह ।
 सूत्रेति । चेदयति । उद्दिष्टविभागानर्थक्यम् । त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य
 प्रवृत्तिरित्यस्यानर्थक्यम् । अनर्थमर्थविपर्ययं कारयति कौतंयतीत्यनर्थक-
 तस्य भावस्तत्त्व कस्मात् । व्याघातात् । व्याघातमेव स्फोरयति
 त्रिविधा चास्य शास्त्रस्येति । परिहरति । नोद्दिष्टेति । परस्परं विभक्ताः
 नामधेयमात्रेणोद्दिश्यन्ते इत्युद्देशे ऽन्तर्मायात् । तेनायमर्थो भवति
 सामान्येनोद्दिष्टस्य विभागवचनं विशेषेणोद्देश इति । विभागप्रयोजनं
 पृच्छति । किं पुनरिति । उत्तरम् । नियमः । तद्विभजते । यदीति ।
 पुनरचेदयति । लक्षणत इति । प्रमाणलक्षणप्रवृत्ते यद्वृत्तार्थं
 लक्षयति तत्त एवाधिगम्यते न न्यूनाधिकानि प्रमाणानौत्थर्यः । परिहरति ।
 लक्षणस्येति । आक्षेपं विभजते । स्यादेपेति । परिहारं विभजते । न लक्षण-
 स्येति । अन्यपरमपि वाक्यं तदेवार्थेनैव स्वीकरोति यत्तेनपेक्षितम् ।
 तदेव चापेक्षितं येन विना तदर्थं नोपपद्यते न च प्रत्यक्षादीनां समाना-
 समानजातीयस्य व्यवच्छेदे पञ्चमाद्यभाव उपयुज्यते लक्षणकरणप्रवृत्तस्य
 ह्यं चिदकरणं न तदभावे प्रमाणं सती ऽप्यनुपयोगेनाकरणोपपत्तेः । तदेत-
 दाह । अन्यासंभवस्येति । विभागेद्देशस्य पुनरन्यपरत्वादन्याभावनि-
 श्चयो मयतीत्युपसहरति । तस्मादिति । अक्षस्याक्षस्येति भाष्यमनु-
 ३० । ५ भाष्यं तात्पर्यमाह । अर्थं च सूत्रत्रिविधत्वापामिति । अत्रमत्र प्रति वतंत-
 इति विगृह्यान्वयोभावे कृते सर्वेन्द्रियापरोधो भवति । ननु यदीदृशो विषयः

कस्मात् पुनर्भाष्यकारेणाऽद्यस्याद्यस्येति विगृह्यतइत्यत आह । अन्यथा ३०
 तु वस्तुनिर्देश इति । अर्थमाश्रमनेन प्रतिपाद्यते न पुनः समास इत्यर्थः ।
 अथ कस्मात् समास एव तेन विग्रहेण न प्रतिपाद्यतइत्यत आह ।
 समासे हि अक्षस्येति पृष्ठी न श्रूयेतेति । यदि सूत्रगतस्य प्रत्यक्षपद-
 स्याव्ययीभावः समासेऽन्यथ पुनरस्य कः समास इति पृच्छति । कः
 पुनरिति । उत्तर प्रादिसमास इति । तथा हि । प्राप्तापदानपूर्वगतिसमा-
 सेषु परबलिङ्गताप्रतिषेधादभिधेयलिङ्गोपादानात् प्रत्यक्षोऽर्थः प्रत्यक्षा बुद्धिः
 प्रत्यक्ष ज्ञानमित्याभिधेयलिङ्गता सिद्धा भवति । क्व चित् पाठः समासे हि
 प्रत्यक्षस्येति पृष्ठी न श्रूयतइति । सूत्रविवक्षयाऽव्ययीभाष्य इत्युक्तम् । तत्र
 शङ्कते । कस्मात्पुनः सूत्रविग्रहयेत्युच्यते यावता सर्वत्रैव कस्मादव्ययीभाष्ये
 न भवतीति । तत्रेदमुच्यते । समासे हि अव्ययीभाष्यसमासे हि सर्वत्र
 प्रत्यक्षस्येति पृष्ठी न श्रूयेतेति । व्युत्पत्तिनिमित्तमात्र चेद प्रत्यक्षशब्दस्य न
 प्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्मान्नेन्द्रियगतैर्गुणसामान्यादिभिर्व्यभिचारः प्रवृत्तिहेतु-
 स्त्वर्थसाक्षात्कारिज्ञानजनकत्वम् । तन्निमित्तः खल्वय प्रत्यक्षशब्दस्तत्र
 तत्र लौकिकपरीक्षकेः प्रयुज्यते । मयूरशब्देः मयूरत्वसामान्यनिबन्धनः कामु
 चिदेव पक्षिव्यक्तिषु वर्तमानो मह्यः रौतौत्यन्वाख्यायते । तदिदं प्रत्यक्ष-
 मुद्विष्टमपि सत् प्रमाणतदाभासपक्षीर्णमिति तद्विवेकाय लक्षणमुपयुज्यते ।
 यदि तूद्वेगपदं तद्विवेचयेत् कृतं तर्हि लक्षणप्रयत्नेन विगृह्यवाक्यगता च
 धृतिभाष्यकृता व्याख्याता । वृत्तिस्तु सन्निकर्षी ज्ञानं वा । धृतिरिति हि
 व्यापारः । स तु व्यापार उच्यते यः कारकैः फले जनयितव्ये चरमभाषी
 धर्मभेदः फलोत्पादानुकूलः उपेक्ष्यते यथा पटे जनयितव्ये तन्तुभिश्चरम-
 भाषिनः सयोगभेदाः स्वर्गे जनयितव्ये यागेनापूर्वमात्मधर्मः । तथेहापि
 इन्द्रियादिना प्रमाणेन प्रमाया फले प्रवृत्तेन तदुत्पादानानुकूलः सन्निकर्षी
 ज्ञान वा चरमभाषी धर्मभेदा उपेक्ष्यतइति भवति व्यापारः स एव धृति-
 रित्याख्यायते । व्यवस्था दर्शयति यदा सन्निकर्षी व्यापार इन्द्रियादेः भा-
 प्रमाणस्य तदा ज्ञानमालोचन वा सधिरुत्पन्न वा साक्षात्कारिज्ञान प्रमितिः
 फलम् । उभयस्यापीन्द्रियव्यापारात् सन्निकर्षीपरामिधानादुत्पत्ते । न चा-
 न्तरालिकेन निर्विकल्पकेनेन्द्रियव्यापारविच्छेद इति प्रत्यक्षव्याख्यानायसरे

निषेदयिष्यते । यदा ज्ञानमालोचनं वा विकल्पो वा व्यापार इन्द्रियादीनां
तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलं तत्रोपादेयमित्द सलिलमिति बुद्धि-
रनागतोपादानविशिष्टं सलिलमालम्ब्यमाना न साक्षात्कारयती सलिलमात्रं सा-
क्षात्कारस्तु स्यात् । न च तन्मात्रमस्य फलमपि तूपादेयता सा च परोक्षा
अनागतत्वात् । तस्मादुपादीयते ऽनेनेत्युपादानम् उपादानं चासौ बुद्धिभे-
द्युपादानबुद्धिः ततोयालोचन*मथ तोयविकल्पो ऽथ च तज्जातीये दृष्टव-
रपिपासोपशमनहेतुभावस्य स्मृतिबीजसंस्कारोद्बोधः अथ तस्य स्मरणम्
अथ लिङ्गपरामर्षः तज्जातीय चेदमिति । तद्विदं लिङ्गपरामर्षविज्ञान सा-
क्षात्कारवत् । लिङ्गे विनश्यदथस्य व्याप्तिस्मरणसहकारिदृश्यमानस्य सलिलस्य
पिपासोपशमनहेतुतया अनुमानमुखेनोपादानबुद्धिर्ह्यव्यते । अनुमिमानः स्वरू-
पं तथाभावं तदुपादित्मुः समीहमानस्तदुपादाने । न च व्याप्तिस्मृतिविच्छि-
न्नमालोचनं वा विकल्पो वा न लिङ्गपरामर्षज्ञानहेतुरिति वाच्यम् । तदुद्बो-
धितसंस्कारद्वारेण व्याप्तिस्मरणे परामर्षे च तस्य तदानीमसतो ऽपि कारण-
त्वात् । न च यलु कृषिदम् सस्याधिगमसमये समस्ति न च यागादिकं
स्यर्गाद्युत्पत्तिसमये न च चिबृत्कषायधानं विरेकसमये । आन्तरालिककार्य-
परंपरया तु तत्कार्यसाधनत्वं सर्वत्र समानम् । स्यादेतत् का पुनरियं
पिपासोपशमनशक्तिस्तोयस्य वा ऽनुमानगोचरः । न तावन्मीमांसकघटती-
न्द्रिया शक्तिरस्माभिरभ्युपेयते । किं तु कारणानां स्वरूपं वा सहकारिसा-
फल्यं वा तत्र स्वरूप हेतूना प्रत्यक्षमेव सहकारिणां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणा सा-
कल्यं कार्यसमुत्पादव्यञ्जनीय न तु ततोयरूपमात्रदर्शनाच्छक्यानुमानं त-
त्किमपरमवशिष्यते यदनुमानस्य गोचर इति । अत्रोच्यते न वयमतीन्द्रियं
सामर्थ्यमातिग्राह्ये नापि सहकारिसाकल्यानुमानं किन्तु स्वरूपस्य कार्यसंघ-
न्धिताम् । न चेयं स्वरूपमेव दृहस्यस्येव नारिकेलद्वीपादागतस्यापि बहि-
र्दर्शनमात्राद् यादृक्त्वावगमप्रसङ्गात् । तस्मात् कार्योपहितं स्वरूपमनुमे-
यम् । इदमेव चास्य कार्योपधानं यत्कार्योत्पादात्पूर्वमवश्यं भावः आन-
न्तर्यनियमः । न च तज्जातीयस्य दृष्टव्यस्य तथाभावादर्थने ऽपि दृश्य-
मानस्य तोयस्य गद् दृष्टं भवति येन तत्र स्मर्येत । न खलुज्जयिन्यामुपल-

व्यस्य सौधस्य षाटलिपुषे स्मरन्त्यभ्रान्ताः । उपादानेन हान व्याख्यातम् । न
 घोषेष्वाऽनुपादानतया हानपथे नि सिद्धा । अहानतयोपादानपवनिःघेषप्रस-
 ङ्गात् । उपादान प्रयत्नाप्रसवहेतुतया नोपादानमिति चेत् किमिय हान्प्रयत्न-
 मपि प्रसूते यतो हान स्यात् । तस्माद् या नोमयप्रयत्नप्रसवहेतु' घोषेष्वाबुद्धि-
 स्मृतीया लोकाप्रसिद्धेति सिद्धम् । प्रत्यक्षपटव्युत्पत्तिं दर्शयित्वा ऽनुमाना-
 दिपदेष्वपि व्युत्पत्तिं दर्शयति एवमनुमानादिष्वपि इति । तत्रेदमनुमा- ३० । ८
 नव्युत्पत्तिपर भाष्यं मितेन लिङ्गेन लिङ्गिनो ऽर्थस्य पश्चान्मानमनु-
 मानमिति । मितिर्मान तथा च लिङ्गदर्शनेद्वाोधतवस्कारजा सृतिर्ब-
 रिन्ना तस्याः मितेरन्वत्वेन लोकसिद्धत्वात् । मितेनेत्यज्ञानसदेहविपर्ययासा
 लिङ्गविषया निरस्ता भवन्ति तथा ऽपि मितेनार्थस्य ज्ञान शब्दे तथा
 ऽप्यस्तीत्यत उक्त लिङ्गेनेति । अपवधर्मता निवर्तयति लिङ्गिन इति ।
 चर्मिणः प्रत्यक्षगोचरत्वात् कृतमनुमानेनेत्यत उक्तमर्थस्येति । अर्थ्यते मा-
 ध्यते इत्यर्थः न हि धर्मो स्वरूपेणार्थ्यते किं तु विज्ञासितधर्मोऽर्थोऽप्यु-
 इत्यर्थः । पश्चादित्यनुशब्दस्य व्याख्या । तदेतद्भाष्यामनुभाष्य आक्षिपति मिते-
 ति । कस्माद्युक्तम् इत्यत आह । फलाभावादिति । एतद्विभवते । एत-
 स्मिन्निति । अनुमानज्ञानस्य फलावस्थायामेवार्थो मितइति मेय नावगियते
 यथेतत् सिद्ध सत्प्रमाण भवेदित्यर्थ' । तत्र फलविशेषपक्षमास्योयतइत्यध्या-
 हृत्य समाधत्ते नैप दोष इति । अनध्याहारेणाप्यदोष इति समाधानान्तर-
 माह । भवतु चेति । पूर्वोक्तदोष स्मारयति । ननु चेति । परिहरति । न दोष
 इति । अथ कस्माद्ज्ञानादिष्वपि प्रमाणमुच्यते न स्वगोचर प्रतीत्यत आह ।
 सर्वं च प्रमाणमिति । यद्यपि बह्विचिज्ञानस्यानुमानस्य सतो हेयत्वादिकं त्रि-
 पयन्तश्चैव तस्य प्रामाण्यात् । अथ प्रमाणफलयोर्भिन्नविषयत्वेन विप्रतिपत्त्या प्र-
 माणफलभावायोगात् । न हि पनवधिष्येण परशुना खडिरे द्वेषोभावो भवति ।
 तथा ऽपि फलान्तरानपेक्षमुत्पत्तावेव विज्ञाने यत्प्रकाशते स तस्य विषयः । तत्र
 तु न प्रमाण फलान्तराजनकत्वात् । अपि तु फलमेवेत्यर्थः । विषयान्तरं
 प्रति तत्रमाक्षमित्याह । विषयान्तरमिति । देशयति यदीति । भाष्या ११ । १
 धनश्चेत् प्रमाणशब्दः फलमस्यार्थो न तु फलं स्वविषये फलान्तराज्ञानस्य
 तज्जनकेनैव कृतत्वात् । न च स्वविषयादन्यदस्य विषयान्तरं सम-

१० यति अतिप्रसङ्गादिति भावः । परिहरति । उक्तं फलमिति । यद्यपि यत्र फलं स्यात् ऽस्योत्पत्तिको विषयस्तथा ऽपि यत्रानेन प्रमाणेन सता हानादिबुद्धयो जनयितव्या स्यात् ऽपि ध्यापारेण विषय इति भावः । फलत्वमत्र हेतुमाह । ज्ञातव्येति । परोक्षार्थावगाहितया हेयादिबुद्धयः प्रत्यक्षफलं न भवन्ति भवन्ति त्वनुमानस्येति । नियमयादिना मतमुपन्यस्य दूषयति । केचित् तिष्ठति । अनियमं रोचयमान आह । उभयं त्विति । अनुमानशब्दवत् फलेन निर्वचनीयप्रत्यमुपमानशब्दस्येति मन्वान आक्षिपति । सामीप्येति । समाधत्ते नास्ति व्यर्थात् इति । नेयमुपमानशब्दस्य फलेन निरुक्तिरपि तु प्रमाणेन निरुक्तिरिति न ध्याघात इत्यर्थः । शब्दविषया प्रतिपत्तिः शब्दं प्रमाणम् । यत् फलं चैव गा यधानेति याश्चामिदमित्यनुसधानात्मकं स्मार्तं ज्ञानमुपजायते तस्यदायेस्मरणसहकारिविशिष्टार्थविषय विज्ञानं प्रभूते तच्छब्दं प्रमाणम् । प्रमाणमुक्त्वा फलमस्याह । फलं तदेव । यदा हेतुत्वं प्रमाणं तदा याश्चार्थविज्ञानं फलं यदा ऽनुमानशब्दं वाश्चार्थविज्ञानं प्रमाणं तदा हानोपादानादिबुद्धयः फलमित्यर्थः । अत्र प्रत्यक्षादीनां क्रमेद्वेषप्रयोजनं प्रत्येकदेशिमत्तमुपन्यस्यति । केचित्त्विति । प्रत्यक्षपरा हि प्रमाणान्तरजन्याः प्रमितय इति प्रत्यक्षस्य प्राधान्यम् । यद्यपि किं चिदनुमानमनुमानपूर्वकमपि तथा ऽपि प्रायेण प्रत्यक्षपूर्वकम् उपमानं तु प्रत्यक्षपूर्वकमपि शब्दपूर्वकमेवेत्यस्यानुमानादपकर्षः । स्मरणसहकारिता ऽनुमानसादृश्यमुपमानस्यास्तीति अनुमानान्तरमुद्देशः । अप्यज्ञानार्थानं च बहुज्ञानमित्यल्पविषयप्रत्यक्षाद्युद्देशेभ्यः परो बहुविषयशब्दोद्देश इति । तदेतदेकदेशिमत्तमेकदेश्यन्तरमतेन दूषयति । तद्यायुक्तमित्यपर इति । अक्रिष्टो हि प्रथम महाविषयमेव दुरवधारणत्वात्त्रिरूपयति । अल्पविषय तु क्रिष्टो ऽपि शक्तो निरूपयितुम् अतो महाविषयस्य प्राथम्यमत्र हेतुर्नैव चरमत्वइत्यर्थः । अनन्तरमतं दूषयति । एतच्चेति । एतावता क्रममात्रं भवेन्न तु तद्विशेषनियम इत्यर्थः । सप्रति विमर्षपूर्वं स्याभिमतं क्रमनियमहेतुमयथाप्येव पूर्वकदेशिमत्तमपाकरोति तस्मादन्य इति । विमर्षनिमित्तना विप्रतिपत्तिमाह । प्रत्यक्षं पूर्वं प्राधान्यादित्येकः महाविषयपराद्यादौ शब्दोपदेश इत्यपरः । तत्र महाविषयत्वमनेकान्तिकं सत्रागमस्येव पूर्वोपदेशं गमयतीत्याह । उभयमिति । पृच्छति । कथमिति ।

उत्तरं प्रत्यक्षेणापीति । महाविषयत्वलक्षणसाधारणधर्मद्रशननिमित्तं सहे-
 तुमाह । तत्रेति । अमितेन हेतुना क्रमविशेषनियममवतारयति ।
 प्रत्यक्षस्वेतीति । यद्यपि प्रमितेः प्रत्यक्षपरत्वेन प्रत्यक्षस्य प्राधान्यं तथा
 ऽपि शास्त्रे व्युत्पाद्यत्वेनानुमानस्यापि तदस्तीति साधारणतया न हेतु-
 रिति भावः । स्यादेतद् व्यवस्थितविषयं प्रत्यक्षं नानुमानविषये प्रवर्तते
 न चानुमानमगृहीतसंबन्धमुदेति । न च संबन्धग्रहः संबन्धिग्रहणम-
 न्तरेण न चानुमानविषये सामान्यरूपे संबन्धिनि प्रत्यक्षं प्रवर्तते । अनु-
 मानान्तरेण यद्यपि ऽनघस्या तस्मात् कारणभावाच्चानुमानमस्ति । एतेन
 शब्दोपमाने अपि परास्ते तयोरपि संबन्धसंबन्धेदनाधीनजन्मत्वात् । तस्मा-
 द्वाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति विभागवचनमनुपपन्नमिति शङ्कामपनेतु विमर्षपू-
 र्वकं विचारयति स्म भाष्यकारः किं पुनः प्रमाणापीति । तदेतद्वाच्य-
 मनुभाष्याध्याख्याने हेतुमाह किं पुनरेतानीति । सा चैर्यं प्रमितिः प्रत्य-
 क्षपरेति भाष्यं तदनुभाष्य हेतुमाह । सेयमिति । आकाङ्क्षाभावप्रतिषाद-
 नाय प्रतीतिस्वरूपं क्रमं चाह । यथा ऽयमिति । आहित उत्पादितः
 प्रत्ययो निरस्यो यस्य संसर्गोपधानं वहि प्रति सतया संदिग्धे न हि
 निश्चयाय प्रवर्तितव्यमेवानिश्चितस्तु विनिश्चयाय प्रमाणान्तरे प्रवर्तमान-
 स्तदभ्यार्हेतुतरं मन्यते । धूमाद्भूत्वेनेति । अद्भूत्वं व्यापकत्वम् । व्याप्यं
 पुनर्व्यापिक्रियायां कर्मत्वेन प्रधानम् । तदनेन धूमव्यापकत्वोपधानेन
 धूमाद्भूम्यमाने वहिः परोक्ष इति दर्शितम् । अनुपहितप्रकाशस्तु प्रत्यक्षे-
 षाव्यवहितवहिस्वरूपप्रकाशः स हि साक्षात्कार इति । तावदर्थं प्रमाता
 साकाङ्क्षो यावदुपधानव्यवहितं स्वरूपमुपलभ्यते । उपधानानपेक्षस्तु प्रत्य-
 क्षेणाव्यवहितं साक्षाद् वाहं विषयीकृत्य निराकाङ्क्षो भवति । धूमाद्भूत्वेन
 धूमविशेषणत्वेनेति केचित् । तत्तु* प्रकृतानुपयोगितया ऽयुक्तमिति । उप-
 संहरति । अतः प्रधानमिति । से ऽयं गुणप्रधानभावो भेदाश्रयो व्य- ३२ । ।
 स्यायां नास्ति । व्यवस्थितानां प्रत्येकमेकत्वात् । तस्माद् व्यवस्थाया गुण-
 प्रधानभावो न चिन्त्यतइति । इति सूत्रसमाप्तौ ।

इति न्यायत्रिसूत्रीतात्पर्यटीका समाप्ता ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणविशेषलक्षणानामर्थोक्तिप्रसामान्यलक्षणविभागोद्वेषहे-
 २ । ८ तुत्वेन तदनन्तराभिधानमित्याह । अथ विभक्तानामिति । तत्र तेषु
 मध्ये प्राथम्यात् प्रत्यक्षलक्षणम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यादि
 सूत्रम् । अस्य तात्पर्यमाह । सूत्रार्थः सूत्रप्रयोजनम् । समानासमान-
 जातीयविशेषरूपत्वम् । समानजातीयमनुमानादि असमानजातीयम् प्रत्य-
 क्षामासप्रमेयादि तेष्वो विशेषकृत्य विशेषस्तदस्य सूत्रस्य प्रयोजनम् ।
 यः खलु कुतरिषद् व्यामोहाद् समानासमानजातीयम् अत्र तद्रूपं न यच्छेति
 यद्दीप्तौ सोऽनेन लक्षणेन बोध्यते एवलक्षणक प्रत्यक्षमिति । तस्मात्सामा-
 न्यतः सिद्धविविक्तप्रत्यक्षमात्रानुवादेन लक्षणविधानपरिमिद सूत्रम् । इत-
 स्त्वरगतलक्षणस्तेनैव विविच्य प्रत्यक्षतस्य गृह्णातीति समानासमानजातीय-
 व्यपच्छेदः सूत्रार्थ उक्त इति । अथ च यत इत्यध्याहृत्य यतदोर्ज्ञान्याभि-
 सवन्थात् तत्राप्यसमिति प्रमाणयाचि प्रत्यक्षपदं योजनीयम् । यत्र च ज्ञान-
 प्रमाद्यमते ऽपि यतद्विशेष्यज्ञानप्रत्यक्षकलं लिङ्गपरामर्षो वा तदपीन्द्रि-
 यार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वाद्युपेतत्वेन भवति प्रमाणविशेषणमिति नाप्यापकत्व
 लक्षणस्येति । सूत्रपदार्थे पृच्छति । अथेति । उत्तरम् । इन्द्रियेते ।
 ३ । १५ सन्निकर्षग्रहणलभ्य प्रकारभेद परिषत्पुत्रे । सन्निकर्षः पुनरिति । पुनः शब्देन
 संयोगसमवायपदोपादानाद् व्यपच्छिनति । संयोगपदोपादाने हि न सम-
 वायो लभ्यते समवायपदोपादाने वा न संयोगः । सन्निकर्षपदोपादाने त्व-
 मिमतलाम् । अर्थग्रहणेनार्थमानतया चेत्यस्यरूपयोग्यता दर्शिता न चा-
 सावस्थाकाशादीनामस्तीति सत्यपि संयोगादौ नासाधयेसन्निकर्ष इति तद्गु-
 दासः । उत्पन्नग्रहणेन च सन्निकर्षस्योत्पादकत्व सूचितं ततः सत्यप्यर्थस्य-
 रूपयोग्यत्वे संयुक्तसंयोगादेरनुत्पादकस्य सन्निकर्षस्य व्युदासः । अन्यथा
 कुड्यादिसंयुक्तेनेन्द्रियेण कुड्यादिव्यग्रहितस्य तत्संयुक्तस्य पटादेस्तत्समवे-
 तस्य च रूपदेरपि ग्रहणप्रसङ्गः । न चेतारता चिद्विध एव सन्निकर्षः
 संयोगः संयुक्तसमवायः समवायश्चेति साप्रतम् । स्वतन्त्रव्याघातादानुभव-
 व्याघातात् । ये हि गुणरुम्भांशयं सामान्यातिरिक्त सादृश्यमथोन्तर रोचय-
 न्ते तेषां कथं रूपदिभेदानामन्योन्यस्य सादृश्यं प्रत्यक्षं भवेद् न हि तदि-
 न्द्रियेण संयुक्तम् । नापीन्द्रियसंयुक्तसमवेतम् । तस्मात्सुतुर्थः संयुक्तसमवेत-

समवाये ऽभ्युपगन्तव्यः इतरथा स्वतन्त्रव्याघात इति । अनुभवव्याघा-
 तश्च । अनुभूयन्ते हि रूपत्वगन्धत्वादयः सामान्यविशेषा अनुगतास्तासु
 व्यक्तिषु परस्परव्याघातिमतीषु घते नानुभूयेरन् असति सन्निकर्षान्तरे । यदि
 तु वैधात्याद् ब्रूयान्नानुभूयन्तस्येति तदा प्रतिवक्तव्यं कुतश्च्ये ऽयमनन्तासु
 रूपगन्धादिव्यक्तिषु रूपमिति वा गन्ध इति वा व्यपदेशभेदः । चाक्षुष-
 त्वाद्युपाधिनिवन्धन इति चेद् नाननुसहितेऽपार्थेऽसुपहितप्रत्यययोगात् । न
 खल्वननुसहितदण्डश्चैव दण्डीति व्यपदेशति । न चेन्द्रियाण्यतीन्द्रिया-
 यीन्द्रियदर्शनविषयभाषमनुभवन्ति । तस्मादसौन्द्रियेण रूपत्वादिसामान्या-
 नुभवे गन्निवन्धना कासु चिदेव व्यक्तिषु के चिदेव व्यपदेशभेदा इति
 सिद्धं सन्निकर्षान्तरम् । विशेषणभावेन च सयुक्तविशेषण समवेतविशेषण
 च सगृहीतम् । यस्येन्द्रियेण यादृशं सन्निकर्षः, तादृशं तच्च दर्शयति ।
 तत्र चक्षुरिति शब्दस्याऽऽशुभगणकत्वं कर्तृशङ्कल्ययच्छिन्नस्य नभोभागस्य ३२ । १
 श्लोचत्वम् आदास्येव शब्दस्य संयोगविभागयोजितत्वं सतानेन श्लोके समु-
 त्पादः समवाय इत्यादि द्वितीये निपुणतरमुपपादयिष्यते । अवयवावय-
 विनो गुणगुणितो क्रियाक्रियायन्तो जातिजातिमन्तो च मिथः सत्रद्वावनुभूयेते
 नान्यथा तन्तुषु पठ इति शुकः पठ इति पठ, स्पन्दतइति च पठो द्रव्यमिति
 च सुदृष्टव्यपदेशौ स्याताम् । शुकः पठ इत्यादिसामानाधिकरण्याच्चान न हि
 सवन्धनानमिति चेत् किं पुनरिदं सामानाधिकरण्याम् । तादात्म्यमिति
 चेद् न । द्वितीयवृत्तिव्यपदेशयोः पौनरुक्त्यात् । अपौनरुक्त्य चाभिमन्यन्ते
 प्रतिपत्तार, येनान्यतरदुपलभ्यान्यद्रुमुत्सन्ते । न चैकं वस्तु ह्यात्मकमि-
 ति युक्तं भेदाधिष्ठानस्य तत्रान्तरीयकस्य द्वित्वस्यैकात्मनि विरोधेनासम्भ-
 वात् । तस्माद्विज्ञे यव वस्तुनी सवद्वे सामानाधिकरण्याेन प्रतीयेते । अस-
 मन्थे गौरथ इतिवत्तदनुपपत्तेः । समन्थे ऽपि कुण्डे दधोतिवद्वैषधिकर-
 ण्यप्रसङ्ग इति चेद् न । शब्दवृत्तिभेदेन सवन्थभेदे ऽपि सामानाधिक-
 रण्यवैषधिकरण्यव्यवस्थापनात् । न हि जातु दधिशब्द, कुण्डे वर्तते
 कुण्डशब्दो वा दधि । वर्तते तु सुरभिमधुरशुक्रादिशब्दा अभिधेयं निमि-
 तीकृत्य पटादिव्येत्र पटादिशब्दा अपि जात्यादि निमित्तीकृत्य द्रव्ये प्र-
 त्तन्तइति सामानाधिकरण्या तेन सामानाधिकरण्ये ऽपि प्रयुक्तनिमित्तानां

नैकान्य परस्पर नापि द्रव्येण किं तु तैस्तेरन्वितमेकं द्रव्यं प्रतीयते ।
 शब्दानां तु तत्रैकस्मिन्प्रवृत्तेस्तद्वाच्यानामेकात्मभ्रमः । अयुतसिद्ध्या तु
 कुण्डे दधीतिघ्नं स्फुटतरो विवेकप्रकाशः । तदेवमस्ति सबद्धा-
 नुभवो न चासौ सन्नन्धानुभव विनेति सन्नन्धोऽनुभूयते च
 चायुतसिद्ध्यादिसप्तत्या समवायो न चास्यान्यः समवायोऽनवस्था-
 नात् । न चेन्द्रियेणास्य संयोगोऽदृश्यत्वात् । न चासबद्धस्य ग्रहणम्
 इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वसमर्थनात् । तस्माद्विशेषणविशेष्यभावः परिशि-
 ष्यते । नन्वयं विशेषणविशेष्यभावेऽन्यत्र सबन्धान्तरपूर्वको दृष्टः ।
 तत्किमत्र सबन्धान्तर कल्प्यता तथा धानवस्येत्युक्तं न चेन्द्रियासबद्धस्य
 ग्रहणं तस्माद्विना संबन्धान्तर विशेषणविशेष्यभाव यपितव्य इति सिद्धम् ।
 एवमभावेऽपि यदिन्द्रियसंयुक्तं वा यदिन्द्रियसंबद्धं वा यथा भूतले
 घटो नास्तीति वा नास्त्यकारे अनुदात्तस्वर इति वा तस्य संयुक्तस्य
 वा विशेषणभावेन समवेतस्य विशेषणभावेन चेन्द्रियप्रत्यासत्त्या ग्रहणम् ।
 न च भूतलादिरूपमेव घटाभावो नार्थान्तरमिति साप्रतम् । सत्यपि घटादौ
 भूतलस्य भावात् । न च कैवल्य तस्य धर्मी घटभावाविरोधी घटाभावा-
 दन्यः । न च दृश्ये घटादौ भूतलोपलम्भ कैवल्यमभावः व्यवहारहेतुरिति
 युक्तम् । एवं हि घटसत्प्रभूतलग्रहेऽपि कैवल्यमिति घटाभावव्यवहारं
 प्रवर्तयेत् । न ह्यदृश्यो घटस्तदानीं दृश्यमानः दृश्ये अनुपलभ्यमान
 इति तु विशेषणे किमपराद्भूमणलभ्याभावेन तदपाकरणायोपलम्भाभावो
 ऽभ्युपेयते । तस्मात्सद्विवाधदपि तत्त्वमभ्युपेयम् । तच्च प्रत्यक्षमिन्द्रियव्या-
 पारे सति तत्प्रत्ययात् । न च प्रतियोगिस्मरणव्यवहित इन्द्रियार्थसन्निकर्षो
 नालमभावाधियमुपजनयितुमिति साप्रतमित्ये दशेषिष्यामः । सन्निकल्प-
 कस्य प्रत्यक्षत्वसिद्धेः यथा शब्दस्मरणपूर्वगृहीतपिण्डानुसंधानादयो
 नेन्द्रियव्यापारं व्यपदधतीति । न च शब्दस्मरणादीनाम् अनुयोगिता
 भूतलविकल्पक प्रत्यङ्गत्वात् स्यात्तन्मव्यवधायकमिति न्यायाद् घटस्य
 तु प्रतियोगितेति साप्रतम् । कस्य पुनः प्रतियोगी घटः । तदभावस्येति
 चेद् भवतु घटाभावानुभवस्य तु घटस्मरण हेतुरिति न प्रतियोगि किं तु
 अनुयोग्येव । ननु स्यद्गुणमात्रं दृष्टं धरमाद्यर्थे स्मरन्नेव अर्थात्तत्त्वेन यदा

पृच्छति केन चिद्व्यस्य तत्र गृहे तदा किमासीन्मैत्र इति स चैवः प्रति-
 योगिस्मरणविरहात्पूर्वमप्रतिपन्नमेवभावो ऽपि तत्प्रश्नजनितमेवस्मृतिः क्षणं
 ध्यात्वा तदभावमयगम्याह मित्र तत्र नासीन्मैत्र इति तदियमसतीन्द्रि-
 यार्थसंनिर्णयं ऽभाववृत्तिर्भयन्ती प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तमभावाख्यं प्रमाणं व्यप-
 स्याद्यतीति । नैतत् । संयुक्तविशेषणलक्षणेन मनःसंनिर्णयं स्मृतं व्यस्य
 स्मरणाभावं मैत्रस्य गृहीत्वा तेन लिङ्गेन तदभावस्य तदानीमनुमानात् ।
 तथा हि । तद्गृहं तदा मैत्राभाववञ्च ज्ञानार्हस्य मैत्रस्याज्ञाने गृहस्य
 घायमानत्वात् । यद्यस्य ज्ञानार्हस्याज्ञाने घायते तत्तदभाववत् । यथा
 घटाभाववद्गुतलं तथा च गेहं तस्मात्तथा । न च यत्कदा चिदानुमानिकं
 तेनेन्द्रियगम्येन न भयितव्यम् । प्रमाणसंप्रवच्यवस्थापनात् । तत्सिद्धं विशे-
 षणभावादभावस्येन्द्रियप्रमेयतेति । संयोगसमवायपदपरिहारेण संनिकर्षपटो-
 पादानस्य प्रयोजनमाह सो ऽयं सन्निकर्षशब्द इति ।

३३ ।

तदनेन प्रवच्येनेन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षाद्यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्प्र-
 त्यक्षमिति भाव्यं व्याख्यातम् । संप्रति न तर्हीति चोद्यभाष्यं व्याचष्टे
 यदीन्द्रियार्थेति । प्रत्यक्षज्ञानकारणमिधानप्रवृत्तस्तदेकदेशं यदन्नकुशलः
 सूचकारः स्यादित्यर्थः । कारणान्तराणि दर्शयति तद्यथेति । विषयभोगि
 चक्षुरालोकश्च तत्स्थं रूपमात्मीयेन हि रूपेणालोकचक्षुरी द्रव्यं दर्शयन्
 इति स्थितिः । महत्त्वं वा ऽनेकद्रव्यवत्त्वं वा अनेकद्रव्या अश्रयवास्त-
 द्ब्रह्ममवयविने महत् एव न ह्यणुकस्य तस्मादन्योन्यनिरपेक्षत्वं महत्वाने-
 कद्रव्यवत्त्वयोरिति विकल्प एव न्याय्य इति । सत्यप्येवंलक्षणकत्वे चक्षुर-
 श्रयविनस्तेजसस्य न चाद्युत्पत्त्यमित्यत उक्तम् । उपलब्धिफलः संस्कार
 इति । धर्माधर्मनिमित्त उद्भवसमाख्यातः संस्कार उपलब्धिफलो न चासौ
 चक्षुरि । तस्यादृष्टवशेनानुद्भूतरूपस्यशंत्वादित्यर्थः । परिहरति न वक्त-
 व्यानीति । प्रत्यक्षलक्षणप्रवृत्ते हि सूचकारस्तादेव ब्रूयात् यदस्यासाधारणं
 न तु सदपि साधारणमस्य कारणं न हि ततस्य लक्षणमतिव्याप्रेरित्यर्थः ।
 तदनेन नैदमित्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । असाधारणं कारणं चेत्प्रत्यक्ष-
 लक्षणयोपादेयं हन्तान्यदप्यस्यासाधारणमस्ति कारणमिति तदप्युपादेय-
 मिति देशयति । इन्द्रियमनःसंयोगस्तर्हीति । तदनेन मनस्तर्ही-

३४ ।

- ४ । ६ त्वस्य भाष्यस्यायं उक्तो वेदितव्यः । परिहरति न अनेनैव । इन्द्रियार्थसन्निकर्षणैव । तस्येन्द्रियमनःसन्निकर्षणस्योक्तत्वात् । एतदुक्तिसाध्यं यत्तेनेव कृता तस्माद्य त्वेन्द्रियमनःसन्निकर्षणं न शक्नोति साधयितुम् । न च मुख्यज्ञाने मानसे अस्तीन्द्रियमनःसन्निकर्षणं इन्द्रियार्थसन्निकर्षणस्तु सर्व्वव्यापकः । यद्यति हि मनस इन्द्रियत्व सुखादेश्चायंत्व सिद्धमेवेति । सप्रति व्यापकत्वमभ्युपेत्य परीहागन्तरमाह इन्द्रियार्थेति । यद्यपीन्द्रियमनःसन्निकर्षणं ऽपीन्द्रियमसि प्रत्यक्षज्ञानस्य विशेषरूपमित्येष व्यपदेशाद् इन्द्रियज्ञानमिति तथा ऽपि मनसा व्यपदेशाभावात्मनस्तत्राविशेषकत्वम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षणं तृतीयमपि विशेषरूपं उभाभ्यां प्रत्यक्षज्ञानस्य व्यपदेशादित्ययमस्येन्द्रियमनःसन्निकर्षणद्विशेष इति । चेदयति यदा त्विति । तुयद्दः पूर्णपक्षं व्यायतं गति । युञ्जानस्य हि योगिने। यद्वात्ममनःसयोगाद्वात्मनि बुद्ध्यो भवन्ति ताः खल्व्वात्मना व्यपदिश्यन्ते आत्मबुद्ध्य इति । मनसा च व्यपदिश्यन्ते मनोबुद्ध्य इति । तस्मादुभाभ्यां व्यपदेशादुभयोर्विशेषकत्वमित्तीन्द्रियार्थसन्निकर्षणद्वि-सन्निकर्षणं पक्ष इत्यर्थः । परिहरति यच्चेति । चे ऽन्धारणे । यदेशासाधारणं तद्व्यपदेशमाभ्यति कारणत्वेन तेन व्यपदिश्यतइत्यर्थः । परिहरति एतदुक्तं भवति । यथा चक्षुषा इन्द्रियत्वेन ज्ञान व्यपदिश्यते चाक्षुषमिति तथा मनसा ऽपीन्द्रियेण व्यपदिश्यते ज्ञान मानसमिति । एव यथा रूपेणार्थेन व्यपदिश्यते ज्ञान रूपज्ञानमिति तथा आत्मना ऽप्यर्थेन व्यपदिश्यते आत्मज्ञानमिति । तत्र साधारणत्वमेव तयोः । यत्र त्वेन्द्रियान्तामेशसाधारणं लिङ्गादि वा तत्रात्मा नाथं ऽपि तु प्रमातृत्व । तथा रूपादिज्ञाने ऽनुमानादिज्ञाने वा न तत्र ज्ञान मानसमिति वा आत्मज्ञानमिति वा व्यपदेशः स कस्य हेतोः । तयो साधारण्यात् । आत्ममनःसन्निकर्षणमित्येन्द्रियार्थसन्निकर्षणं सगृहीतो न त्वेन्द्रियार्थसन्निकर्षणं सगृहीतो ।
- ५ । १८ टीको ऽध्यापकव्याप्तिः । एकदेशिनः परीहारमुपन्यस्यति । इन्द्रियमनःसंयोगस्य वा ग्रहणं भेदे ऽभेदात् । यदा दिनगरयोपितः कुतूहलात् प्रविष्टितमनसो शिखरिणिः स्यन्दनयोत्पन्नाः मोक्षमानागवाक्षरैरेवनिर्वाति सप्रसयाहनमतिविरप्रोपितपरायून गोपुरेषु निविशमानमानोकथयन्ति तदा यत्सा-

सामेकेनेनेन्द्रियमनःसयोगेन क्रमवदनेकेन्द्रियार्थसन्निकर्षसहकारिणा भिन्नक-
 मयन्ति ह्यास्तिकाश्वीयादिप्रत्यक्षज्ञानानि जायन्ते । तदिदमाह यस्मादिति । ३४ । १
 दे गच्छति । यदीति । यदा हि मन्द गच्छति गवि दूरतः सयुनासमशयेनेन्द्रि-
 यार्थसन्निकर्षेण शुद्धो गौरित्यज्ञासीद् अथ प्रत्यासीदन् गच्छतीत्यपि विजानाति
 तेनेव सयुक्तसमशयेन सन्निकर्षेण तेन प्रत्यक्षज्ञानस्य शुद्ध इति च गच्छतीति
 च भेदे ऽपीन्द्रियार्थसन्निकर्षो न भिद्यते । तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षे तुल्यत्वा-
 दिन्द्रियमनःसयोगेपि तत्र चक्षुष्य इत्यर्थः । परिहरति । न वक्तव्यः ।
 कुतः । उक्तोत्तरत्वादिति । तद्विभजते । उक्तैति । ननु भवत्युक्तमुत्तर भेदे
 ऽभेदादित्यस्याद्यैः समाधातव्य इत्यत आह अनभ्युपगमाच्च । एकदेशि-
 मतमस्माभिर्नाभ्युपेयते तस्मान्न समाधेयमित्यर्थः । तत्किमिदानीं भिद्यमा-
 नस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नार्यं भिद्यते इति समानत्वान्नोक्त इति भाष्य-
 मनुपपन्नमेव नेत्याह । इन्द्रियमनःसंयोगस्य चाग्रहणं समानत्वात् ।
 पृच्छति केनेति । उत्तरमात्ममन इति । पुनः पृच्छति किं पुनः समानत्वम् ।
 उत्तर व्यपदेशाभावा इत्युक्तम् । तेन भाष्यस्यापमर्थं प्रत्यक्षज्ञानस्य रूप-
 ज्ञानस्य रूपज्ञानमिति वा चर्तुर्ब्रह्मज्ञानमिति वा व्यपदेशेन भिद्यमानस्यात्मम-
 नःसयोग इवार्थमिन्द्रियमनःसयोगो न भिद्यते । एव हि स भिद्यते यद्वि-
 स्थसन्धिसावकेन व्यपदेशेन स्वमन्यते व्यावर्त्यते न विशेषेण विशिष्ट विशेष-
 ष्यं ज्ञानमन्यते व्यावर्त्येत् । न त्वस्तीन्द्रियमनःसन्निकर्षाधाराभ्यामिन्द्रि-
 यमनोभ्यां प्रत्येकमस्य व्यपदेशो यथेन्द्रियार्थसन्निकर्षाधाराभ्यामिन्द्रियार्थाभ्यां
 व्यपदेशो रूपज्ञानमिति चक्षुर्ज्ञानमिति वा । तस्माद्दृषदेशाभावात् आत्ममनःस-
 न्निकर्षेण साम्यमिन्द्रियमनःसन्निकर्षस्य तस्मात्समानत्वान्नोक्त इति । प्रकारान्तरं
 समानत्वे दर्शयति । अतीन्द्रियाधारता चेति । लक्षणं हि प्रसिद्धं भवति ३५ । ३
 यथा धूमो बहेः । न चातीन्द्रियद्वयाधारसन्निकर्षस्तथा प्रसिद्धो यथेन्द्रियार्थसन्नि-
 कर्षो ऽर्थस्य संबन्धिन शक्यस्य प्रसिद्धत्वाद् इन्द्रियमनसोस्तु द्वयोरतीन्द्रिय-
 त्वात् । आत्मा तु यदापि युञ्जानस्य शरीराद्यतिरिक्तः प्रत्यक्षः तयाप्य-
 स्मदादीनां न तथेत्यतीन्द्रिय उक्तः तदनेनातीन्द्रियाधारत्वं स्वरूपणो-
 क्तम् । तदेवं विषयापृत्तित्वमनोवृत्तित्वाभ्यामतीन्द्रियाधारत्वं सामान्यमाह

* न वक्तव्यमिति सु वा- पु- षाट् ।

५ । ५ विषयावृत्तित्वं चेति । उपसहरति तस्मादिति । समानत्वादिति भा-
 ष्योक्तो हेतुः परितार्थत्वादिति स्योक्तः । आधिपति । इन्द्रियार्थस-
 न्निकर्षोत्पन्नमित्युक्तमिति । सान्तरयहणादिति हेतुं विभजते । विप्र-
 कृष्टेति । ननु नाथो विप्रकृष्टश्चतुषस्तत्र प्राप्तेरित्यत आह न च चक्षुष
 इति । कस्मादित्यत आह भूतविशेषेति । बह्व्यो भूतविशेष आलोक-
 स्तस्य प्रसाद इन्द्रियाध्ययधायकत्वं कुड्यादिभ्यो विशेषः यः यलु काचा-
 भूषटलादिषु स्यच्छेषु समस्ति । स्यादेतत् । अस्ति कृष्णसारलक्ष्यो भूत-
 विशेषः प्रसन्नान्धस्यापि अतस्तस्यापि रूपोपलब्धिः स्यादित्यत आह त-
 च्छृण्यापूर्वकेति । रूपोपभोगतृण्या हि तत्साधनं कृष्णसारमपि विषयी-
 करोति । एतदुक्तं भवति । भूतविशेषः कर्मोपेतो रूपं च चक्षुषश्चक्षु-
 रित्युच्यते । कर्मवशात् तु प्रसन्नान्धस्य न रूपं चक्षुःशक्तिं न चक्षुः । अस्तु
 गानकमेव चक्षुः किमेतावतापीत्यत आह न चेति । विच्छिन्नं गोलकमयो-
 दनुभूयतइत्यप्रः । तदेव धस्तुनः सान्तरस्य यहणमप्राप्यकारित्ये हेतुरु-
 क्तम् । केचित् तु सान्तरम् इति यहणविशेषण हेतुं कुर्वन्ति तन्मतमुप-
 न्यस्यति । अपरे त्विति । साध्यविषययादस्य ध्यतिरेक दर्शयति । न हि
 प्राप्यकारित्विति । एतद्धर्मतामाह दृष्टं त्विति । यज्ञोक्तमप्राप्यकारि-
 त्ये साधनं पृथुतरयहणादिति तद्विभजते । पृथुतरेति । ह्याश्रयो हि संयोगो
 ऽल्पमेव संयोगिनमनुबध्यते न महान्ताम् । न जातु रयादिसंयोगा नभो
 व्यस्तुशते मा भूत्सर्वत्र रयादीनां तत्संयोगादीनां चोपलब्धिः तेन यात्र
 न्याचं राष्ट्रयनादेर्गोत्रकेन व्याप्रं तावन्मात्रस्य यहणप्रसङ्गः । हेत्यन्तरं आह
 दिगिति । अस्यापि व्यतिरेकमुत्पेन गमकृत्य दर्शयति । यदि प्राप्यका-
 ३६ । १ रिति । अथरमपि हेतुमाह सन्निकृष्टेति । यथापि गतिक्षणानां प्रत्येक
 स्वाश्रयस्य देशान्तरविभागसंयोगोपजनन प्रति विप्रतायामविशेषः स्यात्प्र-
 श्रयासतो वा विशेषस्तथा ऽप्या चापादानविभागाद् वा च प्रापणीयदेशप्राप्ते-
 रन्तरालप्रती यायान् गतिक्षणप्रचयः पूर्व्यापरीमूतो गतिरिह विवक्षितस्तस्य
 सान्तरस्य मन्दस्य विनम्यः । नेरन्तये पाटत्र लिपता । तामिमां गतिप्र-
 मिन्दद् मेरन्तयेद कुयदपि सन्निकृष्टमात्रं प्राप्नोति न विप्रकृष्टेन तुन्यकालं
 किन्तु विप्रकृष्टं चिरेवेति । यद्योक्तं द्विगानेन । सान्तरयहणं न म्यात् प्राप्ती

ज्ञाने ऽधिकस्य च । बहिर्घर्तित्वादिन्द्रियस्योपपन्नं सान्तरग्रहणमिति चेद् अत उक्तम् । अधिग्रानाद्वहिर्नाथं किं त्वधिग्रानदेश एवेन्द्रियम् । कुतः तच्चिकि-
त्सादियोगतः । सत्यपि च बहिर्भावेन शक्तिविषये क्षणे । यदि च स्यात्तदा
अश्वेदप्युन्मील्य निमीलनाद् । यदि च स्यादुन्मील्य निमीलितनयनेो ऽपि
रूपं पश्येत् उन्मीलनादस्ति बहिरिन्द्रियमिति । तद्वार्तिककारः सान्तरग्रह-
णादिति हेतुं विकल्प्य दूषयति यत्तावदिति । सान्तरता खल्वप्राप्तिषा- ३६ ।
हवय्यादप्राप्तिं लक्षयति । हेत्वर्थस्य प्रतिज्ञार्थेनाधिप्रत्वाद्भेदेन । तदुक्तं प्र-
तिज्ञार्थान्न भिद्यतइति । हेतुप्रतिज्ञापदवाच्यत्वेन भेदमुपवय्यादेष्याक्षेप-
कभावेो द्रष्टव्यः । तस्य व्यवधायकत्वादिति । रूपवतो ऽप्रसादस्यभा-
वस्य कुड्यादेरित्यर्थः । यत्तु प्रसादस्यभावं तेजः तन्न गृह्यते किं तु तस्य
रूपमात्रं विस्फारिताक्षेण दृश्यते । तदाग्रं च द्रव्यं साधयिष्यते । न च
गुणो द्रव्यस्यान्तरम् । मा भूद्गन्धादिभिरन्तरं द्रव्यस्य मा न भूतां च
निरन्तरे द्रव्ये । स्वगुणाभ्यामन्तरितत्वात् । न चापातजन्मालोचनं वा
विकल्पो वा द्रव्यानुमानं प्रतीवते येन रूपज्ञानानुमितं द्रव्यमिन्द्रियार्थयो-
र्द्रव्ययोरन्तरं स्यात् । अपि च रूपमात्रमगृह्यमाणो द्रव्ये स्वतन्त्रं गन्धा-
दिवद्गृह्यमाणं कथमन्तरा स्वाश्रयमनुमापयेत् । आकाशादीनामाश्रयाणाम-
ग्रहणात् । तस्माद्विविक्ताययथतेजोऽवयवद्रव्याप्रत्यक्षत्वसमारोपमनेण दूषणं
बन्धमात्रं त्वन्वयासिद्धत्वदूषणं पारमार्थिकं द्रष्टव्यम् । अत्राभावेो उन्तर-
शब्दवाच्य इति नास्माकं भूतेर्द्रव्याभावादन्वयाकाशमस्तीति भावः ।
दूषयति । स स्वतन्त्रश्चक्षुर्धिपयो न भवति । इन्द्रियं चाथै सान्तरा
ऽभावेो यादृशत्वेन महाद्यैस्य ग्रहणं सान्तरग्रहणं न चेन्द्रियार्थयोर्मध्ये
कस्य चित्संयुक्तस्य वा समवेतस्य वा ग्रहणमस्ति यतन्त्रो ऽयमभावेो
गृह्यते इति भावः । स्यादेतन्मा भूद्गन्तरालिकं संयुक्तं समवेतं वा विशेष्यं
गृह्यमाणमेव तु रूपादि विशेष्यमिति ततन्त्रो ऽयमभावस्तद्विशेषणत्वेन
निरूपयिष्यते तत्रैव सान्तरग्रहणमुपपत्स्यतइत्यत आह तेन सहोप- ११ । १५
लक्षणाविति । प्रतीवते हि त्वगादिभिरपीन्द्रियैः प्राप्यकारिभिरौष्याभावा-
दियेषणं शिशिरतरं पायो न चेन्द्रियाणामप्राप्यकारिता । तस्माद्नेका-
न्ताकम् । अन्यथाभ्युपगमेनेतदुक्तम् । अन्यथाभावे तु विस्तुमिति भावः । न

- ६ । १६ च तेजस रूपमन्तर येन सान्तरयद्वयं स्यादित्याह न चान्या गतिरिति ।
 यथा चैतनयोपपादितमधस्तात् । ये तु सान्तर इति यद्वयमिति हेतुमाहु-
 स्तान्प्रति दूषणमाह चैरपीति । अन्यथासिद्धत्वे हेतुमाह शरीरेते ।
 शरीरावच्छिन्नाः यत्स्यात्मानः शरीरायतनाः शरीरमेयात्मानमभिमन्यमाना
 अथा ननु भवन्ति । तत्र य एव शरीरासंबन्धु इत्यनुभूयते तमेव सान्तर
 इति मन्यते । इन्द्रियसंबन्धो भवतु मा धा भूत् शरीरसंबन्धेन तस्य
 म्यर्गादौ न सान्तरत्यामिमान इत्यर्थः । हेत्वन्तरं दूषयति यदपीति ।
 संबन्धमात्रेणेत । माषयद्वयं सवन्धचतुष्टयत्र्याप्यर्थं तद्यथेन्द्रियेणार्थस्य
 सवन्ध इन्द्रियाययथैर्यं स्याथैरिन्द्रियस्येन्द्रियाययथैर्योवयवानां न
 चैतन्निर्यतो विना पृथ्वयता भवतीति पृथ्वयता सूचिता । यथा धर्तिदेवे
 विपिहतमपि तेजः प्रसर्पन्त्यानादोदर व्याप्नोति । तत्कस्य हेतोः । पृथ्व-
 यत्वादिति । स्वभायतः प्रसरदपि न स्वपरिमाणानुविधायिनं प्रत्ययमाधते
 कि तु विषयभेदानुविधायिनम् । विषयनिरूपणाधीननिरूपणा हि प्रत्यया
 नेन्द्रियनिरूपणाधीननिरूपणाः । तद्विदमुक्तं विषयभेदानुविधायी
 प्रत्यय इति । अथरमपि हेतुं दूषयति । यत्पुनरिति । देहमथै चान्तरा-
 यस्थितस्य पृथिव्यादेः संपुक्तसयोगान्वीयस्त्वं भूयस्त्व चापेक्षमाणस्येति ।
 यगाना चोर्णुगि सधरता दूरान्तिकभाधो बहुलतमालोकाययमागानां
 संपुक्तसयोगान्पत्यभूयस्त्याभ्यामधगन्तव्यः । स च तादृगालोकायययी
 प्रत्यक्षो ऽन्यथा न रूपमात्रेण तदनुमानं शक्यमित्युक्तम् । न च यगाना-
 नामुर्णुपरि सधरता दूरान्तिकप्रत्ययः स्यान्न च पतति पतविषीह प्राप्नो
 नेहेति मयेतस्मादन्यथासिद्धेरेष सदान्तरेण यद्वयादितिप्रदृशापि दूषयमिति
- ३७ । १० दृष्टव्यम् । अथरमपि हेतुं दूषयति । यत्पुनरिति । युगपद्दृष्टमभिदुं
 तदमिमानमन्यथासिद्धः अचिन्त्यो हि तेजसो साधयतिशयेन वेगातिथ-
 यो यदुदयगिरिगिष्यमारोहत्येष मातंसहमण्डले मयनेादरेष्यालोका इत्यभि-
 मानो लौकिकानाम् । तादृग चाक्षुषमपि तेज इति क्रमेणापि गच्छद्
 युगपन्त्र तत्र प्राप्नोति सश्रुते । न चैकस्मादेव कर्मणो युगपद्दूर-
 न्तिकसयोगा भवतीति युक्तम् । तद्वि स्यकार्यं अनयितव्ये स्याश्रयप्रत्या-
 यनिसपेक्षे । अन्यथा मधुरास्यस्य देयदत्तस्य कर्म पाटलिपुत्रेण देयदत्तं

योजयेत् । वेगाप्यसम्कारजमपि कर्म न सहसा शरमन्तरालदेशेन च लक्ष्येण
 च योजयति । तस्मान्मिच्छेत् यौगपद्याभिमान इति । चोदयति कथं पुनरि-
 ति । अस्ति हि शाखाचन्द्रमसोर्यहणे यौगपद्याभिमानः न चायमसति बाधके ३७ ।
 मिच्छेति वक्तुं शक्यः सोऽयमबाधितो बोधयत्यप्राप्यकारितां चक्षुष इत्यर्थः ।
 परिहरति इदमिति । इन्द्रियं यदागत्याऽनागतमथै गृहीयात् किमस्य कुड्यक-
 टादावाणमपकुर्येत् । येन तदाशृतं न गृहीयात् । गतो तु स्पर्शयता प्रसादर-
 हितेन सैवास्य प्रतिबद्धेति न प्राप्नोति विषयमप्राप्तं च न गृह्णातीति । प्रयोगस्तु
 चक्षुःशोषे प्राप्य स्वविद्येये काम्यं कुरुतः जनकत्वे सति तदप्राप्रावजनकत्वात् ।
 यञ्जनकं सद् यदप्राप्तौ यत्र जनयति तत् तत्प्राप्रावेव तञ्जनयति यथा कुम्भ-
 षणको मृदामप्राप्रावकुर्वन् कुम्भ तत्प्राप्रावेव करोति तथा चैतत्तस्मान्नेति ।
 गुण्यन्तरमाह । दूरान्तिकानुविधानमिति । दूरे नेपलभ्यते अन्तिके
 चोपलभ्यते अप्राप्तिरविशेषेण दूरेऽप्युपलम्भः स्यादनुपलम्भे वा अन्तिके
 ऽपि स स्यात् । प्राप्तिं तु दूरं गच्छत् प्रवीणं सत् प्राप्तमथै न गृह्णाति
 अतैजसं तैजसमप्यभिभूतं न गृह्णाति । यद्येत्कप्रकारं मध्यन्दिने अन-
 भिमूतं तु मार्तण्डमण्डलं गृह्णात्येवेति । चोदयति विषयीभावादिति ।
 योग्यो हि तादृश इन्द्रियशक्तः स्वकारणादुपजातः परिणतो वा ऽर्थवशश्च
 यथोपप्राप्योरेव महत्तयाह्यभावः व्यग्रहितविप्रकृष्टो च न तो तादृशो तत्कि-
 मपतीगमानप्राप्तिकल्पनयेत्यर्थः । परिहरति तच्च नैवमिति । निपेत्येवे
 हि क्षणभङ्गपरिणामो भावानां तेन स्थेमभाजां भावानां स्वहृपयोग्यता वा
 महत्त्वादिर्विषयीभाषः सहकारिसाकल्यं वा चानौपजननं प्रति परिशिष्यते ।
 तत्र स्वहृपयोग्यतामात्रं चेदास्तीयेत तदा यदेवाव्यग्रहितं सन्नहितं सद-
 षणयद्विज्ञानं विप्रकृष्टमपि व्यग्रहितमपि तदेवेति तथैव तेन ज्ञानं जनयि-
 तव्यम् । अस्ति हि तस्य तदा ऽपि स्वहृपयोग्यतेति सहकारिसाकल्यं तु
 प्राप्तिरेव तस्मान्न श्वन्धमन्तरेण विषयीभाव इति सूक्तम् । संदिग्धः पृच्छति
 अथ प्राप्यकारित्व इति । अयमभिसंधिः । कुलालादौ प्राप्यकारिणि
 दृष्टं यथा विप्रकृष्टो व्यग्रहितश्च न करोतीति अप्राप्यकारिणि चायस्कान्तादौ ३८ । ५
 दृष्टं यथा विप्रकृष्टो व्यग्रहितश्च लोहं भस्मिमाकर्षति तस्मात्तत्र प्रमाणं
 धत्तव्यमिति उत्तरम् । इन्द्रियत्यमेव प्रमाणं तदेव पञ्चारयशोपपन्नमाह

८। ६। प्राप्यकारीति । यदि तु कश्चित् दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वमुद्गाशयेत्
 त्यगादीनामप्राप्यकारित्यादिति तं प्रत्याह अथ न किं चिदिति । पृच्छति
 अथेति । योग्यतयैव हि कारणानि स्वकार्यं कुर्वन्ति प्राप्तिस्तु स्वहृप-
 योग्यताप्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवति न त्वस्याः स्वाभाविकं व्यापकत्वमिति
 भावः । उत्तरं सोऽपीति । सहकारिषाकृत्यं तावन्न प्राप्तेरतिरिच्यत-
 इत्युक्तम् । केवलं स्वहृपयोग्यता वक्तव्या । सा च व्यस्तानामप्यस्तीति
 यत्र तत्र व्यवस्थितेभ्यो ऽपि कार्योत्पादप्रसङ्गः । अपस्कान्तमणोरपि चक्षुष-
 इव प्रतिभेद उपितव्यः । अन्यथा व्यवधानविप्रकर्षयोरपि लोहाकार्कषप्रस-
 ङ्गात् । न च व्यवधानविप्रकर्षोभावसहितो लोहमाकर्षति व्यवधानविप्रकर्ष-
 योस्तु तदभावाभावेन न भयतीति सांप्रतम् । प्राप्तेरेव तत्र तत्र कार्योत्पादं
 प्रति उपयोगस्याशेदितत्वात् । योग्यतामात्रस्य चोपाधेरुपाकृतत्वात् । यथा च
 द्रव्यातिरिक्तस्तदुर्मः प्राप्तिस्तथा निवेदयिष्यते । तस्मात्सर्व्वमवदातम् ।
 उपसंहरति । तस्मादिति । यदपि कृष्णसारानुपहोपघाताभ्यां दर्शनादर्शना-
 दिति तत्रोच्यते । तदधिष्ठानानुपहोपघाताभ्यां तस्यानुपहोपघाते । यथा
 कूप्यागडनतापेवनच्छेदनाभ्यां तत्फलस्यानुपहोपघातायत इव हि निर्गता
 ऽप्यच्छिन्नमूला चक्षुःसंततिः कार्योप समर्था न च्छिन्नमूलेति सिद्धम् ।
 पृच्छति अथ ज्ञानेति । प्रत्यक्षसमाज्ञातलक्ष्यानुवादेन लक्षणे त्रिधी-
 यमाने ज्ञायतापथैतज् ज्ञानमिति लोके साक्षात्कारिज्ञानहेतोः प्रत्यक्षत्वादिति
 भावः । उत्तरं सुखादिव्युदासार्थम्* । तदेव हि लक्षणवाच्यमुच्यते ।
 यस्य लक्ष्यानपेक्षो ऽतिव्याप्यव्याप्तिव्युदासो लक्षणपदेभ्य एव प्रतीयते ।
 लक्ष्यानुरोधेन तु लक्षणव्यवस्थापने ऽन्योन्याश्रयत्यमगतिर्व्यति भावः ।
 सुखादीनां विज्ञानाभिन्नहेतुजत्वेन विज्ञानत्वाद्दर्शनं व्यापत्तेनमिति चेद् ।
 न अभिन्नहेतुजत्वात्तद्विद्वेः । न यत्तु येष अन्दमप्यर्गज्ञानस्योत्पन्नो सामपी
 सैव सुखम्यापीति अस्ति हि शीतार्तम्यापि चन्दनेन्द्रियसयोगाच्च शीत-
 म्यर्गज्ञानमिति तद्वदेवाम्य सुखमपि भवेत् । अयान्तरसामपीभेदेपीन्द्रिय-
 येमनस्कारणत्वाच्च ज्ञानजातीयत्वमिति चेद् । न । किं वित्कारणभेदे
 ऽपि कार्यभेदम्यानाकस्मिन्नपेक्षेः । तदर्थंयथाच कारणभेदानुसरणप्रया-

* लक्षणदर्शनेति सु का पु पाठः ।

सस्य । न चोपादानामेदादमेद इति युक्तम् । भिन्नानामपि ज्ञानानामेकस-
मनन्तरप्रत्ययोपादानत्वस्य भवद्विरभ्युपगतत्वात् । अपि चोपादानामेदश्च
कुतश्चित्कारणमेदात् कार्यमेदश्चेति को विरोधः । अत एवाम्माकममेदे
ऽप्युपादानस्य पिठरस्योष्णयापरास्यस्य च वह्निसंयोगस्य पूर्व्वैरुपादिप्रध्वसानां
कारणानां भेदाद् भिन्नजातीया जायन्ते गन्धरूपरसस्पर्शा इति सिद्धान्तः ।
तस्मादर्थप्रवयेभ्यो ज्ञानेभ्यस्तदप्रवयतया भिन्नजातीयाः सुखादयो यथास्वम-
नुकूलवेदनीयत्वादिभिर्लक्षणैरन्योन्यमपि भेदवन्तस्तौत्रसंवेगितया प्रमित्त्सान-
पेक्षमानसप्रत्यक्षवेदनीया इति रमणीयम् । स्यादेतत् । असत्यपीन्द्रियार्थस-
न्निकर्षे ज्ञानमात्रादेव सुखदुःखयोः स्वग्रान्तिके दर्शनात् यथापीन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षस्तत्रापि ज्ञानमस्तीति तदेव सुखदुःखयोः कारणं क्रूरप्रसामर्थ्यादिन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षस्य तु ज्ञानमात्रोपर्योगादन्यथासिद्धौ भावाभावाविति । तदयुक्तम् ।
स्वग्रान्तिके सुखदुःखोत्पादस्यासिद्धेः तज्ज्ञानस्यार्थज्ञानस्येव मिथ्यात्वात् ।
यथा हि तत्र कामिनीस्मृतिविषयांश्च एवमुपलब्धचरतज्जन्मसुखस्मरणविष-
य्यांश्च । सुखदुःखदुःखदुःखत्पाद एव वा ऽत्र धर्माधर्मोपर्योगो न तु सुखदुःखो-
त्पादे । न चासतीन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानमन्यन्मनेरथादि वा तादृश सुखमेदं
विधत्ते यादृशो विषयोपभोगजन्मा सतीन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानमात्रमेव तस्य
हेतुः ज्ञानहेतुस्तु सन्निकर्ष इत्युक्तमिति चेद् न । विषयासन्निकर्षे विषयस्मृ-
तिमतः तादृशस्य सुखमेदस्यानुत्पादादित्युक्तमेव । विषयसाक्षात्कारस्तदुत्पा-
दहेतुर्न विषयज्ञानमात्रमिति चेद् । इन्तेश्वरस्याप्यस्ति तत्रभवतो योगद्विंसप-
ज्ञाना च मह्याधिया समस्तरस्तुसाक्षात्कार इति तेषामपि सुखदुःखोत्पादप्र-
चयः प्रसज्येत असत्या प्रतिषधधारणायाम् । तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षो ऽपि
सुखदुःखोत्पादहेतुरेवित्यव्यः स च सत्यप्यर्थसाक्षात्कारे नास्ति सिद्धानामिति
न तेषां सुखदुःखोत्पादः । अपि च चरमभावि कारणं गृहीत्वा पूर्व्वभाविना-
मकारणत्वापादने तन्त्वादीनामपि षटादीन् प्रत्यकारणत्वप्रसङ्गः । संयोग-
मेदादेव तादृशपटोत्पत्ते तन्त्वादीनां च संयोगमेदप्रवोपर्योगात्सहितस्य
तु तत्कारणत्वे सन्निकर्षस्याप्यालोचनसहितस्येति समानम् । यथा ऽऽहुः
पदार्थविदः । सग्राह्यभिर्गतविषयसन्निकर्षे सतीन्द्रियार्थसन्निकर्षधर्म-
व्यपेक्षःदात्ममनसोः संयोगात् यदनुग्रहाभिव्यङ्गनमनादिप्रसादजनरुमुत्पद्यते

तत्सुखमिति । तस्मात्सुगूढं सुखादिनिवृत्त्यर्थं ज्ञानग्रहणमिति । इह
 द्वयी प्रत्यक्षजातिरधिकल्पिका सविकल्पिका चेति । तपोभयो इन्द्रियायंस-
 त्त्रिरूपोत्पन्न ज्ञानमन्यभिधारीति लक्षणैः समूहीता ऽपि स्वशब्देनोपाता ।
 तत्र विप्रतिपत्तेस्तत्राविकल्पिकायाः पदमव्यपदेश्यमिति सविकल्पिकायाश्च
 व्ययसायात्मकमिति । तत्र व्यपदेशो विशेषणमुपनक्षण वा । नामजात्यादि
 तत्कर्म व्यपदेश्यम् विशेष्यमिति यावत् । तद्यथा हित्यो ऽय गौरय शुक्रो ऽय
 क्षमण्डलुमानय गच्छत्ययमिति सर्वे हि सविकल्पक विशेषणविशेष्यभावेन
 यस्तुषु प्रवर्तते । अथिदमान व्यपदेश्य यस्मिस्तद्व्यपदेश्य जात्यादिस्व-
 रूपाद्यगाहि न तु जात्यादीना मियो विशेषणविशेष्यभावाद्यगाहीति यावत् ।
 तत्र नामरहितमविकल्पक नास्तीति ये विप्रतिपद्यन्ते तन्मतमपाधिकीर्षु-
 रूपन्यस्यति भाष्यकारः यावदर्थं वै नामधेयशब्दाः । सर्व्वे ऽर्थाः सर्व्वथा
 सर्व्वथा सर्व्वथ नामधेयान्विताः । नास्ति सो ऽर्थो यः कदाचित् क्वचित्
 कथं चिद् नामधेयेन वियुज्यते । तदनेन नामधेयतादात्म्यमर्थानां प्रतिज्ञा
 नीते । अथ हेतुमाह तैरर्थसंप्रत्यय इति । अर्था हि प्रतीयमाना नामधेयै-
 रूपेतास्तत्सामानाधिकरण्येनावगम्यन्ते गौरित्यर्थो ऽस्य इत्यर्थे इति । न
 चोपायतया सामानाधिकरण्यं घटते न हि चतुरादिसामानाधिकरण्यं रूपदा
 नुभवति । नापि चागमान उपाय उपेयसामानाधिकरण्यमनुभवति न हि भवति
 धूमो ऽय व हिति किं तु धूमो ऽय धूमत्वाद्द्रष्टृमानिति । अपि चाशब्दोपाये
 ऽनुमेयदो न शब्दभेदेनाधिगमे भवेदस्ति तु । तस्मान्नेनामधेये सह
 सामानाधिकरण्यमर्थस्य प्रत्ययो यत इति । तस्मान्नामधेयात्मानो ऽर्था ।
 किं च गयादिषु पृथादिषु च शब्दापरूपे अर्थप्रत्ययापरुपात् तदुत्कर्षे त्वर्थे
 प्रत्ययोत्कर्षात् प्रत्ययस्य च प्रत्येतद्योत्कर्षाधीनात्कर्षत्वात्नामधेयोत्कर्षेणा
 र्थोत्कर्षे । ऽर्थस्य तादात्म्यं कथयति तद्विद समं प्रयोजन सप्रत्यय इति
 समधिकः प्रत्यय इत्यर्थः । अन्त्यर्थेसप्रत्ययो नामधेयसामानाधिकरण्येन
 न त्येतायता नामधेयात्मना सिध्यति अस्ति हि पुरोयतिंसामानाधिकरण्येन
 रजतप्रत्ययो न चैतायता गुक्तौ रजतात्मका भवतीत्यत आह अर्थसंम-
 त्तपाय व्ययकारः । तत्रैवाविमशब्दात् प्रमाणं सन्नानामधेयतादात्म्यं साध-
 यत्यर्थानामित्यर्थः । तदेव सामान्यतो ऽर्थानां नामधेयतादात्म्यं व्युत्पाद्य

प्रकृते योजयति । तत्रेदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्दुत्पन्नं विषयज्ञानं रूप-
मिति वा रस इति वा यद्य ह्युपादयर्थसामानाधिकरण्येन भवति । भवतु
किमेतावता ऽपीत्यत आह रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयं किमेतावता-
पीत्यत आह तेन व्यपदिश्यते ज्ञानम् । उक्तमपि व्यपदेश सव्याख्यान-
माह रूपमिति जानीते रस इति जानीतइति । तथा चार्थानां नाम-
धेयात्मकत्वात्तद्गोचरमालोचनमपि नामधेयगोचरमित्यर्थवत्तामधेयेन व्यप-
दिश्यमानं शाब्दं प्रसज्यतइति । न शब्दप्रमाणकतया शाब्दमपि तु शब्दे
जातं शाब्दं शब्दश्चास्य विषयत्वेन जनको ऽप्येतादात्म्यात् । तथा च ना-
धिकल्प शब्दरहितमस्तीति तात्पर्यार्थः । तथा चाहुः । न सो ऽस्ति
प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिदं ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते ।
बालमूकादीनामपि विज्ञानं शब्दानुव्याधकदेवानादिशब्दभाषनादयशात् । यद्-
योचत् । आद्यः करणविन्यासः प्राणस्योर्ध्वे समीरणम् । स्थानानामभिधा-
तश्च न विना शब्दभारनामिति । तदस्य निराकरणं लक्षणगतेनलोचन-
घानाः रोधाद्येनात्रापदेश्यपदेन सूचितमिति । परीक्षापर्यन्ति घघनाहमपि
सुभाषितहचितया तद्विनम्यमसहमानो भाष्यकारो लक्षणावसरवाह । अत
गवाह अत्रापदेश्यमितीति । तेन सूचिते ऽप्यर्थे अत्रापदेश्यपदं योजयति ।
यदिदमनुपपुक्तो शब्दार्थसंबन्धे अर्थज्ञानं तत्र नामधेयेनाव्यपदिश्यते ।
अयमभिर्षाधः । सामानाधिकरण्येन शब्दात्मकत्वं ह्युपादीनामभिर्षाधमान
शब्दप्रज्ञात्मकत्वं योच्येत श्रूयमाणगौरित्यादिपदभेदात्मकत्वं वा । न ताप-
दाद्यः कल्पः । न खल्वस्मदादिममसादृशंनपदातिपृतेन शब्दप्रक्षणा ह्युपादी-
नामस्ति सामानाधिकरण्यप्रतीतिलौकिकानां श्रूयमाणशब्दसामानाधिकरण्ये-
न तु तादात्म्यप्रसाधने ऽनुपपुक्तशब्दसंबन्धस्य बालमूकादेः ह्युपादिज्ञानेषु
नास्ति श्रूयमाणशब्दसंबन्धो ऽपि प्रागेव तु तत्सामानाधिकरण्यं न तु तेषा-
मपि प्राग्गोचरशब्दभाषनानुगमेन तत्सामानाधिकरण्यमिति सिद्धम् । न
खलु ह्युपादात्मनः शब्दस्य ह्युपादिवैगद्योनायैशच संबन्धि । युगपद्वैगद्या-
धेशचरूपविरुद्धधर्मयोगेन भेदप्रसङ्गात् । वैगद्ये तु व्युत्पन्नपदव्युत्पन्नो ऽपि
शब्देयंशहरेत् । न तु मशब्दग्रहणमपेक्षेण । न च तादात्म्यादन्य-

द्वाचक्रत्व शब्दाना यत्र सबन्धग्रहाणेना भवेत् । न च तादात्म्ये ऽपि कल्पि-
 तभेदाना वाच्यवाचकमाय । तथा सति न सामानाधिकरण्य स्यात् । न
 ह्यस्ति सम्भवे भेदकल्पना च सामानाधिकरण्यप्रथा चेति । तस्मादव्युत्पन्ना-
 नामस्ति शब्दरहितं रूपानि निर्धेयकल्पक प्रत्ययमिति । न केवलमव्युत्पन्नाना
 व्युत्पन्नानामप्यस्तीत्याह । गृहीते ऽपि च शब्दार्थसंबन्ध इति । अद्वैतकण
 सामानाधिकरण्यनिरासाय सबन्धग्रहणस्यरूपमाह । अस्वार्थस्य साक्षादिम-
 द्रूपस्याय गकाराद्योकारो नामधेयमिति । इतिकरणे ज्ञानपरामर्शप्रधानः ।
 तथा च यो द्वित्यो नानादेशकालावस्थाससृष्ट* पिण्डभेद सो ऽयमिति सन्निति-
 तदेशकाल इत्यर्थे । न त्वय पिण्डो द्वित्यशब्द इति प्रत्यय । श्रोत्राङ्गिकं
 हि शब्दानामधेयपरत्य क्व चित्पुनरित्यादिभि शब्देस्तदयोद्यते । यथापि सब-
 न्धप्रतिपादनमभेदेन द्वित्य इति तथापि शब्दो वाच्यपरो न स्वपरः । यथा
 गौर्वाहीक इति लक्ष्यमाणगुणयोगपर । न च तन्मात्रे वाहीकस्य गौत्व सम्-
 षति । तस्माद्विज्ञेयोरेव शब्दार्थयो सबन्धग्रहातन्मूलत्वाच्च शब्दव्यवहारस्य*
 न शब्दपुरस्सरमपि ज्ञान सामानाधिकरण्यमात्मने ऽर्थस्यावगमयति । यत्तु
 शब्दानुपाये ऽपि ज्ञाने शब्दः पूर्वं सम्भवति तद्गृहीतसकेतस्य प्रथममिन्द्रियार्थ-
 सन्निरूपेदालोचनेन शब्दसर्गरहितेनालोचिते ऽर्थमात्रे तस्यार्थस्य शब्दभेदेन
 सप्रत्याच् शब्दविषय सस्कारः प्रबोध्यते स प्रबुद्ध शब्दस्मृति जनयति । तेन
 व्युत्पन्नस्य निर्विकल्पकात् पराञ्च प्रत्यया शब्दानुपाया अपि शब्दपुरस्सरा
 ज्ञापन्ते । यथा ऽऽहुः । यत्सच्चास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् । पिण्ड एव हि
 दृष्टं सन्सच्चा स्मारयितुं क्षमः । तस्माच्च्युत्पन्नस्यापि नामधेयस्मरणाय पूर्वमे-
 वित्यो विनेय नामधेयमर्थप्रत्यय । तद्विदमुक्तं गृहीते ऽपि च शब्दार्थसं-
 बन्धे अस्वार्थस्यायं शब्दो नामधेयमिति । यदा तु सो ऽर्थो गृह्यते नाम
 धेयरहिते । नामधेयस्मरणात् पूर्वमपिकल्पकेन तदा पूर्वस्मादव्युत्पन्नापस्था-
 यामर्थज्ञानात्त विगिष्यतइति । यतो न विगिष्यते तस्मान्न तदर्थज्ञान तादृगेव
 भवति । ननु परप्रतिपादनादिलक्षणव्यवहाराय स्यरूपेण ज्ञाने व्यपदेश्ये
 यदर्थव्यपदेशेन व्यपदिश्यते तदवगच्छामो अर्थव्यपदेशाकारमिति । कथं
 चार्थाकारं भवति यद्यर्थव्यपदेशयोगेनाभेदस्तस्मात्पुनरपि तादात्म्य प्रसक्तमि

* शब्दाव्यवहारमिति ३ १० वा ।

त्यत आह तस्य त्विति । अर्थकारमेव तु ज्ञानमपदिश्यते अन्यथा ऽग्र-
 क्षयत्वादित्यर्थः । प्रतीयमानं परेण । उपसंहरति । तस्मादिति । तदेवमर्थ-
 ज्ञानकाले न समाख्याशब्दो व्याप्नियते प्रतीयमानतया व्यवहारकाले परप्रत्या-
 यनकाले तु व्याप्नियते कारणतया तदनेन गोपालाधिपालादीनां संज्ञानिवेशनं
 तासु तासु व्यक्तियु व्यग्रहारोत्कर्षहेतुः नार्थोत्कर्षहेतुरित्यपि सूचितं भवति ।
 तस्मादधिकल्पप्रत्यक्षावरोधार्येनाव्यपदेश्यपदेनास्यैवाधिकल्पकस्य शब्दार्थ-
 व्याधरहितता सूचितेत्याशयधानुपसंहरति । तस्मादिति । तदेतद्वाच्यं
 वार्तिककारः तात्पर्यमेतौ व्याचष्टे । तच्चन्द्रियार्थेण विषयभेदानुविधायि ३६ । १९

ज्ञानमिति शब्दात्मतामपाकरोति । चातुषं हि रूपज्ञानं रूपस्य नियतं न
 शब्दे प्रवर्तते । एवं श्रोत्रमपि शब्दस्य नियतं न रूपादौ प्रवर्तते ।
 यदि पुनरिदं शब्दात्मकं रूपादि भवेच्च श्रोत्रं ज्ञानं शब्दस्याहीति रूपा-
 दावपि प्रवर्तते । अप्रवर्तमानं वा विधुरयति रूपादीनां शब्दात्मताम् ।
 अपि च श्रूयमाणशब्दात्मत्वे रूपादीनां तेषामपि अवशयात्त्वमित्यन्वो
 ऽपि रूपं गृह्णीयात् । अस्ति हि तस्य श्रोत्रं च शब्दज्ञानं च । एव बधिरो
 ऽपि शब्दं गृह्णीयात् । अस्ति हि तस्य लोचनं च रूपज्ञानं च । अशब्दो
 ऽभाव इति च विवक्षितविपरीतापत्तिः शब्दाभावस्यार्थस्य शब्दत्वादश-
 ब्दत्वे वा च एवार्थः शब्दाद्विन्नः प्रसज्येत एवमभावो ऽप्यर्थे इति शब्दः
 स्यात् । तथा च नाभावः शब्दस्य सत्वात् तथा चार्थानुविधायि ज्ञानं
 न भवेत् । अस्ति च तस्मात् शब्दात्मनो ऽर्थो इति । तदुत्पत्तिकाल-
 इति प्राथम्येन शब्दानुव्याधं व्यावर्तयति । एकदेशिव्याख्यानमाह अपरे
 त्विति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण हि लिङ्गेन यदिन्द्रियगतिज्ञानं तदपि प्रत्य-
 चलचोपेतमिति प्रत्यक्षं प्रसज्यतइति तन्निराकरणाव्यपदेश्यपदम् ।
 अपदेशो हेतुवचनं तदेव तदाभासेभ्यो विशिष्टं व्यपदेशः । तस्य कार्यं
 हेतुप्रत्यायनद्वारा अनुमेयज्ञानं व्यपदेश्यं न व्यपदेश्यमव्यपदेश्यमलिङ्गेद्र-
 वमित्यनुमानं व्यावर्तितमित्यर्थः । तदेकदेशिमतं दूषयति । तच्च नैवमिति ।
 नन्विन्द्रियगतिज्ञानमपीन्द्रियार्थसन्निकर्षाल्लिङ्गादुत्पन्नमित्यत आह न ह्यनु- ३६ । २
 मेयस्येति । नैतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजायते किं तु तज्ज्ञानात् । अत
 एवातीते ऽपि धूमादौ लिङ्गे तत्स्मरणमाचक्षेपानुमेयज्ञानं भवति । न च

सन्निकर्षपदस्य मुख्यत्वे सभयति ज्ञानलक्षणा युक्तेति भावः । उपसहरति
 ६ । २ अत इति । इमं च वार्तिकप्रत्ययमुच्यमाना इन्द्रियगतिज्ञाननिवृत्त्यर्थ-
 मिन्द्रियविषयेष्विति पद सूत्रे ऽध्याहरन्तीति ।

क्रमशः प्रत्याख्यभिचारिपदस्य तात्पर्यं द्वायोः भावस्यापि तात्पर्य-
 यमाह श्रीभूमे मरीचप इतीति । यदापि सामान्यलक्षणेनैव व्यभिचा-
 रिणो निरस्ताः प्रत्ययास्तदपेक्षं च विशेषलक्षणम् । अन्यथा ऽनुमानादिप-
 देष्वप्यव्यभिचारिपदमुपादेयं स्यात् तथा ऽपि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः
 द्वयो हि प्रमाणाणां गतिः । किं चित्सत्तामपेक्षं प्रमासाधनं यथा प्रत्यक्षम् ।
 न हि चक्षुरादीनां ग्रहणं प्रमायामुपयुज्यते अपि तु सत्तेषु । अनुमानादीनि
 तु स्वज्ञानेन प्रमासाधनानि न खल्वगृहीतं लिङ्गं वा शब्दो वा ऽऽगमस-
 हितं सादृश्यं वा यथाविषयमादधाति प्रमाम् । तच्चानुमानस्य प्रमोपजन-
 नात् प्रवेशार्थव्यभिचारग्रहणमपेक्ष्यते नान्यथा ततः प्रमा सिध्यतीति ।
 शब्दादो तु यदापि प्रमोपजननं प्रति नार्थव्यभिचारग्रहापेक्षा तथा ऽऽपि
 शक्यमतिरिद्धितार्थमन्तर्मध्यपतितस्य द्रागित्येव प्रतीयमानार्थस्यापि सृष्ट्येव
 चर्भरी तुफरीतू इत्येवमादेर्मन्त्रस्याप्रभेदेतृकतया सामान्यतो ऽर्थाव्यभिचारित्व
 यहीतुम् । श्रौत्सर्गिकं हि शब्दानामर्थपरत्वमत एव निगमनिहृकत्याकरणस-
 ह्यायास्ततो ऽर्थमवधारयन्ति । एव यथा मुद्रस्तथा मुद्रणीति आप्रथा
 क्यव्यवसादेव मुद्रसादृश्यज्ञानस्यानुपजनितफलस्यापि शक्यं तदर्थव्यभिचा-
 रित्वं निश्चेतुम् । प्रत्यक्षस्य तु प्रमाणस्यात्यन्तपरोक्षस्योपलम्भ एव प्रमो-
 पजननात् प्राग् दुर्लभं प्रागेव तु तस्य अर्थव्यभिचारित्वम् । यदापि च
 सत्रेदं प्रामाण्यपक्षे ऽपि तत्सर्वेदनं मनसा सुलभं तथा ऽपि न तन्मात्रं
 प्रमाणमपि त्यसाधारणेन्द्रियाद्यैः सन्निकर्षसहायमिति तत्सहायस्य तस्य परो-
 क्षत्वमेव तेन प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य फलाव्यभिचारैषोऽर्थव्यभिचारज्ञानं न
 स्यदुपलभ्यते इत्यतः प्रमाणान्तरैभ्यो व्यावृत्तमसाधारणं प्रत्यक्षस्य रूपमापि-
 सुमव्यभिचारिपदेऽपिदानम् । अथ या प्रत्यक्षाव्यभिचारं यदानुमानाद्यव्य-
 भिचारे कारणम् । न ह्यस्ति सभवे ऽव्यभिचारित्वप्रत्यक्षगृहीतपक्षधर्मताकं
 तर्कसहायप्रत्यक्षगृहीताशिनभावात् वा ऽनुमानं व्यभिचरतीति । यत्तु वाचि-
 तविषयं सत्प्रतिपक्षिते चानुमानं तदपि यदापि प्रथमं व्याप्तिग्रहणदोषेण

न खण्डितं तथा ऽपि खण्डनेतरकालं सो ऽपि प्रतीयते । तथा च व्याप्रियाहि
 प्रत्यक्ष तथापि व्यभिचरतीति । गृध्रमागमो ऽपि साक्षात् क्व चित्पारम्यैः प्र
 प्रत्यक्षपूर्वकस्तद्गुमिभारेणैव व्यभिचरति । आगमव्यभिचारेण चोपमानव्यभि-
 चारो व्याख्यातः । तदेवं प्रत्यक्षाव्यभिचारेण प्रमाणानामव्यभिचारो ऽस्तीति
 प्रत्यक्षस्यैव विशेषणमव्यभिचारिपदं चकार नेतरैषां प्रमाणानां न ह्यस्ति सभ-
 यस्तन्मूलं प्रत्यक्षमव्यभिचारि तानि च व्यभिचारीणीति । सो ऽयं विशेषः
 प्रमाणान्तरैरेवः प्रत्यक्षस्य । यथा ऽऽह मीमांसाचार्यनिरुक्तकारः । प्रत्यक्षाव्यभिचा-
 रेण स्वतन्त्रवचनेन च । प्रसिद्धाव्यभिचारित्वाज्ञानुमानं परीक्ष्यतइति । तस्मा-
 त्सुपुक्तं ग्रीष्मे मरीचय इति भाव्यं तत्प्रतिषेधार्थमिदमुच्यते अव्य-
 भिचारीति । पृच्छति किमिदमिति । उतर यदतस्मिन्निति । अतश्चोपमा ३६ ।
 दितं द्वितीयसूत्रे । पुनः पृच्छति । किं पुनरत्रेति । एकदेशिमतेनेतरस् एके
 तावदिति तदेतद् दूषयति । तच्च नैवमिति । पृच्छति । कस्मात् । उतरम् ।
 अर्थस्यैव । तदेव स्फोरयति । यत्तदिति । अथ च न निर्विकल्पकं भ्रान्तं
 किं तु सविकल्पकमित्याह । तांस्तु मरीचीनि । इन्द्रियेणालोका मरीचीन्
 उच्चावचमुच्चलते । निर्विकल्पकेन गृहीत्वा पश्चात्तत्रोपघातदोषाद्विषय्येति
 सविकल्पके ऽस्य प्रत्ययो भ्रान्तो जायते तस्माद्विज्ञानस्य व्यभिचारो नाथै-
 स्येति । यथा ऽऽहुर्निरुक्तकाराः नैव स्याद्योरपराधो यदेनमन्वो न पश्यति
 पुरुषोपराधः स भवति । अव्यभिचारिपदेनैव संशयज्ञानमपि परास्तम् । नो
 खलु संशयज्ञानं विकल्प्यमानवस्तुगोचरं तद्रूपं वस्तु प्रापयति । अत्राय-
 च्छेपदर्शितं कथं संघादकमसंघादकं च कथमव्यभिचारि । तस्मादव्यभिचा-
 रिपदेनैव संशयज्ञाने निरस्ते सविकल्पकप्रत्यक्षावरोधार्थमुपादीयमानं व्य-
 चायात्मरूपदं संशयज्ञानप्रत्यक्षतया करणमन्वर्थितेति । तद्वद्व १ यथाज्ञा-
 हतुंमरणं गच्छ शाकमप्यानेप्यसीति शाकानयनमन्वाचीयते न तु तदे-
 वास्य प्रेषितुर्विधित्सतं तथेहापीति । व्यवसायात्मरूपदं साक्षात्सविकल्प-
 कस्य वाचकं तथा हि व्यवसायो विनिश्चयो विकल्प इत्यनर्थान्तरं स
 यथात्मा ह्ये यस्य तत्सविकल्पकं प्रत्यक्षम् । तदेतदतिस्पृष्टत्वात् शिष्ये-
 गम्यतएवेति भाष्यवार्तिककाराभ्यामव्याख्यातम् । अस्माभिः विलोचनगुह्यव्री-
 त्तमार्मानुगमनोन्मुखैः । यथामानं यथावस्तु व्याख्यातमिदमीदृशम् ॥

स्यादेतत् । न व्यवसायात्मक प्रत्यक्ष भवितुमर्हति । अभिलाषसं-
 र्गाद्योप्यप्रतिभासं हि तत् । न चेन्द्रियार्थाभ्या लब्धजन्म विज्ञानमर्थोवभास
 शक्यमभिलाषेन योजयितुम् । न ह्यर्थे शब्दा. सन्ति अर्थोत्पानो वा तथा सत्य-
 व्युत्पन्नस्यापि व्युत्पन्नप्रवृत्तवहारः स्यादित्युक्तम् । न चाभिलाषो ऽर्थोसप्यर्थो
 सवेदनधर्मो ऽर्थेषु तन्नियोजनात् तस्मादर्थोदुपजायमान ज्ञानमर्थमेवादर्थे
 न्नाभिलाषम् । न हि 'रूपान्जायमान' प्रत्यक्ष रससहितमेतदादर्शयति । तस्मा-
 दभिलाषसंस्पर्शाभवेत्तमभिलाषसंस्पर्शादर्थोद्विकल्पविज्ञान विकल्पघासो-
 त्थापितमनियतार्थोवाहि मानसमात्मीयमुपेक्षानक्षत्र व्यापारं तिरस्कृत्यानुभव-
 प्रभवतया ऽनुभवव्यापारं दर्शनेन पुरस्कृत्य वर्तमानमनुभवतया ऽभिमन्यन्ते
 प्रतिपत्तारः । तत्पिदुमेतद् यदर्थसामर्थ्यलब्धजन्म न तच्छब्दकल्पनानुगत
 यथा निर्बिकल्पकमर्थजन्यमानश्च विधादाध्यासिता विकल्पा इति प्रसङ्गसाधन-
 विरुद्धव्याप्तीपलब्धिः । शब्दकल्पनानुगतत्वस्य हि प्रतिपेक्ष्यस्य विरुद्ध तदन-
 नुगतत्व तेनार्थसामर्थ्यजन्य व्यापं तस्योपलब्धिस्तदननुगतत्वमुपस्थापयन्ती
 तदनुगतत्व विरुद्धीति । अथैषा प्रत्ययाना प्रत्यक्षमभिलाषानुगतत्वमशक्या-
 पह्वम् । हन्त भो. नार्थसामर्थ्यजन्यमिति प्रसङ्गविपर्ययः । तथा हि यदभिला-
 षकल्पनानुगत न तदर्थसामर्थ्यं यथेश्वरप्रधानादिविकल्पविज्ञान तथा चेते
 विधादाध्यासिता विकल्पा इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । निषेध्यमर्थसामर्थ्य-
 जन्य तदभिलाषकल्पनाननुगतत्वेन व्यापं तद्विरुद्ध च तदनुगतत्वमिति । न च
 सदिग्धव्यतिरेकिता अर्थसामर्थ्येन हि तदुत्पद्यमान अर्थरूपमनुकुर्याद् न शब्द-
 रूपम् । न ह्यर्थे शब्दा. सन्ति तदात्मानो वेत्युक्तम् । असंबद्धरूपानुकारे तु
 विज्ञानस्य सर्वरूपानुकारेण सर्वसर्वज्ञतापरितिरिति । सकेतवशाच्छब्दानामर्थस-
 बन्धेनार्थोपलब्धो तस्मरणात् तत्ससृष्टवेदनमिति चेद् । यएव तर्हि कृतस-
 केता तदेव स्मारयेदेतान् तथैव च ते कृतसकेता यदनुगत सामान्य न च
 तदृष्ट किं तु स्वलक्षण दर्शनगोचर. तदेव हि परमार्थसत. विज्ञानस्य
 कारणं न तु सामान्य सर्वसामर्थ्यरहित हि तद् अलीकत्वात् । तस्माद्यद्
 दृष्ट न तेन शब्दाना संबन्धो येन तु संबन्धो न तदृष्टम् । अपि च दृष्टस्य
 शब्दपाध्यत्ये दर्शनादिय यद्विरुद्ध इति वाक्यादपि प्रतीयेत । तथा च

शब्दादापि तस्मिन्प्रतीति शीतापनोदनप्रसङ्गः । सामान्यविषयो लिङ्गशब्दो
 वस्तुभूतसामान्यवच्च स्थलक्षणं तादृशं च तद्वृत्तंकारणमिति निर्विकल्प-
 केन प्रथमाद्यसन्निपातजन्यना जातिमद्वस्तुवेदानात्तत्रोपलब्धे च न संबन्धस्य
 शब्दस्य स्मरणं तथा च तच्छब्दाभिधेयजातिविशिष्टद्रव्यावगाहोन्द्रियार्थस-
 न्निर्गमजन्यविकल्पप्रत्ययो गौरयमित्येवमाकारो जायतइति चेद् । यथा
 ऽऽहुर्निरुक्तकाराः निर्विकल्पकबोधेन ह्यात्मकस्यापि वस्तुनो ग्रहणम् ।
 तथा । ततः परं पुनर्थस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्गुणैः । वृद्ध्या ऽवसीयते चापि
 प्रत्यक्षत्वेन संभवेति । तन्न । पिण्डविवेकेन जात्यादेरविकल्पकेनाग्रहणात् ।
 न हि जातिजातिमन्तौ क्रियाक्रियापन्तौ गुणगुणिने । तत्समवाये वा विवे-
 केन चक्रासति न च विवेकेनाप्रतिभासमानाः शक्या मित्ये योजयितुं क्षीरोद-
 कपदतद्वेदिना । तस्मादेकमविभागं स्थलक्षणमनाद्विविकल्पयासनासमारोपित-
 जात्यादिभेदं तथा तथा विकल्प्यतइति युक्तमुत्पश्यामः । अपि च पर-
 मार्थसद्वस्तुद्वयवेदने ऽपि कुतो विशेषणविशेष्यभावः न ह्यङ्गुल्यावेकवित्ता-
 नविषयो मित्ये विशेषणविशेष्यभावमापद्येते । विशेषणं खलूपकारणम् उप-
 कार्यं च विशेष्यं नान्यथा तयोस्तद्भावः । न चैकविज्ञानसमाहृतयोर्ज्ञाप्यज्ञापक-
 भावः कार्यकारणभावो वा संभवी समानकालयोस्तायोःरुमयोरपि पौर्वाप-
 र्यनियमात् । अपि च धर्तृनिवेशे जात्यादीनामुपगधीनामेकस्य वस्तुनः
 सत्त्वं च द्रव्यत्वं च पार्थिवत्वं च वृक्षत्वं च शिंशपात्वं चोपाधय इति
 दूरपदेकोपाधिविशिष्टग्रहे सर्वोपाधिविशिष्टग्रहप्रसङ्गः तथा ह्याधाराधेयभाव
 उपकारसर्भो भवति । एतन्धर्मणो हि बद्रस्य कुरडमधरं प्रत्यासन्नमप-
 तन्धर्मकं बद्रं विदधद्राधारः तद्वद्विहापि द्रव्येण जात्यादीनामुपकर्तव्यं
 न च शक्त्यन्तरैरुपकरोति शक्त्यन्तरौपकारे ऽपि शक्त्यन्तरकल्पनायामनव-
 स्थापातात् । तस्मात्स्वभाव एव स्वकारणाधीनजन्मा द्रव्यस्य स तादृशो
 येन वहूनामुपगधीनामुपकरोतीति वाच्यम् । तथा च सत्त्वोपकारसमर्थं
 तस्मिन् द्रव्ये गुह्यभावे द्रव्यत्वादावपि स एवास्य स्वभाव इति तत्स्वभा-
 वावच्छिन्नाः सत्त्वविकल्पकेन परमार्थसद्द्रव्यावगाहिना सर्वेष्व द्रव्य-
 त्वपार्थिवत्ववृक्षत्वशिंशपात्वाद्येो विषयीकृता इति विकल्पान्तराणामान-
 यैक्यम् । यदाह । यस्यापि नानोपाधेर्धीर्गोहिका ऽर्थस्य भेदिनः । नानोपाधु-

पकाराङ्गशक्त्यभिज्ञात्मनो गृहे । सर्वात्मनोपकार्यस्य को भेदः स्यादनि-
रिक्तः । एकोपकारके गृह्ये नोपकारस्ततो ऽपरे । दृष्टे तस्मिन्नदृष्टे
ऽपि तद्गृहे सकलयह इति । अस्माकं तु अनादिविकल्पवासनोपादाना
धिकल्प्या यच्च गृह्णन्ति यच्चाध्यवस्यन्ति तयोर्भूयोरप्यन्यनिवृत्तिरूपतया
अवस्तुत्वान्न मनागपि परमार्थसद्वस्तु गाहते पारंपर्येण तु वस्तुप्रतिबन्धा
तत्र प्रवर्तयन्तः प्रापयन्तश्च न विषयादगन्ति लोकमतो वस्तुस्वभावाधिनि-
वेद्याद्विकल्पानां न पौनरुक्त्यमस्ति । अपि चालोचिते वस्तुनीन्द्रियेण
तदनन्तरोत्पन्न शब्दस्मरणव्यवहितव्यापारमिन्द्रियमर्थश्च न विकल्प-
कामपि धियमुपजनयितुमर्हतः । यथा ऽऽह । अर्थोपयोगे ऽपि पुनः स्मृते
शब्दानुयोजनम् । अक्षधीर्यदपेक्षेत सो ऽर्थो व्यवहितो भवेत् । न च
यदेवालोकनमजीवनदिन्द्रिय तदेव स्मरणसहकारि विकल्पप्रत्ययमाद्यते न
च स्मृतिर्व्यवधायिका स्याद्गमय्यधायकमिति न्यायात् । यतो यः प्रागजनको
पुद्गेरुपयोगाविशेषतः स पश्चादपीति । नो ह्यल्वतीत भवति गोचरो ऽत्र
स्येति न चागोचरे सहस्रेणाप्युपायेरेतत्प्रवर्तयितुमर्हतीति । न च स्मृतिर-
तीतविषया उनुभूतपूर्वै वर्तमान गोचरयितुमर्हति । तद्गोचरत्वे चान्धा-
नामपि रूपसाक्षात्कारप्रसङ्गे यथा ऽऽह । तेन स्यादक्षापाये ऽपि नेरधी
रिति । तदेव नामञ्जलिगुणकर्मकल्पना च प्रत्यक्षत्वेन परास्ता । द्रव्य-
कल्पना ऽपि दृश्यतीति विशेषण विशेष्य च सबन्ध लौकिकी स्थितिम् ।
गृहीत्वा महूलयेततया प्रत्येति नान्यथा । न चैतावन्त व्यापारकलार्थ
विचारकनिर्यतनीवमिन्द्रियज्ञान सद्यते तस्य सन्नहितविषयबलेनोत्पत्तेर-
विचारकत्वाद् इति । गुणक्रियाशक्ता चैतन्न समवत्येव रूपवियेकसबन्धयो-
रप्रतिभासने घटनायोगात् क्षीरोदयनद्वेदनेत्युक्तम् । तस्मान्न तद्विकल्प
प्रत्यक्षमिति । अचोच्यते । यतायदुक्तमर्थसामर्थ्यजन्वाभिलाषसंगमो
यप्रतिभासत्ययोर्विरोध इति तत्र द्रुम । स्याद्विरोधो यदि स्थलक्षणे
घातो न त्येतदिति । उपवाद्रिय्यते च परमार्थमज्जात्यादिमन्तमये
स्येमाज्जमभिनापसमयोग्यं तेन तज्जनित धानमर्थसामर्थ्यं चाभिलाष-
संगमोप्यग्निभास चेति न विरोधः । तथा च प्रसङ्गमाद्यनस्य सद्रिग्य
व्यतिरेकता । न च द्रव्याद्यभिव्र जात्यादि विन्न कल्पयन्तो विकल्प्या नार्थ-

सामर्थ्यजनमान इति सांप्रतम् । द्रव्यादपि हि भेदः साधयिष्यते तेषाम् । यथा च भेदे ऽपि तेषां तद्वाचकानां सामानाधिकरण्यं तयोपपादितमधस्तात् । न च मित्रेण शब्देन हित्यो ऽयमित्यभेदकल्पनादर्थस्य विकल्पानामनर्थकत्वमिति युक्तम् । उक्तमेतद् अव्यपदेश्यशब्दव्याख्यानायसरं यथा न शब्दाभेदेनार्थेरेकेन्द्रियपात्रता किं तु प्रथममालोचितो ऽर्थः सामान्यविशेषान् सङ्केतसमर्थवर्तिनीमात्मने ऽवस्थां स्मारयन् तत्कालभाविनं शब्दमपि स्मारयत्यवर्जनीयतया न चिन्द्रियजविकल्पोत्पादं प्रत्युपयोगः कश्चिच्छब्दस्मरणस्य । अन्यथा बालमूढादीनां नेन्द्रियजः स्याद्विकल्पः शब्दस्मरणाभावात् । संकेतसमर्थवर्त्यवस्थास्मरणं तूपयुज्यते । वस्तुनस्तदानीन्तनेदानीन्तनावस्थाभेदघत एकस्येन्द्रियजेन विकल्पेनाकलनात् । शब्दस्तु संपातायातो न निवेद्यवत्यात्मानमिन्द्रियजे विकल्पे । यथा ऽऽह । देवदत्तादिशब्देन हृदयस्येन गः स्मृतः । चक्षुषा ऽपि स एवायं पिण्डः संप्रति दृश्यते । अनेन हि पिण्डस्य पूर्वोपरावस्थावर्तिनीमेकतामिन्द्रियजविकल्पगोचरत्वेन दर्शयति न तु शब्दनिवेशनमपि । तथा ऽऽह । संज्ञा हि स्मर्यामाणा ऽपि प्रत्यक्षं तु न वाधते । सच्चिनः सा तटस्था हि न रुपाच्छादनक्षमा । नार्थेन्द्रियव्यापार व्यवधतइत्यर्थः । न च प्रागवस्थास्मरणसापेक्षतया नेन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारण विकल्पस्येति सांप्रतम् । यतो न किं विदेकमेकस्याः सामर्याः सर्वसंभव इति भवन्ती ऽप्याहुः । अन्यथा ऽऽलोकमनस्कारसापेक्षमर्थेन्द्रियं निर्विकल्पकमपि न जनयेत् । यत् प्रथमं नाजीजनतत् स्मरणसहकारिप्रिरहात् । न हि नाजीजनत्कुगूलस्थं बीजमदुरमिति न समग्रहितवित्यादिसहकारिग्राममप्यस्यावनकं भरति । न च जनकत्वाजनकत्वलक्षणो विरुद्धधर्मसंसर्गो भेदहेतुरित्युपपादयिष्यते क्षणभङ्गभङ्गे । स्यादेतत् । अतीतावस्था नेन्द्रियगोचरस्तस्य घर्तमानार्थे नियमात् । न च वर्तमानो ऽर्थः स्मरणगोचरः स्मरणस्यानुभवजनितसंस्कारोद्बोधजन्यमनः पूर्वानुभवगोचरं प्रति निष्प्रमासमाद्भिन्नविषयतया नेन्द्रियसहकारिता स्मरणस्य न द्वि रूपाविषयाः सहस्रमपि नयनप्रदीपादयः शब्दविषयेस्य अयसः सहकारितामापद्यन्तइति । तत्किं भवतां यच्च गन्धबुद्धयन्तर् चक्षुषरूपविज्ञानं तच्च गन्धज्ञानं न समनन्तरप्रत्ययः । तथापि

घञ्छुपत्रिपयं न गन्धविषयस्य चानस्य सहकारि भवितुमर्हतीति । भिन्न-
 विषयत्वादेय । अथान्वयव्यतिरेकनिवन्धनः कार्यकारणभावो न समान-
 विषयत्वमनुविधीयत इत्युच्येत तदस्माकमपि समानम् । नन्वतीतावस्था-
 रिगिष्टत्वमस्य नेन्द्रियसन्निकृष्टमिति कथं प्रत्यक्षम् । तत्किञ्चिद्विन्द्रियसंबद्धं
 तत् प्रत्यक्षं तथा सत्याकाशपरमाण्यादयो ऽपि तत्संबुक्ता इति ते ऽपि
 प्रत्यक्षाः प्रसज्येरन् । तस्माद् यदेवेन्द्रियत्वस्य चानस्य गोचरस्तत्प्रत्यक्षं न
 न त्विन्द्रियसंबद्धम् । नन्वसंबन्धे इन्द्रियं कथं तत्र चानं जनयति । तद्वा
 चानं कथं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं चेत् कथमिन्द्रियायंसन्निकर्षोत्पन्नमिति लक्षणं
 प्रत्यक्षं व्याप्नोति अस्यैव प्रत्यक्षस्य लक्षणेनाव्यापनात् । मा भूदयस्य पूर्व-
 कालयत्नितेन्द्रियगोचरः । तथा ऽपि स्मरणसहकारिणा संस्कारसहकारिणा
 वेन्द्रियेण यज्जनितं चानं तेन तद्विषयीक्रियतमथ । न च यत्स्मरणसह-
 कारिणेन्द्रियायंसन्निकर्षोपजनितं तद्विन्द्रियायंसन्निकर्षोत्पन्नं न भवति ।
 तथा च नाव्यापकमस्य लक्षणम् । ननु पूर्वापरावस्थाविषयं परामर्षचानं
 कथमेकं विषयभेदात् पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गाच्च । तथा हि
 तदिति परोक्षमिदमिति साक्षात्कारः न च विरुद्धधर्मसंसर्गं ऽप्येकत्वम् ।
 चेनोक्तस्यैवप्रसङ्गात् । विषयभेदश्च पूर्वदेशकालपरदेशकालसंबन्धयोरे-
 कस्य विरोधाद् यथा ह्येकस्मिन् पद्मरागमणौ गृह्यमाणौ तदभावे व्यथ-
 च्छिद्यते यदि पुनर्न व्यथच्छिद्येत तदा ऽभावे न परिच्छिद्येत तस्य
 स्यामायव्यवच्छेदरूपत्वात् । तदभावादिनाभाविनश्च ये पुष्परागादय इति
 ते ऽपि सर्वे व्यथच्छिन्ना भवन्ति । यदि पुनर्न व्यथच्छिद्येरन् स यथ पुष्प-
 रागादात्मेति तदविनाभाथी पद्मरागाभाय इति स यथ तदेव पद्मरागाभायः
 पद्मरागश्च स्यादिति दुर्घटमापद्येत । यथ तस्यैव पूर्वदेशकालसंबन्धे गृह्य-
 माणे तदभायव्यवच्छेदरूपेण परदेशकालसंबन्धो व्यथच्छिन्नः पूर्वदेशकाल-
 संबन्धाभावाव्यभिचारी । तथा च न परदेशकालसंबन्धस्यभायः । तथा ऽपि
 यद्यपौ तद्वेगकालसंबन्धादन्यस्यभायो भवेत् । तथा सति स यथ भवेन्न भवे-
 न्नेति दुर्घटमापद्येत । तस्मात्पूर्वदेशकालसंबन्धादन्यो ऽपरदेशकालसंबन्ध
 इति विद्वो विषयभेद इति । अथोच्यते । यदि पारोक्ष्यापारोक्ष्यधर्मभेदात्पूर्वा-
 परावस्थापरामर्षचानं भिद्येन इना भोक्तादित्यपि विकल्पो भिद्येत । सो ऽपि

हि परोक्षश्चापरोक्षश्च विकल्पो ऽधिकल्पश्च अथै परोक्षो विकल्पश्च स्वात्मनि
 त्वविकल्पः अपरोक्षश्च । तस्माद्विषयभेदादविरोध इति को विरोधः । यो
 ऽपि कालदेशसंबन्धभेदेन विषयभेद उक्तः सो ऽप्युक्तः यतो युक्तं यत्पद्म-
 रागस्यरूपपदे तदभावे व्यवच्छिद्यतइति स्वाभावध्ययच्छेदात्मकत्वेन
 भावानां तदव्यवच्छेदे स्वरूपायहणप्रसङ्गात् । कस्मात्पुनः पुष्परागादयो
 व्यवच्छिद्यन्ते । पद्मरागाभावादिनाभावादिति चेद् । अथैतदभावादिनाभा-
 वज्ञानं कुतस्तयं तयोः कदा घटदपि तादात्म्यं नानुपलभ्य तेन तत्र तदभा-
 वादिनाभावः तथा च पूर्वापरदेशकालसंबन्धुत्वादात्म्येनानुभूयमान इन्द्रि-
 यत्वेन विकल्पेन पद्मरागो न भिन्नो भवितुमर्हति । तस्मात्पूर्वापरदेशकालो
 तत्संबन्धौ वा कामं मिश्रयाताम् । परस्परभावादिनाभावात् । तयोरैकदा
 ऽपि तादात्म्येनाप्रतिभासनात् । न तु तदालिङ्गितस्वभावः पद्मरागमणि-
 स्तस्य ताभ्यामन्यत्वात् । न चान्यभेदो ऽन्यभेदमापादयति अतिप्रस-
 ङ्गात् । न 'चेन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावे ऽपि पूर्वापराशस्यापरामर्षात्मनो विक-
 ल्पस्य भावादनिन्द्रियत्वमिति साम्यतम् । तथा सत्यविकल्पकमपि कामा-
 तुरस्य कामिनीं भावयतस्तद्विषयमिन्द्रियार्थसन्निकर्षे विना ऽपि दृष्टमिति
 नीलादानुभवत्मानो ऽप्यविकल्पका अनिन्द्रियजाः प्रसज्येरन् । यदि तु नीला-
 दानुभवानां कामिन्यनुभवात् कथं चिद्विशेषं ब्रूयात् तदा ऽस्मान्मप्यनि-
 न्द्रियज्ञेभ्यो विकल्पेभ्य उत्रेवाध्यापारेभ्यो ऽस्तीन्द्रियज्ञानां दर्शनव्यापाराणां
 भेदः । न च विकल्पगतो दर्शनव्यापारो ऽनुभूयमानः सति संभवे निर्वि-
 कल्पकोपाधिरिति युक्तम् । सर्वा एव हीन्द्रियजा घृतयो विकल्पिका अवि-
 कल्पिका वा धारावाहिन्यो ऽहमहमिक्रया परस्परानपेक्षा एकमर्धमवगाह-
 माना उदयन्ते व्ययन्ते च न त्वमूयामन्योन्यमनुगम्यानुगन्तृतामीवामहे
 कस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षलब्धजन्मानो विकल्पा दर्शनव्यापारा नाना इति युक्त-
 मुत्पश्यामः । न च शब्दप्रत्यक्षयोर्दन्तुगोचरत्वे सत्यपि ग्रन्थयामेदः कार-
 णभेदेन परोक्षपारोक्ष्यभेदोपपत्तेः । न च घटिसंयोगजन्मा शीतापनेदो
 घटिज्ञानाद्वितुमर्हति । न चैकेनापाधिना सत्येन विशिष्टे तस्मिन् गृहीते
 उपाध्यन्तरविशिष्टतद्गृहप्रसङ्गः स्वभावे हि द्रव्यस्योपाधिभिर्विशिष्यते न
 तूपाध्यो वा तैर्विशिष्टत्वं वा तस्य स्वभावः । न च यत्स्वभावसंबन्धि स

स्वभाष' तथा सत्यसञ्चित्वमेव न हि तदेव तेन संप्रथ्यते । अपि च
 रूपज्ञान विषयग्रहणधर्मै नानापरमाणुविषयं न परमाणुस्थभावः । तत्स्व-
 भाषत्वे वा तेषा सर्वाग्रत्यविशेषात् सर्वैरेव ते परमाणवो विदिताः स्युः ।
 न चासबद्धा एव स्वज्ञानेन रूपपरमाणवो विषयास्तस्येति वाच्यम् । असब-
 द्दस्य विषयत्वे ऽतिप्रसङ्गात् । स्वभाष एवार्थज्ञानयोः सबन्धो यदर्थो विष-
 यो ज्ञान च विषयीति चेद् । हन्तोपाध्युपाधिमतेरपि स्वभाष एव सबन्धो
 ऽस्तु तथा ऽपि विज्ञानार्थयज्ञ स्वरूपामेदः । सणभङ्गपरिणामनिराकरणे तु
 स्वभाषातिरिक्त सञ्चयमुपपादयिष्यामः । तस्माद्वैकोपाध्यन्वितग्रहे सकलोपा-
 ध्यन्वितप्रत्यग्रसङ्ग । यश्चेत्विज्ञानगोचरयोर्न विशेषणविशेष्यभाव इति
 तत्र द्रुम । भिन्नज्ञानगोचरत्वेपि नासौ संभ्रति । न हि विशेषणज्ञान विशेष्या-
 विषय विशेष्यमग्रच्छेतुमर्हतीति । एव विशेष्यज्ञानमपि विशेषणविषयक न
 स्वविषयमग्रच्छिन्यात् । तयोः परस्परवार्तानामिच्छत्यात् । ताभ्या घासना
 ततो मानसप्रत्ययो विशेषणविशेष्याकार उत्पद्यते न त्वस्ति वास्तवो विशे-
 यणविशेष्यभाव इति चेद् । अस्तु तावद् वास्तवावास्तवविन्ता करिष्यते
 हीयमुपरिष्ठात् । यस्तु भ्रततामस्य मानसत्वे प्रयासः स धरमिन्द्रियजत्वएव
 भ्रतु तथा सति दर्शन्यापारत्वमस्य साक्षात्समर्थित भ्रति । इतरथा
 हि निर्वैरुन्वकोपधान कल्प्येत । नन्वविचारकमिन्द्रियज्ञान कथ विशेषण-
 विशेष्यादि सकल समाकलयेत् । हन्त मेो कि मानसमपि ज्ञानमाकलयि-
 तुमर्हति । सकलयति मनसस्तत्कारणस्य सर्वविषयत्वादिति चेद् । यदि
 पूर्वक विज्ञान मनः कथ तस्य सर्वविषयता अस्माक तु मनः सर्वविष-
 यमपि अचेतनतया न विचारक तस्मादात्मैः सकलज्ञानतज्जनितघासना-
 धारः स्मर्ता च प्रतिघाता च । यदाह । आत्मन्येव स्थित ज्ञान स हि
 योद्धा ऽधगम्यते । स्मरणे चास्य सामर्थ्यं सधानादौ च विद्यते । स खल्वि-
 न्द्रियार्थसन्निकर्षादालोच्य धानिमन्त समुत्थमर्थमुद्बुद्धसत्कारसमुपजातपूर्व-
 विषयानुस्मृतिसहायः प्रागेश चक्षुषा विकल्पयति गौरयमिति । यथा ऽऽह ।
 कथ चेन्द्रिय बुद्धे कर्ता चात्मा स चेतनः । स च स्मृतिममर्थत्वात् सर्वा-
 र्थान् कल्पयिष्यति । तेनैकविज्ञानवेदात्वे यदापि धाप्यज्ञापकमात्र उपका-
 र्योपकारकमात्रो नास्ति तथा ऽपि तदर्थोलाभनानुगतस्मरणयोर्विशेषणविशे-

प्यभावावगादि विज्ञानं प्रत्युत्पादकत्वमेषोपकारकत्वमस्ति । अर्थो हि रूप-
रूपिभावेन स्थित्वापि नायातजन्मना ज्ञानेन तथा गृहीतावपि तु स्वहृप-
मापि न हि यावदस्ति तावद्गृहीतव्यं तेन तदेकदेशयह्ये ऽपि नाप्रमाण्या ।
सविकल्पकं सूक्तसामयीजन्म जात्यादिरूपतया द्रव्यं च रूपितया कल्पयेत् ।
परत्वाज्जायमानमपीन्द्रियार्थसन्निकर्षप्रभवतया प्रत्यक्षं भवत्येव । अक्रम-
स्यापि क्रमवत्सहकारिभेदसमवधानवशात्क्रमेण कार्यकरणमुपपादयिष्यते ।
तस्मिद्भूमेतद्विवादाध्यासिता विकल्पाः स्वगोचरे प्रत्यक्षाः अथ्यभिचा-
रित्वे सतीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् । यो य एवंभूतः सर्वैः प्रत्यक्षो यथा
ऽऽलोचनं तथा चेतनस्मान्मयेति । तस्मात्सविकल्पकप्रत्यक्षापरोधार्थं व्यवसा-
यात्मकपदमिति सिद्धम् । तदस्य सविकल्पकप्रत्यक्षापरोधार्थस्यान्वाचीयमानो
व्यवच्छेदः तद्वाच्येयप्रतिपादनार्थं भाष्यमनुभाष्यान्वाचीयमानमेव व्यव-
सायात्मकपदस्यार्थमाह दूरात्तदुपेति । न चैतन्मन्तव्यमिति भाष्यं ३६ । १ः
व्याचिष्यामुर्द्वेगयति । संशयस्येति । ननु सतीन्द्रियार्थसन्निकर्षे पुरोव-
र्तिनि द्रव्ये धूम इति वा रेणुरिति वा ज्ञानमुत्पद्यमानं कथमनिन्द्रियज-
मित्यत आह न हीति । कस्मान्मानस इत्यत आह संशीतिरिति ।
सपूर्वो हि शीङ् मावश्रत्ययान्तो विशेषापेक्षे विमर्षे वर्तते स चैकाधिकरण्ये
स्मर्यमाणो मिथो विस्तृष्टो धर्मावारोपयन्त्यतनावधारयति । तथा चाधिक-
रणमात्रसमर्पणमिन्द्रियव्यापारो मनसा तु स्मरणसहकारिण्यैव पुरुषः
संशयेते । अत एव त्रिस्कारितावः सौदामिनीसंपातात्सकृदालोच्य कं वित्सा-
मान्यवन्तं धर्मिणं समन्वकारे संदिग्धे तस्मान्मानस एवेव संशयो, न
त्यिन्द्रियज इत्यर्थे । तदेतत् परिहरन् तत्रैत्यादि भाष्यं व्याचष्टे । तत्र
नैवम् । कस्मात्संशयस्येति । उभयं त्विति । तु शब्दो मनोमाधनिमित्तत्वं
व्यवच्छिनति । तदनेन चक्षुषा हीत्यादि भाष्यं व्याख्यातम् । पश्यन्
समानधर्माणं धर्मिणं नावधारयति । विशेषतः संदिग्धे तस्मिन्नित्यर्थः ।
इन्द्रियेणोपलब्धं सन्निकृष्टं सन्निकर्षपूर्वकत्वादुपलब्धे मनसोपलभते जानीते
चक्षुःसहायेनेत्यर्थः । अथ भाष्यं । यत्र तदिन्द्रियानवधारणपूर्वकं
मनसा ऽवधारणं तद्विशेषापेक्षं विमर्षमात्रं संशयो न पूर्व-
मिति । अनवधारणशब्दे ऽयं संशयज्ञाने दर्शनात् सत्यपीन्द्रियार्थव्यापारे

स्वभावः तथा सत्यसंबन्धित्वमेव न हि तदेष तेन संबध्यते । अपि च
 रूपज्ञान विषयग्रहणधर्मै नानापरमाणुविषयं न परमाणुस्वभावः । तत्स्य-
 भावत्वे वा तेषा सर्वाग्रत्यविशेषात् सर्वैरेव ते परमाणवो विदिताः स्युः ।
 न चासंबद्धा एव स्वज्ञानेन रूपपरमाणवो विषयास्तस्येति वाच्यम् । असंब-
 द्धस्य विषयत्वे ऽतिप्रसङ्गात् । स्वभाव एवार्थज्ञानयोः संबन्धो यदर्थो विष-
 यो ज्ञानं च विषयीति चेद् । हन्तोपाध्युपाधिमतोरपि स्वभाव एव संबन्धो
 ऽस्तु तथा ऽपि विज्ञानार्थसंबन्ध स्वरूपामेदः । क्षणभङ्गपरिणामनिराकारणे तु
 स्वभावातिरिक्त संबन्धमुपपादयिष्यामः । तस्मान्नैकोपाध्यन्वितयहे सकलोपा-
 ध्यन्वितप्रत्ययप्रसङ्गः । यश्चेत्तद्विज्ञानगोचरयोर्न विशेषणविशेष्यभाव इति
 तत्र द्रुमः । भिन्नज्ञानगोचरत्वेपि नासौ संभवंति । न हि विशेषणज्ञानं विशेष्या-
 विषयं विशेष्यमवच्छेत्तुमर्हतीति । एवं विशेष्यज्ञानमपि विशेषणविषयकं न
 स्वविषयमवच्छिन्द्यात् । तयोः परस्परवार्तानमिच्छत्वात् । ताभ्यां वासना
 ततो मानसप्रत्ययो विशेषणविशेष्याकार उत्पद्यते न त्वस्ति वास्तवो विशे-
 षणविशेष्यभाव इति चेद् । अस्तु तावद् वास्तवायास्तवचिन्ता करिष्यते
 ह्ययमुपरिष्ठात् । यस्तु भवतामस्य मानसत्वे प्रयासः स वरमिन्द्रियजन्यवैव
 भवतु तथा सति दर्शनव्यापारत्वमस्य साक्षात्सर्मार्यतं भवति । इतरथा
 हि निर्विकल्पकोपधानं कल्प्येत । नन्वविचारकमिन्द्रियज्ञानं कथं विशेषण-
 विशेष्यादि सकलं समाकलयेत् । हन्त मो' किं मानसमपि ज्ञानमाकलयि-
 त्तुमर्हति । सकलयति मनसस्तत्कारणस्य सर्वविषयत्वादिति चेद् । यदि
 पूर्वैकं विज्ञानं मनः कथं तस्य सर्वविषयता अस्माकं तु मनः सर्वविष-
 यमपि अचेतनतया न विचारकं तस्मादात्मैव सकलज्ञानतज्जनितवासना-
 धारः स्मर्ता च प्रतिसंधाता च । यदाह । आत्मन्येव स्थितं ज्ञानं स हि
 बोद्धा ऽधगम्यते । स्मरणे चास्य सामर्थ्यं संधानादौ च विद्यते । स खल्वि-
 न्द्रियार्थसन्निकर्षादालोक्य ज्ञानिमन्तं संमुखमर्थमुद्बुद्धसंस्कारसमुपजातपूर्व-
 विषयानुष्मृतिप्रसायः प्रागेव चक्षुषा विकल्पयति गौरयमिति । यथा ऽऽह ।
 कारणं चेन्द्रियं बुद्धेः कर्ता चात्मा स चेतनः । स च स्मृतिसमर्थत्वात् सर्वा-
 र्थान् कल्पयिष्यति । तेनैकविज्ञानवेद्यत्वे यद्यपि ज्ञाप्यज्ञापकमाय उपका-
 र्यौपकारकमायो नास्ति तथा ऽपि तदर्थोलोचनानुगतस्मरणयोर्विशेषणविशे-

दुःखादय इति । तद्विदमुक्तं दिग्भागेन । न सुखादिप्रमेयं वा मनो वा
 ऽस्तीन्द्रियान्तरम् । न च तत्सम्भवति । घ्राणादिभूषण विभागपरेण निरे-
 घादिति भावः । समाधिभाष्यमिन्द्रियस्य वै सत इति । तद्वाचिख्यासु-
 र्गुणामिषायः पृच्छति । कश्चैवमिति । आक्षेपुस्तरमिन्द्रियार्थेति । समा- ४० ।
 घाता आह । नैष दोष इति । आक्षेपुस्तरमुद्यदीक्षमुद्गाद्य दूषयति ।
 यत्तु सूत्रइति । नेदं विभागपरं घ्राणादिसूचमपि तु लक्षणपरं तत्र चेन्द्रिय-
 मपि मनो न लक्षितं वैधर्म्यादित्यर्थः । वैधर्म्यमाह वैधर्म्यमिति । तत्र
 प्रमाणात् सर्वविषयं त्विति । वैधर्म्यान्तरं दूषयति भौतिकेति ।
 कार्यस्य हि विशेषो भौतिकत्वाभौतिकत्वे भूतकार्ये भौतिकं यदुत्कार्यं
 न भवति तदौतिकं न भवति । भूतकार्यत्वप्रतिषेधश्च तदन्यकार्यत्वं
 गमयति । विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुष्ठानहेतुत्वात् । इतरथा त्वकार्यमेवो-
 च्येत न त्यभौतिकमिति । तस्मादकार्यस्य मनसो ऽभौतिकत्वं कार्य-
 धर्मो विरुद्धमित्यर्थः । अपि च वैधर्म्यान्मनोवच् शोचमपि न वक्तव्यमि-
 त्याह श्रोत्रे चेति । शङ्कते स्वार्थ इति । भूतानि हि घ्राणादीनि शोच-
 न्तानि मनस्तु न भूतमिति वैधर्म्यमित्यर्थः । निराकरोति तत्र नेति ।
 दर्शयिष्यति हि धार्मिककारो यथा स्वार्थिको न कश्चिदपि प्रत्यय इत्यर्थः ।
 आक्षेपहेतुमनुभाषते यत्पुनरिति । दूषयति तत्रास्तीति । तदनेन सति
 चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे इत्यादि भाष्यं व्याख्यातम् । यद्वापरं वैधर्म्यं घ्राणा-
 दिभ्यो मनस उक्तं भाष्यकारेण तत्सिद्धावलोकितेन दूषयति । सगुणा-
 नामिति । घ्राणादीनि यथा स्वस्वगुणेन गन्धादिना घ्राणं गन्धादि बोध-
 यन्ति नैधं स्वगुणेन शब्देन श्रोत्रं घ्राणं शब्दं बोधयति तन्मनोवच् शोच-
 मपि घ्राणादिसूत्रे न षडित्यमित्यर्थः । भाष्योक्तेषु मध्ये ऽभिमते वैध-
 र्म्यमुपसंहरति । तस्मादिति । भूतत्वाभूतत्वलक्षणं वैधर्म्यं न भौतिक-
 त्वाभौतिकत्वग्रहणेन शक्यमित्यवधारणामिषायः । ननु युगपज्ज्ञानानु-
 त्यतेर्ज्ञानकारणं मनो ऽस्तीत्यवगम्यते न पुनरस्येन्द्रियत्वमपि तद्वाचा-
 नवगमे च नेन्द्रियार्थसन्निकर्षं सुखादिज्ञानं शक्यं वक्तुमित्यत आह
 तन्त्रान्तरेति । तन्व्यते व्युत्पाद्यते अनेन तत्त्वमिति तन्त्वं शब्दं तद- ४१ । ६
 नेन मनसश्चेत्यादि भाष्यं व्याख्यातं तद्गुणितं दिग्भागेन अनिषेधाद्गुणतं

सगयो नेन्द्रियज इति देशको ऽभिमन्यते । तदनयोः संशयज्ञानयोर्मध्ये
यत्तद्विन्द्रियानवधारणपूर्वकमिन्द्रियार्थसन्निकर्षपूर्वक मनसा ऽनवधारणं
सगयज्ञानमित्यर्थः । न पूर्वं यदुपरतेन्द्रियव्यापारस्य सगयज्ञानं दृष्टान्त-
१८ तथा हृदि स्थित शङ्कितुरित्यर्थः । तदेतद्भाष्य व्याचष्टे तत्र यदिन्द्रिया-
र्थेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षश्चासावनवधारण चेति कर्मधारयः तत्पूर्वक
मनसा ऽनवधारणं सगयज्ञानमित्यर्थः । ननु स्मरणव्यवहितव्यापारमस्य
कारणं नेन्द्रियमित्यत आह तस्य हीति । उपपादितमेतदधस्ताद् यथा
स्मरणं नेन्द्रियव्यापारं व्यवधत्तइति । पूर्वं त्विति । दृष्टान्ततया पूर्वत्वम् ।
स्यादेतत् । मन एवेन्द्रियानपेक्ष बाह्ये प्रवर्ततइत्यभ्युपेयमन्यथा घटमह
ज्ञानामिति ज्ञानमनिमित्तं स्यात् । न तावद्विन्द्रियजमान्तरे ज्ञाने चक्षुरा-
दीनामप्रवृत्तेः । नाप्यनुमानाद्विष्वन्तर्भवति लिङ्गाद्यभावात् । तस्मान्मानस-
मेवेदम् । यद्वि च घटादौ बाह्ये न मनः प्रवर्तते कथं घटमिति भवेज्जा-
नामीत्येष स्यात् । न चार्थनिरूपणमन्तरेण ज्ञानरूपनिरूपणं तस्माद्वाङ्मा-
भ्यन्तरत्रिणय मनस्तथा च सर्वं एव सगयो मानस इत्याशङ्क्याह भाष्य-
कारः सर्वत्र प्रत्यक्षविषय इति । यद्यप्ययमीदृशो ऽनुव्यवसायो मान-
सस्तथा ऽप्यन्धवधिरादीनामभावात्पूर्वं व्यवसायोत्पत्तौ चक्षुराद्यपेक्षणी-
यम् । अन्यथा ऽन्धवधिराद्यभावात्प्रसङ्गः । तथा च सगयज्ञानोत्पादे ऽपी-
न्द्रियार्थसन्निकर्षो ऽपेक्षणीय इत्यर्थः । तद्विद तस्य हीत्यादिना वार्तिकेन
व्याख्यातम् । अव्यापकत्वेन लक्षणाद्येपरं भाष्यमात्मादिष्वित्यादि तद्
व्याचष्टे इन्द्रियार्थेति । देशयति कथं पुनरिति । परिहरति इन्द्रियेति ।
मा मूद्विन्द्रियसूत्रे पाठः तद्वि बाह्येन्द्रियलक्षणमान्तरं च मन इत्यत आह
पृथक् चेति । न च मुष्ठादौ प्रमाणान्तरमस्ति तस्मात्पारिशेष्यात्सिद्धं प्रत्य-
क्षमित्याह प्रत्यक्षाश्चेति । ननु नेते प्रमेयाः स्वसवेदनसिद्धत्वात्
तत्किमत्र प्रमेयार्थेन प्रमाणेनेत्यत आह न च तेषामिति । ननुक्तं स्वस-
वेदनतया न प्रमाकर्मभाय एषामित्यत आह । न चान्या गतिरिति ।
सवेदनत्येन हि रोषा स्वसवेदनता न चेने सवेदनमित्युक्तमधस्तादिति
। ८ भावः । आसेषमुपसदरति । तस्मादिति । भाष्ये चात्मादिषु सुखाद्विष्विति
नित्यानित्यामिषाद्य धर्गद्वयमात्मसुखदुःखत्वाद्ययो नित्या अनित्यारव सुख-

कोटयोः ज्ञानमव्यपदेश्यमिति ध्रुवं कृत्वा अव्यभिचार्यादिपदसंबन्धेन द्वे
कोटी । अव्यभिचार्याव्यपदेश्यपदयोस्तु व्यवसायात्मकपदसंबन्धे कोटिरेका ।
इन्द्रियार्थसन्निकर्षाव्यपदेश्यपदयोश्च चाव्यभिचार्याद्येकैकपदसंबन्धे कोटिद्व-
यम् । अव्यभिचारिव्यवसायात्मकपदयोस्तु ध्रुवयोगिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदेन
ज्ञानपदेन च प्रत्येकं संबन्धे कोटिद्वयमिति त्रिपदपरिग्रहेण दश कोटयः ।
चतुष्पदपरिग्रहेण पञ्च । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमिति ध्रुवं
कृत्वा व्यभिचार्याद्येकैकपदसंबन्धे द्वे कोटी । अव्यपदेश्यपदं त्यक्त्वा परकोटिः ।
ज्ञानपदं त्यक्त्वा चापरा । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदं त्यक्त्वा तु पञ्चमी ।
पृच्छति । कस्मात्पञ्चपदपरिग्रहेणैकविंशतकोटिपरिग्रहेणेतराः कोटयो व्यव- ४२ । १
च्छिद्यन्ते न ह्यत्र तद्व्यवच्छेदवाचकः कश्चिदस्ति शब्द इत्यर्थः ।
उत्तरं विशेषेति । विशेषप्रधानप्रस्तावे शेषनिषेधोपन्यासो दृष्टान्तलाभाय
एकदेशाभ्युपगमएकविंशत्कोटिषु एकविंशतमी कोटिरेकदेश इत्यर्थः ।
शेषविधानं वेति । वाशब्द इत्यर्थः । तदेवं प्रत्यक्षलक्षणं संमर्द्य वांसु-
बन्धय तावत्प्रत्यक्षलक्षणं त्रिकल्पयितुमुपन्यस्यति । अपरे पुनरिति ।
लक्षणं व्याचष्टे ततो ऽर्थादिति । यत्तदोचित्याभिसंबन्धाद् यस्मार्थस्य
तद्विज्ञानं व्यपदिश्यते यदि तत एव तद्वचनि नार्थान्तराद्व्यपदेश्यमानं
शुक्तिज्ञानं न प्रत्यक्ष व्यपदेशासंबन्धिना ऽर्थान्तरात् शुक्तिहृत्पाज्जापमानं
रजतेन व्यपदिश्यमानं शुक्तिज्ञानं न प्रत्यक्ष व्यपदेशकानुत्पत्तेः व्यपदेशक-
रजतस्य तत्राभावात् । यतस्य प्रत्यक्षाभासस्य व्यावृत्तिः सुप्रसिद्धेति तामु-
पेक्ष्यानुमानव्यावृत्तिमाह एतेनैति । कुतः । न हि तत एव व्यपदेशका-
देव धत्तेः तद्विज्ञानमनुमानं भवति । किं तु यत्र धन्विरस्ति तत्र ततश्च
यत्र तु दृष्टमात्रयत्र धत्तेरुपरमादुपरतो धूमस्तचान्यतश्च तद्वचति स्मर्य-
माणाद्धूमादसति तद्व्यपदेशके वही ततो ऽर्थादिन्यवायेविशेषणं तत इति
तत्संगतश्चेत्कारो ऽयोगव्यवच्छेदे धत्तेति यथा चैवो धनुर्धरं यवेति । तेन
यत्रैव तदयोगः तदप्रत्यक्षमित्यर्थः । तदेतल्लक्षणं दूषयति । अत्रार्थग्रह-
णमनर्थकं न हि ज्ञानव्यपदेश आत्मना वा इन्द्रियेण वा संभवति ।
शङ्कते अवधारणार्थं इति । अयोगव्यवच्छेदेनेतदवधारणं विशेषणसंग- ११ । २१
तश्चेत्कारो ऽयोगं व्यवच्छिनति । अस्मिन् वाच्यपदे कस्येदं विशेषणमिति

चेदन्येन्द्रियरुत वृथा । तद्वृष्यितुमुपन्यस्यति । न शेषेति । तद्वृष्यति ।
 न तन्त्रयुक्तीति । सर्वस्य तन्त्रान्तरे लोके च विद्वत्त्वादवक्तव्यताया
 स्वमतमपि नास्ति । यच्चनजिह्व हि मतज्ञान न चाननुमते निषेधमात्र
 शक्य कर्तुमभावस्य भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वादिति भाव । विद्वम
 र्थमुपसहरति । तस्मादिति । प्रकृतमुपसहरति । तदिति । तदेष लक्ष
 णपदानि व्याख्याय विमृषति समस्तमिति । अमिमतमाह समस्त-
 मित्याह भाष्यकारः । हेतुमाह यस्मादिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षो-
 त्पन्न ज्ञानमव्यभिचारीति हि प्रत्यक्षलक्षणमनग्रयेन समानासमानजाती
 यव्यावृत्त शक्यमेव लक्षयितुम् । नो खल्वयमसावश्व इति ज्ञानमिन्द्रि-
 यल शब्दज सभवति । तद्वि द्रव्यगोचर वा भवेद् वाच्यत्वगोचर वा
 वाच्यत्वविशिष्टद्रव्यगोचर वा । तत्र द्रव्यमैन्द्रियरुमेव न शब्दमित्यगत्र
 तज्ज्ञान व्यग्रच्छेत्तुमनमिमत च । वाच्यत्वगोचर तु ज्ञान शब्दमेव
 अन्यथा ह्यश्रुतशब्देऽप्यारण्यकोऽश्रमेवैन्द्रियसन्निकर्षादश्वशब्दवाच्य
 इति गृह्णीयात् । वाच्यत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानमपि शब्दमेव वह्निविशिष्टधूम-
 ज्ञानमिजानुमानिकमन्यथा तदप्येन्द्रियरुमिति न तन्निराकरणाय मानान्त
 रमास्येयम् । अय न वाच्यत्व नाम मीमांसकानामिव किं विदतीन्द्रियमपि
 तु सकेतमात्रमेव स्यादिति प्रत्येत्यमिति । तथाऽपि तज्यार्थे शब्द एव ।
 अथायमप्येन्द्रियरु एव तत्र गुरुपदिष्टा गाथा षडित्याः । शब्दजत्वेन
 शब्द चेत् प्रत्यक्षं चाज्ञजन्मतः । स्पष्टग्रहणरूपत्वाद्युक्तमैन्द्रियकं हि
 तदिति । तस्मान्नोभयज ज्ञान गृह्यारण्यव्यपदेश्यपदम् । कैश्चिदुक्तं व्यय
 सायात्मरूपदेन सशयज्ञानप्रत्यक्षत्वनिराकरणमन्वादिनमिति सशयेत्युक्तम् ।
 अन्यथ दर्शयित्वा व्यतिरेकमाह यदीति । उपसहरति तस्मादिति ।
 हेतुमिति कोटीगणयति । तत्रेति । द्विपदप्रत्ययेण दशेन्द्रियार्थसन्निक
 र्षोत्पन्नपद ध्रुव कृत्वा चानाद्येकैरुपदसमन्धेन चतस्र कोटयो ज्ञान च
 ध्रुव कृत्वा अत्र्यपदेश्याद्येकैरुपदसमन्धेन तिस्रः । उपमन्व्यपदेश्यपद ध्रुव
 कृत्वाऽप्यभिधाय्याद्येकैरुपदसमन्धेन द्वे कोटी अत्र्यविवारिपद ध्रुव कृत्वा
 व्ययसायात्मरुपदसमन्धेन के त्रिरेकाः । निषदप्रत्ययेणापि दशेव इन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति ध्रुव कृत्वाऽप्यपदेश्याद्येकैरुपदसमन्धेन तिस्रः

तस्य व्यपदिश्यते न ततस्तद्ब्रवीतीत्यतस्मादपीत्युक्तम् । तस्मात्तत एव
 यद्ब्रवीति तत्रमितिः न त्वेवं मिथ्याज्ञानं तद्वि ततस्वाततरव भवतीत्यर्थः ।
 शीहरति । न ह्यतस्मादारोपिताद्रूपानुपासतस्तन्मिथ्याज्ञानं भवति किं तु ४३ । १
 ततो भवति । यस्य सामान्यरूपस्य व्यपदिश्यतइदमिति तत एव । समा-
 रोपितं तु रजतमस्य विषयो दृश्यमानाकारतया तद्विदमुक्तमतस्मिंस्तद्भ-
 वतीति । एवं लक्ष्यपदमात्रावशेषाल्लक्षणाभाव इत्याह ततोऽग्रहण-
 मिति । तथा चानिव्याप्तिरित्याह तथा चेति । अभ्युपेत्य द्रव्यान्तर-
 माह यद्यप्येतदिति । यतो भवति ज्ञानं च ग्राह्यो ऽर्थः कारणं ग्राहकं
 च ज्ञानं कार्यं तयोरयुगापद्भावात् । धर्ममाना ज्ञानमतीति मिथ्येति न
 प्रत्याक्षं स्यात् । तत्त्वमानकालयोस्तु कार्यकारणभावाभावात् । ततो ऽर्थो-
 दिति नास्तीति भावः । शङ्कते नाशोत्पादाविति । क्षणिकत्वाद्भावानां
 कारणस्य नाशः कार्यस्योत्पाद इत्येकः कालः तथा ऽपि कारणस्य
 ग्राह्यता भिन्नकालस्यापि स्वसदृशज्ञानजननमेव हि तस्य तत्त्वज्ञानं प्रति
 ग्राह्यत्वं नान्यत् । यथा ऽऽह भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां
 विदुः । हेतुत्वमेव तदुक्तं ज्ञानाकारार्थव्यवहामिति । न चैतावता
 मिथ्यात्वमर्थोहितस्य नीलत्कारस्य ज्ञानवर्तिने। वर्तमानत्वादिति भावः ।
 निराकरोति तच्च नेति । पूर्वोपरकालकलाविकललक्षणा क्षणिकता न क
 षिदपि । विदुःज्ञानादेरप्याशुबिनाशिनो द्विवादिक्षणवस्थानादित्यर्थः ।
 पूर्वोत्तरवानुयोगस्तदस्य एवेत्याह विनष्टेति । अनहंकारस्यदमशा-
 तादिरूप पिचानाद्विन्नं नीलादानुभूयते न तु विज्ञानात्मकम् । तथा च यदि
 पिच्छेदग्रहो मिथ्या तथा सति ज्ञानभेदस्मिन् मिथ्येति कथं प्रत्यक्षम् ।
 सम्यग्ज्ञानभेदस्य तथाभावात् । न चार्थोहिताकारवेदनमर्थवेदनम् ।
 भाक्तत्वप्रसङ्गात् । न च गौणमुल्लक्षणं गिरां गतयो ज्ञानेषु शक्या नियो-
 जयितुम् । भिन्नप्रस्थानत्वात् । तस्मान्निराकारं ज्ञानमर्थमात्मनो भिन्न
 गोचरयतीति वाच्यम् । स चैत्कारणं विनष्टस्य प्रत्यक्षतेति स्यातथा च
 वर्तमानाभ्रवर्तमानं गोचरयतीति मिथ्यात्वमप्रत्यक्षत्वं च स्यादिति भावः ।
 योगपदो ऽपि नास्त्युदाहरणं सर्वस्य क्षणिकवचनितोपादिति देयमिति ।
 तुल्यमिति चेत् । निराकरोति । तचेति ।

विशेषणसंगतो नैवकारो ऽयोग ध्यरच्छिन्द्यादिति भावः । निराकरोति ।
 १ तन्नैति । तत इति सर्वनाम्न सन्निरहितविशेष्यापेक्षत्वात् । अन्यथा ऽभिधा-
 नापर्ययसामाद् यस्य तद्व्यपदिश्यतइति व्यपदेशसंज्ञन्धी विशेष्य प्राप्यतए
 वेति सिद्धत्वेव विशेषणत्वम् । अभ्युपेत्य स्ववधारणमात्रे ऽप्यस्ति दोष
 इति मन्यमानेनाम्न इत्युदाहृतम् । अन्यत्रयच्छेदे तदर्थे हि तदेवान्य-
 ह्यवच्छिद्यते यद्विरोधि न पुनरन्यमार्चं यथा ऽऽहुः नियमस्तद्विरोधाच्च कल्प्यते
 नाविरोधिन इति ।

स्यादेतत् । तत इत्युच्यमाने यतस्तत स्यातथा चानुमानाद्यपि
 लिङ्गज्ञानादेस्तत उपजायतइति प्रत्यक्ष प्रसज्येतेति तन्नित्यर्थमर्थोदिति
 पक्षस्य न हि तदर्थान्नायते अपि तु प्रत्यक्षमेवेत्यत आह एतेनेति ।
 यस्य तद्व्यपदिश्यतइत्यपेक्ष्य तत शब्दसामर्थ्येनानुमानाद्विद्युदासे ऽपि
 प्रत्युक्त । यत्र ततःशब्दस्य व्याप्यार्थान्तरमुक्त तदपि दूषयति । यत्पुनरे-
 तदिति । यदि यस्य व्यपदिश्यते ज्ञान तत् प्रत्यक्ष ततो घट इत्यपि
 ज्ञान प्रत्यक्ष प्रसज्येत । तदपि घटस्य व्यपदिश्यते न तु ततो घटाद्वधति
 तस्य विशारासहतया परमार्थसत्याभावेन संप्रति सतो विज्ञानं प्रति कारण
 त्वामायात् । तेन तन्निराकरणायै तत इत्युक्त तदेतन्न बुद्ध्यामहे कथमप
 विद्मिति । शङ्कते यदीनि । रूपादिपरमाणव एव निरन्तरोत्पादा परमा-
 र्थसन्तो मित्रा स्वविज्ञानस्याविकल्पस्य जनका तेषां तु नानात्व स्वेन
 रूपेण सृष्टयती निर्विकल्पकपृष्ठमात्रिनी घट इति विकल्पिका बुद्धिस्तानेव
 रूपादीनेकोदकाहरणादिक्रियाकारिणो भेदिन एव दर्शयन्ती सृष्टिरित्यु-
 च्यते । निराकरोति । न हि रूपादिभ्य इति । अनुगयधीजमुद्घाटयति ।
 अधापीति । निराकरोति मनोमोदकेति । भयन्तु व्यतिरिक्ता किमेता
 १८ घता ऽपीत्यत आह सर्वं चेति । यत्सृष्टित्वेन भवताममिमत् ज्ञानं
 यत्तद्विकल्पक तत्सर्वं विषयाद्भवतीति । तस्मात्ततोयहणं सृष्टिनिवृत्त्य-
 र्थमनर्थकम् । मा भूत्संश्रुतिनिवृत्त्यर्थे मिथ्याज्ञाननिवृत्त्यर्थे भविष्यतीति देय-
 यति । ननु च मिथ्याज्ञानमतस्मादपि भवति यथा पुरोधतिद्वयमिद-
 मिति व्यपदिश्यते रक्षतमिति च न तु शुक्तिरिति तेन यद्यपि सामान्यरू-
 पेण तस्य व्यपदिश्यते ज्ञान ततश्च तद्वधति तथा ऽपि येन विशेषरूपेण

तस्य व्यपदिश्यते न तत्तत्तद्रूपतीत्यतस्माद्रूपीत्युक्तम् । तस्मात्तत एव
यद्रूपमिति तत्प्रमिति' न त्वेष मिथ्याज्ञान तद्वि तन्तरवाततरव भवतीत्यर्थः ।
परिहरति । न ह्युतस्मादारोपिताद्रूपातषाघतस्तन्मिथ्याज्ञानं भवति किं तु ४३ । १०
ततो भवति । यस्य सामान्यरूपस्य व्यपदिश्यतश्चमिति तत एव । समा-
रोपितं तु रजतमस्य विषयो दृश्यमानाकारतया तद्विदमुक्तमतस्मिंस्तद्ग-
चतीति । एव लक्षणपदमाषाघघेषाल्लक्षणाभाष इत्याह ततोग्रहण-
मिति । तथा चातिव्याप्तिरित्याह तथा चेति । अभ्युपेत्य द्रूपशान्तर-
माह यद्यप्येतदिति । यतो भवति ज्ञान स गच्छेो ऽर्थः कारण याहकं
च ज्ञान कार्यं तयोरयुगपद्भावात् । घर्तमाना ज्ञानमतीति मिथ्येति न
प्रत्यक्ष स्यात् । तत्समानकालयोस्तु कार्यकारणभावाभावात् । ततो ऽर्थो-
दिति नास्तीति भाषः । शङ्कते नाशोत्पादाविति । क्षणिकत्वाद्वाधाना
कारणस्य नाशं कार्यस्योत्पाद इत्येकं कालः तथा ऽपि कारणस्य
याह्यता मित्रकालस्यापि स्वसद्रूपज्ञानजननेमेव हि तस्य तच्छान प्रति-
शङ्कत्वं नान्यत् । यथा ऽऽह मित्रकाल कथं याह्यमिति चेद् याह्यता
विदुः । हेतुत्वमेव तद्युक्तं ज्ञानाकारार्थवृत्तमिति । न चैतावता
मिथ्यात्वमर्थोहितस्य नीलाकारस्य ज्ञानवर्तिनो घर्तमानत्वादिति भाषः ।
निराकरोति तच्च नेति । पूर्वोपरकालकलाधिकलक्षणं चरिक्तता न क्व
विदुषि । विदुज्जालादेरप्याशुविनाशिनो द्विषाद्विषणायस्यानादित्यर्थः ।
पूर्वोत्तरवानुयोगस्तदवस्थ एषेत्याह विनष्टुत्वेति । अनहकारास्पदमशा-
तादिहृष विज्ञानाद्विज्ञान नीलाद्यनुभूयते न तु विज्ञानात्मकम् । तथा च यदि
विच्छेदग्रहो मिथ्या तथा सति ज्ञानमेतस्मिन् मिथ्येति कथं प्रत्यक्षम् ।
सम्यग्ज्ञानभेदस्य तथाभावात् । न चार्थाहिताकारवेदनमर्थवेदनम् ।
मातृत्वसङ्गात् । न च गौणमुख्यलक्षणा गिरा गतयो ज्ञानेषु गच्छा नियो-
षयितुम् । मित्रप्रस्थानत्वात् । तस्माद्भिराकारं ज्ञानमर्थमात्मनो मित्र
गोचरयतीति चाच्यम् । स चेतकारण विनष्टस्य प्रत्यक्षतेति स्थानया च
घर्तमानाभमघर्तमान गोचरयतीति मिथ्यात्वमवगत्यत्वं च स्यादिति भाषः ।
योगपक्षे ऽपि नास्त्युदाहरण सर्वस्य चरिक्तपदनिज्ञेपादिति देखयति ।
तुल्यमिति चेत् । निराकरोति । तच्चेति ।

विशेषणसंगतो नैवकरो उद्योगं ध्ववच्छिन्द्यादिति भावः । निराकरोति ।
 । तन्नैति । तत इति सर्वनाम्नः सन्निहितविशेष्यापेक्षत्यात् । अन्यथा ऽभिधाना-
 नापर्यशसानाद् यस्य तद्व्यपदिश्यतइति व्यपदेशसंबन्धी विशेष्यः प्राप्यतए
 वेति सिद्धेत्येव विशेषणत्वम् । अभ्युपेत्य त्वयधारणमात्रे ऽप्यस्ति दोष
 इति मन्यमानेनाव्यक्त इत्युदाहृतम् । अन्यव्यवच्छेदे तदर्थे हि तदेवान्य-
 ह्यवच्छिद्यते यद्विरोधि न पुनरन्यमात्रं यथा ऽऽहुः नियमस्तद्विरोधाच्च कल्प्यते
 नाविरोधि न इति ।

स्यादेतत् । तत इत्युच्यमाने यतस्ततः स्यातया चानुमानादपि
 लिङ्गज्ञानादेस्तत उपजायतइति प्रत्यक्षं प्रसज्येतेति तन्नित्यर्थमर्थोदिति
 यत्कथं न हि तदर्थोऽजायते अपि तु प्रत्यक्षमेवेत्यत आह एतेनेति ।
 यस्य तद्व्यपदिश्यतइत्यपेक्ष्य ततःशब्दसामर्थ्याननुमानाद्विद्युदासो ऽपि
 प्रत्युक्तः । यच्च ततःशब्दस्य व्यावर्त्यन्तरमुक्त तदपि दूषयति । यत्पुनरे-
 तदिति । यदि यस्य व्यपदिश्यते ज्ञानं तत् प्रत्यक्षं ततो घट इत्यपि
 ज्ञानं प्रत्यक्षं प्रसज्येत । तदपि घटस्य व्यपदिश्यते न तु ततो घटादुपयति
 तस्य विचारसहजया परमार्थसत्याभावेन संप्रति सतो विज्ञानं प्रति कारण-
 त्वाभावात् । तेन तन्निवारणार्थं तत इत्युक्तं तदेतन्न बुद्ध्यामहे कथमप-
 विप्रमिति । शङ्कते यदीति । रूपादिपरमाणव इव निरन्तरोत्पादाः परमा-
 र्थसन्तो मित्रा स्वविज्ञानस्यात्रिकल्पस्य जनकाः तेषां तु नानात्वं स्वेन
 रूपेण संवृण्वती निर्विकल्पकपृष्ठभाविनी घट इति त्रिकल्पिका बुद्धिस्तानेव
 रूपादीनेजोदकाहरणादिक्रियाकारिणो भेदिन इव दर्शयन्ती संवृतिरित्यु-
 च्यते । निराकरोति । न हि रूपादिभ्य इति । अनुशयधीजमुदाटयति ।
 अधार्पाति । निराकरोति मनोमोदकेति । भवन्तु व्यतिरिक्ताः क्रमेता-
 १ । ८ घटा ऽपीत्यत आह सर्वं चेति । यत्संवृतिवत्त्वेन भवतामभिमत ज्ञानं
 यच्च विकल्पक तत्सर्वं विषयादुपयतीति । तस्मात्ततोऽहर्षं संवृतिनिवृत्त्य-
 र्थमनर्थकम् । मा भूत्संवृतिनिवृत्त्यर्थे मिथ्याज्ञाननिवृत्त्यर्थं भविष्यतीति देश-
 यति । ननु च मिथ्याज्ञानमतस्मादपि भवति यथा पुरोपनिर्द्रव्यमिद्र-
 मिति व्यपदिश्यते रजतमिति च न तु शुक्तिरिति तेन यद्यपि सामान्यरू-
 पेण तस्य व्यपदिश्यते ज्ञानं ततश्च तद्वयति तथा ऽपि येन विशेषरूपेण

अथाद्य तु प्रत्यक्षमेदितव्यम् । अन्यथा विकल्पस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । तथा च व्याघात इत्यर्थः । जैमिनिप्रत्यक्षलक्षणं दूषयति । सत्संप्रयोग इति । ४५ । १० यथाश्रुतस्यातिव्याप्तिं संश्लेषेणापि प्रयोगस्य समीचीनता प्रतिपाद्यते । सा च मिथ्याप्रत्यये ऽपि तुल्या । व्यत्यये ऽपि बुद्ध्या बोध्यस्योपस्थापनात् तदिति बोध्यं परामृशति । अस्ति च मिथ्याज्ञाने ऽपि बोध्येन संबन्ध इन्द्रियाणां बोध्यं हि पुरोवर्तिं द्रव्यम् । अथ यथा बोध्यं तादृशा नास्ति संबन्ध इन्द्रियाणां रजतत्वस्य प्रकारस्यासन्निधानात् । हन्ताव्यापकत्व लक्षणदोषः । प्रत्यभिज्ञाया तन्ताप्रकारस्य इन्द्रियेणासंबन्धात् । अपि च प्रामा ण्ये दर्शने अनुमानादिज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षं न भवेत्त हि तत् सत्संप्रयोग- लम् । तस्मादेतदपि परिभाषनीयं सूरिभिरिति । चार्पण्यस्यापि लक्षण- मशुक्तमित्याह श्रोत्रादिवृत्तिरिति । पञ्चानां खल्विन्द्रियाणामर्थाकारेण परिचितानामालोचनमात्रं घृतिरिति सा च सशयादिव्यापकत्वादलक्षणमिति । तस्मिद्भूमिन्द्रियार्थं शक्तिर्योत्पन्नमित्येतदेव लक्षणमिति ॥

प्रत्यक्षलक्षणं समाप्तम् ॥

प्रत्यक्षलक्षणानन्तरमनुमानलक्षणपरं सूचयति ॥

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमिति ।

अथानुमानमिति विदुषत् प्रमाणविशेषरूपलक्ष्यानुयायं एव नाप्रत्यक्ष प्रमाणवित्प्रामाण्यमनुमानस्य सुदूरं प्रतिशिष्यति । दृष्टप्रामाण्यप्रामाण्य- विज्ञानव्यक्तिसाधर्म्येण हि कासा विद्वत्कीनां प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा विद- धीतः । दृष्टसाधर्म्यं चानुमानमेवेति कथं तेनेव तस्याप्रामाण्यम् । अपि चानुमानमप्रमाणमिति वाक्यप्रयोगे ऽस्य विप्रतिपत्तौ सदिग्धं वा पुष्टं प्रत्यर्थंवाच्यं च परपुष्टवचनितो देहधर्मा अपि सदेहाज्ञानविपर्ययासा गौरत्वादिषु प्रत्यक्षा वीक्ष्यन्ते न च तद्दृशनात् प्रतीयन्ते, वचनस्यापि प्रत्य- क्षादन्यस्याप्रामाण्योपगमात् । पुष्टं विशेषमनधिकृत्य तु वचनमपार्थक्यं प्रशु- ष्जानो नाय लौकिको न परीक्षक इत्युन्मतप्रदनवधेयवचनं स्यात् परि- गिष्टं तु परीक्षापूर्वेण निवेदयिष्यते । तस्मादक्रामेणापि प्रमाणमनुमानमुपेत- व्यमिति । लक्ष्यं प्रमाणमेदमनुमानमनूया तत्पूर्वकमिति लक्षणं त्रिधने । अथेत्यानन्तरं उक्तं प्रत्यक्षमनुमानस्य हेतुरिदानीमनुमानं हेतुमद् व्युत्पाद्य- ४६ ।

१८ संप्रति दिग्नागस्य लक्षणमुपन्यस्यति । अपर इति । दूषयितुं कल्प-
 १९ नास्वहृपं पृच्छति । अथ केयमिति । लक्षणवादिन उतरं नामेते । यदृच्छा-
 शब्देषु हि नाम्ना विशिष्टो ऽर्थ उच्यते द्वित्येति । जातिशब्देषु जात्या गौरव-
 मिति । गुणशब्देषु गुणेन शुक इति । क्रियाशब्देषु क्रियया पाचक इति ।
 द्रव्यशब्देषु द्रव्येण ज्ञानत्वं दण्डीति सेयं कल्पना यत्र ज्ञाने नास्त्यर्थतः
 स्वहृपतो वा तत्कल्पनया ऽपोठं तत्प्रत्यक्षं तदिदमाह यत् किल न नाम्ना
 ऽभिधीयते अर्थतः स्वहृपतश्च न जात्यादिभिर्व्यंशदिश्यते । अत्रप्रिवाराप
 शिष्यकारणत्वमाह विषयस्वरूपानुविधायीति । प्रमाणत्वमाह परिच्छेदकं
 व्यवस्थापकम् । ज्ञानतामस्य दर्शयति । आत्मसंवेद्यं स्वप्नेदनादेव तस्य
 कल्पनाहितत्वमपि । यथा ऽऽह प्रत्यक्षहृल्पनापोठं प्रत्यक्षेणैव सिध्यतीति ।
 तत्प्रत्यक्षमिति । तदेतल्लक्षणपदतत्समुद्रायव्यापारनिहृपणेन दूषयति ।
 त इदमिति । अथ नेति । विकल्पयोनयो हि शब्दास्तद्गोचरमभिनिश्रित्ये
 यद्विकल्पा गृह्णन्ति यत्राध्यवस्यन्ति तदुभयमप्यन्यथावृत्तिरूपमवस्तु तस्मान्ना-
 विकल्पकं ज्ञानं तद्गोचरं वा परमार्थसद्गोचरयन्ति विकल्पाः शब्दाश्चेत्ययम-
 भिसंधिः । अपि चास्य वाच्यत्वे भयद्रभ्युपगतप्रामाण्यागमत्रिरोध इत्याह
 अनित्यादीति । शङ्कते अथेति । स्वमसाधारणं हृपं व्यावृत्तमिति यावत् ।
 निराकरोति । सर्वे ऽर्था इति । न हि यथा सम्यग्ज्ञानमधिकृत्य प्रत्यक्षा-
 दिलक्षणं कृतं कीर्तिना तथा दिग्नागेन येनाधिकारान् ज्ञाने व्यवशिष्टेषु कल्पना-
 पोठमिति भावः । ननु यदि स्वहृपतो नाभिधीयते नाभिधेयं तर्हि वस्तु प्रस-
 ज्येत । तथा चायास्तवः स्यात् शब्दो व्यवहार इत्यत आह सर्वस्य चेति ।
 सामान्यविशेषतद्द्वेद्राद् वस्तुचयं तत्र तद्द्वल्लवधिकृत्योक्तं द्वावाकारादिति ।
 सामान्येनेवाकारेणामिधीयते सामान्यान्वितमित्यर्थः । ब्राह्मण इति । मनु-
 ष्यत्वज्ञानिमानित्यर्थः । विशेषमाकारमभिधेयं स्वहृपतो न व्यपदेश्यमित्युक्तं
 न तु सर्वथेति भावः । प्रकृते योजयति एवमिति । आशङ्क्य पूर्वोक्तमिति-
 प्रसङ्गं स्मारयति । यदिदं चेति* । अशाश्वरुपादिशब्दयदव्युत्पन्नः कल्प-
 नापोठशब्दः प्रत्यक्षस्वहृपस्य पाचक इति शङ्कते । अथेति । निराक-
 १५ । ६ रोति । एवमपीति । भयतु कल्पनापोठशब्दे ऽव्युत्पन्ने मा वा भूद्

* यदि चेतीति ह वा पु पाठः ।

गार्थसन्निकर्षेण तृतीयं प्रत्यक्षमेपितव्यम् । लिङ्गलिङ्गिसंबन्धदर्शनमाद्यं प्रत्यक्षमि-
 त्यत्र संबन्धपदेनानुमानाङ्गं संबन्धं विधत्तुं परोक्षान् संबन्धविकल्पाननुमाना-
 नङ्गभूताप्रतिक्षिपति । प्रत्यक्षमिति च तस्य प्रमाणमाह । तथा हि के चिदाव- ४६ । १ ।
 नाभावं तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धनमनुमानाङ्गमाहुः । द्विविधो ह्यर्थः प्रत्य-
 क्षश्च परोक्षश्च । तत्र यो बुद्धो साक्षादात्मोयं रूपे निवेशयति स प्रत्यक्षः । स
 हि स्वविषयाया बुद्धेः जनक इति तमन्तरेण बुद्धिरात्मानमनासादयन्ती तस्य
 सतां निश्चापयतीति युक्तम् । परोक्षस्तु बुद्धौ साक्षात्स्वहृषोपधानसामर्थ्यरहितो
 ऽयुक्तप्रतिपत्तिरेव । न चान्यदर्शने ऽन्यकल्पना युक्ता अतिप्रसङ्गात् । नान्त-
 रीयकतया त्वन्यो ऽप्यन्यं गमयेत् । स हि प्रतिबद्धस्वभावां यथाविधः
 सिद्धस्तथाविधसन्निधानं सूचयति स च प्रतिबन्धो न दर्शनमात्रादपक्षेयस्तथा
 सति स श्यामो मैषतनयत्वात् परिदृश्यमानमैषतनयस्तोमयदित्यप्यनुमानं
 स्यात् । इहापि हि स्तो दर्शनादर्शने । तस्मात्तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धन
 यद् प्रतिबन्धः । यदाह कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियमकात् ।
 अविनाभावनियमो ऽदर्शनात् न दर्शनात् । तथा च लिङ्गविकल्पं विना न
 लिङ्गविकल्पः । न लिङ्गविकल्पो लिङ्गानुभवं विना न लिङ्गानुभवो लिङ्गं
 विना न च लिङ्गं विना लिङ्गिमिति लिङ्गित्वलक्षणाप्रतिभास्यपि धरंपर्येष
 तत्प्रतिबन्धात्तत्रापि संवादको ऽनुमानविकल्प इति । कार्यकारणभावश्चे-
 दमस्मिन्सति भवति सत्त्वापि तदन्येष्वस्मिन्नसति न भवत्येवमाकारो
 नान्यदव्यतिरेकाभ्यामतिरिच्यते । तौ च प्रत्यक्षगुणभाविना विकल्पेनावसी-
 येते । तथा हि सत्यग्नौ धूम इति प्रत्यक्षमेव विकल्पानुगतव्यापारमध्य-
 यस्यति । असति शानौ न धूम इत्यपि प्रत्यक्षमेव । न ह्यग्निधूमानुपल-
 भावन्यावतस्तद्विविक्तवस्तुषलम्भात् । नाप्यनयोर्व्यतिरेको ऽन्यस्ताद्विविक्ता-
 द्दस्तुनः । एवं तादात्म्यमपि विषय्ये बाधकप्रमाणोपपत्त्या निश्चेतव्यम् ।
 यथा सत्यस्य क्षणिकतया सह तादात्म्यं विषये ऽक्षणिके क्रमाक्रमयोर्व्योपक-
 योरनुपलम्भाक्षिप्यते तस्मात्तादात्म्यतदुत्पत्तिन्यामेव प्रतिबन्धो नान्यत
 इति । अत्रोच्यते । सत्यं यत्किं चित् क्व चिद् दृष्टं तस्य यत्र प्रतिबन्धः
 तद्विदस्तस्य तद्गमकं तवेत्यनुवानीमः । स एव तु प्रतिबन्धो न तावत्त-
 द्दुत्पत्त्या सम्भवति । का युनरियं तदुत्पत्तिधूमस्य किं घन्हनन्तरं भावः

तद्व्यर्थः । लक्षणसूत्रतात्पर्यमाह अनुमानेति । तदेव स्फुटव्यति अनेनेति ।
समानजातीयानि प्रमाणतया प्रत्यक्षादीनि असमानजातीयानि चानुमानामा-
सादीनि यथा क्षणिकत्वादिषु सत्त्वादीनि । स्यादेतद्वतिव्यापकमेतत्पूर्वकत्वं
तदिति हि प्रत्यक्षं परामृपत्यानन्तर्यात् । तथा च प्रत्यक्षपूर्वकत्वमनुमान-
स्येवागमस्मृतिसंशयविपर्ययासानामप्यस्तीति तान्यप्यनुमानं प्रसज्येरन् । अनु-
मानादिपूर्वकं चानुमानं न प्रत्यक्षपूर्वकमिति नानुमानं स्यादनुमानलक्षणेनाव्या-
पनात् । तस्मादव्याप्यतिव्याप्तिभ्यामलक्षणमेतदित्यत आह तत्पूर्वकमिति ।
तत्पूर्वकमित्याशुत्या त्रियहृषयप्रदर्शनम् । तत्र प्रथमे त्रियहे तानीत्यनन्तरं
मूषमुल्लङ्घ्य शिभागमूषगताः प्रत्यक्षादयः संबन्धनीया योष्यत्वात् । यथा ऽऽहुः
यस्य येनामिसबन्धो दूरस्थस्यापि तस्य स इति । तदनेन लक्षणस्याव्याप्तिः
परिहृता । तदिदमाह यदा तानीति । नन्वेवं प्रत्यक्षपूर्वकमिति भाष्यविरोध
इत्यत आह पारम्पर्येणेति । पारम्पर्येण हि प्रत्यक्षपूर्वकत्वमुक्तं भाष्यकृता
तस्मान्न विरोध इति । अतिव्याप्तिनिरासाय द्वितीयं त्रियहं विद्युणोति । यदा
ऽपीति । ते इति त्रियहे अनन्तरमूषगतमेव प्रत्यक्षपदं संबध्यते । तथा च द्वे
प्रत्यक्षे पूर्वयस्य प्रत्यक्षस्य लिङ्गपरामर्षज्ञानस्य प्रत्यक्षफलस्य तदिदं तत्पूर्वकं
प्रत्यक्षं तनु स्वविषये प्रत्यक्षमप्यनुमेयार्थप्रत्ययं कुर्वदनुमानम् । तदिदं तदि-
त्युच्यते । अत्रापि प्रत्यक्षग्रहणमुपलक्ष्यम् । अनुमाने इत्याद्यापि दृष्टव्यम् ।
स्यादेतत् । संबन्धग्रहणसमये यदन्तर्द्वयगोचरं प्रत्यक्षं प्रथममथ तदर्थविषये
द्वितीये प्रत्यक्षे सति या तत्पदविषया स्मृतिरुत्पद्यते सा ऽपि प्रत्यक्षद्वयपूर्वा ।
यत्र लिङ्गलिङ्गिसंबन्धस्मृतिरपि प्रत्यक्षद्वयपूर्वेति तदवस्थेतिव्याप्तिरित्याशय-
ः । न वान्युच्यति । कतरं द्वे इति । उतरं लिङ्गैति । सर्वसंदेहेष्विदमुपनिष्ठते ।
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति भावः । न च द्वितीयलि-
ङ्गदर्शनं व्याप्तिस्मरणसमये विनश्यदवस्थमप्यस्ति व्याप्तिस्कारोद्बोधसमयज-
न्मना स्यलनितेन संस्कारेणास्य व्याप्तिस्मरणसमये विनाशात् । विनश्यदव-
स्थस्य द्वितीयलिङ्गदर्शनस्य व्याप्तिस्मरणेन सह योगपटो ऽपि तयोः परस्पर-
प्राप्तानभिन्नतया मियो घटनायोगात् । न चात्मा ते घटयिष्यतीति युक्तम् ।
वृत्त्या लक्ष्यं घटयेद् न स्वहृषतः तस्मादुभाव्यामुत्पन्नं परामर्षज्ञानमिन्द्रि-

याद्यैसन्निकर्षं तृतीयं प्रत्यक्षमेवितव्यात् । लिङ्गलिङ्गसंबन्धदर्शनमादां प्रत्यक्षमि-
 त्यत्र संबन्धपदेनानुमानाङ्गं संबन्धं धिवत्तन् परोक्तान् संबन्धविकल्पाननुमाना-
 नङ्गभूताप्रतिविपत्ति । प्रत्यक्षमिति च तस्य प्रमाणमाह । तथा हि के चिदधि- ४६ । १
 नामाव तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धनमनुमानाङ्गमाहुः । द्विविधो ह्यर्थः प्रत्य-
 क्षश्च परोक्षश्च । तत्र यो बुद्धो साक्षादात्मीयं रूपं निवेशयति स प्रत्यक्षः । स
 हि स्वविषयाया बुद्धेः जनक इति तमन्तरेण बुद्धिरात्मानमनासादयन्ती तस्य
 सता निश्चापयतीति युक्तम् । परोक्षस्तु बुद्धौ साक्षात्स्वरूपोपधानसामर्थ्यरहितो
 ऽयुक्तप्रतिपत्तिरेव । न चान्यदर्शने ऽन्यकल्पना युक्ता अतिप्रसङ्गात् । नान्त-
 रीयकतया त्वन्धो ऽप्यन्धं गमयेत् । स हि प्रतिबद्धस्वभावावो यथाविधः
 सिद्धस्तथाविधसन्निधानं सूचयति स च प्रतिबन्धो न दर्शनमावादयसेयस्तथा
 सति स श्यामो मेघतनयत्वात् परितृश्यमानमेघतनयस्तोमवदित्यप्यनुमानं
 स्यात् । इहापि हि स्तो दर्शनादर्शने । तस्मान्नादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धन
 श्च प्रतिबन्धः । यदाह कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
 अविनाभावनियमो ऽदर्शनात् न दर्शनात् ॥ तथा च लिङ्गविकल्पं विना न
 लिङ्गविकल्पः । न लिङ्गविकल्पे लिङ्गानुभवं विना न लिङ्गानुभवो लिङ्गं
 विना न च लिङ्गं विना लिङ्गमिति लिङ्गिस्वसत्त्वाप्रतिभास्यपि पारंपर्येण
 तत्प्रतिबन्धात्तथापि सधादको ऽनुमानविकल्प इति । कार्यकारणभावश्चे-
 दमस्मिन्नसति भवति सत्स्वपि तदन्वेष्यस्मिन्नसति न भवत्येवमाकारो
 नान्वयव्यतिरेकाभ्यामतिरिच्यते । तौ च प्रत्यक्षपृष्ठभाविना विकल्पेनावसी-
 येते । तथा हि सत्यमो धूम इति प्रत्यक्षमेव विकल्पानुगतव्यापारमध्य-
 धस्यति । असति धानो न धूम इत्यपि प्रत्यक्षमेव । न ह्यग्निधूमानुपल-
 म्भायन्यावत्सल्लिङ्गवस्तूपलम्भात् । नाप्यनयोर्व्यतिरेको ऽन्यस्त्विद्विक्ता-
 दस्तुनः । एवं तादात्म्यमपि विपर्यये बाधकप्रमाणोपपत्त्या निश्चेतव्यम् ।
 यथा सत्वस्य क्षणिकतया सच्च तादात्म्यं विपत्ते ऽवधिके क्रमाक्रमयोर्व्यापक-
 योरनुपलम्भाद्विश्चयीयते तस्मान्नादात्म्यतदुत्पत्तिम्यामेष प्रतिबन्धो नान्यत
 इति । असौध्यते । सत्यं यत्किं चित् क्व चिद् दृष्ट तस्य यत्र प्रतिबन्धः
 तद्विदस्तस्य तद्गमकं तचेत्यनुजानीमः । स एव तु प्रतिबन्धो न तावत्त-
 दुत्पत्त्या सम्भवति । का पुनरियं तदुत्पत्तिधूमस्य किं घन्घानन्तरं भावः

सद्व्यर्थः । लक्षणसूचतास्यार्थमाह अनुमानेति । तदेव स्फुटयति अनेनेति ।
समानजातीयानि प्रमाणतया प्रत्यक्षादीनि असमानजातीयानि चानुमानामा-
सादीनि यथा क्षणिकत्वादपि सत्त्वादीनि । स्वादेतदतिव्यापकमेतत्पूर्वकत्वं
तदिति हि प्रत्यक्ष परामृत्प्यानन्तर्येण । तथा च प्रत्यक्षपूर्वकत्वमनुमान-
स्येवागमस्फुटिसशयत्रिव्योसानामप्यस्तीति तान्धप्यनुमानं प्रसज्येरन् । अनु-
मानादिपूर्वकं चानुमानं न प्रत्यक्षपूर्वकमिति नानुमान स्यादनुमानलक्षणेनाव्या-
२ पनात् । तस्मादेव्याप्यतिव्याप्तिभ्यामलक्षणमेतदित्यत आह तत्पूर्वकमिति ।
तत्पूर्वकमित्यावृत्त्या विग्रहचयप्रदर्शनम् । तत्र प्रथमे विग्रहे तानीत्यनन्तर
सूत्रमुल्लङ्घ्य विभागसूत्रगताः प्रत्यक्षादयः संबन्धनीया योग्यत्वात् । यथा ऽऽहुः
यस्य येनाभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य स इति । तदनेन लक्षणस्याव्याप्तिः
परिहृता । तद्विदमाह यदा तानीति । नन्वेव प्रत्यक्षपूर्वकमिति भाष्यविरोध
इत्यत आह पारस्पर्येणेति । पारस्पर्येण हि प्रत्यक्षपूर्वकत्वमुक्तं भाष्यकृता
तस्मान्न विरोध इति । अतिव्याप्तिनिरासाय द्वितीय विग्रहं विन्योति । यदा
ऽपीति । ते इति विग्रहे अनन्तरसूत्रगतमेव प्रत्यक्षपदं संबध्यते । तथा च द्वे
प्रत्यक्षे पूर्वं यस्य प्रत्यक्षस्य लिङ्गपरामर्षज्ञानस्य प्रत्यक्षफलस्य तद्विद तत्पूर्वकं
प्रत्यक्षं तत्तु स्वविषये प्रत्यक्षमप्यनुमेयार्थप्रत्ययं कुर्वदनुमानम् । तद्विद तद्वि-
त्युच्यते । अथापि प्रत्यक्षग्रहणमुपलक्षार्थम् । अनुमाने इत्याद्यापि द्रष्टव्यम् ।
अप्यदितत् । संबन्धग्रहणसमये यदतदर्थेगोचरं प्रत्यक्षं प्रथममथ तदर्थविषये
द्वितीये प्रत्यक्षे सति या तत्पदविषया स्मृतिस्त्वद्यते सा ऽपि प्रत्यक्षद्वयपूर्वा ।
एवं लिङ्गाङ्गिङ्गिसंबन्धस्मृतिरपि प्रत्यक्षद्वयपूर्वेति तदवस्थेतिव्याप्तिरित्याशयः
। < वानुच्छति । कतरं द्वे इति । उतरं लिङ्गेति । सर्वसंदेहेद्विदमुपतिष्ठते ।
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति भावः । न च द्वितीयलि-
ङ्गदर्शनं व्याप्तिस्मरणसमये विनश्यदयस्यमप्यस्ति व्याप्तिस्कारोद्बोधसमयज्ञ-
ान्यभा स्थानितेन संस्कारेणास्य व्याप्तिस्मरणसमये विनाशात् । विनश्यदय-
स्यस्य द्वितीयलिङ्गदर्शनस्य व्याप्तिस्मरणेन सह योगपक्षे ऽपि तयोः परस्पर-
घातोऽभिन्नतया मिथो घटनायोगात् । न चात्मा ते घटयिष्यतीति युक्तम् ।
वृत्त्या परस्परं घटयेद् न स्युहपतः तस्मादुमाभ्यामुत्पन्न परामर्षज्ञानमिन्द्रि-

करत्वात् । न चानुपलब्धयन्तराद्यपि तन्निषेधे प्रभवन्ति । तस्मादनन्तर-
मेवेत्यवधारणाभावात्त्रैयं कार्य्यकारणभावावधारणं युक्तम् । न च यदन्य-
सहितानन्तरमुपलब्धं तन्नदन्यरहितातस्माद्भवद्विज्ञानातीयं भवति उक्तं
हि रासभसहिताद् घट्टेर्गानुशो धूमस्तादृश एव तद्विरहितादुद्धैरिति ।
तस्मादेवंविधा शङ्कापिशाची स्वनिवारकं तदुत्पत्तिनिरस्यमास्कन्दती न
शक्या निवारयितुम् । अपि चास्तु तदुत्पत्तिनिरस्यः तथा ऽपि कस्मात्कारण-
मन्तरेण न कार्य्यं भवति । तथा च सत्यनपेक्षतया कादाचित्कत्वविशति-
रिति चेद् यथा ऽऽह । नित्यं सत्वमसत्त्वं वा हेतोरस्थानपेक्षणात् । अपेक्षितो
हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भव इति । अस्तु तर्हि स्वन्धः स्वामात्रि-
कतया अन्यानपेक्षो ऽव्यभिचारी गमकत्वाङ्गम् । स च यो वा स वा
भवतु कृतं कार्य्यकारणभावावधारणायामेन । यथा चेततथा ऽप्ये वश-
यिष्यामः । अपि च कार्य्यात् कारणमनुमीयमानं ततः पूर्वमेवानुमीयित
न तु वर्तमानकालम् । न हि हेतुसत्ता कार्य्यकाला कार्य्योत्पादाङ्गमपि तु
तत्पूर्वकाला । न हि नदीपूरमेदः स्वसत्तासमवर्तति यपि गमयत्यपि तु
तत्पूर्वकालम् । तत्काल तु न तस्य कारणमत एव साधकसाधकप्रमाणा-
भावेन तत्कालप्रतीतिं वर्षे सद्विधाना न तदर्शिनः प्रवर्तन्ते । एवं धूमा-
दप्यग्निस्तत्पूर्वकाल एवानुमीयित न तु वर्तमानकालः तथा च सति न
तदर्शिनस्तत्र निःशङ्कं प्रवर्तन्ते । अपि च रसादन्यदूष रससमानकालमनु-
मिमते ऽनुमातरः न चानयोरस्ति कार्य्यकारणभावः तादात्म्यं वा ।
यद्युच्येत तत् पूर्वोभ्यो रूपरसगन्धस्पर्शबोभ्यो रसबोयो जायते । स स्वका-
रणं पूर्वरूपवर्णमनुमापयन् यादृशा तेन चानितस्तादृशमेवानुमापयति
स चानुमापकरसवर्णसमानकालरूपवर्णान्तरजनक एव स्वकारणमिति तादृ-
शमेव गमयति तथा च कार्य्यसमानकालरूपानुमानविद्धिः । एतेन धूमालु-
मानं व्याख्यातम् । यथा ऽऽह एकसामय्यधीनस्य रूपदेरसतो गतिः ।
हेतुधर्ममनुमानेन धूमेन्धनविकारवदिति । अथोच्यते । यो ऽयं गमकर-
ससमानकालो रूपवर्णः स किं तज्जनकस्य रूपवर्णस्य स्वभाव उक्त
तत्स्वभावात्प्रसिद्धको ऽस्यभाषभूतः । न तावत्स्वभावात् एकस्मिन्नभिन्ने जन्म-
जनकभावात्प्रवर्तते । तस्य भेदाप्यवत्त्वात् । तदस्वभावाभूतः कथं तद-

स तादृशो ऽस्ति रासमस्यापि तत्प्रतिबद्धो ऽपि धूम स्यात् । अथ तदनन्तरमेव भाव न च रासमानन्तर भवन्नपि तदनन्तरमेव भवति तस्मिन्सत्यप्यसत्यभेदो तदभावात् । असत्यपि तस्मिन्सत्याद्रैन्धनवति यद्वा तद्भावात् । अथ यद्यपि धूमस्य वह्निभावात्तु विधान तत्रोपलब्ध तथा ऽपि देशान्तरादिषु तद्भावे ऽस्य कुतस्त्य । तथा हि भूयो भूयो रासभे दृष्टे धूमो दृष्टस्तदभावे चादृशो न स तत्कार्यम् । तज्जातीयस्यैव धूमस्य रासभ विना सति यद्वा भावादेव सत्यप्यनो पिशाचेन जनितो धूम क्व चिद्वेशादेो तज्जातीय एव रासभयद्वद्भावे ऽपि पिशाचादेव भविष्यतीत्यवश्य शङ्का भाव्य नियामक्रमपश्यताम् । न च सति भावमात्र नियामक तस्य रासभादिष्वत्रिशेषात् । तदनन्तरमेवेति चावधारणस्य च शङ्कायामभावात् । अवधारणेन तु शङ्कापनयने परस्परश्रयप्रसङ्गात् । स्यादेतत् । यो यो धूमो दृष्ट स सर्वस्तापदाद्रैन्धनसहितवह्न्यनन्तरमेव न पिशाचानन्तरं स च कादाचित्ककस्या निमित्तमपेक्षमाणो यदनन्तरमेव गम्यते तदेवाप्रतीतव्यभिचार निमित्त करोति न तु प्रतीतव्यभिचारं रासमादि । नापि सर्वथा ऽनुपलब्धपूर्वपिशाचादि यदि न तन्निमित्त कस्माद्विना ऽपि वह्नि क्व चिदुमो नोपलभ्यते । अथासौ सर्वथा वह्निसहित तथा सत्याद्रैन्धनवत् कथं वह्निरपि न कारण कारण चेत् कथं तमन्तरेण धूमभावशङ्का । अकारणस्य हि कार्यस्य नित्य सत्वमसत्य वा स्यादनपेक्षत्वात् कादाचित्कत्वम् । नाप्यनेक कारणमकारणत्वप्रसङ्गादेव । वह्न्यनन्तरमेव भाव इति हि धूमस्य वह्निकार्यत्वम् । स चेदवह्नोरप्यनन्तर नैवकारार्थं स्यादिति न वह्ने कार्यम् । एतदन्यस्यापि न कार्यं न ह्यन्यानन्तरमेव भवति वह्नोरप्यनन्तर भावात् तत्तश्चाहेतुको धूम स्यात् । तथा च कादाचित्कत्वव्याहृति । सत्यम् । तत्कार्यत्वसिद्धौ स्यादेव तदेव तु तदनन्तरमेव भाव इत्येवमुच्यते नास्ति । यद्यपि विना वह्नि नोपलब्धो धूमो यद्यपि च पिशाचानन्तर नोपलभ्यते तेषामनुपलब्धे तथा ऽपि पिशाचकार्यं एव धूमस्य तत्र वह्नि कुतश्चित्स्वहेतोरुपनिपतितो रासभ इव न धूमस्य जनकस्तेन तदभावे ऽपि तज्जातीय एव कारणभेदजन्मा कदा चित्कादाचित्को धूम स्यादित्यनिवृत्तिरेव शङ्काया । न च दृष्टसम्भवे नादृष्ट कल्पयितुं युक्तमिति शक्यं भवद्विधेकुम् । अनुपलब्धिलक्षणप्राप्त्याशङ्कानिरा-

तदात्म्यं सिद्धमिति । तदयुक्तम् । यथा हि सामानाधिकरण्यं न भाषानामभे-
दसाधकं जात्यादिशब्दा हि जात्यादीन् निमित्तीकृत्य द्रव्ये वर्तन्ते । तच्चाधिक-
रणमेकमिति सामानाधिकरण्यमश्नुवते । न पुनर्जात्यादीन्यपि मिथो मिश्र-
यन्ति । शब्दसमानविषयाणां विकल्पानामपीयमेव गतिः । तस्माद्यच्च गम्यग-
मकभावो न तत्र तादात्म्यं यत्र तादात्म्यं न तत्र गम्यगमकभाव इति सिद्धम् ।
यत्तु विदिताशिशपाव्यवहारमविदितवृक्षव्यवहारमुच्चायां शिशपायां वृक्षशब्दः
प्रयुक्तः तस्मादुच्चत्वमेव वृक्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्यमानं भूतं प्रति शिश-
पात्वेन वृक्षव्यवहारमात्रं साध्यते वामनायामपि शिशपायां वृक्ष इति व्यवह-
र्तव्यं शिशपामावाचानुबन्धित्वाद्बृक्षत्वस्येति । तत्रापि चेद्बृक्षव्यवहारः साध्यः शिश-
पाया भिन्न इति न तादात्म्यम् । व्यवहारयोग्यता चेत् सा शिशपाया अभिन्नेति
न गम्यगमकभावः । व्यावृत्तिभेदे चेत्तम् । तस्मात्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां प्रति-
बन्ध इति मनोरथमात्रम् । यच्च वैशेषिकैः चतुष्कारैः संबन्ध उच्यते अस्येदं
कार्यं कारणं संबन्धेकार्यसमवायि विरोधि चेति लौकिकमिति । अत्रापि संब-
न्धिपदेनैव सर्वेषसंयहाच्च शेषाभिधानं व्यर्थम् । न च संबन्धिपदोपासस्यातिप्र-
सक्तिः शेषपदैर्विचार्यते । तथा सति शेषपदान्येव सन्तु कृतं संबन्धिपदेन तेभ्य
एव संबन्धिभेदानामधिगतेः । न चैवं चातुर्विध्यं संबन्धस्यानुमानाङ्गस्य । तद्वे-
प्यते । तथा च संबन्धिपदस्य सर्वमावाचरोधे* इतिव्याघ्रिः । अपि च भूतं सर्वम-
भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य कथं विरोधि तद्वि तदनुकूलमेव । एवमभूतमपि वयं
भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्याप्रतिकूलम् । सर्वं भूतो नकुलजयो न भूतस्य सर्वपर-
जयस्य विरोधी नाप्यभूतो ऽसावभूतस्य विरोधी येषां पुनर्विरोधः तेषामन्यत-
मदन्यतमस्य न लिङ्गमपि तु प्रतिषेपकमेव । एतेनैव भाषानिमित्तसंयोगिविरो-
धिषहचारिभिः । स्वस्वामिष्यद्याताद्यैः साध्यानां सप्रधानुमेत्यपि पराकृतं
वेदितव्यम् । तस्माद्यो घा घ वा ऽस्तु संबन्धः क्लेयलं यस्यासौ स्वाभाविको
नियतः स एव गमको गम्यश्चेतरः संबन्धीति युज्यते । तथा हि धूमा-
दीनां घृणादिसंबन्धः स्वाभाविकः । न तु घृणादीनां धूमादिभिः । ते हि
विना ऽपि धूमादिभिस्तुल्यन्ते । यदा त्वार्देन्धनादिसंबन्धमनुभवन्ति
तदा धूमादिभिः सह संबध्यन्ते । तस्माद्घृणादीनामार्देन्धनाद्युपाधिकृतः

* संबन्धमावाचरोध इति च पु पाठः ।

नुमाननिश्चयी । तदयच्छेदकत्वादिति चेत् । ननु नैतावता ऽप्यस्य कार-
णभाय इति कथं कार्यं हेतोर्गम्येत । विशिष्टेन कारणस्यभावेनास्वभावो
ऽप्यसाधात्तप्यते विशेषणतयेति चेत् । नन्वात्तप्यते चाप्यतद्व्यनयोन्तर
सा किं कारणानुमितिः प्रागप्यनुमितिसमये पश्चाद्वा । न तावत् प्राग् न हि
सतामात्रेण कारणं तद्गमयत्यभिप्रसङ्गात् । किं तु स्वज्ञानेन । न च कार्य-
मस्य गमकमकारणत्वादित्युक्तम् । अत एवानुमितिसमये ऽप्यगमक स्वज्ञा-
नेन गमकत्वादुभयोरच ज्ञानयोः सह भवतोः सत्येतरविपाणयत् कार्य-
कारणभावाभावात् । तथा च रसात्कार्य्यातत्कारणं रूपमनुमातव्यं तत-
श्चानुमिताद्रूपात् कारणात्कार्य्यं रससमानकालं रूपमनुमातव्यं तथा
च कारणात् कार्य्यानुमानं तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्याममूदिति नाभ्यामेव प्रति-
घन्यसिद्धिः । लौकिकानां चेतद्रसाद्रूपानुमानं न चेतं पिशितवस्तुषः
क्षणानामन्योन्यभेदमध्ययस्यन्ति । न चानध्ययस्यन्तः प्रवृत्तिरूपोत्पादन-
सामर्थ्यं रसहेतु रूपमनुमातुमुत्सहन्ते । न च स्थलेक्षणानुरोधेन लक्ष्यस्या-
न्ययाकरणं युक्तं परीक्ष्यकारिणामतिथितलोकमर्यादानां तेषां तत्त्वानुप-
पत्तेः । यथा ऽऽहुः सिद्धानुगममात्रं च कर्तुं युक्तं परीक्षकैः । न सर्वलोक-
सिद्धस्य लक्षणेन निश्चयनमिति । अपि चाद्यतनस्य सवितुहृदयस्य ह्यस्त-
नेन सवितुहृदयेन चन्द्रोदयस्य च समानकालस्य समुद्रवृष्ट्या मध्यनक्ष-
त्रवृष्ट्या चण्डमास्तमयोदयस्य न कार्य्यकारणभायस्तादात्म्यं वा । अथ च दृष्टी
गम्यगमकभायः । अपि च तादात्म्ये कथं गम्यगमकभायं न हि तदेव
कर्म कर्तुं चेति युक्तम् । तस्य भेदाशयत्वात् । यद्यपि च वृक्षत्वशिगणपात्ये
परमाद्यतो न भिन्ने तथा ऽपि भेदान्तरप्रतिषेधाप्रतिषेधाभ्यां कल्पिताभेदक-
योगम्यगमकभाय इति चेद् न । यास्तावमेष वृक्षत्वशिगणपात्ययोगैर्दमु-
पादयिष्यामः । अपि च कल्पनिकमपि रूपं विशार्य्यमाणं न यथा भिन्नमेवम-
भिन्नमपि न मयति । धन्वनो ऽपि तुच्छस्यप्रसङ्गात् । कल्पनिकस्यास्तावत्येव
तत्त्वानुपपत्तेः । तस्मात्कल्पनाच्छब्दयोर्न धन्वु तादात्म्यम् । नापि परस्परं
तथा सति टय्यपर्यियवृक्षशिगणपादियकल्पानां शब्दानां च पर्यायत्वप्रसङ्गात् ।
स्यादेतत् । कल्पना भेदविरहिता भेदमुल्लिखन्त्यपि परस्परमेवामभेदमवगा-
हते । समानाधिकरण्याकारत्वाद् अमेदानुसारेण तदनुपपत्तेः । तथा च

तदात्म्यं सिद्धमिति । तदयुक्तम् । यथा हि सामानाधिकरण्यं न भावानाममे-
दसाधकं जात्यादिशब्दा हि जात्यादीन् निमित्तीकृत्य द्रव्ये वर्तन्ते । तन्नाधिक-
रण्यमेकमिति सामानाधिकरण्यमशुभते । न पुनर्जात्यादीन्मपि मियो मिश्र-
यन्ति । शब्दसमानविषयाणां विकल्पानामधीयमेव गतिः । तस्माद्यत्र गम्यग-
मकभावो न तत्र तादात्म्यं यत्र तादात्म्यं न तत्र गम्यगमकभाव इति सिद्धम् ।
यत्तु विदितशिशयाव्यवहारमविदितवृत्तव्यवहारमुच्चायां शिशयायां वृत्तशब्दः
प्रयुक्तः तस्मादुच्यत्वमेव वृत्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्यमानं मूढं प्रति शिश-
यात्वेन वृत्तव्यवहारमात्रं साध्यते यामनाग्रामपि शिशयायां वृत्त इति व्यवह-
रैव्यं शिशयामात्रानुबन्धित्वाद्बुद्धत्वस्येति । तथापि चेद्बुद्धव्यवहारः साध्यः शिश-
याया मिन्न इति न तादात्म्यम् । व्यवहारयोग्यता चेत् सा शिशयाया अभिप्रेति
न गम्यगमकभावः । व्यावृत्तिमेदे शोक्तम् । तस्मात्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां प्रति-
चन्य इति मनोरथमात्रम् । यच्च वैशेषिकैः चतुष्पाकारः संबन्ध उच्यते अत्येदं
कार्यं कारणं संबन्धोकार्यसमवायि विरोधि चेति लौकिकमिति । अपापि संब-
न्धिपदेनैव सर्वेषसंग्रहात् शेषाभिधानं व्यर्थम् । न च संबन्धिपदोपात्तस्मात्प्र-
सक्तिः शेषपदोर्नैवाप्यती । तथा सति शेषपदान्येव सन्तु कृतं संबन्धिपदेन तेभ्य
एव संबन्धिमेदानामधिगतेः । न चैव चातुर्विध्यं संबन्धस्यानुमानाङ्गस्य । तच्चे-
प्यती । तथा च संबन्धिपदस्य सर्वमात्रावरोधे* इतिव्याप्तिः । अपि च मूर्तं वर्षम-
मूर्तस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य कथं विरोधि तद्वि तदनुकूलमेव । एवमभूतमपि वर्ष
मूर्तस्य वाय्वभ्रसंयोगस्याप्रतिकूलम् । एवं मूर्तो नकुलजयो न भूतस्य सर्वपरा-
जयस्य विरोधी नाप्यभूतो ऽसावभूतस्य विरोधी शेषां पुनर्विरोधः तेषामन्यत-
मदन्यतमस्य न लिङ्गमपि तु प्रतिषेधकमेव । एतेनैव मात्रानिमित्तसंयोगिविरो-
धिसहचारिभिः । स्वस्थामिश्रव्यघाताद्यैः साध्यानां सप्रधानुमेत्यपि पराकृतं
वेदितव्यम् । तस्माद्यो वा स वा ऽस्तु संबन्धः केवलं मस्यासौ स्याभाविको
नियतः स एव गमको गम्यरचेतरः संबन्धीति मुञ्चते । तथा हि धूमा-
दीनां वृद्धादिसंबन्धः स्वभाविकः । न तु वृद्धादीनां धूमादिभिः । ते हि
विना ऽपि धूमादिभिस्तुलभ्यन्ते । यदा ह्याद्रेन्थनादिसंबन्धमनुभवन्ति
तदा धूमादिभिः सह संबन्ध्यन्ते । तस्माद्दृष्टादीनामाद्रेन्थनाद्युपाधिकृतः

* संबन्धमात्रावरोध इति न पु- पाठः ।

संबन्धो न स्वाभाविकः ततो न नियतः । स्वाभाविकस्तु धूमादीनां घट्टा-
 द्विसन्ध उपाधेरनुपलभ्यमानत्वात् । क्व विद्व्यभिचारस्यादर्शनादनुपलभ्य-
 मानस्यापि कल्पनानुपपत्तेः । अतो नियतः संबन्धो ऽनुमानाङ्गम् । न चादृ-
 श्यमाने ऽपि दर्शनानर्हत्या साधकत्राधकप्रमाणाभावेन सद्विद्यमान उपाधिः
 स्वाभाविकत्व प्रतिबध्नातीति साम्प्रतम् । अथशय शङ्कया भवितव्य नियाम-
 काभाषादिति दत्ताप्रकाशा खल्विव प्रमाणमर्यादातिरिक्तमेव शङ्कापिशाची
 लब्धप्रसरा न क्व चिन्नास्तीति नायं क्व चित्प्रपत्तेति । सर्वथैव कस्य चित्कथ
 चिदनर्थस्य शङ्कास्पदत्वात् । अनर्थशङ्कायाश्च प्रेषायता निवृत्त्यङ्गत्वात् ।
 अन्तत स्त्रिग्यात्रपानोपयोगेष्वपि मरणाद्विदर्शनात् । तस्मात्प्रामाणिकलोक-
 याचामनुपलभ्यता यथादर्शन शङ्कनीयम् । न त्वदृष्टपूर्वमपि विशेषस्मृत्य-
 पेशो हि सशयो नास्मृतेर्भवति न च स्मृतिरननुभूतधरे भवितुमर्हति ।
 तस्मादुपाधि प्रयत्नेनान्विद्यन्ते ऽनुपलभमाना नास्तीत्यवगम्य स्वाभाविकत्व
 सन्धस्य निश्चिनुमः । स्यादेतदन्येनान्यस्य सहकारेण चेत्स्वाभाविकः
 संबन्धो भवेत् सर्वे सर्वेण स्वभावतः संबध्येत । तथा च सर्वे सर्व-
 स्माद्गम्येन । अथान्यस्य चेद् अन्यत् कार्ये कस्मात्सर्वे सर्वेस्य न
 भवति । अन्यत्वाविशेषात् । ततश्च स श्वातिप्रसङ्गः । यद्युच्येत न प्रा-
 स्यमात्राः पर्यानुयोज्याः तस्मादन्यत्वाविशेषे ऽपि क्व चिदेव कारणं कार्ये
 च किं चिदिति । नन्वेव स्वभाषानामनुयोगो भिन्नानामकार्यकारणभूतान-
 मपि स्वभावप्रतिबन्धे तुल्य एव । तस्माद् यत्किं चिदेतत् । क. पुनः प्रमा-
 णेन स्वाभाविकः संबन्धो गृह्यते । प्रत्यक्ष संबन्धिषु प्रत्यक्षेण । यदाह
 लिङ्गलिङ्गिसंबन्धदर्शनमाद्यमिति । यदा तावत्प्रथम वह्निधूमयोः सह-
 द्रैन्धनयोः संबन्ध पश्यति तदा द्वयोरपि किं स्वाभाविकः संबन्धः शोपा-
 धिको वा अथ धूमस्योपाधिको घटे स्वाभाविकः वह्नेस्त्योपाधिको धूमस्य
 स्वाभाविक इति न शक्य निर्द्धारयितुम् । तत्र वह्नेरनाद्रैन्धनस्य विना
 धूममयोगेनकाटो दर्शनाद् आद्रैन्धनोपाधिरस्य धूमेन संबन्धो न तु
 स्वाभाविक इति निरचीयते । धूमविशेषस्य तु विना वह्निमनुपलभ्यात्
 उपाधिभेदस्य चादृश्यमानस्य कल्पनायां प्रमाणाभावाद् विशेषस्मृत्यवे-
 सस्य च सशयस्यानुपलब्धपूर्वे अनुपादाद् उत्पादे चाऽतिप्रसङ्गात् प्रेष-

प्रत्ययानुच्छेदात् स्वाभाविकः संबन्धो ऽवधार्यते । तद्विदमवधारण न मानसम् अनवेद्यस्य मनसो बाह्यप्रवृत्तावन्धवधिराद्यभावप्रसङ्गात् । भूयोदश-
नसापेक्षस्य च प्रवृत्तेः प्रमाणान्तराणात् । न हि मनो त्रिमितमित्येव मानसं
प्रत्यक्षं भवति । तथा सति न किं विदमानसं प्रत्ययमात्रस्य मनोनिनि-
तत्वात् । तत्रैवसाधारणकारणापेक्षया च तत्प्रमाणश्रवणदेशे स्वभावि भूयोद-
शेनमसाधारणमिति प्रमाणान्तरं जातम् । तस्मादभिज्ञातमणिभेदतत्त्वसू-
योदशेनत्रयितसंस्कारसहितमिन्द्रियमेव धूमादीनां घृष्टादिभिः स्वाभाविक-
संबन्धव्याप्तीति युक्तमुत्पश्यामः । एवं मानान्तरविदितसंबन्धिषु मानान्तरा-
ण्येव यथास्वं भूयोदशेनसहायानि स्वाभाविकसंबन्धग्रहणे प्रमाणानुवृत्त-
व्यानि स्वभावतश्च प्रतिघट्टा हेतवः स्वसाध्येन यद्वि साध्यमन्तरेण भवे-
युः स्वभावादेय प्रच्यवेरन्निति तर्कसहायेरनिरस्तसाध्यव्यतिरेकपृतिर्सेद्धा
यश्च घृष्टास्तश्च स्वसाध्यमुपस्थापयन्त्येव । न च श्यामादिषु मैत्रतनयादीनां
स्वाभाविकप्रतिबन्धसंबन्धः अत्रपानपरिणतिभेदम्योपाधेः श्यामताया मैत्र-
तनयसंबन्धं प्रति विद्यमानत्वेन मैत्रतनयत्वस्यागमकत्वात् । एतेन पशुत्वस्य
घृष्टसाध्यवर्तीनि फलानि यत्रघृष्टप्रमथत्वान् पतितफलप्रदित्वादेयो ऽप्यौपा-
धिकसंबन्धा व्याख्याताः । तस्मान्त्सर्वमवदागम् ।

नन्वन्तिमप्रत्ययमनीताभ्यां प्रत्ययाभ्यां कथमनुगृह्यतइत्यग आह
स्मृत्या चेति । चे हेत्वर्थे यद्यपि स्थरुपतो लिङ्गदर्शने अतीति तथा ४६ ।
ऽपि राज्ञनिता स्मृतिरनुगृह्णाति यस्माद्रतस्ताभ्यामनुगृह्यते । अनुपहरण
करणमेष । संबन्धस्मृतिषट्कारिणोन्द्रियेण स्वसाध्याधिनाभूतलिङ्गविधानं
यदुपजन्यते तत्परामर्ष इत्याख्यायते तथामूललिङ्गगोचर एव घृत्यो घास्या-
घय्य उपनय इत्याख्यायते । अत्र पृच्छति कः पुनरिति । अनुमानयत्-
स्यायो न तावदनुमितिः । न यन्तु लिङ्गपरामर्षो ऽनुमितिः । प्रत्ययफल-
स्यात् । तस्माद्रनुमीयते अनेनेति करणार्थो पक्षश्च । न च लिङ्गप्रियः
क्रिया च लिङ्गप्रियेति विद्यते घेद्येत्तत्र क्रियाकारणभाव इति भावः । उत-
रम् । अनुमीयतइति । तेनेवाभिप्रायेण पृच्छति । किं पुनरिति । उत-
रम् । अग्नीति । प्रष्टा स्वाभिप्रायमुद्घाटयति कथं पुनरन्यदिययमिते ।
एकदेशिन उतरम् । नानियमादिति । दूयोदशेन प्रथमिनः परशु. कर्षो ॥

न तदवयवोद्देशेन तस्माद्बृहद्विषयः परशुं तदवयवविषयः । द्वेषोभाष
 १० श्चावयवेषु न वृत्ते तस्य ततो विनाशादिति भावः । क्व चित्पुनर्यद्विषय-
 यमिति । श्रोत्र्यापेक्षो वह्निसयोगः करण तद्वदुलेषु हृषादिपरावृत्तिरूप-
 पारु. तेष्वेव तद्वदुलेन पिठरं लक्षयति । न केवल समानविषयत्वानियम कर्तु-
 करण भिन्नमित्यपि नियमो नास्तीत्यनियमाभिधानप्रसङ्गेनाह क्व चित्पुनरि-
 ति । स्थितिः स्वावयवेषु समवायो वा प्रदेशविशेषे सयोगो वा । एवमनियमं
 दृष्टान्त उक्त्वा दांष्टान्तिके योजयति एवमन्यविषयस्येति । धूमविषयस्य प्रमा-
 णस्याग्निविषया क्रिया प्रमितिः । यदा ऽग्निविषयमेव ज्ञान प्रमाण तथाह क्व चि-
 त्पुनरिति । आक्षिपति । किं पुनरिति । अत्र हेतुमाह प्रमितत्वात् ।
 उत्तर प्रमीयते हेयत्वेनेति । अनियमवादिन एकदेशिने मत नियमवादी
 दूषयति । तच्चेति । हेतुमाह प्रमाणफलयोरिति । यदान्यविषय करण-
 मन्यविषया क्रिया भवेत् तत्रश्चेदने यद्विर प्राप्ते यनसादायपि च्छिदा
 स्यादित्यतिप्रसङ्गः स्यात् । यदापि वृत्तोद्देशेन कर्त्ता परशुः प्रयुक्तस्तथा
 ऽप्यय वृत्तमिदं तदवयवानपि प्राप्नोति तद्विषयो भवति तेन तदवयवद्वे-
 धोभाषमुखेन वृत्तविषयामपि द्वेषोभाषक्रिया जनयतीति न येयधिकरण्यं कर-
 णफलयोः । एव यदापि लिङ्गविषय प्रत्यक्षफलतया लिङ्गज्ञान तदनुबद्धस्य
 तस्य मानसप्रत्यक्षगोचरत्वात् । लिङ्गनिरूपणमन्तरेण तदनिरूपणात् । न
 तु लिङ्गज्ञान लिङ्गिन विना न निरूप्यते तस्मात्प्रतिपत्त्यनुबन्धितया विषयो
 न लिङ्गज्ञानस्य लिङ्गी किं तु लिङ्गमेव तथा ऽपि लिङ्गविषयप्रतिपत्तिजन-
 क्त्यालिङ्गज्ञान भवति लिङ्गविषयम् । न चातिप्रसङ्गः । स्यात्प्रतिक्रमबन्ध-
 शालित्यालिङ्गस्य लिङ्गिनि तस्माद् द्विविधो विषयमात्र प्रतिपत्त्यनुबन्धितया
 प्रतिपाद्यतया च तत्र पूर्व फलम्य उत्तरस्तु प्रमाणस्येति तद्विधेक । तस्मा-
 त्प्रयुक्त प्रमाणफलयोर्विषयभेदानभ्युपगमादिति । स्थितौ तु भेदो
 दर्शयिष्यते कर्त्तुः फरणस्येति । तदेव तानि ते इति विषयद्वय परस्पर-
 ११ वेद्यमुपपाद्य तानि तदिति विषयद्वय परस्परपेक्षमुपपाद्यति यदा पुनरिति ।
 लिङ्गनिर्दिष्टमन्धदर्शने च अनन्तारनिर्दिष्टदर्शने च तत्प्रमृतिश्चेति विषयः ।
 अत्रापि सर्वसंदेहेष्विदमुपपत्तिश्रुते व्याख्यानतो विगेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहा-
 दन्वयमिति भावः । अनु यदि प्रमाणफलयोरेकविषयस्य तद्विधे पारमर्षज्ञानवि-

धयीकृत गद्यार्थो विपरीकृतैव्यो नान्यः स च प्रत्यक्षप्रमाणविषय एवेति कृत-
मनुमानेनेत्याशयघान्पृच्छति । किं पुनरिति । तेर्विशिष्टेन लिङ्गपरामर्शेत्यर्थः । ४७ ।
उत्तर शेषो ऽर्थः । प्रत्यक्षप्रमितालिङ्गादन्यो लिङ्गी तद्विषयत्व च लिङ्गपराम-
र्शेत्योक्तमिति । पृच्छति अनुमानमित्यत्र किं कारकम् । अनुमीयते ऽनेनेति
करणकारकमेव युक्त तस्यैव लिङ्गदर्शनद्वयस्मृतिपूर्वकत्वाद् न त्वनुमितिरनु-
मान प्रमाणव्यापारत्वेनासन्नमितत्वात् करणकारकादन्यत्वाद् अतत्पूर्वक-
त्वाच्चेति भावः । उत्तर भावः करणं वा । ननुक्तं न भावः कारकमित्यत
आह घदेति । न द्रव्यादीनामेव करणत्वम् अपि तु व्यापारस्यापि । अन्यथा
कर्मनामधेयेषूपद्विदादिशब्देषु न करणविभक्तिः श्रूयेत । उद्विदा यजेत दर्शयै-
मासाभ्या यजेतेत्यादि । संभयति तस्यापि सिद्धस्य फलभावनाया निमित्तत्वम् ।
यव वह्निप्रमाया सिद्धायाः संभयति हानादिवुद्धिनिमित्तभावः । यतस्मिंश्च
कल्पे तत्पूर्वकमित्यत्र यदा हानादिमन्ध्याघारणसमये प्रथमं ज्ञानं वह्नि-
त्वस्य लिङ्गस्य दर्शनम् अद्यानुमानिकं द्वितीयम् अथ मन्धस्य स्मृतिरिति
षयमेकीकृत्य परामर्शव्य तत्पूर्वके हि तथा चाद्यमनुमीयमानो वह्निरिति लिङ्ग-
परामर्शः । तस्माद् दाहपाककारित्यादुपादेयो वह्निरिति ज्ञानमनुमानस्य फलं
ततश्च तत्पूर्वकत्वमपि सिद्धं भवतीति भावः । करणकारक्यै फलमाह ।
पदा करणमिति । अथ विमृशति । लिङ्गेति । तत्पूर्वकत्वानुमितिनिमि-
तत्वसमानधर्मदर्शनात्संशयः । अथाचार्यदेशीयमतमाह । एके तावदिति ।
सत्त्वशीतरेषु स्मृतेरभावादानुमितेरनुत्पादेन स्मृतिरेयानुमानम् इतरे तद-
पुगाहका इत्यर्थः । मतान्तरमाह अपरश्चिति । सत्त्वशीतरेषु लिङ्गपरा-
मर्शे विना ऽनुमितेरनुत्पादालिङ्गपरामर्शे गद्यानुमानमितरेऽनुगृहीत इत्यर्थः ।
स्वमतमाह चर्यं त्विति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामशब्दे गुणप्रधानभावे
विधेकु तयोः सर्वत्र तुल्यत्वादिति भावः । तन्किमिदानीं नास्ति गुण-
प्रधानमात्र इत्यत आह प्रधानेति । नान्यव्यतिरेकात्तत्र भयतो न न्याय-
न्तरमिति भावः । पृच्छति कः पुनरत्रेति । उत्तरमाह, नन्तर्प्येति । नेहा
न्ति तिरोहितं किं चित् । अनिष्यामि चोदयति । यदीति । ननु भयतु प्रत्य ४८ । ३
सद्वपूर्वकः सम्कारो ऽनुमानं तेनापि शेषो ऽनुमास्यतइत्यत आह

५ स्मृतिरेतुर्नानुमितिहेतुमित्यर्थः । परिहरति नैप दोष इति । विशिष्टज्ञानं
 विज्ञान विशेषश्च स्मृतेरन्यत्वं न हीन्द्रियार्थसन्निरूपेणैतन्नं ज्ञानं स्मृतिः ।
 तस्याः संस्कारमात्रप्रमत्तया अन्यस्मादनुत्पत्तेः । तेन च ज्ञानेन स्वकारण विशेषे-
 षितम् । प्रत्यक्षसूत्रे यत् इत्यध्याहारात् । तस्मादिहापि स्वकारणविशेषक स्मृते-
 रन्यद्विज्ञानमधिकृतम् । न च संस्कारः प्रत्यक्षपूर्वो ऽपि तादृशज्ञानकारणमिति
 न तस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । निर्यये ऽनुपजनितफले प्रसङ्गं निवारयति । निर्णय-
 इति । त्रिभागसूत्रादिप्रमाणसामान्यलक्षणपूर्वक विशेषप्रमाणनक्षयं तदपेक्ष-
 प्रयत्नमानं नानुपजनितफले ऽप्रमाणे निर्ययमात्रे प्रवर्तितुमर्हति जनितफलस्तु
 निर्णयः, प्रमाणमेवेति माधः । स्वविषयपरिच्छेदकत्वात् फलं परिच्छेद-
 यत्र परिच्छेदकः स्वार्थिकः प्रत्ययः । त्रिविधमिति सूत्राययप्रमथंगौरवाद्भार्तिक-
 फार उद्गाप्य व्याचष्टे त्रिविधमिति । अन्यव्यतिरेकिण लक्षयति । तत्रेति ।
 विशिष्टितोपपत्तिः पक्षधर्मता । तज्जातीयोपपत्तिरेक्यः विपक्षावृत्तिर्यतिरेकः ।
 अन्यविभागावृत्तिरेकिमात्राच्च व्यावृत्तेः अन्यव्यतिरेकी दर्शनीय इति हेतुव-
 यसाधारणे अत्राधितविषयस्यासत्प्रतिपक्षत्वे सती अपि रूपे न दर्शिते । विष-
 वितप्रत्ययमन्तरेण चान्यव्यतिरेकयोस्तज्जातीयातज्जातीयवृत्तियावृत्त्योर-
 शक्यप्रतीतित्वाद्द्विर्वाचितोपादानं तत्प्रसङ्गेन च तद्धर्मता हेतुवयसमाना ऽपि
 दागता । तस्योदाहरणमाह यथेति । प्रत्यक्षत्वादिति हेतुरात्मनि नित्ये
 ऽस्तीत्यत्र उक्तं षाद्यकरणेति । तथा ऽपि सामान्यविशेषे घटत्वादेो व्यभि-
 चार इत्यत्र उक्तं सामान्यविशेषवत् इति । तथा ऽपि परमाणुमिर्वाहप्र-
 त्यक्षयोगिना व्यभिचार इत्यत्र उक्तम् अस्मदादीति । तथा चायं नित्येभ्य
 आकाशादिभ्यो घटादिषु चानित्येष्वन्यत्वं इति मयत्यन्यव्यतिरेकी । अन्य-
 १० विन लक्ष्यन्तर्यानि । विपक्षहीन इति । विपक्षाभावेन सतो व्यतिरेका-
 भाय दर्शयति । सदृश्यामभायो निरूप्यते नैकेन सतेत्युक्तं तेन हेतोर्यतो विप-
 क्षाद्विज्ञानं, य एव नास्तीति कुतो निरर्गताम् । पक्षादन्वयं सर्वस्यैव सपक्ष-
 त्याम् । न निरर्गता इति चेदस्तु हेतोस्ताव वृत्तिर्यतिनिषेधरूपत्वाद्दृतेरिति
 चेत् । यस्याभावाधिकरणत्वमपि न मयति निरुपायस्य तस्य भावाधिकरण-
 त्वशङ्केति मुमाश्रितम् । न तनुं मुमुषोभ्योपाध्ययद्वारे ऽसमर्थस्य शक्यनीमलक्ष

शुद्धते चेतनः । तत्किमिदानीं भावाभावी न परस्पराभावात्मानौ यदेकनिषेधे-
 नान्यविधेयः स्यात् । सत्यं यथेकतर एतयोर्निषिध्यते व्यतिरेको निषिध्यते
 विधीयते वा तत्र तदितरविधिनिषेधो ऽवश्यं भवेत् । न त्विह परमाद्यतः
 कस्य चिन्निषेधः । न चात्र निरुपाख्यो हेतोर्व्यतिरेको निषिध्यते न निरुपाख्यो
 निषेधाधिकरणमिति । न च यत्रः स्वचरितविशुद्धं न चेतनत्वतो निरुपाख्ये
 हेतोर्व्यतिरेकं व्यासेधामो नाप्यन्ययं विदधमः नो खलु अयं सकलप्रतिपत्त्य-
 भाजनं क्व चिदप्युपयुज्यते । उपयोगे वा निरुपाख्यो न भवेत् । कस्तर्हि न
 निरुपाख्यहेतोर्व्यतिरेक इत्यस्य घचनस्यार्थः । अथ निरुपाख्ये हेतोर्व्यतिरेक
 इत्यस्य भषट्पापितस्य को ऽर्थः अहृदयवाचामहृदया एष प्रतिवाचो भवन्ति ।
 यवानुहयो घलिरिति हि लौकिकानाम्प्राणकः । न चात्यन्तादृष्टपूर्वाणां कल्प-
 नाजालगोचरत्वमिति चोपपादितमन्यथाख्यातिनिरुपणावसरे । कल्पितगोचर-
 च व्यतिरेको ऽपि कल्पनिक इति नानुमानाङ्गं भवति । स्वाभाविकरूपसम्पन्नं
 हि प्रमाणं तत्त्वज्ञानरूपफलाय कल्पते न कल्पितरूपसम्पदा तस्याः सर्वत्र सुल-
 भत्वादिति । तत्त्वधिपयत्वं चानुमानस्योपपाठयिष्यते । तस्मादनुरूपे विपक्षे
 हेतोर्व्यतिरेकनिवृत्तौ वा व्यतिरेके वा अहृदयानां मूकतैवोचिता । न चेतान्वता
 हेतोरगमकत्वं न हि व्यतिरेको ऽस्तीत्येव गमको भवति भा भूदसाधारण-
 स्यापि गमकत्वं किं तु स्वसाध्येन सह स्वाभाविकसंबन्धशालितया सा
 चान्वयव्यतिरेकाभ्यामिबान्वयमाषेणाप्युपाधिरहितेन शक्या ज्ञातुमिति कृतं
 व्यतिरेकेण । धिपक्षसंभवे तु तत्रापि घृतिशुद्धानिराकरणाय व्यतिरेकग्रहण-
 मुपासनीयमिति सर्वमवदात्तम् ।

उदाहरणमाह यथेति । स्वमते त्वभिधेयो त्रिषोः प्रमेयत्वात् सामा ४८ । १२
 न्यवत् । परमाण्वाकाशादयः कस्य चित्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वाद् घटवदित्या-
 दयो द्रष्टव्याः । विश्वस्येव सदसद्भेदभिन्नस्य यथास्यं पक्षसपक्षयोरन्तर्भावेन
 विपक्षाभावात्त्रिणि व्यतिरेकिणं लक्षयति । व्यतिरेकीति । तमिमं व्यतिरे-
 किणं हेत्वधयलक्षणव्याख्यानावसरे वार्तिककृद्दुर्गमिष्यतीति नेहोपपादितः ।
 तदेवं त्रिविधमित्यवच्छिद्य व्युत्पाद्य सम्प्रति पूर्ववदित्यादिना शक्याक्य-
 तंया व्याचष्टे अथ वा त्रिविधमिति । तिसृष्वपि विधामु साध्यवचनस्य
 पूर्वमुपपादनात् पूर्वं साध्यं तदास्यास्तथाधिकरणतया तत्पूर्ववत् । तथा

ऽप्यनित्याः परमाणवो गन्धधन्वाद् घटवदित्यपि हेतुः स्यादस्ति साध्यं
 तस्यापि पार्थिवानामप्यणूनामनित्यत्वेन सिषाधयिषितत्वादित्यत आह
 ० व्याप्त्येति । अस्ति गन्धधत्वस्य साध्यं न तु व्याप्या पृथिवीमाषभृतितया
 चतुर्षु परमाणुषु तदभावात् । साध्यस्योपयुक्तत्वात् ततो ऽन्यस्तज्जातीय शेष.
 साध्यसामान्येन समान इति यावत् । तदिदमाह साध्यतज्जातीय इति ।
 पदानि विभज्यार्थमाह पूर्ववन्नामेति । सामान्यतो ऽदृष्टमिति नञमन्तर्भाव्य
 व्याचष्टे । सामान्यतरचेति । तथा च बाधितत्रिषय प्रकरणसम चानुमान
 स्यादित्यत आह चशब्दादिति । वार्तिकस्थचशब्देनासत्प्रतिपक्षत्वमपि
 वृधितम् । तेन सूत्रस्येनाबाधितत्वमसत्प्रतिपक्षत्वमपि ह्यपद्वय समुच्चितमि-
 त्युक्तं भवति । नन्वेव त्रिविधो ऽपि हेतुः पञ्चलक्षणः स्यादित्यत आह ।
 एवमिति । एतदुक्तं भवति अबाधितत्रिषयमसत्प्रतिपक्ष पूर्ववदिति ध्रुवं
 कृत्या शेषवदित्येका विधा सामान्यतोदृष्टमिति द्वितीया शेषवत्सामा-
 न्यतोदृष्टमिति तृतीया तदेव त्रिविधमनुमानम् । तत्र चतुर्लक्षणं द्वयम् ।
 एक पञ्चलक्षणमिति । तदेव स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय भाष्यकृन्मतेन व्याच-
 ष्टे । अथ येति । आक्षेपु स्यह्यपतो व्याचष्टे तत्रेति । पूर्वं कारणं कार्योत्प-
 द्यस्यास्ति त्रिषयतया परामर्शानस्यानुमानस्य तत्पूर्ववदित्यर्थं । विरुत्प्यादि-
 पति यदि तावदिति । सर्वेष्वनुमानप्रसङ्गादिति भावः । अनिप्रसङ्गमिषा
 कल्पान्तरमिति प्रुते । अथ पुनरिति । दूषयति एतदपीति । दूषणान्तर
 समुच्चिनेति । कारणदर्शनाचेति । नासिद्धाश्रयो हेतुर्गमक इति भावः ।
 परिहरति । नेति । द्वयमपि नाभ्युपेयतइत्यर्थे । किं तर्ह्यभ्युपेयत इत्यत
 आह कार्यं त्विति । एन प्रकारमन्यथाप्यतिदिशति एवमिति । पृच्छति
 कथमिति । उत्तरं द्वयोरिति । पूर्वशब्देन कारणाभिधायिना प्रतिषयन्धितया
 कार्यमप्युपक्षिप्रमतो द्वयोरप्यतिप्रयोः कारणेभ्योऽप्येगादनुमानभावेनेति योजना ।
 १६ एटाहरणमाह । उदाह । यद । तमाष व्यभिचरति कार्योत्पादं
 तदा ऽपि यादृशं न व्य । नि । भवितव्यम् । अन्यथा
 धूममाषमपि वद्विमता । अ- । भवेत् । रसादुपानु-
 माने तु चेना । अ- । अपि चान्य-
 तानुपयोगान् ।

खल्वयमन्यत एवोद्बुद्धसकारो व्याप्तिस्मृतिमान् अविधलेष्वितरेषु तन्तुषु अत्यन्तानुत्पन्नायां क्रियायामिन्द्रियसन्निकर्षात् प्रथममेव परामृशति तथा चेयमिति तदेव क्रियातो विभाग इत्येकः कालः अथ यदा विभागात् पूर्वसयोगनाशस्तदा परामर्षोदवश्यभाविषटविशिष्टेय क्रियेत्यनुमानोत्पाद इत्येकः कालः । अथान्त्यस्य तन्तोः तन्तुसयोगो ऽथ षटोत्पादो ऽतस्तत्र रूपाद्युत्पादः अथ प्रत्यक्षदर्शनमित्यनुमानोत्पादस्य परस्ताद्वृत्तये चणे प्रत्यक्षम् । यदि तु क्रियोत्पादानन्तरमालोचनमिष्यते तथा ऽपि तृतीये चणे प्रत्यक्षस्योत्पादानानवसरमनुमानम् । अपि च अथिरो मुरजमुखमभिहत्य स्वकारणाभिधातादेश स्वकारणात् तत्कार्यं शब्द नि.शङ्कमनुमिमीते । एवमन्वान्यपि कारणात्कार्यानुमानान्यूहनीयानि । शेषबुद्धाहरणमाह नद्या इति । चोदयति कथं पुनरिति । परिहति ४६ । १९ नैति । अनुमीयते ऽनेनेत्यनुमान नदीपूरः न तु वृष्टिरनुमीयमाना पूरविशेषान्नातीता शक्या ऽनुमातुम् अनुमानसमये तदत्ययस्याशक्यनिश्चयत्वात् । नापि च वर्तमाना तदत्ययस्यापि तदानीं समयात् । एव भविष्यन्त्यपि साध्यकबाधरूपमाणाभावेन सद्विधैव । तस्मान्नैकाल्याशक्यनिश्चयत्वादनुपपन्नमनुमानमित्यत आह भविष्यतीति । कारणस्य कार्यात् पूर्वकालता शक्या निश्चेतुं कार्येण लिङ्गेन तु नातीतत्वादिति सदेहः सतिमाबहति । यः कश्चिदिति योग्याभिप्राय स च कार्यस्य पुरस्ताततो निश्चयव्याप्त इत्यर्थः । सामान्यतोद्बुद्धोदाहरण भाष्यकारोयं दुरवबोध शेषबुद्धाहरणान्तर्गतं च । अथपि कार्येण सन्निर्देशान्तरप्राप्या तत्कारणस्य ब्रज्याया अनुमानात् । न चैतावता ऽनुमानस्य वैविध्यं भजति उदाहरणमात्रस्यानन्त्येनानन्त्यप्रसङ्गात् । तस्माद्भाष्यकारव्याख्यानमरोचयमानो धार्तिककारो ऽन्यथा व्याख्यायोदाहरणान्तरमाह सामान्यतोदृष्टं नामेति । साध्यधर्मविनाभाविना विशेषणेन साध्यधर्मेण ५० । ४ विशिष्यमण्यो धर्मो गम्यते गमकत्वेन हेतुविशिष्टो हि धर्मा गमकः जिज्ञासितधर्मविशिष्टश्च गम्यः । यथा ऽऽहुः । स एव चोमयात्मा ऽय गम्ये । गमक इष्यते । असिद्धेनेकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधक इति । अविनाभावित्वस्यभाष्यप्रतिबद्धत्वं सर्वेषामेव हेतूना सामान्यतो ऽत्र धर्मधर्मिणोरभेदविषयया हेतुरेव सामान्यमुक्तः । सामान्येनाविनाभाविना हेतूना लक्षितं दृष्ट धर्मरूपमनुमान सामान्यतोद्बुद्धमनुमानम् । तृतीययास्तपिः । तदेतत्पूर्वपक्षेय-

ऽप्यनित्याः परमाणवो गन्धरत्वाद् घटवदित्यपि हेतुः स्यादस्ति साध्यं
 तस्यापि पायिवानामप्यणूनामनित्यत्वेन सिषाधयिषितत्वादित्यत आह
 ० व्याप्त्येति । अस्ति गन्धवत्वस्य साध्यं न तु व्याप्या पृथिवीमाषवृत्तितया
 चतुर्षु परमाणुषु तदभावात् । साध्यस्योपयुक्तत्वात् ततो ऽन्यस्तज्जातीयः शेषः
 साध्यसामान्येन समान इति यावत् । तदिदमाह साध्यतज्जातीय इति ।
 पदानि विमज्ज्यायमाह पूर्ववन्नामेति । सामान्यतो ऽदृष्टमिति नञमन्तर्भाव्य
 व्याघटे । सामान्यतरचेति । तथा च व्याधितत्रिपयं प्रकरणसम धानुमान
 स्यादित्यत आह चशब्दादिति । धार्तिकस्य चशब्देनासत्प्रतिपक्षत्वमपि
 सूचितम् । तेन सूषस्येनाप्यधितत्वमसत्प्रतिपक्षत्वमपि रूपद्वय समुच्चितमि-
 त्युक्तं भवति । नन्वेव विविधो ऽपि हेतुः पञ्चलक्षणः स्यादित्यत आह ।
 एवमिति । एतदुक्तं भवति अब्धितत्रिपयमसत्प्रतिपक्ष पूर्वोऽदिति धुष
 कृत्वा शेषोऽदित्येका विधा सामान्यतोऽदृष्टमिति द्वितीया शेषवत्सामा-
 न्यतोऽदृष्टमिति तृतीया तदेष निविधमनुमानम् । तत्र चतुर्लक्षण द्वयम् ।
 एक पञ्चनक्षमिति । तदेष स्वमतेन सूष व्याख्याय भाष्यकृन्मतेन व्याघ-
 ट् । अथ चेति । आद्येषु स्वरूपतो व्याघटे तत्रेति । पूर्व कारण कार्यातद्
 यस्यास्ति त्रिपयतया परामर्षज्ञानस्यानुमानस्य तत्पूर्ववदित्यर्थः । विकल्प्याधि-
 पति पदि तावदिति । सर्वेषानुमानप्रसङ्गादिति भावः । अनिप्रसङ्गमिया
 कल्पान्तरमिति । अथ पुनरिति । दूषयति एतदपीति । दूषणान्तरं
 समुच्चिनोति । कारणदर्शनाच्चेति । नासिद्धाश्रयो हेतुर्गमक इति भावः ।
 परिहरति । नेति । द्वयमपि नाभ्युपेयतइत्यर्थः । किं तर्ह्यभ्युपेयत इत्यत
 आह फार्यं त्यति । यत्र प्रकारमन्यचाप्यतिद्विशति एवमिति । पृच्छति
 कथमिति । उत्तरं द्वयोरिति । पूर्वशब्देन कारणाभिधायिना प्रतिसरन्धितया
 कार्यमप्युपचिप्रमतो द्वयोरप्युचिप्रयोः कारणस्योपयोगादनुमानभावेनेति योजना ।
 १६ उदाहरणमाह । उदाहरणमिति । यद्यपि कारणमात्रं व्यभिचरति कार्योत्पादं
 तदा ऽपि यादृश न व्यभिचरति तत्र निपुणेन प्रतिपत्ता भवितव्यम् । अन्यथा
 धूममात्रमपि घटिमतां व्यभिचरतीति न धूमविशेषो गमको भवेत् । रसादुपानु-
 माने तु येनागिकानामापादित कारणात् कार्यानुमानमस्माभिः । अपि चान्य-
 तानुपयोगानन्तरं पटे जायते तथापि शक्य कारणात्कार्यानुमानम् । यदा

खल्वयमन्यत श्वेतुदुदुसस्कारो व्याप्तिस्मृतिमान् अधिषलेष्वितरेषु तन्नुषु अत्य-
 न्तानुत्पन्नायां क्रियायामिन्द्रियसन्निकर्षात् प्रथममेव परामृशति तथा चैयमिति
 तदेव क्रियातो विभाग इत्येकः कालः अथ यदा विभागात् पूर्वसंयोगनाश-
 स्तदा परामर्षादवश्यंभाविषटविशिष्टेयं क्रियेत्यनुमानोत्पाद इत्येकः कालः ।
 अथान्त्यस्य तन्नोः तन्तुसंयोगो ऽथ पटोत्पादेो ऽतस्तत्र कृपाद्युत्पादः अथ
 प्रत्यक्षदर्शनमित्यनुमानोत्पादस्य परस्तात्तुर्थे चणे प्रत्यक्षम् । यदि तु क्रियोत्पा-
 दानन्तरमलोचनमित्यते तथा ऽपि तृतीये चणे प्रत्यक्षस्योत्पादानानवसरमनु-
 मानम् । अपि च बधिरो मुरजमुखर्माभिहत्य स्वकारणाभिघातादेव स्वकारणात्
 तत्कार्यं शब्द निःशङ्कमनुमिमीते । एवमन्यान्यपि कारणात्कार्यानुमानान्यूह-
 नीयानि । शेषवदुदाहरणमाह नद्या इति । चोदयति कथं पुनरिति । परिहति ४६ । १९
 नेति । अनुमीयते ऽनेनेत्यनुमान नदीपूरः न तु वृष्टिरनुमीयमाना पूरत्रिशेषान्ना-
 तीता शक्या ऽनुमातुम् अनुमानसमये तदत्यवस्थाशक्यनिश्चयत्वात् । नापि च
 वर्तमाना तदत्यवस्थापि तदानीं समयात् । एव भविष्यन्त्यपि साधकवाधरू-
 प्रमाणाभावेन सद्भिर्भवे । तस्मात्काल्याशक्यनिश्चयत्वाद्नुपपन्नमनुमानमि-
 त्यत आह भविष्यतीति । कारणस्य कार्य्यात् पूर्वकालता शक्या निश्चेतुं
 कार्येण लिङ्गेन तु नातीतत्वादिति सदेहः क्षतिमावहति । यः करिचदिति
 योग्यामिप्राय स च कार्यस्य पुरस्तात्ततो निश्चयव्याप्त इत्यर्थः । सामान्यतो-
 दृष्टेदाहरणं भाष्यकारिणं दुरवबोध शेषवदुदाहरणान्तर्गतं च । अथापि कार्येण
 सधितुर्देशान्तरप्राप्या तत्कारणस्य धन्याया अनुमानात् । न चैतायता ऽनुमा-
 नस्य वैविध्यं भवति उदाहरणमाष्वानन्त्येनानन्त्यप्रसङ्गात् । तस्माद्वाप्य-
 कारव्याप्यानमरोष्यमानो धार्तिककारो ऽन्यथा व्याप्यायोदाहरणान्तरमाह
 सामान्यतोदृष्टं नामेति । साध्यधर्माधिनाभाधिना विशेषणेन साध्यधर्मेण ५० । ४
 त्रिषिष्यमाणो धर्मो गम्यते गमकत्वेन हेतुत्रिषिष्टो हि धर्मा गमकः जिज्ञासि-
 तधर्मात्रिषिष्टश्च गम्यः । यथा ऽऽहुः । स एव चोभयात्मा ऽयं गम्यो गमक
 इत्यते । असिद्धेनैरुदेशेन गम्यः सिद्धेन चोद्यक इति । अधिनाभाधित्वं
 स्वभाष्यप्रतिबद्धत्वं सर्वेषामेव हेतूना सामान्यतो ऽथ धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षणा
 हेतुरेव सामान्यमुक्तः । सामान्येनाधिनाभाधिना हेतूना लक्षित दृष्ट धर्म-
 रूपमनुमानं सामान्यतोदृष्टमनुमानम् । तृतीयायास्तसिः । तदेतत्पूर्ववच्छेद-

घतेरपि प्रापकं तत्पदसन्निधानात् गोबलीवर्द्धन्यायेन ते परित्यज्यान्यथ
 ४ निश्चिते । तद्विदमुक्तमकार्यकारणभूतेनेति । उदाहरणमाह यथा बला-
 कयेति । भाष्यकारीयमुदाहरणमुपन्यस्याविरिति । अपरे पुनरिति । तदिति
 गतिमानिति परामुशति । उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वादिति । कर्मणो हि
 महत्त्वरूपविशेषैकार्यसमवाय उपलब्धिलक्षणप्राप्तिः प्रत्यक्षोपलब्धियोपगता ।
 समाधत्ते नैवमिति* । देशान्तरप्राप्तिमानादित्यः द्रव्यत्वे सति घयवृद्धिप्र-
 त्ययाविषयत्वे च सति प्राहुषोपलभ्यत्वे च तदभिमुखदेशसंबन्धादनुत्प-
 न्नपादविहारस्य परिधृत्य तत्प्रत्ययविषयत्वात् मत्प्रादिवत् । तत्प्रत्ययवि-
 षयत्वादित्युच्यमाने पुरःस्थितेन स्थाणुना व्यभिचारः । सो ऽपि हि
 प्रत्ययिचारविषयो भवति तत्रैव स्थितस्तन्नित्यर्थं परिधृत्येत्युक्तम् । तथा
 ऽपि गुणादिभिर्व्यभिचारः । तन्नित्यर्थं द्रव्यत्वे सतीत्युक्तम् । तथा ऽपि
 प्रदीपादिभिर्व्यभिचारस्तन्नित्यर्थं घयवृद्धिप्रत्ययाविषयत्वे सतीति विशेषणम् ।
 तथा ऽपि पृथगे ऽवस्थितया स्थूण्या व्यभिचारस्तन्नित्यर्थं प्राहुषोपलभ्यते
 सतीति विशेषणम् । उपलभ्यता चोपलब्धिर्कर्मता । सा चेहातीता विवृता
 ऽन्यथा पूर्वापरजलधिवेलायगाहिना तुहिनशैलेन व्यभिचारः । यद्यप्ययमपि
 पराधृत्य तत्प्रत्यययतो ऽतिपतितोपलब्धिर्कर्मभावस्तथा ऽपि तदा नरा-
 न्तरस्योपलभ्य भातगडमण्डन त्यस्ताचलधूहाजलम्बि न प्राच्या कस्य चिदुप-
 सम्भगोचर इति वेद्यम्य तथा ऽपि यदि टष्ट्रेण पुरोवस्थितस्य परिव्रामभिमुखस्य
 प्रासादस्य म्ययमुपनिपत्य पृथगे भवति तदोक्तलक्षणस्य हेतोरस्ति व्यभि-
 चारः तन्नित्यर्थमनुत्पन्नपादविहारस्येति विशेषणम् । तदभिमुखदेशसंबन्धा-
 दिति ल्यप्त्रापे पञ्चमी । स्याभिमुखदेशमुद्दिश्यानुत्पन्नः पादविहारो यस्य स
 तथोक्त । तमुद्दिश्य खन्यय पदभ्या मधरमाणः प्रासादस्य पृथगे भवतीति
 भावः । देशान्तरप्राप्ती साधनान्तरमाह देशान्तरोति । सत्ययिनाग इति
 च दृष्टव्यम् । ये स्वयमाप्तमानपरंपरासमृष्यमाणा दिशः प्रत्यक्षतामिच्छन्ति
 विग्रहिपत्रं चानुमानेन बोधयन्ति तन्मतमुपन्यस्य दूषयन्ति तत्र नेति ।
 अरुपमानममुयाद्यपि प्रत्यक्षमिति गदुमानेन घाह्यकरदेत्युक्तम् । पृच्छति
 । १२ कर्मं तर्हीति । उत्तरं दिग्देशेति । अन्ययामिदृशया अहुन्त्या निर्वृशम्य त्रिकूप

त्यस्तत्त्वेन न स्वामाधिकः सवन्य इत्यर्थः । स्यादेतत् । अप्रत्यक्षाया द्विगि
द्विदेशसंबन्धित्वेत्तदेव कुत इत्यत आह आदित्येनेति । तद्विभजते ५१ । १४
प्राचीत्ययमिति । तत्पुनरिदं प्रत्यक्षमा चोदयादा चास्तमयाद्वेशद्वेशान्तरं
संचरणं मार्तण्डमण्डलस्यानारालितद्रव्यत्वे सतीत्याद्विदण्डकानुमानानामि-
न्द्रियव्यापारानन्तरमुपजायमानत्वात् तत्र मा भूवन्नाकाशदिगाद्यः प्रत्य-
क्षास्तथा ऽपि परितो निष्पन्नदतिविद्यदमयूखजालमध्यवर्तिने हेतिमण्डलस्य
तएव मयूखभागभेदाः देशान्तररूति तेषां प्रत्यक्षाणां प्रत्यक्षेण सधितृम-
ण्डलेन संयोगप्रमाणाः प्रत्यक्षा भविष्यन्तीति युक्तम् । इदं त्वतिस्फुटतया
नाभिधाय शिष्यव्युत्पादनायाद्युगलं मार्गान्तरं दर्शितमिति मन्तव्यम् । तदेवं
रूपेण स्वर्थानुमानं शिष्यात्त्वेन श्रुतेन घृत्त्वानुमानमित्यादि सामान्य-
तोद्गृहेण सगृहीतं वेदितव्यम् । स्वमतेन व्याख्यान्तरमाह अथ वा त्रिवि-
धमिति । तद्विभजते । प्रसिद्धमिति । एतेरुदये सदापि सिद्धं पक्षव्यापकं तु
प्रकरणेण सिद्धमित्यर्थः । यद्यप्यविनाभावः पञ्चसु चतुर्षु वा रूपेषु निङ्गस्य
समाप्यतइत्याविनाभावेनैव सर्वत्र निङ्गहूणाणि सगृह्यन्ते तथापीह प्रसिद्ध-
सञ्ज्ञाभ्यां द्वयोः सद्यहे गोबलीवर्द्धन्यायेन तत्परित्यज्य विपक्षव्यातिरेका-
सत्प्रतिपक्षत्वात्वाचितविषयत्वानि सगृह्यन्ति । अत्रापि यथासंभव चतुर्णां पञ्चा-
नां वा रूपाणां लिङ्गसवन्यः । तदनेन प्रबन्धेनानुमानवादिना स्वहृत्पसव्या-
फलविप्रतिपत्तयो निराकृताः । अत्र तत्पूर्वकमिति स्वहृत्प्रतिप्रतिपत्तिरनुमान-
मिति समाप्यानिर्वचनसामर्थ्यात्फलविप्रतिपत्तिः । त्रिविधमिति न्यूनाधिक-
संख्याव्यवच्छेदेन सप्याप्रतिपत्तिर्निराकृता । सप्रत्यान्तर्गविभेदानामान-
न्त्यादनुमानस्याशक्यलक्षणत्वमिति यदि कश्चिदनुमन्येत तत्रिराकरणात् चे-
द्विधमनुमानस्योच्यतइति त्रिविधपदस्य तात्पर्यानन्तरमाह । अथ चेति । ५१ । १५
त्रिविधत्वेन यतो नियतमतः शक्यलक्षणमित्यर्थः । अनित्यः शब्दः कृत-
कत्वादिति सपक्षे सदेव । अनित्यः शब्दो ऽस्मदादिप्रवचनान्तरीयकत्वा-
दिति सपक्षे सदसत् । तद्विदमन्वयव्यातिरेकं त्रिविधम् । शक्यमन्यमपि द्वेषा
तत्र सपक्षे सदेव यथा परमात्षाद्यः कम्य वित्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वाद् घटव-
दिति । तथा सपक्षे सदसद्यथा तत्रैव साध्ये सत्याद् घटादिवदिति । का-
लभेदः चैकान्यम् । प्रतिपन्नो ऽप्रतिपन्नः सदिग्धो विषय्यंस्तरवेति पुनरभेदः ।

पूर्वे सिद्धवत्पूर्ववदित्यनूद्य तस्योदाहरणमुक्तम् संप्रति प्रश्नपूर्वकं तदर्थो-
 ४ भासनिराकरणेन तात्त्विकमस्यार्थमाह । पूर्ववदित्युक्तमिति । भाष्यव्या-
 ख्यानइत्यर्थः । पूर्ववदित्यस्य व्याख्यानं शेषवदित्यत्रापि योजयति सामान्य-
 तो दृष्टे च । ज्ञानमतिद्विशति एवं शेषवदादिष्विति । अथ वा पूर्वव-
 दिति भाष्यम् । तस्यार्थः पूर्वेण तुल्यं वर्ततइति पूर्ववत् । क्रियातुल्यतायां
 च धतिरिति क्रियातुल्यता दर्शिता । अत्रेति । पूर्वमन्यतरदर्शनेन सह
 यथान्यतरदर्शनं दृष्टान्तधर्मिणि यथा पूर्वप्रत्यक्षभूतयोरिति प्रमाणमात्रोपल-
 क्षणम् । एवं साध्यधर्मिणि अन्यतरधर्मदर्शनेन साधनधर्मदर्शनेनान्यतरस्य
 साध्यधर्मस्यानुमानमनुमितिदर्शनमिति भवति क्रियातुल्यता । तदेतद्भाष्य-
 मनुभाष्य व्याचष्टे । अथ चेति । अथ दिग्नागेन धूमादग्निरूपधर्मान्तरानुमा-
 नम् अग्निदेशयोः संबन्धानुमानं च दूषयित्वा ऽग्निविशिष्टदेशानुमानं समर्थि-
 तम् । तथा चाह । के चिद्दुर्मान्तरं मेयं लिङ्गस्याव्यभिचारतः । संबन्धं के चि-
 दिच्छन्ति सिद्धत्वादुर्धर्मिणोः । लिङ्गं धर्मे प्रसिद्धं चेत्किमन्यत्तेन मीयते ।
 अथ धर्मिणि तस्येव किमर्थं नानुमेयता । संबन्धे ऽपि द्वयं नास्ति षष्ठी-
 भूयेत तद्वति । अथाद्यो ऽनुगृहीतत्वाच्च चासौ लिङ्गसंगतः । न हि संबन्ध-
 धर्मतया लिङ्गं प्रमीयते अपि तु देशसंगतमित्यर्थः । लिङ्गस्याव्यभिचा-
 रस्तु धर्मैषान्यथ दृश्यते । तत्र प्रसिद्धं तदुक्तं धर्मिणं गमयिष्यतीति ।
 तत्र दिग्नागदूषितान् कल्पान् अन्याश्च विकल्पान् दिग्नागसमर्थितं च
 कल्पमुपन्यस्य दूषयति । अन्ये पुनरिति । धर्मधर्मिभावानुपपत्तेरिति ।
 धर्मेण हि धर्मो प्रतिपत्तव्यो नान्यथा ऽतिप्रसक्तैरिति भावः । देशस्य च
 स्वरूपेणेत्यर्थः । शङ्कते अयापीदमिति । निराकरोति तत्र नैवमिति ।
 यः करिषद्वा देशो ऽग्निमान् माद्यो धूमशान्वा देशमेदः तत्र पूर्वस्मिन्व-
 ल्ये निराकरणमाह । अतद्धर्मत्वादिति । यः कश्चिदग्निमतया देशः
 साध्यते न तस्याप्यर्थं धूमो धर्म इत्यर्थः । न चेतन्माध्यं सिद्धत्वादि-
 त्याह न आग्नेरिति । द्वितीयं कल्पमाशङ्कते अयमिति । निराकरोति
 २१ न तस्येति । गद्वां विभजते देशेति । निराकरणं विभजते । न ह्ययमिति ।
 न ह्यपमेवंशरी दिग्नागो धूमाधारं देशविशेषं पश्यति । न ह्यस्य मते पर्वतो
 नाम करिषद्वययो यदाचारो धूम उपलभ्येन किं तु परमावयः परमभू-

च्चा अतीन्द्रियाः सर्वतः एव घूमो ऽपि तादृश एव । यथा घट्यति सर्वा-
 यद्दणमवयव्यसिद्धेरिति । येषामपि देशभेदो ऽवयवौ दर्शनाहं तेषामपि
 विद्युत्तिनी धूमलेखामभ्रलिङ्गामुपलभ्यानुषलब्धदेशाना नानुमानसमव इति
 भावः । शङ्कते अविनाभावेनेति । तदेव विभक्तते ऽधापीति । निराक- ५३ । २
 रोति तत्रैति । विकल्पयति अग्निधूमयोरिति । कार्यकारणभावमालम्बते ।
 अस्त्विति । दूषयति । तत्रैति । धूमेन हि वह्निरस्तीत्यनुमीयते न च कार्य
 सता निमित्तकारणसतया व्याप्ता । न हि यदा यत्र वा पटस्तदा तत्र वा कुविन्दः
 नाप्यसमवायिकारणसतया न हि यदा यदा संयोगस्तदा कर्म तस्मात्समवा-
 यिकारणाविनाभाव कार्यस्य घटव्यः तत्रेदं दूषयामतद्वृत्तित्वादिति । एका-
 र्यसमवायमविनाभाव दूषयति नैकेति । एकार्ये समवाय इति हि द्वेया । एक-
 स्यार्थस्य समवाय एककार्ये समवाय इति तत्र प्रथम कल्प दूषयति ताभ्या-
 मिति । यदि हि वह्निधूमाभ्यामेको ऽर्थं कश्चिद्वारभ्येत ततो ऽसौ तयो-
 समवेयात् न त्वेतदस्तीत्यर्थं । द्वितीय कल्प दूषयति न च ताविति ।
 तत्किमसद्वद्भावेव वह्निधूमौ तथा च प्रतीतिविरोध इत्यत आह संबन्धमा-
 प्रमिति । संयोग इत्यर्थं । तदेव तर्ह्यवधार्यतामित्यत आह । तदपीति ।
 शृच्छति । कथमिति । उत्तरम् । यदि तावदिति । कुहते प्रयोगम् । अस्ति
 संबन्धो ऽग्निधूमयोर्धूममिति । दूषयति तन्नाप्रतीतत्वात् । तदनेनानैका-
 न्तिकत्व दर्शयति । संबन्धान्तरमाशङ्कते रूपस्पर्शवदिति । न हि बौद्धसि-
 द्धान्ते द्रव्य नाम किं चिदस्ति यत्र ह्यप्यर्थो समवेतो । किं त्वेकसाम्यधीनतया
 नियतसाहचर्यं तथा वह्निधूमाद्यपि भविष्यत इत्यर्थं । दूषयति नोभयोरिति ।
 ठमयसाहचर्यनिराकरणेन यत्र धूमस्तथाग्निरित्यपि पराकृत तस्यापि साहच-
 र्यविशेषत्वादित्याह यत्र धूम इति । गत्यन्तराभावाद्दुपसहरति न चेति ।
 शङ्कते लोक इति । निराकरोति नास्तीति । यत्र तावत्सर्वतनितम्यव- ११ । १०
 तिनी धूमलेखा सततमुद्गच्छन्ती दृश्यते तथासौ देश एव तद्विद्युष्टो ऽनु-
 मीयते इति लोकप्रसिद्धमेवेति किमत्र घटव्यम् । यत्र तु भूमिपृथया तस्य
 धूमस्य दूरत्वेन देशो न लक्ष्यते धूम एव त्वभ्रलिङ्गो लिम्पद्विवाभ्रमण्डलम-
 षलोक्यते तत्र देशानुमानप्रयासालसतया दृश्यमानो धूमविशेष एवाग्निम-
 सया साध्यते धूमत्येकार्यसमवायिभिः तद्गते सतत्पूङ्गमनादिभिः इत्याह

१८ धूमविशेषेणेति । त्रिशिष्यते ऽनेनेति त्रिशेषः संतत्युद्भूतगमनादिः तेन धूममावाहृद्विषयिचारिणो बन्धविनाभावी धूमो त्रिशेष्यतइत्यर्थः । शेष-
 मतिरोहिताद्यम् । शेषवन्नम परिशेषः द्रव्यत्वकर्मत्वयोः शब्दे निराकार्य-
 त्वेनोपयुक्त्याताभ्यामन्यदुपलक्षं शेषः स यस्यानुमानस्य प्रतिपाद्यतया तच्छे-
 यत् तत्र न द्रव्यं शब्दः एकद्रव्यत्वात् । द्विविधमेव हि द्रव्यमद्रव्यमनेक-
 द्रव्यं च । अद्रव्यं परमाण्वादि अनेकद्रव्यं च घटादि । शब्दस्त्वेकद्रव्यं तस्मान्न
 द्रव्यं रूपदियत् । न कर्म शब्दान्तरहेतुत्वादिति । तदेतद्वाप्यमाक्षिपति ।
 न कर्मैते । परिहरति नेति । अन्यमस्याद्यं दर्शयति समानजातीपार-
 म्भकत्वादिति । यत्समानजातीयारम्भकं न तत्कर्म यथा रूपाद्य इति ।
 कार्यत्वातावच्छेदः समवायिकारणान् । तत्र च पृथिव्यादिनिषेधात्तमो
 ऽप्यसमवायिकारणम् । न चैव नभोव्यापकः सर्वत्रोपलम्भप्रसङ्गात् । तस्माद्र-
 व्यापकः कार्यशक्त्युपसन्निहितं च नमः श्रोत्रं तात्त्रादिष्येगोपधानेन च
 नमःप्रदेशे शब्दः समयेतः प्राप्यकारि च श्रोत्रं न च धत्तुःकायहृदुनमःप्र-
 देशं प्राप्नोति न चाद्रव्यं शब्दो गत्वा श्रोत्रेण संबध्यते । तस्माद्वीचीतरङ्ग-
 रीत्या स्वदेशानन्तरदेशे शब्दान्तरारम्भपरंपरया शेषदेशोत्पन्नं शब्दं गृह्ण-
 तीति सिद्धं सजातीयारम्भकत्वादिति । इदं तु परिशेषस्योदाहरणं नादर-
 शीयम् । व्यतिरेकिणो हि नामान्तरमिदं परिशेष इति । एष पुनरन्वयव्य-
 त्तिरेकी द्रव्यकर्मन्यत्वे सति सदाद्यमेदस्य सपक्षे रूपादौ सत्त्वाद्विषये सा-
 मान्यादायभावात् । तस्मादात्मतन्त्रतासाधनमिच्छादीनां परिशेषोदाहरणं
 दृष्टव्यम् । तन्मानन्तरमेव यद्व्यतीति । सामान्यतोदृष्टं नामेत्यदिमा-
 प्यमनुमाप्याक्षिपति । सामान्यत इति । कथं तर्ह्यनुमानमत्र प्रवर्तत-
 इति । नित्यपरोक्षेण सद्य कस्य चिद्भिद्भूतस्य सवन्थादर्शनादित्यर्थः । ध्या-
 हर्तं चेति । स व्यत्यस्यन्तादिदृष्टः स्थहपतो वा साध्येत दृष्टधर्मविशेष-
 यगण वा । तत्र पूर्वमिच्छत्ये मानुषन्यरिति ध्याघातः एतत्तस्मिन्मिच्छित-
 इति । विशेषप्रत्ययेषो हि मेशयो नात्यन्तानुपनयधर्मव्यवसायां क्व चिद्वि-
 तुमहेति । न यन्तु मन्मरमवतया के चिद् द्रव्ये संशेरतइति भावः ।

१९ समाधने न विशेषणभूतस्येति । न तावत्स्यरूपेणानुमीयते येन नानुपन-
 यइति व्याहृत्येण किं तु दृष्टस्य धर्मियो विशेषणतया न चेत्वं संशानुमा-

त्रिविधः । साध्यधर्मिण्यस्मदादिभिः कदा चिदपि प्रत्यक्षेणानुपलम्भात् ।
 तज्जातीयेन तु दृष्टान्तधर्मिणोदृष्टेन प्रत्यक्षतो वा मानान्तराद्वा साधनधर्म- ५४ । १३
 स्य स्वामाधिक्यनिबन्धग्रहसंभवादित्यर्थः । तदाहरणमाह । इच्छादि-
 भिरात्मा । तदेष विभजते । इच्छादयः खलु धर्मिणो भवन्ति
 मानसप्रत्यक्षदृष्टाः तेषामात्मा विशेषणं कृतः गुणभूतो ऽवच्छेदकतया यत्-
 स्तस्मादात्मत्रिशिष्टा इच्छादयः साध्या इत्युक्तं भवति । साधनधर्मै तद्वर्तिनं
 दर्शयति । इच्छादीनां गुणत्वमिति । ननूक्तमनुपलब्धचरेण साध्यध-
 र्मिण, न सदेहविषयत्वमनुपलब्धचरश्चात्मेति कथं तद्विशिष्टा इच्छादयो
 न्यायविषया इति शङ्कामुरीकृत्य प्रयोगं सूचयति । परतन्त्रा इति । मा-
 तव श्वेत्येतीदात्मा पारतन्व्यमात्रं तु सिद्धमित्यर्थः । तेन सामान्यतोदृष्टस्य
 पारतन्व्यमात्रविषयता न च पारतन्व्यमिच्छादीनामनुमेयात्मवादिनां कदा
 चिदप्यस्मदादिप्रत्यक्षगोचरः परस्य तदाश्रयस्य नित्यपरोक्षत्वादिति । तदेवं
 सामान्यतोदृष्टमुदाहृत्य परिशेषोदाहरणं पारमार्थिकं प्रश्नपूर्वकमादर्शयति ।
 पारतन्त्र्येति । इच्छादीनां हि बाधकैरपनीते द्रव्याण्युक्तगुणत्वे गुणत्वमेव
 व्यातिरेकी हेतुरात्मपारतन्व्ये प्रमाणम् । यद्यपि चायं स्वहृषेयात्मा न
 प्रसिद्धस्तथा ऽपि द्रव्याण्युक्तव्यतिरेकादिशब्दैरदृष्टविषयत्वेण परामृष्टः ख्येति
 विशेषं धर्मिणि च न्यायप्रवृत्त्यङ्गसंशयमापादयितुमिति निरवद्यम् । अत्र भाष्यं
 विभागवचनादेव त्रिविधमिति सिद्धमिति । तस्यायंस्त्रिविधमिति
 विभागवचनादेव त्रिविधे पूर्ववदादौ सिद्धे किमर्थं पूर्ववदाद्युपादानं सूचेणेति ।
 तत्र समाधानं त्रिविधवचनं त्रिविधस्य पूर्ववदादेर्वचनमुक्तिः । महत्स्त्रिवि-
 धस्य महाविषयस्यातीतानागतवर्तमानविषय-च लघीयसा सूत्रेण तत्प-
 र्वकमित्येतावतेवोपदेशे परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्यान्यस्मिन्वाक्य-
 लाघवे ऽनादरः सूचकारस्येति शिष्यान् व्युत्पिपादयिषोः । अत्र निदर्शनम् ।
 तथा चायमस्य समाधार इत्थंभूतेन वाक्यविकल्पेन वेत्तियेण प्रवृत्त
 इति योजना । एव तावत्प्रमाणभेदादनुमान भिन्नं प्रत्यक्षादृशितं भाष्यकारस्तु
 विषयभेदादपि भेदमाह सद्द्विषयं च प्रत्यक्षं सदसद्द्विषयं चानुमानम् । चे-
 विषयभेदं समुच्चिनोति । सदिति वर्तमानम् । असदित्यतीतानागते । प्रत्यक्ष
 हि लौकिकं वर्तमानविषयमेव । अनुमानं तु वेदान्तविषयं यद्यपि प्रत्यक्ष-

मप्यतीतानागतयोः संप्रति निषेध्ययोर्निषेधे वर्तमानमसद्विषयं तथा ऽपि न
निषेध्ययोः प्रवर्तत इत्येतावतैव सद्विषयमुक्तम् । अनुमान तु तयोरपि प्रवर्तत-
इत्येतावता असद्विषयमुक्तम् । तदेतदाक्षिपति सद्विषयं चेति । न ह्यनुपल-
ब्धसामान्य इति सामान्यत उपलब्धो विशेषतश्चानिर्णीतो धर्मो न्यायप्र-
वृत्तापत्तिक्रियते न त्वनुपलब्धसामान्य इत्यर्थः । न चासतः स्वतन्त्रस्य
सामान्यदर्शनमस्तीति । द्वितीयं कल्पमाशङ्कते अथेति । एतद्विषयितु धर्म-
विषयमाह धम्मा इति । तद्विभजते । तत्रेति । पृच्छति कथं पुनरिति ।
यदि हि स्वतन्त्रः समवाये न तर्हि कस्य चिद्विशेषण तथा च न विशेषण-
तया गृह्येतेति भावः । उत्तरं समवायान्तराभावात् । न विशेषणत्वं
स्वातन्त्र्येण निराकुर्मः किं तु घृतिमस्येत्यर्थः । कस्मात्पुनरस्य न सम-
वायान्तरमभ्युपेयत इत्यत आह अथेति । पृच्छति किमदमिति । अनश-
स्थाप्रसङ्गे हि नाम तर्को नैव प्रमाणमन्तरेण निर्णयाय पर्याप्त इत्यर्थः ।
उत्तरं न संदेहः किं त्वस्त्येव न्यायः । तमाह पञ्चेति । अयं पञ्चपदार्थघृ-
तिशब्दे । बहुव्रीहिणा परमाणो वर्तते षष्ठीसमासेन च समवाये । न च कथं
चिच्छब्दाभेदमात्रमनुमानाङ्गं मा भूद्देशशब्दसाम्येन घागादीनामपि विषादि-
त्वमित्यपरितोषाद्यायान्तरमाह अनाश्रितः समवाय इति । इहशुद्धिनिमित्त-
त्वं कारणत्वम् । सयोगेनानेकान्तो मा भूदित्यत उक्तं घ्यापकत्वे
सतीति । सत्युपलब्धिकारणान्तरसद्भावे सर्वाषोपलभ्यता व्यापकत्वम् ।
तत्रेहप्रत्ययकारणत्वमात्मनि च समवाये चाविलक्षणमिति । न्यायेतिकर्त-
व्यतां तर्के पृच्छति । यदि पुनरिति । उत्तरं कार्यमिति । उक्तमनपत्या-
प्रसङ्गमयतारवितुमनाधारत्यप्रसङ्ग उक्तः । स्यादेतत् । भवतु घृतेः प्रागना-
श्रितं कार्यं परचात्ममयेष्यति तुरीषयुक्तेभ्य इष तन्तुभ्य उत्पद्य पटः
परचानुय्येत्यत आह समवायरथेति । अनशस्याप्रसङ्गः पूर्वोक्त इत्यर्थः ।
शङ्कते प्राप्तित्वादिति । प्रमाणसत्यात् प्राप्तिमवायस्य घृतिर्न शक्या अनशस्या-
मिया परित्यक्तमित्यर्थः । विमर्षपूर्वकं शङ्का निराकरोति किमिति । सयोगे
प्राप्तिस्वस्य निवृत्त्या स्यामायिकः संबन्धः कार्यत्वस्योपाधेः सत्ययोजकस्य
विद्यमानत्व इत्यर्थः । अयं प्राप्तिधर्मो ऽपि कस्मान्न भवतीत्यत आह
६२ यदि पुनरियमिति । नन्विममनपत्या कस्माद्वीजादुरादिव्ययेहापि नाभ्यु-

वेद्यतइत्यत आह न चैतामनवस्यामिति । अनिदप्रथमेष्वनादित्वा- ५६ । १
 ष्चक्या प्रतिपादयितुमनवस्या प्रमाणेन न त्विदंप्रथमेष्वनादिमत्त्वेन तस्याश-
 क्यनिश्चयत्वात् । तदिदमुक्तं प्रमाणाभावादिति । शास्त्रविरोधश्च
 समवायान्तराभ्युपगमइत्याह समवायश्चेति । तत्त्वमेकत्वं समवायस्य
 भावेन सतया व्याख्यातमिति शास्त्रमाह तदनेकत्वमुपपादयता वाध्येते-
 त्यर्थः । चोदयति संबन्धिनिवृत्ताविति । तथा च विनश्यति विनष्टे
 च तस्मिन् ये दृश्यते स ततो अन्य उत्पन्न इति सिद्धं समवायस्य
 नानात्वमिति । परिहरति न नास्तीति । ख्यातिरुपलब्धिः । कस्मा-
 दकृतकत्वात् । अकृतकत्वमेव कुत इत्यत आह अकृतक इति । कार्ये
 स्वेपादानेनाकृतकसंबन्धवदाधारत्वादिति व्यतिरेकी हेतुः । व्यतिरेका-
 व्यभिचारमाह यद्ययमिति । उत्पद्यमानः खल्वय समवायः सह कार्येण
 न कार्यस्य न हि सहोत्पन्नौ रूपस्यौ मिथः संबध्येते यकार्यसमवायस्तयोः
 सो ऽपि नास्ति सन्नप्यसौ न कार्यमुपादानाधारकं करिष्यति कार्यहेतुशला-
 दित्यर्थः । निराकरोति तथा ऽपीति । निभ्यो हि कारणेभ्यः कार्यं भावरूप
 जायते । कार्यकारणसमवायस्य च कार्यकारणे समवायिकारणे वक्तव्ये का-
 र्यात्प्राजातस्य च समवायस्य न कार्यं कारणम् । न च निमित्तकारणमाधा-
 दस्य जन्मेति साप्रतं भाषोत्पादस्य सर्वत्र कारणव्यपूरकत्वनिघमात् । तस्मा-
 त्समवायस्य समवाय्यसमवायिकारणाभावात् कार्यात्प्रागुत्पाद इति सुपूक्तम् ।
 तथा ऽपि कस्येति वाच्यमिति शङ्कते । अथेति । दूषयति कार्येति । न च
 पटतुरीसयोगवत्समवायस्य पश्चात्कार्यकारणसमवाय इति युक्तम् । सयोग-
 जस्य सयोगस्य कारणव्ययसमवायस्य तु समवायान्तरमन्तरेण कारणव्ययो-
 गाद् अन्यथा ऽनवस्थाप्रासङ्गादिति भावः । उपहरति । तस्मादिति । ततश्च
 न चायते निममिप्रेत्यासद्विषयमित्युक्तमित्याक्षेप इति । समाधत्ते तत्र प्रति- ११ । १
 पिष्यमानेति । अतीतानागतौ सप्रति प्रतिविध्यमाने तद्विषयमनुमानमसद्विष-
 ययुक्तम् । तन्निषेधस्तु भयतु प्रत्यक्षगोचरस्ताया ऽपि सिद्धे । विषयमेव इत्यर्थः ।
 अत्र चैव धर्मेष्विध्यक्रमः । द्वेषा तावद् विधीयमानः प्रतिविध्यमानश्च विधी-
 यमानश्च द्वेषा परतन्व्यः स्वतन्व्यश्चेति । स्वतन्व्यस्य धर्मत्वं विशेषणत्वमा-
 र्थविवक्षया दृष्टव्यम् । ननु विधीयमानो ऽप्यसन् प्रत्यक्षश्च क्व विद्यया व्याप्ति-

यमाये कुलाले जायमानो घटः विस्फारितासो हि तदा घटो भवतीति
 प्रत्येति । न चासौ तदा सन् सतो भवन प्रत्यकर्तृत्वात् गगनधदिति शङ्कते
 भवतीति । निराकरोति । न जायमानेति । जायमानस्यायस्य विधिर्वि-
 षयस्य सतया ऽसतया वा ऽनभ्युपगमात् । निषेधविषयतया तु तस्यास-
 त्वमभ्युपेयतएव । फलार्हं भवतिशब्दस्यार्थ इत्यत आह । भवतीति ।
 घटो जायतइति तु लौकिकः प्रयोगो घटशब्द घटवेषु तद्वयवेषूपपन्न्यं
 तेषां च सिद्धतया कर्तृत्वादुपपादनीय इति । उपसहरति एवं तावदिति ।
 स्वलक्षण समाधाय परेषामनुमानलक्षण दूषयितुमुपन्यस्यति । अपरं वि-
 ति । तस्यार्थमाह अस्यार्थ इति । दूषयति अत्रेति । यथासभवं समास
 विकल्प्य दूषयति । नान्तरीयकार्थ इति चेति । सत्त्व विधिविषयज्ञान-
 गम्यत्व न तु सामान्य सत्त्वादिभिरनित्यत्वानान्तरीयककृतत्वधर्मैरनित्य-
 त्वानुमान स्यात् । न च शयं तेषामाकाशोदिषु नित्येषु व्यभिचारादित्यर्थं ।
 तथा ऽप्यसमर्थः समास इति । पूर्वमर्थोतिरेकमात्रं दूषणमुक्तं सप्रति-
 त्यर्थातिरेकेण हेतुना विशेषणसमासानुपपत्तिरित्यपौनरुक्त्यम् । विशेषण वि-
 षयेण बहुलमित्यत्र विशेषणपदोपादानमात्रेण विशेष्यपदोपादानमात्रेण धान्य-
 तरस्याद्योत्प्राप्तेरुभयपदोपादानस्यैतत्प्रयोजनं यथोभयोः प्रत्येक व्यभिचारः
 समुद्राये त्वय्यभिचारस्तत्र समासो यथा स्यादिति स चात्र नास्तीति
 समासानुपपत्तिरित्यर्थं । सामर्थ्यं प्रयोजनाभिप्रेतव्यः । चोदयति एक-
 १३ पदैति । परिहारानि अत्रोपीति । प्रधानं व्यक्तिर्विशेष्यत्वाद् अङ्ग जाति-
 विशेषणत्वात् । पृथिवीत्युक्ते भवति सशयः किं पृथिवीत्व सामान्यमस्य
 विश्वित्त यथा पशुना यत्नेनेति किं वा तद्विशेष्य द्रव्य यथा यह समा-
 र्थानि अचेदमुपनिष्ठते द्रव्यमिति । तद्वि पृथिवीत्वात् सामान्यविशेषात्
 पृथिवी व्यञ्जित्वात् एव द्रव्यमित्युक्ते द्रव्यत्वसामान्यं व्यक्तित्वेति विमर्षं
 पृथिवीत्वोत्पत्तिपृते । न द्रव्यत्वसामान्यं किं तु पृथिवी । न च द्रव्य-
 त्वपृथिवीत्वयोः सामानाधिकरण्यामिति न हि भवति पृथिवीत्व द्रव्यत्व
 मिति तस्मात्सामानाधिकरण्यासमयात् प्रधानेकव्यक्तिनाम । इह त्वर्थो ना-
 न्तरीयकत्व व्यभिचानि नान्तरीयकत्व नाथे न ह्यस्ति सभयो नान्तरीय-
 कत्व स्यात् त्वार्थ इति । नान्तरीयकशब्दवाच्यत्वानभिधेयत्वासमयात् ।

वस्तुवचने ऽप्यर्थशब्दस्य लक्ष्यासम्भवाद् अव्यय्य लक्षणं न हि द्विभागमते
 किं चिदस्ति वस्तु यन्नान्तरीयकं सद्भवेत्तुर्भवति । यथा ऽऽह सर्वोपमनुमाना-
 नुमेयभावो बुद्ध्याकृतेन धर्मधर्मिभावेन न बहिः सदसत्त्वमपेक्षतइति ।
 अथाप्यत्र च न हि वस्तुवैय नान्तरीयकमसतो ऽपि नान्तरीयकत्वादिति
 भावः । दूषणान्तरमाह तदिदं इति चेत् । नान्तरीयकदर्शनमित्युच्यमाने ५१ । १
 शब्दसामर्थ्यादेव लभ्यते नान्तरीयकत्वनिगिष्टाद्येदं सति समवे शब्दा-
 र्थपरित्यागाभावात् । अतन्निर्दिधलिङ्गदर्शनसिद्धेः किमपरमवशिष्यते यद-
 षवोपाय तद्विद इत्युपादीयतइत्यर्थः । एतदेव व्यतिरेकमुखेन निह-
 षयति । न हीति । एतल्लक्षणद्रूप्य लक्षणान्तरेव्यतिदिशति । एतेनेति ।
 पृच्छति क इति । न ह्यस्मिन् लक्षणे तद्विद इत्यस्ति येन तदतिरिच्यते
 इति भावः । उतस् । पथेति । तेषामुदाहरण दूषयति । उदाहरण-
 मिति । तदनेन द्विभागस्य लक्षणं दूषयित्वा ऽन्येषां लक्षणं दूषितं सति
 द्विभागस्य स्वकीयलक्षणप्रसङ्गार्थं बाधयमनुमेयेश तत्तुल्य इत्याद्युपन्यस्य दूष-
 यति । अपरे त्विति । अनन्तरलक्षणकारमपेक्ष्यापरइत्युक्तम् । देगद्यति
 अनुमेयइति । न हि यो ऽनुमेये सत्त्वासत्त्व स शक्यः सन्निति यत्कुमि-
 त्यर्थः । समाधत्ते । नाप्रसङ्ग इति । यद्येव स्याद्यो द्विषते द्वेषा स
 विपक्षावतिरिति हेतुरेव स्यात्त स्यमिचार इत्यर्थः । पुनश्चोदयति ।
 न कर्त्तव्य इति । कुतः अवधारणाज्जिघृत्सोः । अनुमेये सद्भाव पथेत्यप-
 धारणेनानुमेये सद्भावस्य नियतत्वात् कुतः पक्षैरुदेशयुतेः प्रसङ्ग इति
 भावः । एतन्निराकृते यथासम्भवं विकल्पयति । अनुमेयज्ञान । तत्र पूर्व-
 कन्यस्य तात्पर्ये विकल्पयति । किं पुनरनेनेति । अपमत्रो ऽत्यन्तास-
 भवो निराक्रियते यथा नीलं सरोजं भवत्येव नात्यन्तं न भवतीति ।
 न तु नीलमेव सरोजं नापीनमिति नापि सरोजमेव नीलं नान्यादिति ।
 अथ संभव इति । अन्यदपरो न व्यतिरेकपर इत्यर्थः । यत्किं कल्पद्रुप
 दूषयति उभयथा ऽपीति । दूषणान्तरं चाह न वैकदेशवृत्तिरिति । न ५२ ।
 ह्यत्यन्तायोग्यप्रच्छेदेनायोगो व्यच्छिन्नो भवति नापि समरमाश्रयिधा-
 नेनामयो व्यच्छिन्नो भवति । तत्तश्चायोगात्प्रच्छेदादेकदेशयुतिरनुमा-
 नाभाषो न व्यच्छिन्न इत्यर्थः । स्यादेताद्विशेष्यसंगतो ऽपमेयकारो ऽनु-

मेव एव संभवति यथा पार्थ एव धनुर्धर इति । न चायमन्ययोगव्यव-
 च्छेदो धिनेयकारं लभ्यते । तस्मात्त व्यर्थमवधारणमित्यत आह । उत्तर-
 पदवाधा च । न ह्यस्ति सम्भवो ऽनुमेय एवास्ति न तुल्ये चेति । तस्मा-
 त्तुल्य इत्यस्य वाधा । चकारो नैकदेशगृतिर्निराकृत इति दूषणं समुद्दि-
 नेति । अनुमेय एव सद्भावपक्षं यथासम्भवं दूषयित्वा अनुमेये सद्भाव एवेति
 द्वितीय पक्ष दूषयितुमुपन्यस्यति अयोत्तरमिति । तस्य प्रयोजन दर्शयति ।
 तस्य व्याप्तिरर्थः । सद्भाव एवेति किल विशेषणसङ्गतमवधारणमयोगं
 व्यच्छिन्दत् व्याप्तिं दर्शयति तथा च व्याप्तिरस्यार्थ इत्यर्थः । दूषयति ।
 तथाऽप्यनुमेयमवधारितं संभवस्य व्याप्त्या न धर्मः सद्भाव ।
 हेतुमाह यत एककरणं ततो ऽन्यत्रावधारणमिति । मा वधारि
 सद्भावो ऽवधार्यता चानुमेय क्रिमेतायता ऽपीत्यत आह संभवव्याप्त्या
 चेति । अनुमेय सन्वयधारित सद्हेतुसमय परित्यज्य नान्वय धर्तते तत
 श्वानुमेय हेतुसम्भवव्याप्त्या ऽवधारित भवति हेतुसमयस्त्वनप्रधारितः सर्व-
 वेय तनुल्ये च विषये च प्रकृतः स च कश्चित्तुल्यविषयो व्याप्नोति कश्चि-
 त्तदेकदेशगृतिः तदस्य हेतुसमयस्य विषये ऽपि प्रसक्तस्य प्रतिषेधाय
 युक्तमसति नास्तीति । तनुल्ये तु प्रसक्तमप्रतिषिद्धमनुमतमेवेति तनुल्ये
 सद्भावे इति व्यर्थमित्यर्थः । स्यादेतनुल्ये हेतुसद्भावेऽसिद्धायपि तनुल्ये
 व्याप्त्या हेतोः सद्भावो भवत्वित्येतदर्थं तनुल्ये सद्भावे इति पक्षनमित्यत
 आह । तनुल्ये चेति । यदि पुनर्याप्रिप्रियह्यत कृतकत्वे साध्ये प्रवचन-
 नारीयकत्वं न हेतुः स्यात् न ह्ययं सपक्षव्यापक इति भावः । देशयति ।
 अथ तनुल्य इति । दूषयितुं विकल्पयति किं पुनरत्रेति । पूर्वस्य विरो-
 धाद्वाधनम् उतरम्य पौनहन्यादिति । पूर्वपदेन सह विरोधे निदर्शनमाह
 न हि भवतीति । अनुमेयसद्भावे इत्यनेनानुमेयव्यक्ते हेतोर्लक्षणायां
 तनुल्यस्य सद्भावे इति समुद्दीयमानावधारण विषयमावाहृतं व्यच्छि-
 नति न तु अनुमेयात् । नरं च नारायणमेव चादौ स्वतः मुतो द्वौ
 । न जनयां समुपेति यथेति चेदत्र आह तथेहापीति । समुद्दीयमानावधारणे
 द्वि तनुल्येन यथा ऽन्ययोगव्यवच्छेदेनेयकारः सवध्यते तथा अनुमेयेनावि
 सद्योगे तथा चानुमेयेकदेशगृतिरपि हेतुः स्यात् । न तु नरं च नारा-

यद्यमेवेति निपातो नारायणेन सहान्वययोगव्यवच्छेदेन संबध्यते । नरेण
 चायोगव्यवच्छेदेनेति मातः । अथावधारणस्याशेषेष्वेव संबन्धमिच्छता
 ऽनुमेये यथा अयोगव्यवच्छेदस्तथा तत्तुल्ये अयोगव्यवच्छेदेन संबन्ध
 उच्येतेति शङ्कते अथ तत्तुल्यइति । निराकरोति तत्तुल्ये इति । एतदेव ५६ । ४
 स्फोरयति इति ते* । तत्र दर्शनेन च यस्यानुमेये सद्भाव एवेत्यनूद्य तस्य
 तत्तुल्यस्य सत्त्वमिति सिद्धान्तं शक्यम् । न ह्यनूद्यमानं शक्यं विगेषु तथा
 सति तद्विगेषणाय प्रयत्नान्तराख्येने सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यथा यस्यो-
 भयं हविर्वातमाच्छेदेन्द्रं पद्मेगेराजमोदनं निर्वपेदिति । तत्र हि यद्यपि
 स्वहृषेणानैरगव्यप्रतिपत्तित्वेन हविषा विगेषणं भूयते तथापि न शक्यं
 हविरुभयत्वेन विगेषु विना यवादिति वाक्यभेदमिषा प्रतीयमानमप्युभय-
 त्वमविप्रक्षितमेवमवानुमेयइत्यभिप्रायितम् । अथ तद्विप्रक्षयेन वाक्यभेदमुपेत्य
 परत्वाद्वाक्यैकवाक्यतया ऽभिमतार्थसिद्धिरास्यीयते । न च विरोधाद्वाक्ययो-
 रैकवाक्यताविरहः । तत्तुल्यएवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदस्य विप्रक्षमाविषयत्वे-
 नाप्युपपत्तो विरोधासिद्धेः । तस्मादन्यापोहार्यन्त्वेन पदानां विरोधो यत्तयः ।
 तथा हि अनुमेये सद्भाव इत्यवानुमेयस्य नाननुमेये सद्भाव एव नासद्भाव
 इति पदाद्यैः । तथा च तत्तुल्यविषययैर्हितोत्तरेण दर्शितः । एवं तत्तुल्य-
 सद्भावं इत्येवापि तत्तुल्यस्य नातत्तुल्ये सद्भावं एव नासद्भावं इति पदाद्यैः ।
 तथा चानुमेये ऽसद्भावं इत्युक्तं मयि । न चानुमेयतत्तुल्यपदाद्यैः परस्य-
 रणरीहारवनेः समुच्चयसम्भारः । द्वयोरपि विप्रक्षमाव्यावृत्तिपरत्वात् पर-
 स्परसमुच्चयसद्भावं इति चेत् । नावृषो ऽनौरित्थनयोरपि इत्थ्यादिनिवृत्तिमा-
 चरत्वेनाभित्ताद्यैः सामानाधिकरण्याप्रसङ्गात् । तस्माद्द्विरोधात् समुच्चय-
 मानावधारणं न युक्तमिति । न च समुच्चयमानावधारणं द्विगानो मेने यदे-
 यमूचे येषोपिजनवषट्पणायसरे यद्वि रूपमेव चासुपं ततो न द्रव्यं चासुपं
 स्वात् तथा च महदनेकद्रव्यसमजायाद्रूपवैपरिपरिनि द्रव्यवासासुपत्या-
 निधानं व्याहन्तेनेति । अथ हि पूर्वद्रव्यसहितरूपमेव चासुपं न गन्ध-
 रसादीति शक्यं समुच्चयमानावधारणम् । तस्मात् समुच्चयमानावधारणा-
 निधानं कीर्तितं स्वानन्वयेण तन्नायुक्तमिति कृतं विद्यते । अपत्ति नास्ति-

* इदं मुद्रितवर्तिश्रुतं नालि ।

† तस्मात्समुच्चयमिति न पुं वा ।

५ तेन दूषयति असतीति । कस्माद् यदसत् तत्तुच्छ स्वयमेव नास्ति तत्र
 -सदिनि गम्यं व्यग्रहर्तुमसदिनि वा भवतु तथापि कस्मात्तस्मिन् हेतोः न
 व्यावृत्तिर्भवतीत्यत आह न ह्यसदिनि । यथा चैतनया ऽन्वये हेतुपादाना-
 वधरे ऽस्माभिस्तत् । स्वदूषेण दूषयित्वा गतद्वैतमवधारणं दूषयिष्यन्नूय
 यिकल्पयति किमवधारयतइति । प्रथमं कल्प दूषयति । यदि तावदिति ।
 तत्तुल्यपथ सद्भावे इत्यनेन गम्यते इत्यर्थः । द्वितीयं कल्पं दूषयति ।
 अथ पुनरिति । गौरयं त्रिशणित्वादित्ययं हेतुत्रिपक्षपथ नभस्ति । पक्षस-
 पक्षव्यापकत्वात् । न तु नास्त्येव विपक्षेऽप्येव महिपादो वृत्तेः । अतो विप-
 क्षपथ नास्ति इत्ययमपि हेतुः स्यात् । तदेवमवधारयं दूषयित्वा समुदा-
 यार्थं दूषयितुमुपन्यस्यति । यदप्येकद्विपक्षपर्युदासेनेति । तत्रैकपक्षपर्युदा-
 सेन चयः पक्षाः द्विपक्षपर्युदासे ऽपि चय इति षट्कम् । तत्पर्युदासेन ऽपि क्वां-
 परिग्रहः । यथा ऽनुमेये सद्भावे इत्युच्यमाने विपक्षवृत्तेरपक्षधर्मस्य च हेतुत्वं
 स्यात् । यथा नित्यः शब्दः चाक्षुषत्वात् सामान्यवदिति । नास्तिता सतीत्यु-
 च्यमाने यो पक्षधर्मस्तुल्ये नास्ति स हेतुः स्यात् तथापि नित्यः शब्दे ऽस-
 त्वात् । अनुमेये तत्तुल्ये चेत्युच्यमाने अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति विपक्षवृ-
 त्तिहेतुः स्यात् । अनुमेयेष्वसति च नास्तीत्युच्यमाने नित्यः शब्दे जातिमत्त्वे
 प्राणत्वाद् इत्ययं तत्तुल्यधीने* ऽपि हेतुः स्यात् तत्तुल्ये ऽस्ति असति
 च नास्तीत्येतावत्युच्यमाने ऽनित्याः परमाणवः कृतकत्वाद्द्विन्ययमपक्षधर्मो
 हेतुः स्यात् तदेतत्सत्रे मा भुदिति समुदायोपादानप्रयोजनम् । तदेतददूष-
 यति एतदपीति । सपक्षव्याप्यव्यापिभ्या द्विपक्षयुक्तस्यान्वयिने द्वित्वम् ।
 संग्रति साध्यीयमनुमानलक्षण दूषयति । एतेनेति । संग्रन्धे ऽत्रिनाभायः
 साधनस्य माध्येन तस्मात् प्रत्यक्षाद् दृढतरप्रमाणावधारितात् । तथा ऽपि
 यथात्रिभाभूने निष्पे भवत गकस्मिन् धर्मिणि विशुद्धाव्यवधारिणी तयोरापि
 हेतुरथ प्रत्येतेत्यत उक्तम् एकस्मादिति । शेषस्यानुमेयस्य सिद्धिः । अनु-
 पपन्न चानापक्षान्धेनेत्कमेतेन न प्रयुक्तमिति । अनुपपत्तं पृच्छति । कथमिति ।

। १८ यथानेकप्रमनुषणनिमाह न हीति । यदि प्रत्यक्षशब्दे प्रानवचनः, चानं
 चेत्येन गिरीयने तदेतददूषणम् । अथ संग्रन्धविशेषमेकस्मादिति प्रत्य-

शब्दस्तु ज्ञेये न तु ज्ञाने तदेतदुपन्यस्यं दूषयति अथापि संबन्धादि- ५६ । ५०
 तिः शङ्कते । अथेति । संबन्धस्य प्रत्यक्षतोक्ता पूर्वं न त्वनुमितिकाल-
 शब्दार्थः । दूषयति । तथाप्युपलब्धसंबन्धस्य पूर्वमनुमानकाले चानु-
 पलब्धलिङ्गस्यानुमानं प्रसज्येतेति* । स्यादेतत् । संबन्धनइति व्युत्प-
 त्त्वा संबन्धो लिङ्गतेनाधिनाभूतादुक्तोः प्रत्यक्षादित्युपपन्नमित्यत आह न चान्या ग-
 तिरिति । अथापि व्याख्याने शकस्मादिति व्यर्थम् । तथा हि अन्यव्यतिरे-
 कमाश्रयेतिरविनाभावो षष्ठ्यते सर्वरूपसंपर्तवो तत्र प्रथमे कल्पे मा भूद्वि-
 रुदाध्यभिचारी बाधितविषयस्तु हेतुः स्यात् । द्वितीये तु कल्पे न सर्वरू-
 पसंपर्ते हेतुर्विरुदाध्यभिचारी भवतात्येकस्मादित्यतिरिच्यते । तस्मात्सुपुक्तं
 न चान्या गतिरस्तीति । अध्यापकत्वं लक्षणोपमाह । रूपेण चेति ।
 न तावदनयोस्तादात्म्यं भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वाद्भिन्नबुद्धिबोधयत्याह । न चातदा-
 त्मनोमायोः संबन्धः कश्चिदुपलभ्यते । न च प्रतिक्षणपरिणामवादे कुण्डल-
 दाद्रीनामपि कश्चिदस्ति संबन्ध इत्यपि दृष्टव्यम् । शङ्कते अथेति । निराक-
 रोति सौर्षिकेति । न हि सांख्यानं बौद्धानां वा राट्टान्ते उक्ति संबन्धः सम-
 ययो नाम नापि तदाश्रयो द्रव्यमतः स्वदर्शनव्याघात इत्यर्थः । यदु-
 च्येत प्राधानिकत्वादुपादीनां प्रधानमेकमाश्रयः तथा च यत्र रूपं तत्र स्थं
 शक्यत आह । यत्र रूपमिति । कुतः न कश्चिदिति । न हि प्रधानमा-
 धारः कार्यकारणं तु प्रधानात्मकत्वमेवामिष्यते । तथा च यत्र तत्रैतदनु-
 पपत्तिः । न च तादात्म्यमित्युक्तम् । न च भेदाभेदाचेक्य संभयने विरो-
 धादिति भावः । शङ्कते परस्परेति । यथा ह्यासन्दिकाङ्गानि भिन्नान्यनैतरा-
 धर्ष्ययवस्थितान्यपि परस्पराश्रयतया न पतन्ति एवं रूपस्पर्शावपि पर-
 स्पराश्रयवित्थयैः । निराकरोति । परस्पराधारभावेऽप्यन्यथासन्दिका-
 ङ्गादौ नासौ रूपस्पर्शयोः कुतः । न रूपं स्पर्शं न च स्पर्शा रूपइति । ६० ।
 परस्पराश्रयेणप्रतिबध्यमुक्त्यान्यासन्दिकाङ्गानि न पतनयवस्थितानि परस्परा-
 धारत्वेनापदिश्यन्ते । रूपस्पर्शादीनां तु स्थितिर्भेदपरस्पराहेतुका ऽपि तु
 भेदाश्रयानलक्षणपुरुषार्थहेतुकेति भावः । एतेन साहस्यानां सप्तविधः

* नचाप्यनुपलब्धलिङ्गत्वानुमानं प्रसज्यतेति सु. वा पु. वा. ।

सम्बन्धः प्रत्युक्तः । शेषं सुबोधम् । विभागसूत्रे ऽनुमानानन्तरमुपमानस्योद्देश्ये च लक्षणादनुमानलक्षणानन्तरमुपमानलक्षणमाह । अथोपमानमिति भाष्यम् । सूत्रं पठति ।

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥ अत्रापि यत् इत्यध्याहार्यम् । सिद्धिः साधनम् । तदेतद्वाप्यकारेण व्याख्यातम् । प्रज्ञातेन प्रसिद्धेन गत्या साधर्म्यात् सामान्याद्गवयस्य । साधर्म्यं च सामान्यमभिदधता न सामान्यातिरिक्तं सादृश्यं नामार्थान्तरमस्तीत्युक्तं भवतीति । साधर्म्यं चाप्रसिद्धं न साध्यसाधनायात्मिति साधर्म्ये प्रसिद्धिरपि दृष्टव्या । सा च यथा गोस्तथा गवय इत्याहवाच्यात् । तदिदमुक्तं यथा गौरिति । साध्यसाधनपदव्याख्यानं प्रज्ञापनीयस्य गवयशब्दव्याख्यानया प्रत्यक्षदृश्यमानगोसादृश्यस्य गवयत्वसामान्यविशेषतः विषयस्य प्रज्ञापनमुपमानम् । विषयस्य हि गवयशब्दवाच्यतां पुरुषो ऽतिदेशवाच्यस्मरणसहकारिणः प्रत्यक्षाद्गवयगताद्गोसादृश्यात् प्रजान् तेन प्रज्ञाप्यतइति प्रमाणव्यापारः प्रज्ञापनमुक्तमिति । अत्र वार्तिककारः प्रथमं तावत् सूत्रतत्पर्यमाह । सूत्रार्थः पूर्ववत् । समानासमानजातीव्यवच्छेद इत्यर्थः । साध्यसाधनमित्युच्यमाने प्रत्यक्षादिसाधने सुखादिसाधने घटे प्रसङ्गः । अत उक्तं प्रसिद्धसाधर्म्यादिति । यद्यपि प्रसिद्धसाधर्म्यमुपमानमित्युच्यमाने प्रमाणविशेषाभिधाय्युपमानपदसामानाधिकरण्यात् कारकत्वलामस्तथापि तदाभावनिराकरणाय साध्यसाधनपदोपादानम् । तेनोपमानाभासमगमृत भवति । अथयथायं शिञ्जते । प्रसिद्धेति । वार्तिककारेण बहुश्रीद्विद्वेषमयो दर्शितः । न तु तृतीयासमासे भाष्यकारीयो निरस्तः । भाष्यकारेण हि सच्चिन्मया गवयप्रतिपत्तिः फलं साध्यसाधनपदसाध्यमुक्ताश्लिष्टप्रयोज्यव्यापारस्यात् । प्रयोजकव्यापारस्य प्रज्ञापनस्य परवान्निष्कृष्यामिधानं कृतम् । समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थ इति । एत-
 १२ देव साध्यसाधनपदायैतया वार्तिककारो व्यासष्टे । समाख्यासंबन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थः फलम् । साध्यपदेन समाख्यासंबन्ध उच्यते तस्य साधनं सिद्धिः प्रतिपत्तिरिति । अनु प्रतिपद्यतामयं गोसादृश्यमुक्तं गवयं समाख्यासंबन्धप्रतिपत्तिस्तु कृतस्या न हि यो यत्सदृशं यं प्रतिपद्यते

च तस्य समाख्यामप्यत्रगच्छतीत्याशयवान् गृह्णति । किमुक्तं भवति । ६० । १४
 धनमागमेति । आगमानुमथाहितात्संस्कारात् स्मृतिः । एतदुक्तं
 भवति । न केवल साहस्यज्ञानं समाख्यासंबन्धप्रतिपत्तिहेतुरपि त्यागमायै-
 स्मृत्यपेक्षमिति । नन्वसत्यागमानुभवे कुतः स्मृतिरित्यत आह यदा ह्यने-
 नेति । प्रसिद्धसाधर्म्यादित्यत्र प्रसिद्धिरुभयो श्रुतिमयी प्रत्यक्षमयी च । श्रुति-
 मयी यथा गौरैवं गवय इति प्रत्यक्षमयी च यथा गोषादृश्यविशिष्टोऽयमी-
 दृयः पिरुड इति । तत्र प्रत्यक्षमयी प्रसिद्धिरागमाहितस्मृत्यपेक्षा समाख्यास-
 बन्धप्रतिपत्तिहेतुः । यद्यपि यथा गौरैवं गवय इत्येतदस्मादपि गोषादृश्यस्य
 गवयशब्दः समाश्रयेति शक्यमयमनुम् । न खलु प्रत्यक्षएव संज्ञाकर्म समा-
 खातीयव्यवच्छिन्ने हि तदुच्यते । तच्च यदि मानान्तरेणापि तथा उच्यमान्यते
 सन्नाक्रमं* निवारयेत् । गोषादृश्येन चापलक्षितः पिरुडो य इति सर्वनाम्ना
 परामृष्टः शक्यो घटादिभ्योऽसमानजातीयेभ्यो महिषादिभ्यश्च समा-
 खातीयेभ्यो व्यवच्छिन्नोऽयमनुं गवयस्तथापि यवदयमसौ गवय इति
 साक्षात्प्रतीति संबन्धिनि संज्ञा न निवेशयति तावदयं परिपुत्रमतिः प्रमाता
 कं चित् खलु द्रष्टव्यमि तादृशं पिरुडं यत्र गवयसंज्ञा प्रतिपत्त्येव इति प्रमो-
 त्सुन गवोहीयते । न चासौ घाशयमाचसहायोऽप्रत्यक्षीकृतगोषादृश्यगव-
 यपिरुडमसौ गवयास्य इति प्रतिपत्तुमर्हति । न च वाक्यं धिना प्रत्यक्ष-
 माचात् तस्मादागमप्रत्यक्षाभ्यामन्वदेवैदमगमस्मृतिसिद्धितं सादृश्यज्ञानसु-
 पमानाख्यं प्रमाणमाश्लेषम् । ननु यदेतदीच्येन क्रमेणैक . निन्दतीकं
 धिद्वारममतिदीर्घश्रुतीव लम्बोर्णुं कठोरतीक्ष्णकण्टकाशिनं कुत्सितावयव-
 सन्निवेशमपसदं पशूनामिति तदुपपत्त्य दाक्षिणात्य उत्तरापथ गतस्मादृश्यं
 यस्तूपलभ्य नूनमसौ करम इत्यपेति तत्कालमदेतेषु प्रमाणं न ताव-
 दुपमान साधर्म्यात्मावात् । नापि पशुमं प्रमाणमुपगम्यते । यद्युच्येत
 निन्दापरं वाक्यं करमस्य तादृशत्वे न प्रमाणं न ह्यन्वयपराच्छब्दादन्य-
 स्यायम इति । यत्र तर्हि तादृशो पर्यवस्यति वाक्यं तत्र का गतिः ।
 अथ तथापि तादृशं करम आगमावगतः प्रत्यक्षेण प्रत्यभिज्ञायते करम-
 शब्दवाच्यता च तस्य तत्पक्षे तादृशमपरत्वेऽप्यागमस्य प्रयोगमात्रादव-

* कलत्र उदाहरणमिति प पु पा ।

गतानुमानात् । यो हि यत्र प्रयुज्यते शब्दो ऽसति वृत्त्यन्तरे च तस्य
वाचको यथा गोशब्दो गोत्व्ये प्रयुक्तश्चायं तादृशि तस्मात्तस्य वाचक इति ।
यद्विदं प्रागेव प्रयोगानुमितवाचकत्वमस्य प्रत्यक्षसमये केवलं स्मर्यतइति ।
समानमेतदपवादशब्देऽपि । तथापि वाक्यादवगतसाधर्म्यशान्तिः प्रत्य-
क्षेण प्रत्यभिज्ञायते प्रयोगानुमितं च गवयशब्दवाच्यत्वं स्मर्यते इति न
फलान्तरमवशिष्यते यद्यपमानं प्रमाणान्तरमिति । अत्रोच्यते । न तावदा-
कागःदिशःशब्देण गवयशब्दः साक्षात्पिण्डस्य वाचकः किं तु गवयत्वं
निमित्तकृत्य पिण्डे वर्ततइति परमार्थः । न च यथा गौरेवं गवय इति
वाक्याद्गवयत्वमवगतं न ह्यनवगतसंबन्धं गवयपदमवधारयति । ततस्त-
दवगमात्संबन्धवेदने परस्पराययप्रसङ्गः । न च गोसादृश्येनोपलक्ष्यते । न
वृत्त्यनुपलक्ष्यचरेण गवयत्वेन गोसादृश्यं संबद्धं दृष्टं न चादृष्टसंबन्धमुप-
लक्षकम् । न हि पुरुषेणादृष्टसंबन्धो दण्डः पुरुषमुपलक्षयितुम-
र्हति । तस्मात्सम्बन्धिना गवयत्वस्य सर्वथा ऽनुपलक्ष्येः कुतो वाक्या-
द्वानुमानाद्वा वाच्यवाचकसम्बन्धावगमः । कुतस्तगञ्च सम्बन्धस्तुतिः
गवयत्वसामान्यविशेषज्ञि च पिण्डे प्रत्यक्षे युक्तः, सम्बन्धावगमः
सम्बन्धिना गवयत्वस्य प्रत्यक्षत्याम् । तथापि किं गवयत्वजातिमान् पिण्डो
वाच्यः न चादृष्टगोसादृश्यवानिति* कुतो विनिगमनेति चेद् वाक्याद्यन्त-
रक्षमदकागिगवयत्वजातिमनः पिण्डस्य गोसादृश्यदर्शनमेव तर्कमहायं
गवयत्वभिधाने प्रमाणं तर्कश्च गोसादृश्यविशिष्टपिण्डाभिधाने कल्पनागो-
रवप्रसङ्गः । तथा हि सादृश्यविशिष्टपिण्डाभिधानेनाप्रतीतं सादृश्यं पिण्डं
विशिनष्टीति तत्प्रतिपत्तव्यम् । न च शब्दादन्यतस्तदवगम इति शब्दस्य
तत्र वाचकत्वं कल्पनीयम् । न चापिशिष्टं सादृश्यं पिण्डविशेषण्य गवयप-
दमवगम्यापिशुमर्हति यस्य कस्य सिद्धयेन केन चिन् सादृश्यादिति
तदपि गथा विशेषणीयम् । न चान्यतो गोत्वम्यापि प्रतीतिरिति तदपि
गवयपदेनाभिधातव्यमिति कल्पनागौरवम् । गवयत्वजातिमन्पिण्डाभिधाने
तु साधयमिति तदनुजानाति । साधर्म्यपहणं च धर्ममात्रोपलक्षणमिति
करभर्मसाधयमितिप्युत्तमानकनमिति नाव्याप्तिः । नापि पञ्चमप्रमाणाभ्युप-

* उक्तं गोसादृश्यवानिति च पुं पा ।

गमः । अत एव बहुन्पुदाहरणान्युक्त्वाप्याह मम भगवान् भाष्यकारः ।
 एवमन्योऽप्युपमानस्य लोके विपयो बुभुक्सितव्य इति । तस्मा-
 त्स्थे चतुरस्रम् । तदीदृशमुपमानफलप्रविष्टान् सादृश्यज्ञानं सादृश्यविशि-
 ष्टज्ञानं योपमानफलमिति भ्रान्तो भद्रन्तो द्विनाम आदिषति । प्रत्यक्षोऽपि ।
 पृथ्वति कथमिति । उत्तरं पदा ताविति । उपलक्षणं चेतत् । उभौ प्रत्य- ६० । १
 षेण पश्यतीति । यदापि गद्यमेकं प्रत्यक्षेण पश्यति स्मरति च सां तदापि
 गोसादृश्यं गद्यस्य प्रत्यक्षमेव । गोस्यमप्रत्यक्षमप्रत्यक्षत्वाद्गोरिति चेत् ।
 हन्त भोः क्रिमिमित्तं सादृश्यमायुष्मतां यदप्रत्यक्षाया गति न प्रत्यक्षम् ।
 सामान्यब्राह्मण्यं जात्यन्तरवर्ति जात्यन्तरस्य सामान्यान्येव भूषांषि गुणा-
 धयवकर्मणाम् । मित्रप्रधानसामान्यव्यक्तं सादृश्यमुच्यतइति चेत् । तत्कि-
 मिदानां कर्मत्वादि सामान्यं गोगद्यगतकर्मादिभेदेन मित्रमित्यपि वक्तुम-
 धयवतो ऽपि । तस्माद्यथा कालाद्यां गति गेत्वमीदितवतः स्थितिप्रत्यां
 प्रत्यभिज्ञाप्रमाणं तदित्यवगत भ्रमति तथेहापीति न फलातिरेकः ।
 तस्मान्न सादृश्यप्रतीतिफलमुपमान प्रत्यक्षाद्वाप्याद्वा व्यतिरिध्यतेइति सूक्तम् ।
 यदन्तर्गतमुद्घाटयति । गद्येति । गद्यप्रसतां सादृश्यविशिष्टमित्यर्थः ।
 अर्थतत्त्वमुक्तं स्मारयति । गद्येति । उपसंहरति । तस्मादिति । प्रयोगस्तु ॥ २
 प्रत्यक्षादिभ्यः प्रमाणांतरमुपमानं तज्जन्यप्रमाविलक्षणप्रमाणनकत्वात् ।
 यदि न तेभ्यो विलक्षणमभिष्यद् न तद्विनवणां प्रमाणकटिष्यत् । यथा
 तान्नेव न चेततथा । तस्मात्तथेति । अथ शब्द इति भाष्यम् । उपमा-
 नानन्तरं शब्देष्टेष्टादुपमानलक्षणानन्तरं शब्दस्य लक्षणमित्यर्थः । लक्ष-
 यमूर्धं पठति ।

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७७ ॥ शब्द इति लक्षणपदम् । आप्तोपदेश
 इति लक्षणम् । उपद्विषयते ऽनेनेत्युपदेशो घान्यज्ञानं तदर्थज्ञानं घामिधीयते
 तत्र घाव्यज्ञानप्रामाण्यपक्षे तदर्थज्ञानं फलम् । यदाचैत्युत्पादयस्त्वान्तरा-
 चिक्रा इतिकर्तव्यता तदर्थज्ञानप्रामाण्यपक्षे तु हानाद्विबुद्धिः फलम् ।
 यद्यपि विधिरुपदेशः प्रथमं नमित्यनयोन्तरम् । यद्यपि चापं नियोज्यप्रयोगेने
 प्रवृत्तिनिवृत्ती विदुधदावाध्यवसायामतिरिच्यते । ते हि नियोज्यप्रयोगे

* अन्वयेति १-३ पु. पा ।

प्रवृत्तिनिवृत्ती विधतः तथापि भूतार्थपरोपनिषदादिशब्दव्यापकत्वात् पर-
 प्रयोजनवद्वचनमात्रविधयोरपदेशपदं व्याख्येयम् । यद्यपि सदेव सौम्ये-
 दमयन्नासीदित्यादि वचनं क्व विन्न प्रवर्तयति कुत्रचिद्वा न निवर्तयति
 पुरुषं तथापि पुरुषश्रेयो ऽभिधतइत्युपदेश इत्युच्यते । तथाप्यतिव्याप्तिश्चे-
 त्यरन्दनादिवाक्यानामप्येवंलक्षणत्वादत उक्तमासेति । आपानामृष्याय्य-
 श्लेच्छानामुपदेशः शब्दो न त्वनाहानां मायामोहनिर्मितानां बुद्धुर्भादीनां
 प्रमाणविस्तृतवदिकसर्वधर्मनेरात्म्यवादिनामिति । तदेवाह वार्तिककारः ।
 ६ न शब्दमात्रमिति सूत्रार्थः । सूत्रस्याप्रलक्षणपरं भाष्यम् । आसः खलु
 साक्षात्कृतधर्मा । मुदृढेन प्रमाणेनायधारिताः साक्षात्कृता धर्माः पदार्था
 हिताहितप्राप्तिपरिहारायां येन स तयोक्तः । तथापि तत्त्वं विद्वानकारुणिकतया*
 त्रिपरोतोपदेशो निधारितः । चिरव्यापयिषेत्यवृषाभ्यासकारिते निराकृते
 इति । प्रयुक्त उत्पादितप्रयत्न इत्यलसत्यम् । तथापि स्थानकरणपाटवाभावेन
 वर्णनिष्पादनासामर्थ्येनाप्तः प्रसज्येतेत्यत आह उपदेशा । स्थानकरणपाटव-
 यानित्यर्थः । आप्त इति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात् प्रकृति निष्कृत्य तदर्थमाह ।
 साक्षात्करणमिति । अनेन चोक्तस्वरूपसंपदुपलब्धता । प्रत्ययार्थमाह ।
 तयेति । आप्तलक्षणस्य व्यापकत्वमाह श्रपीति । दर्शनादृषिः साक्षात्कृत-
 वेकान्यवृत्तिरमेयमात्रः । आराद्यातः पातकेभ्य इत्याद्या मध्यलोकाः श्लेच्छाः
 प्रविष्टाः । श्लेच्छा अपि हि प्रतिपद्यमवस्थिताः पान्यानामपहृतसर्वस्या मार्गा-
 ल्याने हेतुदर्शनगुन्या भवन्त्याप्रा इति । तदनेनाप्त दौषव्यं विदुगिनि परेषा-
 माप्तलक्षणमव्यापकमुक्तं मयति । तदेतद्वाप्यमात्रेणुमनुभाषते । आसः
 स्वस्थिति । आसिपनि स्वर्गेति । आक्षेपः भाष्यमाक्षिप्य सूत्रं समाधत्ते
 आसः आप्तो युक्त इति यावत् । अपौरुषेयो यैदिक उद्देशः स्वर्गापूर्वदेव-
 ताविषयः स्वतःप्रमाण्ये विद्वे निर्दोषतया युक्त उपपन्नः लौकिकरचार्य-
 श्लेच्छानां प्रमाणान्तरमूनो युक्तः मानान्तराभावे तु नप्तो ऽयुक्त इत्यर्थः ।
 ११ समाधत्ते न धूम इति । पौरुषेयस्य वेदानां द्वितीयाध्यायउपपादयिष्यते ।
 तस्मात्पुरुषस्येवाप्तोपदेश इति साधु व्याख्याने भाष्यकारीयमिति भावः ।

* अनेनतया वा मुपदेशेन मस्मरितया वा त्रिपरोतमुपदेशेन आसः स्यादित्यत आह ।
 यथाऽप्युक्तस्य विख्यातविषया प्रयुक्तः । यथाऽप्युक्तस्य मस्मरितया । अर्थात् ३ पु- अधिपः ।
 † श्लेच्छावर्तते पु- वा ।

पृच्छति कः पुनरिति । अस्ति स्वर्गादीनामप्रत्यक्षत्वे न्यायः योगिप्रत्यक्षं ६१ । १२
 न स्वर्गादिविषयः प्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षादिप्रत्यक्षवदिति भावः । उत्तरम् । द्रुमो
 न्यायम् । तमाह सामान्यविशेषवत्त्वात् कस्य चित् प्रत्यक्षा इति ।
 अथ यावति पक्षे यो हेतुः सिद्धस्तस्य सन्मात्रं पक्षीकार्यम् । योगक्षे च
 प्रत्यक्षे सिद्धे तत्साधकादेव प्रमाणात्स्य स्वर्गादिविषयत्वमपि सिद्धमिति
 धर्मसाधकप्रमाणविरुद्धं मीमांसकानामनुमानं नोदेतुमप्युत्सहते प्रागेव
 तद्वाधितुम् असिद्धे तु योगक्षे प्रत्यक्षआश्रयासिद्धो हेतुराभावः अस्माकं तु
 सम्पन्नेः बहवश्च न्याया इति भावः । अनित्यत्वं हेतुमात्रिणिति ।
 असिद्धमिति । परित्हरति नेति । नित्ये चापूर्वंइति । अथ वयः कल्याः
 किमेतन्पूर्वैः सर्वपुरुषसाधारणमाहो असाधारणं यदा त्वसाधारणं तदापि
 किं प्रतिपुरुषमेकैकसाधारणमाहो प्रतिपुरुषमनेकमिति । तत्र प्रथमं कल्पं
 दूषयति । यदि साधारणेति । न हि कदा चिदप्ययमपूर्वं पश्यति
 लौकिकः पुरुषो योगिनस्त्वनमिष्यत्तमपि पश्यन्तीति भावः । द्वितीयं कल्पं
 दूषयति । एतेन प्रतिपुरुषमिति । उत्कर्षं आधिक्यमप्यवोपचय इति- ६२ ।
 यावत् । गङ्गते व्यञ्जकेति । एकमपि व्यञ्जकमेदादुत्कर्षवन्निकर्षवद्दृष्टं यथा
 महति दर्पणे महन्मुखं तदेव कर्नानिकाशमभिवृत्ति* । न दृष्टं इति द्रुम इति ।
 गङ्गिता पृच्छति । किं पुनस्तत् । यदि न दृष्टं तद्यदि मेदेन तद्दृष्टं दृष्टिर्नोस्ति
 किमुनस्तद्यदेन मेददर्शनमिव भासते । समाधाता स्वाभिप्रायमाह ।
 मिथ्या प्रत्यय इति । न मेददर्शनमपजानीमहे किमु पारमार्थिकं मेदं न च
 कल्पितोऽपूर्वमेदः पारमार्थिकाय कार्यायात्मिति भावः । उत्कर्षोपकर्षर-
 तुत्वं कर्मण इति शेषः । तृतीयं कल्पमातिप्रुते । प्रतिपुरुषमनेकमिति ।
 दूषयति अनियुक्त इति । अपोत्तरकालमिति । अथमेधक्रियया ताव-
 दपूर्वे स्वकालस्याभिष्यक्तं फलदानाभिमुद्योक्तम् अभिव्यञ्जकसमानकाल-
 त्वादिभिव्यक्तेः प्रदोषादिषु दर्शनात् । तथापि फलं तावन्न दत्ते यावत् क्रिया
 न नियतंते निष्पत्तायां तु फलं दत्तइत्यर्थः । दूषयति असतीति । तत्त्वस्तु ६३
 पूर्वैः सदापि फले नाकार्षेष्टुरममाथिन्याः क्रियायास्तज्जन्याया धाभिष्यक्तेरनु-

* भावः । यत्कालाभिप्रायेण निराकरोति । न शोकेमिति । गङ्गिता स्वर्गमप्यनुप्राद-
 पति । ननु चेति । स्वाभिप्रायेण निराकरोति । अथ कथाः २ पु- २५५ ।

प्रवृत्तिनिवृत्ती विधतः तथापि मूतार्थपरोपनिषदादिशब्दव्यापकत्वात् पर-
प्रयोजनरद्वयचनमात्रविशेष्योपदेशपदं व्याख्येयम् । यद्यपि सदेव सौम्ये-
दमग्रआसीदित्यादि घचनं क्व चित्रं प्रवर्तयति कुतश्चिद्वा न निवर्तयति
पुरुषं तथापि पुरुषश्रेयो ऽभिधत्तश्च्युपदेश इत्युच्यते । तथाप्यतिव्याप्तिश्चे-
त्यनन्दनादिवाक्यानामप्येधलक्षणत्वादत उक्तमासेते । आपानामृष्याय-
श्चेद्यानामुपदेशः शब्दो न त्वनापानां मायामोहनिर्मितानां बुद्धुर्भादीनां
प्रमाणत्रिहृद्बुद्धिरुसर्वधर्मनेरात्म्यत्रादिनामिति । तदेयाह वार्तिककारः ।

६ न शब्दमात्रमिति सूत्रार्थः । सूत्रस्याप्रलक्षणपर माप्यम् । आप्तः खलु
साक्षात्कृतधर्मा । सुदृढेन प्रमाणेनावधारिताः साक्षात्कृता धर्माः पदायां
हिताहितप्राप्तिपरिहारायां येन स तयोक्तः । तथापि तत्त्वं विद्वानकाठणिकतया*
त्रिपरीतोपदेशो निरारितः । चिख्यापधिपेत्यवृषाभ्यासकारिते निराकृते
इति । प्रयुक्त उत्पादितप्रयत्न इत्यलसत्यम् । तथापि स्थानकरणपाठवाभावेन
घर्षेणियादनासामर्थ्येनाप्तः प्रसज्येतेत्यत आह उपदेशात् । स्थानकरणपाठव-
धानित्यर्थः । आप्त इति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात् प्रकृति निष्कृष्य तदर्थमाह ।
साक्षात्करणमिति । अनेन चोक्तस्य ह्युपसंपदुपपन्नविता । प्रत्ययार्थमाह ।
तयेति । आप्रलक्षणस्य व्यापकत्वमाह ऋषीति । दर्शनादृषिः साक्षात्कृत-
बेकान्यवृत्तिप्रमेयमात्रः । आराद्यातः पातकेभ्य इत्यायो मध्यलोकाः श्लेच्छाः
प्रसिद्धाः । श्लेच्छा अपि हि प्रतिपद्यमरास्थिताः पान्थानामपहृतसर्वस्या मार्गा-
स्थाने हेतुदर्शनेनगून्धा मरन्त्याप्रा इति । तदनेनाप्त दोषक्षय त्रिदुर्गिनि परेषा-
माप्रलक्षणमव्यापकमुक्तं मरति । तदेतद्वाप्यमात्रेणमनुभाषते । आप्तः
स्वरिविति । आक्षिपति स्वर्गेति । आक्षेपा भाष्यमाक्षिप्य सूत्र समाधत्ते
आप्तः आप्तो युक्त इति यावत् । अपौरुषेयो वैदिक उगदेशः स्वर्गपूर्वदेव-
ताविषयः स्वतःप्रमाण्ये सिद्धे निर्दोषतया युक्त उपपन्नः लौकिकरचार्य-
श्लेच्छानां प्रमाणान्तरामूनो युक्तः मानान्तरामात्रे तु नप्तो ऽयुक्त इत्यर्थः ।

११ समाधत्ते न श्रूम इति । पौरुषेयत्वं वेदानां द्वितीयाध्यायउपपादयिष्यते ।
तस्मात्पुरुषस्येवाप्तोपदेश इति साधु व्याख्यान माप्यकारीयमिति भावः ।

* अनेनतया वा उपदिश्यन् मत्सरितया वा त्रिपरीतमुपदिश्यन् वातः स्यादित्यत आह ।
यथादृष्टस्यास्य चिख्यापधिपेयया प्रयुक्तः । यथादृष्टस्येति मत्सरितया । अर्थं दन्व २ पु- अधिप ।
† अक्षेपावहेति पु- वा ।

पृच्छति कः पुनरिति । अस्ति स्वर्गादीनामप्रत्यक्षत्वे न्यायः योगिप्रत्यक्ष ई१ । १२
 न स्वर्गादिविषयः प्रत्यक्षत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदिति भावः । उतरम् । द्रूमो
 न्यायम् । तमाह सामान्यविशेषवत्त्वात् कस्य चित् प्रत्यक्षा इति ।
 अथ यावति पक्षे यो हेतुः सिद्धस्तास्य तन्मात्रं पक्षीकार्षम् । योगजे च
 प्रत्यक्षे सिद्धे तत्साधकादेव प्रमाणातस्य स्वर्गादिविषयत्वमपि सिद्धमिति
 धर्मशास्त्रकप्रमाणविरुद्धं मीमांसकानामनुमानं नात्रेतुमप्युत्सहते प्रमेव
 तद्वाधितुम् असिद्धे तु योगजे प्रत्यक्षत्वाश्रयाविद्धो हेतुरामासः अस्माकं तु
 धर्मज्ञो ब्रह्मणश्च न्याया इति भावः । अनित्यत्वं हेतुमानिपति ।
 असिद्धमिति । परिहरति नेति । नित्ये वापूर्वंइति । अथ चयः कल्पाः
 क्रमेक्रमपूर्वं सर्वपुरुषसाधारणमाहो असाधारणं यदा त्वसाधारणं तदापि
 किं प्रतिपुरुषमेकैकमसाधारणमाहो प्रतिपुरुषमनेकमिति । तत्र प्रथमं कल्पं
 दूषयति । यदि साधारणेति । न हि कदा चिदप्ययमपूर्वं पश्यति
 लौकिकः पुरुषो योगिनस्त्वनभिष्यक्तमपि पश्यन्तीति भावः । द्वितीयं कल्पं
 दूषयति । एतेन प्रतिपुरुषमिति । उक्तं आधिक्यमवप्रयोपचय इति- ई२ ।
 यावत् । शङ्कते व्यञ्जकेति । एकमपि व्यञ्जकमेदादुत्कर्षवन्निकर्षवद्रूपं यथा
 महति दर्पणे महन्मुखं तदेव कर्मीनिकायामप्यिति* । न दृष्ट इति द्रूम इति ।
 शङ्कित्वा पृच्छति । किं पुनस्तत् । यदि न दृष्टं तद्यदि भेदेन तद्रूपं दृष्टिर्नास्ति
 किम्पुनस्तद्यद्वेदेन भेददर्शनमिव भासते । समाधाता स्वामिप्रायमाह ।
 मिथ्या प्रत्यय इति । न भेददर्शनमपलानोमहे किन्तु पारमार्थिकं भेदं न च
 कल्पितोऽपूर्वभेदः पारमार्थिकाय कार्यायात्मिति भावः । उक्तार्थपक्षेऽन-
 तृत्यं कर्मण इति शेषः । तृतीयं कल्पमानिपृते । प्रतिपुरुषमनेकमिति ।
 दूषयति अनिधृता इति । अथोत्तरकालमिति । अथमेधत्रियया साध-
 दपूर्वं स्वकालण्याभिष्यक्तं फलदानाभिमुखीकृतम् अविष्यञ्जकसमानकाल-
 त्यादभिष्यक्तेः प्रदीयादपि दर्शनात् । तथापि फलं तावन्न दत्ते यावत् क्रिया
 न नियतैते निपृतायां तु फले दत्तइत्यर्थः । दूषयति असतीति । तत्पुनः ई३
 पूर्वं सदपि फले नाफार्थेन्नरमभाषिन्याः क्रियायास्तज्जन्याया याभिष्यक्तेरनु-

* भावः । उक्तमादाभिष्यक्तं निराकरोति । न चोक्तमिति । शङ्कित्वा स्वामिप्रायमुक्ता-
 दिति । ननु चेति । स्वाभिष्यक्तं निराकरोति । अथ चयः ३ पु- अविष्यक्तः ।

त्वादादुत्पन्नाया तु क्रियायामभियत्ते वा कस्मान्न करोति । न हि क्रियावि-
 नागस्य क्व चिदुपयोगः । तस्मादकामेनापि त्यया सत्या एव क्रियाया व्यञ्ज-
 कत्वमनुग्राहकत्वं चाङ्गीकर्तव्यं तच्चैतदुभयमपि चिबमित्यर्थः । अपि च
 सा सती चेत्क्रियामभिव्यनक्ति तथा सत्यसतत्याः सर्वत्र सुलभत्वात् किं
 चिदुपर्ये नाभिव्यक्तमिति क्रियाविलोपः प्रथमविलोप इत्यर्थः । अत्र शब्द
 प्रमाणान्तरमसहमानो दिग्नागस्तद्गणत्रिकल्प्याक्षिपति । आलोपदेश
 इति । अन्यस्मादन्यस्य निश्चयो न तावदसम्बन्धादतिप्रसङ्गात् । न च
 शब्देऽर्थात्मनाऽप्यर्थकार्ये विनाप्यर्थं पुरुषविवक्षाभावादेव तदुत्पादात् ।
 तस्मान्न साक्षाच्छब्दादर्थनिश्चयः विवक्षाकार्यतया तु द्विवक्षा गमयेत् । सा
 चार्थभिप्रायपूर्वा अभिप्रायश्च कश्चिन्मनोमात्रयोनिरपरस्तु प्रमाणमूनः तत्र
 यः प्रमाणनिश्चितमर्थं विवक्षति यथाधिवक्ष्यमुच्चारयति स आप्र. तस्य
 वचनात् कार्योत्कारण विवक्षानुमीयते तस्याश्च कप्रथमार्थज्ञान ततश्चार्थ-
 ज्ञानस्यार्थकार्यत्वादिति प्रमाणगतिः । तथाप्योपदेश इत्युच्यतेऽप्युपदेशक्रियया उप-
 देष्टार उपस्थापितास्ते च प्रायेण त्रिसवादका दृष्टा इत्याप्रयहणेन तेषामविष-
 यादित्वं ततश्चोपदेशादर्थनिश्चयो भवत्वित्येतदर्थं यद्युच्यते इत्याह ।
 यथास्तानामिति । उपदेष्टृणामित्यर्थः । इमं कल्पं दूषयति तदनुमानात् ।
 त्रिसवादित्वमुपदेष्टारानुमानिकं तादृशस्य वचनमर्थनिश्चये अनुमानमेव ।
 तथा हि । यदाङ्गिदोषसत्वीय वचनं तत्सर्वमर्थवद् यथा बुद्धस्य घणिकने-
 रात्म्यादिविषय उपदेशः तथा चायं विवादाध्याषित उपदेश इति । यथोक्त
 भद्रन्तेन आप्रथाक्याविसवादसामान्यादनुमाननेति । द्वितीयं कल्पमातिष्ठते ।
 अर्थार्थस्य तथाभावः । अत्र हि उपदिश्यतइत्युपदेशोऽर्थं उच्यतइति
 आप्रुपदेशो यस्मात्स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति । यस्माच्छब्दादवग-
 म्यार्थे प्रवर्तमानः प्राप्नोति तमेवार्थं स आप्रुपदेशः शब्दः प्रमाणम् । एव
 शब्देन योऽर्थो दर्शितस्तस्याप्या तथाता दर्शिता तद्विदमुक्तमर्थस्य
 तथाभाव इति । दूषयति सोऽपीति । तदेव स्फुटयति यदा हीति ।
 आप्र्या हि तथात्य धिनिश्चिन्वन् अर्थस्य नाप्रतिपन्नतया निश्चेतुमहंसि प्रति-
 पतिश्च प्रायेण प्रत्यक्षेणेति प्रत्यक्षत इत्युक्तम् । तमिममाक्षेपमपाकरोति ।
 । १० तन्नेति । नाप्रत्यक्षतायः शब्दोऽर्थे बोधयतीति सूचार्थः । नापि शब्दार्थप्राप्या

शब्दाद्यंशत्वात्प्रामाण्यमिति । कस्तर्हीत्यत्र शब्द । अपि त्विति । इन्द्रियस- ६३ । १५
 न्दडासम्बन्धेऽपि । दृष्टादृष्टेष्वित्यर्थः । यथोक्तं च द्विविधो दृष्टादृष्टे-
 र्वादिनि । एतदुक्तं भवति । नाप्रत्यक्षहेतुकमविसंवादिप्रमत्तनेन सूत्रेणागमाद्यै-
 तथा प्रतिपाद्यते नाप्यर्थतयात्वमागमाद्यैतया प्रतिपाद्यते नाप्यागमः प्रत्यक्षा-
 नुमानाभ्यां न भिद्यते । किन्तु उपदेशः शब्द इत्युक्तम् । उपदेश इति च
 शाब्देषु उपदिश्यते चाप्यते प्रयोजनवानर्थो ऽनेनेति । तथापि धार्मि-
 काद्युपदेशो ऽपि शब्दः स्यादित्यत्र उक्तम् आतेति । नोपदेशोपदेश-
 वागमस्य वाक्याद्यैः प्रतिपाद्यते फलमुक्तं तद्विदमुक्तं वा शब्दोपदेशेन
 एवाद्यंमरणायान्तरव्यापाराच्छब्दादेर्याद्यै प्रत्येकमव्यनेनेऽप्येव प्रतिपाद्य-
 रागमाद्यैः फलमिति । आप्त्यं चागमस्याद्यै प्रत्यापयित्वा स्वस्याप्यदि-
 श्यत्वे न च यतः प्रामाण्यमवगम्यते ततः प्रमेयमपि । तथा च प्रति
 प्रामाण्यज्ञानहेतोरनुमानादेव प्रत्यक्षादिप्रमेयवर्गतिरिति प्रत्यक्षादीनामप्रामा-
 ण्यप्रसङ्गः । तस्मिन्प्रमाणमिति कस्यानुमानमपि प्रामाण्यमवधारयेत् । न चाप्र-
 माण्यं कार्यं स्वयत्कृतानुमानद्वारेणैव ऽप्यनुमानमेव स्वयंमेव प्रत्यापय-
 मिति प्रामाण्यम् । यदि हि नाथे प्रत्यापयेज्ज्ञानमात्रमनुमापयेत् । तथा
 च नाथैः प्रमाणमिति । न च ज्ञानम्याद्यैः प्रत्यापयित्वा फलमिति तस्य-
 दनुमानविशेषणाय सूत्रे शब्दादेव केवलद्वाराकार्यं ज्ञानमेवित्यत्रम् । यत्र

यस्यामुत्र प्रतीयते सो ऽदृष्टार्थ इति । अदृष्टार्थोऽपि प्रमाणमर्थस्या-
नुमानादिति । न दृष्टार्थो यस्यागमस्य स तथा यश्चित्तरोपीति । तदेव
। १ भाष्यमतेन व्याख्याय स्वमतेन व्याचष्टे वक्तृभेदेनेति । दृष्टार्थो येन स
दृष्टार्थः प्रकृता यश्चमदृष्टो ऽनुमितेर्था येन स तथा ऋषयो ऽस्मदादयश्च ।
अनुमितार्था अस्मदादय एवेति । एतमपि शब्दद्वैविध्यं साधने मा
भूदपक्षधर्मतेति प्रवक्तृपदेन पूरयति दृष्टादृष्टार्थप्रवक्तृकत्वादिति ।
अदृष्टार्थः प्रकृता यस्यागमस्य स तथोक्तः । अस्याथै सविग्रहं करोति ।
प्रत्यक्षम् इति । शेष सुबोधम् । न सामान्यतोदृष्टानां वाक्यानां प्रामाण्यम् ।
स इति विप्रकृष्टो नास्तिकः परामृष्यतइति भाष्ययोजनिका । परिशिष्टं तु
परीक्षापूर्वणि निवेदयिष्यते ॥

इति प्रमाणटीका ।

इह प्रमेयं हेयोपदेयभावेनावस्थितं मुमुक्षुणा प्रतिपिप्सितं तच्च
परीक्षितस्वप्रमाणविशेषाधीनप्रतिपत्ति लक्षणं चास्य प्रमाणविशेषः । न चाया-
न्तरप्रमाणसामान्यप्रत्यक्षादिलक्षणमन्तरेणात्मादिप्रमाणावतारः कर्तुं शक्यः ।
तस्य प्रत्यक्षादिप्रामाण्यविशेषत्वादतः प्रत्यक्षादिलक्षणानन्तरं तदवतारः ।
अपरीक्षितं च न तत्तत्त्वनिर्णयार्थं पर्याप्तमिति परीक्षा विधापिष्यते ।
तत्परिकरश्च संगणदय इति युक्तं तेषां पश्चाल्लक्षणम् । तद्विह प्रमेय-
लक्षणाय तद्विभागोद्वेगभूषणमवतारयितुं भाष्यकारः पृच्छति स्म । किं पुन-
रनेन प्रमाणेनेति । जात्यभिप्रायमेकग्रचनं प्रकृते प्रमेये यथायथं प्रमाणा-
नामुपयोगात् तदेतद्भाष्यमनूय वार्तिककार आविशति । किं पुनरिति ।
प्रमेयानन्तरीयकत्वं प्रमाणानां सामर्थ्यम् । समाधत्ते नेति । प्रत्यक्षा-
दिलक्षणसामर्थ्यात् प्रमेयमात्रं सिद्धं त्रिशिष्टं तु प्रमेयमद्यापि न सिध्यतीति
तदर्थं प्रश्नः । स च विशेषो यथावदिति न दर्शित इति अयमेव च
सूत्रार्थ इति । येषां तत्त्वज्ञानात्*त्वज्ञानाभ्यामपवर्गसंसारो भवतस्त्वा-
पतपत्र न न्यूना नाधिका इत्यर्थः । प्रथममूत्रव्यवस्थामतिश्रिति ।
। १३ अत्रापिनि । एकमयमनाकल्पज्ञानिपति । उभयोति । दिगादीनामिति ।

* ज्ञानाज्ञानाभ्यामिति १ गुणाभ्यामिति २ पु पा ।

† तत्र तावन्त एव १ त एव २ पु पा ।

द्रव्येन्द्रियकालपरिमाणुनामनभिधानात् । वृक्षस्तिष्ठतीति । इतिशब्द आद्यर्थे ईधु । २
 तेन वृक्षं पश्यति वृक्षेण चन्द्रमसं पश्यतीत्यादयो वेदितव्याः । समाधत्ते ।
 न सूत्रार्थापरिजानादिति । न प्रमेयपदं प्रमेयमात्रे घर्तते किं तु यत्-
 न्यतो घायमानमप्यर्थसाधनं तस्मिन् तद्वात्माद्येय नान्यदिति युक्तो
 न्ययोगव्यवच्छेद इत्यर्थः । अयोगव्यवच्छेदे ऽपि न दोष इत्याह ।
 प्रमेयमेवेति । नन्वस्मिन्नेव न कदा चिदपि प्रमाणात् स्यादित्यस्ति दोष
 इत्यत आह । किमुक्तं भवतीति । नस्य पुरुषमात्रं प्रति प्रमेयत्वं विधी-
 यते अपि तु मोक्षमाणशिव्यं प्रति विधीयते । अनुद्यतइति । प्रमाणात्तर-
 मूनरत्येन विधानदार्ढ्यं दर्शयति । उपसंहरति । तस्मादिनि । कौशलमा-
 चमात्मनः स्यात्पठितुमभ्युपेत्य समाधानान्तरमाह । उपेत्येति । प्रवृत्तिचं-
 स्कारकत्वमस्ति दिङ्मलयोः प्राङ्मुखो ऽन्नानि भुञ्जीत प्राचीनप्रपञ्चे वैरजद्वेनेन
 यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत अमाशास्यायाममावास्यायां यजेतेति
 श्रवणात् । कौशलमात्रमिदं न तु समाधानमित्याह । न पुनरिदमिति ।
 विहितविधानादिति । प्रमाणविधानसामर्थ्येन विहितमित्यर्थः । न केवलं
 प्रमाणविधानादिप्रमपि त्याद्यसूचयत्प्रमेयपदादपि लभ्यमित्याह । स्याद्येन
 वेति । एतन्मिन्नर्थे सूचकारस्यानुमतिमाह । एतं चार्थमिति । भाष्यम्
 सर्वस्य सुषुप्तुःसमाधनस्य द्रव्यात् सर्वस्य सुषुप्तुःस्य भोक्ता यतः सुषु-
 द्धसमाधनं सर्वं सधं च सुषुप्तुःसं जानाति आतः सर्वं च न चाप्राप्त-
 न्येनानि जानातीत्यत आह सर्वानुभाषी । अनुभवः प्राग्निः तदेतद्वैरा-
 योऽप्यादायोक्तमेवमुत्तराणि बोद्धव्यम् । आत्मन्येव विद्येते यदनेन रुदेण
 हेतुः केयनेन चोपादेयः शरीरादीनि तु हेतान्येव अप्यर्थं उपादेयं भवेति ।
 अविद्यमानं पृथे शरीरं यस्य तदपृथे शरीरं तन्निषेधति नास्येदमिति ।
 प्रमेयत्वमपिदृष्टं आत्मनः अविद्यमानमुत्तरं शरीरं यद्य तदनुत्तरं तदपि
 निर्विद्वं सेत्यनुकर्षणात् । ननु यथा पूर्वेषां शरीराणामनादित्येवमुत्तर-
 रणामप्यनन्ताया तथा च भोक्तृमाणां प्रवृत्तयः तदर्थानि ग्राह्यादि
 चानुभवादि प्रमञ्जोरित्येव आह । उत्तररूपमिति । प्रमेयतात्प्रायगमादि-
 त्यर्थः । ननु मुले ऽप्युद्दिश्ये दुःखमात्रादेः किं मुक्तं प्रव्याप्ये तथा
 चानुभवपरिरोध इत्यत आह । नेदमिति । तदेतद्वाच्यं यानि ककार आचे-

पसमाधानाभ्या व्याधृष्टे । सुखं पुनरिति । न चान्यत आत्मदिपटादु-
 पनाथि । अस्मादेवात्मादिभ्यो भेदेन प्रत्यात्ममुपलभ्यमानत्वादेव निर्वि-
 ३ दानइत्यस्य व्याख्यानम् अनभिरतिसंज्ञेति । उपेक्षासुद्धिः । निर्विण्णस्य
 वैराग्यमित्यस्य व्याख्यानं तां चोपासीनस्य तयोः विरोधिगुणेनतृष्णा
 विच्छिद्यते सुखानभिवानेन दुःखपक्षेषु सूचयति । तथा च मुखे* ऽस्य
 वैरस्य भवतीति तात्पर्याद्यं । अपवर्गस्यात्माद्यत्वेन प्रमेयेष्वत्मन प्राधान्या
 त्प्रथममात्मलक्षणसूत्रमिच्छेत्त्यादि तदवताराद्ये भाष्य तत्रात्मेति । अहमिति
 ज्ञान गौराद्याकारं शरीराप्रभासन न शक्यं घटादिज्ञानवद् द्वागात्मनि प्रमा
 णयितुमित्यभिप्रायः परदेहप्रत्यात्माभिप्रायः वा । तदत्र वार्तिककारः सूचता-
 त्पर्यमाह । समानेति । समानजातीय शरीरादि असमानजातीय प्रमाण-
 सद्योदि । सत्येवास्मिन् प्रयोजने प्रयोजनान्तरमन्वाचिनेति । आगमस्येति ।
 तत्तत्प्राप्त्यानुमानमिदमपि प्रामाण्यं शब्दस्यानेन तदर्थसमादकेनानुमा-
 नेन दृढतरं भवतीत्यर्थः । प्रयोजनान्तर चान्वाचिनेति । प्रमाणसंख्य-
 स्येति । द्वावि वाशब्दो चार्थे ऽन्वाचये दृष्ट्यौ । तदनेन वार्तिकेनानुमानाय
 प्रतिपत्तव्यं इति भाष्यं व्याख्यातम् । इच्छाया आत्मनिर्हन्त्वकथनपर भाष्य
 पञ्जातीयस्येति । यज्जातीयस्येति व्याप्तिस्मृतिकथनं तज्जातीय पश्यन्नि
 पत्तधर्मोपनय । तस्मादयं सुखहेतुरित्यनुमाणादात्तुमिच्छति सेवमिच्छेदृगी
 व्याप्तिप्रवृत्तस्मरणपत्र धर्मं तद्वहणानुमानेच्छादीनामिदं कर्तुं कृत्य सूचयति ।
 भेदे प्रतिसन्धानाभावेन तदनुपपत्ते । तद्विदमुत्तमेकस्येति । यश्चासावेवा
 ऽनुभविता च स्मृताः चानुमाना देविता च स आत्मा न च शरीरमेव
 मयितुमर्हति तस्य प्रान्यकौमारयोः प्रवर्तकमेदेनान्यत्वात् । नेन्द्रियम् इन्द्रि-
 यान्तरगृहीत इन्द्रियान्तरैणाप्रतिसन्धानप्रसङ्गात् । यमहमवार्त्तं तं स्पृगा-
 भेति । नापि मनस्तस्य करणत्वेनानुमानात् । यत्प्रति ह्येतत्सर्वं ज्ञातु
 र्चं नप्राधानेवपत्तेरित्यत्र सूत्रे ।

स्यादेवत् । असत्यप्यात्मनि ज्ञातरि सत्यपि च बुद्ध्यादीना भेदे
 तत्सन्धानाभेदेन प्रतिसन्धानव्यवस्थोपपत्त्यतइत्यत आह । निपतविपर्य

* मुखे त ३ पु पा ।

† अर्थाभिप्राय इति ३ पु पा ।

इति । निप्रतद्विषयश्चि बुद्धिभेदस्य प्रतिबन्धानमणकरोचि । माययहयेन
 च सनाथ सन्तानिच्यतिरिक्तमपाकरेभिन तदभ्युपगमे वा स यथात्मेवि सिद्धु नः
 समीहितम् । तदेतद्भाष्यमनुमाय्य वार्तिककारस्यात्पर्य्यमस्याह । यद्वाती- ६६ । १६
 यस्येति । तत्र विचारमारभते । तत्रैति । पूर्वपक्षमाह । कथमिच्छादीति ।
 परिहरति । स्मृत्येति । नन्वेकविषयोणां स्मृत्यादीना नानाकर्तृकत्वे को
 विरोध इत्यत आह । न हीति । नानाविषयत्ववदाहरणमाह । न हि
 रूपेतेर नानानिमित्तत्वउदाहरणमाह । नापि भवतीति । यद्यस्मान्निमि-
 तात्त्वगिन्द्रियात् स्वर्गमहमस्याने तत्तस्मान्निमित्ताद्गुणो रूप पश्यामीति ।
 नानाकर्तृकत्वउदाहरणमाह । न हि भवति देवदत्त इति । तदेतत्किल
 प्रतिबन्धानं कर्तृभेदाद्वैषदतयचदतादेव्यतिरेकवलेनेककर्तृत्वं साधयतीत्युक्तं
 तदेतदनुपपन्न भिन्नकर्तृकाह्यतिरेकस्योपाधिप्रसभयेन स्वामाविकरणिबन्धज्ञान-
 र्वकत्यात् । अस्ति हि देवदत्तयचदतयिज्ञानाना भिन्नकर्तृकत्वमकार्य्यकारणभा-
 ष्ये तत्र किमकार्य्यकारणमयात् प्रतिबन्धानस्य व्यतिरेक उत भिन्नकर्तृकत्व-
 इति सन्निव्यतिरेकत्वात्साधनाङ्ग प्रतिबन्धानमित्याशयवाच्योदयति कार्य्य-
 कारणभावादिनि । तद्विदमुक्तम् । तदिदं प्रतिबंधानमन्यथा भवदिति ।
 गूढाभिप्रायः परिहरति नानात्वस्येति । चोदक आह अकार्य्येति । गूढाभि-
 प्राय यद्य परिहारवाद्याह । तदमुक्तमिते । अनेकान्तिकत्य सन्निव्यतिरे-
 क्तिता । चोदक आह । तुल्यं भवतीति । विद्वान्ती गूढाभिप्राय
 ग्राह । अभ्युपगमादिति । चोदक आह । नासाधनादिनि । अस्तिह्य-
 र्थता न्ययासिद्ध्यर्थता हेतोर्दंतुषधनस्येत्यर्थः । सप्रति समाधाया स्वाभिप्राय-
 माधिकरोति । न हेत्वर्थपरिज्ञानात् । तदेतद्भिषते । न भवतेति । कः
 पुनरसौ हेतुविशेष इत्यत आह । विशेषितं चैतदप्रतिसंधानं तत्कथयति
 स्मृत्या सह पूर्वपरप्रत्यययोरेकविषयत्वं प्रतिबन्धान यज्जालीय मुण्हे-
 तुषन्दमथनितादि मुण्हेषु प्रतीत स्मरामि तज्जालीयमिम प्रत्येमांति इति-
 संधानम् । तदनेन गालिषीञ्जादुरस्य परंपरया गालिषीञ्जान्तरजनननदवात्प्र-
 तिसंधानात्कार्य्यकारणभावनियमाह्वयिच्छति । नन्वियं पूर्वपरप्रत्ययसंहतिः
 स्मृतिरपि कार्य्यकारणभावादेवोपपत्त्यते कृतमेकेन कथंयत आह सा च
 स्मृतिर्भवत्पक्षे अनुपपन्ना । शुद्धति कस्मात् । उतरम् अन्येन । निमि- ६८

१५ तेनानुभूतस्य अन्येन निमित्तेनास्मरणात् । न हि भवति येनैव चक्षुषा घट-
मद्राक्ष तेनैव त्वगिन्द्रियेण त स्मृशामीति । निमित्तभेदे प्रतिषधानाभावात्प्रती-
विषयभेदे ऽप्याह । न ह्यन्येन स्वभावेन घटत्वादिना ऽनुभूतस्यान्येन घट-
त्वादिना स्मरणं न हि भवति यमह घटमद्राक्ष सो ऽय घृष्ट इति । कर्तृ-
भेदे प्रतिषधानाभावमाह । न ह्यन्येन देवदत्तेनानुभूतमन्यो यच्चदत्त स्म-
रति । न हि भवति यो ऽह देवदत्तो ऽद्राक्ष सो ऽह यच्चदत्त स्मरामीति ।
न चेद सत्यपि भेदे कार्य्यकारणभावात्प्रतिषधानं भवितुमर्हति न हि यत्र
स्फुटतर. कार्य्यकारणभावः तन्नुपटयोर्घटकपालयोर्वा दृश्यते तत्र प्रतिष-
धानं भवति ये तन्त्वयं स एव पट इति वा यो घटक्षण, स एव कपालक्षण
इति वा । यस्तुतः कार्य्यकारणभूतानामगृहीतभेदानां प्रतिषधानहेतुभावः
समागेषु क्षणेषु तथा दर्शनादिति चेतन्न । आमलकफलस्यैकस्यापनये तत्रैव
स्याने आमलकान्तराद्यस्यापने भवति प्रतिषधानं न च तयोरामलकयोरस्ति
कार्य्यकारणभावः । पूर्वापरप्रत्यययोः स्मृत्या सहैकविषयत्व कर्तरि कार्य्यका-
रणभावनिवन्धनं न कर्मणीति चेत् । हन्त नैरात्म्यसाक्षात्कारसात्मीभावे
ऽप्यस्ति विज्ञानानां कार्य्यकारणभाव इति तन्ननिवन्धनं प्रतिषधानं पूर्ववदेव
प्रसज्येत । सैव चात्मदृष्टिर्दोषाणां निदानं परममिति व्यर्थं नैरात्म्यसाक्षा-
त्कारसात्मीभावात्प्रयासः । अथासदपि प्रतिषधानं कार्य्यवशादाह, तथागतो
नट इव रामत्वमात्मनः यदि तत्कार्य्यकारणभावनिवन्धनं कथमसत्कार्य्यं
कथमाहार्य्यम् । अथ कार्य्यकारणभावो ऽप्यवस्तुसन् कल्पनाभावनिवन्धनं
स तर्हि तादृशं शालिबीजस्योत्पादं वास्तव न नियन्तुमर्हति । न जातु क-
ल्पितबहिर्भावे माणवको दहनपाकयोरुपयुज्यते । न च प्रत्ययानां भेदात्
हात् प्रतिषधानमिति साप्रतम् । प्रवृत्तिविज्ञानानां रूपादिविषयाणां भेदेन
पृथग्जनैरपि प्रतीयमानत्वात् । आलयविज्ञानस्य च प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्तस्या-
नुपलब्धेः । अहमिति च सत्वदृष्टेः क्षणिकत्वनिराकृतायसति बाधके स्थिरव-
स्तुविषयत्वात् । तस्मात् स्मृत्या सह पूर्वापरप्रत्यययोरेकविषयत्वलक्षणस्य
प्रतिषधानस्यानेककर्तृकत्वाद् व्यतिरेको निरुपाधिरेककर्तृकत्वं साधयति स
चेत् कर्ता शरीरेन्द्रियबुद्धिभ्यो भिन्न आत्मेति सिद्धम् । तदनेनाशये-
१६ नेत्सम् अस्ति च स्मृतिरुक्तहृणा । तस्माद्यस्मिन्पक्षे स्मृतिः सम्भवति ।

तत्र प्रतिस्त्वानं न्याय्यमिति । स च कर्षकत्वपक्ष इति भावः । अथ- ईदं । १५
यमविद्वान् पुनः परः प्रत्यक्षनिष्ठते । भवानिति । पर एषेकयन्त्रेणाह ।
कथमिति । कथं न सम्भवतीत्यर्थः । स्यादेतत् । योगिचित्तमपि सर्वज्ञस्य
चेतस्य चालम्बनप्रत्यक्ष इति तस्यापि योगिवित्तेन प्रतिस्त्वानं स्यादित्यत आह ।
यत्कायेति । एतदुक्तं भवति । उपादानोपादेयभावेनावस्थितः चित्तप्रवाहः
वन्तानः न च योगिवित्तमुपादानं सर्वज्ञस्य चेतसः चालम्बनप्रत्यक्षो हि
तदिति । कायग्रहणं च एकवन्तानोपलक्षणपरं तेन जन्मान्तरे ऽपि स्मृतिरूप-
पक्षेति । तमिममस्मदमिद्रायानमिच्च परमन्वयापि बोधयितुं विभवाम इति
विद्वान्चन्यया स्मृत्यनुपपत्तिमाह । नास्थिरत्वात् बुद्धीनाम् । न ह्यजा-
तानन्वयध्वस्तयोरस्ति कश्चिद् विशेष इति पूर्वोत्पन्ने ऽनुभवः का घन
वाचनामाधाय प्रध्वंसते यथा कालान्तरे स्मृतिराधीयतइत्याभ्युपगन्तव्यम् । न
चास्थिरा बुद्धिः शक्या घासयितुम् इत्यात्मा स्थिरा ऽभ्युपेय इत्यर्थः । युक्त्य-
न्तरमाह । असंबन्धाच्चेति । न च बुद्धीनामसमानकालानामस्ति संबन्ध
इत्यर्थः । पुनः परः प्रत्यक्षनिष्ठते । शक्तीति । नास्माकं चणिकवस्तुधादिना-
मस्ति तज्जगति यदवस्थित वासतेन वास्यमानं दृष्टमिति भावः । ननु तथा
ऽप्यसमानकालतया संबन्धरहितमशक्यं घासयितुमिति ग्रहणकृत्वाश्चयिवरण-
ध्याजेनापाकरोति । अथापीति । पूर्वधितं प्रथमविधानं यत्तत् पद्विधं पञ्चद-
शविधानान्याविकल्पकानि ऽपि च विकल्पविधानं तेन सद्य ज्ञातः समानकालः
चेतनाधिरोपस्तदानमविधानमित्युच्यते । अहकारास्पदं स्मृतिशक्तिः सा च न
शक्यात्ज्ञानादतिरिच्यते तेन कथं चिद्वेदविषयया शक्तिविशिष्टमित्युच्यते ।
विद्वान्तथायाह । अत्रोक्तमिति । उपादादित्यते हि भावानां सर्वेजनप्रतीति-
विद्धा स्थिरता एवमहृन्निराकरयेन तथा च स्थिरस्य संबन्धस्य च वन्त्या-
देर्भगमदादिना वास्यत्वं दृष्टमिति नास्थिरं ऽसद्वद्वे च मशितुमर्हतीत्यर्थः ।
स्यादेतत् । अस्थिरयोःपि ज्ञानयोः समानकालतया ऽस्ति संबन्ध
इति कस्मादन्यतरचित्तवासितमन्यतरहितं स्मृतिं नाघतरस्यात् आह ।
यथासाविति । यथमावापेदे । विवक्ष्यते । ननु वतंमाने चेतसि मा
वापेदुपकारम् अनागते तु करिष्यतीत्यत आह । नापीति । पृच्छति ।
कथमिति । उत्तरं दर्शयमानं तावदिति । प्रवृत्तमुपपदरति तस्मादिति ।

इति । ऽप्यसत्यात्मनि विज्ञानमार्गात्कार्यकारणभावात्स्मृतिनोत्पद्यत इत्याह
इतरचेति । कस्माद्भावस्य भवितव्यत्वात् । भाव उत्पत्तिमान् धर्मः भविता
धर्मो पात्रो विक्रितिः संयोगभेदः स च तदुल्लासयवसमवेतो ऽप्यवयवाव-
यपिनोरभेदोपचारात्तदुल्लानामित्युक्तम् । गतिः परिस्पन्दो देवदत्ते कर्तरीति
सिद्धान्तो वृत्तिकृतायादिनमुत्थाप्याद्यधिकत्वाभिप्रायेण दूषयति । अनाधारै-
चेति । पूर्वपक्षी वृत्तिकृताभिप्रायेणाह । कार्य्येति । सिद्धान्तप्राद्यधिकत्वा-
भिप्रायेण परिहरति । तत्र नेति । समानकालयोरप्यधाराधेयभावो दृष्टो यथा
कुण्डलवदरयोः । स्थिरमेव हि कुण्डं स्थिरस्यैव चदरस्य गुरुत्वेन एततो गुरुत्वं
प्रतिघ्नद्वयः पतनं निरात्यद्राधारो भवति । यद्युच्येत न स्मृतिर्भावः किं तु
भवितव्यो उत्पत्तिरस्या भावः न तु भवितुर्भवितव्यन्तरापेक्षा युक्ता ऽनवस्थापाता-
दिति शङ्कते अथापीदमिति । निराकरोति । तत्र नेति । विरोधादिति
विशृणोति । यदीति । कस्माद्ब्राह्मणमित्यत आह । स्वरूपं चेति । चे हेत्यर्थे
स्वरूपमु पनेह्यमान स्यतन्त्रं वाधते यतस्तस्माद्विरोध इत्यर्थः । अनभ्यु-
पगमादिति शिष्टोति न हि भवन्त इति । विरोधादिति स्फोरयति ।
व्यतिरिक्तां चेति । तन्त्रं शास्त्रम् । शङ्कते अर्थेति । तथा च न विरोधो
नाप्यभ्युपगम इत्यर्थः । निराकरोति किं फेति । अभिधानस्वरूपमाह । उत्प-
त्तिरिति । अपि चोत्पत्तेर्भावे ऽपि न स्मृतिर्भावः भावत्यस्य कार्यमागतु-
यन्धित्वात् स्मृतेश्च कार्यत्वात् । न चानवस्था नित्ये व्यक्त्यानात् तथा च
स्मृतेर्भावस्य भविता ऽऽत्मेव नित्यः परिशिष्यत इत्याशयवानाह । यदा
चोत्पत्तिरिति । प्रकृतमुपसहरति । तस्मादिति । तत् सिद्धमेतत् स्मृतिः
पूर्वापरप्रत्ययाभ्यामेककर्तृका तमाभ्या सहैकविषयत्वेन प्रतिषधीयमानत्वात् ।
या पुनर्नाभ्यामेककर्तृका सा न तथा प्रतिषधीयते यथा देवदत्तस्य स्मृतिर्गत्त-
दतप्रत्ययाभ्या न त्विय न तथा तस्मान्नेति । तदेव व्यतिरेकिममर्थं कृत्या
ऽन्ययव्यतिरेकिणमर्थे प्रमाणयति अथ चेति । अनेकवदृष्टमनेकनितितप्रति-
षेधगद्गानिरासायै येन प्रागतुभूता रूपादयस्त्वेनेव गन्ध उपलभ्यत इति यन्नु
मर्थेति स्मृत्या मम प्रतिषधानं तस्माद्भूतमलाभ्यामेनाभिनये ये कृतककेता-
भ्यो यद्येक परेतरांकीभूततात्वेन न द्वैकः परमादिकः । परमाणुमूहत्या-

१० देवदत्तस्य दन्धितमिति तथाह । धूचेषस्य एकत्वात् । न भूः परमा-

बुभूक्षोऽपि त्वद्यत्वि द्रव्यमेकं तद्गतं च रेचितमपि क्रियेकैव । मयतु वा
 परमाणुसमूह एव भूक्षेपस्तथाऽपि समूहस्य समूहिन्योऽनन्वत्यात् परमाणु
 एव तेषां च प्रत्येकमेकता अनेकभरतमतनिपुणप्रतिपत्तसाधारणता च । अस्ति
 च तेषामपि स्वगोचरा विरूपोत्पादनपरंपरया मयेतिप्रतिसंधानहेतुभाय इति
 यत्किंचिदेकत्वं तस्य कल्पितमिति । तदेव प्रतिसंधानद्वारेणैच्छादीनामात्म-
 निङ्गत्वमुक्त्वा सप्रति गुणतया लिङ्गतां धार्तिकरूपादाह अथ चेति । गुणत्वेने- १० । १
 छादीनां पारतन्त्र्य रूपादिवत्साधनीयं तद्वानित्यात्वेनेव सामान्यविशेष-
 मवायेभ्यो व्यावर्तकेन सिद्धं न ह्यनित्यो भावो द्रव्यात्स्वतन्त्रो भवति ।
 तस्मान्गुणत्वसाधकादिव हेतोः पारतन्त्र्यसिद्धेः कृतं गुणत्वेन पारतन्त्र्यसा-
 धकेनेति हृदि निधाय धार्तिकरूपस्तदपि पूर्वमुक्तमिति सिद्धेन पारत-
 न्त्येण गुणत्वमपि साधयति । न चैतदनित्यस्य पारतन्त्र्यं द्रव्येण सिद्धमिति
 द्रव्यकर्मणोरध्वानित्ययोः पारतन्त्र्यात् । तस्मादनित्यत्वसिद्धेन द्रव्यपारत-
 न्त्येण द्रव्यकर्मण्यो विशेषयति न द्रव्यं कर्म चेच्छादयः । न्यायकद्रव्यस-
 मवायाच्च शब्दवदित्यादि यद्यप्यनित्यत्वेन द्रव्यसमवायमात्रं सिद्धमिति तथा
 अपि द्रव्यरूपनमापेक्षेवोपपत्तेः तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावेन तद् द्रव्य-
 मनवयवं तावत्सिद्धम् । अनवयवद्रव्यं द्वेषा व्यापकमणु च । न तावदस्य तत्र
 तत्रच्छादीनामुपलब्धेः । क्व चिद्व्यतिरकर्मणा क्व चिद्व्यतिरकर्मणा क्व चिद्व्यतिरकर्मणा क्व
 चिद्व्यतिरकर्मणा प्रमाणाभावात् सिद्धमस्य व्यापकत्वं तदेतद्रादिगह-
 ष्याश्यामम् । तदनया यज्ञोतया नित्यस्य परममहत्त्वं चाऽऽत्मनो दर्शि-
 तमिति । यत्तु सामान्यतोऽदृष्टमनुमानं सूत्रयता सर्वं धर्तितमित्याह सा-
 मान्यत इति । यत्पूर्वं हृदि शिथलमिच्छादीनां पारतन्त्र्ये साध्ये अनित्यत्वहे-
 तुकानुमानं तदुद्घाटयति । कार्यत्वमपि हेतु समुच्चिनेति एतेनेति । नन्यस्यु
 द्रव्यपारतन्त्र्यं तथा अपि शरीरपारतन्त्र्यमस्तु कृतमनुपपन्नधरणात्मनेत्यत
 आह । अथायदिति । सर्वपुरुषसाधारण्यप्रसङ्गाच्च न पृथिव्यादिगुणाः तद्-
 त्तो करणत्वेन कल्पनाच्च नाकर्तृमनसः तस्माददृष्टव्यानिर्लिङ्गं द्रव्यानारं
 तपेच्छादयः स चास्मेति सिद्धमित्याह तत्प्रतिषेधादिति । आत्मानं लक्ष- ११
 यित्याऽऽत्मनो दृष्टानिदानानामिन्द्रियादीनां सर्वेषां मायात्पारंत्त्येव शरी-
 रमाश्रित्य शक्तिवत्त्वमिति तदेवास्य दुःखमूलकारणमित्यनन्तरं शरीरं

लक्षयितुं सूत्रं चेष्टेत्यादि । तदवताराय भाष्यं तस्येति । तस्येत्यात्मानं परा-
मृशति । भोगः सुखदुःखसवित् तदधिष्ठानं शरीरं तदनेन सर्वस्यात्मानव्यं-
भारस्य परमनिदानं शरीरमतस्तद्वेवेन्द्रियादिभ्यः पूर्वं लक्षणोपमित्युक्तम् ।
अत्र चेष्टाश्रयत्वेनेन्द्रियाश्रयत्वेनाश्रयत्वेन च प्रत्येकं समानजातीयेभ्य आ-
त्मेन्द्रियादिभ्यो ऽसमानजातीयेभ्यः प्रमाणसंगयादिभ्यः शरीरं व्यञ्चयति ।
: कथं चेष्टाश्रय इति भाष्यं तस्यै व्याचष्टे का पुनरिति । चेष्टा व्यापारः स
चातिव्यापकतया अव्यापकतया च न लक्षणं यथादिषु भाषाद् अभावाच्च
पापाद्यमध्यवर्तिमण्डूकादिशरीरइति भारः । अत्रैतन्भाष्यम् ईप्सितमि-
त्यादि । तद्व्याचष्टे । हिताहिते त । प्रयुक्तस्योत्पादितप्रयत्नस्य न व्यापारमात्रं
चेष्टा ऽभिमतता ऽपि तु विशिष्टो व्यापारः स च न यथादिष्वस्तीति नातिव्या-
पकता । यद्यपि च दास्यन्त्यादिष्वीदृशो व्यापारो ऽस्ति तथापि मूर्तान्तराप्रयोगे
सत्तौ नि विशेषणान्न व्यभिचारः तेषां शरीरे मूर्तेन प्रयोगात् । शरीरस्य मूर्ता-
न्तराप्रयुक्तस्य ईदृशव्यापाराश्रयत्वं पापाद्यमध्यवर्तिनश्च मण्डूकदेहस्य तद्व्या-
पारायोगे ऽपि तद्योग्यत्वात् पाटिते पापाद्ये तादृशस्य तद्व्यापारस्य दर्शनमिति
भारः । कथमिन्द्रियाश्रय इति भाष्यं व्याचष्टे कथमिति । सयोगितया
त्यिन्द्रियाश्रयत्वे घटादीनामपि शरीरत्वप्रसङ्गस्तेषामपीन्द्रियसयोगित्वादिति
भावः । यस्येत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे शरीरेति । एतेनेति । तदवृत्तित्वे-
नानुपपत्त्या ऽशोनामप्यन्यादृशं आश्रयार्थं व्याख्येयम् । यद्यपि गन्धादयो विषया
न स्वरूपेण शरीरमाश्रयन्ते तथा ऽपि यत्तेषां सुखाद्युपलम्भहेतुत्वं कार्यं प्रयो-
जनं तदर्थमाश्रयन्तइत्यर्थं । तदनेन यस्मिन्नित्यादिमप्यव्याख्यातम् । चोद-
यति कथं पुनरिति । परिहरति सामान्येति । विशेषेण बुभुत्सितत्वादिना
प्रकरणापन्नं नियन्त्रितं सामर्थ्यं प्रकरणाद्रीत्यादिपद*सगृहीतमपरमपि साम-
र्थ्याश्रयार्थमाह । सामर्थ्यं वेति । अपरमप्याह । प्रमाणेति । अत्र प्रथमे पक्षे
चेष्टाश्रयत्वे व्यापारविशेषे स्पन्दादिष्वनुपपत्त्यर्थः तदेतल्लोकस्तावदित्यादिना
तथा चार्थं चेष्टाश्रय इत्यन्तेन दर्शितम् । प्रमाणासंभवे वेति । द्वितीयं
। ६ पक्षं विधुषोति । सामान्यवाच्यपीति । अपरिभ्युपगमे प्रमाणासम्भवे ऽनुप-
पत्तिः सा तु न क्रियामात्रे प्रत्ययेन दर्शिता । यत्र चेष्टापदव्याख्यानान्न घटा

द्विषु न शरीरत्वप्रसङ्गः । एवं भाष्यानुसारेण स्वमतेन प्रत्येकं चेट्प्रशयत्वा-
 दि शरीरलक्षणं वर्णयित्वा समस्तमेवेदं शरीरलक्षणमिति ये वर्णयन्ति तन्म-
 तमपकर्षोति । यैरपीति । यथाद्यप्येदं लक्षणं चेट्प्रशय इति तदा घटेन १२ । ८
 व्यभिचारः तदर्थे द्वितीयपदोपदानम् । इन्द्रियाश्रय इति । इन्द्रियसंयो-
 गोत्पद्यैः । तथापि तेनेव व्यभिचारः घटादीनामपि प्राप्यकारित्वेनेन्द्रियाणा-
 मिन्द्रियसंयोगित्वाद्गत आह । अर्थाश्रय इति यवमपि व्यभिचारस्तादृशस्य
 अथ घटादीनामपि रूपार्थाद्यैसमवायेनाश्रयत्वत्वात् । अथ समवायामिश्रयेणाश्र-
 यत्वं तथा ऽपि न समवाय इन्द्रियाणां शरीरे । आश्रयस्य परिधिष्वेन सम-
 वाये न सिद्धं इति चेद् न । तस्य शरीरावयवसमवायित्वेन शरीरासमवायात्
 यदि नासिकाश्रमेव आणम् अथ तदाधारमतीन्द्रियं तथा ऽपि न तत्सम-
 वेतं शरीरं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षभूतेर्ब्राह्मणनस्पतिसंयोगवत्प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गद्विहेस्य ।
 अपि च यदा चेट्प्रशयार्थस्य समवायेन शरीरत्वं हन्त भो इन्द्रियसमवा-
 यिकारणेषु परमाणुषु समस्तमेतदस्तीति तेषामपि शरीरत्वप्रसङ्ग इत्याह
 समस्तोति । स्यादेतत् । भवन्मते ऽपि अक्षरादिभिरिन्द्रियैर्व्यभिचारः तेषामपि
 यथोक्तव्यापाराधारत्वाद्गत आह तथा त्विति । मूर्तेःान्तराप्रयोगे सतीति
 विशेषितं अक्षरादप्रस्तून्मीलनान्मूर्तेन शरीरेण प्रयुज्यन्तइति न प्रसङ्गः । शेषं
 तु चेट्प्रधारं यथ न भवति तदेतदुक्तलक्षणं शरीरं भाष्यार्थविधेयत्वइति
 सिद्धम् । इन्द्रियास्योपनायकत्वेनाश्रोदिभ्यो विशेषदिन्द्रियाणामश्रोदिभ्यः
 पूर्व लक्षणं न च विशेषलक्षणमकृते सामान्यलक्षणे शक्यमिति भाष्यकारः
 अथमिन्द्रियाद्यः सामान्यलक्षणं निर्धेदेवमुक्तमाह । भोगसाधनानीति ।
 अनेन यच्छरीरस्युक्तं सत्कारक*देवव्यतिरिक्तं साक्षात्प्रतीतिसाधनं तदिन्द्रि-
 यमिति सामान्यलक्षणं सूचितम् । साक्षात्प्रतीतिसाधनमिन्द्रियमिति यत्कस्ये
 भोगसाधनमिधानं निर्धेदेवप्येगीति । पारंपर्येण च भोगसाधनत्वं आशादीनां
 सादान्मनस यथ तात्साधनत्वात् । सुषुप्तुःप्रसाक्षात्कारस्य भोगत्वात् ।

प्राण-भ्यः (सू. १२) ॥ अचेन्द्रियाणीति लक्षणनिर्देशः आशादीनीत्य-
 यैः । तेषां दृष्टानां दृष्टैव लक्षणानीति कथयति साक्षात्प्रतीतिः । अवातलः सूचं १२

* संस्कारकत्वेति । १ । १ पु. पाठः ।
 † आशास्यनस्युक्तप्रतीतिः साक्षात्प्रतीतिः इत्येव इति सूत्रकारः । टीकायापारम्पर्येण मानेन
 प्रीत्या तद्वैतं कथयितुम् । इत्यर्थे ति ।

विचार्यमाणानि च सूत्राणीत्यर्थं । समानजातीयं घ्राणादे रसनादि प्रतिनिय-
 तप्रियत्वाद् असमानजातीयं तु मनआदि सर्वविषयमिति । जिघृषीत्यादि-
 भाष्यनिराकरणीयशङ्कामाह उद्देशेति । प्रमाणाद्युद्देशेन साम्यादित्यर्थं । लक्षण-
 हि विधेय लक्ष्य चोद्दिश्यं चोद्दिश्यते ऽज्ञातं च विधीयतइति न चेकस्य
 युगपज्ज्ञानाज्ञाने सममत नापिलक्ष्यलक्षणस्येति भावः । परिहरति नेदं तथा
 यथोद्देश इत्यर्थं । कस्मात्करणभावात् स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं यतो
 घ्राणादीनाम् । एतदुक्तं भवति । इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वात्सर्वदा स्वस्ववि-
 षयोपलब्धिकरणत्वेनेवानुमातव्यानि तस्मात्स्वस्वविषयोपलब्धिसाधनत्वमेव
 समानासमानजातीयव्यवच्छेदकतया लक्षणं तदेकार्थसमयायि घ्राणत्वादि
 लक्ष्यम् । अत्र च घ्राणादिशब्दाः पङ्कजादिपदप्रदवयवार्थे निमित्तीकृत्य क्व
 चित्क्व चित्सामान्यप्रियेणे वर्तन्ते अययार्थस्य प्रतीयमानेस्यासति वाचके
 परित्यागायोगात् । अययकार्योदे। वृत्तप्रियेपवाचके वाचिकसंयोगेन वाचके-
 नाययार्थपरित्यागात् । अययार्थयोगे ऽपि गन्धाद्युपलब्धिसाधने सन्निकृ-
 र्योदे। घ्राणादिशब्दाप्रयोगात् । अययार्थान्वितं घ्राणत्वाद्येव घ्राणादिशब्दप्र-
 तिनिमित्तं तथा च घ्राणादिपदमेव घ्राणत्वादिपरं लक्षणनिर्देशं । तच्चेन्द्रियाणी-
 त्यनेन सूचितं तदेव त्ववयवार्थपरं लक्षणनिर्देशो घ्राणेति । न च सन्निकर्षण
 गन्धोपलब्धिसाधनेन च व्यभिचारः इन्द्रियसामान्यलक्षणयुक्तस्य गन्धोपल-
 ष्ठीसाधनत्वं न सन्निकर्षस्यास्ति तदनेन जिघृषीत्यादि स्वविषयग्रहणल-
 क्षणानि इत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातम् निर्वचनग्रहणेन पदप्रयुक्तिनिमित्तमाचमु-
 च्यते तेन त्यक्पदमपि सगृहीतं भवति । तस्यापि त्वक्स्थाने इन्द्रिये स्वर्गो-
 पलब्धिसाधने यथोपचार इति । भूतेभ्य इति सूत्राययवत्तात्पर्यपरं भाष्यं
 भूतेभ्य इति नानाप्रकृतीनामित्यादि तद्वार्तिककारो व्याचष्टे भूतेभ्य
 इति । पृथिव्यादीति । पृच्छति कः पुनरिति । उत्तरं भूतगुणविशे-
 १२२ पग्रहणसाधनत्वं घ्राणेनेव पृथिव्या यो गुणविशेषो गन्धः स गृह्यते न
 रसनादिना । एव रसनेनेवापि यो माधुर्यं गुणविशेषः स गृह्यते एव चक्षु-
 षेव शुक्रमास्यरूपं तेजस इति एव त्वचेवानुप्याशीतस्पर्शो ऽपारुजो वायोः
 एव श्रवणेनेव शब्दो नभस इति नियमः । अत्र च प्रयोग गन्धोपलब्धिं करण-
 धाया क्रियात्वात् द्विदिक्रियायदिति । एव सा तदन्यक्रियाकरणातिरिक्तकरण-

निष्पाद्या तदन्वयव्यतिरेकाननुविधाने सति कार्यत्वाद्या क्रिया सम्करणान्व-
यव्यतिरेकाननुविधाने सति कार्या सा सर्व्वी तत्क्रियाकरणविरिक्तकरणनि-
ष्पाद्या यथा घटादिक्रिया घटादिक्रियाकरणदृष्टव्यव्यतिरिक्तकरणनिष्पाद्या तथा
सर्व्वं तस्मात्तया । तच्च करणं चक्षुराद्यतिरिक्तं घ्राणं तद् द्रव्यं सयोगाधार-
त्वात् तच्च पार्थिवं द्रव्यत्वे सति ह्युपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात्
सर्व्विधान्तरवत् । अथ रसनादिष्वपि योज्यम् । तद्विदमुक्तं यज्जातीयमिन्द्रियं १३ । १
पार्थिवं पार्थवीयं वा भवति तस्य पृथिव्याः पार्थिवो यो गुणविशेषो गन्धो
वा मथुरं वा वा रसभेदस्तेन पृथिवी अव्याख्यादिभ्य आपो वा पृथिव्यादिभ्यो
घ्राणश्चिद्यन्ते स्तरेतरभूगव्यवच्छेदहेतुः स तेनैवेन्द्रियेण गृह्यते नान्यो-
नेति । न चैवं रसना अपामिषं पृथिव्या अपि रसभेदं गृह्णातीति पार्थिवी
भवति तद्यात्वे तथा गन्धोऽप्युपलभ्येत । येन तेनैवेन्द्रियेणेति निश्चयो
गुणविशेषमधारयति न त्विन्द्रियमिति । अथ च कर्णशङ्कुलीसयोगोपाधिना
शेषस्य नमसः कथं विद्वेदं विवक्षित्वा भूतेभ्य रतिं यज्जुम्यद्यौ व्याख्यातः ।
अनेन एत्वाद्यद्धारिकाणीन्द्रियाणि इति यदाहुः साध्यास्तच्चिरात्कृतम् ।
निराकरणहेतुमाह ऐकात्म्यइति । शिल्पं पदं साध्यानां किल राट्टान्ते कार-
णात्मकं कार्यं तच्च कारणमिन्द्रियाणामहङ्कार एव इत्येकात्म्यमेककारणकत्वं
तथा ऐकात्म्यमेकत्वं घ्राणादीनामित्पनिघमः स्यादिति । तदेतद्विमज्जते
एदि पुनरिति । शङ्कुते एके ते । विभजते । छयेति । एकः पात्रं एको
ऽनिघषेणः एकं चोष्णमित्यर्थः । निराकरोति न भ्रूम इति । प्रत्योष्ण
निमित्तं साधारणं तथा ऽपि गन्धाद्युत्पत्तो पूर्वगन्धादिध्वंसानां भेदादुत्पन्न
कार्यनामात्म्यमिति । तद्विदमुक्तं ये पूर्वं रूपादयः तेषां स्वगतो विशेषः
प्रत्यय इत्यर्थः । अथ ह्युत्पादिकामान्द्यमेव कस्मात् न स्वगतो विशेष इत्यत-
आह । पूर्वं च गृह्यते । ह्युत्पादिकामान्दानां तादृशस्थेन पञ्जरारणमादि-
भेदः प्रथमाना तु स्तोत्रमूषमस्य निःशेषत्वे नोपपद्यत इति भावः । पुनः
शङ्कुते एकं कर्ममिति । निराकरोति नेति । समवायिकारणं स्यात्प्रत्ययसन्नि ॥

* सर्व्वेभ्यः । (१) इन्द्रियकामे सति कार्यं - ३ निति ।

† अत्रकारणात्मिकत्वेनैवार्थव्यतिरिक्तनिष्पाद्या १ सु १३ ।

‡ घटादिकरण इत्यर्थः १ सु १३ ।

८ वा उपेक्षत इति भावः । शङ्कते यदि तर्हीति । लक्षणहानिस्तथा च लक्ष्यहानि-
निरित्यर्थः । तिराकरोति । चरमभाविनिमित्तान्तरं भावकूपमित्यर्थः ।
संयोगाभावं तूत्तरसंयोगजननायापेक्षतमव । उपसंहरति । तस्मादिति । इन्द्रि-
यप्रकृतित्वं तु भूतलक्षणं वेदितव्यम् ।

क्रमप्राप्तमर्थलक्षणमवतारयति भाष्यकारः इमे स्थिति । तु शब्देना-
र्थमावाह्यवच्छिनति । येषामिन्द्रियविषयत्वेन भाव्यमानानां निःश्रेयससाध-
कत्वं मिथ्याज्ञानविषयीकृतानान्तु संसारनिमित्तता तद्भवे इत्यर्थः ।

गन्ध-रथाः (सू. १४) ॥ अथ चोद्वेद्यक्रमस्मारिता अर्था लक्ष्यतया प्रति-
पत्तय्याः तेषां च लक्षणं तदर्थो इति । तदित्यनन्तरलक्षितानीन्द्रियाणि परा-
मृगति । तेषामिन्द्रियाणामर्था इन्द्रियैर्यमाणत्वमर्थानां लक्षणम् । एतावतैव
लक्षणे पर्यवसिते सुहृद्भावेन विभागाभिधानं* पृथिव्यादिगुणा इति । पृथि-
व्यप्रेक्षासि च गुणाश्च धर्माः संख्याकर्मादयः । विभागे उपेक्षता उच्यते
गन्धाद्यभिधानं सुहृद्भावेनेन्द्रियविषयनियमसाधनार्थम् । पृथिव्यादीनामिति
भावं न पृथीसमाससाधनार्थमपि त्वर्थभिधानमाहम् । यथाविनियोगमिति ।
यथाक्रमं पृथिव्यादिप्यनिलान्तेषु गन्धादयः स्पर्शान्ताः चतुस्त्रिंशोक्तनियमेन
विनियुक्ताः शब्दस्वराकारगणवैत्यर्थः । तदयो इति लक्षणपदं व्याचष्टे
इन्द्रियाणामिति । येन क्रमेण घ्राणादय इन्द्रियसूत्रे पठिताः येन चेह
गन्धादयस्तदन्तरिक्रमेणेत्यर्थः । अथ वार्तिककारः पृथिव्यादिगुणा इत्यथा-
नेरुसमासप्रतिभासनात्संयोगं कृत्वा द्वन्द्वसमासप्रधारयति । पृथिव्यादि-
गुणा इति । पृथीसमासेनाभिन्नार्थत्वात्समासप्रतीकसासे न दर्शितः । ननु
कष्टकाल इतिप्रद्वेयधिकरण्ये ऽपि बहुव्रीहिर्भविष्यति पृथिव्यादीनां गुणा
येभ्यो गन्धादिभ्यस्ते तथा । तथा हि परमाणुगतता गन्धादयो ज्योतिनि
गन्धादारमन्ते नभोगतरव शब्दो नभसि समानजातीय शब्दमित्यत
। २० आह । न चान्यथेति । सापकप्रशास्त्रं चिह्नधिकरणानां बहुव्रीहिसंज्ञापक-
कृतं च न भवेत् न च गन्धादीनां पृथिव्यादिगुणहेतुत्वप्रतिपादनं क्व चिन्नि-
र्घटायोपयुज्यता इति भावः । अन्वसमासः कर्मधारयादिः । द्वन्द्वप्रधा-

रितमालिपति न इन्द्र इति । समाधत्ते नोभयस्यापीति । पृथिव्यादि १५ । ०
 ग्रहणेनेति । यथादिशब्देन वाख्यादयो गृह्येरन् तदर्थं इति लक्षणमव्यापकं
 स्वात् तेषां बाह्येन्द्रियाद्यंत्वामायादित्यर्थः । गुणग्रहणेन सर्व इति
 आश्रितानाम्रिताभिप्रायं गुणशब्दस्य धर्मवचनत्वात् । विशेषस्तु खोपरे-
 षादिः न त्यक्त्यः तस्यातीन्द्रियत्वात् । एतेषां च यथायोग मित्याज्ञानस-
 म्यग्ज्ञानविषयाणां रागवैराग्यहेतुत्वमूहनीयम् । चोदयति । शब्धेति । परि-
 हरति । न कर्तव्यं लघुसूत्रं गन्धादीनां पृथगभिधानं कर्तव्यमित्यर्थः ।
 नियममाह इन्द्रियाणीति । तत्रेत्यनिघतेषु मध्ये पृथिव्याप्रेक्षासि इन्द्रिय-
 बाह्याणि शेषश्च गुणराशिः संख्यादिविशेषान्ते द्वीन्द्रियग्राह्य इत्यर्थः ।
 तथा सर्वेन्द्रियग्राह्य इत्यर्थः । अत्र औदुमुत्थापयति । दर्शनस्पर्शनाभ्या-
 मिति । तस्य पर्यानुयोगमाह । स इति । स्वसंबेदनेन मानसेन वा कृपाद्या-
 लम्बनप्रत्ययो कृपादिविशिष्टो यथा अनुभूयते एवं कृपाद्यतिरिक्तघटादिवि-
 शिष्टो अनुभूयतइत्यर्थः । अत्र पर आह । रूपादिभ्यस्तथा सन्निवि-
 ष्टेभ्य इति । तथेत्याकारं निर्दिशति । सन्निवेशो व्यवस्थानं कृपादिपरमाणव
 एव तेन तेनाकारेणोत्पन्ना यकयोदकाहरणक्रियया व्यवच्छिन्ना घटादय इत्यु-
 च्यन्ते अनुरज्जनादिक्रयत्तु कृपादिव्यपदेशः । यथाह घट इत्यपि च कृपा-
 दय एवेकार्थक्रियाकारिणस्तथा व्यपदिश्यन्तइति । निराकरोति । नाकारा-
 र्थेति । तथाग्रंथस्य यथापदार्थेन नित्याभिसंबन्धात् यथा घटस्तथा सन्निविष्टा
 कृपादय इत्यर्थो गम्यते तेन घटाकारेण घटसादृश्येनेत्ययमर्थः तथा च दूष-
 यमिति । दूषणान्तरमाह रूपादिमात्रे चेति । न तावद्रूपादिषु एको घटः
 सन्तान्तरं तत्प्रयोगाभाषणप्रज्ञात् तस्माद्रूपादिमात्रमविधत्तं* तथा सत्येत्तद्दू-
 षणमित्यर्थः । शङ्कते संस्थानभेदादिति । यथासंख्याना कृपादयो ऽद्यो अनुभू-
 यन्ते तथा सन्निविष्टेभ्यो घटादिप्रत्यया इत्यर्थः । निराकरोति । नैतदिति ।
 अन्यत्वे तदेवावयवीति संज्ञाभेदमात्रम् । अनन्यत्वे व्यंशमिधानं शङ्कते ।
 पदादिप्रत्यया इति । यज्ञानेकपिदारासहत्याद् असन्त एव घटादयो
 ऽनादिविकल्पघासनाजनितविकल्पप्रत्ययप्रतिभासमानाः । शब्दशब्देन विक-
 ल्पमुपलक्षयति शब्दघासनावशादिति । निराकरोति । तदयुक्तमिति । ११

* सन्निविशिनोदमिति पुस्तकभवे पाठः ।

८ या उपेक्षत इति भावः । शङ्कते यदि तर्हीति । लक्षणहानिस्तथा च लक्ष्यहा-
निरित्यर्थः । निराकरोति । चरमभाविनिमित्तान्तरं भावरूपमित्यर्थः ।
सयोगाभात् तूत्तरसयोगजननायापेक्षतएव । उपसहरति । तस्मादिति । इन्द्रि-
यप्रकृतित्वं तु भूतलक्षणं वेदितव्यम् ।

क्रमप्राप्तमर्थलक्षणमवतारयति भाष्यकारः इमे त्विति । तुशब्देना-
र्थमावाद्बुद्धिच्छिनति । येषामिन्द्रियविषयत्वेन भाव्यमानानां निःश्रेयससाध-
कत्वं मिथ्याज्ञानविषयीकृतानान्तु ससारनिमित्तता तदमे इत्यर्थः ।

गन्ध-र्थाः (सू. १४) ॥ अत्र चोद्देशरूपमस्मादिता अर्था लक्ष्यतया प्रति-
पत्तव्याः तेषां च लक्षणं तदर्थो इति । तदित्यनन्तरलक्षितानीन्द्रियाणि परा-
मृशति । तेषामिन्द्रियाणामर्था इन्द्रियैर्यमाणत्वमर्थानां लक्षणम् । एतावतीव
लक्षणे पर्यवसिते सुहृद्भावेन रिभागाभिधान* पृथिव्यादिगुणा इति । पृथि-
व्यप्रेक्षा च गुणारच धर्माः सख्याकर्मणादयः । रिभागे उपेक्षाप्रता ऽवगते
गन्धाद्यभिधानं सुहृद्भावेनेन्द्रियविषयनियमसाधनार्थम् । पृथिव्यादीनामिति
भाव्यं न पश्रीषमासत्तापनार्थमपि त्वर्थोभिधानमात्रम् । यथा विनियोगमिति ।
ययारूपं पृथिव्यादिष्वनित्येण गन्धादयः स्पर्शान्ताः चतुस्त्रिंशोक्तनियमेन
विनियुक्ताः शब्दश्चाकाशपृथिव्यर्थः । तदर्थो इति लक्षणपदं व्याचष्टे
इन्द्रियाणामिति । येन क्रमेण घ्राणादय इन्द्रियसूत्रे पठिताः येन चेह
गन्धादयस्तद्वनतिरुमेत्यर्थः । अत्र वार्तिककारः पृथिव्यादिगुणा इत्यर्था-
नेरुपमासश्चिमासनात्संशयं कृत्या द्वन्द्वममासमवधारयति । पृथिव्यादि-
गुणा इति । पश्रीषमासेनाभिन्नार्थत्वात्प्रमीषमासो न दर्शितः । ननु
कष्टेकान इति शब्देऽधिकारण्ये ऽपि बहुव्रीहिर्भविष्यति पृथिव्यादीनां गुणा
येभ्यो गन्धादिभ्यस्ते तथा । तथा हि परमाणुगता गन्धादयो ऽवयविनि
गन्धाद्यारमन्ते नभोगतरश्च शब्दो नभवि समानजातीय शब्दमित्यत
१२० आह । न चान्यथेति । सापेक्षवशात् विहायिकरण्यानां बहुव्रीहिर्भविष्यति
कृतं च न सर्वं च न च गन्धादीनां पृथिव्यादिगुणहेतुत्वप्रतिपादनं क्व चिद्वि-
धंटायोपपुञ्जव इति भावः । अन्यसमासः कर्मधारयादिः । द्वन्द्वमवधा-

रितमात्रिपति न दग्ध इति । समाधत्ते नोभयस्यापीति । पृथिव्यादिः ७५ । ७
 ग्रहणेनेति । यदादिशब्देन वाक्यादयो गृह्येरन् तदर्थे इति लक्षणमव्यापकं
 स्यात् तेषां बाह्येन्द्रियाद्येत्वाभावादित्यर्थः । गुणग्रहणेन सर्व इति
 अपितानापितामिप्रायं गुणशब्दस्य धर्मवचनत्वात् । विशेषस्तु रेखापरे-
 खादिः न त्वन्त्यः तस्यातीन्द्रियत्वात् । एतेषां च यथायोगं मिथ्याज्ञानस-
 म्यञ्चानविषयाणां रागवैराग्यहेतुत्वमूहनीयम् । चोदयति । गन्वेति । परि-
 श्रति । न कर्तव्यं लघुसूत्रं गन्धादीनां पृथगभिधानं कर्मव्यमित्यर्थः ।
 नियममाह इन्द्रियाणीति । तथेत्यनियतेषु मध्ये पृथिव्यग्नेर्जापि इन्द्रिय-
 याद्याणि शेषश्च गुणराशिः संख्यादिविशेषान्ते द्वीन्द्रियग्राह्य इत्यर्थः ।
 तथा सर्वेन्द्रियग्राह्य इत्यर्थः । अथ बोद्धुमुत्थापयति । दर्शनस्पर्शनाभ्या-
 मिति । तस्य पर्यनुयोगमाह । स इति । स्वसंबेदनेन मानसेन वा कृपाद्या-
 लम्बनप्रत्ययो कृपादिविशिष्टो यथा ऽनुभूयते एवं कृपाद्यतिरिक्तघटादिवि-
 शिष्टो ऽनुभूयतइत्यर्थः । अथ पर आह । रूपादिभ्यस्तथा सन्निधि-
 ष्टेभ्य इति । तथेत्याकारं निर्दिशति । सन्निवेशो व्यवस्थानं कृपादिपरमापव
 यथ तेन तेनाकारेणोत्पन्ना एकयोदकाहरणक्रियया व्यवच्छिन्ना घटादय इत्यु-
 च्यन्ते अनुरज्जनादिक्रिया तु कृपादिव्यपदेशः । यथाह घट इत्यपि च कृपा-
 दय एकेकार्यक्रियाकारिणस्तथा व्यपदिश्यन्तइति । निराकरोति । नाकारा-
 र्थेति । तथाचैस्य यथापदार्थेन नित्यामिसंबन्धात् यथा घटस्तथा सन्निधिष्ठा
 कृपादय इत्यर्थो गम्यते तेन घटाकारेण घटसादृश्येनेत्यमर्थः तथा च दूष-
 यमिति । दूषणान्तरमाह रूपादिभात्रे चेति । न तावद्रूपादिष्व एको घटः
 पश्चान्तरे तत्प्रयोगाभावात्प्रसङ्गात् तस्माद्रूपादिमात्रमविवक्षितं* तथा सन्त्येत्दू-
 षणमित्यर्थः । शङ्कते संस्थानभेदादिति । यथासंस्थाना कृपादयो ऽयं अनुभू-
 यन्ते तथा सन्निधिष्ठीभ्यो घटादिप्रत्यया इत्यर्थः । निराकरोति । नैतदिति ।
 अन्यत्वे तदेषावयवीति संज्ञाभेदमात्रम् । अन्यत्वे व्यधोभिधानं शङ्कते ।
 घटादिप्रत्यया इति । शकानेकविधारासदत्वाद् असन्त एव घटादयो
 ऽनादिविकल्पवासनाजनितविकल्पप्रत्ययप्रतिभासमानाः । शब्दशब्देन विक-
 ल्पमुपलक्षयति शब्दघासमाशयित्वा इति । निराकरोति । तदपुस्तमिति । ७७

* अविपरिभेदमिति पुनश्चरते वाटा ।

धीत्रं मिथ्याप्रत्ययस्य सम्यक्प्रत्ययत्रिपयो ऽर्थः । तस्य क्व चिदभ्युपगमे
 ऽभिमतार्थेहानमित्यर्थः । यस्तु मित्रने।रुमर्यादतया ब्रूते आदिमान् मिथ्या-
 प्रत्ययः सम्यग्ज्ञानं निमित्तीकरोति अयं पुनरनादिः पूर्वपूर्वमिथ्याप्रत्ययज-
 न्मा मिथ्याप्रत्ययप्रवाहः कृतमथ सम्यग्ज्ञानेनेति तं प्रत्याह । मिथ्याप्रत्य-
 यारचैत इति । रूपादिव्यतिरेके अवयविन इत्यर्थः । परस्त्वव्यतिरेके प्रमा-
 णमाह । न नास्तीति । न हि मांसतोयातिरिक्तः वरिचदूयो नाम
 नापि तृणराजतरुव्यतिरिक्ता पङ्क्तिनाम । दूषयति । नायं हेतुरिति । ये
 घटादिभावमापन्ना भयतां दर्शने इति कामे ऽष्टद्रव्यको ऽणुरशब्दः रूप-
 धातुररूपधातुः कामधातुरिति वेदानुक्तं जगत् तत्र कामधातुस्वरूपमुक्तं
 कामे कामधातौ ऽष्टद्रव्यको ऽणुः रूपरसगन्धस्पर्श इति चत्वारि द्रव्याणि
 पृथिव्यप्रेजेवायुरिति चत्वारि द्रव्यशब्दो वस्तुवचनः तेषामष्टद्रव्यको ऽणु-
 रित्यागमः । सो ऽयं रूपादातिरिक्तपृथिव्यादानभ्युपगमे धाध्येत । अथ वेया-
 त्यादुच्यते पृथिव्यादीनामिति ततश्च सांभृतत्वेनाष्टसंख्यासिद्धेर्नागमविरोध-
 इति भावः । उतर तथा ऽपीति । मा मूजन् वस्तुत उभये ऽपि सांभृता भवि-
 ष्यन्तीत्यत आह संहन्यमानस्येति । यो हि यतन्वः स तदभावमभ्यु-
 पगम्याशक्त्याभ्युपगमः न खलु संयुज्यमानानामभावे संयोगः शक्त्याभ्युपगम
 इत्यर्थः । न च संभृतिः सा हि पररूपं स्वरूपेण संभृषोति संहन्यमानाभावे
 च न संघातो न संहन्यमाना इति किमनया स्वरूपेणाश्रियेतेति भावः ।
 तदेवं तदग्रहे तद्द्रव्यमायादित्यस्य व्याघानदोषं दर्शयित्वा स्वसामर्थ्यालो-
 चनेन विवक्षितनिङ्गमिधायिता किं त्यसंबद्धार्यता हेतुवचनस्येत्याह ।
 तदग्रहे इति । एवं किलाशामिमत्सम् । पृथिव्यादयो रूपादिभ्यो ऽभिन्ना रूपा-
 दग्रहे पृथिव्यादिद्रव्यमायादिति । तत्र तदेतदग्रहे तद्द्रव्यमायादित्यनेन न
 शक्यं वक्तुं तदग्रह इत्यत्र तच्छब्दः प्रधानपरामर्शो पृथिव्यादग्रश्च धर्मिताया
 प्रधानमिति तस्य परामर्श्याः । तथा च पृथिव्यादग्रहे पृथिव्यादिद्रव्यमाया-
 दिति म्यात् । तथा च प्रतिष्ठातप्तेशं रूपाद्यभेदा न मिथ्येदित्यसंबद्दम् ।
 अथ रूपादयः पक्षीक्रियन्ते तथा ऽपि रूपादग्रहे रूपादिद्रव्यमायादिति
 म्यात् तथा ऽपि न प्रतिष्ठातायेमिदिरित्यसंबद्दार्थमित्यर्थः । एवं शब्दान-
 ऽपि प्रतिष्ठाप्रयोगे शुन्यः प्रसङ्ग इत्याह एवं रूपादिमात्रमिति । प्रति-

आदोषमाह । सर्वत्र चेति । नानात्वैकार्यसमन्वयनियताया बहुत्वसंख्याया ७८ । १३
 अमेदेकार्यनियतैकत्वसंख्याया समानाधिकरणविरोध इत्यर्थः । तदेतदनेका-
 न्तिकर्मिण चोच्यते नन्विति । निराकरोति । तन्नानभ्युपगमादि ।
 समान धर्मसाधनं यमाः पञ्च नियमाः पञ्च ब्रह्मचारिगृहस्थवानश्रम्यती-
 नामाशेषेणैव दशधर्मसाधनं तेषां धर्मसाधनत्वमेक चातुरायम्यमिति
 प्रकृतगतविभक्तौमाह । आश्रमप्रकृतिगता तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थसमवेतामेव
 बहुत्वसंख्यामाह समानार्थानामपि प्रकृतौनां रूपभेदेन तत्परस्य प्रत्ययस्य
 सामर्थ्यभेदात् । यथा उपतोयशब्दयोस्तुल्यार्थत्वे ऽपि तोयशब्दात्परा विभ-
 क्तिस्त्वोपानीति तोयसमवेतामेव बहुत्वसंख्यामाह । आप इति न तोयग-
 तासु अपि तु तत्संबद्धगतां तात्संबद्धाश्च तदवयवास्ताद्गन्तुपादयो वा
 बहव इत्येकस्यामपि पाथःकणिकायां बहुवचनोपश्रितिराप श्रुति । न च
 सारस्ताडं क्रन्दतो ऽपि लोकस्य निवृत्तेर्नैवमिति सांप्रतम् । लोको हि दुष्-
 ष्यवहारमाश्रयोक्तेन न विवेचयति परीक्षकान्तु तदनुसारिणो विवेचयन्त्येव ।
 अन्यथा हि प्रत्यवादिस्तद्व्ययनवैयर्थ्यप्रसङ्गः । एतेन दाराः पत्न्यगरीत्या-
 दयो व्याख्याताः । एतद्गुण्यमपि पत्नीं गुणानामेकं राजप्रयोजनसाधकत्वं
 विशेषिकमित्यत्रापि विशेषणं समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वमेकमुच्यते-
 इति गमयितव्यम् । हेतुदोषमाह । असिद्धो ऽपीति । स्फटिकस्य घवलं रूपं
 तच्च नीलद्रव्यानुपह्लादमिभूतं न प्रतीयते स्फटिकश्च प्रतीयते न च नीलस्य
 स्फटिकघणस्योत्पत्तिरिति तृतीये निवेदयिष्यते तस्मादसिद्धो हेतुरित्यर्थः । दू-
 ष्टान्तरं साध्यविकल इत्याह । यो ऽप्ययमिति । आपन्नपाकजानां तैले
 सर्गिणि वा पिष्ट्वांसविषयाद्ययानां द्रव्यान्तरेण तोयेन संप्रुक्तानां पाकजो-
 न्तो सत्या न चासौ स्रष्टेत्पुक्तं कालविशेषानुग्रहे सतीति । स च ७९ ।
 संयोगभेद एव तोयमास्योर्न त्वयमधी विजातीययोरनारम्भकत्वात् । नापि
 यूपजातीयं तोयसंयोगि द्रव्यं क्षीरजातीयमिदंति युक्तम् । तोयविरहे फा-
 टिन्ये ऽपि क्षीरशुद्धिव्यपदेशयोस्तादवस्थ्यात् । इह तु काटिन्येन यूपशुद्धि-
 व्यपदेशादिति संन्यभेद एव तोयमांसयोगूप इति न्याय्यम् । स चानुपघ-
 सिद्धः संयोगिव्यतिरिक्तः । एवं बहुत्वसंख्या संख्येयातिरिक्ता अनुभवविद्वे-
 धेति । एवं तत्र तत्र व्याख्येयम् । अनाद्यन्तोप्यनारम्भाद्यविधिनिष्ठं दृष्ट-

व्यम् । न च परकीयसाधनदोषोद्वाधनमात्रात्स्वपक्षसिद्धिरिति सिद्धान्तिनं साधनं
 ३ पृच्छति । अथ हृषादिभ्यो ऽर्थान्तरे द्रव्ये किं प्रमाणमिति । यतोयं परो
 हृषादिभ्यो ऽर्थान्तरं द्रव्यं प्रत्यक्षेण सिद्धानपि स्वसिद्धान्ताभ्यासाहितव्यामोहा-
 पस्मारो न तथा व्यवहरति अतो ऽनेनानुमानेन स व्यवहार्यते । अस्ति हि
 सर्वेषामेष लौकिकपरीक्षणायां ब्राह्मणस्य कमण्डलुरिति वच् चन्दनस्य हृषा-
 दय इति व्यपदेशः । तत्र च परो हृषाद्युपलम्भमभ्युपगच्छति चन्दनोपलम्भमपि
 अन्यथा तद्बुद्धमात्रादित्येतावन्मात्रे षक्तव्ये कथमाह तदयमह इति तेनाविग-
 च्छामो हृषादियहे ऽस्य चन्दनबुद्धिरभिमतेति । न चासौ मनोमात्रयोनिः स्मार्ती
 ति न्याय्यम् उपपादितमेतस्याः सविकल्पिकाया इन्द्रियन्यजत्वं व्यवसायात्म-
 कपदव्याख्यानावसरे । द्रव्यबोधकप्रमाणानि च परीक्षापत्रणि निराकरिष्यन्ते ।
 तस्मात्सिद्धमुपलम्भत्वं चन्दनस्य व्यपदेश्यस्य सो ऽयं चन्दनो विवादगोच-
 रेभ्यो हृषादिभ्यो भिन्नः स्वयमुपलम्भस्य च समस्तेरुपलम्भेऽप्यदिश्यमानत्वात्
 प्रधानमपि साध्यैऽप्यदिश्यते प्रधानस्य हृषादय इति तन्नित्यर्थमुपलम्भ-
 स्येति । प्रधानं तु काल्पनिकं नोपलम्भ्यते तथा ऽपि हृषादीनां मूलकारणं
 प्रधानमित्यस्ति सांख्यानं व्यपदेशो ऽत उक्तमुपलम्भैरिति । तथा ऽपि हृषा-
 दीनां परस्परभिन्नानामन्योन्यं व्यपदेश्यव्यपदेशकमात्र उपपत्स्यतइत्युक्तं सम-
 स्तैरिति । अतः समस्तेभ्यो व्यपदेशकेभ्यश्चन्दनं भिन्नं भवति उपलम्भस्यो-
 पलम्भेनेति षक्तव्ये प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षेणेति षचनं हृषाद्यगमसमये ऽनुमेयेभ्यो
 रसादिभ्य* यकान्ततो व्यपदेशं व्याश्रनेयितुं न त्यस्यानुमानउपयोग इति ।
 अस्यानेकान्तिकत्वमुद्गाह्य निराकरोति । सेनावनादिभिरिति । संख्या-
 याम् असत्त्वमाशूय निराकरोति । तदसत्त्वमिति चेदिति ।
 विधीयमानं प्रतिषिध्यमानमिति यथासंप्य निषेधस्य विध्यधीननिहृषणतया
 निषेध्यमेकत्वमहोकायै तच्च संख्येत्यर्थः । ननु सन्त्वमी प्रत्यगन्ते
 तु द्रव्यमात्रनिबन्धना भयिष्यन्ति कृतं संख्ययेत्यत आह विधि-
 शून्येति । न द्रव्यातिरिक्तनिमित्तप्रत्याख्यानेनेत्यर्थः । प्रयोगान्तरमाह ।
 १० तत्प्रत्ययविपयनिमित्ताप्रत्ययव्यतिरेकेणेति । घटप्रत्ययस्य विपयश्च
 मितिसं घटप्रत्ययश्च तद्व्यतिरेकेणेति तद्विधिप्रसंख्यादिप्रत्ययस्य निमित्तान्तरा-

बाह्वित्वात् तात्किमर्थमत उक्तमुत्पत्ताविति । अर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिषद् ८० । ८
 षट्। द्विषिष्यनिमित्तव्यतिरेकभाज इत्यथापि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । चोदयति ।
 महत्पुदिपतेति । न संख्याया गुणस्य परिमाणपुण्ययोगसम्भव इत्यर्थः ।
 शीघ्रति । नैष दोष इति । स्थानशब्देन तिष्ठतीति व्युत्पत्त्या संस्थोच्यते
 षः येषामस्ति ते गजवाणिपदातिप्रभृतयः स्थानिनः प्रत्येक महान्तः तत्र ते
 क्व विच्छतमेव क्व विद्युनस्तज्जातीयस्यान्यद्भ्रान्तरसद्विधाने सत्युपचिताः
 सहस्रं भवन्ति । तेन बहुत्वसंख्योपचयोपकरणत्वेन काश्चिदसमवेतमहत्त्वोपचा-
 रान्महती सेनेत्युच्यते । न चेताव्रता यत्र यत् गजादयो यत्र च सहस्रं तयोः
 सेनयोर्महत्त्वाविशेषः उपचयापचयोपकरणत्वेन विशेषितत्वात् । एवं पुष्पि
 तशनादयो द्रष्टव्याः । प्रत्ययभेदाद्द्रव्यादिभ्यः संख्याया भेदमुक्त्वा व्यपदेशभेदा-
 दप्याह । अत एवेति । स्थानुशब्देनापीति । मूर्त्ताना समानदेशत्वा-
 मावात्र एवंसु खदिरश्च स्याणुश्च समवेती । न चावस्थितसंयोगेभ्यस्तस्-
 विनाशपरिज्ञेभ्यः स्याद्योस्त्यतिरिति युक्तम् । यस्य द्वयस्य यावत्संयोग-
 प्रचयो ऽसमवायिकारण स तावानुत्पन्नमात्र एव तज्जनकः तस्य च चेप-
 योयात् तस्मात्पूर्वेषां संख्यानविशेष एष स्याणुरिति गमयितव्यम् । अथा-
 वस्थितासंयोगानां द्रव्यनाशपरिज्ञायां जनकत्वं ततः संयोगप्रचयपदेन
 स्याणुत्वसामान्यविशेषवद् द्रव्यमुपलक्षणोपम् । तच्च खादिरतरौर्भिन्नमिति
 प्रतिमाया महारजलमय्या अवयविन्याः शरीरं संख्यानमेव एवं शिला-
 पुषकस्यावयविनः संख्यानमेव शरीरम् । शङ्कते । गुणसमुदायेति । अत-
 दात्म्येनापहणं व्यतिरेकेणापहणं पृथग्यच्छेदो ऽप्यतादात्म्यमेव वृत्ते । दूष-
 यति । अग्रहणस्येति । अतामपि यस्तुनामनुपलम्भो यथा मूलकौलकादीनां
 प्रमाणाभावेन शशविषावादीनां चानुपलम्भो यास्याभावेन तस्माद्व्यतिरेका-
 पहणमात्रं हेतुरनेकान्त इति । शङ्कते । आहाराभावादिति चेत् । आहारा-
 भावे सत्यपहणादिति हेतुः न त्वपहणमात्रमित्यर्थः । दृश्यति प्रतिज्ञा-
 र्थेनेति । प्रतिज्ञार्थस्यासिद्धत्वेन तद्विशिष्टो हेतुरसिद्ध इत्यर्थः । शङ्कते ।
 अहणोति । यदर्थं प्रमाणम् । निराकरोति । न प्रमाणाभावमात्राद्व्यतिरे-
 कप्रतिषेधः यस्तु योऽप्यप्रमाणाभावादिति विशेषहेतुः तं प्रत्याह । एष ८१
 तद्ग्रहणं इति । अविद्वता हेतुदोषः । दृष्टंनस्वर्यनाभ्यामेकार्येप्रतिबन्धान-

व्यम् । न च परकीयसाधनदोषोद्घातनमात्रात्स्वपक्षसिद्धिरिति सिद्धान्तिनं साधनं
 पृच्छति । अथ रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरे द्रव्ये किं प्रमाणमिति । यतोयं परो
 रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरं द्रव्यं प्रत्यक्षेण विद्वानपि स्वसिद्धान्ताभ्यासाहितव्यामोहा-
 पस्मारो न तथा व्यग्रहरति अतो ऽनेनानुमानेन स व्यग्रहार्थ्यते । अस्ति हि
 सर्वेषामेष लौकिकपरीक्षकाणां ब्राह्मणस्य कमण्डलुरिति वच् चन्दनस्य रूपा-
 दय इति व्यपदेशः । तत्र च परो रूपाद्युपलम्भमभ्युपगच्छति चन्दनोपलम्भमपि
 अन्यथा तद्बुद्धभावादित्येतावन्मात्रे धक्तव्ये कथमाह तदग्रहरति तेनाविग-
 च्छामो रूपादिग्रहे ऽस्य चन्दनबुद्धिरभिमतैति । न चासौ मनोमात्रयोनिः स्मार्ती
 ति न्याय्यम् उपपादितमेतस्याः सविकल्पिकाया इन्द्रियन्यजत्वं व्यग्रसायात्म-
 कपद्रव्याख्यानाश्रये । द्रव्यत्राधिकप्रमाणानि च परीक्षापर्वणि निराकरिष्यन्ते ।
 तस्मात्सिद्धमुपलभ्यत्वं चन्दनस्य व्यपदेश्यस्य सो ऽयं चन्दनो त्रियादगोच-
 रेभ्यो रूपादिभ्यो भिन्नः स्वयमुपलभ्यस्य च समस्तोपलभ्येर्व्यपदिश्यमानत्वात्
 प्रधानमपि सांख्यैर्व्यपदिश्यते प्रधानस्य रूपादय इति तन्निवृत्त्यर्थमुपलभ्य-
 स्येति । प्रधानं तु काल्पनिकं नोपलभ्यते तथा ऽपि रूपादीनां मूलकारणं
 प्रधानमित्यस्ति सांख्यानं व्यपदेशो ऽत उक्तमुपलभ्यैरिति । तथा ऽपि रूपा-
 दीनां परस्परभिन्नानामन्योन्यं व्यपदेश्यव्यपदेशकमात्र उपपत्स्यतइत्युक्तं सम-
 स्नैरिति । अतः समस्तेभ्यो व्यपदेशकेभ्यश्चन्दनं भिन्नं भवति उपलभ्यस्यो-
 पलभ्येनेति धक्तव्ये प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षेणेति वचनं रूपावगमसमये ऽनुमेयेभ्यो
 रसादिभ्य* एकान्ततो व्यपदेशं व्याश्रनेयितुं न त्वस्यानुमानउपयोग इति ।
 अस्यानेकान्तिरुक्त्यमुद्गाव्य निराकरोति । सेनावनादिभिरिति । संख्या-
 याम् असत्त्वमाशङ्क्य निराकरोति । तदसत्त्वमिति चेदिति ।
 विधीयमानं प्रतिविध्यमानमिति यथासंख्यं निषेधस्य विध्यधीननिरूपणतया
 निषेध्यमेकत्वमङ्गीकार्यं तच्च संख्येत्यर्थः । ननु सन्त्वमो प्रत्ययास्ते
 तु द्रव्यमात्रनिवन्धना भविष्यन्ति कृतं संख्ययेत्यत आह विशि-
 ष्टारचेति । न द्रव्यातिरिक्तनिमित्तप्रत्याख्यानेनेत्यर्थः । प्रयोगान्तरमाह ।
 १० तत्प्रत्ययविषयनिमित्तप्रत्ययव्यतिरेकेणेति । घटप्रत्ययस्य विषयश्च
 निमित्तं घटप्रत्ययश्च तद्व्यतिरेकेणेति साद्विशिष्टसंख्यादिप्रत्ययस्य निमित्तान्तरा-

धारमार्थिकी चितेरपरिणामितया सक्रमायोगात् । तस्माद् भ्रान्तिः सा च न
 तदवदुद्भेदः तस्या अचेतन्यात् । नाप्यात्मनः तस्यावृत्तिकत्वात् तथात्वे परिणा-
 भावतः । तस्मात्कृषणधनमिवात्मचेतन्यं न स्वपरोपकारीति बुद्धेः स्वाभा-
 विक चेतन्यमास्थेयं तथा चोभयचेतन्ये दूषणमुक्तम् । प्रत्ययव्यशस्यथा यदे-
 ककर्तृकत्वानुमानं तन्न स्यादित्यर्थः । अथ द्वयोश्चेतनयोरेका वृत्तिर्भेदाग्रहो
 वा तेनैककर्तृकत्वमिमानं इत्यत आह । बुद्धिघृक्ष्यविशिष्टायामिति । ८२ । १ ।
 बुद्धिचौनसाधनमिति । बुद्ध्यनेनेति व्युत्पत्त्या मन उच्यते गन्धादिवि-
 ययतया सुपददुःखविषयतया चेष बुद्धिभाव्यमाना निर्वेदाय कल्पतइति ।
 भाष्यकारः क्रमप्राप्तं मनोतन्त्रणसूचमथतारयन्नुत्सूचमन्वान्पि लल्लान्याह
 स्मृतीत्यादि । सुखादिप्रत्यक्षमित्यादिवशब्देन विषयतयेच्छेदयः सगृ-
 हीताः । इच्छादय इत्यादिवशब्देन कार्यतया सुखादयः सगृहीता ।
 युग-इम् (सू. १३) ॥

अनिन्दियनिमिता अत्राहोन्द्रियनिमिता इत्यर्थः । स्मृतीत्या-
 दिभाष्यस्य वार्तिककारस्तात्पर्यमाह । स्मृतीति । अनेनेन्द्रियेत्यादि-
 भाष्यं व्याचष्टे । घस्मादिति । इन्द्रियगतकृपादिव्यावृत्त्यर्थमुक्तमिन्द्रियसं-
 योगीति तथा ऽप्याकाशादीना मनस्तत्र मा भूदत उक्तं सहकारीति ।
 तथा ऽप्यालोकास्य मा भूदत उक्तं निमित्तान्तरमिति । तथा ऽप्यात्मनो
 मा भूदत उक्तमव्यापीति । आक्षिप्य भाष्यं समाधत्ते कथं पुनरिति ।
 अक्षुरादिभ्यो ऽनुत्पत्तो सत्या क्रियात्वात् । अथ च य आत्मनो विरोधगु-
 णस्ते सर्वेइन्द्रियजनमानो यथा गन्धादिप्रत्ययाः तथा च विषयादाव्या-
 मिताः स्मृत्यादयः तस्मान्नेपीन्द्रियजनमानः यथं च संस्कारादिषु न कल्प-
 त्यप्रमङ्ग इति । सौच हेतुमाक्षिप्य समाधत्ते । अथायुगपदिति । संबन्धि-
 भेदादिति । यद्य तस्येव मनःसंयुक्तस्येन्द्रियस्य क्रमेण नीलादयो ऽर्थाः
 सवध्यन्ते तदा तत्क्रमात् क्रम इत्यर्थः । बुभुत्सात्मं गृहीत्वा मिदन्तो ऽपि
 मनःपरित्यागो मा भूदत उक्तं सत्पां बुभुत्सायामयुगपद्ब्रह्मइति । ८४
 न हि किं विस्फारणं सद्यदमपि भदिति स्याद् यदेवं धाराशादिकक्षणानिग्यतिर्न
 म्यात् । द्वितीयादिज्ञानेष्वपि शेषं सामयौति सकृदेव यावत्कर्मण्यकरवा-
 त्प्रमथस्य सेवयोगात् । सेवयोगे वा परत्वादपि न जनयेद् अप्येयोगात् । न

मेव रूपदिव्यनिरिक्तग्रहणमितो गुणसमुद्राद्यतिरेकेणग्रहणमित्यसिद्धो
 हेतुरिति । एकत्रान्यत्वे प्रमाणानामुपपत्तेः एकत्रानन्यत्वे प्रमाणानाम-
 १ उपपत्तेरिति । प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति । आत्मादीनां बुद्धिहेतूनां नव-
 नस्यानन्तरं हेतुमती बुद्धिर्लक्षणीयेति आह धार्तिककारः । अथ बुद्धेरवस-
 रप्राप्ताया इति । लक्षण तावत्प्रकृतत्वादपदेष्टव्यमेव तदपदेशद्वारेणान्यदपि
 किं वित्मूचनोद्यम् । अत एवाक्तं सूत्रमिति । अन्यच्च सांख्यमतनिराकरणम् ।
 यद्योक्त भाष्यकारेण । अचेतनस्य करणस्य बुद्धेरिति । इयकारेण नेदं
 प्रत्याख्यानपरम् अपि तु लक्षणपरादयमर्थः प्रतीयमानो उपेक्षितस्व नोपेक्षणीय
 इत्युक्तं भवति ।

बुद्धि-रम् (सू. १५) ॥ सूत्रतात्पर्यमाह । एतैरिति । पृच्छति ।
 कथमिति । समानासमानजातीयव्यवच्छेदकं हि लक्षणमव्यभिचारितया पर्या-
 यशब्दात्सर्व मकरोत्तमावाधीनप्रवृत्तयः क्व नाम न संभवन्ति तस्मान्नेन लक्षणमिते
 भावः । उत्तरं व्यवच्छेदेति । ननु व्यभिचारसंभवेन व्यवच्छेदकमपुक्तमन
 आह एतैरचेति । मकरोत्ता हि द्वेषा सर्वजनीना यथा गौरिति गोजातीयस्य
 यादकः । प्रादेगिकरश्च यथा चैव इति पुरुषमेदस्य । तत्र सार्वजनीनः शक्येति
 व्यवच्छेदबुद्धिं भावयितुं तद्विषययोक्तमेतैश्चेति । उपपत्तिसामर्थ्यादिति
 भाष्याप्रथमं व्याचष्टे । पर्यायेति । अचेतनस्येत्यादि भाष्यं तद्व्याचष्टे ।
 १ ८ यथादृष्टेरेति । बुद्धिः किञ्च वेगुण्यविकारः वेगुण्यं चाचेतनमित्यचेतनं
 केचनमित्यप्रणानिकया उद्योकारेण परिणमते चित्तशक्तिरवापरिणामिनी
 नित्यचेतन्यत्वमाया तस्याः सन्निधानादयत्कान्तमणिरुत्पाद्युत्पन्नप्रतिबि-
 म्योद्गाहियया चैतन्यरूपतामापन्नेवायांकारपरिणता उथे चेतयते तेन यो उभौ
 नोनाकारः परिणामो बुद्धेः स ध्यानलक्षणा एनिरित्युच्यते । आत्मप्रतिबि-
 म्यस्य तु बुद्धिसंज्ञान्तस्य यो बुद्ध्याकारनोसंश्रयः स आत्मनो व्यापार
 एयोपनिश्चिरात्मनो एनिरित्याख्यायते तद्विदं बुद्धितत्त्वं लक्षप्रकृतिसया
 रन्तुमपह्नवमिथ म्वयनप्रकाशं चैतन्यमातंगदमदहनच्छायापत्या प्रकाशने
 प्रकाशयति चायानिति तत्रिरादरणाय पर्यायोपन्यासः । नात्मपूमेरुप-
 पद्येत्या उक्ति बुद्धिः नापि बुद्धिशक्तिर्ज्ञानमन्यदिति । अयमभि-
 धिः । न तावद्दृष्टेरात्मच्छायाशक्तिरिन्द्रियेण मातंगदमदहनच्छायापत्याः संज्ञानिः

परमार्थिको चितेरपरिणामितया सद्गमायोगात् । तस्माद् भ्रान्तिः सा च न
 तावद्बुद्धेः तस्या अचेतन्यात् । नाप्यात्मनः तस्यावृत्तिकत्वात् तथात्वे परिखा-
 मापत्ते । तस्मात्कृपणधनमिवात्मचेतन्यं न स्वपरोपकारिणि बुद्धेः स्वाभा-
 विक् चेतन्यमास्येय तथा चोभयचेतन्ये द्रूपणमुक्तम् । प्रत्ययव्यवस्थया यदे-
 ककर्तृकत्वानुमानं तत्र स्यादित्यर्थः । अथ द्वयोरचेतनयोरेका वृत्तिर्भेदापेक्षो
 वा तेनैककर्तृकत्वमिमानं इत्यत आह । बुद्धिवृत्तयविराशिप्रायामिति । ८२ । १
 बुद्धिर्दानसाधनमिति । बुद्ध्यते इनेनेति घ्युत्पत्त्या मन उच्यते गन्धादिवि-
 ययतया सुखदुःखविषयतया ज्ञेयं बुद्धिर्भाव्यमाना निर्घेदाय कल्पतइति ।
 भाष्यकारः क्रमशः प्रमनोलक्षणसूत्रमवतारयद्बुत्सूत्रमन्यान्ववि लक्षणान्वाह
 स्मृतीत्यादि । सुखादिप्रत्यक्षमित्यादिशब्देन विषयतयेच्छाद्यः सगृ-
 हीताः । इच्छादय इत्यादिशब्देन कार्यातया सुखादयः सगृहीता ।
 युग-इत् (सू. १३) ॥

अनिन्द्रियनिमित्ता अवाह्येन्द्रियनिमित्ता इत्यर्थः । स्मृतीत्या-
 दिभाष्यस्य धर्मेऽकारस्तत्त्वव्योमाह । स्मृतीति । अनेनेन्द्रिये यादि
 भाष्य आवाह्ये । यस्मादिति । इन्द्रियतदुपादिव्यावृत्त्यर्थमुक्तमिन्द्रियस-
 येगीति तथा उप्याकाशादीना मनसश्च मा भूदत उक्त सहकारिणि ।
 तथा उप्यालोकास्य मा भूदत उक्त निमित्तान्तरमिति । तथा उप्यात्मने
 मा भूदत उक्त मन्वापीति । आविष्य भाष्य समाधत्ते कथं पुनरिति ।
 चक्षुरादिभ्यो इत्युत्पत्तौ सत्या क्रियात्वात् । अथ च य आत्मने विशेषगु-
 षास्ते सर्वेन्द्रियजनमानो यथा गन्धादिप्रत्ययाः तथा च विवादाद्या-
 मितः स्मृत्वाद्यः तस्मात्तेषां निन्द्रियजनमानः यत्र च सस्कारादिषु न करण-
 त्वमङ्ग इति । सैव हेतुमाचिष्य समाधत्ते । स्यापुमपदिति । संबन्धि-
 भेदादिति । यदा तस्येव मनःसमुत्पत्त्येन्द्रियस्य क्रमेण नीलतटयो ऽर्थाः
 सन्नयन्ते तदा तत्कामत् कम इत्यर्थः । बुभुत्सात्तम गृहीत्वा निदान्ते ऽपि
 मनःपरित्यागो मा भूदत उक्त सत्यां बुभुत्सापामयुगपद्ग्रहणइति । ८४
 न हि किं किंकरण सचद्रूपमि सद्धिति स्याद् मयेव धारायाश्चकानेत्पत्तिर्न
 स्यात् । द्वितीयादिज्ञानेषुपि सैव सामयीति सङ्गदेव यावत्कर्मव्यकरणा-
 त्पमयेस्य वेदायोगात् । वेपयोगो वा इत्वादापि न जनयेद् अधिशेषात् ।

च कर्तुरप्ययं क्रमकारिताधर्मः स ह्यनेकरूपाधिष्ठानेन युगपन्नानाकार्य्याधि
 करोति युगपन्माणवको गच्छति पठति वहति चाचार्य्यस्य क्रमपट्टनु-
 मिति तस्मात्सर्वमवदातम् । तद्विदमपि मनःस्मृत्यादिसाधनतया भाव्य-
 मानं निर्वेदाय कल्पतइति सिद्धम् । क्रमप्राप्ता त्विति भाष्यम् । प्रवृत्ति-
 लक्षणमयतारयितुं मनसो ऽपि प्रवृत्तिर्देयनीया न चाप्रतिपादिते मनसि यस्या
 दर्शयितुमिति मनसो ऽनन्तरत्वं प्रवृत्तेरित्यर्थः ।

प्रवृ-म्भः (सू. १७) ॥ आरम्भः प्रवृत्तिः सा द्विधा ज्ञानहेतुः क्रियाहे-
 तुश्च । तत्र या ज्ञानोत्पादद्वारेण पुण्यशपहेतुः सा वाक्प्रवृत्तिः वागिति च ज्ञाप-
 कहेतूपनदणं तेन मनसा इष्टदेवताद्यनुचिन्तनं चक्षुरादिभिः साध्यसाधुदयै-
 नादि सूचिनं मयति क्रियाहेतुर्द्वेषी कायनिमित्ता मनोनिमित्ता चेति । तदेतद्वा-
 ६ त्तिककारो विभजते । शरीरेषेति । ननु प्रवृत्तेर्जन्महेतुत्वमुक्तं द्वितीयमूत्रे
 न चेयं क्षणिका सती आमुष्मिकं जन्म साधयितुमर्हति तस्माद् द्वितीयमू-
 चय्यायात् इति चेदयति । क्षणिकत्वादिति परिहरति नेति । प्रयोज्य-
 व्यापारपूर्वकत्वेन प्रयोजकव्यापारनिरूपणात् प्रवृत्त्यनन्तरं दोषलक्षणम् ।

प्रव-पाः (सू. १८) ॥ रागद्वेषो हि मोहप्रभयोः पुरुषं प्रवर्तमानं प्रवर्त-
 यतः तयोर्धर्मः प्रवर्तना सा च मोहेकायंसमयायः सायद्वयं रागादियगः
 स्पन्दते यावदस्य मोहेः वर्ततइति । प्रत्यात्मवेदनीया इति चेद्यभाष्यं
 तस्यार्थः लक्षणं खन्यनुमानं न च प्रत्यात्मवेदनीयेषु समानासमानज्ञातीप-
 ध्यायृतेषु स्फुटतरेषु तद्युक्तमिति भाष्यः । परिहारभाष्यं कर्मलक्षणा इति ।
 तस्यार्थः स्वरूपतः स्फुटत्ये ऽपि न निर्वेदविषयतया स्फुटता तया चेह
 प्रयोजनं प्रवर्तनायत्येन चेते निर्वेदविषयाः सा च प्रवृत्त्या कार्य्येण लक्ष्यत-
 इति कर्मलक्षणा इत्युक्तम् । यतः कर्मणा प्रवृत्त्या प्रवर्तकरागादियुक्ताः
 पुरुषा लक्ष्यन्ते ऽतो रागादीनां प्रवर्तनायत्यमपि लक्षितं मयति । यदुनोक्तं
 भवतीति स्वरूपमात्रं रागादीनामुक्तं मयति न तु प्रवर्तनायत्यमपि तेषामि-
 त्यर्थः । तदेतत्प्रत्ये वार्तिककारः प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे का पुनरिति । अथयौ
 ऽप्यतन्तः । सा पुनरियं प्रवर्तना प्रवर्तकानां दोषार्था व्यापारः कथं गम्यते
 १८ दोषा हि गम्यन्ते न तु तेषां प्रवृत्तिहेतुत्वमपीत्यर्थः । उक्तं प्रत्यात्ममिति ।

स्वपरात्मनोर्धेयासंख्यं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां मेहैकाद्येषमपयो हि रागादीनां
मानसप्रत्यक्षवेदनीय इत्यर्थः । उद्वेगशून्यमप्राप्तं प्रेत्यभाषं लक्षयति ।

पुन-वः (सू. १६) ॥ सत्यनिकायः प्राणिनिकायः । नन्वात्मनो नोत्पत्तिः
संभवति नित्यत्वादित्यत आह भाष्यकारः उत्पन्नस्य संबद्धस्येति । तदेत-
द्वार्तिककारो व्याचष्टे । पूर्व्वेति । पुनर्पहणमिति पुनरित्यभ्यासमाह तथा चाना- ८६
दिता मूचिता भवति । तदेतद्वार्तिकजात द्वितीयसूत्रे कृतव्याख्यानम् । पूर्व्वोभ्य-
स्तसूत्रे चायमर्थ उपादायिष्यते । आजरशरीभाव* इत्यागमभाषया ऽस्यार्थसा-
गमिकत्वं सूचयति क्रियामित्युपसर्पणमपसर्पण चेत्यर्थः । यद्यपि शरीरेन्द्रियबु-
द्धिसुखदुःखभोगातिरिक्तं गौणमुख्यभिन्नं फलं नास्ति ते च यथायोगं पूर्वं लक्षिता-
स्तेन च रूपेण निर्वेदोपयोगिनस्तथा ऽपि प्रवृत्तिदोषजनितत्वेनापि रूपेणामी
निर्वेदोपयोगिन इति तेन रूपेण लक्ष्यन्ते ।

प्रवृ-त्तम् (सू. २०) ॥ अथ च प्रवृत्तिजनित इति यत्कञ्चे दोषग्रहणं
न केवलं प्रवृत्तिं प्रति दोषाणां हेतुभावेो ऽपि तु प्रवृत्तिकार्ये सुखदुःखे अपि प्रतीति-
दर्शनायम् । दोषसलिलासक्त्यायां खलु आत्मभूमौ धर्माधर्मबीजे सुखदुःखे
जनयतः नान्यथा । न चास्ति संभवो न तत्र हृष्यति तच्च तस्य सुखं न च
तद् द्वेष्टि तच्च तस्य दुःखमिति । सूत्रे ऽयंग्रहणं गौणमुख्यफलावरोधायै भाष्ये
च निष्ठा समाप्तिः सा च प्रलये ऽप्यस्तीत्यत उक्तं पर्यवसानमिति ।
अवसानमावमन्ति न पुनः परितः पुनरपि सर्गदानोपादानयोर्भाषादित्यर्थः ।
सुखोपे वातिकम् । नानुक्ते शरीरादौ तेषां दुःखत्वं शक्यं लक्षयितुमिति
तल्लक्षणेभ्यः परमिदं दुःखलक्षणम् ।

बाध-त्तम् (सू. २१) ॥ अथ च बाधनेति बाधनाविषयां बुद्धिं लक्षयति
तेन बाधना च तदनुपद्गणश्च शरीरादयो गौणमुख्यभावेन लक्षिता भवन्ति ।
सैव हि बाधनाबुद्धिर्दुःखे मुख्या शरीरादौ गौणीति । अलमेमिरिति प्रत्यये निर्वे-
दः वक्षितया योगिनः स्वयमुपलभन्ते स्वयमुपनतेषु विषयेषु श्रौतादीन्धमुपेक्षा-
बुद्धिर्वैराग्यं लक्षणशब्द इति वार्तिकम् । अनुपद्गश्च संबन्धः स च बाधनायां
विषयविषयिभावः शरीरादिपूतः । के षिद्धिरस्तमन्या मन्यन्ते न दुःखं नामा-
स्ति स्वरूपत इति तात्रिपाचिकीर्पुराह स्वरूपतस्तु दुःखमिति । विरूप्यो ८७ ।

१० त्रिषेप । अभावफलत्वप्रसङ्गादिति । यद्यप्युपातदुरितक्षयहेतवो ऽपि धर्मोः सन्ति तथा ऽप्यधिकोत्कर्षशालित्वादिकलानां दर्शयैर्णमासादीनां सहस्रसप्तसहस्रपर्यन्तानां त्रिधायकेभ्यो षचनेभ्यो भावफलस्य धर्मो गम्यते भावस्यैवोत्कर्षशालित्वादिति । क्रमप्राप्त्यपवर्गलक्षणमवतारयति भाष्यकारः यत्र त्विति ।

तद-र्गः (सू २२) ॥ तद्वित्यनन्तरं गौणमुख्यभेदमिन्नं तु ख परामृशतीत्याह भाष्यकारस्तेन दुःखेनेति । मुख्यमेव दुःखमिति भ्रमो मा भूदत आह । जन्मनेति । अनेन जायमाना दुःखशब्देन सर्वे शरीरादय उच्यन्तइत्युक्तमवति अभयमिति । पुनःसंसारभयाभाजमाह अभयं च ब्रह्मेति असकृदभयश्रुतेः । ये तु ब्रह्मेव नामरूपप्रपञ्चात्मना परिणमतइत्याहुस्तान् प्रत्याह अजरमिति । सर्वात्मना परिणामं एकदेशेन वा । पूर्वस्मिन् कल्पे सर्वात्मना ब्रह्मणो ऽन्यथात्याद् विनाशप्रसङ्गः । एकदेशपरिणामे तु सावयवत्वेन घटादियदित्यत्यप्रसङ्ग इति सूक्तमजरमिति । वैनाशिकाः प्राहुः प्रदीपस्येव त्रिधाय मोक्षं तस्य चेतस इति तान् प्रत्याह अमृत्युपदमिति । यतदुपपादयिष्यते वार्तिककारः । तदेतद्भाष्यं वार्तिककारो व्याचष्टे । तेनेति । आत्यन्तिकप्रवृत्तमहाप्रलयायस्यानिश्चयधर्मम् । अत्र भाष्यं नित्यं सुखमात्मन इत्यादि तस्यार्थः । विज्ञानमानन्द ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यायुतेः ब्रह्मस्यभावं मुखं तथा च ब्रह्मणो नित्यत्वात् तदपि नित्यमित्यर्थः । आत्मन इति षष्ठी राहो गिर इतिग्रन्मन्तव्या । तदेतद्भाष्यं व्याचष्टे । आत्यन्तिकीति । तेषामित्यादि भाष्यं व्याचष्टे । तद्येति । अचानुमानमुपन्यस्यातिप्रसङ्गेन निराकरोति नेति । अथात्मनि तु खमेकं नित्यं वेच्छति तथाह अनैकान्तिकता वा । नित्यस्याभिव्यक्तिरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे नित्यमिति । अथमभिसंधिः सुखं सायदात्मनो गुणो नात्मा । उपपादितो हि गुणगुणिनोर्भेदः यत्र विज्ञानमप्यात्मगुणं न तदवयवप्रयत्नीभ्यो ज्ञानव्यक्तिभ्यो ऽनुदयव्ययधर्मो भवितुमांशान्ति आ

न चात्मेव तत्स्वभावः सुषुप्रत्वानुपपत्तेः अचेतयत्रेव हि सुषुप्र इत्युच्यते ।
 न च तदा त्रिषयगृह्यं स्वनिष्ठमात्मचेतनमित्युक्तं तदवस्थामेदस्य सुषु-
 प्रीत्येतेन स्वशान्तिकस्येव स्मरणप्रसङ्गात् । सुखं च न ज्ञानजातीयमित्युप-
 पादितं प्रत्यक्षसूत्रे । न च किं चिदपि स्वयंप्रकायमिति चतुर्थे निवेदयि-
 ष्यते । तदेव व्यपस्थिते द्रूपणं भाष्यवार्तिकोक्तं द्रुप्यं यथा ऽयमात्मनः
 संयोग इति । संसारावस्थायां तावदयमात्मनः संयोगो धर्म निमित्तमपे-
 क्षमाणः सुखज्ञानमकाशीत् । यद्वि तु मुक्तयवस्थायां तदनपेक्ष एव सुखज्ञानं
 करोति हन्त रूपादिज्ञानेषु इन्द्रियान्तराण्यपि नापेक्षेतेति भाष्यः । शङ्कते
 योगजैति । न धर्मं विषयमाशेषतां ब्रूमे येन रूपादिष्वपि ज्ञानमुत्पादये- ६६
 दपि तु संसारावस्थायां यत्सुखज्ञानायानेनापेक्षितं तदपेक्षते धर्मस्व तदा
 तेनापेक्षित इति मुक्तयवस्थायामपि धर्ममेषापेक्षते एतावान् विशेषो यदयं
 योगज इति । तथा च न रूपादिज्ञानप्रसङ्ग इति । शङ्कते नित्यो ऽसाविति ।
 निराकरोति योगेति । ननु त्वन्मते यथा सुषुप्रसंवेदनं जिह्वासितमेधमस्व-
 न्मतेपि सुषुप्रसंवेदनज्ञानाय घटिष्यतइत्यत आह न धार्यं सुरामिति ।
 अस्मन्मते हि दुःखज्ञानाद्येव तदनुपत्तं सुखं जिह्वासितं नित्यं तु सुखं
 सर्वदुःखनिर्मुक्तं सन्न दुःखज्ञानाय जिह्वासितं मयतीत्यर्थः । न केव-
 लमानुकूल्यात्प्रतिबन्धकृत्यं नास्ति शरीरादीनां प्रत्युत मुक्तयवस्थायामपि
 कल्पनीया इत्याह । नित्यं शरीरादीति । सिद्धान्तिनेः धनमनुभाष्य
 देशयति* । प्रमाणाभावादित्युक्तं तच्च नेति । शास्त्रेण हि मोक्षसा-
 धने लोकाः प्रवर्तनीयः अप्रवर्तमानश्च प्रवर्तनीयः इष्टार्थं च प्रवर्तने तत्सा-
 धने सुखं चेष्टमिति सुषुप्रत्यको मोक्ष इत्यर्थः । मेवं लोकप्रवृत्तिरनेकान्तिक-
 त्वेन संग्रहहेतुरिति परिहरति । न प्रवृत्तीति । स्यादेतद् मुषुप्रसंमधेन गोण-
 माशीयते सुषुप्रश्चरुषु सुषुप्रो भाक्तान्शु दुःखनिवृत्तौ तस्माच्चित्त्यानन्द
 य एव मोक्ष इत्यत आह यदि पुनरिति । संषवापरुः संष्वानप्रवृत्तौ योगी ६० ।
 धर्माधर्मौ तावदात्मनि पारमार्थिकौ न त्वयिदाकर्ण्यते। ते। च धीतरागे-
 षासक्तेन सता शक्तौ भोगेन तेषु न सक्तेन स हि सतस्तेषु तेषु विषयेषु

पातमुपात भुञ्जानस्त्यक्त त्यक्त चोपाददान' ससारात्त मुच्यते तस्मादय
 रागो बन्धनमिति समाज्ञातस्तद्विबन्धना च प्रवृत्तिः परिहर्तव्या अन्यथा
 तु नित्यसुखानुधारणजनितेयं तृष्णापिशाची लब्धप्रसरेण विषयसुखेष्वपि
 त्यासन्नेषु पुरुष प्रवर्तयन्ती मोक्षमस्य सुदूर प्रतिविपेदिति मनसिपि
 प्रसरो ऽस्या न दातव्यः । तस्मान्नित्यानन्दप्रतिपादकश्रुतिरात्यन्तिके दुःख-
 वियोगे भाक्तीति युक्तमिति भावः । चोदयति । यद्यपीति । रागबद्ध-
 ेपस्यापि प्रसरो न दातव्यः तस्य च त्वया प्रसरो दत्त इति तुल्यो दोष
 इति । परिहरति नाप्रतिकूलत्वात् । यथा नित्यसुखोपादान मोक्षप्रतिकू-
 लया सतया प्रतिकूल नैरमात्यन्तिकदुःखहान द्वेषानुपक्त द्वेष क्रोधो मन्यु-
 रित्यनर्थान्तर ज्वलनात्मको हि स भवति नैव वैराग्यमलप्रत्ययो हि स
 इत्यप्रतिकूल दुःखहानमित्यर्थे । तदनेन नित्यं सुखमात्मनो व्यज्यते
 मोक्ष इत्यादि तस्मिन् प्रहीणे नास्य नित्यसुखरागः प्रतिकूलो
 भवतीत्येवमन्त भाष्यजात व्याख्यात चोद्बुध्यम् । यद्येवमित्यादेर्भाष्यस्या-
 यमर्थः । श्व वैराग्येण मोक्षमाशस्य प्रवृत्तौ सत्या प्रसक्तस्य यदि नित्य सुख
 भवति काम भवतु मा भूदुभयोरपि पक्षयोर्धातरागप्रवृत्तौ न मोक्षाधिगमो
 विकल्पते न सदिद्यो भवतीत्यर्थः । वैनाशिकाना मोक्षमुपन्यस्यति चित्तं
 मुच्यतइति । ससारी हि मुच्यते रागादयस्तद्वेतवः न चात्मनि नित्ये
 रागादयः ससार कर्तुंमुत्सहन्ते नित्यस्यात्रिकार्य्यत्वेन तादवस्थ्यादुपनेया-
 ऽपनेयाभावात् । यथा ऽऽहुर्वेषातपाभ्या किं ध्योन्मश्चर्मण्यस्ति तयो फलम् ।
 चर्मोपमश्चेत्सो ऽनित्यः घृतुल्यश्चेदसत्फलः । चित्तं तु कार्य्ये रागादिवशा-
 त्ससारी तद्विद्योगाच्च मुच्यतइति युक्तमित्यर्थः । देवमनुष्याद्विजातिर्गतिस्त
 चोत्पत्ति' । तदेतद्रूपयति नायन्नत इति । क्षयिकत्वाच्चित्तस्य जन्म विनाश-
 प्रयोजनमेव जन्मानन्तरमेष विनाश इति क्षणस्याभेद्यत्वेनोपनेयापनेयाभा-
 वात् । स्वरसभङ्गित्याच्च धैर्य्यमित्यर्थः । शङ्कते सन्ततेरिति । अनादिः
 स्रुतु कार्य्यकारणप्रवाहरूपं बुद्धीना सन्ततिः स चात्मसाक्षात्कारोन्मू-
 लिससारासनक्लेगजालस्य नियर्तते निवृत्तिश्चेदमेव तस्या यतत्सन्तानव-
 ०२ र्तिनश्चेत्तमो ऽनागतस्यानुत्पाद इति भावः । निराकरोति । न तस्याश-
 पयत्वात् । उत्पन्नस्यानुत्पादो न शक्यः नापि सन्ताननिवृत्तिः शक्या कर्तुं-

मन्त्यक्षणानुपपत्तेः । स ह्यन्त्यक्षणाः किं चिदारभते न वा । आरम्भे नान्त्य
इति न कार्यकारणप्रवाहनिवृत्तिः प्रवाहश्च सन्तान इति न सन्ताननिवृत्तिः ।
आनारम्भे तस्यासामर्थ्येनासत्त्वात्ततः पूर्वं सर्वेष्वक्षणा असन्तः स्युरिति
कस्योच्छेद इति भावः । शङ्कते अनागतानुत्पाद इति । तथा सत्यनाग- ६१
तानुत्पादलक्षणार्थक्रियाकारित्वाद्दन्त्यक्षणोपपत्तिरिति भावः । निराकरोति ।
अनागतेति । प्रागभाषत्यानादित्वादिति भावः । पृच्छति । तर्हि कस्येति ।
नित्यस्यानुपकार्यत्वाद्गुपनेयापनेयामात्र इति भावः । उत्तरं च इति । यथा
चाक्षणिकस्यैवोपकार्यत्वं तथा क्षणभङ्गभङ्गउपपादयिष्यतइति सिद्धम् ।
संशयलक्षणावतारपरं भाष्यं स्यान्वत एव तर्हीति । तस्यार्थः स्यान् क्रमः
तद्वत् एव तर्हि इदानीमिति क्व चित्पाठः । स्यान्वत एव तर्हीति । तर्हि
तदानीमुद्वेगसमये क्रमवतः संशयस्य प्रमेयानन्तरमुद्वेगस्य प्रमेयलक्षणानन्तरं
स्यान् क्रमो लक्षणस्येत्यर्थः । तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे प्रमेयेति । एतदेव
स्फुटयति । चेति । स्यान् क्रमग्रहणेन व्याख्यातं मत्वर्थश्च प्राप्तिग्रहणेन ।

समा-यः (सू. २३) ॥ अथ च विमर्षः संशय इति संशयसामान्यलक्षणे

तत्र च संशय इति लक्षणनिर्देशो विमर्ष इति लक्षणपदम् । एकस्मिन् धर्मिणि
धिरौघिनानार्थावमर्षो विमर्षः किं प्यदिति ज्ञानम् । तदनेनासमानजातीयेभ्यः
प्रमाणादिभ्यः समानजातीयेभ्यश्च विषय्यादिभ्यः संशयो निवर्तितो
मथति । समानेत्यादीनि तु शीघ्रि विशेषलक्षणानि । तेषु विमर्षः संशय इत्य-
नुवर्तनीयम् । अथ त्रिंशद्विंशोऽयमर्षो विमर्षविशिष्टः संशयो लक्षणपदं समानध-
र्मोपपत्तेरनेकरुधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरिति शीघ्रि प्रत्येकं शेषैः पदेहपेतानि लक्षणा-
नीति । तदेतद्वद्द द्वार्तिककारः तत्र समानेति । त्रिविध एवेति । ये
पञ्चविधमावहते ते निराकृताः । तदनवधारणं ज्ञानं संशय इति संशयसा-
मान्यलक्षणपरं भाष्यं व्याचष्टे तत्र विषयस्वरूपेति । प्रत्ययोऽनवधार-
णात्मकश्चेति । आक्षेपरिहारोऽप्रथममूषण्य व्याख्यातो । प्रत्ययशब्दस्य
निरवयवघनत्वमभ्युपेत्य व्याख्यानं प्रतीयते इति परमार्थतन्मु प्रत्ययशब्दे
ज्ञानपर्यायः ज्ञानत्वं तु सामान्यं संशयादिष्वप्यस्तीति न शिरोध इति ।
समानधर्मोपपत्तेरिति व्याचष्टे समानेति । त्रिकण्ठादिपति किं पुनरिति ।
कसादिति । साकार्येद् द्रव्ये संशयं गुणं शब्दं कस्मात्त करोतीति प्रस्तावः । ॥ १ ॥ २०

३ समाधत्ते न साधारणेति । यादृशं सख्याद्यवपरिमाणभेदयोगि परिमाण
 स्थानुपुरुषयोस्तादृशमस्यापि पुरोधर्तितो द्रव्यस्य परिमाण तस्मात्सदृशपरि-
 माणधर्मस्य धर्मिण उपपन्निरित्यर्थः । महत्त्वदीर्घत्वसामान्यघट्टर्मयोगस्तु
 सन्नपि न सशयकारणम् । असादृश्ये तदाग्रे ऽपि सशयाभावादिति भावः ।
 स्यादेतत् । उपपत्तिः सत्ता न च सदृशो धर्मः सत्तामात्रेण सशये हेतुः अपि
 तूपलब्धः न चोपलब्धेर्वाचकमवास्ति पदमित्यत आह तस्योपपत्तिर-
 ध्यवसाय इति । यद्यप्यपमुपपत्तिशब्दः सत्तावचनस्तत्परश्च तथा ऽपि
 पदान्तरसमभिध्याहारादवगम्यते सत्तामात्राभिधाने ऽपि तदुपलब्धिर्विधिति
 तेषु । विषयविषयिणोरभेदविषयत्वा सामानाधिकरण्यामुपपत्तिरुपलब्धिरिति ।
 पृच्छति कस्मादिति । अस्मदायते हि शब्दप्रयोगे किमित्यथाचक प्रयोक्त्या-
 महइत्यर्थे । उत्तरमनुक्तमपीति* । विशेषापेक्ष इति विशेषस्यापेक्षोच्यते ।
 अपेक्षाशब्दश्च यदापीच्छाया धर्तते तथापीह जिघृक्षाया वाक्यसामर्थ्यात् ।
 न च सा सशयस्य हेतुः तस्याः सशये सति भावात् । तस्माद्विशेषापेक्षया
 जिघृक्षालक्षणयेह विशेषयोः पुरोधर्तितोस्तु सादृश्यात्स्मरणे सत्यग्रहण लक्षणीय
 यथा गङ्गाशब्दस्तीर स्वस्रद्धमेव लक्षयति न तु तीरमात्रमेव धुमुत्सया ऽपि
 स्मर्यमाणमेवाग्रहमाण स्रद्ध लक्षणीय न त्वगृह्यमाणमात्रम् । अनेनेनाभिप्रा-
 येण वक्ष्यति भाष्यकारः विशेषस्मृत्यपेक्ष इति । तस्माद्विशेषग्रहणप्रतिषेधात्
 सामान्यज्ञानमभ्यनुज्ञात भवतीति भावः । परिहारान्तरमाह अथ वेति ।
 स्यादेतत् । उपपत्तिशब्दः सत्तावचनश्चोपलब्धिवचनश्च तथा च विनिगम-
 नाया को हेतुरित्यत आह यः पुनरिति । नन्वभायः प्रमाणालम्बन उक्त-
 स्तत्कथं न विरोध इत्यत उक्तं स्वतन्त्रमिति । अथ वा सत्तायाचको ऽप्य-
 यमुपपत्तिशब्दः स्याभिधेयविषयामुपलब्धि लक्षणतोत्याह विषयशब्देनेति ।
 न चैयमलौकिकी लक्षणेत्याह लौकिकमिति । यथा धूमो न सत्तामात्रेण
 हेतुस्तथोक्तं प्रागिति । एकदेशिनामुपसख्यानमुपन्यस्यति अद्वयवच्छेदेति ।
 ३ ते हि मन्यन्ते व्यपच्छेदहेतुरपि धर्मं समानो भवति यथा कृत-
 कृत्यं साध्यधर्मिणि शब्दे दृष्टान्ताधर्मिणि च घटादौ समानमिति न चाद्ये

* मुद्रितयार्तिके पु ५ ८७ । प ८ यस्मादिति अमुक्तमपीति चापवादः ।

† अथ चापवादोऽस्ति मु या पु अपवादः ।

नित्यत्वसंशयहेतुरपि त्वनित्यत्वस्यायोगं साध्यधर्मिण व्यवच्छिनति तस्मा-
 दव्यवच्छेदहेतोरिति वक्तव्यमित्यर्थः । तदेतद् वक्तव्यं दूषयति न समा- ६३
 नेति । समानो हि धर्मः प्रतिबंधस्थानमपेक्षते केनेति संशयपदेन च स्ववि-
 षयोपस्थापकेन परस्परविरोधनावुपस्थितौ तेन ताभ्यां समान इति गम्यते ।
 तेन विवक्षिततज्जातीयवृत्तित्वे सति अन्यजातीयवृत्तिरेव गम्यते न चेदं
 कृतकत्वं तस्मान्न वक्तव्यमव्यवच्छेदहेतोरिति । समानशब्दाद्यैः सादृश्यं
 तत्र नास्तीत्यर्थः । अत्रेवोपलब्धौत्याद्विषयद्वयं शङ्कापूर्वकं योजयति
 सोऽयं साधारण इति । उपलब्ध्यानुलब्धौ न व्यवतिष्ठते इति शिरःपा-
 य्यादीनामुपलब्धिवर्तककोटरादेरनुपलब्धिः पुरुषस्य साधकं प्रमाणं तद्विषय-
 शिरःपाय्यादेरनुपलब्धिवर्तककोटरादेरुपलब्धिः पुरुषस्य बाधकप्रमाणं तद्वि-
 पुरुष शवायामिति वा इदंतया व्यवतिष्ठते इदंतानियेधेन वा नायं पुरुष
 इति नेदंतया व्यवतिष्ठते तदभावे व्यवस्था । तदनेन साधकबाधकप्रमाणा-
 भावे दर्शितः । विशेषात्साहायां चेति विशेषस्मृतिर्दर्शिता । विमर्षपूर्वकं समस्त-
 मित्यवधारयति । किमिदमिति । तत्रेकपदपरिग्रहे दोषमाह यदि स-
 मानेति । विशेषः शिरःपाय्यादिः विशिष्यते ह्यनेन पुरुषः स्याणिति
 अनुपलब्धिसामान्यस्यापि क्व चिदुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थास्तीति । यथा सप्रमे-
 रमे दशमे द्वये । न हि तत्र साधकं बाधकं वा ऽस्ति प्रामाणानां च संशयः
 विशेषापेक्ष इत्येतावतीति । तद्यथा हस्तिनं दृष्ट्वा तत्संबन्धिनौ स्तूषाह-
 स्तिपक्षे स्मरति न च तत्र संदिग्धे एकद्विपदपरिग्रहे दोषमाह एवं स-
 मानेति । नेदोलाद्याहृदो हि गच्छन् विदूरे आरोहपरिणाहषद्वस्तुदर्शने
 सत्यपि च साधकबाधकप्रमाणाभावे विशेषस्मृत्यभावाद्भवति इति वा नाग इति
 वा न संदिग्धे एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थायां विशेषापेक्ष इति च पठद्वये
 विधीयमाने ऽन्यतः स्मर्यमाणद्विशेषोपात्सदृशचर्मवति धर्मिण्यनुपलब्ध्याने
 संशयः स्याद् अस्ति हि तदा विशेषस्मृतिः साधकबाधकप्रमाणाभावश्च न
 व्यवत्यनुपलब्ध्याने समानधर्मं धर्मिणि तद्गता वक्तृकोटरादयो वा शिरः-
 पाय्यादयो वा गश्चगहा इति यदा ऽयं द्रष्टेति । यदा अल्पयं दृष्ट्वा प्रतिपु- ६४ ।
 रदूरोद्वेदपुलकिताभिर्मन्दमलयमास्तान्दोलनललितलास्यशालिनीभिः शाखा-

भिर्मधुमदमुद्रितमधुपमालागुञ्जितप्रल्लकीवाद्यमनोहराभिर्मतपुंस्कोक्किलकलवि-
 पञ्च्यमानपञ्चमामिरारब्धसङ्गीतकं सहकारतरुमालोभ्याय विदूरवती कुञ्ज-
 रसदृशधर्मवन्तमनुभवति तदा ऽस्यास्ति समानधर्मोपलब्धिरस्ति च कतिरु-
 रूपविशेषस्मृतिर्न तु साधकबाधकप्रमाणाभाव इति न संशेते । कतिपयव्यक्त्या-
 श्रयत्वं सहकारत्वादेर्विशेषस्याल्पविषयत्वम् आरोहपरिणाहादेस्तु बहुव्या-
 पित्वं महाविषयत्वं नानार्थोपमर्षणं च विरुद्धार्थोपमर्षणं तदनेन स्थाणुपुरु-
 पयोरित्यादि भाष्यं व्याख्यातम् । पश्यान्नित्युपपत्तिविषयं विशेषं बुभुत्स-
 मान इति । विशेषापेक्ष इत्यस्य विषयं किं स्वित्ति विमर्षविषयम् । स्यादे-
 तत् संशयोत्तरकाला बुभुत्सेति कथं बुभुत्समानः संशेतइत्यत उक्तं भाष्य-
 कृता समानमनयोरिति । विशेषापेक्षाशब्देनेच्छावाचिना ऽगृह्यमाणविशेष-
 स्मरणं लक्षितमिति भावः । सेयं साधकबाधकप्रमाणानुपपत्तौ सत्या समानधर्मो-
 पलब्धिर्विनश्यदवस्था विशेषस्मृत्या सहाविनश्यदवस्था एकस्मिन् क्षणे सती
 संशयज्ञानस्य हेतुरिति सिद्धम् । विषयपरिग्रहमनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरित्य-
 चापि योजयति । एतेनेति । द्वे द्वित्वे नैकीकृत्याद्यानन्तरयोरिति द्रष्टव्यम् ।
 अनेकधर्मोपपत्तेरित्येव भाष्यकृता व्याख्यां यहीतुमेकदेशिव्याख्यानमुपन्यस्य
 दूषयति अनेकेति । शब्दे हि संयोगजः संयोगजत्व हि कार्यं द्रव्ये गुणे च
 रूपादौ शरीरादिक्रियायां चास्तीति द्रव्यगुणकर्मणां समानं तस्मादनेकस्य
 धर्मस्वरितार्थः । एवं शब्दगतो ऽनेको ऽपि धर्मः समानतयेव द्रव्यत्वादिषु संदे-
 हहेतुः विषु संयोगजत्वं साधारण सत्त्वादिना निर्विभक्तस्य निर्गुणत्वं गुणकर्म-
 णोः । एवं क्षणिकत्वं द्रव्यगुणकर्मणामिति समानधर्मोपपत्त्या गतार्थमित्यर्थः ।
 पृच्छति । अथेति । भाष्यकृद्वाक्ययोत्तरम् असाधारण इति । पुनः पृच्छति
 कथमिति । समासपदशब्देन तदेकदेशो ऽनेकशब्दे । लक्ष्यते समासगतेना-
 नेकशब्देनेत्यर्थः । उतरं समानेति । एतदुक्तं भवति यतो ऽनेकस्मात्समाना-
 समानजातीयदेव स्याद्ययं व्याप्यतेति अतो ऽनेकापादानकव्यावृत्तिहेतुत्वात्
 क्षणया ऽनेक इत्युच्यते । तदनेन समानजातीयमसमानजातीयं चाने-
 कमिति भाष्यं तस्माद्विशेष इत्यध्याहृत्य व्याख्यातम् । अध्याहृतविशेषपद-
 विषयं विशेषको धर्म इति । सशब्दसामान्यविषयत्वात् पशुं तस्यानेकस्येति

लक्षणाबीजान्तरमाह तस्य चानेकस्येति । नित्यनिवर्तकसंबन्धेनानेकश- ६५
 ब्देन धर्मो लक्ष्यतइत्यर्थः । तदनेन त्रिनेत्राध्याहारं समानजातीयमस-
 मानजातीयं चानेकं तस्य धर्मो निवर्तकतयेति व्याख्यातम् । न त्व-
 ष समासप्रान्तिः कर्तव्या दर्शयिष्यति बहुव्रीहिमिहैव धार्मिककारः । तदनेन
 लक्षणाबीजद्रोपन्यासेनासाधारणो धर्म इति ग्रहणकवाच्यं व्याख्यातम् ।
 प्रकारान्तरेणानेकधर्मपद व्याचष्टे एकानेकेति । एक चानेक च तदुभयमनेक
 तदेतस्यानेकस्य प्रत्ययहेतुर्धर्मो ऽनेकधर्मः भेदभेदप्रत्ययहेतुरित्यर्थः ।
 विभागजत्वं विभागजानां शब्दानामन्योन्यस्याभेदप्रत्ययहेतुः तदितरेभ्यश्च
 भेदप्रत्ययहेतुरिति तदिदमाह यतो विभागजन्यत्वादेप प्रत्ययो भवतीदं
 विभागजं शब्दजातमेकम् इदं च ततो ऽन्यदनेकं मित्रं तत्र य एवैकप्रत्य-
 यहेतुर्धर्मो भेदप्रत्ययहेतुः स एवानेकप्रत्ययहेतुर्धर्मो ऽनेकधर्मो भेदप्रत्यय-
 हेतुर्विशेषः । जात्यभिप्राय चेकवचनं सदाद्रिहं धर्मो द्रव्यगुणकर्मणामभेदप्रत्य-
 यहेतुः सामान्यादिभ्यश्च शब्दं निर्बिभजति तदिदमाह यतः सदादेरेप प्रत्य-
 यो भवतीदमेक यतश्च विभागजत्वादेप प्रत्ययो भवतीदमनेकमिति तस्मात्सि-
 द्धमेकं चानेकं चानेकमिति तत्प्रत्ययहेतुसुपचारेणानेक इति । तदिदमुद्राप्यं
 व्याख्यातम् । अत्रोदाहरणमाह यथेति । द्रव्यादिकोटिचयविशेषे सशयप्र-
 दर्शनार्थमुक्त सामान्यविशेषसमवायेभ्य इति । सदनित्यं द्रव्यवत्काय्यै
 कारणं सामान्यविशेषदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः तेनानेन सदादिना
 निर्बिभक्तस्य पृथक्कृतस्येत्यर्थः ।

स्यादितत् । यद्येन सहचरितं दृष्टं तत्क चिद्रूश्यमानं तस्मारयतद्वि-
 रुद्धेनापि सधन्वादनित्शाययत्संशयहेतुर्भवति यथा समानो धर्मः असा-
 धारणस्तु धर्मो विभागजत्वं नर्ते शब्दात् क चित्पृथिव्यादौ वा उत्क्षेपणादौ
 गन्धादौ वा दृष्ट इति कथं स्मारयेद् अस्मारयन् वा कथं संशयं जनयेत् ।
 तस्मात्को ऽयं भवेदित्यतो धर्मादिति जिज्ञासामाचमुत्पादयेद् न त्वयं
 दायं वेति सशयमित्यत आह न हीति । कस्मान्न दृष्टमित्यत आह सर्वत्रासं-
 भवात् । न हि द्रव्यादेर्विभागतो जन्म समयति तदन्यव्यतिरेकाननु-
 विधानादित्यर्थः । नन्वत योजकं न सशयहेतुरित्यत आह विभागजत्वम् ।
 सशय करोति सर्वतोव्यावृत्तेरिति । अपमर्थः । यद्यपि विभाग-

भिर्मधुमदमुदितमधुपमालागुञ्जितयलकीवाद्यमनोहराभिर्मतपुंस्कोकिलकलवि-
 पञ्च्यमानपञ्चमाभिरारब्धसङ्गीतक सहकारतरुमालोक्याथ विदूरवर्तो कुञ्ज-
 रसदृशधर्मवन्तमनुभवति तदा ऽस्यास्ति समानधर्मोपलब्धिरस्ति च करितरु-
 ह्यविशेषस्मृतिर्न तु साधकवाधकप्रमाणाभाय इति न संशेते । कतिपयव्यत्या-
 श्रयत्वं सहकारत्यादेर्विशेषस्याल्पविषयत्वम् आरोहपरिणाहादेस्तु बहुव्या-
 पित्व महात्रिपयत्वं नानार्थाधमर्षण च विस्तृष्टार्थाधमर्षण तदनेन स्थाणुपुरु-
 पयोरित्यादि भाष्यं व्याख्यातम् । पश्यन्नित्युपपत्तिविधरण विशेषं बुभुत्स-
 मान इति । विशेषापेक्ष इत्यस्य विधरण किं स्वित्ति विमर्षविवरणम् । स्यादे-
 तत् संशयोत्तरकाला बुभुत्सेति कथं बुभुत्समानः संशेतइत्यत उक्तं भाष्य-
 कृता समानमनयोरिति । विशेषापेक्षाशब्देनेच्छावाचिना ऽगृह्यमाणविशेष-
 स्मरण लक्षितमिति भावः । सेय साधकवाधकप्रमाणानुपपत्तो सत्या समानधर्मो-
 पलब्धिविनिश्चयदवस्था विशेषस्मृत्या सहात्रिनिश्चयदवस्था एकस्मिन् क्षणे सती
 संशयज्ञानस्य हेतुरिति सिद्धम् । त्रिपदपरिग्रहमनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरित्य-
 चापि योजयति । एतेनेति । द्वे द्वित्वे नैकीकृत्याद्यानन्तरयोरिति द्रष्टव्यम् ।
 अनेकधर्मोपपत्तेरित्यत्र भाष्यकृता व्याख्यां ग्रहीतुमेकदेशिव्याख्यानमुपन्यन्य
 दूषयति अनेकेति । शब्दे हि सयोगजः सयोगजत्व हि कार्यं द्रव्ये गुणे च
 रूपदौ शरीरादिक्रियायां चास्तीति द्रव्यगुणकर्मणां समानं तस्मादनेकस्य
 धर्मश्चरितार्थः । एयं शब्दगतो ऽनेको ऽपि धर्मः समानतयैव द्रव्यत्वादिसदे-
 हहेतुः त्रिषु सयोगजत्वं साधारण सत्त्वादिना निर्विभक्तस्य निर्गुणत्व गुणकर्म-
 योः । एव चत्विक्तत्व द्रव्यगुणकर्मणामिति समानधर्मोपपत्त्या गतार्थमित्यर्थः ।
 पृच्छति । अथेति । भाष्यकृद्वाप्ययोत्तरम् असाधारण इति । पुनः पृच्छति
 कथमिति । समासपदशब्देन तदेकदेशो ऽनेकशब्दे । लक्ष्यते समासगतेना-
 नेकशब्देनेत्यर्थः । उत्तरं समानेति । एतदुक्तं भवति यतो ऽनेकस्मात्समाना-
 समानजातीयदेव स्वाश्रयं व्यावर्तयति अतो ऽनेकापादानरुच्यावृत्तिहेतुत्वात्
 क्षणया ऽनेक इत्युच्यते । तदनेन समानजातीयमसमानजातीयं चाने-
 कमिति भाष्यं तस्माद्विशेष इत्यध्याहृत्य व्याख्यातम् । अध्याहृतविशेषपद-
 विधरण विशेषको धर्म इति । सग्रन्थसामान्यविषयया पृष्टी तस्यानेकस्येति

लक्षणाबीजान्तरमाह तस्य चानेकस्येति । निवर्त्यनिवर्तकसद्वन्धेनानेकशब्देन धर्मो लक्ष्यतइत्यर्थः । तदनेन विनेवाध्याहार समानजातीयमसमानजातीयं चानेकं तस्य धर्मो निवर्तकतयेति व्याख्यातम् । न त्वत्र समासभ्रान्तिः कर्तव्या दर्शयिष्यति बहुव्रीहिमिहैव यान्तिककारः । तदनेन लक्षणाबीजद्वयोपन्यासेनासाधारणो धर्म इति ग्रहणकवाक्य व्याख्यातम् । प्रकारान्तरेणानेकधर्मपद व्याचष्टे एकानेकेति । एक चानेक च तदुभयमनेक तदेतस्यानेकस्य प्रत्ययहेतुर्धर्मो ऽनेकधर्मः भेदाभेदप्रत्ययहेतुरित्यर्थः । विभागजत्व विभागजाना शब्दानामन्योन्यस्याभेदप्रत्ययहेतुः तदितरेभ्यश्च भेदप्रत्ययहेतुरिति तदिदमाह यतो विभागजन्यत्वादेव प्रत्ययो भवतीदं विभागज शब्दजातमेकम् इदं च ततो ऽन्यदनेकं भिन्नं तत्र य एवेकप्रत्ययहेतुर्धर्मो भेदप्रत्ययहेतुः स एवानेकप्रत्ययहेतुर्धर्मो ऽनेकधर्मो भेदप्रत्ययहेतुर्विशेषः । जात्यभिप्राय चैक्यचन सदादिर्हि धर्मो द्रव्यगुणकर्मणामभेदप्रत्ययहेतुः सामान्यादिभ्यश्च शब्द निर्बभजति तदिदमाह यतः सदादेरेव प्रत्ययो भवतीदमेक यतश्च विभागजत्वादेव प्रत्ययो भवतीदमनेकमिति तस्मात्सिद्धमेक चानेक चानेकमिति तत्प्रत्ययहेतुरुपचारेणानेक इति । तदिदमुदाहृत्य व्याख्यातम् । अत्रोदाहरणमाह धयेति । द्रव्यादिकोटिषयविशेषे सशयप्रदर्शनार्थमुक्तं सामान्यविशेषसमवायेभ्य इति । सदनित्य द्रव्यवत्कार्यकारण सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः तेनानेन सदादिना निर्बभक्तस्य पृथक्कृतस्येत्यर्थः ।

स्यादेतत् । यद्येन सहचरितं दृष्टं तत्क चिद्रूपशयमानं तस्मारणतद्विरुद्धेनापि सन्न्यादनिश्चाययत्सशयहेतुर्भवति यथा समानो धर्मो असाधारणस्तु धर्मो विभागजत्व नर्तं शब्दात् क्व चित्पृथिव्यादौ वा उत्त्वेवणादौ गन्धादौ वा दृष्टं इति कथं स्मारयेद् अस्मारयन् वा कथं सशयं जनयेत् । तस्मात्को ऽयं भवेदित्यतो धर्मोदिति जिज्ञासामाचमुत्पादयेद् न त्वय याय वेति सशयमित्यत आह न हीति । कस्मात्त दृष्टमित्यत आह सर्वत्रासंभवात् । न हि द्रव्यादेर्विभागतो जन्मं भवति तदन्वयव्यतिरेकाननुविधानादित्यर्थः । नन्वत एवोक्तं न सशयहेतुरित्यत आह विभागजत्वम् । सशयं करोति सर्वतोऽन्यावृत्तेरिति । अयमर्थः । यद्यपि विभाग-

चत्वं न द्रव्यादौ क्व विद्वृष्टं तथा ऽपि तद्व्यतिरेकः प्रत्येकं द्रव्यादौ
 दृष्ट इति विभागजत्वेन सदाद्यविशेषवान् शब्दो द्रव्यकर्मभ्यां व्यावर्त-
 मानः किं गुणः गुणकर्मभ्यां व्यावर्तमानः किं द्रव्यं गुणद्रव्याभ्यां वर्त-
 मानः किं कर्मैति व्यतिरेकमुखेन ततत् स्मारयन् असाधारणो धर्मो भवति
 संशयकारणमिति । देशयति ननु चेति । अयमभिधन्विः । धंशे पाठ्यमाने
 वंशदलयोः क्रिया ततस्तयोर्मध्ये विभागः ततो वंशदलावस्तुनभोभाग-
 विभागः सो ऽयं विभागो विभागो न वंशदलकर्मजः अथयत्क्रिया हि त-
 दवस्तुनभोभागविभागजनिका द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वेन
 व्याप्रा विक्रमस्तकमलकुङ्कुले दृष्टा । न हि तत्र मुकुलिताद्विक्रमिकमलमन्यत् ।
 आकुञ्चितप्रसारिताङ्गुलिकरतलयतत्त्वेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । वंशदलक्रिया
 ऽपि चेत्तादृशी नूनमनया ऽपि द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विविभागजनिकया
 भवितव्यं तथा च द्रव्यं कार्य्यमपि न नश्येत् तस्मान्नानया वंशदलाका-
 शविभागो जनयितव्यः न चान्यदस्य कारणं संभवति । तस्माद्वंशदलक्रि-
 याजनितो दलयोर्विभागः । कार्य्यकार्यसमवेतः तदवस्तुकाशप्रदेशविभाग-
 स्यात्समवायिकारणमेवितव्यः एवं च गुणः शब्दो विभागजत्वाद् विभागज-
 विभागवदिति विभागजत्वं गुणत्वनिश्चयहेतुरिति सिद्धं भवति । परिहरति
 अनभ्युपगतविभागजविभागस्य एतद्विभागजत्वमेवं संशयकारणं भवति ।
 अनभ्युपगमबीजं च कुतः पुनरेतदेवमवगतं पद्वपचावयवक्रिया विभागद्वयज-
 निकेति । विभागद्वयकर्मकल्पनायां प्रमाणाभावादिति चेद् हन्त वंशदलयोरपि
 तुल्यम् । ननूतं द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विविभागजनकं स्यात् कर्म तत्रच
 द्रव्यनाशो न स्यादिति । अथ विपर्य्ययः कस्मान्न भवतीति वंशदलद्वय-
 क्रियेषु विभागद्वयजनिका पद्वपचावयवक्रिया त्ववयवविभागजनिका तदव-
 यवाकाशविभागस्त्ववयवविभागजन्मा यदि च पद्वपचावयवक्रिया उभयज-
 निका भवेद् वंशदलक्रियेषु द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विनं विभागं जनये-
 दिति । न चान्यतरच विभागविषययोगवत्यनिश्चयरूपप्रमाणाभावरच तुल्यः
 तस्मात्पद्वपचावयवक्रियाविभागजनकत्वसंदेहादशक्यनिश्चयो व्याप्यव्याप-
 कमायः । क्रियावेत्तत्प्राप्तु स्वहेतुयैलक्ष्यजन्यनः कार्यस्य विभागस्य
 यैलक्ष्यं स्यात् । एतेको द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्वी अप्रतिद्वन्द्वी चेतः

तथा ऽपि चैवद्वैतक्षणं क्रियाया अभ्युपगन्तव्यं यदेका विभागमेकं जनयति अन्या तु विभागद्वयमिति । तस्मादेतदुदाहरणबलेन न विभागजविभागसिद्धिः । यस्त्वहुलिकर्मो नन्तरमहुलितरुषिभागो हस्ततरुविभागः शरीरतरुविभागश्च दृश्यते तत्राहुलितरुविभागमहुल्याश्रया क्रिया करोतु हस्ततरुविभागस्तु न शक्ता जनयितु तस्याः स्वाश्रयसमवायात् स्वाश्रयसमवेतकार्यजनने च क्रियायाः सामर्थ्यवधारणात् । तस्माद्दस्तादितरुविभागः क्रियातो ऽसंभयन्नहुलितरुविभागमेव कार्यैकार्यसमवायलक्षणप्रत्यासत्या निमित्तो करोतीति विभागजविभागसिद्धिं मन्यते तं प्रत्याह यः पुनरिति । अस्तु वा विभागजो विभागः तथा ऽपि विभागजत्वमीदृशमसाधारणमेवेत्यत आह अस्तु वेति । अस्तु तस्याभ्युपगतविभागजविभागस्यापि विभागजत्वमसाधारण विशिष्टं तदेव दर्शयति विभागजेति । शक्यमाने हि वशे शब्दोत्पत्तौ वंशदलयोर्विभागो निमित्तकारणं वंशदलाकाशरूपाकाशविभागस्तस्यासमवायिकारणं न तु मेर्याकाशसयोगवद् वंशदलाकाशसंयोगो ऽसमवायिकारणं भवितुमर्हति । तथा हि प्रयोगः यो ऽयं वंशदलविभागनिमित्तः शब्दः स निमित्तसमानजातीयासमवायिकारणजन्यः तदसाधारणनिमित्तजन्यत्वाद् यो यः शब्दो यदसाधारणनिमित्तजन्मा स सर्वस्तज्जातीयासमवायिकारणजन्यः यथा भेरीदण्डसयोगनिमित्तः शब्दो मेर्याकाशसयोगासमवायिकारणकः तथा चायं तन्मातया । तदेवं वंशदलविभागलब्धजन्मना वंशदलाकाशविभागेनासमवायिकारणेन जनितः शब्दः । तदेव विभागजविभागासमवायिकारणकत्वं शब्दस्य तदपि यदाप्यहुल्याकाशविभागजहस्ताकाशविभागासमवायिकारणे कायाकाशविभागे ऽस्ति तथा ऽपि कारणमात्रविभागजविभागासमवायिकारणकत्वादिति हेतुभाष्यकारेण विभागजत्यादित्यनेन सूचितः । न चाहुल्याकाशविभागपूर्वकः कायाकाशविभाग एवं स हि कारणाकारणविभागपूर्वको न तु कारणाकारणविभागपूर्वकः तद्विदमुक्तं विभागजविभागासमवायिकारणकः शब्दो नान्यः पदार्थ इति । ननु सहचरितो दृष्टः स्मारयन् विशेषसंशयहेतुर्भवति न तु यो व्यावृत्तः तेनासाहचर्यादिति शङ्कामपनेतुं भाष्यकारीयमुत्तरमाह तुल्यजातीयेदित्यति । यदापि व्यतिरेकमुत्प्रेनासाधारणः शक्तः स्मार-

६५

६६

* त्वज गीति पुलकश्चे पाठः ।

यितुं तथा ऽपि भाष्योक्तमप्युक्तं यत्खलु सदादिरूपसंपन्नं विशेषतत्समानजा-
 तीयेभ्यो ऽसमानजातीयेभ्यश्च व्यावृत्तं यथा पृथिवी द्रव्यम् । अत्रादिभ्यश्च
 द्रव्यान्तरेभ्यो गुणकर्मभ्यश्च विजातीयेभ्यो गन्धवत्त्वेन व्यावृत्तं द्रव्यजाती-
 यमेवं रूपत्वेन रूपं गुणः उत्क्षेपणत्वेनोत्क्षेपणं कर्म तथाविधः शब्दः
 सदादिरूपसम्पन्नो विभागजत्वेन समानासमानजातीयेभ्यो विशिष्यते तस्मा-
 द्भवति द्रव्यं गुणः कर्म वेति संशय इति । पूर्वव्याख्यानतो ऽनेकशब्देनासा-
 धारधर्मो लक्ष्यतइत्युक्तं संप्रति समानशब्दपर्यालोचनया ऽप्यनेकशब्दो ऽसा-
 धारणे धर्तते लक्षणयैवेत्याह समानधर्मस्य संशयकारणत्वेनोपयो-
 गाद्वेति । समानं हि प्रतियोगितया ऽसमानं बुद्धौ सन्निरापयति तत्र द्वय-
 स्यापि समानशब्देन श्रुत्यर्थोभ्यामुपात्तस्य समानधर्मस्यासमानस्य च
 समानस्य संशयकारणत्वेनोपयोगादिति योजना । पृच्छति कस्मादिति ।
 अस्मदायते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामहइति भावः । उत्तरं
 नैवमिति । असाधारणो हि धर्मो व्यतिरेकमुखेन संशयहेतुः स चानेकस्मा-
 द्ज्ञाप्यत्या सिध्यति सा च लाक्षणिकानेकपदाधीना नासमानपदाल्लभ्यतइति
 प्रयोजनवृत्तात्साधारणपदोपादानम् । लक्षणैव चेयमनेकस्माद्ज्ञाप्यतो ऽनेकधर्म इति
 विषहेण निर्वर्णयतइति । अभ्युद्वयमाचमाह लाघवं वेति । असाधारणस्य
 संशयकारणत्वे व्यावृत्तिः प्रयोजिकेति मन्वानश्चोदयति यद्यनेकेति । परि-
 हरति नैप दोष इति । व्यभिचाराव्यभिचारो हि संशयनिर्णययोः प्रयोजको
 नान्वयव्यतिरेकमाचमित्यर्थः । चोदयति यदि तर्हीति । सपत्तासपत्तसाधारण्यं
 हि हेतोर्व्यभिचारः स चेत्संशयस्य कारणं हन्त समानधर्मोपपत्तिरेव सर्वत्र
 संशयकारणमिति कृतमनेकग्रहणेनेत्यर्थः । परिहरति सत्यमिति । सत्यं सप-
 तासपत्तसाधारण्यं हि हेतोर्व्यभिचारः स च संशयस्य प्रयोजकः तथा ऽप्ये-
 कस्यान्वयः साधारणो ऽपरस्य व्यतिरेक इत्येतावतोभयोपादानमित्यर्थः ।
 एवमनेकधर्मोपपत्तेरिति स्वमते व्याख्याय परमतव्याख्यानं दूषयितुमुपन्य-
 स्यति नञ इति । नित्यः शब्दः श्रायणत्वाच् शब्दत्ववदित्येकः पञ्चरूपोप-
 पन्नो ऽव्यभिचारी हेतुः अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटघटित्यपरः पञ्चरूपो-
 पपन्नो ऽव्यभिचारी हेतुरिति । सद्रूपयति तदयुक्तमिति । न ह्यव्यभिचारिणो
 पञ्चरूपोपपत्तावित्यर्थः । न चायं प्रतिधादिनः प्रयोगो ऽपि युक्तः विरुद्धशब्द-

स्यार्थो विरुद्धार्थ इति स्वहृपमनयोर्विरुद्धं परस्परभाववदित्यर्थः । विशेषदर्शनाद्गुपजात इति । संशयस्य हि विशेषादर्शनं जनक विशेषदर्शनं च निवर्तकमिति स चेत् त्वन्मते निवर्तकादुत्पद्येताऽव्यभिचारहेतुजनितान्विशेषदर्शनात्तास्य निवृत्तिः स्यादित्यर्थः । न च यदा निवर्तकमस्यास्ति तदा जनकमपीत्याह न हि विशेषदर्शने सतीति ।

स्यादेतत् । प्रत्यक्षमेव स यथायं गकार इत्याकारं प्रत्यभिज्ञासमाप्तात् शब्दस्य स्थैमानमाकलयत् तावत्कालं स्थिरं चेन्न कः पश्चाद्वाशेषिष्यतीति नित्यत्वं परिच्छेत्स्यतीत्यत आह नायमर्थः प्रत्यक्षस्य विषयः । तदेष हि प्रत्यक्षं संशयस्य निवर्तकं यदनन्यथासिद्धं यथोपपत्त्याहि चक्षेः । यदं तु सादृश्येनापि संभवात्स्वयं संदिग्धं सन्न संशयोच्छेदायात्मित्यर्थः । मा भूत्प्रत्यक्षस्य विषयो भवति त्वागमस्य नो खलु क्षणिकः शब्दो ऽर्थप्रत्याघने समर्थः तस्यान्वयव्यतिरेककालानवस्थायिनेऽशक्यसमयत्वेनार्थप्रतिपत्तेरनुपपत्तेः । तस्माद्यद्यापि साक्षात्प्रत्ययो ऽयमित्यागमो नाभिधत्ते तथा ऽपि विदितसंगतेरर्थप्रत्ययं कुर्वन्नात्मनो नित्यतामाक्षिपन्नित्यताविषयो भवति यथा ऽऽहुर्नित्यस्तु स्यादृश्येनस्य परार्थत्वादित्यत आह नागमविषयः । यद्यपि वर्णव्यक्तयः क्षणिकाः तथा ऽपि स्वस्वसामान्यविशेषगत्वानुगृहिता गरादिव्यक्तय इव गेत्वाद्युपधानाः शक्यसंकेता इति न नित्यतामाक्षिपत्यागम इत्यर्थः । भवतु किं नो बाध्यतइति । न खलु चन्द्रमसः परभागे हरिणसदसद्भावसदेहः शक्यः कदा चिदप्युच्छेत्तुमस्मदादीनामित्यर्थः । कथं न बाध्यतइति । सन्दिग्धनित्यानित्यभावे शब्दे कृतकत्वं दृष्टमिति नानित्यत्वेन स्वभावतः प्रतिबद्धं तथा च न दृष्टादीनामनित्यत्वं साध्यितुमर्हतीत्यर्थः । सर्वमिति । कृतकत्वं प्रयत्नानन्तरीयकत्वप्रत्ययभेदभेदित्वादित्यर्थः । सर्वं चानुमानमिति । यदि च पञ्चरूपो ऽपि हेतुः संशयकारणं सर्वमनुमानमेवमिति सर्वमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । वैनाशिकाः प्राहुर्नित्यासंभवादिति । न बाधापरिज्ञानादिति । बाधाविषयापरिज्ञानादित्यर्थः । स्वदेशे ६८ । परेत्यातिप्रतिबन्धकत्वं सप्रतिघत्वं निसौचान्तिकमते हि रूपं सप्रतिघमिष्यते मूते च नित्ये श्वेति अनित्य श्वेति वा ऽभिलाषो नोपपद्येत स्यात्पुरेवेति

वा पुरुष गवेति वा ऽभिलाषः । चेदयति नैवं भविष्यतीति । मा भूदभिलाष इत्यर्थः । परिहरति व्याहृतमिति । स गवेरुच्येनाह ननु चेति । तदेव पञ्चरूपोपपन्नयोर्हेत्वोरेकस्य समावेशाभाव उक्तः । यदि पुनरसत्प्रतिपक्षत्वरूप-रहितयोरेकस्य समवेो ऽङ्गीक्रियते तथा च सशयहेतुत्वमित्यभिप्रायेण शङ्कते अथ कृतकत्वेति । निराकरोति तथा ऽपीति । प्रत्येक सत्प्रतिपक्षत्व मिति-तयोस्त्वसाधारणस्य तादृशो ऽन्यथादर्शनादित्यर्थः । तत्किमिदानीं सत्प्रति-पक्षतया कृतकत्वमसाधनमेव शब्दानित्यत्वे तथा च बहु व्याहृतं स्यादिति-त्याशयान् पृच्छति यदा पुनरेवंभूताविति । उत्तर तदा तयोरिति । ननु कृतकत्वस्य साध्यत्वात् श्रावणत्वस्य च सिद्धत्वात् प्रथमभाविना नित्यानुमानेन सिद्धाङ्गकेनापहृतविषय चरमभाविषाध्याङ्गकमनित्यानुमान-मेव बाध्यतामित्यत आह यन्नरच क्रियमाण इति । सिद्धमपि श्रावणत्व-मनुनासिकत्वादानित्यधर्मसाधारणतया सत्यभिचारं सन्नित्यत्वस्य साधन-न मयेतुमहंतीति । कृतकत्वस्य तु पाञ्चरूप्य नित्यत्वस्य च प्रमाणबाधन-मुपपादयिष्यत इत्यर्थः । विप्रतिपत्तेरित्यस्य ध्यास्यान विप्रतिपत्तेरिति । यद्यपि त्रिकुट्टा प्रतिपत्तिर्ज्ञान विप्रतिपत्तिः तथा ऽपि तस्या यादिप्रतिषादित्वा-त्ताया अस्यन्तपरोक्षत्वात्प्रशयकारणत्वानुपपत्तेः स्वकार्यै प्रयाद लक्षयतीत्य-र्थः । अथ भाष्यकार उपलब्ध्यव्ययस्याया अनुपलब्ध्यव्ययस्याप्यश्व पृथक् सश-यकारणत्व मत्या समानधर्मोपपत्तेरित्यनेन गतार्थता परिहरन्नाह स्म पूर्वः समानो ऽनेकरथेत्यादि । तदुपन्यस्य धार्मिककारो दूषयति तत्रेति । नो ननु समानानेकधर्मोपलब्धौ सत्या सत्या च विशेषस्पृशौ साधकबाधकप्रमाणा-सद्भावे सशयो मयतीत्युक्त तस्मान्नोपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्ययस्यो पृथक् सशय-कारणे इति । विशेषमपि दूषयति । समान इति । ननु यदि नास्ति भेदः तत्किमिदानीं सर्वेषां ज्ञातृत्व्याविशेषेण अयापामपि सशयका-रणात् समानानेक*विप्रतिपत्तीनामभेदस्तथा च पृथगुपादानयेत्यर्थमित्यत

c आह समानानेकधर्मयोरिति । पुनरथोदयति समानधर्मः सर्व एवा-पमिति । अयमभिधान्धः असाधारणो ह्यदृशपूर्व* क्व चिदपि न सशय-कनुमुत्सङ्गते यत्पुनरसाधारणस्य सशयहेतुत्वेनोपपादितं भाष्यकृता

तत्समानमेव न त्वसाधारणं यथा ऽऽहुः । अन्यो ऽसाधारणो धर्मस्त-
द्वत्ता ऽन्या च दृश्यते । सर्वसाधारणी सा चेद्विद्या संशयकारणम् । ततः साधा-
रणस्यैव विद्या संशयहेतुता । यच्च वार्तिककारेण सर्वव्याप्त्या ऽसाधारणस्य
संशयकारणत्वमुक्तं तथापि तदभावस्य साधारणस्य संशयहेतुत्वं किमाया-
तमसाधारणस्य । यथा ऽऽहुः सर्वतो ऽस्य निवृत्तत्वादभावात्संशयो यदि ।
अनन्यवृत्तिकृपस्य ततो ऽसाधारणस्य किमिति । विप्रतिपत्तिरपि विरुद्धहेतु-
द्वयसमुत्था एकस्मिन् संशयकारणं विरुद्धहेतुद्वयसमावेशश्चासाधारण एव
स च साधारणे निविशतइति मूक्तं सर्वं यद्यपि समानधर्मं ग्यामिधीयतइति ।
परिहरति न सूत्रार्थापरिज्ञानादिनि । न घयं सर्वेषां साधारणमपवा- १००
नीमहे अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारवत्कृतत्वभेदमात्रमाद्विद्यमाणाः कारणभे-
देन विविधं संशयमात्रमहइत्यर्थः । वार्तिककारो भाष्यकारमतमुपन्यास्य
दूषयति अपरे पुनरिति । साधकवाचकप्रमाणाभावरहितं यद्यपि न संशय-
कारणमुक्तमित्यर्थः । अपि चेतयोः पृथक् संशयकारणत्वे ऽतिप्रसङ्गात्त्रिंशच्चपूर्वे
न प्रवर्तत लोकः तथा च लोकविरोध इति दर्शयति उपलब्धनुपलब्धयो-
र्द्विविध्यावेति । न चास्य क्व चिदाश्रयो निःशङ्कता न चानभ्यासदशापन्ने
उपलब्धनुपलब्धेभ्यश्चस्थायाः संशय इति वाच्यम् । अनभ्यासदशापन्नं हि दूरा-
द्विज्ञाने उपलब्ध्याध्यवस्थाया अपि न नागो नगो वेति संशयः किं तु किशुक-
कुसुमनिचयो वा उपब्रुधो वेति अथ समानधर्मोपपत्तिरेव कारणमितरसहिता
श्वमयोग्यानुपलब्धिमाश्रयति न संशयो यिना समानधर्मोद्विदर्शनेमित्युक्तम् ।
विकल्प्य दूषणान्तरमाह येषां चेति । सामयीभेदेन भेदे वैविध्यं संशयस्य
सामयीनिवेशिकारणभेदेन तु न पञ्चविधो ऽपि त्वनेकविध इत्यर्थः । समाना-
नेकधर्मोपपत्तेरित्यत्र पृथीतत्पुरुष मत्वा ऽऽक्षिपति समानधर्मग्रहणादिति ।
बहुव्रीहिं मत्वा समाधत्ते अयं परिहार इति । अथेति । कश्चासौ विशेष-
श्चेति किधिशेषः अनुपलब्धपूर्वो विशेषो ऽस्य इत्यर्थः । उपलब्धपूर्वोयां
व्याक्तौ संशये तद्गता विशेषाः सुस्मृपिताः लज्जालीयव्यतयन्तरसंशये त्वन्यग-
तास्तौ सामान्यद्वारेणोपलब्धा एवेति । सामान्यप्रत्यक्षादिति । सामान्यवा- १०३ ।
नेव सामान्यः यथा सामान्यो ऽयं धर्मसेतुर्नृपायामिति । सामान्यश्चासौ प्रत्य-
क्षश्चेति धर्मो तथोक्तः अव्यवस्थितविशेषतयं साधकवाचकप्रमाणाभावात्

त्वर्थः । बौद्धाभिमत सशयलक्षणमुपन्यस्यति अन्ये त्विति । गूढाभिप्राये दूषयति तैरपीति । अविदिताभिप्रायः शङ्कते धर्मी चेदिति । दूषणवादी स्वाभिप्रायमुद्घाटयति । यदि तावदिति । बौद्धानां हि राद्धान्ते न ह्यपादिधर्माश्रयः कश्चिदस्ति धर्मी ततश्च सिद्धान्तव्याक्रोषः । यदि त्वाह भवतु राद्धान्तव्याक्रोषो न हि शास्त्राश्रयो घाद इति तथापि दोषान्तरमाह धर्मधर्मिणोरचेति । अथाप्यस्मद्दिशेति । समानानेकधर्मपदवद्बहुव्रीहिरित्यर्थः । सामान्यशब्दो हि भवितरि दृष्टो यथा सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृत इति भावः । व्यर्थं चाभिधानमिति । सामान्यविशेषतद्वदभ्युपगमे ऽपि तद्वतो ऽश्रवणात् साधर्म्यस्य सामान्यस्य विशेषा इति गम्येत न च सामान्यस्य विशेषा इति विरुद्धार्थमभिधान स्यादित्यर्थः । वैशेषिकलक्षणे हि विशेषाप्रत्यक्षादित्यनेन साधकसाधकप्रमाणाभावे दर्शितः इह त्वसौ यत्तव्यः तस्मान्नून बौद्धलक्षणमित्याह उपलब्धीत्यादि । यदि च साधर्म्यदर्शनादित्यनेनान्वयमाश्रय्यभिचारो ऽभिमतो बौद्धेन ततो ऽनेकधर्मदर्शनादिति यत्तव्यमिति । तदेवं सामान्यलक्षणमेक शीणि च विशेषलक्षणानीति स्थितम् । तदेतानि चत्वारि लक्षणानि पुञ्जीकृत्य विचारयति समानेति । यदि तावत्संशयसामान्यलक्षणे स्थिते शीणि विशेषलक्षणानि ततः सशयत्वेनोपगृहीतानां चयाणां परस्परव्यवच्छेदकमात्रं लक्षणं यत्तव्यं ततः समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरित्येतावन्मात्रं यत्तव्यं कृतमत्र शेषेण तन्मात्रादेव परस्परव्यवच्छेदसिद्धेः । तस्मात्परस्परव्यवच्छेदमनपेक्ष्य सशयकारणकथनपरमेतत्सूत्रं तथा चान्यान्यपि सशयकारणानि सन्तीति तान्यपि यत्तव्यानि यदा खल्वयमात्मनः शमादौ सशये किमह चन्दनवनितादिषन्निधाने रज्जे विरज्जे वेति सो ऽयमस्यात्मनः सन्निकर्षजन्मा सशयः अन्तरस्य शमादेर्विषयस्येति समाधत्ते अस्तु तावदिति । यद्यपि तावन्मात्रेण समानजातीयव्यवच्छेदसिद्धिः तथा ऽपि विजातीयव्याधत्तनाय सामान्यलक्षणमनुयर्तनीयं तथा च प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति तल्लाघवाय शेषापेक्षा युक्ता । आत्मनः सन्निकर्षादयस्त्वत्यन्तसाधारणा विजातीयव्यवच्छेदाद्यापि नालमिति नोपाता इति भावः । एव सशयकारणावधारणादद्यात्सशयभेदावधारणमित्युक्तं सप्रति कारणविशेषेण । २ सशयस्वरूपमेवोच्यतइत्याह स्वरूपनिर्देशो वेति । विप्रतिपत्तो ऽपि

पुंसः सदिग्धवत्प्रतिपाद्य एवेति मन्वानश्चेदयति संशयवदिति । विप्र- १०५ । ४
 तिपन्नो न शिष्यः किं तु जल्पवितण्डाभ्या शिष्यता नीत्वा सान्दग्ध एव
 प्रतिपाद्यतइत्यभिप्रायेण परिहरति सत्यमिति ।

उद्वेगक्रमप्राप्तस्य प्रयोजनस्य लक्षणम् ।

यम-नम् (सू. २४) ॥ अथार्थशब्दो गौणमुख्यप्रयोजनाशरोऽर्थः ।

तत्र मुख्यं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारौ गौणं तु तत्साधनम् । अथ भाष्य
 यमर्थमित्यादि । अत्राधिकृत्येत्यस्य व्याख्यानं व्यवसीय निश्चित्ये-
 त्यर्थः । साधनौ च सुखदुःखप्राप्तिपरिहारावर्थः न च सुखदुःखप्राप्तिपरिहारौ
 स्वहूपेण प्रवृत्तिनिवृत्तिगोचराविति तदुपायप्रवृत्त्येव चेतनप्रवृत्तिगोचराविति
 दर्शयति तदासिंहानोपायमनुतिष्ठतीति । प्रवृत्तिहेतुत्वादिति । यद्यपि
 सुखदुःखापिहाने तदुपायाश्चासन्ति तथा अपि सामान्येन ज्ञायमानानीच्छा-
 द्युपहारमुखेन प्रवृत्तिहेतवः । ननुमूचे ऽधिकृत्येत्यस्ति भाष्ये व्यवसायेति
 तत्कृते न विरोध इत्यत आह व्यवसायो ऽर्थस्याधिकार इत्यादि ।
 तदेतद्वान्तिककारो व्यावृत्ते यमर्थमधिकृत्येति व्यवसायेति । पृच्छति कस्ये-
 ति । सुखदुःखापिपरिहारयोर्व्यवसायस्तपेव प्रवर्तयेद् न चानयोः प्रवृत्तियोग्यता
 न चान्यनिश्चयो ऽन्यत्र प्रवर्तयति अतिप्रसङ्गादिति भावः । उतर सुखदुःख-
 साधनानामिति । तत्रश्च प्रतीतिप्रवृत्त्येः सप्रतिपत्तिरित्यर्थः । सर्वव्यापिता-
 मस्य दर्शयति अनेन प्रयोजनेनेति । वितण्डाया अपि प्रयोजनमुक्तं प्रथमसूत्रे
 चोद्यमानस्य प्रवर्त्यमानस्येत्यर्थः । शङ्कते यदीति । लोच्यते ऽनेनेति लोकः
 प्रमाणं तदन्वितस्तदुपपन्नं न च प्रमाणमीदृशमनवस्थाप्रसङ्गादिति भावः ।
 निराकरोति अतिदोषो ऽयमिति । यथा च प्रमाणस्य प्रमाणापपन्नता ऽनव-
 स्था तथा द्वितीये निवेदयिष्यते । न च प्रसिद्धतरतया न प्रयोजन लक्षणाय-
 मिति युक्तं कथमस्य प्रयुक्तो साधनार्थं क्व च प्रयोजयति कथं च व्यापकमिति
 सर्वस्य परीचकवेदनीयत्वात् । अधान्य इति* । अप्रामाणिको लौकिक
 इति यथा घटे घटे वैश्रण इति । निराकरोति तत्र बुद्ध्यामह इति । प्रयेष १०६ ।
 नस्य प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । यदप्युक्तं न्यायस्याङ्गं प्रयोजनं न भवति तस्मात्
 घक्तव्यमिति । तत्र युक्तं या श्यनु निप्रयोजनेति न श्रूम. प्रयोजनं न्याय-

* अत्र सु प्रा पु यत्परुडित ।

स्याद्गमिष्ये मुख्य प्रयोजनमेव हि तन्न स्याद् यदृते पुरुषादन्यार्थमिति प्रयो-
जनशास्तु न्यायो निष्प्रयोजना तद्गता चिन्तामङ्गीकरोति फलत्रयविधाव-
फल तदङ्गमिति न्यायात् । तस्मादनङ्गमपि प्रयोजन परीक्षाया मूल स्वर्ग इय
सेति कर्तव्यताकस्य यागाद्यनुष्ठानस्येति सिद्धम् ।

क्रमप्राग् दृष्टान्त लक्षयति ।

लौकि-न्तः (सू. २५) ॥ दृष्टान्त इति लक्ष्यनिर्देशः शेष लक्ष

यम् । साध्यसाधर्म्यान्तदुर्ममावित्त्वेनार्थ्यते तथा साध्यवैधर्म्यादतदुर्मभा-
वित्त्वेनार्थ्यते य चेऽर्थस्तस्मिन् तथा च नातिव्याप्ति । उदाहरणसूचा-
च्चेदृशशिशोप्रतिनम्भ । लोकासामान्य किं तदित्यत आह नैसर्गिकमिति ।
शास्त्रपरिशीलनलक्षणम् । बुद्धप्रतिशयो चैनधिकं तद्रहिता लौकिका प्रति-
पाद्या इति यावत् । तद्विपरीतास्तदुभयसम्पन्नाश्च परीक्षकाः प्रतिपादका इति
यावत् कथामङ्गत्वान्न बहुध्वनम् । तदनेन वादिप्रतिवादिनो दर्शितो तयोर्बु-
द्धिसाम्यं व्याचष्टे यथा यमर्थमिति । लक्षणप्रयोजनमाह । दृष्टान्तविरोधेने-
ति । दृष्टान्तस्य विरोधो त्रिरुद्धत्व साध्यविरुद्धत्वादि । प्रतिपक्षा इति प्रति-
पक्षसाधनानि समाधिरभूतदोषारोपस्य प्रतिषेधः । लक्षितश्च दृष्टान्त उदाह-
रणलक्षणाय कल्पते घटतइति माप्यम् । अत्र धार्मिककारो लौकिकपरीक्ष-
कस्य रूपमपि चित्तमिति मन्यान आह बुद्धिसाम्येति । अपि च प्रयोज-
नमन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह एवं चेति । परेषां दृष्टान्तलक्षणान्तेषामुपन्यस्य दूष-
यति सोऽयं दृष्टान्त इति । दृष्टान्तस्य प्रयोजनमाह दृष्टान्तः सारूप्यव्यु-
त्पत्त्यर्थः । यथा ऽऽचेन्नोक्तं तत्तद्वारमनूय दूषयति असिद्धसाधनार्थो
चेति । न खन्वसिद्धः साध्येन साधनस्याविनाभावो दृष्टान्तेन साध्यतइत्यर्थः ।
अत्र माप्यकारः सिद्धान्तसामान्यलक्षणसूचमपठित्वेव तात्पर्यं व्याचष्टे अथ
सिद्धान्त इत्यादिना । तत्रेदमित्यभूतमिति धार्मिककारो व्याचष्टे इदमिति
सामान्यत इति । माप्ये तु सस्यतिरित्यभाष्यस्येति सामान्योपक्रम-
स्थाभ्युपगमस्य प्रमाणतो विशेषपर्यन्तता परिसमाप्तिं सस्यतिरित्यर्थः । अत्रे-
षां मूषमित्याह धार्मिककारः । अस्त्यार्थस्येति ।

तत्रा-न्तः (सू. २६) ॥ मूषार्थमाक्षिपति किं पुनरिति । लक्ष-
णार्थं चेति । सामान्यलक्षणार्थं न खनु सामान्यलक्षणमन्तरेण शक्यो

विभाग इत्युक्तम् । समाधत्ते नामार्पणमिति । लक्षणाद्यैत्वं सामान्यलक्षणार्थत्वं १०७
 तन्व्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते प्रमेयाख्यनेनेति तन्त्रं प्रमाणं तदेवाधिकरणमाश्रयो
 ज्ञापकत्वेन येषामर्थानां ते तद्योक्ताः । अशास्त्रितो ऽप्रामाणिक इत्यर्थः
 आभिर्मात्रिक च प्रामाणिकत्वं तेन सिद्धान्तभेदिनामर्थानां सर्वेषां न प्रामाणि-
 कत्वप्रसङ्गः । तदेवं भाष्यकारेण व्याख्याय सामान्यलक्षणं पठितमेवं व्याख्या-
 नपूर्वकमेव विभागसूत्रं पठति तत्रार्थसंस्थितिरिति । तन्व्यग्रहणेन च
 सर्वतन्त्रप्रतिनन्वयसुपादानं तयोरपि तन्वत्त्वात् तद्विदमुक्तं तत्रभेदा-
 न्तिविति । अनवधारितार्थपरिग्रह इति । साक्षाच्छास्त्रे नोपातो यथा मनस
 इन्द्रियमात्र इति ॥

सर्व-न्तः (सू. २८) ॥ यद्यपि घ्राणादिषु भौतिकत्वाभौतिकत्वादी*
 विप्रतिपत्तयस्तथा ऽपि इन्द्रियत्वे नास्ति विप्रतिपत्तिरिति । तदेतद्वार्तिककारो
 व्याचष्टे सर्वेषामिति । अथ चेदयति । न दृष्टान्तादिति । परिहरति
 भिद्यतइति । न चेवं सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्तस्य सर्वैरेव निश्चितत्वादिति ।
 अनुमानागमयोरिति । संबन्धग्रहणाश्रयावलुमानागमौ यत्र च संबन्धग्रहः
 स दृष्टान्त इत्यर्थः ।

समा-न्तः (सू. २९) ॥ समानशब्द एकशर्मायः नैयायिकानां हि
 समानं तन्त्रं न्यायशास्त्रं परतन्त्रं च सांख्यादिशास्त्रं चेतना आत्मानो निरति-
 शया अपरिज्ञामिनो न केन चिद्भ्रमेणोपवनापायधर्मेण युज्यन्ते प्राकृतेषु च
 तत्कारणेषु महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रभूतसूक्ष्मेषु विशेषे ऽतिशय इत्यर्थः । तदेत-
 त्सूत्रं धार्तिककृद्वाचष्टे सामान्येति । योगानामेव सांख्यानामेवेति नियमः ॥

यत्-न्तः (सू. ३०) ॥ यस्याद्यैस्य साध्यस्य वा हेतौर्वा सिद्धाविति
 विषयसंप्रप्ती न तु निमित्तसंप्रप्ती द्वयेद्यौनयोर्निमित्तनैमित्तिकत्वायोगात् । तेन
 यस्मिन्नर्थे ज्ञायमाने तदनुपहङ्गिणे ऽऽर्थास्तदन्तर्भावेन ज्ञायन्ते सौम्यः साक्षा-
 दधिक्रियमाणस्तदनुपहङ्गिणां वाधारः तदाश्रयत्वात्तत्पिष्टेः स पद्यो वा भयसु
 हेतुर्वा तेन हृषीकाधिकरणसिद्धान्तः । एवस्तावद्विधाद्राध्यायितमुपलब्धिप्रत्क-
 रणमुत्पत्तिमन्वाद् वस्त्रादिषदिति । अथ हि पृथिव्यादिगतनेोत्पत्तिमत्त्वेनोपल-

ध्विमत्पूर्वकत्वं तद्गतं साध्यमानं स्वसिद्धान्तर्गतानुपार्हिसर्वत्रत्याद्युपेतमेव सि-
 ध्यति नान्यथेहोपलब्धिमत्पूर्वकत्वसिद्धिरिति । भाष्ये हेतुः प्रतिबंधानं सिद्धद्
 अनुपद्ग्योन्तरान्वितं सिद्धतीत्युदाहृते तदेतत्सर्वायरोघाथे* वार्तिककृदाह ।
 १ वाक्यार्थेति । हेतुरीदृशः पक्षश्च वाक्यार्थ इत्यर्थः । पूर्वो ऽर्थो यः सावादिधि-
 कृतः तस्य सिद्धावन्तर्गत इति भाष्यार्थः । अथाभ्युपगमसिद्धान्तलक्षणमूत्रम् ।
 अप-न्तः (सू. ३१) ॥ तद्वार्तिककारो व्याचष्टे अपरीक्षितोऽसूत्रित
 इति । सूत्रितस्य प्रायेण परीक्षासंश्रान्धात् । मनसो हीन्द्रियत्वेनासूत्रितस्यापि
 इन्द्रियत्वाभ्युपगमः प्रमाणधिकरणो यतः तस्मादयमभ्युपगमसिद्धान्तः ।
 सूत्रं चैव योजनीयम् असूत्रिताभ्युपगमाद्वैतैर्यतस्तद्विशेषपरीक्षणं क्रियते तस्मा-
 द्विशेषपरीक्षणञ्चायते ऽसूत्रितमप्यभ्युपगत सूत्रकारेण । सो ऽयमस्याभ्युपगमो
 ऽभ्युपगमसिद्धान्तः । एवं स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय भाष्यकारव्याख्यानं दूषयति
 शास्त्रानभ्युपगतं इति । प्रमाणीकृतेन शास्त्रेणाननुज्ञातः प्रमाणानधीन
 इत्यर्थः । प्रमाणतन्वाभ्युपगमसंस्थितिरिति हि सिद्धान्तसामान्यलक्षणं न च
 प्रमाणानधीनाभ्युपगमस्तदन्वेतीति नायमीदृशो ऽभ्युपगमसिद्धान्तो भवितु-
 मर्हतीति हृदि निधायायुक्तता ऽपि दर्शिता । अत्र प्रत्यसटाचारत्वात् प्रामा-
 णिकं च पुरुषं प्रत्यशस्यत्वादिति बुद्धिमतेरवज्ञानस्यायुक्तत्वादित्यर्थः ।
 सर्वएवार्थं पक्ष इति । सर्वतन्त्रप्रतितन्त्रसिद्धान्तौ तावत्साक्षादभ्युपगम्य-
 मानौ स्वमुखेनैव पक्षतया ऽभिधीयते अधिकरणाभ्युपगमौ तु साक्षादनभ्युप-
 गम्यमानावप्यर्थोदभ्युपगन्तव्यवित्यर्थोपत्या पक्षावित्यर्थः । ननु यद्युपपन्नः प्रमा-
 णतया ऽभ्युपगमसिद्धान्तस्तर्हि सिद्धान्तभेदिनामर्थानां प्रामाणिकत्वेन विरुद्धध-
 र्मसमानिङ्गिता भावाः प्रसज्येरन्नित्यत आह तत्प्रत्ययात् । तस्य प्रमाणोपपन्न-
 कर्मत्वस्य प्रत्ययादभिमानादित्यर्थः । पक्ष इति । पक्षिव्यक्तीकरणइत्यस्माद्भ्यु-
 त्पन्नं कर्मतया व्यज्यमानतया वा उपादान स्वार्थस्य पक्ष इति पदमुपादीयते
 ऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रियासाधन इति प्रधानक्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्त इति ।
 अदान्तरव्यापारयुक्ते तेन हि प्रधानक्रियायां कारकाणां वैविच्यं भवतीति ।
 १० यश्चासौ न्यायस्याभ्युपगम इति । यावदभ्युपगतं न्यायसाधनन्याय-
 इति तावदभ्युपगत भवति प्रमेयसाधनं प्रमाणमिति न च धर्मिण्यनभ्युप-

गते तदाश्रयो ऽभ्युपगते। भवति तस्मादुभयथा ऽपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तानप-
 ह्व इत्यर्थः । अथ संग्रहः पक्षशब्देनेति । यथा दण्डशब्देन दण्डसंबन्धोप- ११०
 हितसीमानः समानासमानजातीयाः सर्वे संगृह्यन्ते तथा पक्षशब्देनापीत्यर्थः ।
 अयं तु कल्पः सर्वतन्त्रसिद्धान्ताव्यापकत्वकथनेनेवाश्रादपाकृत इति न
 पृथग् निराकृतः । पक्षशब्दो हि व्यज्यमानत्वोपाधिनिबन्धनप्रवृत्तिः न च
 व्यज्यमानत्वमस्ति निवर्गव्यक्ते सर्वतन्त्रसिद्धान्तइति भावः । चाक्या-
 र्थप्रतिपत्ताविति । पीने देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यस्य द्विधा भोजननिषे-
 धो ऽर्थः तस्मात्द्विपरीतरात्रिभोजनविधिरर्थापत्तिल्लोकसिद्धा सा च न यथा
 प्रमाणान्तरफलं तथा द्वितीये निवेदयिष्यते । तदनेन प्रबन्धेन भद्रन्तदिग्ना-
 गोदितानि दूषणानि निराकृतानि ।

प्रति-वाः (सू. ३२) ॥ शार्तिककारः सूत्रतात्पर्यमाह । अवयवानां
 मिति । नन्ववयवसामान्यलक्षणमन्तरेणाशक्यो विभागोद्वेगः तद्विशेषलक्षणं च
 न चेदं सामान्यलक्षणं विभागपरत्वादित्यत आह सूत्रम् । विभागपरमप्येतद-
 योदवयवसामान्यलक्षणं सूचयतीति सूत्रम् । अन्यपरादपि वाक्यात् प्रतीयमानो
 ऽर्थो ऽपेक्षितः स्वीक्रियतएवेति शब्दाः । तत्रावयवपटादेव सामान्यलक्षणमव-
 गम्यते अवयवत्वेनैकवाक्यता दार्शित्या सा च यदाना* परस्परासप्रत्यायितापेक्षि-
 तसंबन्धयोग्यार्थप्रत्ययेन भवति तस्मात्तथाविधार्थप्रत्यायनमेव प्रतिज्ञादीनाम-
 वयवसामान्यलक्षणं सिद्धमिति सूत्रमित्यनेन दार्शित्यं शार्तिककृतेति । विभागोद्वे-
 गतात्पर्यमाह विभागोति । अवयववहणमुपलक्षणार्थं ह्यवयवमित्यपि द्रष्ट-
 व्यम् । अथ भाष्यं तत्राप्रतीयमानइति । सामान्येनाद्यगतधर्मिणि विशेषे-
 षाग्निमत्त्वादिना सदृशे अग्निमत्त्वादितत्त्वावधारणं प्रत्ययः तस्यार्थः प्रयो-
 जनं दानोपादानेपेक्षाबुद्ध्यः अस्य प्रवर्तिका तस्यादिका जिज्ञासा प्रत्यवसा-
 धनानुसरणद्वारेण प्रत्यासक्तिः संशयतन्वज्ञानयोर्विशेषगता न तु स्वरूपगता
 संशयानन्तरया जिज्ञासया संशयस्य व्यग्रधानाद् शक्यं प्रमेयं तस्मिन् प्राप्तिः
 शक्तता प्रमाणानां प्रमातुश्च सा च स्वरूपसद्वकारिभ्या द्वेषा तामिमां भा-
 ष्यकारो ऽनया पाचोमद्ग्रा दयेषति प्रमातुः प्रमाणातीति । प्रतिज्ञादिव-
 दिति वैधर्म्यदृष्टान्तः प्रतिपक्षोपवर्णनमिति । यद्वि शब्दो नित्यः स्यात्

स्यात्कृतक इति अनित्यत्वस्य नित्यत्वं प्रतिपन्नः तन्मिन् हेत्वभाषवर्णेन न
 चायमकृतक इति तदुपवर्णेन प्रतिषेधे सति तत्त्वज्ञानाभ्यनुष्ठानार्थम् । ज्ञायते
 ऽनेनेति तत्त्वज्ञानं प्रमाणं तदभ्यनुष्ठानार्थं सशयव्युदासस्पर्कापरनामा व्युद-
 स्यते ह्यनेन प्रमाणाभ्यनुष्ठानद्वारेण प्रमाणैतिकर्तव्यताभूतेन सशय इति ।
 १० तदेतद्भाष्यजातं प्रश्नपूर्वकं वार्तिककृष्ट्याचष्टे कथं पुनरिति । न पुनर्जिज्ञासा-
 दयः परप्रतिपादकाः शब्दादवगताः सन्तः अथ मा भूयन् परप्रतिपादकाः
 स्वप्रतिपादका एव कस्मान्न भवन्तीत्यत आह निश्चितत्वाच्चेति । साधना-
 देव गम्यते प्राप्तिं च ज्ञायतइत्यर्थः । शक्यप्राप्तिश्च ज्ञायतइत्यर्थः । तत्किं सर्व-
 यैथानङ्गं जिज्ञासादय इत्यत उक्त भाष्यकृता प्रकरणे तु जिज्ञासादयः
 समर्था इति । तदनुभाष्य व्याचष्टे प्रकरणे त्विति । प्रकरणं कथाप्रवृत्तिः तदु-
 त्थापका जिज्ञासादयो ऽवयवा अङ्गमित्यर्थः । ते च जिज्ञासादय उत्पन्नाः
 प्रकरणस्योत्थापकाः स्वरूपेण न पुनः स्वज्ञानेन येन स्वशब्दप्रतिपाद्याः
 सन्तः प्रकरणे ऽप्यङ्गं भवेयुः यथा प्रतिज्ञादयः स्वज्ञानेन स्वार्थान्* प्रतिपाद-
 यन्तः तस्मात्सर्वथैव जिज्ञासादिवाचरूपदप्रयोगो ऽनर्थक इति भावः । अत
 यथाह परप्रतिपादकत्वादिति । तुशब्दो जिज्ञासादिभ्यो व्यवच्छिनति
 अथयथमपीत्यपिना ह्यवयवप्रतिषेध समुच्चिनेति । उपनयनिगमनयोरित्यत्र
 प्रतिज्ञाया अपीति दृष्टव्यम् ।

साध्य-ज्ञा (सू. ३३) ॥ परिगृह्यते ऽनेनेति परिग्रहः स च घषनं
 चेति परिग्रहघषनम् । उदाहरणमनित्यः शब्द इति तदात्रिप्यवार्तिककारः समा-
 घते सिद्धत्वादिति । अग्निमानेव नासद्वान् नास्याग्निनेदानीमयोग । स च
 पर्वते ऽग्निमति साध्यमाने विशेषणविशेष्ययो परस्परसबन्धलक्षणो नियमो
 ऽद्योत् सिध्यति न तु साक्षादयोगव्यवच्छेद एव साध्य लिङ्गस्यान्यापोहविष-
 यत्यानभ्युपगमात् । तस्य निर्द्वेष इति निर्द्विश्यते ऽनेनेति द्वि प्रतिज्ञावाक्य-
 मुच्यते अत्रान्यव्यवच्छेद वाक्यार्थे मन्याने भदन्तः प्रतिज्ञालक्षणमनिध्या-
 १५ प्रथ्याप्रिभ्यामाक्षिपति उभयेति । उभयोरवधारणयोः प्राप्नो सशये किमि-
 दमयधार्यते किं चेदमिति प्रसक्तावित्यर्थः । प्रतिज्ञावधृतेति† यत एवकरण

ततो ऽन्यथाधाराणामिति हि शब्दा इति भावः । व्यतिरेकित्यादिति । ११३
 व्यभिचारित्यादित्यर्थः । समाधत्ते सर्वस्मिन्वाक्यवदिति । मसुगो वाक्याद्ये
 इत्युत्सर्गो, क्व चित्पुनरन्यत्रवच्छेदो ऽपीति । सामान्यश्रुतौ नियम इति ।
 यथेन्द्रियाद्येवन्निरूप्योत्पन्नमित्युक्ते चान्मुखादि च सामान्येन प्राप्तं तत्र
 चानयहणं न विधायकं प्राप्तत्वादतः मुखादिव्यवच्छेदफलं विज्ञापते यदि
 त्यस्मद्दर्शनमनिरूप्य सर्वथाधाराणं करोति ततो ऽन्य लोकाविरोध इत्याह
 सर्वत्र चेति । तत्किं लोके न क्व चिदधाराणमित्यथाह यत्र चेति । चोद-
 यति ननु चेति । सिद्धप्रतिषेधः साध्यशब्दस्पर्श इत्यभिप्रायः । परिहरति
 न सूत्रार्थेति । सर्वसदेहेष्विदमुपनिष्ठते व्याख्यानेतो ऽर्थप्रतिपत्तिरिति भावः ।
 चोदकः स्याभिप्रायमुद्घाटयति अथ पुनरिति । असाध्यनिर्देशः सिद्धनि-
 र्देषः तस्य निवृत्तिः साध्यशब्दादयगम्यते न तु प्रज्ञापनीयो ऽर्थ इत्यर्थः ।
 परिहरति असाध्यं चेति । भवेदेतद्यदि सिद्धमात्रमसाध्यं स्यादपि त्वनु-
 पपद्यमान साधनं सिद्धिर्यस्य तदप्यसाध्यं तथा चासिद्धस्य चाक्षुपत्वादेर्नि-
 वृत्तिरित्यर्थः । पुनरचोदयति अथ पुनरिति । न कृतकत्वादि साध्यं नाप्य
 नुपपद्यमानसाधनं नापि कृतकत्वादि पराङ्गत्वेनेष्यात् येनाप्रज्ञापनीयं स्यादि-
 त्यर्थः । परिहरति नैष दोष इति । प्रज्ञापनीयेन धर्मैश्च धर्मिणो विशिष्टस्य
 परिग्रहवचनमिति सूत्रार्थं न पुनर्धर्ममात्रपरिग्रहवचनमिति । अभ्युपगम्य
 व्यवच्छेद शब्दार्थमेतदुक्तं परमार्थतत्त्वनियमं क्व चित्पुनरं, क्व चिद् व्यव-
 च्छेद इत्यत आह यथेदमिति । इतो ऽपि नासिद्धयोर्हेतुदृष्टान्तयोः प्रवृत्त-
 इत्याह साध्यनिर्देश इति च प्रतिज्ञापामिति । प्रमाणातन्त्रः सत्त्वभ्युप-
 गमः सिद्धान्तः, न च चाक्षुपत्वादिषु प्रमाणमूलता तदभिमानो ऽपि बाधकाद-
 पाकृत इति । ननु यदि सर्वतन्त्रसिद्धान्तातिरिक्तानां सिद्धान्तान्तराणां साध्यत्व
 तर्हि साध्येनैव चरितार्थत्वादपार्थक्यं पृथगभिधानमेतेषामत उक्तमवस्थाया-
 मिति । विमत्यवस्थायां सर्वतन्त्रे तु विमतिरश्वेत्युक्तम् । परिहारान्तरमाह
 जिज्ञासादीति । विभागसूत्रेण प्रकारोत्पत्त्यानहेतवो वाक्याधयतया निरा-
 काय्यतया जिज्ञासादयो बुद्धिस्योक्ततास्तेन यत्र जिज्ञासादयः स साध्यः न च
 चाक्षुपत्वादिषु प्रमाणाधारेषु सन्त्येव इत्यर्थः । परिहारान्तरमाह अर्हत्यर्थ-
 इति । अपरमपि परिहारमाह कर्मकरणयोर्धेति । अथ तावद्भूतत्वादिपर्यायां ११५ ।

लोचनया साध्यशब्दस्य न हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्ग इत्युक्तं संप्रति लोकप्रति-
स्फुटास्तिस्रो विधा अर्थानां कृतमत्र सूत्रानुसरणेनेत्याह साध्याऽसिद्धसि-
द्धभेदादिति । अन्यतरासिद्धयोर्हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्गे मा मूदिति कर्मतया
तत्तदादीयन्तइत्युक्तम् । उभयपक्षेति । पक्षशब्दो बहुवचनः संप्रतिपन्नमुभयोर्ब्र-
ह्मयोरित्यर्थः । परिहारान्तरमाह अथ वेति । अवयवानामेतत्प्रकरणे तेषां
च प्रधानैकार्थप्रत्यायनेनेकार्थक्यतामापन्नानामवयवमावः यत्प्रत्यायनेदृशेन ते
प्रवर्तन्ते तत्प्रधानं धर्मां च सिपाधयिषितधर्मविशिष्टस्तथा न च साक्षात्प्र-
त्यायनाय ते विभवन्तीति तदर्थे साधने ध्यायिन्ते तेन सिपाधयिषितधर्मवि-
शिष्टं च धर्मां तेषां प्रधानं विषयश्च प्रधानं च प्रथमं बुद्धौ विपरिवर्ततइति
साध्यशब्देन च एवोच्यते न तु हेतुदृष्टान्ताप्रधाने इत्यर्थः । तदेवमदृष्टमस्म-
ल्लक्षणमिति यदस्मल्लक्षणमनेन दोषेण महङ्गा भदन्तेनान्यथा लक्षणं प्रणीतं
तदेव दृष्टमित्याह न चेदयमिति । ननु यत्र साध्यपदमस्ति भवतु तत्रेष्टमहण-
मनर्थकं न त्वस्मिंस्तदस्तीति कथमिष्टमहणमनर्थकमित्यत आह कर्मग्रह-
णाचेति । मा भूत्साध्यपदमस्ति तु पक्षपदं तदपि हि पठ्यमानं व्यज्यमानं
साध्यमेवाह तच्च कर्म चेप्सितमिति । प्राप्तिमित्यर्थः । चोदयति । अथा-
प्यनिष्टेति । नन्वनिष्टः पक्ष इति विप्रतिषिद्धमित्यत उक्तम् । अर्थतः किलेति ।
यस्तुव्यवस्थापनाय प्रवृत्तस्य तादृशं नेष्टमित्यर्थः । औदुपक्षमुपन्यस्यन्नेव मध्ये
तदभिमतं किं चित्रिराकरोति अश्रावण इति । कृतव्याख्यानमेतत्प्रथमसूत्रे ।
अपि त्वनुमानतः करणतो रिकारादेः न हि व्यङ्ग्यं व्यञ्जकं कारणमनुविधत्ते ।
नो खलु महति प्रदीपे घटे । महानल्पे वा ऽल्प इति महति तु कारणे महान्
शब्द इति । तस्मात्कारणतो रिकारात् कार्य्यः शब्दो यथा महद्विः स्थूलपिण्डे-
रारब्धो ऽवयवी महानिति । तदनेन प्रत्ययभेदभेदित्वं हेतुरूपलक्षितो भवति ।
आदिशब्देन सतः शब्दस्याभिव्यक्तौ दोषादित्येवमादयो गह्याः । दोषश्च
दर्मेध्मादिशब्दपुक्तानामृचां निरिष्टिकत्वेन पुनरुपयोगः कार्य्यत्वे पुनरन्य-
त्वेन निरिष्टिकत्वमित्यर्थः । यद्यप्यागमो ऽपि शब्दानित्यत्वे ऽस्ति यथा सोमं
राजानमदृजत ततस्त्वयो वेदा असृज्यन्तेति तथा ऽपि नासदासीन्नो सदा-
सीदाम्नाय एव खल्वयमयथासीदिति नित्यत्वे ऽप्यागमदर्शनादनिरश्चयार्द-

१८५ नुमानस्येषां प्रामाण्यं तथा चानुमानविरोध इति । प्रसिद्धिविरोधं तु न

बुद्ध्यामहे प्रमाणविरोधाद्देदेन । अबोधमाह को ऽयं प्रसिद्धिविरोध
 इति । एकग्रन्थेनाह प्रसिद्धिः प्रत्यक्षादीनामिति । अचन्द्रः शशीति यद्वि ११७
 चन्द्रे शशिशब्दवाच्यत्वं निषिद्धते तदा लोकव्यवहारावगतान्वयव्यतिरे-
 कप्रमथानुमानविरोधः । अथ विकल्पज्ञानगोचरत्वनिषेधः ततो भवतः स्वसं-
 वेदनप्रत्यक्षविरोधो ऽस्माकं तु मानसप्रत्यक्षविरोध इति सर्वथा न प्रमाणा-
 दन्या प्रसिद्धिरिति । तदेवं बौद्धपक्षमुपन्यस्य तदुक्तान्युदाहरणानि दूषयित्वा
 बौद्धपक्षमुपसंहरति । एतदर्थेति । तदेतदूषयति एतच्चेति । वस्तु हि
 यादृशं स्वकारणादुत्पन्नं तादृशमेव तद् न तस्यान्यथाभाव इति न तत्र
 दोषो निविद्यते तद्विषयाणि पदान्यापि प्रत्येकमदुग्रान्येव या पुनः पौरुषेयी
 दृष्टमन्यथायैमन्यथ समारोप्य भ्रान्त्या वा परविप्रलम्भाय वा प्रतिज्ञादिरूपेण
 वाक्यक्रिया वा स्ववचनविरोधादिशालिनी दुष्टा तदद्वारेण पुरुषो निगृह्यते
 नाथै न यदानीति । स्वार्थापवादः स्ववचनविरोधः कर्तृदोषो भ्रमो वा
 विप्रलम्भो वा क्रियायामुपपद्यन्ते । न च क्रियायाः भ्रमो वा विप्रलम्भो वा
 तयोरभिप्रायभेदतया पुरुषधर्मत्वात् क्रियाया वस्तुबाधनात् पुरुषाभिप्रायाय-
 गतिरिति क्रियाद्वारेणेत्युक्तम् । चेदयति प्रतिज्ञाया इति । तदेतदतिप्रसङ्गेन
 दूषयति नैतद्युक्तं हेत्वादीनि । न पुनर्दूषणानि न्यूनतावयधान्तरपदोपाक्षे-
 पमवोद्गावनानीति बहूप्यसंपन्नो हेतुः पूर्णः स विपु रूपेण्यतमेन रूपेण
 रहितो न्यूनो ऽसिद्धो वा विरुद्धो ऽनेकान्तिको वा भवतीति सो ऽयं न्यून-
 तादोषो हेतोः । अययदोपरच प्रतिज्ञादोषः स्ववचनविरोधादिः हेतुदोषो
 ऽसिद्धत्वादिरेवमुदाहरणदोषः साध्याधिकलत्वादिः उत्तरदोषो जातिः प्राग्रप्रा-
 षिप्तमादिः तस्याक्षेप उपादानं स्वीकार इति यावत् । भाषो ऽप्रतिमादिः स
 हि यादिनेो वा प्रतिज्ञादिनेो वा ऽभिप्रायः तस्योद्गावनानि दूषणानीति ।
 न हि संभवे सत्युपचार इति । प्रतिज्ञागता हि दोषा यदि तद्गतत्वे ११८
 नोद्गाध्यमाना न वादिनेो निग्रहमापादयेयुः ततस्तत्र निग्रयोक्तत्वेनासंभवात्
 पक्षपथ उपचर्येण् षारयन्ति तु प्रतिज्ञागतानि दूषणानि निग्रहीतुं वादिन-
 मिति । सो ऽयं प्रतिज्ञादोषाणां प्रतिज्ञायां संभव इति । कस्मात् पुनर्मनुष्या

* प्रामाण्यवर्ति ३ पु. पाठः ।

† तदर्थेति सु या पु पाठः ।

‡ अयमन्यथान्तेति ३ पु. पाठः ।

१६ इत्येव न प्रयुज्यत इत्यत उक्तं लौकिकप्रयुक्तवाक्यार्थान्वाख्यानं
 नानादिल्लोकप्रयोगो नियोज्यः पर्यनुयोज्यो वेत्यर्थः । स्यादेतत् इष्टप्रहणमन-
 च्चराकृतमप्यभेदाद्यथा साध्यं यथा स्यादित्येवमर्थं यथा परार्थोश्चक्षुरादय
 इति । अथ हि परार्थमात्रमचराकृतं न च तन्मात्रं साध्यमपि त्वात्मपारायं
 तत्र नोच्चारयति मा भूदनन्वयो हेतुः सद्यतत्वादिति तस्मात्तदवरोधापे-
 ष्टप्रहणमित्याह अथेष्टप्रहणेनेति । परिहरति अयमप्यर्थः साधनादेव
 गम्यते । अयमभिषधिः घचननिष्ठा हि वक्तुरभिप्राया भवन्ति यत्परं च घचन
 स घचनार्थः तात्पर्यं चास्य क्व चिद्व्याच्ये क्व चिद्व्यव्यवहृत् इति सर्वं यथासौ घचना-
 र्थः । यस्तु नैवत्रिधः कथमसौ घादाभिप्रायस्याप्र इत्ययगन्तव्यम् । न च क्व चिद्व्यपि
 पक्षः प्रतिज्ञापदशाच्यस्मास्य वाक्यार्थत्वेन लक्ष्यत्वादेवेति । अनिष्टनिवृत्ति-
 रिष्टेति । तत्साधनमनियममाणमपि तदानीमिष्टमेव अन्यथा तत्र प्रयत्नानुत्प-
 नेरिच्छापूर्वकत्वात्तस्येति । अयं संशयो विचारणेति । तत्रश्च संशयविषय
 इत्यमापो जिज्ञास्यमानश्च साध्यं यथ भवति न साधनादिरित्यर्थः । स्थान-
 न्तरीयं च मद्रन्तम्य लक्षणं साध्यत्वेनेपि नः पक्षो त्रिरुद्धार्यानिराकृत इति
 दूषयति एतेनेति । अथापि साध्यपदादूर्द्ध्वं वृथाश्चरचनुष्ठयमिति तथा पक्षो यः
 साध्ययितुमिष्ट इत्यथापि च सुयन्धुनक्षणे त्रिरुद्धार्यानिराकृतपदहणं कर्तव्यम् ।
 एतदुक्तं भवति । न केवलमस्माकमेतद्विरुद्धार्यानिराकृतपदमनर्थकं प्रनिष्ठाति
 समानगीर्णानामपि तथा विधाति यतस्त्रैत्रैपात्ममिति । अत एव यत्कृत्यं पक्षो
 यः साध्ययितुमिष्ट इति । यद्यप्यथापि प्रयोज्यप्रयोजकख्यापारयोः साध्ययितु-
 मिति समान तथा ऽपि तुमुना य एव साध्ययिता घादी स एवैवितेत्युक्तं
 भवति । न पुनर्वादिनो नियोक्ता साध्ययिता घादी चेदित्येति । एतितृत्व च
 घादिनो ध्रुव कृत्वेतदुच्यते यदा पुनरोपितृत्वमपि प्रयोजके सद्यर्थ्यते तदा स्वय-
 १९ यद्वेनाप्यप्रतीकार इत्यभिप्रायः । तत्त्वमाक्तयोरचेति । सिद्धः साध्यस्य
 प्रयोजकः कर्ता स हि मिथ्यन्त साध्यं माधयति घादी तस्मिन्नेव साधना सम-
 वेत्ता । यन्तु तन्वापि प्रयोजकस्मृतीयस्यानपतितो न तस्मिन् साधना समवे-

* निष्कृतवाक्यान्वाख्यानमिति सु वा पाठः । † महत्त्वादिनि २ पु पाठः ।

‡ अथकोषार्थेति ३ पु पाठः ।

§ प्रतिज्ञाप्रयोगादेव मद्रन्त इति २ पु अधिक पाठः ।

॥ पृथक्त्वमिति ३ पु पाठः ।

१ तनति सु वा पु पाठः ।

तीति । यः कारयति स करोत्येवेति कथं चिदस्य भक्त्या कर्तृत्वं तच्चायुक्तं सति मुख्ये कर्तरीत्यभिप्रायः । आङ्गस्य मुख्यत्वं पूर्वाभिप्रा^{*}यस्थितमुद्घा-
टयति । तुमुनश्चेति । अत्रोक्तं भाष्यकारीयाभ्युपगमसिद्धान्तनिराकरणाव- १२०
सरे ऽप्रमाणकमर्थमिति । यस्तावच्छास्त्राविरुद्धे ऽर्थे, प्रमाणासिद्धः स शास्त्रीय
एव शास्त्राभ्युपेतप्रमाणासिद्धत्वात् तं व्युत्पादयन् न शास्त्रं बाधते । यस्तु
प्रमाणीकृतवैशेषिकतन्त्रः शब्दनित्यत्वं साधयति से। अनर्थेयवचनः न
हेत्वमिधानं यावत्परिपत्तिवादिभ्यां नीयते अपि तु प्रतिज्ञोद्धारणानन्तरमेव
निगृह्यते । यस्तु वैशेषिकतन्त्राध्ययनमावाप्तौ वैशेषिकत्वमात्मने। दर्शयित्वा श-
ब्दनित्यतां प्रतिजानीते नासौ प्रमाणीकृतवैशेषिकतन्त्र इति न निगृह्यते ।
यश्चाप्रमाणको ऽभ्युपगम इति । अभ्युपगम्यतइत्याध्युपगमः तदभिधानं
प्रतिज्ञेति वक्तव्यमिति । साध्यग्रहणात्तद्ग्रहणस्य लाघवादित्यर्थः । यस्तु तत्र
भवता नैयायिकेनेति । प्रकृतमुपसंहरति तस्मादपेतेति । यवान्तरसंगतिं
प्रदर्शयन् प्रतिज्ञायचनस्य साधनाङ्गत्वमपि दर्शयति हेतोरवसरमाप्तस्ये-
ति । प्रतिज्ञानन्तरं हेतुवचनस्यावसरः । तथा हि परप्रत्यायनाय वचनमुद्धार-
यन्ति प्रेषावन्तः तदेव च परे बोधयित्वा यद्बुभुसन्ते तथा सत्यनेनापेक्षि-
ताभिधानात् परो बोधितो भवति नो खल्वाम्भान् पृष्टः कोविदारानाचलायः
प्रपुरवधेयवचने। भवति अनर्थेयवचनश्च कथं प्रतिपादको नाम । यथा
च माठर समिधमाहरोति गुरुणा प्रेषित एषो ऽहमाहरामीत्यनुक्त्वा तदर्थे
यदायं गृहं प्रविशति तदा ऽस्मै कुप्यति गुरुः आः शिव्यापसद ह्यन्दसध-
त्तर माठर मामवधीरयसीति ब्रुवाणः । एवमनित्यं शब्दं बुभुसमानायानित्यः
शब्द इत्यनुक्त्वा यदेव किं चिदुच्यते कृतकत्वादिति या यत्कृतकं तदनित्य-
मिति या कृतकरश्च शब्द इति या तत्सर्वमस्यानपेक्षितमापातते। ऽसं-
वद्भाभिधाने तथा चानवहितो न बोधुमर्हतीति । यत्कृतकं तत्सर्वमनित्यं
यथा घटः कृतकरश्च शब्द इति वचनमर्थसामर्थ्येनैव शेषोद्धितशब्दानित्यत्व-
निरवायकमित्यवधानमर्थेति चेद् न परस्पराययत्वप्रसङ्गात् । अवधाने सत्य-
तो ऽर्थनिश्चयस्तस्माद्भाषधानमिति । न च परिपत्तिवादिनो प्रमाणीकृ-
तवादिनो यदेतत्तृचनमनुसन्धाय प्रयतिष्येते तथा च सति न हेत्वाद्यपेक्षेतां

तद्वचनादेव तदर्थानिरचयात् । अनित्यः शब्द इति त्वपेक्षितउक्ते कुत इत्य-
पेक्षायां कृतकत्वादिति हेतुरूपतिष्ठति । सो ऽयं पञ्चाययप्रयोगे च तल्लक्षण
च प्रतिष्ठानन्तरकाल एवावसरो हेतोः तदेवं हेतोरवसरणप्रस्य सामान्य-
क्षणापदेशद्वारेण तद्विशेषलक्षणम् ।

उदा-तुः (सू. ३४) ॥ श्रुत्यद्योभ्यामुभयलक्षणसूचनात्सूचम् । अथ च
हेतुरिति लक्ष्यनिर्देशः स च विभागोद्वये वाक्यायय इति वचनरूपः तस्य
सामान्यलक्षण साध्यसाधनं साध्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या यद्यपि पारार्थ्यापन्नं कृत-
कत्वादिकमर्थमाह तथा ऽपि तस्य वचनात्प्रकृहेतुसामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्वि-
षयि कृतकत्वादित्यादिकं वचनमुपलक्षयति । यद्वि च वचनं हेतुरित्युच्येत
तत्साध्येन सममित्याहृत प्रणिज्ञा स्यात् । अथ वचनमित्येतादुच्येत तदा-
तिश्याप्रिः स्यात् । उपचारे तु न ह्य चित्प्रसङ्गः उपनयादपि साधनं न परा-
ङ्गतया गम्यते किं तु प्रातिपदिकार्थप्रधानतया स्वनिष्ठमिति न तथापि प्रसङ्गः ।
हेत्यामासाश्च न साधनमिति साधनपदेनैव निराकृताः । न्यायवाक्यायय-
त्वेन च नान्यशब्दे प्रसङ्गः । तदेवं समानासमानजातीयव्ययच्छेदकत्व सिद्ध
सामान्यलक्षणस्य । इदं चाथे श्रौत तु विशेषलक्षण हेतुरिति यद्यपि सामा-
न्यपदं तथा ऽपि प्रकरणादन्वयव्यतिरेकिहेतुपरं दृश्यम् । तेन हेतुरिति
लक्ष्यनिर्देशः परिशिष्टं तु लक्षणं तदेतद्व्याप्यकृष्णावष्टे उदाहरणेनेति । साध्यम्
पदव्याख्यानं सामान्यादिति । साध्यसाधनपदव्याख्यानं साध्यस्य धर्म-
स्येति । साध्यस्येति धर्ममात्रे बुद्धिर्मा मूढत उक्त धर्मस्येति । धर्मसहितस्य ध-
र्मिण इत्यर्थः । तदेव स्फुटयति साध्ये प्रतिसन्धायेति । उदाहरणे साध्यमा-
त्साध्यस्येत्यनेनान्वयपदधर्मस्ये अन्वयव्यतिरेकपदधर्मत्वानि च दर्शितानि ।
साध्यसाधनमित्यथ च साध्यग्रहणेनावाधितयिषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वे सूचिते ।
तद्विपरीतस्य साधनानर्हत्वादिति तदेतद्वार्तिकरुतारो व्याचष्टे । उदाहरणेने-
ति । यो धर्मो धूमादिः साध्ये भवति स तथाभूत एवोदाहरणे ऽपीति उदाह्रि-
यतइत्युदाहरणं दृष्टान्तधर्मो तस्मिन्न पुनः स एव कुतः अन्यधर्मस्येति । यद्वि
तर्हि नान्यस्य धर्मो ऽन्यत्र यतंते कथं तर्हि समानता सा हि तत्सान्यत्पत्रिरो-
धिनीत्यत आह किं तु तत्तुल्यः । स एवाच्यते यथा तानेव धानीन्
मुञ्चमहे तानेव तित्तिरीनिति तदनेन सामान्यादिति मायं व्याख्यातम् ।

उदाहरणग्रहणप्रयोजनमाह यदि पुनरिति । साधर्म्यमात्रं हि विरुद्धे चासा १२२ ।
 धारणे सव्यभिचारे चास्ति तेषामपि वचनं हेतुः स्यात् तेषामपि यथास्वं
 साधारणत्वादित्यनिवृत्तित्यर्थः । ननु तथा ऽपि सव्यभिचारे ऽप्युदाहरण-
 साधर्म्यमिति कथं निवर्त्यतइत्यत आह उदाहरणेति । विशिष्टविधानस्य
 शेषनिषेधो ऽर्थसिद्ध इत्यर्थः । पदान्तरमाह अवधारणेन चेति । साधर्म्यादि-
 त्यतो विशेषेण सर्वसाधर्म्यप्राप्ताद्युदाहरणसाधर्म्यमपि प्राप्तेवेति विधानान-
 र्थक्यं परिसंख्यायकं सदवधारणार्थमेव भवति । तदवद्योतनाय चैवकार
 इत्यर्थः । साधर्म्यमेवेत्यत्र साध्यपदं योजनीयं तेन साध्येकदेशसिद्धमपाक-
 रिष्यति । पृच्छति कस्य पुनरिति । उत्तरं कस्यान्यस्येति । अपेक्ष हेतुद्व-
 यमाह प्रकृतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च । साध्यं खल्वत्र प्रकृतं प्रधानं तदुद्वे-
 शेनावययानां प्रवृत्तेः साध्यसाधनमिति च पदेन सन्निधापितमिति तदेव द्विती-
 यमवधारणं स्फुटीकरोति । अत्रापि चेति । साध्ये प्रतिसंधायेति भाष्यार्थमाह
 साध्योदाहरणाभ्यामिति । द्वाविति । सपक्षव्यापकाव्यापकावेत्यर्थः । अनै-
 कान्तिकस्य चेति । साधारणस्य वा असाधारणस्य वेत्यर्थः । एवं भाव्यमा- १२३ ।
 नेनेति । परिभाष्यमानेन भातिप्रसक्तस्येति परिसंख्यायकं हेत्वाभासलक्षणं न
 विधायकमित्यर्थः । एतत्किल हेतुलक्षणं मदन्तो दूषयां वभूव साधनं यदि
 साधर्म्यं न वाक्यांशः न ह्यर्थः पञ्चाययवाक्यस्वाधययः न पञ्चमी यदि
 साधनसाधर्म्यधोरत्यन्ताभेदे यदि वा सामान्यविशेषभावेन कथं चिद्धेद
 उभयथा ऽपि न पञ्चमी । साधनसामानाधिकरण्येन प्रथमाप्रसङ्गात् । अत्य-
 न्ताभेदे चैकतरपदाप्रयोगात् । वाक्यं चेततः पञ्चम्युपपद्यते । साधनं हि वा-
 क्यरूपं साधर्म्यादर्थानुत्थितं यतः तद्विशेष्यं स्यात् । न हि वाक्यमेवा-
 र्थानुत्थितम् अपि तु विवक्षाद्यतीति न विशेष्यं कृतः साधनत्वादसंभवः ।
 अर्थसमुत्थानामपि ज्ञानविवक्षादीनामप्रसङ्गे ऽसाधनत्वादिति । न तथापि द्वेषा
 दोषात् साक्षात्साधने पारंपर्येण वा यदि पारंपर्येण यत्कृत्वा न तर्हि साक्षा-
 त्साधर्म्यसमुत्थं पारंपर्येण च श्रोतुः साध्यविज्ञानसाधनं हेतुः स्यात् । अथ
 साक्षात्साधनं तर्हि श्रोतृज्ञानं पारंपर्येण साधर्म्यसमुत्थं साक्षात्साधनं हेतुः
 स्यात् । प्रकृते त्वन्यसंभवः यदि तु पञ्चाययवाक्यस्य प्रकृतस्यान् ज्ञानादि-
 व्यग्रच्छेदः तथा ऽप्यन्यसंभवः उपनयस्यापि साधर्म्यसमुत्थत्वात् । स्थलज्ञ-

येन बाधा चेन्न विकल्पादिसंभवात् । तस्मात् पृथ्वस्तु तथापि विशेषणमन-
 र्थकम् साधर्म्यस्य हेतुरित्येतावन्मात्रं वक्तव्यमिति । तदेतद्विग्नानुप-
 गमुपन्यास्यति उदाहरणसाधर्म्याच्चेत् । यद्यथात्मक साधर्म्यमेव साध-
 नमुच्यते तदेतद् दूषणमित्यर्थः । यदि पुनरर्थात्मकस्य साधर्म्यस्यार्थात्मकमेव
 साधन सामान्यमुच्यते तथाह । अथ पुनरिति तद्विदमुक्त भदन्तेन । न
 पञ्चमी । अन्ये त्वेतदन्यथा व्यावृत्तश्चत्वाह । अन्ये त्विति । विशेषातिरिक्तं
 न सामान्यं नाम किं विदस्ति तस्य कल्पनामात्रत्वात् । भेदस्य घल्बधिगुण-
 त्वादित्यभिप्रायः । दोषान्तरमाह साध्यसाधनेति । यदा हि साध्यसाधन
 नामोदाहरणसाधर्म्यादतिरिक्तं नास्ति किं तु शब्दमात्रमवशिष्यते ततोदा-
 हरणसाधर्म्यमनेनाभिधेयत्वेन विशेषणीयं तथा च साध्यनिर्दिष्टः प्रतिज्ञेत्य-
 नेन विरोधः । अनेन ह्यप्रथमः शब्दात्मकः प्रतिज्ञा लक्ष्यते हेत्वादिसमुदा-
 यापेक्षया चाप्रथमो भवति न चाभिधानाभिधेयात्मकः समुदायो दृष्ट इति
 तस्मात्समुदायाभावात्प्रथमपदमवयवत्वं तद्विदमुक्तं न वाक्याश इति । तदे-
 तद्वचनं व्याचक्षणेस्माभिः परिहृतमिति न परिहारान्तरं प्रयोजयतीत्याह
 तत्र त्विति* । उक्तं यथा हेतुपदमभिधेयौ साधनपद हेतुपदे प्रवर्तते न चोप-
 नये प्रसङ्गः तस्य प्रातिपदिकार्थमात्रप्रधानत्वेन हेतुभाषाप्रकाशकत्वात् । अत्र
 चोदयति । साधर्म्यस्येति साधर्म्यस्य लिङ्गस्य कृतकत्वादित्यादिहेतुपदवा-
 च्यस्य व्यभिचार्य्यव्यभिचारित्वयोगादुदाहरणविशेषणयोगो न पुनः साध्य-
 साधनपदवाच्यस्य कृतकत्वादित्यादिहेतुवचनप्येत्यर्थः । तदुक्तं भदन्तेन तथापि
 विशेषणमनर्थकं वचने ऽपीत्यर्थः । तदेतद्दूषयति वचस इति । वचनमपि दर्श-
 नभेदेनाभयथा ऽपि भवति यथा मीमांसकानां नित्यं वचनं विशेषिकाणामनित्य-
 मिति केषां चिद्रूपः शब्दः केषां चिन्मूर्त इति यथा ऽऽङ्गुवायुरापद्यते शब्द-
 तांमिति । तथा प्रातिपदिकमपि भेदं सर्वेषामेव शब्दानामिति करणो दर्शयती-
 त्याह दृष्टयेति । स्ववर्तित्वितोषमाह स्वयमिति । अनभ्युपगतेति । अनभ्यु-
 पगतौ ऽर्थान्तरं विपक्षो यस्य हेतोरनित्यत्वे साध्ये कृतकत्वादेः स तयोक्तः ।
 यदभ्युपगतं भदन्तेन तस्मात् पृथ्वस्त्विति तद्वचयति । यदपीति । विवक्षातः
 कारकशब्दभयोगादिति । कारकत्वेन सम्बन्धित्वमुपलक्षितं क्रियाकारक-

र्भत्वात्सन्नित्यत्वस्य न तु पञ्चमी वा षष्ठी वा कारकविभक्तिरिति । अत्र भाष्यकारेण शुद्ध हेतुवचनमुदाहृतम् । उत्पत्तिधर्मकत्वादिति तस्य चोदाहरणसाध्य-
 म्यसमुत्पत्त्यत्वज्ञापनायोदाहरणमपि दर्शिनमुत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टमिति ।
 अत्र भाष्यकारेण शुद्ध हेतुवचनमुदाहृतं तत्प्रतिज्ञापदेन पूरयित्वा वार्तिक-
 कार आह उदाहरणमिति । अत्र पृच्छति । किं पुनरिति । सतो वि- १२५
 नाशो ऽनित्यत्व तद्योगो वा तद्वैभयमयुक्तं न हि सदसतोः कश्चिदस्ति
 सन्नन्धो ऽसमानकालत्वात् ततश्चानित्यः शब्द इति सामानाधिकरण्यं न
 स्यादिति । अपि च शब्दस्य भूत्वा यदभयं न तदेव पिठरस्य न चाभव-
 नत्वनामास्ति सामान्यं येन दृष्टान्तो न साध्यविकलः स्यात् । न च सामा-
 न्यातिरिक्तं सादृश्यं यत्पश्चान्तरं दृष्टमिष्टं वा तस्मान्मृषाशेषमनित्यत्व साध्य-
 मिति भावः । गूढाधिक्यं उत्तरं यस्यानित्यत्वमस्ति तदनित्यं । स्वाभिप्रायेण
 पृच्छति अथेति । उत्तरवाद्यभिप्रायमुद्घाटयति उभयान्तेति । अपरान्तेति
 यत्कस्यो उभयान्तग्रहणेन पूर्वान्तनिवेशनं हेतोःस्योत्तमत्वस्यात्यन्तिकी प्रत्या-
 सतिमदिनाभावोपयोगिनी दर्शयितुमिति । अथच्छेदकत्वं चोपलक्षणत्वं न वि-
 शेषणत्वं तच्चापरान्तस्य भिन्नकालस्य सन्नन्धस्यापि विरोधितया बुद्धिस्यस्य
 सम्यगिति । तथा च यैवापरान्तावच्छिन्नस्य सता पिठरस्य सैवापरान्तावच्छिन्नश-
 ब्दस्यापि । एव सतासमवायो ऽपि तद्विधयो पिठरशब्दयोः समानः । विरो-
 धिभावः पश्चाद्भावश्चाभावमावात् प्रध्वंसस्य विशेषः । पृच्छति अथोत्पत्ती-
 ति । न तावदुत्पन्नस्योत्पत्तिधर्मः तदा ऽप्युत्पद्यते इति प्रत्ययप्रसङ्गात् । नाप्य-
 नुत्पन्नस्य असतो धर्मत्वायोगादिति भावः । गूढाधिक्यं उत्तरमुत्पत्तिरिति ।
 उक्ताभिप्रायान् पृच्छति का पुनरिति । उत्तरमसादृशेषणस्य सतो ऽत्य- १२५
 न्तमभावभाषप्रतिषेधः । असदिति प्रागभाषमाह विशेषणत्वं च प्रागभाष-
 स्य उपलक्षणत्वं तच्च भिन्नकालस्यापि बुद्धिस्यतामचेणेत् तनेनासद्विशेषणस्य सत-
 दित्येतावतेश्च पूर्वान्तपरिच्छिन्नस्य सतासन्नन्धं सता वा तद्विशेषणत्वमिति दर्शयित्वा ।
 यश्चेदृशस्तस्य गगनवन्नात्यन्तमसम्यगः गगनकुसुमयद्वा नात्यन्ताभाव इति
 स्वहृत्पुस्तकमुत्पत्तिमुपलक्षयितुमुपलक्षणोपलक्षणयोश्चामेदं विवक्षया सामानाधि-
 करण्यम् । न चेयं लब्धोत्पत्तिनि यस्तुन्युत्पद्यत इति प्रसङ्गः लभ्यमानोत्प-
 तितद्रव्यवेषु तदुत्पत्त्यादानुकूलव्यापारावेशलक्ष्यपूर्वापरोभाषेषु तत्प्रयोगस्य

लोके दर्शनात् । तस्मात् पूर्वोन्नावच्छिन्नवस्तुसतया तत्संबन्धेन वा तस्यैव
 वस्तुनोऽपरान्तावच्छिन्नता तत्संबन्धो वा ज्ञाप्यतइति सधं रमणीयम् । ननु
 भाष्यकृदभूत्वा भाषित्वमित्यस्य वाक्यस्वार्थमुत्पत्तिं घट्यति त्वं पुनरस-
 द्विशेषणस्य सतोऽत्यन्तमभाषप्रतिषेध इत्यस्य वाक्यस्वार्थमुत्पत्तिं तत्कुतो
 २ न विरोध इत्यत आह वाक्यार्थेति । य एवार्थो भाष्यकारेणोत्पत्तिशब्दा-
 तयाऽभ्यनुज्ञातोऽङ्गीकृतः स यथास्माभिरपि नात्यन्तमभाषप्रतिषेधस्योत्प-
 तिरपि त्वसद्विशेषस्य सतः सता वा तत्संबन्धो वेत्युक्तमित्यर्थः ।

सूचान्तरमयतारयति । किमेतावदिति ।

तथा-त् (सू. ३५) ॥ अत्र यदि वैधर्म्यादित्युच्यते ततः सकलके-

सरादिमत्पदार्थपक्षीकरणेनाश्वत्वं यदा विषयित्वेन साध्यते तस्यास्ति पक्ष-
 वेधर्म्यमिति हेतुः स्यादित्यत आह उदाहरणेन वैधर्म्यमिति । विषये-
 योत्यर्थः । तथाऽपि यदा शरीरमात्रं पक्षीकृत्य सात्मकत्वं साध्यते
 प्राणादिमत्त्वेन तदाऽस्ति तस्योदाहरणेन वैधर्म्यमिति सोऽपि हेतुः
 स्यादित्यत आह एवेति । न चेतावता सपक्षत्वप्रसङ्गः सपक्षस्याभा-
 वात् । अवधारणस्य व्याप्या पक्षसत्त्वेनोपपत्तेरिति । तथाऽपि अन्वय-
 व्यतिरेकियो हेतोरनेकान्तरस्य च विषयेकदेशव्यापिनः संग्रहः स्याद् यथा
 अनित्यः शब्दः उत्पत्तिधर्मकत्वाद् अनित्यो मूर्तेत्वादित्यत आह वैध-
 र्म्यमेवोदाहरणेनेति । विषयोदाहरणेनेत्यर्थः । भाष्यकारीयमुदाहरणं निग-
 देनोपन्यस्यति अमित्यः शब्द इति । नित्यमनुत्पत्तिधर्मकं दृष्टमिति यो-
 जना । तदेतद्रूपमिति एतच्चेति । मा भूत्प्रयोगमात्रभेदाद् भेद उदाहरणभे-
 दाद् भेदेऽभिव्यक्तित्यत आह उदाहरणमात्रभेदाच्चेति । तदेतद्भाष्य-
 कारीयमुदाहरणं दूषयित्वा स्वकीयमुदाहरणमाह उदाहरणं त्विति । प्राणा-
 दिना च स्वकारणं प्रयत्नाद्युपलक्षयति । यद्ब्रह्मपक्षसंप्रतिपक्षं निरात्मकं तत्सर्व-
 मप्राणादिमद् दृष्टमिति विपर्ययेण योजना । प्राणादिकारणेच्छारहितं यदित्यर्थः ।
 तस्मान्नेदमिति । नेच्छादिसमवायिकारणरहितं यश्चासौ इच्छादिसमवायि-
 कारणं श्रियव्यादिविलक्षणो द्रव्याणां नयमः स आत्मेत्युच्यतइत्यर्थः । अन्वयि-
 व्यतिरेकियोस्तद्व्यतिरेक्यश्च तन्वान्तरसिद्धेन नाम्ना तन्वान्तरसिद्धान्तं दर्श-
 यति । ८ यति सोऽपमर्वात इति । विविधेन प्रकारेण इतः प्राप्ते घोतः पक्षव्यापकत्वे

सति सपक्षव्याप्या ऽव्याप्या च तस्मादन्यो ऽधीत इति । गूढाभिसंधिः पृच्छति
 कथं पुनरिति । गूढाभिसंधेरुत्तरम् । अथ यो ऽभ्यनुज्ञात इति । यथा १२६ ।
 यौतस्याद्येपरिच्छेदकत्व तथैवाधीतस्येत्यर्थः । प्रष्टा स्वाभिप्रायमुद्घाटयति
 धीतो ऽन्वयादिति । गृहीताधिनाभावो हि हेतुः साध्येन तस्य परिच्छेदकः
 स च दृष्टान्तधर्मिणि हेतुसाध्यधर्मयोर्दर्शने सत्यधिनाभावो दृष्टो भवति । न च
 सात्मकत्वं क्व चिद् दृष्ट तत्कथं तेनाधिनाभायदर्शने प्राणादिमत्वस्य दर्शने च
 नाधीतः किं तु धीत एवेत्यर्थः । उत्तरवादी प्रष्टार पृच्छति अथ प्रमेयत्वमिति ।
 प्रष्टा आह व्यभिचारादिति । उत्तरवाद्याह न तर्हीन्यय इति । स एवेकग्रन्थे-
 नाह यदि चेति । तदेवमुत्तरवादिना स्वाभिप्रायमुद्घाटितः* पृच्छति कथम-
 व्यभिचारित्वं व्यतिरेकिण इति । अव्यभिचारमाह यावदिति । अथापि या-
 वन्निरात्मक तत्सर्वम् अप्रमाणादिमद् दृष्टमिति व्यत्यासेन योजना । साध्यविष-
 यैयस्य व्याप्यत्वाद् व्यापकनिवृत्ते च व्याप्य निवृत्तं यथा वृक्षत्वनिवृत्ते
 शिशपात्समारारुपलभ्यमानादेकशिलामयादफलप्रदेशादित्यर्थः । यदि पुनरेव-
 मुच्यते निवृत्ततामप्राणादिमत्वं जीवच्छरीरात् प्राणादिमत्वस्य प्रमाणत
 उपलब्धेर्मा निर्वातिष्ठ नेरात्म्य तस्माद्द्व्यभिचारादहेतुत्वमित्याशङ्कते अथ
 पुनरिति । निराकरोति न युक्तमिति । किं जीवच्छरीरे साध्ये नेरात्म्य-
 निश्चयाद् व्यभिचार उत तत्सदेहात् । यदि निश्चयात् कृत व्यभिचारेण
 वाचितविषयत्वेनेव हेतोरपारुण्यात् । अथ सदेहात् तथा सत्यन्वयिनो
 ऽप्यहेतुत्वे सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । शङ्कते सर्वात्मकत्वप्रसङ्ग
 इति चेत् । निराकरोति न विकल्पानुपपत्तैः । शङ्कावाक्य विभजते
 यदीति । न तावदयमात्मा नाम प्रमाणेन क्व चिदुपलब्धः यस्य प्रतिषेधो १२७
 नेरात्म्यमत्रगम्येत तदुपलम्भे वा कृतमनया कुसृष्ट्या । तस्मात् कल्पयित्वा
 ऽऽत्मानमप्राणादि तत्प्रतिषेधस्य घटादाप्राणादिमत्त्वेन व्याप्ति गृहीत्वा
 जीवच्छरीरे व्यापकस्याप्राणादिमत्वस्य निवृत्त्या नेरात्म्यस्य व्याप्यस्य निवृ-
 त्तेरात्मा ऽवगन्तव्यः । यत्र च सति कल्पनाकोपस्थापरिमेयत्वाद् यद्यदेव क-
 ल्प्यते तत्तदभावस्य घटादौ सुलभत्वाद् अप्राणादिमत्त्वेन व्याप्तेर्जीवच्छरीरे
 ऽप्राणादिमत्वस्य व्यापकस्य निवृत्तेरात्म्यसद्भाववत् सकलकाल्पनिकहित्यादि-

* स्वाभिप्रायमुद्घाटयितुमिति ३ पु पा ।

१. मन्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । निराकरणवाक्यं विभक्तते तच्च नैवं कस्माद् विकल्पानुपपत्तेः । विकल्पयति किमिति । अयमर्थः । प्राणादयो ह्येष्टान्वयव्यतिरेकानुविधायिमाशयामाशयया इच्छादिकार्याः अर्थविकल्पे च व्यवस्थिते कार्ये समवायिकारणापेक्षमितीच्छादीनां समवायिकारणेन भाष्यमिति कार्यत्वाद् घटादिवत् शरीरेन्द्रियादीनां च समवायिकारणत्वनिषेधे सति यद्विच्छादीनां समवायिकारणं परिगण्यते तद् द्रव्यमात्मैति चेपन्न इति चाख्यायते* तदस्य विशेषतो ऽनयगतस्यापीच्छादिसमवायिकारणतया सामान्यरूपेणावधारितस्य शक्यः प्राणादिरहितेषु घटादिव्यभावः प्रतिपत्तुं निरात्मकशब्देनापि चायमेशार्थं उच्यते ऽनेन प्राणादिलक्षणकार्याभावेन घटादेो निरात्म्यलक्षणकारणमाशयस्य व्याप्तिरवधारिता सो ऽयं जीवच्छरीरे कार्यस्य अभावो व्यापको नियतमानः स्वध्याप्यं तत्कारणमाशयमादाय नियतं तद्विषिद्धं जीवच्छरीरे प्राणकारणं च चात्मैति । यदि च द्वित्यादयो ऽपि तथा तदात्मनो नामान्तराणि नाथान्तराणि । नामानि च लोकात्मन्याणि । अवधारितं कार्यं प्राणाद्युपलक्षितमिच्छादि यस्य सो ऽयधारितकार्यः स एव स्यमाशो यस्य तयोक्तः । एतदुक्तं भवति सामान्यतस्त्वावद्विच्छादीनां कार्यत्वेनान्यव्यतिरेकिणा हेतुना समवायिकारणवत्त्वमनुमितम् उभयसिद्धरेषु घटादिविच्छादिकारणमाशयः । ये ऽपि हि निरात्म्यवादिनेषु बुद्धं वा मूलपरिणामभेदं वा इच्छादिकारणमाशयते ते ऽपि घटादेो न तदातिष्ठन्ते । तस्माद्दुमयसिद्धनैरात्म्या घटादयः तेषु चेच्छादिकार्याभावेन निरात्म्य व्याप सो ऽयं जीवच्छरीरे कार्याभावो व्याप्यमानः कारणमाशयं व्याप्यतयति । न च कार्येषु कारणमनुमीयतां जीवच्छरीरे किं व्यतिरेकिणा चञ्चुमार्गेण सिद्धानां को नु चक्रेण साधयेदिति याच्यम् । कारणमाशयस्य ततः सिद्धेरित्युक्तम् । परिणेशद्विगेषनिष्ठिरिति चेत् स एव व्यतिरेकीत्युक्तम् । यदि हि पृथिव्यादिसमवायिकारणा इच्छादयो मयेषुः घटादिव्यपि प्रसज्येरन् । तस्माद् घटादिव्यच्छादिकार्यनिवृत्त्या द्रव्याष्टकतिरिक्तकारणनिवृत्तिर्याप्रा दृष्टेतीच्छादयः शरीरे दृश्यमानाः व्यापिकां स्थनिवृत्तिं नियतं यतो व्याप्यद्रव्याष्टकतिरिक्तकारणमाशयनिवृत्तिमुत्प्रेन नयमं दृश्यं साधयन्ति । न चेवं बुद्धिरेव समवायिकारणं दृश्यस्येव

समर्थाधिकारणत्वनिवृत्त्याद् धुत्वेत्वाद् व्यत्यात् । यथा च भूतानां परिणतिभेदे
 न कारणं तथा तृतीयवर्षपादपिप्यते । व्यतिरेकमुखेनापि प्राणादेः सात्मकत्वे-
 नान्वयसिद्धौ न केवलव्यतिरेकीति चेद् न स्वाभाविकं साध्येन प्रतिबन्धम-
 न्वयव्यतिरेकीयं व्यासेधामः किं तु सपचाभावेन विधिमुखेनास्य प्रतिबन्ध-
 निराकृतम् । प्रतापतेव धान्वगिनेो भिद्यते । न च पक्ष एव सपचः जिज्ञासित-
 विशेषस्य ज्ञातविशेषादन्यत्वात् । शरीरादिषु च सत्सु नैरात्म्यनिषेध इया-
 त्मसद्भावाः असन्निषेधस्य सद्भावलक्षणत्वात् । सपचाभावास्तु नैरात्म्येनाप्यश्व-
 पदेश्य इति कथं नैरात्म्यनिषेधेन व्यपदिश्यतामसतो ऽधिकरणत्वायोगादित्यु-
 क्तम् । एतेन परैर्बहुकं सपचाव्यतिरेकी चेद्बुद्धेत्सुरतो ऽन्यथी । नान्वयव्यतिरेकी
 चेदनैरात्म्यं न सात्मकम् । तदनेन निराकृतम् । एतद्वास्माभिरन्वयिहेतुस-
 मर्थनेन स्फुटीकृतम् । तस्मात्पर्यमयदात्मम् । विषयव्यतिरेकिमात्रेण व्यतिरे-
 किणो गमकत्वं मत्वा चोदयति यदि तर्हीति । परिहरति न हेत्वर्थाप- १२७
 रिज्ञानादिति । न वैधर्म्यमात्रेण गमकत्वम् अपि त्वव्यभिचारिणा स चाभाव्य-
 मिचारे नास्तीत्यर्थः । ननु मा भूद् गन्धवन्त्वं हेतुर्न्यतिरेकव्यभिचाराद् अनि-
 त्यादियज्ञित्वाद् व्यस्य व्यभिचारात् । यस्य पक्ष एव केवलं न तु सपचवि-
 पचो न तस्य व्यतिरेकव्यभिचारे ऽस्तीति स कस्मात् हेतुरिति चोदयति
 पः पुनरिति । परिहरति सत्यमिति । व्यतिरेकधर्मो ऽव्यभिचारे ना-
 सति व्यतिरेके संभवति असतो ऽधिकरणत्वायोगादित्युक्तत्वादिति ।
 प्रत्युदाहरणान्तरं दर्शयति एतेनेति । एतेन विषयमावात् ततो व्या-
 धृत्यभावेनेत्यर्थः । चोदयति यः पक्षैरुदेशरति । यदि हि पक्षैरुदे-
 शव्यतिरेपि विषयमावाद् न व्यतिरेकी हेतुः तर्हि यस्य पक्षैरुदेशवृत्ते-
 रपि सतो विषयानिन्यतिरिति स हेतुः प्रसज्येन अस्ति अन्यत्वादाहरणये-
 धर्म्यमेवेति व्यतिरेकिहेतुलक्षणमित्यभिप्रायः । परिहरति अयमपि न हेतुः
 कस्मात् सूत्रार्थनापादितत्वात् । तं सूत्रपाठपूर्वकं दर्शयति सूत्रार्थ इति ।
 च च येन पक्षैरुदेशवृत्तेर्यतिरेक्याभावात् निराकरणं तद्व्यपहारयं प्रदमं
 दर्शयति । उदाहरणेनैव वैधर्म्ये नानुदाहरणेन पक्षेणापि अस्य तु पक्षे-
 णापि इति व्यतिरेक्यपि न हेतुः न पुनर्वैधर्म्यमेवेति सूत्रार्थः । तथा मति
 सव्यभिचारमात्रस्य निवृत्तिः स्याद् न तु पक्षैरुदेशवृत्तेरित्यर्थः । कथ्यति हेतु-

लक्षणमुपन्यस्य दूषयति हेतुर्विपक्षाद्विशेष इत्यन्ये । यतश्चाद्ये अन्ये
 त्विति । साधर्म्यमात्रनिराकरण इति । यस्य कस्य चित्साधर्म्यस्य
 निराकरणे विपक्षसाधर्म्यनिराकरणे तावद्विष्टस्य ह । यदा तु सपक्षादिषा
 धर्म्यनिराकरणं तदा ऽनिष्टस्य विरुद्धत्वादेः सयह । उपलक्षणं चेत्तद् इष्टा-
 निष्टस्य ह इति इष्टपरित्याग इत्यपि द्रष्टव्यम् । स चानेकभेद इति ।
 सपक्षादपि विशेषे सति विपक्षाद्विशेषे पक्षादपि विशेषे सति विपक्षाद्विशेषे
 विपक्षमात्राद्विशेषे इति प्रकाराः । अत्र पूर्वयोः प्रकारयोर्धर्म्याक्रमसाधारण
 स्यादिति च हेतुत्वप्रसङ्ग इति तन्निवृत्त्यर्थं विपक्षादेवेत्यवधार्यते । द्विती-
 यमवधारणमवतारमित्युक्त्वा अवधारणे चेति । विपक्षादेवेत्यनेनावधार-
 णेन विशेषो ऽवधारितः न विपक्षः स चायं विशेषे चाविशेषे च प्रसृत इति
 विपक्षैकदेशवृत्तेः (पि पक्षसपक्षसाधारणस्य हेतुत्वप्रसङ्गं धनं तन्निवृत्त्यर्थं द्विती-
 यमवधारणं विशेषं श्वेति उपसहरति तदेवमिति । तदेतदव्यापकत्वेन दूष-
 यति सत्यमेक इति । अत्र चोदयति विपक्षैकदेशवृत्तिप्रतिषेधादिति ।
 विशेषे एतेत्यवधारणे विपक्षैकदेशवृत्तिं गौरियं विपक्षित्वादिति हेतु-
 त्वेन प्रतिषिद्धं । तस्मादेतन्मिद्व्यवधारणे सत्येव विपक्षादेवेत्यवधार-
 णीयं तथा च विपक्षादेव यो विशेष एव स हेतुः सपक्षात् यो विशेष एव
 स न हेतुरित्युक्तं भवति । तथा चाश्वो ऽयं विपक्षित्व इति सपक्षाद्विशेषे
 श्वेति हेतुत्वेन प्रतिषिद्धो भवति । यस्तु सपक्षैकदेशवृत्तिं प्रयत्नान्तरीयक-
 त्वादि स सपक्षाद्विशेष एव न भवति अपि तु सामान्यमपीति । तस्य हेतु-
 त्वमवधारितमिति । हेतुरेवासावित्यर्थः । परिहरति यद्येवमिते* । यदि
 सपक्षादपि यो विशेषः सपक्षैकदेशवृत्तिं प्रयत्नान्तरीयकत्वादिहेतुः एव विप-
 १३ क्षादेवेत्यवधारणं बाधितं भवति । शङ्कतं अथेति । न विपक्षादेवेत्येतन्मात्रम-
 वधार्यते येन सपक्षैकदेशवृत्तिं प्रयत्नान्तरीयकत्वादिर्न हेतुः स्यादपि तु यो
 विशेषः एव स हेतुरिति प्राये विपक्षादेवेति नियम्यते तेन साधारणस्य वि-
 शेषस्य विपक्षवृत्तेर्हेतुत्वं प्रतिषिद्धं भवति । यथा ऽश्वो ऽयं विपक्षित्वादिति
 यं पुनर्विशेषपरत्वादिपरत्वं सपक्षे हेतुः तस्य हेतुत्वे ऽपि न विपक्षादेवेति
 बाधितं भवति । यद्यपि श्वे सति सपक्षैकदेशवृत्तेर्हेतुत्वं न श्रुतं तथा ऽपि

* इति मद्रितया पुं नास्ति ।

† अवधारणस्यति ३ पुं पा ।

विषयादेवेतेनेनाप्रधारणेनानिषिद्धमनुमतमेव । तेन चायुतेनार्थेनाद्यैवार्थे अ-
 धारणे इत्यर्थः । निराकरोति एषं चेति । यथा तनुत्पैरुदेगशृतेरावहितमपि १२६ ।
 हेतुत्वमनिषेधादनुमतमेवं पक्षैरुदेगशृतेरपीति सो ऽपि हेतुः स्यादित्यर्थः ।
 पुनः प्रत्यक्षतिष्ठते नैव दोष इति । पक्षधर्मत्वे सति विशेष एवेति नियमे
 कृतः पक्षैरुदेगशृतेः प्राप्तिः अपक्षधर्मत्वात्स्येत्यर्थः । परिहरति यो धर्मः
 पक्षस्यैत्यनेनेति । पर आह न कर्त्तव्य इति । दूषयितुमधधारण विकल्पयति
 किं पुनरिति । प्रथमकल्पं गृह्णाति अस्तु तावदिति । एतमपि दूषयितुं
 विकल्पयति किं पुनरस्येति । सामर्थ्यं प्रयोजनमिषद्यन्धः संभवज्ञापनपक्षे
 ऽज्ञापननिवृत्तिः प्रयोजनम् । असंभयनिवृत्तिपक्षे त्यत्यन्तायोगव्यापृतिः फलम् ।
 यथा नीलं सरोजं भवत्येवेति । विकल्प्य दूषयति उभयथा ऽपीति । गुणव-
 न्तरमाह न चेति । अत्यन्तायोगो निषिद्धो भवति न त्ययोग इत्यर्थः ।
 शङ्कते अथेति । विशेषणमतीत्येवकारो ऽयोगं व्यथिच्छनति यथा चैवो
 घनुद्वैर एवेति हेतुविशेषणं चेदपक्षधर्म एवेति । तस्मात्सिद्धं पक्षैरुदेगे वृत्ते-
 निराकरणादित्यर्थः । निराकरोति सत्यमिति । शेषमनुमानमूचे व्याख्यात-
 प्रायमिति नेह व्याख्यातम् । हेतुर्विषयाद्विशेषः इति च सौत्रा-
 न्तिकपक्षमिति । यदा त्यनित्यात्वहेतौ लक्ष्ये लक्ष्य विद्यते इति विषयग-
 ध्यायी पाठ्यः । ननु नित्यो विषय इत्यत आह न ह्यसतीति । न हि
 निरूप्यमाख्यायत इत्यर्थः । न चास्यापदान्तरं नाप्यधिकरहस्यं येन
 पक्षमी या सप्रमी वा प्रमज्जेतेत्याह न चासतीति । न चाततो विषयाज्ञा-
 वृत्त्यभावेन विशेषो ऽपीत्याह विषयासंभवे सतीति । पक्षस्यैवेति । अथ
 चैवकारात्प्रत्ययः पदान्तरानपेक्षायं सूचयति । पक्षस्यैव धर्म इति हेतुनक्षये
 ऽपनाधारण एव हेतुः स्यात् । समान एव सिद्ध इति । हेतुनक्षये चरस्य
 विशदित्ये माध्ये गेल्याद्विहेतुः स्यात् । विषय एव नास्तीत्युच्यमाने अनित्यः
 शब्दः प्रमेयत्वादित्येव हेतुः स्यात् । तस्मान्नयः पक्षा श्रेयाः । तादा च
 पक्षस्य धर्मः । समाने च सिद्ध इत्यथ नप्यभिधारे हेतुः स्यात् । पक्षस्य
 धर्मो विषये च नास्तीत्युच्यमाने ऽपानाधारो हेतुः स्यात् । समाने च सिद्धो
 विषये नास्तीत्युच्यमाने अनित्यः परमातुः कृतकत्वादिति हेतुः स्यादिति
 अथः सप्रममिममं पक्षमाह पक्षस्येति । शेषं मुधाधम् । अथ द्विद्वानेन १

सपक्षे सन्नसन् द्वेषा पक्षधर्मं पुनस्त्रिधा । प्रत्येकमसपक्षे च सदेसद्द्विविध
 त्यत इति । न च पक्षधर्मान् हेतुतदाभासान् दर्शयित्वा तत्र य, सन् सजातीये
 द्वेषा चासस्तदत्यये । स हेतुर्विपरीतो ऽस्माद्विसृष्टो ऽन्यस्त्वनिरिचत इति
 हेतुतदाभासविषेको दर्शित । तस्यार्थः । य, पक्षधर्मं स सपक्षे सन्नसन् द्वेषा
 इति स पुनरसपक्षे सदसद्द्विविधत्वतः प्रत्येक विधा भवतीति पक्षधर्मः सपक्षे
 सन् विपक्षे सदसद्द्विविधत्वतस्त्रिधा पक्षधर्मः । सपक्षे द्वेषा विपक्षे सदसद्-
 द्विविधत्वतस्त्रिधेति अचोदाहरण प्रमेयकृतकानित्यकृतआरण्यवन्नजा । अनि-
 त्यवन्नजास्पर्शानित्यत्वादिषु ते नय । नित्यत्वादिषु साध्येषु प्रमेयत्वादयो
 नय । हेतुतदाभासाः तेषा यथासिध्य नित्यत्वादीति । साध्यान्नुदाहरन्ति
 नित्यानित्यप्रयत्नोत्थमध्यमधिकशाश्वता । अयन्नानित्यनित्याश्च प्रमेयत्वान-
 दिसाधना । तदेतेषु हेतुतदाभासेषु हेतुर्निर्दुर्गतिरिति येन तदुपन्यस्य धार्तिक-
 कारो व्याचष्ट तत्र य इति । तदेतद्रूपयति यथाश्रुतीति । तत्र य सन् सजा-
 तीये द्वेषा वा सस्तदत्ययइत्येतावन्मात्रं लभ्यतइत्यर्थे । चोदयति ननु
 चोक्तमिति । उक्त दिह्नागेन साध्यधर्मो यतो हेतुस्तदाभासश्च भूयसेति
 तदेतत्परिहरति उक्तमेतदिति । न पुनः पक्षधर्मे श्येत्यर्थे । अवधारणमबुद्धा
 शङ्कते अथापीति । अवधारणायांलाभेनातरमाह सत्यमर्थादिति । ननु
 पक्षधर्मत्वनिवृत्त्येव पक्षाव्यापकत्व गम्यते न ह्यव्यापको भवत्यपक्षधर्मनिवृ-
 त्तिमान् इत्यत आह अपक्षधर्मनिवृत्तिमात्रत्वेन चेति । अत्यन्तनिवृत्तनि-
 वेचेन घृतिमात्र स्याद् नैकान्तिकी घृतिरित्यर्थे । चोदयति न प्राप्त इति । परि-
 हरति नावधारणस्येति । हेतुत्वाभासावेव पक्षधर्मो नान्य इति नियमत्रा-
 पनार्थमवधारणमिष्ट भवद्विरित्यर्थे । शङ्कते अथोभयेति । निराकरोति
 तथाऽपि सन् सजातीय इति । तदेतत्पूर्वमेव व्याख्यातव्यम् । द्वेषा
 चेत । सर्वथा न चक्तव्यमिति । सन् सजातीयइत्यस्योपादाने ऽनुपादाने
 चेत्यर्थे । सन् सजातीय इति नोपादातव्यमिति यदुक्त तत्र शङ्कते अपम-
 न्येतेति । निराकरोति अवधारणेति । यदावधारण मुक्त्येव अवधारणायां
 मुक्त आरम्भस्तदेव त्वमुक्तमित्यर्थे । आद्ये पदइति* । पक्षस्य धर्म इत्यास्मिन्
 पदइत्यर्थः । अन्यपदे इति । अन्ये पदे ययो पक्षधर्मत्वविपक्षासत्वयोस्ते

तयोक्ते । तत्र वैधिर्ष्यं निराक्रियत इति* । मन् सजातीयः इति सर्वथेति
सजातीये द्वेषा चेति पदोपादाने अनुपादाने चेत्यर्थः । सजातीयस्य द्वेषे- १३४ ।
त्यनेनैवेति । हेतुसदभासयोरोत्सर्गिके पक्षधर्मत्वे स्थित इति भावः । शङ्कते
अथ मा भूदिति । सजातीयस्य द्वेषेति नायधारणमित्यर्थः । निराकरोति
तथा ऽपीति । मन् सजातीये द्वेषेति मध्यमपदे इत्यर्थः । तदेवं सजातीये
स्य द्वेषेत्स्यधारणं दूषणं संशयं द्वितीयमस्यधारणं शङ्कते अथ पुनरिति ।
निराकरोति तथा ऽपीति । तथापि पक्षैरुदेयशृतिरपि हेतुः प्रसक्तः यदि च
तदस्यपक्षेति नायधारणं ततो ऽनेकान्तिको ऽपि हेतुः स्यादिति दोषः ।
द्विभागस्यैव प्रदेशान्तरहेतुलक्षणम् । साध्यधर्मः पक्षधर्मः । तदर्थेन तस्यैव
पक्षस्याद्येन माध्यधर्ममामान्येन व्याप्ते हेतुरिति । तदेव तद्वेत्तुलक्षणमुपन्य-
स्यामिन् पूर्वोक्तं दोषमगिद्विशति पतेनेति । अतिदेशमेव स्फुटयति अव्या-
पकादिरिति । यथायुक्तलक्षणे पक्षाव्यापकस्य हेतुत्वं तदर्थेतिव्याप्तसू रत्य-
स्य विश्रयालोचनेन सपक्षसत्वं विपक्षाद् व्यावृत्तिरित्यर्थः । तथा च पूर्वोक्त-
दोषप्रसङ्ग इत्यर्थः । शिष्टावलोकितन्यायेन दूषयति असंस्तदरूपय रतीति ।
अन्येण हेतुलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति तादृशिति । तदेतद्वाच्ये तादृशेति ।
किन्कारो ऽरुचो । पक्षधर्म इति च हेतोरभिधानं तेन चित्तक्षण प्रविभा-
गात्मा हेतुरित्यर्थः । दूषयति यस्माद्यदिति । श्रावणत्वाद्यपीति । तदुक्ता-
ऽसाधारण इत्यर्थः । यस्तु तादृशादिनाभासीति विषये सत्ताप्रतिषेधात् पक्षे
सत्त्व गम्यते विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञापिष्यत्वादिना मन्येत तं प्रत्याह
भयतु ताद्यदिति । एकदेशाभ्यनुज्ञाने ऽपि विशेषनिषेधस्योपपत्तेर्न समस्ता-
भ्यनुज्ञाने प्रमाणमस्तीति भावः । चोदयति ननूपदर्शनग्रहणादिति । परिहृ-
रिति न तद्विभ्यत इति । न हि चाक्षुपत्यमिति । बौद्धिनां ह्यपत्त्वादिजातेर्नि-
त्याया अभावात् न चाक्षुपत्यमनित्यत्वेन विना भवतीत्यर्थः । यस्तु मन्येत
विशेषनिषेधस्य शेषमाभाभ्यनुज्ञाहेतुत्वेनागृह्यमाणविशेषत्वात् पक्षसत्ताभ्यनु-
ज्ञानं तथा चोपदर्शनपदेन पक्षे हेतोः सतोपदर्शनं भवतीति तं प्रत्याह उपेत्य
येति । सुबोधम् । तदेवं लक्षणं दूषयित्वा तदुदाहरणं दूषयति यत्त्वदिति ।
एतस्मिन् हेतुलक्षण इत्यर्थः । प्रपञ्चानन्तरीयकार्यं प्रपञ्चकारणकार्यं तत्साधा-

* इव सु. भा. पु. ता. जि. ।

त्पारपर्येष वा तत्र प्रथमे कल्पे दूषणमाह प्रयज्ञानन्तरीयकत्वस्येति । द्वितीयकल्पमाशङ्क्य दूषयति । अथेति । प्रयज्ञग्रहणमपार्थकमित्यर्थः । भावप्रत्ययवाच्यधिकल्प्य दूषयति पक्षेदमिति । एवमप्युपलब्धेरेवेति । न हि बोद्धुराद्धान्ते किं चिदुपलभ्यमानं नित्यमस्ति येनोपलब्धिर्विशेष्येत इत्यर्थः । प्रयज्ञानन्तरमन्यथा चेति । यदाविदुपलब्धिक्रमं तत्सर्वं प्रयज्ञादेव पुरुषव्यापारादिषोपलभ्यते नान्यथेत्यर्थः । शङ्कते अथेति । अस्माकं नैयायिकानामिति भावः । उतर घैषेति । अस्मदृशेन चेदास्थाय त्वया बोद्धेनाच्यते ततः प्रयज्ञग्रहणेनाप्यनैकान्तिकत्वसदपस्थमेवेत्यर्थः । अव्यापकं चेति । न हि दयदहनाभिघातः प्रस्फुटद्वेषुदलधिभागजन्मा टात्कारो ऽस्मदादिप्रयत्नसाध्य इत्यर्थः । शङ्कते अथेति । वर्षात्मकमित्यर्थः । निराकरोति तत्रापीति । पारम्पर्येणापि प्रथमं यत्र वर्षः प्रयज्ञानन्तरीयकं न द्वितीयादयं अतिपारम्पर्योऽश्रयणे त्वतिप्रसङ्गः प्रायेण तस्य तत्र तत्र सुलभत्वादिति । शङ्कते अथ य इति । विशेषं प्रयज्ञानन्तरीयकत्वं धर्मविशेषणं प्रयज्ञानन्तरीयकत्वं सामान्यं च हेतुरित्यर्थः । निराकरोति तथा ऽप्यन्य इति । न हि भवतामस्माकमिव विशेषातिरिक्तमस्ति यस्तु सामान्यं सद् यो हेतुः स्यात् । न च कल्पनारोपित हेतुः सम्यग्ज्ञानस्य भवितुमर्हति न चात्यन्तासतः कल्पना ऽपि सम्भवतीति भावः । तदेवमुदाहरणं दूषयित्वा प्रसङ्गेन परेषामुदाहरणविचारं दूषयति यदप्युक्तमिति । यत् खलु सर्वसामर्थ्यरहितं तदाश्रितानाश्रितभावाभावधर्मवत्त्वं भवतीत्यर्थः । नित्यं तु किं चिद्भवतीति । तस्य धर्मयोगं सम्भवत्येष न त्वस्याप्यप्रयज्ञानन्तरीयकत्वं त्वप्रत्ययाभिधेयं हि जन्म प्रयत्नेन प्रयज्ञान्तेन वा विशेषणीयम् । यस्य तु जन्मैव नास्ति तस्य तद्विशेषणं दूरोत्सारितमित्यर्थः । एतेनाभाव इति । नैयायिकाभिमतो ऽप्यभावो व्याख्यातः तस्यापि हि प्रागसतः स्वकारणेन समवाय इति जन्म नास्तीति न तद्विशेषणयोग इत्यर्थः । प्रकृतमुपसहरति तदेवमिति ।

हेतापुक्ते नाव्याप्तौ ऽसौ साध्यधर्मेण हेतुभावे व्यथतिष्ठते न च व्याप्तिप्रदर्शनमुदाहरणमन्तरेणेति हेतुलक्षणानन्तरं क्रमप्राप्तमुदाहरणलक्षणमाह । साध्य-रणम् (सू. ३६) ॥ सूत्रमित्युदाहरणसामान्यलक्षणमप्यनेन । यं सूचितमिति दर्शितम् । अस्य तात्पर्यमाह अस्येति । दृष्टान्तानुसूयो नोदा-

हरणस्य षचनात्मकस्य स्वद्वपतो लक्षणं संभवति तस्मात् स्वामि-
 धायत्तवचने।पलक्षकत्वेन लक्षणस्य सामानाधिकरण्यं भजनवृत्त्यमिसधि
 नोक्तमुदाहरणोपलक्षणमिति । अनेन च समानजातीयेभ्यः प्रति- १३९ ।
 चादिभ्यो ऽसमानजातीयेभ्यश्च प्रमाणादिभ्य उदाहरण व्यबच्छिन्नं भव-
 ति । साध्येन साधर्म्यमित्यादि भाष्यं तस्यार्थः साध्येन धर्मैश्च
 शब्देन साधर्म्यं दृष्टान्तस्य स्थान्यादेः कृतकत्वं तद्वत्त नित्यत्वेन साध्ये
 च शब्दे दृष्टान्ते च स्थान्यादौ समानं तस्मात् कारणात् प्रयोजकात् तदु-
 र्मभाषी तस्यैव साध्यस्य शब्दस्य धर्मो धर्मान्तरं येन विगृह्यः शब्दः सिधा-
 धयितितो ऽनित्यत्वेन तदनित्यत्वं तदुर्मः च यव भावस्तद्वाचः सो ऽस्था-
 सीति तदुर्मभाषी स्थान्यादिरनित्यत्वधर्मैश्चानिति यावत् । तेन तादृशा
 दृष्टान्तेनोपलक्षितं तद्विषयं वचनमुदाहरणमिति । तच्च धार्तिककारः सूचयति
 व्याख्यानं यथा फलतो भाष्यं व्याचष्टे साध्येति । उदाहरणसाधर्म्यादित्यस्य
 व्याख्यानं साध्यसाधर्म्यादित्येकापि योजयति अत्रापीति । साध्यशब्देनैव
 कृतकत्वं साधर्म्यं दृष्टान्तस्य नासाध्येन विशेषणाकाशदिना नित्येन ततो द्वि-
 कृतकत्वं व्यापृतिमिति तथा च सव्यमिदारे व्यबच्छिन्नो भवति । साधर्म्ये-
 वेति भागाविद्धो व्यबच्छिन्नः यस्मात्साध्यात्साधर्म्यं तदुर्मभाषी भवतीत्ये-
 तत्सो ऽयं दृष्टान्त उदाहरणमिति यावद्वाच्यं न समाप्यते तावदुर्मैकत्व
 पृच्छति किं कुतरिचदिति । अवधारणद्वययोगिनः साध्यसाधर्म्यादृष्टान्तो
 ऽवश्यमेव तदुर्मभाषी भवतीति गताथे तदुर्मभाषीत्येतदिति भावः । उतरं ,
 न भवत्यपीति । यथा नित्ये शब्दे साध्ये ऽमृतत्वादेः साध्येन शब्देन
 कर्मणः साधर्म्यात् कर्म न तदुर्मभाषि भवति नित्यं न भवतीत्यर्थः । साध्ये-
 नेषेत्यवधारणेनेषेतदुदाहरणं प्रत्युक्तमिति । शिष्योपाध्यायश्यामत्यमेवतनय-
 त्वाद्यो ऽशौषाधिकमयन्था उदाहृत्योः । हेतुलक्षणे तु सामान्यलक्षणापेक्षं विद्ये-
 पलक्षणमिति नातिव्याप्तिः । अथ साध्यसाधर्म्यपक्षेण साधनधिकलमनु-
 दाहरण भवतीत्युक्तं भवति । यथा नित्यः शब्दो ऽमृतत्वात्परमाणुयदिति
 तदुर्मभाषीत्यनेन साध्यधिकलं परास्तम् यथा नित्यः शब्दो मूर्तत्वात्कर्मव-
 दिति । एतेनोपयधिकलमपि परिहृतं यथा नित्यः शब्दो ऽमृतत्वात् घटयत् ।
 पञ्चम्युपादानेन च साध्यसाधर्म्यमुक्तं तदुर्मभाषित्वं यथा वचने प्रदर्शयते

तदेवोदाहरणं नान्यदिति दर्शितं भवति । प्रयोजकस्य च साध्यसाधर्म्यस्य हेतोः स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्यत्वमिति यावत् । प्रयोज्यत्वं च साध्यसाधर्म्यस्य व्यापकत्वमिति यावत् । तेन प्रदर्शितान्वयविपरीतप्रदर्शितान्वयोरनुदाहरणत्वमुक्तं भवतीति । तद्यथा अनित्यः शब्दः उत्पत्तिमत्त्वात् पटवदिति । यो यो ऽनित्यः स स उत्पत्तिमान् यथा घट इति समाख्यानिर्गचनसामर्थ्यात् सामान्यलक्षणमप्यनेन सूचितमित्याशयप्रता भाष्यकृता समाख्यानिर्गतिः कृता तां धार्मिककारो दर्शयति उदाह्रियते ऽनेनेति । चेदयति ननु चेत् । परिहरति मैष दोष इति । यचनस्य विशेषणत्वेनोपलक्षणत्वेनेत्यर्थः । अभिधीयमान इति चाभिधानोपलक्षणपरं नाभिधेयपरम् । असामानाधिकरण्यादोषस्य तावदवस्थ्यात् तद्द्रुमभावीति सूत्रावयवव्याख्यानपरं भाष्यं तस्य धर्म इत्यादि । अथ चोत्तरमिति पाठामिप्राय तदेतद्भाष्यमनुभाष्य व्याचष्टे तस्य धर्म इति । तस्य धर्मस्तद्द्रुम इति हि धर्मस्य सम्बन्धित्वेन पृथग्वचनम् । न च धर्म एव धर्मस्य नापि धर्मन्तरं धर्मस्य किं तु धर्मिण इत्यर्थः । भाष्यकारीयामनुपपत्तिमुक्त्वा धार्मिककारः स्वकीयामप्याह धर्मं च साध्य इति । अनेन हेतूदाहरणोपनयलक्षणे*व्याघात उक्तः । भाष्यं साध्यसाधर्म्यादुत्पत्तिधर्मकत्वादिने तद्भाष्ये तस्य धर्मिण इति । तद्द्रुमभावी भवतीति तदनुपपन्नं न हि कृतकत्वात् स्यात्प्रादेरनित्यत्वं भवति जायते बीजादिपाङ्कुर इत्यत उक्तं भवति विद्यते वैधर्म्योदाहरणस्य लक्षणम् ।

तद्वि-तम् (सू. ३७) ॥ अनुवृत्तेन पूरयित्वा सध्याख्यानसूत्रं पठति । साध्यवैधर्म्यादतद्द्रुमभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति । सात्मकतया साध्येन जीवच्छरीरेण वैधर्म्याद् घटादेर्दृष्टान्तस्य सात्मकत्वसाधर्म्यशिरहादिति यावत् । तस्य साध्यस्य जीवच्छरीरस्य धर्मः प्राणादिमत्त्वं तद्द्रुमः स एव भावस्तद्द्रुमभाषः सो ऽस्यास्तीति तद्द्रुमभावी न तद्द्रुमभावी अतद्द्रुमभावी प्राणादिरहितो घटादिरिति यावत् । एतदुक्तं भवति । यत्र घटादौ साध्यधर्मोभाष्यप्रयुक्तः साधनधर्मोभाषः स घटादिवैधर्म्यदृष्टान्तः तद्विषयः शब्द उदाहरणमिति । सूत्रस्यैव पाशब्दः समुच्चये वेदितव्यः । व्यतिरेकविषयत्वाद्द्वेष-

स्योदाहरणस्येति । अथ भाष्यकारेणान्वयव्यतिरेकी पूर्वसूचोदाहृतेः । अथवाप्युदा-
 हृतः साधनधर्माभावप्रयुक्तत्वं च साध्यधर्माभावस्योक्तं तत्रागुक्तम् । अन्वय-
 व्यतिरेकिणि हेतौ मत्परि वैधर्म्यं साधर्म्योदाहरणमेवोचितं तत्र तात्पर्यकत्या-
 द्वैधर्म्यप्रतीतिः । अस्तुमार्गेण सिध्यते । इत्यस्य यज्ञेण साधनयोगात् । व्याप्यव्या-
 पकभावश्च यादृशो भाष्योस्तदभाष्योस्तद्विपर्ययोः । योऽदृश्यः अन्यथा सपथे
 कदेशवर्ती न हेतुः स्यादिति मन्यमानो धार्मिककार आह उदाहरणमवी- १३८
 तहेताविति । तत्रास्माभिः सूत्रं योजयद्विहकमिति । अथाचार्यदेशीयानाम-
 भार्यमूत्रपाठदूषणं नास्माकमार्यमूत्रपाठे ऽस्तीति प्रतिविषादमिश्राचार्यदेशीयानां
 पाठमभिप्रायं आह अन्ये त्विति । आर्ये हि पाठे सामानाधिकरण्यादुद्गृह्यन्तस्या-
 र्येणस्य यदुद्गृह्येयोदाहरणेनेकं स्यात् । यदा तु दूष्यन्तस्योदाहरणमिति पाठः
 तदा नायं दोषः दूषणं चापरं यथा न दूष्यन्तस्योदाहरणेन सामानाधिकर-
 ण्यम् । एवंभाषित्वस्याप्युद्गृह्यस्य* स्वविषयवचनोपलक्षणत्वेन तु सामाना-
 धिकरण्यं दूष्यन्ते ऽपि तुल्यम् । तस्मादाप्येवमित्यति । आर्ये ऽपि पाठे परोक्तं
 दूषणमुपन्यस्यति एतस्मिन्नपीति । उपलक्षे क्लृप्तकारः एतन्नाद्वयमेवाच्छे-
 त्वे किनिना भाषीति व्युत्पन्नं तदा च तदुद्गृह्यकारित्यमर्थः । न च आचनाद्
 अन्या क्रिया संभवतीति तत्रकत्वम् । तच्च सर्वेषामयथाशानामभिप्रायमिति
 साधारणत्वाच्च यत्कथमित्यर्थः । तदेतदभ्युपगमेनैव परिहरति नापमिति ।
 अन्ये तु तदुद्गृह्यकारित्वेनद्विकल्प्य दूष्यन्तोक्त्याह अन्ये त्विति । तत्र प्रय-
 मकल्पे दूषणमाहुः तत्रदीति । नायं सूचार्थः सर्वेषामयथासाधारण्यमिति
 तस्मात् किं चिदेतत् । तदुद्गृह्यं भाषयितुं शीलमस्येति द्वितीयकल्पे दूषणमाहुः
 दृष्टिद्वयमाप इति । संभवे व्यभिचारे च विशेष्यमर्थेयद् न संभवमात्र इत्यर्थः ।
 तदेतत्परं दूषणं दृष्टिद्वयमात्रमप्य परिहरति न यत्कथमित्यति । संभ-
 वव्यभिचाराभ्यां समर्थे विशेष्यमित्यर्थः । न बहुव्रीहौ इति । अन्यथासंभवेविष-
 येष्वेवैविरास्येति सा च बहुव्रीहौ इत्येव लभ्यते इति कृतमर्थेनित्यर्थः ।
 सुदृष्टानेन चेद् अत्र व्याहृति आधायकमिति । प्रयोजनानन्तरं भाषयित्वाप्यन्त-
 र्वाचिनोति सन्तीति । अथ मुपन्यस्य इति व्याहृत्येव ऽप्यत्र दृष्टिद्वयमा-
 त्रमिति चेत् तदुद्गृह्यं तदेतस्मिन्निति । तदेवमुदाहरणस्यैवम् ।

* दृष्टिद्वयं १ सू. ३० ।

१८ पपाद्य परेषा लक्षणं दूषयितुमुपन्यस्य व्याचष्टे तथा सिद्ध इति । यथा च स एव साध्यो विशिष्टः प्रत्ययभेदाभेदित्वेनेति प्रत्ययः कारणं तदेतत्साध्यसाधनघत्व दृष्टान्तस्य बोद्धुराद्धान्ते ऽव्यापक स्यात्यादौ दृष्टान्ते कृतकत्वानित्यत्वह्युपसाध्यसाधनघत्ववैकल्यात् प्रागभावे हि स्यात्याः कृतकत्वं प्रध्वसामापरवान्नित्यता राद्धान्ते बोद्धाना न चैवमुभय स्यात्यामस्ति तस्याः स्वाभाविकरोधित्वादिति दूषयति अत्र विस्फूर्जता ऽपीति । एतेनेति । अन्यापकत्वेन निर्हरयते ऽस्मिन्ननेन चेति । निदर्शन साध्येनानुगमे हेतोः साध्याभावे च नास्तिनेति च प्रत्युक्तं कृतकत्वानित्यत्वयोः स्यात्यामसम्भवदर्शनादव्यापकत्वेन अस्मद्राद्धान्ते यथा तयोः स्यात्यादौ सम्भवः तथोक्त हेतुलक्षणसूत्रइति । भाष्ये परिहितरूपवेदनीयमिति । प्रशस्तपरिहितवेदनीयमित्यर्थः । स्वप्रतिपत्तौ व्याप्तिस्मरणानन्तरं तथा चायं न तथेति वा परामर्शं ज्ञानोत्पादाद् उदाहरणवचनस्य च व्याप्तिप्रतिपादकत्वात् परामर्शज्ञाने हेतोरूपनयस्योदाहरणपूर्वकत्वनियमाद् उदाहरणानन्तरमुपनयं लक्षयति ।

उदा-यः (सू. ३८) ॥ अपेक्षापदं माप्यकृद्वाचष्टे उदाहरणतश्च

इति । उदाहरणवशं घश्यतइति वशः घशिन उदाहरणस्य वश्य इत्यर्थः । एतदेव कर्मणो ऽभावं निष्कृष्य विष्णोति वशः सामर्थ्यं वश्येन उदाहरणस्य फले न उपनयेनाभिसंबन्ध इत्यर्थः । तथात्वात्तथात्वयोर्विषय विभजते साध्यसाधर्म्ययुक्त इति । ननु हेतोरूपसंहार उपनयो न साध्यस्य तथा चानुपपन्नं साध्यस्योपसंहार इत्यत उक्तं साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमिति उदाहरणसिद्धव्याप्तिहेतुमतया साध्यमुपसंह्रियते न स्वरूपेणेत्यर्थः । अत्राप्युदाहरणापेक्ष उपसंहार उपनय इति सामान्यलक्षणम् । तथा न तथेति चेति सामान्यलक्षणापेक्षे विशेषलक्षणे इति बोद्धव्यम् । अत्र के सिद्धाहुः हेतुवचनादेव सोदाहरणात् साध्यसिद्धेरसाधनाङ्गमुपनय इति तन्निराकर्तुमाह वार्तिककारः यथा तथेति । प्रतिविम्ब-
० । ५ नायै तदेतत् प्रश्नपूर्वकं विभजते किं पुनरिति । तदनेन व्युत्पन्नाध्युत्पन्न-
तया परेषामनिग्रतप्रतिसाधनत्वात् स्वप्रतिपत्त्यनुसारेण परे बोधयितव्य-
व्याप्तिस्मरणानन्तरोत्पन्नलिङ्गपरामर्शपूर्वकरव स्वयमनुमेयार्थप्रत्यय इति

तथैव परे बोध्यन्ते । तथा च परामर्षज्ञानहेतोरुपनयस्य सिद्धुर्मर्षवन्म् । १४० ।
 न च यथा लिङ्गपरामर्षज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधानमनुमेयज्ञानस्य तथा दधि-
 भक्षणाद्यनुविधानमपि येनातिप्रसङ्गश्चोद्येतेति । प्रयोजनान्तरमुपनयस्याह
 साध्ये वा संभव इति । चेदयति ननु चेति । यद्यपि साधनतया कृतक-
 त्वमुक्तं प्रतिज्ञानन्तरं प्रतिपन्ना साधनस्येषावेवितत्वात् तथा ऽपि तद्भासिदुं
 तत्र साधनत्वेन व्यथतिष्ठति स्वसिद्धिमाश्रित्यति सामर्थ्यादिति भावः । परि-
 हरति नोक्त इति । यत्परः शब्दः स शब्दाद्यं इति शब्दाः । साधनत्वपरस्व
 कृगकत्वादिति सामर्थ्यादाद्येषु तूदाहरणमपि न प्रोक्तव्यम् । अत्रापि
 साधनत्वसामर्थ्यादाद्येषु अत्रापि साधनत्वायोगात् तद्विद्यस्यापि प्रमेय-
 त्वादेः शब्दानित्यत्वादेः साधनत्वभ्रमेण प्रयोगो ऽसिद्धे ऽपि तुल्य चरि
 व्याधिप्रदर्शनाद्येदाहरणप्रयोगधुत्तेनोः सिद्धत्वप्रतिपादनाय उपनयस्यापि
 प्रयोग इति रमणीयम् । निगमनलक्षणाधत्तारपर भावो द्विविधस्य पुनरिति ।
 साधर्म्येण वैधर्म्येण द्विविधानामपि हेतुदाहरणोपनयानां समान निगमन-
 लक्षणमित्यर्थः ।

हेत्व-नम् (सू. ३६) ॥ तस्मादिति । हेत्वपदेशात्तद्वैतकमनित्यः
 शब्द इति प्रतिज्ञायाः पुनर्बन्धनम् । यद्यपि च सिद्धनिर्देशो निगमनं साध्यनि-
 र्देशश्च प्रतिज्ञा तथा ऽपि यस्यैव प्रतिज्ञाया साध्यत्वमासीत् तस्यैव निगमने
 सिद्धत्वमित्यवस्थावन्तमेकमाश्रित्य समानविषयतया निगमनं प्रतिज्ञेत्युपनयते
 तथा च पुनर्बन्धनमप्युपपन्नं तदेतद्व्याप्यकारो व्याचष्टे साधर्म्याक्त इति ।
 च्युत्पादयति निगम्यन्त इति । साधर्म्येवैधर्म्ययोः प्रतिज्ञातः प्रभृति निग-
 मनानां प्रयोगमाह तत्रेति । तत्र प्रथममूत्रघटेय यथाभ्यवसवेषु प्रमाणाणां
 परमन्यायं स्तोत्रं समयमाह । अवयवसमुदाये चेति । आसौपदेशस्ये-
 ति । सदेशे साम्येदमवसाधोदित्यादेरासौपदेशस्य प्रत्याखानुमानाभ्यां प्रति-
 सधानात् । कस्मात् प्रतिज्ञेशोपदेशो न भवति कृतमस्या आगमान्तर-
 विषयत्वेनेत्याह आह । अनृपेक्षेति । अनुमानं हेतुः । स्यादेतद् द्वितीयं
 सिद्धदर्शनं हेतुर्न च ननुमानं तृतीयस्योपनयविषयस्य लिङ्गदर्शनस्य तथा-
 भावादित्यत आह उदाहरण इति । उदाहरणे दृष्टान्तधर्मिणि साध्यसाध-
 नयोः प्रतिबन्धं सादृश्य सम्यग् दृष्ट्वा लिङ्गस्य प्रतीतेः । यतदुक्तं भवति

यद्यपि अयाणामपि लिङ्गदर्शनां सम्प्रतीनामनुमानत्वं तथा ऽपि तदेक-
 देशे मध्यमे ऽपि लिङ्गदर्शने समुदायोपचारादनुमानव्यपदेशहति प्रत्यक्षवि-
 यमुदाहरणं कस्माद् दृष्टेनादाहरणे प्रतिबन्धेनादृष्टसाध्यधर्मिण्यनुमेयस्य
 सिद्धेः यदि पुनर्मे मूल प्रत्यक्षमास्थीयेताव्यवस्थया नादृष्टं सिद्धोदिति भावः ।
 निगमनप्रयोजनं प्रतिपादयति सर्वेषामिति । प्रतिज्ञादीनामुपनयान्ताना-
 मेको ऽर्थः स्वभावप्रतिबद्धं लिङ्गं वा अनुमेयं वा तस्य प्रतिपत्तिः तस्यां
 सामर्थ्यप्रदर्शनेन निगमनमिति तदनेनैकार्थत्वं दर्शयति । द्विविधं हि प्रयो-
 जनं तत्रायान्तरं स्वभावप्रतिबद्धं लिङ्गप्रतीतिः परमे च साध्यप्रतीतिरिति
 संगति विभागे साक्षाद्भूत्वं दर्शयति । इतरैतरानिसंबन्ध इति । अभिसं-
 बन्धेन फलेनाकाङ्क्षामुपलक्षयति असत्यामिति । प्रथमं हि प्रतिज्ञापदं तदु-
 त्तरकालं हि साधनाकाङ्क्षायां प्रतिज्ञामाश्रित्य हेतुपदं प्रवर्तते न पुनः प्रथ-
 ममेव हेत्वपेक्षेति हेतुलक्षणे ऽस्माभिः प्रतिपादितमिति । हेतुपदविरहे
 आकाङ्क्षा दर्शयति । असति हेताविति । उदाहरणामात्रे ऽप्यपेक्षामाह
 असत्युदाहरणं । उपनयामात्रे ऽप्यपेक्षामाह उपनयं चान्तरेणेति ।
 निगमनामात्रे ऽप्यपेक्षामाह निगमनाभावे चेति । अययवानां प्रातिस्विकं
 प्रयोजनमुक्तमपि शिष्यहिततया भाष्यकारः प्रतिपादयति अपेक्षेति । पञ्चावय-
 यप्रतिपादनप्रयत्नस्य प्रयोजनं दर्शयति न चैतस्यामिति । कथं पुनः प्रक-
 मतइत्यत आह अच्यवस्याप्येति । व्यवस्थापिते न जातेरवसर इत्याह
 ष्यवस्थिते हीति । अथ के चिदाहुः निगमनमसाधनाङ्गं कथं प्रतिज्ञया
 गतार्थत्वादिनि तन्मतमपाकर्तुं धार्मिककारः सप्रयोजनं निगमनं दर्शयति
 १५ प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्येति । चतुर्भिः खल्ववयवैर्हेतास्वीणि रूपाणि द्वे वा
 प्रतिपादिते न त्वयाधिताविषयत्वासत्प्रतिपत्तित्वे । पञ्चसु वा चतुर्षु वा
 रूपेषु हेतोरधिनाभावः परिसमाप्यते तस्मादव्याधितत्वासत्प्रतिपत्तित्वहृत्पद-
 यंसमूचनाय निगमनं तद्विदमुक्तं विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थमिति । बाधने
 प्रतिपक्षे वा साध्यविषयप्रसङ्गः स्यादिति । सो ऽयं प्रतिज्ञाविषयार्थस्य अगेप-
 प्रमाणमूलावयवोपपत्तौ सत्यां प्रतिज्ञेयस्यार्थस्य सिद्धतया पुनरेवनेन निगमनेन
 प्रतिविध्यते । न च प्रतिज्ञावचनादेव तन्सिद्धिः तस्य साध्यपरत्वात् । न चा-
 न्यपरादव्यासेनान्निद्धिः हेत्वादिप्रयोगवैयर्थ्यप्रज्ञात प्रतिज्ञात एव सर्वोत्प-

संभवात् । तस्माद् रूपद्वयप्रतिपादनायै निगमनं यथा च वेद्व्यातिरिक्तमेतद्रूप-
द्वयं तद्योपपादितमस्माभिः प्रथममूचे । हेत्वाभासेषु च शेषं दर्शयिष्यामश्नि ।
यद्यस्मिन् सूत्रार्थे परस्य प्रतिज्ञायां निगमनं गतायै मन्यमानन्याप्रकाशो
भास्ति । यस्तु मन्येत न हेतोरविनाभाषविद्धिमन्तरेण सिद्धिनिर्देशो निगमनं
भवति न च पाञ्चद्वयं विना ऽविनामायसिद्धिः निगमनात् तन्मिद्धो न
सिद्धिनिर्देशो निगमनमपि तु तदपि साध्यनिर्देश एवेति तं प्रत्युपेत्य तद्वैषमि-
राधिकीर्षया परेषां चाक्षयमुपलप्यते । परेषां चाक्षयं यदपि उपनयनिगमने १४०
स्त्विति । दूषयति हृदं तावदिति । यथाश्रुति निगमनोपनयोरभेदं साध्ययति
अयंगत चाधिगेष हेतुमाह तद्धेतुत्रानोरुगमसेरैक्यं काकस्य काण्यः द्विश्रदा-
पतितम् । शङ्कते अध हेतूपनयाविति । उपलक्ष्यं चेत्स प्रतिज्ञानिगमने
इत्यपि दृष्टव्यम् । अर्थाविरोधादिति अग्निगृष्टाद्यन्त्यादित्युन्नेतयम् । तथा
च सन्न्य इति शङ्कितुरभिप्रायः । अत्रापि दोषमाह स विपक्षेति । पुनः
शङ्कते अपैरुपयोजनत्वेनेति । निराकरोति तथापीति । मिदुत्थैरुपयो-
जनत्वे माध्ये हेतोरविरोधो हेतुस्तु न प्रतिज्ञार्थादतिरिच्यतद्व्ययः ।
तद्वर्णितमिति । अन्यत्वे हेत्वर्थो ऽन्यश्चोपनयार्थ इत्येतद्वर्णितमिद्व्ययः ।
यतेनोपनयनिगमनप्रयोजनमिधानेन ये अथयथं यास्यमाहुस्तन्मनमप्यन्ता-
मित्याह । पक्षधर्मत्वैति । यत्तु परैरुपनये दूषणं विरुन्त्याभ्याश्रयि तत्ताम्यु-
पनयस्यति यदपि यथा तथेति । सर्वसामान्यत्वेने हि तद्वैय म्यात्र तु तथेति
अन्यथा शब्दस्य कृतकत्वादिति न हि यथा घटः कृतकः तथा शब्दो ऽपि
कृतकः घटगच्छयोरभेदप्रसङ्गादित्ययं । तस्मात्सामान्यप्रतिषेधे विशेषप्रतिषे-
धे च कृतकत्वसामान्य परिगिष्यते तस्य च यथातथाभाषयोरभाषात्कृतकत्वा
दित्येष स्यात् तथा च न हेतोरार्थान्तरैक उपनयः स्यादित्याह परिशेषा-
दिति । राटेतत्परेषा दूषणं निराकरोति तदप्ययुक्तमिति । यथा तथेति १४१
चाक्षयमुपमानैकद्वेगमुपमानमुपचाराद् उपमानमर्थो यस्य सो ऽयमुपमा-
नायं उपनयः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् तद्वैषम्यानं न सर्वथा साध्यसाधन-
माधमादित्य प्रवर्तते माध्ये शब्दे साधनस्य कृतकत्वस्य स्थालीगतस्य यः
सर्वथाभावः स्थानीत्याशकार्यसमशयः तमाश्रित्य न प्रवर्तते तथा च
शब्दस्यान्वोरभेदासङ्गात्ताम्ये

व्युदासेन कृतकत्वसामान्यमात्रसाधारणेन यथातथेत्युपमानोपपत्तिरित्यर्थः ।
 नन्वेवमपि कृतकत्वसामान्यमात्र शब्दे स्यात् तु यथातथाभावः तथा च
 न हेतोरतिरेक इत्युक्तमत आह कृतकत्वसामान्यं त्विति । न हि
 छातु शत्रुलेषसन्निधौ गोत्वसामान्यमात्र भवत्यपि तु विशेषसहित तथा च
 यथाभाव उपपन्न इत्यर्थः । एतेन यत्परैरूपनयस्य दृष्टान्तादभिन्नत्व घर्षित
 तदपि परास्तामित्याह गतार्थत्वादिति । अनेनोपमानसमानत्वघर्षणेन एत-
 देव विभजते यदप्युक्तमिति । व्याप्तिप्रदर्शनविषयो दृष्टान्त दृष्टव्याप्तिकस्य
 हेतौ साध्यधर्मिण्युपसहार उपनय इति महान् भेद इत्यर्थः । एतेन निगमन
 प्रतिज्ञाया समानाभिधेयत्वे ऽपि प्रतिज्ञार्थत्वेन प्रयुक्तम् । प्रतिज्ञाया साध्यपर-
 त्वाद् निगमनस्य विपरीतगङ्गानिवृत्तिपरत्वादिभिः प्रयोजनभेदसामान्यमात्रविश-
 लया एतेनेत्युक्तम् । अत्र भाष्यकारेणैकस्मिन्नन्वयव्यतिरेकियेष्व धीतायीतया
 क्ये पञ्चाशये उदाहृते तत्र कदा चिद् भ्रान्तिः स्यादेकोदाहरणतया द्वे
 अपि वाक्ये परस्परापेक्षे श्वेति तन्निराकरणायाह ते एते इति । न पुनर-
 न्यग्रि व्यतिरेकि चेत्येक वाक्यमित्यर्थः । अत्र भाष्य तर्कलक्षणावतारपरम्
 अत ऊर्ध्वमिति । उद्वेगक्रमानुसारेण ।

अवि-तर्कः (सू ४०) ॥ तर्कप्रवृत्तिक्रममाह अविज्ञाचमानत-
 प्ये ऽर्थ इति । यद्यपि सशयस्य पश्चादेव जिज्ञासा भवति तथा ऽपि जिज्ञासा-
 या परस्तादपि सशयो भवति स चात्र विवक्षित तर्कप्रवृत्त्यङ्गत्वात् तर्कस्य हि
 प्रसङ्गापरनाम्ना द्वयोः पक्षयोरेकतरनिषेधेनैकतर प्रमाणविषयतया ऽभ्यनुज्ञा
 तस्य इति विषयप्रत्यासत्त्या तर्कप्रवृत्ति प्रत्यङ्गता सशयस्येति । कारणोपपत्त्येति
 व्यापट्टे संभवत्यस्मिन्कारणं प्रमाणमिति । अत्र च कारणव्याख्यान प्रमा-
 णमिति उपपत्तिव्याख्यान संभवतीति अनुज्ञाव्याख्यानम् एवमेतन्नेतर-
 दिति । अतदुक्तं भवति । यस्मिन्विषये प्रमाणं प्रवर्तितुमुद्यत तद्विपर्ययाशङ्काया
 च तावत्प्रवर्तते न यावदनिष्टापत्त्या विपर्ययाशङ्का उपनोयते तदुपनय एव च
 स्वविषये प्रमाणसम्भव इति चोपपत्तिरिति व्याख्यायते । तथा प्रमाणस्योपपत्त्या
 इतिकर्तव्यतया प्रमाणस्याभ्यनुज्ञानस्य विशेषिते विषये प्रमाणमप्रत्यूह
 प्रवर्तते । न चोपपत्तिरेवास्तु निश्चयहेतु कृत प्रमाणेनेति धत्तव्यम् । उप-
 पत्ते स्वतन्त्राया आश्रयासिद्धतया स्वतो निश्चयायोगात् तदुपपत्तित प्रव-

मधुषहति । उदाहरणमाह निदर्शनमिति । स्वकृतस्य कर्मण* इत्यादिना भा-
 पूर्वस्य कारकमित्यन्तेन संसारे दर्शितः उत्तरेत्यादिना उपपन्न इत्यन्तेना-
 प्यर्थः । तेन संसारापवर्गाविच्छन्तो वादिप्रतिवादिनो प्रति आत्मनिस्थत्वविषयं
 प्रमाणं वर्तमानम् अनेन तर्कज्ञानगृह्यत इति प्रमाणविषयविषयाननुचेष्ट प्रमा-
 णविषयाभ्यनुज्ञा ऽनिप्रमत्ताविषयस्यैव साक्षान्नवर्तनात् । अत एव भाष्ये
 उपसंहारः † यत्र कारणमनुपपत्तमानं पर्यति तस्मानुजानातीति ।
 ननु यदि तर्क एवमेतन्नेतरदित्येवमाकारः कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तु
 तत्त्वज्ञानमेवेति देशयति कथं पुनरिति । परिहरति अनवधारणादिति ।
 पर्यायेर्निश्चयादत्यन्तभेद उक्तः भावितासिद्धिनात् । अत एव प्रसङ्गादि-
 मलादिति । प्रमाणस्य सामर्थ्यादिति तर्कस्य स्वातन्त्र्यमपाकरोति । स्यादेत-
 दिति न तर्कस्तत्त्वनिश्चयसाधनमपि तु प्रमाणमेव हन्त भोः किमर्थं तर्हि
 वादे प्रमाणतर्कसाधनेत्युक्तमित्यत आह सो ऽयं तर्क इति । व्यक्त्यभिप्रायेण
 प्रमाणातीति प्रमाणविषयविषययोगाद्वादिघटितानि प्रमाणाणि प्रतिसंज्ञान
 इत्यर्थः । वातिककारः सूत्रतात्पर्यमाह अस्येति । समानजातीयात्संशयवादेरस १४
 मानजातीयात्ते वादेर्व्यवच्छिद्यते । यद्यपि संशयजिज्ञासे अप्यविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे
 प्रवर्तते तथा ऽपि न कारयोपपत्तित इति तयोर्व्यवच्छेदः । तत्त्वं व्याचष्टे
 पथे न । समानासमानजातीयव्यवच्छिन्नमविपरीतं रूपं तत्त्वमित्यर्थः । बोद्ध-
 यति कृतः पुनरिति । न हि सामान्यज्ञानविधायकं पदमभास्तीत्यर्थः परि-
 हरति अविज्ञातेति । विशेषनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञाहेतुरित्यर्थः । विवृणोति
 अविज्ञाततत्त्व इति । समासो ऽयमिति । अवधारयति यद्विप्रहृषेति ।
 युक्तमुपपन्नं तृतीयापिपक्षेण त्वनुपपन्नमित्यर्थः । संशयवादाह विशेषहेत्व-
 भावादिति । युक्तमिति प्रतिज्ञामात्रेणोच्यते न त्वत्र हेतुरभिधीयत इत्यर्थः ।
 युक्तत्वे हेतुमाह युक्तमर्थमहणसामर्थ्यादिति । अन्यश्चेदयति अर्थम-
 हणमन्तरेणापीति । ज्ञेयेन हि ज्ञानं निरूप्यते न ज्ञाना तस्य साधारण्या-
 दिति सामर्थ्यमित्यर्थः । गूढाभिसंधिः परिहरति पूर्वमपीति । तस्याभिसंधि-
 येदमुरीकृत्य बोधयति मा भूत्समास इति । उत्तरवादाह भवत्येवेति । १४

* युक्तमिति ३ पु. पाठः । † यत्र एवाम्ने भाष्यकार उपसंहरति ३ पु. पा. ।
 ‡ दर्शनमिति ३ पु. पा. ।

नाद्याप्यनेन स्वाभिप्रायो दर्शित इति मत्वा पुनश्चोदयति अनुक्तेऽपीति ।
 उक्तपरिहारपूर्वे स्वाभिप्रायमुद्घाटयति अत्रोक्तमिति । समस्तानभिधानप्र-
 सङ्गाच्चेति स्वाभिप्रायोद्घाटनम् । एतद्रुक्तं भवति सामर्थ्यप्राप्तस्यानभिधानेति-
 प्रसङ्ग इति न सामर्थ्यमाश्रित्य लक्षणे संशयो निराकरणीय इति तन्निरा-
 करणार्थमर्थपक्षेण कर्तव्यमिति । अथ चोदयति अविज्ञाततत्त्वइति न
 यत्कथमिति* । न हि तन्त्रे ज्ञाने तत्त्वज्ञानार्थिता भवति तस्माद्भवति
 अविज्ञाततत्त्वइति भाष* । गूढाभिसंधिस्तु परिहार स्मारयति अत्र ताव-
 द्भुक्तमिति । अविदिताभिप्रायश्चोदक आह मा भूदिति । अस्तूहस्तर्क इत्ये-
 तावदेवेत्यर्थः । उत्तरवादी स्वभिप्रायमुद्घाटयति न बुद्धिधर्मैति । यद्यपि
 नास्माक राद्धान्ते शुश्रूषादयो बुद्धिगुणा बुद्धितत्त्वस्येवाभावात् तथाऽप्या-
 त्मगुणा अपि साध्याभिप्रायेण बुद्धिगुणा उक्ताः । एतद्रुक्तं भवति यदूहस्तर्क
 इत्येतावदुच्येत यद्वि धा तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इत्येतावन्मात्रं ततो विज्ञा-
 ततत्त्वेऽपि यदूहः पूर्वानुभूयपरिच्छेदात्मा जायते पुनस्तत्त्वज्ञानार्थं सो
 ऽपि तर्कः स्यात् तस्मादविज्ञाततत्त्वइति यत्कथमिति* । यद्यपि कारणो-
 पपत्तित इत्येवस्मादप्यगम्यो गम्यतएव तथा ऽपि कारणोपपत्तेरेवह्यपार्थ-
 नाविज्ञाततत्त्वपक्षेण मन्तरेण भवति । तथा हि अधिगतपरिच्छेदात्माऽप्यूहः
 कारणस्योपपत्त्या सम्भवेन जायते कारणसम्भवे कार्यस्यासत्त्वाद् न त्वसाध-
 विज्ञाततत्त्व इति ततो व्यवच्छेदः । तथा च सति प्रमाणमपि तर्कः स्यादत-
 एतं कारणोपपत्तित इति । उक्ते सति प्रयोजनानुसरणं न त्विह लाघवात्तरः
 सूत्रकारस्येति मन्तव्यम् । चोदयति पक्ष्याभिधानमिति । परिहरति न
 विभक्तिव्यत्यपादिति । यथाऽन्यत्र कणभुजः सूत्रे विप्रतिपन्नः पृच्छति
 कस्मात् । प्रश्नेकयन्तेनाह यदि व्यत्ययेने ते । परिहरति न युक्तं इति ।
 सामान्येनाधिगतस्य विशेषेण स्थापनार्थम् । नित्यत्वादयो विशेषाः समवा-
 यिनः यद्वाद्यत्त धूमादिप्रयोगिन इति । शेषं सुगमम् । देशयति ऊहः
 संशयनिर्णयान्यामिति । के चित्सिद्धान्ते कूटेशिनेऽनुमान तर्क इत्याहुः ।
 अन्ये त्वनुमानमेष गुणपक्षे विपर्ययेऽनिष्टप्रमङ्गापेक्ष तर्क इति पर्ययन्ति ।

। ८ तत्र प्रथमचोदक प्रत्याह पक्षावदिति । आक्षिप आक्षिपूहदयः न तु तर्क-

प्रत्ययस्वरूपं चेतयत इत्यर्थः । विशेषदर्शनादिति । विशेषदर्शनात्तत्रैवः १४४ ।
 प्रमाणेन भवति न तर्कणं तदनुमानमात्रत्वात् तर्कस्येत्यर्थः । चोदकं निरा-
 कृत्य सिद्धान्तैकदेशिनं निराकरोति एतेनेति । यदि संशयात्प्रच्युतो निर्णयं
 चाप्राप्तार्हास्तस्य स्वरूपं वक्तव्यमिति पृच्छति किं पुनरिति । उत्तरं भवे-
 दिति । प्रमाणविषयाभ्यनुज्ञेत्यर्थः । द्वितीयमेकदेशिनं निराकरोति धैरपीति ।
 युक्तिर्हि प्रमाणेपपत्तिस्तज्जन्मा च प्रत्ययस्तर्कं यद्य स चानुमानमिति त्वयो-
 च्यते अस्मात्प्रत्ययस्तर्क इति संज्ञाभेदमाश्रित्यर्थः । शङ्कते अयेति । निराकरोति
 अनुमानमिति । प्रमाणेपपत्त्यतिरिक्ताया युक्तेरनिरूपणाद् युक्त्यर्थो वक्तव्यः
 न ह्यपेक्षणीयमन्तरेणापेक्षा यस्या निरूपयितुमिति भावः । ननु यदेव किं
 चित्स्वविषयाधिगमे ऽनुमानमपेक्षने सैवापेक्षणीयं युक्तिरनुमानस्य भविष्यती-
 त्यत आह स्वविषयाधिगमे चेति । शङ्कते अयेति । निराकरोति एयमिति ।
 यद्युच्यते प्रत्यक्षागमापेक्षमनुमानं न वक्तव्यं युक्त्यपेक्षमिति सर्वस्यानुमानस्य
 कृयाभावे ऽप्यभिधारेण विशेषणयोगादिति भावः । पुनः शङ्कते अप्यानुमान-
 स्येति । निराकरोति तत्रापीति । एवमपि तर्कं नार्थान्तरं स्यादनुमानभेदस्य
 चेदृशस्य प्रमाणाप्यान्तर्भाव इति भावः । उक्तमर्थं प्रमाणावति भवेदिति । प्रत्य-
 यो ऽप्यधारणप्रत्ययस्येत्यर्थः । चोदयति अनुमानमिति । विषययो ऽनिरूप-
 सङ्गे व्यतिरेकी लिङ्ग तद्वागृहीतसंशयं लिङ्गिनि न प्रथमैतदिति लिङ्गनिङ्गिसंब-
 न्धस्युत्पत्तेस्तथाद् प्राणादिमन्त्यप्रसङ्गादिति यदनुमानमेवेत्यर्थः । परहरति न
 तर्कं । युक्तं व्यतिरेकिणि जीयच्छरीरे धर्मिणि प्राणादिमन्त्यस्य साधनधर्मस्य
 दयेनात्र तु यद्युत्पत्तिमानात्मा ऽभिव्यक्त संसारापवर्गापुत्रपत्त्येतामित्यथात्म-
 नि धर्मिणि साधनधर्म इत्यतिरस्ति यद्वयंनतः संस्कारोद्भेदे सति लिङ्गनिङ्गि-
 संबन्धस्युत्पत्तिर्भवेदित्यर्थः । न केवलं प्रसङ्गसाधने साध्यधर्मण्यसिद्धमपि त्यन्व-
 गत यद्य प्रसङ्गहेतुः न त्यनुमानमन्यगताद्भवेत्प्रसङ्गं तस्मादनुमानादस्य
 स्फुटो भेद इत्याह अनुमानं चेत् । मायाव्याप्यानं सौ ऽयमिति । नैतद् १४५ ।
 संशयात्स्य लक्षणमपि तु परीक्षाप्रयोजनस्य स च निर्णयो विमर्शान्तरेत्यत्र तर्क-
 महाप्रमाणानिबन्धनस्तर्कं एवेति निर्णयभेदलक्षणमिति नाज्यापकं तल्लक्षण-
 मिति दृशेयितुं भाव्यकारो निर्णयलक्षणमप्रकारणति एतस्मिंस्तर्कविषये ।

विमृ-यः (सू. ४१) ॥ अथ पक्षप्रतिपक्षयोः कर्मतया न निर्णयसाध-
नत्वमित्यनुपपन्न्या साधनोपालम्भो घाटसूचगते लक्षणोपाधिति तावेष ताव-
द्वाप्यकृद्विभजते । स्यापना साधनं प्रतिषेधः साधनस्योपालम्भः लक्ष-
णानिबन्धन एवमन्वमाह । तौ साधनोपालम्भाविति । यदाप्युपालम्भो न
प्रतिपक्षाग्रितः तथा ऽपि तदुद्देशेन प्रवृत्तस्तदाग्रित इत्युच्यते । मुख्यपदोपा-
दानोल्लङ्घनेन लाक्षणिकपदोपादानलभ्य प्रयोजनमाह व्यतिपक्ताविति ।
अथैवमहणसामर्थ्यालभ्यमेकतरनिर्णयावसानत्वमाह अनुबन्धेन प्रवर्तमाना-
विति । यतश्च य तिके स्फुटीभविव्यति । तमेव साधनोपालम्भयोः परस्परानु-
बन्ध दर्शयति तयोरन्यतरस्येति । यस्य साधनस्य वा उपालम्भस्य
वा ऽपस्यान सस्य साधनस्य वा उपालम्भस्य वा यो ऽर्थः पक्षः प्रतिपक्षो
वा तस्याप्रधारणमित्यर्थः । अथ पक्षप्रतिपक्षप्रयोगाद्वादे सशयो ऽस्तीति
घान्त्या चोदयति नैदमिति । एक इति घाटी । प्रतिज्ञातमर्थं हेतुतः
स्थापयति । द्वितीयस्य प्रतिघादिनः प्रतिषिद्धं प्रतिषेध घाटुक्तस्य हेतोर्दूष-
णमिति यावत् । उद्धरति दूषणाभाषीकरोति । द्वितीयेन तु प्रतिघादिना घाटु-
क्तस्य हेतोः स्यापनाहेतुत्वं प्रतिषिध्यते तस्यैव घादिनः प्रतिघाटुक्तदूषण
प्रतिषेधहेतुरथ प्रतिघादिनैवोद्धृयते स घादिने वा प्रतिघादिने वा हेतु-
रुपोपालम्भरथ नियतते तस्मिन्नियते यो ऽघतिष्ठते एकस्तेनार्थनिर्णयो न
द्वाभ्या तस्माद्युक्त पक्षप्रतिपक्षाभ्यामिति । न तावत्सशयविषये निर्णये वादि-
प्रतिघादिनौ स्तः तयोर्निश्चितयोरेव प्रवृत्तेः । अभ्युपेत्य परिहरति उभाभ्या-
मिति । घादिनः साधनस्य समग्र प्रतिघादिन उपालम्भस्यासमग्रः एव *प्रति-
घादिनः साधनस्य समग्रो घादिन उपालम्भस्यासमग्र इति । विमृश्येति वि-
मर्शं कृत्येति । अनुपादेयो ऽपि विमर्शः कार्यत्वात्कृतिव्याप्य उक्तः । विमृश्ये-
तिपदोपादानस्य प्रयोजनमाह सो ऽयमिति । अवद्योत्य नियमेन विषयी-
कृत्येत्यत्रे । एकधर्मिस्ययोरित्यस्य व्यतिरेकमाह यथा क्रियेति । विरुद्धयो-
रित्यस्य कालभेदेन व्यतिरेकमाह एकधर्मिस्ययोरचेति । न निर्णयमात्रस्येद
लक्षणमपि तु परीक्षाविषयमेत्याह न चायं निर्णयइति । अर्थावधारणं
निर्णय इति एतावन्मात्रं लक्षणम् इन्द्रियाद्येसन्निकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षे भवतीति

येषां । हृदि व्यवस्थितमभ्युपगममुद्घाटयति वादे शास्त्रे चेति । न हि
 'क्योतिष्ठामादीनां स्वर्गादिसंबन्धनिर्णये आगमेन कर्तव्ये विमर्षेऽस्ति नापि
 वादजल्पवितण्डासु विमर्षे निरिक्तगोरेव पाटिनोस्ताव प्रवृत्तेरित्यर्थः ।
 धार्मिक संबन्धोऽर्षरच पूर्ववत् । संबन्ध उद्देशक्रमेण तर्कानन्तर्यलक्षणः १४५
 अर्थश्च प्रयोजनम् । समानासमानजातीयव्यापृतिरित्यर्थः । शेष भाष्यव्याख्या-
 नेन गतम्* । ननु भवतु पक्षश्चलक्षितस्य साधनस्य निर्णयं प्रति कारणत्वं
 प्रतिपक्षलक्षितस्य तु तद्रूपस्य न साक्षात्साधकत्वमित्यत आह पक्षारुचे-
 ति । हेतुत्वं पारंपर्येत्यर्थः । पक्षप्रतिपक्षाभ्यामिते । साधनद्रूपत्वाभ्यामि-
 त्यर्थः । लक्षणमाचिविष्णुर्विकल्पयति क पुनरयमिति । अथ पक्षप्रतिपक्षा-
 भ्यामेवेति प्रथमः कल्पः । तदा हि यत्त यथकारकरण ततोऽन्यथावधारणमिति
 निर्णये नियमो भवेत् । निर्णय एवेति द्वितीयः कल्पः । तदा हि पक्षप्रतिपक्षा-
 भ्यामित्यत्र नियमः । विमृश्येवेति तृतीयः तदाऽपि निर्णये नियमः । तत्र
 प्रथमं कल्पमाक्षिपति यदि विमृश्येति । एतस्मिन्काले कल्पे निर्णयः पक्ष-
 प्रतिपक्षविमर्षातिलङ्घनेनान्यत्र न प्रवर्तत इति प्रत्यक्षं प्रमाणं निर्णयफलं न
 स्यात् । न हि तत्र पक्षप्रतिपक्षो नापि विमर्षे इति प्रत्यक्षलक्षणं प्राप्यते
 इत्यर्थः । तृतीयकल्पमाक्षिपति एतेनेति । व्याघातेनेत्यर्थः । द्वितीयकल्पे दूष-
 यमाह अथ पक्षेति । तदा निर्णयस्यानियमात् पक्षप्रतिपक्षौ तदभावश्चेति
 तद्रुमयं तदाश्रय. निर्णयः प्राप्नोति तथा चाव्यापकं लक्षणमित्यर्थः । प्रथमं
 कल्पमालप्य समाधत्ते तर्कविषय इति । न निर्णयमात्रस्येदं लक्षणमपि तु
 निर्णयविशेषस्येत्यर्थः । निर्णय इति । निर्णयमात्रमित्यर्थः । अथ निर्णयस्य
 किमिति । निर्णयसामान्यस्येत्यर्थः † । एकशरच प्रमाणैरिति । प्रत्यक्षादिभिः
 बह्वक्ष्य प्रमाणैरिति । साधनद्रूपत्वसमाधानैरित्यर्थः । पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव वादे
 निर्णयो न तु विमर्षेः शास्त्रे तु निर्णय एव न तु शास्त्रातिरिक्तं साधना-
 न्तरमाश्रीयतरत्यर्थः । पक्षप्रतिपक्षशब्दाभ्यामिते । लक्षणायां हि येन
 हि लक्ष्यते तदवच्छेदकतया तदापि बुद्धो सन्नधीयते तत्रश्च तेन नियमो
 भवति लक्षणमात्रस्य यथा गङ्गां घोष इति गङ्गासंबन्धेव तीरं घोषेणान्धी-
 यते न त्वकूपारतीरमपीति । चोदयति अर्थेति । परिहरति न नेति । अर्थग्रहणे १४६ ।

* व्याख्यातमिति ३ पु. पा. ।

† निर्णयमात्रस्येत्यर्थ इति ३ पु. पा. ।

क्रियमाणे काल्पनिकत्वं प्रतिपिध्यते न चाकल्पित विहृदुधर्मवदित्येकतर-
 १ निर्णयः । नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामित्यादि चोद्यभाष्यं व्याचष्टे पक्षप्रति-
 पक्षाभ्यामिति । उभाभ्यामिति । परिहारभाष्यं व्याचष्टे उभाभ्यामेवेत्या-
 हेति । पृच्छति एतस्मिन्निति । प्रथमं साधनं द्वितीयं दूषणं तृतीयं समाधा-
 नम् । उत्तरं सर्वत्र कदा चित्प्रथमे कदा चिद् द्वितीये कदा चित्तृतीये इत्य-
 र्थः । अथश्च तु तृतीय इत्याह अथ वेति । उभयत्र कल्पे प्रश्न कथमिति ।
 उत्तरम् एकस्तावदिति । निर्णयेऽनुमानमेवेति केचित् । तथा हि तृतीय-
 लिङ्गदर्शनं प्रत्यक्षफल निर्णयस्तदेव चानुमानमते । निर्णयेऽनुमानादतिरि-
 च्यतइत्यर्थः । परिहरति न लिङ्गलिङ्गीति । यदि निर्णयमात्रमनुमानमुच्येत
 न तदा तस्य सर्वस्य लिङ्गलिङ्गिसमन्धस्युत्पत्त्येवमित्यमिति । यदि तु लिङ्गपर-
 मर्शो निर्णयस्तस्य चास्ति लिङ्गसबन्धापेक्षित्वमिति तथाह प्रमाणफल-
 त्वात् । सामान्यव्याप्तेः या विशेषः सामान्यवृत्तौ निवर्तते शिशपात्यमेष
 वृक्षत्वनिवृत्तौ न च फले प्रमितिरूपे निर्णये प्रमाणकरणस्य फले नास्तीति
 नानुमानत्वं तद्विशेष इत्यर्थः । इतरश्चानुमानात्निर्णयो भिद्यतरस्याह
 निर्णयः स्वविषयश्चेति । न हि निर्णयो निर्णयत्वेन प्रतिपत्त्यनुबन्धिभू-
 ताद्विषयादन्यथानुमानं तु तत्र चान्यत्र च यथाऽनुमेयोऽग्निरेव हेत्वा-
 दिभिः परिच्छिद्यते अग्निज्ञानेनानुमानेन यदा तु धूमज्ञानेनाग्निरनुमीयते
 तदाऽन्यथेति गमयितव्यं शेषमतिरोहितम् ।

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिधिरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां
 प्रथमस्याध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

नितान्तादक्षिणश्लक्ष्णाधियो गृह्णन्त्यमत्स्वराः ।

वाचस्पतिगिरामच तन्त्वानि विबुधा एव ॥

उद्वेशकमप्राप्त घाटलक्षणसूत्रमवतारयितुं भाष्यं तिस्रः कथा भवन्तीति तदयुक्तम् । घृह्णन्कथादीनां निवृत्तु कथास्वनन्तर्भाषात् । न च सामान्यलक्षणमिधानमन्तरेण विशेषलक्षणावतारे* इति वादादयश्च कथाविशेषा इत्यत्र आह वार्तिककारः, तिस्रः कथा भवन्तीति । नार्थं कथामाचनियमो १४८ येन घृह्णन्कथादीनामकथात्वं स्याद् अपि तु यन्नानाप्रयत्नके विचारे घञति तद्विचारवस्तु विचारविषया वाक्यसंदृब्धिः कथेति यावत् । तस्यां कथायामेव नियमस्तिन्न श्येति । तथा च नानाप्रयत्नकविचारविषया वाक्यसंदृब्धिः कथेति सामान्यलक्षणम् । पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इति सूत्रावयवेन सूचितमित्येतदप्यथादुक्तं भवतीति द्रष्टव्यम् । यद्वस्तु विचार्यतइत्यर्थमिधानमात्रं न तु विचारवस्त्वित्यस्य विषरणम् । वादादिव्यधिकारिणः पुस्तानाह तत्र गुर्वादिभिरिति । घाटलक्षणस्यानन्तर्यं हेतुमाह तत्र यथोद्देशमिति । सूत्रमिति । सामान्यलक्षणमप्यनेन सूच्यतइत्युक्तं भवति । एकाधिकरणस्यावित्यादिभाष्यं प्रश्नपूर्वकं व्यावष्टे काविति । वस्तुधर्माविति विभजते वस्तुधर्माविति । धर्मशब्दो विशेषे तदनवसायाद्वस्तुनः सामान्यतेः इवसाय उक्तो भवति । तदिदमाह वस्तुनः सामान्येनेति । अविच्छेदावयवं न विचारं प्रयोजयत इत्यर्थः । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भपदस्य सामर्थ्यमाह अस्येति । अनेन तस्य विशेषणमित्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । यद्यपि चित्तशंकायामपि पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे इति तथा इति प्रतिपक्षसाधनं नास्ति तस्याः साधनहीनत्वात् । यद्यपि च जल्पे अपि पक्षप्रतिपक्षसाधनमस्ति तथा इति न प्रमाणमूलैरवयवैस्तर्केण च साधनोपालम्भाविति जल्पवितण्वाभ्यां प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भग्रहणेन व्यञ्छेदः । यथा चेततयोपरिष्ठादुपपादयिष्यते । आक्षिपति कथं पुनस्तर्कणेति । समाधते न द्रूम इति । तर्कस्येति कर्तव्यतारूपस्य प्रमाणानुयाहकतया प्रमाणमूला अयथास्तर्कमूला अपि भवन्ति तथा च तर्कस्यापि साधनोपालम्भहेतुमावः सिद्धो भवतीत्यर्थः । विकल्प्याक्षिपति साधनमु- १५० । पालम्भश्चाक्षिपति । परं प्रति हि सिद्धुपलब्धी विशन्ति न च ते प्रमा-

यत्कर्त्तव्यं तयोः स्वप्रतिपत्तिहेतुत्वात् । अथयथार्थस्याथयथशब्दार्थस्येत्यर्थः ।
 २ उभयथा ऽभिमतत्वे ऽपि करणसाधनपक्षं कुक्षीकृत्य तावत्समाधते नान्या-
 र्थत्वादिति । अन्यप्रयोजनत्वादित्यर्थः । यदा तु साधनसाधने तदा पृच्छति
 अपथैताविति । विप्रतिपन्नस्य प्रश्नः न प्रतिपक्षविषय उपात्मो नापि तत्सा-
 धनविषयः तयोर्वस्तुनो । स्वकारणादुत्पन्नयोः सदा तद्रूपत्वेन पुरुषधर्मोपाल-
 म्भानात्पदत्वादित्यालोपार्थः । समाधते इवमेतदिति । धर्मो धर्मविशिष्टः
 पक्षः प्रतिपक्षो वा कर्म तस्य विषय तस्य धर्मिणो वास्तवं तादृशत्वमतादृशत्व
 वा करणस्य तु कर्मैव विषयः । तत्र कर्मकरणे समर्थे एव नासमर्थे । अन्यविषये
 तु पुरुषस्ते निमुञ्जानो ऽसमर्थोऽकरोति । सो ऽयं पुरुषस्यापराधो न कर्मक-
 रणयोः । यथा ऽऽकाशे निशातमसि व्यापारयतः पुरुषस्यापराधो नाकाशस्य
 शब्दे समर्थस्यासेर्वा निशातस्य दाहनि समर्थस्य । तस्मादौपचारिकः साधन-
 स्योपालम्भो न मुख्यः मुख्यस्येव पुरुषस्य घटनद्वारेण तद्भाव्यते पुरुषस्येति
 घटनउपपद्यते न तु पक्ष पक्षद्वारेणानुद्भावनादिति सिद्धम् । यथा ऽयमर्थः
 सूत्रपदेभ्यो लभ्यते तथा प्रश्नपूर्वकं दर्शयति कथं पुनरिति । यदुक्तं प्रमाण-
 तर्कसाधनोपालम्भयद्वयं वादस्य जल्पवितण्डाभ्यां विशेषणार्थमिति तत्र
 प्रकारं पृच्छति अपथैति* । प्रष्टेवाह नन्विदमपीति । उत्तरं न समानमिति ।
 नियममाह प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ एव वादः । यथकारेण च्छलादि-
 साधनोपालम्भत्व वादस्य व्यर्थच्छिद्यते तथा च जल्पवितण्डाभ्यां व्य-
 च्छेदः । एतदुक्तं भवति तर्कानुगृहीतप्रमाणमूला अथयथाः परमार्थतो भवन्तु
 मा मुश्नन् वादिप्रतिपादिनोऽस्त्यभिप्रायो भवति प्रमाणमूला अवयवा इति ।
 यथावतैव प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भता वादस्य योत्तरागकथात्वेन तत्त्व-
 निर्णयसाधनत्वात् । जल्पवितण्डयोस्त्यप्रमाणमूलस्य विदुषा ऽपि प्रतिवा-
 दिना च्छलादिभिः प्रत्ययस्येयमेकान्तपराजयाद्वरं सशयोस्त्वतीच्छता
 सिगोपुणा । यथा चास्य शास्त्रे ध्युत्पादन नासदृशं यथा चैवमाचारस्तथा
 जल्पलक्षणे वक्ष्यामः । जल्पे निग्रहस्यानविनियोगादिति भाष्यं तदनुप-
 पन्नम् । उपालम्भयद्वयादेव वादे ऽपि नियहस्यानस्य लब्धत्वादित्यत आह
 वार्तिककारः अज्ञातातीति । असत्युपालम्भयद्वयइत्यर्थः । चोदयति सम-

स्तेति । *यद्युपालम्भग्रहणस्य निग्रहस्यानभिधानं प्रयोजनं ह्यन भो न जल्पा-
 द्वादस्य विशेषः कृतं चोत्तराभ्यां पदाभ्यामित्यर्थः । परिहरति नोत्तमयोरिति ।
 नियमः परिषंख्या तदनेन कस्य चिदनुज्ञानार्थमिति भाष्यं व्याख्यातम् ।
 सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यत्र भाष्यव्याख्यामुपन्यस्य दूषयति सिद्धान्ताविरुद्ध १५१ ।
 इत्यनेन किलेति । भाष्यमते दूषिते पृष्ठा स्वमतेन व्याचष्टे अथ किमिदं
 पदमिति । पृच्छति कस्मात्पुनरिति । उत्तरं शुर्वादिभिरिति । न खल्व-
 प्रतिभाद्युद्भावनं तत्त्वप्रतिपत्तासुषुज्यते अधिकं तु न यद्यपि तत्त्वप्रतिपत्तिं
 साक्षाद्वाहन्ति तथा ऽपि तत्प्रयोजनानुसरणे परः प्रतिपत्ता समाकुञ्चित-
 बुद्धिः न तत्त्वं प्रतिपत्तुमर्हतीत्यधिकस्यापि तत्त्वप्रतिपत्तिविघातहेतुत्वमिति ।
 तत्त्वबुभुत्सुरिति जिगीषुतां निराकरोति । न हि शुर्वादिभिर्निर्गोषासंभवः ।
 त्रिविधं फलमिति । अनधिगततत्त्वावबोधः सशयनिवृत्तिरध्यवसिताभ्यनु-
 ज्ञानमिति फलानि त्रीणि । प्रतिद्वन्द्विनि तु न घादे ऽपि तु जल्पवितण्डे । चोद-
 यति प्रमायतर्कैति । पारमार्थिकार्तार्कसहिततात्प्रमाणादेकस्मिन्विषये साधनो-
 पालम्भयोः संभवे विरुद्धधर्मलिङ्गितमेकदा घस्तु प्रसज्यतइत्यर्थः । परि-
 हरति नैष दोष इति । घादे ऽभिप्राये नियम्यते घाटिप्रतिघादिनोः प्रमा-
 यिकधिया साधनोपालम्भो साभ्यां प्रयोक्तव्यो नाप्रमायिकधिया जल्पवित-
 ण्डयोरिव न पुनर्वस्तु नियम्यतइति तथा च घादे बुद्धिपूर्वै कलादिप्रयोगे
 तदुद्भावनमपि संभवति तावदेव चोद्भाव्य साधस्यनुद्भाविते तत्त्वप्रतिपत्तिव्या-
 घातः यस्मिंस्त्वनुद्भाविते ऽपि न तत्त्वप्रतिपत्तेर्व्याघातः तत्र प्रयुक्तमपि नोद्भा-
 वनीयम् । एतच्च पञ्चमे अध्याये निपुणतरमुपपादयिष्यते । साधनोक्तं प्रकारं
 दूषणे ऽप्यतिदिशति दूषणमप्येवम् । पूर्वस्मिन्प्रयोजने स्थिते भाष्यकारः प्रयो- १५१ ।
 जनान्तरमन्वादिनेति अक्षयवैष्विति । न हि पञ्चाशयवोपपन्नं प्रमाणं तदनु-
 याहकं च तर्कमन्तरेण भवतीति पञ्चाशयवोपपन्नादेव प्रमायतर्कप्रतिलम्भे साध-
 नोपालम्भयोर्व्यतिपद्गुणापनायावश्यं साधनोपालम्भग्रहणं तावत्कर्तव्यमन्य-
 येकः सुस्थानस्थितः एव शब्दस्यानित्यत्वं प्रति पञ्चाशयवोपपन्नं चाक्षयं प्रयुक्ते
 अपरो ऽपि तादृशः शब्दनित्यतां प्रति तादृशमेव चाक्षयं प्रयुक्तइति सो ऽपि

* सु पा. पु अत्र कश्चिददंशस्तुटितः सित प्रतीकपञ्चकं न भव्यते ।

† अस्यानस्थित इति २ सु पा. ।

घादः प्रसज्येत । साधनोपालम्भविशेषणाय च प्रमाणतर्कग्रहणं कर्तव्यमिति
 भावः । प्रयोजनान्तरमन्वाचिनोति अन्तरेणापि चेति । घादः पञ्चावयवोप-
 पन्न इत्येकः कल्पः प्रमाणतर्कोपमाधनोपालम्भ* इति द्वितीय इत्यर्थः । प्रयो-
 जनान्तरमन्वाचिनोति छलजातीति । यिनिग्रहो जल्पो मा विज्ञायि
 घादगतनिग्रहस्थानरहितो मा विज्ञायीत्यर्थः । तद्विज्ञाने कौटुशो ऽर्थो भव-
 तीत्यत आह छलजातिनिग्रहस्थानेति । घादगतो निग्रहो न जल्पे
 जल्पगतश्च निग्रहो न घादइति मा विज्ञायि श्यते हि घादगतो निग्रहो
 जल्पे सो ऽयमिष्टो ऽर्थो मन्याधिक्यात् प्रमाणतर्कग्रहणाल्लभ्यतइत्यर्थः ।
 तदेवं स्वामिमत्त घादलक्षणं व्याख्याय सौबन्धवं लक्षणं दूषयितुमुपन्य-
 २० स्यति अपरे त्विति । स्वपक्षस्य सिद्धिः परपक्षस्य चासिद्धिः तदर्थं पक्षं
 घाद इत्यर्थः । दूषयति अत्र चेति । प्रथमं हेतुं विभजते एताविति ।
 पूर्वः पक्षो ऽयुक्तः पक्ष उतरस्तु युक्त इत्यर्थः । एकस्य वाशब्दस्य धर्मिणो
 ऽनेकनित्यानित्यविशेषणामिसंबन्धिनः पुरुषामिसन्धिभेदादनेकशब्दामिधानं
 स्वपरशब्दाभिधानमित्यर्थः । तदेव चिन्त्यते किं तत्स्वीकरणमिति न
 साधदुमिधनादिविषय स्वोचितार्थक्रियासु यथेष्टविनियोगयोग्यत्वं स्वत्वमर्ज-
 नापादितमनित्यत्वादिना प्रतिज्ञाते शब्दादौ संबधतीत्यर्थः । चेदयति
 ममेति प्रत्ययोत्पत्तिकारणत्वं स्वत्वमकारणमस्वत्वमिति । दूषयति निर्दिष्ट
 इति । यथेष्टविनियोगयोग्यमेव ममेतिप्रत्ययकारणं नान्यत् । न चेतन्नित्य-
 त्वादिना प्रतिज्ञाते शब्दे ऽस्ति शास्त्रकारस्येत्यर्थः । अपि चोपकारकत्वेन व्याप्तं
 स्वत्व गोघटादिषु तथा दर्शनात् पञ्चान्विधर्तमानमुपकारकत्वं स्वत्वमपि स्व-
 व्याप्यं निवर्तयति वृक्षत्वमिव शिंशपात्वमित्याह यच्च यस्येति । द्वितीयं कल्प-
 माङ्गुते साधनीयेति । निराकरोति अहो शब्दार्थेति । विशेष्यपदादन-
 तिरिक्तार्थे विशेषणपदमित्यर्थः । अपि चेद विशेषणपदं सामान्यतः प्रसृतं
 विशेष्ये ऽवस्थापयति न वा अवस्थापयति चेद् न साधनीयमाचार्यता स्व-
 शब्दस्य न चेद्विशेषणं व्यर्थमित्याह व्यवच्छेदार्थेमिति । ननु च विशेष्य-
 शब्दो विशेषणयोगाद्विशेष्ये धर्तमानो ऽपि सामान्यशब्द एव ततश्च यक्रोति
 १९ समानमये यत्कृमिति देशयति सामान्यशब्दा अपीति । परिहरति न ते

सामान्यशब्दा इति । अपि च साधनीयः एवे इति विरुद्धोपदर्शनेन स्फुटा १५२ ।
 प्रतीतिर्भवतीति अयुक्तप्रतिपादनाद्यै युक्तस्याप्युपन्यास इति । यदि न पक्षेण
 दूषणं सबध्यते कस्तर्हि तस्य विषय इति शङ्कते अथ दूषणस्येति ।
 उत्तरम् कस्य चिदिति । उत्तरदोषो ज्ञात्युद्गाधनम् । आक्षिप्यन्तइत्याक्षेपाः
 के ते भाषाः अप्रतिभाविक्षेपादयः नैते स्वपरपक्षाभ्यां^१ सबध्यन्ते नापि
 स्थापनयेति । चोदयति सत्यमिति । परिहरति उपचरितेति । नर्त
 प्रयोजनादिष्टं मुख्यशब्दाद्यैलङ्घनमिति गाथा भवतामित्यर्थः । अपि चोपधा-
 रश्चेत्तद्विषये धरमेव क्रियता लक्षण लाघवायेत्याह यदि चेते । शङ्कते अप्येति ।
 निराकरोति स्वरूपइति । मुख्यत इत्यर्थः । चोदयति स्थापनयापीति ।
 परिहरति न दोषेति । ननु न दूषणमात्रं सबध्यते अक्षिप्तमिति च
 दूषणमात्रमिधानं तत्कुतो विशेषप्रतिलम्भ इत्यत आह सामान्याभिधा-
 नेपीति । तृतीयं कल्पं दूषयितुमुपन्यस्यति स्वपरशब्दाविति । एतदपि
 सूचान्तरेण* दूषयति न युक्तमेतदपीति । ते साधनदूषणैः स्वपरशब्दाः
 सबध्यन्तइति सूत्रे हि नियमेन स्वपक्षे साधन परपक्षे दूषणमुक्त तथा चोत्तर-
 पक्षो दूषणीय एवेति उत्तरपक्षवादिना ऽपि दूषणीयम् । यद्य पूर्वपक्षोपि
 साधनीय एवेति उत्तरपक्षवादिना ऽपि साधनीयो न दूषणीयः स्यादित्यर्थः ।
 अपि चायुक्तस्य पूर्वस्य पक्षस्य साधन युक्तस्य चोत्तरपक्षस्य दूषणमिति विप-
 रीतप्रसङ्ग इत्याह स्वपक्षश्चोत्तरपक्षवादिनः पूर्वपक्षादयुक्तपक्षादन्यो
 युक्त इत्यर्थः । न पदार्थो नावयवार्थ इत्यर्थः । एतेन सूचान्तरनिय-
 ममिधानव्याघातेनेत्यर्थः । व्याख्याता निराकार्यत्वेन यद्य कल्प्य दूषयि-
 तुमुपन्यस्यति एक एवायमिति । दूषयति युक्तमेतत् । एकस्यानेक विशेष-
 यणम् । द्वितीयं हेतुमुपन्यस्त व्याख्यातु स्मारयति समासेति । न केवल
 विशेष्यात्पृथक् स्वार्थो विशेषण नावधार्यते अपि त्वन्यस्मादपि न भिद्य-
 तइत्याशयवधानाह भेदाच्चेति । चोदयति असत्यपि भेदइति । न केवलं
 पत्युर्विशेष्यात्त्वेना न भिद्यते ऽपि तु ततो ऽन्येभ्यो ऽपि छास्त्रिकाश्रीयर-
 थपदातिभ्य इति यद्य पानकमपि न केवलं तदङ्गेभ्यो जीरकादिभ्यो
 ऽपि त्वन्येभ्यो ऽपि फलसलिलादिभ्य इति । परिहरति तच्च नैति । उक्त १५४ ।

१ प्रसृत्य शङ्कते अप्य मन्यसे स्वार्थ इति । उक्तस्मारणेन निराकरोति तन्नेति । एतेन कर्मधारयबहुव्रीही अपीत्याह एतेनेति । अपि च स्व. पक्षे यस्य साधयितुः स तथोक्त तथा च साधयितृविषय स्यादित्याह साधयितृविषयं चेति । ननु भा भूयद्येष्टशिनियोगयोग्यार्थता स्वच्छन्दस्य साधनोपाधेता तु भविष्यति तथा च समासोपपत्तिरिति चोदयति ननु चेति । षष्ठ्यसमासपक्षोक्त दोष स्मारयति न संभवतीति । अपि च "सावात्स्वपक्षस्य भेदे सूचान्तरव्याघाते ऽभेदे वा एतस्य व्याघात इत्याह विरोधाच्चेति । अपि च वाक्यसमासयो समासो लघवान् लाघवादित्याह आस्तां तावदिति । न ह्यर्थ समर्थः समास इति । सिद्धसिद्धयमित्यय समासः स्वपक्षपरपक्षयोः प्रत्येक न सवन्धार्ये इत्यर्थात् कस्य चित्सिद्धिः कस्य चिदसिद्धिरित्यर्थः । परिहरति यद्यसामर्थ्यात् समासः सिद्धसिद्धयमिति । समासे ऽपि तर्हीति । स्वपक्षपरपक्षसिद्धसिद्धयमिति समासे ऽपीत्यर्थे । एकवचनबहुवचनप्रसङ्गेऽपि नास्त्यसामर्थ्यादिति चोदयसमाधानाभ्या दर्शयति एकवचनेति । अनित्यत्वे ऽपि समासविधे समास एव विग्रहाध्यायानिति चोदयसमाधानाभ्या दर्शयति अनित्य इति । भवतु गौरवमपि को दोष इत्यत आह अनुगत्यर्थं चेति । लघुनेोपायेनाशुसिद्धौ गुर्वभिधानमनर्थक यथा ऽऽहु अक्ले चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वत व्रजेत् । इष्टस्यार्थस्य सिद्धौ को विद्वान् पत्रमाचरेद् इति । अनर्थकप्रयोगरचानपेक्षित. विष्णेरिति तेषामणसनान्न शास्त्र स्यात् तद्विदमुक्त शास्त्रत्वेनेति । सिद्धसिद्धयमित्येतदपि दूषयति सिद्धसिद्धयर्थमित्येतदपि न युक्तमिति । तन्न तावदिति । तदिति तयोर्मेव इत्यर्थं । अधिकरणप्रत्यायनमिति । प्राश्निकप्रत्यायनमित्यर्थं । कुतो व्याहृतमित्यत आह पे चैते इति । वा यस्मादर्थे अधिकरणे वर्तते पक्षस्येति व्याहृतमित्यर्थं । चोदयति नायमिति । सिद्धिर्ज्ञान तस्य पक्षे विषय आश्रयास्तु प्राश्निका इत्यर्थः । विकल्प्य दूषयति न युक्तमेतदिति । न तावज् ज्ञान पक्षविषय प्राश्निकाधिकरण्य चेति बोद्धराद्धान्ते समर्थति ज्ञानस्यानाधारत्वात् । विषयविषयभावस्यातास्विकृत्वात् ।

१ । ८ तस्मादन्या सिद्धि तषेदमुपतिष्ठते किं तर्हीति । सिद्धियोगात्सिद्धुः पक्षो

भवति प्रमाणयोगश्च सिद्धिः सैवाद्येस्य तथा तस्यास्तु प्राश्निकानां प्रतीति-
 म्भवति तस्मान्न प्राश्निकप्रतीतिः पक्षस्यासिद्धिरिति विरोधः । यस्मात्सोऽर्थे-
 स्तथा भवति तस्मात्तथाभावादधिकरणप्रत्यायनं भवतीति । द्वितीयं कल्पमा-
 शङ्कते अथासिद्धइति । यावत्पक्षविषय साधनं न प्रयुज्यते तावदधिकरणप्र- १५७
 त्यायनं ततः साधनप्रयोगात् प्राग्धिकरणप्रत्यायनमस्तीति वादवैषम्यं सा-
 धनदूषणप्रयोगे । अनर्थकः । दूषणान्तरमाह पक्षस्येति । न प्रयोजनमन्तरेणे-
 दानीतनानामस्मदादीनां मुख्यार्थशब्दस्यातिक्रमे । स्वाचकपदप्रयोगेण लभ्यते
 इत्यर्थः । यथा ऽऽहुः अस्मदाद्यते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामहे
 इति । स्यादेतत् । मञ्जुस्याः क्रोशन्तीति वक्तव्ये विना ऽपि प्रयोजनं मञ्जाः
 क्रोशन्तीत्युपचारो दृष्ट इत्यत आह अपि तु प्रमाणासंभवेनेति । प्रमा-
 णासंभवेनापि त्विति योजना । नन्विहापि विना ऽपि प्रयोजनं प्रमा-
 णासंभवमावेणोपचारो मञ्जाः क्रोशन्तीतिषट्पक्षविषयतीत्यत आह लोकप्र-
 युक्तशब्दार्थवद्दुपचारो ऽपि लौकिको न प्रयोजनाभावेन शक्यो ऽप्यदितु न
 लोकः पर्यनुयोज्यो यतः इदानीं तु न अस्मदादिप्रयोगः प्रयोजनाभावेन शक्यः
 पर्यनुयोज्यमित्याशयेनाह न चेदं लौकिकमिति । अपरे त्विति । न दूषण-
 विषयत्वमसिद्धिर्येन न पक्षेऽपि संबध्येतापि त्वज्ञानं तत्र पक्षविषयमेवेति न मु-
 ख्यार्थलङ्घनमित्यर्थः । अत्रापि पूर्वोक्तं प्रसङ्गमाह तद्यदीति । तस्मात्पक्षस्येती-
 च्छता सिद्ध्यासिद्धिज्ञानाज्ञाने पक्षधर्मविषयाभ्युपगन्तव्ये यतस्तयोः पक्षधर्मत्या-
 देतद्व्यति सिद्धः पक्षो ऽसिद्धः पक्ष इति । अस्तु तर्ह्येवमित्यत आह एवं
 सतीति । न द्रष्टाधारता ज्ञानस्य विषयता च योऽद्वैताद्वान्ते संभवतीति भावः ।
 शङ्कते अथ मा भूदिति । अस्ति अलयालयज्ञान यदुपाश्रित्यापि प्रशृतज्ञा-
 नानि जायन्ते । तस्मादालयप्रत्ययो द्रष्टा तत्स्ये यद्य निष्ठसिद्धौ । ननु पक्षस्य
 तद्विषयत्वात्तस्यापीति चेत् कः पुनरयं विषयमापः । तत्कारणत्वमिति चेत्
 चक्षुरादीनामपि ज्ञानकारणानां विषयत्वप्रसङ्गः । असत्तत्वाकारणस्याविषयत्व-
 प्रसङ्गः । ज्ञानप्रकारणत्वं विषयत्वमिति चेद् । न ज्ञानेनार्थे प्रकाशाजननात्
 तस्माज् ज्ञानस्य तदसमवायिनः तदविषयस्य दृष्टस्यतीवेति सिद्धम् । निराकरोति
 तथा ऽपीति । पुनः शङ्कते अथ तथा ते इति । प्रमाणयोग इत्यर्थः । निरा-
 करोति तथा ऽपीति । तस्य जिज्ञासुः पृच्छति के पुनरते इति । मुद्दुद्वाये १५८ ।

नोनरमाह धस्तु धर्माविति । यद्यपि प्रमाणयोगयोगो प्रमेयस्य प्रमातुश्च साध
 नासन्नन्धे कर्तृत्यानुपपत्ते तथा ऽपि प्रमेयस्य प्राधान्यात्तत्रैवामिधानप्रत्ययाविति
 प्रमेयधर्माद्युच्येते व्यत्ययशक्ती न तु प्रमातृधर्माविति सिद्धार्थमित्यर्थंशब्दानुप-
 पत्ति । कस्माद्विकल्पानुपपत्तेः । विकल्पमाह अर्थशब्दः खल्वि ते । इह
 सूत्रे धननिमित्ताद्विषयनता ऽर्थशब्दस्य न समप्रतीति षयमवशिष्यतइति त्रैधा
 प्रवर्त्ततइत्युक्तम् । साधन साधनाभासे दूषण दूषणाभास इति चतुर्विध
 वाक्य प्रथमकल्पमकारोति । तन्न तावदि ते । तदिनि तेषु मव्यइत्यर्थे ।
 गन्यातरेण युक्तायुक्तत्वेन विशेषाणाद्दुतुर्विधवाक्यमङ्ग्यहायो ह्युद्वेगे अर्थ
 शब्दे व्याख्यात । न च युक्तायुक्तविशेषणे चतुर्विधवाक्यस्यहो भवति ।
 साधनाभासप्रसन्धिः । एवस्य युक्तत्वाभावाद् दूषणाभासप्रसन्धिश्च प्रति-
 पक्षस्वाभावायुक्तत्वाभावादित्यर्थे । अथ न साधनादियोगो ऽपि तु साध्यधर्म
 यथा साधनानपेक्षो युक्तायुक्तत्वमिति शङ्कते अथ पुनरिति । निराकरोति
 तथा ऽपीति । कुतो व्याघात इत्यत आह नहीति । यदि प्रत्याघन सिद्धिः
 प्रतीति तथा ऽपि सा प्रत्याघन न समर्थति अथ करणं तथा ऽपि कर्म करणं
 न समप्रतीति व्याघात इत्यर्थे । द्वितीय कल्पमाशङ्क्य निराकरोति अथ
 प्रयोजनइति । प्रयोजन कार्ये तत्र कारणाभासाद्द्विधुमहति न हि परिहृति
 गृहीत । अद्योतो दहति पचति इत्यर्थे । तृतीय कल्पमाशङ्क्य निराकरोति
 अध्याभिषेप इति । अन्धकारः मूषकारः । एवं त्विति । अथ सति सिद्धि-
 शब्देः ऽस्मिद्दुशब्दश्च पाद स्वात् । ननु धननिमित्तादयो ऽव्यर्थशब्दवाद्याः
 सन्ति ते कस्मादिह न गृह्यन्तइत्यत आह तन्न सूत्रे न सान्यो ऽर्थशब्दस्य
 विषयः समप्रति न हि सिद्धिर्धनं वा स्वपरपक्षयोः साधनं वा निवृत्तिर्वा
 समप्रतीत्यर्थे । अपि च धननिमित्तपक्षे स्वशास्त्रव्याघात इत्याह सिद्धय
 सिद्धयर्थं च वचनं वाद इति श्रुवाणेत्रेति । नैयामिकहेतुदृष्टेण पूर्वनिर्दे
 मूषमुत्तरम् । उपसहरति तदेवमिति । तन्व शास्त्र लोकां च पापयन्तइति ।
 अथाधकपदप्रयोगात् साधनदूषणाभासशदिनश्च पादित्वेन लोकसिद्धस्याप्रा-
 दित्यापत्तनात् सिद्धसिद्धिशब्दयोश्च पादत्वापादनादित्यर्थे । मूषदूषयित्वा

। १३ पूर्वदूषयति यथा चेति । अथ पक्षस्येति । अत्यात्मीयपक्षस्य न हि पक्षस्य-

तिरेकेण पञ्चाधारं साध्यं ज्ञानमन्यत्वाविद्विग्ध्यापिधेयं संभवति ज्ञानस्य
 पुत्राधारतया उनाधारतया वा पञ्चाधारत्वानुपपत्तेः । यत्तस्य तु भवेत्तत्रेण
 चित्संबन्धेन यादृशतादृशेनेत्यर्थः । ते साधनदूषणैरित्यत्र पृथगुक्ते साधनदूषणे
 युक्तायुक्तायाभ्यां ते युक्तायुक्तत्वे । साधनदूषणैरिति । न हि कर्मकरणं भवती-
 त्यर्थः । अपि च युक्तायुक्तायाभ्यामभेदे साधनदूषणपदमनर्थकं ते इत्यनेनैव
 युक्तायुक्तत्वाप्रमाणं गतार्थत्वादित्याह पुक्तायुक्तशब्दाभ्यां चेति । अथ न १५६ ।
 पर्यायता ऽपि तु सामान्यविशेषभावो युक्तायुक्तत्वे सामान्यं साधनदूषणे च
 विशेष इति शङ्कते अथ मन्यस्य इति । निराकरोति न प्रथमेति । उभयव्य-
 भिवारे विशेषणविशेषभावे कामवारादुत्पत्तेरित्युक्तम् । द्वितीयं कल्पमाशङ्क्य
 दूषयति योग इति चेदिति । न खलु योगो नाम वैद्वाना साध्यसाधनवृत्तिर्दू-
 ष्यदूषणवृत्तिर्वा कश्चिदस्तीत्यर्थः । अपि च सांप्रतौ ऽपि योगः साध्यसाधनज्ञा-
 नाधीननिरूपणतया नानिरूपिते साध्ये निरूपिते भवति निरूपणं च निर्णय
 इति योगनिरूपणत्प्राक् साध्यनिर्णयान्कृतं योगनिरूपणेन साध्यनिर्णयार्थेनेति ।
 युक्तायुक्तत्वेन करणेनाधिकरणप्रत्यायनमिति व्याघात इत्याह साधनेनेति ।
 भवति सायते । तृतीयं कल्पमाशङ्क्य निराकरोति अथ पदार्थस्येति । युक्ता-
 युक्तत्वेनाधिकरणप्रत्यायनमिति युक्तायुक्तत्वयोः करणत्व दर्शितं तत्तथात्या-
 तयास्वप्ने न संभवति कर्मत्वात् तद्विदमुक्तं ते उपपच्छेद्ये परिच्छेद्ये न तु
 व्यवच्छेदस्य परिच्छेदस्य साधने इति । अधिकरणप्रत्यायनमिति दूषयति अधि-
 करणेति । शास्त्रसंबन्धः प्रयोजनेनेति चेदयमिति प्राश्रिकप्रत्यायनादिति ।
 कश्चिच्चोदकः पृच्छति तत्प्रत्यायनादिति* । चोदकस्येतरं प्रतिवादी कि-
 ल्लेति विद्वान्त्याह । सन्तमप्यर्थं न प्रतिपद्यतइति । न खल्वध्यात्मिकश-
 क्तिसंपन्नः सप्रार्हितः समग्रसाधनप्रयोगे सति सन्तमर्थं न प्रतिपद्यतइति
 संभवतीत्यर्थः । तथाविधेनापि चेत्प्रतिपत्ता सो ऽर्थो ऽन्यथा प्रतिपन्नः कथ-
 मसौ तथा सन्नित्यभिधीयतइत्याह कथं चेति । शङ्कते अथ जिगीषुतया
 प्रतिपद्यमानो ऽपीति । कामकारो ऽनुज्ञा । निराकरोति तथा ऽपीति । न
 प्रतिपद्यति प्रतिपद्यमान इति व्याहृतं न चायमनुष्ठानिवेधो न प्रतिपद्यत-
 इति पादे वीतरागकथात्याज् जिगीषया अभावादिति भावः । यत्र प्राश्रिक-
 प्रत्यायनादिति । अन्यद्वीयेन करणेनान्यः प्रतिपद्यतइति सुभाषितम् । १६

* इदं सू. वा. पु. न उपपत्ते ।

२ अन्यविषयस्येति । अन्याश्रितस्येत्यर्थं न चार्थं नियम इति । न घाटे प्रा-
 श्निकानामुपादानं देवागतानां तु न वक्तव्यमित्यर्थः । घादस्य जल्पविषयत्वा-
 भ्यामभेदमभिप्रेत्य चेदयति यदा तु नायमिति । आशयस्थितमर्थमनभ्युपग-
 च्छन् परिहरति सत्यमिति । अमिप्रायं दर्शयति न श्रैविध्येति । दूषयति
 न भवद्भिरेव प्रतिषेधादिति । चेविध्यानभ्युपगमादिति दूषयति यदपीति ।
 यद्युक्तं वृत्तेः पक्षसिद्धिप्रियमेतदपि दूषयितुमुपन्यस्यति यद्युक्तमिति ।
 न कामतो विना प्रयोजनमिति । विना ऽपि प्रयोजनं प्रमाणासम्भवेनापीति
 योजना । सूचोक्तं दूषणं वृत्ताशङ्कं तदर्थं वचनं सिद्धसिद्धर्थमित्यर्थः । अधि-
 करणं दूषयति अधिकरणमिति । न हि प्राश्रिकाधारमिति । प्राश्रिका
 यथाश्रद्धादेः न सन्ति अभ्युपेत्य उक्तमिति । शङ्कते प्रत्यायनाधारत्वादि-
 ति । सिद्धिः प्रत्यायनं तदाधाराः प्राश्रिका इत्यर्थः । निराकरोति नैति ।
 शङ्कते तस्मिन्निति । देवमिलिते प्राश्रिके सतीत्यर्थः । निराकरोति नैति । न
 हि देवमिलितं कारणं मा भूद्गृहे ऽपि धूमस्य कारणमिति भावः । चेद-
 यति यदि प्राश्रिका न सन्ति तद्वाद इति । तयोर्वादिप्रतिवादिनोर्वा-
 दस्य परीक्षाः कस्य च तयोर्वादस्य क्व चासौ परीक्षा प्राश्रिकाभावे हि
 घादस्य परीक्षासदधिकरणानामज्ञानमित्यर्थः । परिहरति साधनेति । घीतरागो
 हि घादिप्रतिवादिनावेव घादस्वरूपज्ञानं तस्य परीक्षा च कर्तुं शक्नुतः तत्कि-
 मथ प्राश्रिकैः साधनप्रयोगः पक्षविषयः दूषणप्रयोगः स्थायनाविषय इति
 घादस्वरूपं साधनदूषणतदाभासानां परितो ज्ञानं परीक्षा तदर्थे तस्मिन् घादे
 ऽधिकारे घीतरागयेरेव घादिनोस्तदिदं क्वेति विप्रश्नस्योत्तरमिति तस्मात्स-
 प्रत्यर्थो ऽधिकरणार्थः । पराभिमतः प्राश्रिक इति । यावत्स नास्ति घादि-
 प्रतिवादिनोरेव घीतरागयोः कथासमाप्तेरित्यर्थः । यदपि वृत्ते चोदितं यदि
 सिद्धसिद्धर्थे यच्च घादस्तदा प्राश्रिकप्रतिवादिनोः प्रियाप्रियवचसि रथ्या-
 चादि प्रसक्त इति तदप्यतिनिर्वृत्तमित्याह यदपीति । न हि प्रियाप्रियवचसः
 साक्षात्कारपर्येण वा सिद्धसिद्धर्थता नापि साधनदूषणमुक्तामुक्तत्वविशेषण-
 यश्च तस्मादेवयादी नोत्तरार्हः न ह्युन्मताय कश्चिदनुन्मत उत्तरमाह ।
 ३३० . . . प्रयाणो वा सो ऽप्युन्मतः स्यात् तदिदमुक्तं दत्तः स्वहस्त इति । पूर्-
 सिद्धसिद्धर्थमिति अपरं यत्सायकत्वमिति उभयोरप्यनेन चोद्योनासम्भ-

न्यात् । यदि त्वग्रथमुन्तरं वाच्यं ततो वरमेवं वक्तव्यमित्याह पदि त्विति । १६२
 सेयं सूक्ष्मेक्षिका परिरिह कृतेति तन्निरवन्धेन* वासिककृता ऽपि कृतेति ।

उद्वेगप्रमानुरोधेन घादलक्षणानन्तरं जल्पं लक्षयति ॥

यथो ल्पः (सू. २) ॥ अत्रापि समानजातीयाभ्यां घादघितण्डा-
 भ्यामसमानजातीयेभ्यः प्रमाणादिभ्यो व्यवच्छेदः । सूचार्थः । यथोक्तोपपन्नपदाथे
 व्यावृष्टे समस्तमिति । घादयति यथोक्तोपपन्न इति न युक्तमिति । निय-
 हस्याननियमस्य प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भाभिप्रायनियमस्य च जल्पे ऽभावाद्
 भावे घादघितण्डयोः रमेदप्रसङ्गाद्घादलक्षणस्य जल्पव्यापकत्वेन व्यभिचारप्रस-
 ङ्गाद् यथोक्तोपपन्न इत्ययुक्तमित्यर्थः । परिरहति नैप दोष इति । उक्तमात्रमिह
 सभवाद् योऽप्यसाधनवाद्ब्रूयते न त्वनुक्तो ऽर्थलभ्यो नियमः न ह्यसौ सूचपद-
 श्रवणमात्रात्प्रतीयते अपि तु तदर्थे प्रतीते तस्यान्यतः सिद्धौ सत्यां निय-
 म्येऽहमि प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इत्येवमिदं दिश्यते इति उक्तमात्रोपलक्षण-
 परम् । तेन प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः पञ्चाशदर्थोपपन्नः सिद्धान्ताविसृष्टः
 पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इत्येतस्य घादपदलक्षणार्थे समस्तस्य लक्षणस्यातिदेशः
 नियमस्त्वार्थो न संबध्यत इति सिद्धं लक्षणमात्रस्येति । उक्तमात्रस्य नार्थस्य
 नापि लक्षणपदस्येत्यर्थः । अत्रेश दृष्टान्तमाह यथा ऽन्यत्र वैशेषिकतन्त्रे
 इति । न नियमार्थे पदे इत्युपलक्षणं न प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भपदलभ्यो
 ऽभिप्रायनियम इत्यपि दृष्टव्यम् । पक्षान्तरमाह अथ वेति । यथा गोमिर्मुक्तो
 रथो गोरथ इति युक्तपदलोप इति । न नियमार्थे योरित्येतदप्युपलक्षणं पूर्वव-
 दैव । इह घादलक्षणं पठता भाष्यकारेण नियमो ऽप्यतिटिष्ठ इति मन्यानन्वयोद-
 यति भाष्यमिदानीमिति । परिरहति न सूत्रेति । जल्पलक्षणासुक्तेषु यः
 पाठक्रमः ततो ऽर्थस्वरूपमात्रं प्रतीयते न त्वार्थो ऽर्थ इत्यर्थः । यदुपपन्नम्
 उक्तमात्रमित्यर्थः । तत्र भाष्यकारेण छलादीनां निषेधार्थतया साधनाद्भा-
 ष्यासिद्धिपरपक्षविघातेन स्वपरपक्षमात्रेणैव भाव इति दाशतं तदेतद्वार्तिक-
 कार आक्षिपति छलजातिनिग्रहस्थानैरिति । तत् किं नियहस्यानान्यप्य-
 युक्तानि न चेतच्छब्देमित्यत्र आह छलं तावदिति । छलजात्योराविप्रयोः १६३ ।
 संघातायातानि नियहस्यानानीत्याभिप्रायः । भाष्योक्त समाधिमात्रेणैव शङ्क-

* तदनुपपन्नेति ३ पु पा । † जल्पस्येत्यधिक ३ पु । ‡ स्वपक्षयशदिति ३ पु पा १

१९८ भाव इति । निराकरोति एतदपीति । न हि सहस्रेणाप्यन्धेः षट्चरैभ्यो
 गृह रक्षतइत्यर्थः । एवमाक्षिपे पश्वस्यः पृच्छति किमर्थं तर्हीति । सिद्धा-
 न्तिन उतर साधनेति । वादे साधनद्यपि न साधनविधानसमर्थानि तथा
 ऽपि तेषा तत्त्वमविद्वान् एभिरस्य साधन विहनिष्यामीत्यनया बुद्ध्या ऽपहं-
 तो ध्यामोहितः* तस्माद्वादे भ्रमेणोपादानमेषामित्यर्थः । यच्च त्वेषा तत्त्व वि-
 द्वान् प्रयतते न स घाद कि तु जल्पः वितण्डा वेत्याह यत्र चैतानीति ।
 ननु जल्पवितण्डयोः प्रयोगात् साधनमङ्गं वा स्यादत आह न पुनरिति ।
 ननु न यदि साधनमङ्गं वा कस्मात्तर्हि जल्पवितण्डयोरेषां प्रयोग इत्यत
 आह साधुसाधनोपादाने वेति । साधुसाधनोपादाने घातिना कृते परेष
 प्रतिघादिना जिगीषुषा ऽऽकुलितबुद्धिः द्राक् पारमार्थिकमुतरमप्रतिपद्यमानः
 कृतादीनि प्रमुञ्जे किमर्थमित्यत आह कदा चिदिति । यथा कथं चित्प्रयोगेण
 तदनेन प्रकारेण तत्त्वसरक्षणार्थत्वात् सदाचारो न च शास्त्रकाराणां कृता-
 दिव्युत्पादनमसदृशं न च घटपटाद्यभिधानप्रसङ्गः वायुद्वे तेषामप्रसङ्गादिति ।
 न धायेति । नैकेनापर तदेवापोद्यतइत्यर्थः । शेष सुगमम् ।

उद्वेगग्रमानुरोधेन ज्ञानानन्तर वितण्डालक्षणाह ।

१९९ स यदा (सू. ३) ॥ पूर्वघादिपक्षापेक्षया प्रतिघादिन आत्मीय एव
 पक्षः प्रतिपक्ष, तस्य स्थापना साधन यत्तया हीनः तदनेन ज्ञान्पाद् व्यवच्छि-
 नति । तदेतदाह भाष्यकारः स जल्प इति । तयोरैकतर प्रतिघादी आत्मीय
 पक्ष न स्थापयतीति । परपक्षप्रतिषेधेने त । तत्स्थापनाप्रतिषेधेनेत्यर्थः । स्या-
 देतद् यथा प्रतिघादिनः पक्षो घादिपक्षापेक्षया प्रतिपक्ष एव घादिपक्षो ऽपि प्रति-
 घादिपक्षापेक्षया प्रतिपक्ष इत्युभयपक्षस्थापनाहीना वितण्डोति स्यादत आह
 १९९ यार्तिककारः प्रतिपक्षस्थापनाहीनइति । प्रथमपक्षघादिनेो हि स्थापनाया
 अभावे कि वेतपिठक आहेति । न च पक्षः शक्य आहन्तु तस्मात्प्रथमपक्ष-
 घादिनेो ऽस्ति स्थापनेति द्वितीय एव पक्ष स्थापनाहीन इति सामर्थ्याद्युक्त-
 मिति । यच्च वेदाभाष्यम् अस्तु तर्हीति । स्थापनाया अभावे स्याप्यः पक्षो
 नास्ति न ह्यन्यथा पक्षस्य पक्षत्वमिति भावः । परिहरति यद्वै खलु तदिति ।
 येतपिठको ऽपि हि घादी पारिषेप्याद् मत्पक्ष वेत्स्यतीति बुद्ध्या स्वपक्षम-

स्याप्यनु परपक्षस्थापनामाहन्ति तस्मात्परपक्षप्रतिषेधलक्षणं वाक्यमस्य पक्षः
 परपक्षनिषेधेन परिशेषात् पक्षसिद्धिहेतुत्वाद्दुपचारतः । तस्मादस्ति चेत-
 तिष्ठकस्य पक्षो न तु परपक्षप्रतिषेधादन्या स्थापना तेनास्य पक्षो ऽस्ति
 नास्ति तु पक्षस्थापना तद्विदमुक्तं न कं चिदर्थं प्रतिज्ञाय
 स्थापयतीति । पक्षस्य तु तद्योग्यतामात्रेण न तु स्थाप्यमानतयेति ।
 अस्तु तर्हीति भाष्यार्थमाह चार्तिककारः अपरे त्विति । तस्मात्प्रतिपक्ष- १६
 हीना वितवडेत यत्कथमित्यर्थः । परिहरति अयुक्तं चैतदिति । न ताव-
 दस्थाप्यमानस्यापि स्थापनाहंतालक्षणा पक्षता न युज्यते तस्मान्न चेत-
 तिष्ठको दूषणादन्यत् किं चिदभ्युपगच्छतीति अनभ्युपगमात् पक्षो ऽस्य
 नास्तीति यत्कथ्यम् । तथा च चतुर्वर्गाभ्युपगमे विरोधो ऽनभ्युपगमे वा
 नाय लौकिको न परीक्षक इति प्रसङ्ग इति भावः । प्रतिपादमित्युपगमाद्यर्थबोधं
 प्रतिपत्तार चात्मानमित्यर्थः । यस्तु मन्यते चतुर्वर्गाभ्युपगमे ऽपि दूषणमात्र
 वितवडेत्येव यत्कथ्य लाघवायेति तन्मतमुपन्यस्यातिप्रसङ्गापादनेन दूष-
 यति दूषणमात्रेति । समाख्यानिर्वचनसामर्थ्यादेव गम्यतइत्यर्थः । उच्य-
 सहरति तस्मादिति । तदनेनार्थतो यत्रै स्वस्वित्यादि भाष्य व्याख्यातम् ।

उद्वेशकमानुरोधेन वितवडानन्तर हेत्वामासेषु लक्षयितव्येष्वर्थो-
 विप्रसामान्यलक्षणमेवा विभागोद्वेशपरं सूत्रम् ।

सव्य-साः (सू. ४) ॥ तद्व्याख्यानपर भाष्य समाख्यानिवृत्तिवशेन
 सामान्यलक्षणप्रतिपादक चार्तिककारः पठति हेतुलक्षणाभावादिनि ।
 पृच्छति किं पुनरिति । न ह्यन्यस्यान्यत्वमात्रेण सादृश्य मा भूत्सर्वस्य सर्व-
 सादृश्यमिति भावः । उत्तर प्रतिज्ञोते । प्रयोगगत सामान्यमुक्त्वा प्रयोज्यगत-
 माह यन्पतमेति । अत्र चित्तत्रियत्यासत्प्रतिषेधित्वे सतो अप्यविश्वसित्या
 चेतव्यद्वैलक्ष्यामिधान* उच्यते । येषमतिरोहितम् । पट्टसप्त यत्त गण-
 यति तत्र साध्यन्यापकेति । एतस्या विशेषणसाध्यव्यापकसाध्यो- १६५
 कदेशप्रतिधर्मभेदात् योदशोद्वय विशेषणविशेष्यविद्विभेदाच्चतुःपट्टः । एव
 समर्थोपमर्थे विशेषणभेदाच्चतुःपट्टः । तदेतच्चतुःपट्टद्वयमष्टाविंशतिकं यत्त
 पूर्वया विशेषणसाध्यं पट्टसप्त यत्तम् । साध्यव्यापकाना धर्मविशेषाणा-

* चेतव्यद्वैलक्ष्यामिधानमिति ३ पु पा । † ह्यन्यस्यान्यत्वमिति ३ पु पा ।

२ मुदाहरणान्याह तत्रेति । विपक्षव्याप्यव्याप्तिभ्यां प्रथमद्वितीयो साधारणो
 तृतीयो ऽन्वयव्यतिरेकी साध्यतज्जातीयव्यापको हेतुरेव । *विपक्षव्याप्य-
 व्याप्तिभ्यां चतुर्थपञ्चमो विरुद्धो हेत्याभासो । यत्र विपक्षे न वृत्तिस्त दश-
 यति ह्यणुकवदिति । पृष्ठो ऽविद्यमानसपक्षविपक्षो ऽसाधारणो ऽत एव घटा-
 दिवदिति । सप्रमाष्टमासपक्षव्याप्यव्याप्तिभ्यां साधारणो नयम सपक्षैकदेश-
 वृत्तिरन्वयव्यतिरेकी हेतुरेव । दशमैकादशे सपक्षव्याप्यव्याप्तिभ्यामन्वयिने
 हेतू द्वादशस्तु अविद्यमानविपक्षो ऽसाधारण* त्रयोदशचतुर्दशौ त्वविद्यमा-
 नसपक्षो विपक्षव्याप्यव्याप्तिभ्यां विरुद्धो । पञ्चदशे ऽपि व्यतिरेकी हेतुरेव ।
 षोडशस्तु अविद्यमानविपक्षो ऽसाधारण । यदि बाह्यकरणप्रत्यक्षे बाह्यनसे
 शति साध्येत तदा नानित्यत्व सपक्षव्यापक स्यात् । सामान्ये बाह्यकरण-
 प्रत्यक्षे ऽभावात् । अत साध्यधर्मं विशिनष्टि सामान्यविशेषवदिति ।
 अनित्ये रूपविज्ञाने । अमूर्त्तत्वादिति रूपविज्ञानस्कन्धातिरिक्तानां घेदना-
 सञ्जासस्कारस्कन्धानामनित्यतया सपक्षाणां व्यापकममूर्त्तत्वमिति । तज्जा-
 तीयेकदेशवृत्तित्वममूर्त्तत्वस्य दशेयितु यत्र न वर्तते तत्पुरस्सरमुदाहर-
 णम् । रूपादिवदिति । अनित्य* शब्दे ऽप्रायणत्वादिति नित्ये शब्दत्वे
 न वर्तते । अर्थः शब्द इति । शब्दो धर्मा अर्थ इति साध्यो धर्म
 द्रव्यगुणकर्मणामन्यतम इत्यर्थे । यद्यप्यप्रायणत्वादित्युच्येत तत सामा-
 न्याद्विषयनर्थेषु विपक्षेष्वपि वर्तते अत उतमश्रोत्रब्राह्मसामान्यवत्त्वा-
 दिति । अप्रायणत्वात् च तत् सामान्यवत्त्वेति विग्रहः । ननु चाक्षुषत्व न
 विपक्षावृत्ति समश्रायस्यानाश्रितस्य चाक्षुषत्वादत्त उक्तम् । औलूख्यपक्षे
 १८ इति । सिद्धान्तभेद इति । सौचान्तिकानामित्यर्थे । असमर्थविशेष्यस्यो-
 दाहरण कृतकत्वे सति प्रमेयत्वादिति असमर्थविशेष्यस्योदाहरण प्रमे-
 यत्वे सति कृतकत्वादिति । निरपेक्ष खलु कृतकत्वमनित्यत्वे साध्यो समर्थ
 प्रमेयत्व त्वन्यापेक्षमसमर्थमित्यर्थे । तदेव विशेषणं प्रकृत्या ऽपृचत्वारि-
 शद्वृत्ति हेत्याभासा. व्यापकाव्यापकभेदेन तु द्विषोडशी यदा विशेष-
 यविशेष्यमिदं चोभयसम्प्रतिपन्नया ऽसमर्थविशेषणविशेष्यतया च उभयस-
 म्प्रतिपन्नया सदिग्धविशेषणविशेष्यतया च उभयसम्प्रतिपन्नया विक्रियते

तदा चतुःपष्टिचयेण द्वानवत् शतं भवति । वाद्यसिद्धप्रतिवाद्यसिद्धतया उभ-
यान्यतरसद्विधतया च चतुःपष्टिद्वयेनाष्टाविंशक शतमपरम् । तद्विदमन्यतरा-
सिद्धम् इत्यनेन धार्तिककृता सूचितम् । द्वाभ्यामूना विंशद् द्वाविंशदिति कथं
चिद्भ्रुत्यत्या ते पुनर्व्यापकाव्यापकव्यधिकरणविशेषणविशेष्यव्यधिकरणसद्विध-
विशेषणविशेष्यव्यधिकरणासमर्थविशेषणविशेष्यभेदेन चतुःपष्टिचयेण द्वानवत्
शतमपरम् । अथमप्रसिद्धाश्रयविशेषणविशेष्यते । उभयान्यतरपक्षाप्रसिद्ध्या
ऽष्टाविंशकं शतम् । अत्रापि द्वाविंशकमिति पूर्ववद्वाच्येयम् । अन्यतरमाश-
मष विवक्षितं न तु वादिप्रतिवादिभेदः । ते पुनरसिद्धाश्रयाः पूर्ववद्भेदेन व्यधि-
करणविशेषणविशेष्यसद्विधविशेषणविशेष्यसमर्थविशेषणविशेष्यभेदेन चतुःप-
ष्टिचये सति द्वानवत् शतम् । तदेवमनन्तराभ्यां द्वानवत्शतत्वाभ्यां शतवचं चतु-
रशीत् शतदेशाष्टाचत्वारिंशत्शताभ्यां द्वानवत्तेन शतेन संपिबिडत् द्वविंशदुत्त-
राष्टशती विकारभूता भवति अष्टाचत्वारिंशत् प्रकृतयः पश्चात्सिद्धेशनीया इति ।
उभयाप्रसिद्धाश्रयविशेष्यमुदाहरति यथा ऽग्निमान्देशो धूमवत्त्वात् । उक्तं
हि प्राग् यथा न देशो ऽग्निमतया साध्यो ऽपि तु धूमविशेष एवेति । अन्य-
तरप्रसिद्धाश्रयोदाहरणमाह अस्ति चात्मा इच्छादिगुणत्वादिति । १७० ।
आश्रयासिद्धविशेषणादयो ऽप्यहनीयाः । असमर्थव्यापकासिद्धविशेषणानामु-
दाहरणम् । असमर्थेश्व ते ऽव्यापकाश्च व्यधिकरणतया ऽसिद्धाश्चेति वि-
ग्रहः । अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वे सति कृतकत्वादिति ।
कृतकत्वस्यैव विशेष्यस्य सामर्थ्यादसमर्थमनित्यत्वे प्रयत्नानन्तरीयकत्वम् ।
अव्यापकं च स्तनविबुशब्दानामव्यापकत्वाद् व्यधिकरणतया ऽसिद्धं च को-
पुष्यायुतात्वादिक्रियाया एव प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न त्यागस्यादिशब्दस्य प्रागेव
तु श्लेषसमयायिन इति । कृतकत्वे सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति चास-
मर्थव्यापकासिद्धविशेष्याणामुदाहरणं दृष्टव्यम् । वैभवेन त्वमिद्धतावत्समुदा-
हरति । अत्रव्यापकासमर्थविशेष्याणामुदाहरणम् । अनित्यः शब्दः प्र- ११ । ४
त्ययभेदभेदित्वेनापलभ्यमानत्वाद् उपलभ्यमानत्वं नित्ये ऽप्यस्तीति
व्यभिचारादसमर्थम् । कारणभेदभेदित्वमेव तु विशेषणं समर्थव्यभिचारादिति
केवलव्यधिकरणविशेष्याणामुदाहरणमस्ति प्रधानभेदादीनां गोघटादीनां सुप-
दुःपमोहात्मकत्वेनात्ययदर्शनादिति । अत्ययदर्शनं भेदाधिकरणतया

न प्रधानाधिकरणमिति व्यधिकरणविति व्यधिकरणं विशेष्यं केवल-
व्यधिकरणविशेषणानामुदाहरणं ह्यपरसगन्धस्पर्शगच्छास्वन्दनगच्छादत्यन्तं
भिन्नायाः समुदायसमुदाय्यमद्वावे सति ह्युपादीनामर्थानां ह्युपादिशब्दानां
च तेन चन्दनगन्धेन व्यपदिश्यमानत्वात् । चन्दनस्य ह्युपादय इति समुदा-
यसमुदाय्यसम्भवे ह्युपादिषु व्यपदेशत्वे ह्युपादिशब्देऽपि व्यधिकरण विशेष-
णमित्यर्थः । तदनेन प्रपञ्चेन द्वाविशदुत्तरा ऽपृथगी दर्शयन्त्या संप्रति द्वानवत-

८ शतयुग्मान्तरं दर्शयितुमुदाहरणमाह अन्यथासिद्धोदाहरणं नित्यः
शब्दो ऽन्यासात् । सेष क्रियाभ्यामृतियंथा शब्दानित्यत्वे ऽप्युपपाते
यथा द्वितीये दर्शयिष्यते । सिद्धायलोकितन्यायेन व्यधिकरणविशेष्य संदि-
ग्धविशेषणमुदाहरति संदिग्धाप्रसिद्धेति । विशेषणशब्दः तन्त्रेण विशेषे
षणे विशेष्ये च कर्मकरणसाधनतया प्रयुक्ते। धर्तते तेन संदिग्धं विशेषणम्
अप्रसिद्धं व्यधिकरणतया विशेष्यं येषां तेषामुदाहरणमित्यर्थः । यथा संदि-
ग्धमानधूमादिभाषे ऽग्निमान् देशो धूमवत्त्वे सति प्रकाशकत्वाद् धूम-
वत्त्वं विशेषणं संदिग्धं प्रकाशकत्वं च विशेष्यं व्यधिकरणं तत्परनु घट्टेर्दुर्मे
न देशस्येति । अप्रसिद्धविशेषणसंदिग्धविशेष्याणामुदाहरणं दर्शयति विप-
र्षयेति । अप्रसिद्धेत्यापि दृष्टव्यम् । अग्निमान् देशः प्रकाशकत्वे सति
धूमवत्त्वादिनि । संप्रति द्वानवतशतयुग्मान्तरं दर्शयितुं मूर्धिरचनां
करोति एवमिति । ये संदिग्धामिदृश्यापकभेदेन दृष्टिगता एवोभयान्यतरा-
सिद्ध्या चतुःषष्टिर्भवन्ति ततः क्रिमित्यत आह ते चतुःषष्टितासागन्तः ।
पूर्वघट्टेदेन व्यधिकरणविशेषणविशेष्यसंदिग्धविशेषणविशेष्यासमर्थविशेषण-
विशेष्यभेदेन साषष्टुःषष्टिर्गमित्येकं द्वानवत शतम् अपरं चाप्यप्रासिद्ध-
व्यधिकरणविशेषणविशेष्यसंदिग्धासमर्थविशेषणविशेष्यभेदेन द्वानवत शत
तदिदं चतुरशीत शतत्रयं संदिग्धामिदृश्यामित्य । अपरमपि द्वानवत-

१३ शतयुग्मान्तरमन्यथासिद्ध्यामित्याह एवमन्यथासिद्धभेदो द्रष्टव्यः ।
अन्यथासिद्धभेदो ऽपि हि व्यधिकरणविशेषणविशेष्यसंदिग्धासमर्थविशेषण-
विशेष्यभेदात्तुःषष्टिर्गमिति । पुनश्च स एवान्यथासिद्ध अप्यप्रासि-
द्धव्यधिकरणविशेषणविशेष्यसंदिग्धासमर्थविशेषणविशेष्यभेदात्तुःषष्टिर्गमिति
द्वानवतशतयुग्मेन शतत्रयं चतुरशीतम् । अपरमपि द्वानवतशतयुग्ममाह

एवं विरुद्धविशेषणविरुद्धविशेष्याश्चेति । विरुद्धविशेषणविशेष्या अपि हि १९० ।
 व्यधिकरणविशेषणविशेष्यसंदिग्धासमर्थविशेषणविशेष्यभेदाच्च। अयासिद्धव्यधि-
 करणविशेषणविशेष्यसंदिग्धासमर्थविशेषणविशेष्यभेदाच्च शतत्रयं चतुरशी-
 तम् । तदेवमेभिस्त्रिभिरचतुरशीतेः शतत्रयेद्विंशत्याश्चत्वारं सप्त-
 मिकं द्वाविंशदुत्तरया ऽष्टम्या सहस्रमेकं चतुरशीतिरसहिता च नव-
 शती तदेवं प्रकृतिभूताष्टचत्वारिंशत्प्रघेरेण संविद्धितं द्वाविंशे द्वे सहस्रे
 भयत इति तन्नासत्त्वादिनि । पञ्चानां चतुर्थी या ह्युपायां संपत्तिरव्यभिचारः
 स चेकस्मिन् न्विधये विरुद्धयोर्न संभवति । अन्तते। ऽसत्प्रतिपक्षस्येव रूप-
 स्यामायादित्यर्थः । पञ्चानां हेतुनामिति । सपक्षव्याप्यव्यापिभ्यामन्वयी
 द्वेषा व्यतिरेकेकैः अन्वयव्यतिरेकपि सपक्षव्याप्यव्यापिभ्यां द्वेषेति पञ्चहे-
 तयः पञ्चानां हेतूनां सद्युपासद्युपप्रतिधन्यात् पञ्च पञ्चका भवन्ति । सद्युपो
 ऽन्वयिने ऽन्वयी व्यतिरेकिणो व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकिणो ऽन्वयव्यतिरेकी ।
 असद्युपश्वान्वय्यादेव्यतिरेक्यादिः तेन प्रतिबन्धः । यतदुक्तं भवति अन्वय्यादा-
 येकैकस्मिन् सद्युपासद्युपाः पञ्च हेतयः प्रतिबन्धका इति पञ्चमिः पञ्चकैः पञ्च-
 विंशतिर्विसृष्टाव्यभिचारिण इति । सोदयमि । लक्ष्यत एवेति । परिहरति
 नानर्थकमिति । अन्वये हि शब्दस्त्वयसौ प्रमाणं समानासमानजातीयव्य-
 यक्तैकं च लक्षणसूत्रमिति तत्रेव प्रमाणं न त्वियत्तायामतत्परत्वाद् न
 चासाधार्यं सते। ऽयानुपयोगाद् अलक्ष्यमाश्लेषापत्तेः प्रमेयान्तरवदिति ।

तदेवमर्थान्तिप्रसमानान्यलक्षणं विभावं दर्शयित्वा विशेषलक्षणमयता-
 रयति भाष्यकारः तेषां हेत्वाभासानां मध्ये ।

अने-रः (सू. ५) ॥ अप चानैकान्तिकसव्यभिचारशब्दे पर्यायो
 पुह्यभेदापेक्षया लक्षणलक्षणेनापभ्यते। यस्यानैकान्तिकपदार्थो ऽप्रसिद्धः
 प्रसिद्धश्च सव्यभिचारपदार्थः तं प्रत्यनैकान्त इति लक्षणनिर्देशः सव्यभिचार
 इति लक्षणं यस्य तु सव्यभिचारपदार्थो ऽप्रसिद्धः प्रसिद्धश्चानैकान्तिकपदा-
 र्थस्तं प्रति सव्यभिचार इति लक्षणनिर्देशो ऽनैकान्तिक इति लक्षणम् । तत्र सव्य-
 भिचार इति लक्षणपदं कसोकृत्याह भाष्यकारो व्यभिचार एकत्राव्यव-
 स्थितिः । यतदुक्तं भवति सव्यभिचारपदं निर्वचनसामर्थ्यलक्षणपदमिति ।
 अनेकान्तिकपदलक्षणपदे भाष्यकारोत मनित्यत्वमेकान्त इतीत्यादि लक्ष्-

१६ निरुक्तकारः पर्युंशसामिप्रायेण व्याचष्टे एकस्मिन्नन्ते नियत ऐकान्तिक
 इति । न हेतुरैकान्तिको येन तदन्यत्वेन हेत्वाभासप्रसङ्गादेरुजातीयत्वेन
 हेत्वाभासाना विभागमूत्रविरोधः स्यात् किं त्वेकस्मिन्नन्ते यो नियतः स
 ऐकान्तिकस्तद्विपर्ययादनैकान्तिको ऽनियतो नित्यत्वे चान्वयेन व्यतिरेकेण
 योभयपक्षगामीति यावत् । न चैशूता विरुद्धादयो हेत्वाभासा इत्यमिप्राय* ।
 तदेवमनैकान्तिकः सत्यमिचार इति स्थिते पृच्छति । कः पुनरिति । उतर
 साध्यतद्वातीयेति । अत्रगतमेव व्यमिचार इति अनैकान्तिकपदवाच्यत्व
 मस्य कथमित्यत आह । सर्वो ऽयमिति । प्रमेयपदार्थस्य तु सर्वव्या-
 पितेऽन्तो व्यतिरेको ऽस्त्येत्यत उक्तमन्यत्र प्रमेयादिति । अथ योद्धे-
 यं द्विरुच्य दृशणमुक्त तदुपन्यस्यति । अनैकान्तिक इति । किं पुनरय-
 मिति । ऐकान्तिको* हेतुस्ततो ऽन्यः सर्व एव हेत्वाभास इत्यर्थः । द्वितीय
 पक्ष दृश्यति अथ प्रसज्येत । तथा ऽपि हेतोरभावेऽनैकान्तिको न
 चागौ सत्यमिचार भावधर्मो हि व्यमिचारास्यमिचरो नामावे सर्वोपाख्या-
 विरहिणि युज्येते इत्यर्थः । तदेतच्छाक्यदृशण निराकरोति नायं पर्युं
 दासपक्ष इति । पर्युंदासपक्षस्तादृशस्मःकममिमत् तदपन्नतरश्च कैवल्यमय प्रस-
 ज्यप्रतिषेधवद्भस्तमादाय सर्वे दृश्यतीति तमेवाङ्गीकृत्य सजेव दूम इत्याश-
 यत्रत समाधानम् । न पुनरत्राह्यादायपि वार्तिककारस्य प्रसज्यप्रतिषेधो
 ऽमिमत् । किं तु पर्युंदास पक्षेति । अभ्युपेत्य तु तथापि प्रसज्यप्रतिषेधाभि-
 धानम् । न हि प्रसज्यप्रतिषेधस्तुच्छो ऽपि तु कस्य चिद्वक्तुनेऽप्रायेण
 विगिष्ट किं चिदेष वस्त्यत्यर्थः । अथ भाष्य निदर्शनं नित्यः शब्दो
 ऽस्पर्शत्वादिति । वेधर्म्यं दृशान्तमाह । स्पर्शवानिति । अनित्य-
 कुम्भ स्पर्शशान् दृष्ट इति योजना । वेधर्म्यं व्याप्यव्यापकधैरतीत्यादिति
 वेधर्म्यं भिचारमाह । दृशान्ते स्पर्शवचनमित्यत्यर्थं च धर्मो न साध्य-
 साधनमूनी गृहेने । न हि यदनित्य तत्सर्वे स्पर्शवद् बुद्ध्यादिभिर्व्यवासात् ।
 साधर्म्ये ऽप्येव व्यमिचरो वक्ष्यतइतीह नेक्तम् । ननु च मा भूदित्यस्य साध्यम्
 अर्थात्स्यमेवात् नित्यत्वस्य साध्यमित्यत आह । स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यश्चेति ।
 तथा ऽपि यदस्यंभवेन भवति तन्नित्यमपि न भवतीति वेधर्म्यं व्यमिचरति

स्पर्शरतो ऽप्ययोर्नित्यत्वादित्यर्थः । साधर्म्यव्यभिचारमाह आत्मादौ चेति ।
 अथ धार्तिककारो ऽस्पर्शप्रत्वस्य हेतोः प्रश्नपूर्वकं स्वहृषं निष्कर्षति ।
 किं पुनस्तदस्पर्शत्वं शब्दाद्विन्नमित्यर्थः । सत्ताविशेषणो वा समवायः ११२ ।
 समवायविशेषणो वा सत्ता अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । वाक्याद्यै च पद-
 प्रयोगो ऽस्पर्श इति श्रोत्रियपदवदित्याह । वाक्यार्थ इति । अनेकान्तिक
 इति लक्षणपक्षे चोदयति । अतिदेशे ते । यदि हि क्व चिच्छास्त्रप्रदेशे
 अनेकान्तिकः कथितस्तद्वेशितिलङ्घनेनातिदिश्यमानो विदितरूप इह सव्य-
 भिचारं लक्ष्येत् । न त्वस्य शास्त्रप्रदेशे क्व विदपि कीर्तनमस्तीत्यर्थः ।
 परिहरति नेदमिति । लोकप्रसिद्धत्वेनात्प्रयामित्यर्थः । अन्वयेनेवोभयान्ता-
 न्नियतो ऽनेकान्तिक इति मन्वानः शङ्कते अन्यापकत्वादिति । परिहरति
 घ्यावृत्तीति । क्व चिदन्वयस्योभयान्तसंनिघतता क्व विद्यतिरेकस्येत्यर्थः ।
 एकेषा मत्तमुपन्यस्यति अपरे त्विति । दूषयति तैस्त्विति । नोदाहरणे
 व्यभिचारात्प्रक्षयव्यभिचारो भवति अन्यथात् । नो खलूदाहरणमाद्रियन्ते
 परीक्षकाः किं तु लक्षणमित्यर्थः ।

सिद्धा-उः (सू. १) ॥ पृच्छति को ऽस्य सूत्रस्येति । न खनु
 हेतुरचेतन. सिद्धान्तभ्रम्यगच्छति । यश्चाभ्युपगच्छति चेतने नामान्वयत-
 मेन हेतुलक्षणेन युज्यते इति न हेत्वाभासः । न च पक्षः सिद्धान्त इति तद्वि-
 रोधी न विरुद्धः स्यादिति भावः । उतरम् अभ्युपगतार्थविरोधी
 विरुद्धः । हेतुद्वारेण पुरुषस्याभ्युपगमो हेताद्युपशरितः अभ्युपगम-
 मार्गावशेषया सिद्धान्तशब्द. प्रयुक्तो न पुनः सिद्धान्त एवेह विश्वितः
 तेन पक्षो ऽभ्युपगमविषय इति तद्विरोधी हेत्वाभासः सगृहीतो भवति ।
 विशेषविरुद्धस्य न च हेत्वाभासतेत्युक्तं भवति । न हि विशेषो ऽभ्युपग-
 मस्य शिष्यः । न एतन्वयं प्रतिज्ञापदगोचरः । किं तु प्रतिज्ञायस्य सिद्ध-
 नुपह्वीनि नाभ्युपगमगोचर इति भावः । ईदृशस्य सूत्रव्याख्यानस्य फलमाह
 एवं चेति । ईदृशं व्याख्यानमन्तरेणानुक्तस्य विरुद्धस्येत्यर्थः । अभ्युपग-
 तेन साध्यतइति । स्पष्टपक्षे हेतुत्वेन येत्यर्थः । तदनेन तं विरुणद्धी-
 त्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । चोदयति नन्वेवमितेति । यदि हेतुत्वसाधाद्विरुद्धो ११३ ।

* कथित इति ३ पु २१ ।

हेतुः सध्यमिचारादयो ऽपि विरुद्धा. तेषामपि हेतुत्व बाधितम् अत्रा-
 १ धे वा न हेत्वाभासा इति भावः । परिहरति सत्त्वमेक एवेति । तादृशा-
 विरुद्धत्वेन तुल्यत्वे ऽप्यवान्तरभेदविषयतया पञ्चत्वम् । यथा प्रमाणादीना
 प्रमेयत्वेन तुल्यत्वे ऽपि प्रमाणप्रमेयादीनामवान्तरभेदविषयतया षोडशत्वम् ।
 यथा वा तृणविशेष एव साधारणतया तृणोलपतया व्याख्यायते । एव
 विरुद्धविशेष एवासावनेकान्तिकादिर्विरुद्धानेकान्तिकादिपदवाच्य इत्यर्थः ।
 अत्रोदाहरणमाप्यम् । यथा सो ऽयं विकार इति । महदहकारपञ्चतन्मा-
 चेकादशेन्द्रियभूतसूक्ष्ममहाभूतानि विकारः तस्य व्यक्तिर्धर्मलक्षणवस्यापरि-
 शाम तन्मादणाय इति । अत्र हेतुर्नित्यत्वप्रतिषेधादिति । तस्य व्याख्यान
 न नित्यो विकार उपपद्यतइति । अपेता ऽपि विकारो ऽस्ति विनाश-
 प्रतिषेधात् सो ऽयं नित्यत्वप्रतिषेधादिति हेतुर्व्यक्तेरपेता ऽपि विकारो
 ऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते । एतदेव प्रश्नपूर्वक विभजते कथमि-
 त्यादिना । विरोधस्य श्लाघ्यत्वात् सिद्धान्तेन विरुध्यतइत्यभिप्राय
 सिद्धान्त व्याहन्तीत्युक्तमित्यर्थः । तदेतद्वाप्य व्याघ्रे उदाहरणमिति ।
 ननु नित्यत्वप्रतिषेधादिति हेतुर्विनाशप्रतिषेधेन सिद्धान्तेन विरुध्यतइत्येव
 श्लेषाणः शास्त्रविरोधमापादयति तथा च कालात्ययापदिष्टे हेत्वाभासे न
 विरुद्ध इत्यत्र आह एते ते वाक्ये परस्परार्थबाधिते इति । दृढतत्प्र-
 माणबाधितो हि हेतु कालात्ययापदिष्टो भवति । यथा ब्राह्मणेन सुरा
 पेया दृषदध्यत्वात् सीरषदिति हेतुः । गोही पैग्री च माथ्यी च विज्ञेया
 त्रिविधा सुरा । यथेवेका तथा सर्वा न पेया ब्रह्मशक्तिभिरित्यादिभिराग-
 मेरतिदृढैर्बाधित कालात्ययापदिष्टतया हेत्वाभासे भवति । प्रकृते वाक्ये
 परस्परविरुद्धार्थतया न प्रतिष्ठा लभेते न पुनरन्यतरदन्यतरैव शक्य
 बाधितु द्वयोस्तुन्यप्रनस्यत् । तन्मात्राय कालात्ययापदिष्ट इत्यर्थः । व्या-
 १ १३ व्यान्तरमाह प्रतिज्ञारेत्वोर्वा विरोध इति । सो ऽयं विकारो व्यक्ते-
 पेतीति प्रतिष्ठा नित्यत्वप्रतिषेधादिति हेतुना विरुध्यते । व्यक्तिमात्रापेति
 न तु विनश्यतीति हि प्रतिषाये ऽपेता ऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधादित्यनेन
 व्याख्यात । तथा च व्यक्तेरपेतीत्यनेन विकारस्य नित्यत्वं प्रतिष्ठात नित्य-
 त्वप्रतिषेधादित्यनेन हेतुना विरुद्ध भवति । स्वसिद्धान्तेनेति । स्वश्लेषे

त्यर्थः । अथ चाद्ये सुगमं भाष्यम् । अथ घातिककारश्चोदयति । ननु १७।
 प्रतिज्ञाविरोध इति । प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोध इत्यर्थः । परिहरति नैप
 दोष इति । प्रतिज्ञा अतत्त्वं विरोधस्य विषयित्वा निवहस्थानेषु प्रतिज्ञा-
 विरोधस्योपादानम् । हेत्वाश्रितत्वं तु तस्यैव विरोधस्य विषयित्वा-
 त्वाद् हेत्वाभासे ऽन्तर्भाव इति । यदा प्रतिज्ञायाम् हेतुविरोध इति हेतोर-
 प्यन्यतरासिद्धतया प्रतिज्ञासुख्यत्वामिप्रायम् । यदि हेतुसम्बन्धित्वे भवति
 तदा हेतोर्या प्रतिज्ञाविरोधस्यमिति । उपसंहरति अत इति । हेतोर्विरो-
 धोदाहरणम् । विरोधकत्वं विरोधः । शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वं प्रमाणविनि-
 श्चयनं नित्यत्वप्रतिज्ञां वाधतइत्यर्थः । प्रसङ्गाद्वेत्वाभासतिरिक्तस्य प्रति-
 ज्ञापदयोर्विरोधस्य निवहस्थानस्योदाहरणमाह प्रतिज्ञाविरोधस्येति ।
 तृतीये ऽध्याये चैव विरोध उपपादयिष्यते । हेतोरन्यतरासिद्धतया समान-
 धलयोः प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधोदाहरणं श्रुयेति । हेतुविरोधोदाहरणं
 नास्त्येको भाव इति । उत्पत्तिमत्त्वं ह्यन्यतरासिद्धमपि शक्यसाधनमिति
 प्रतिज्ञाद्ये व्याहन्ति । समूहे भाषणशब्दप्रयोगादिति । उभयसिद्धमेव प्रति-
 ज्ञाद्ये व्याहन्तीत्येतावता भेद इत्यर्थः ॥

पश्मा-मः (सू. ७) ॥ प्रकारणशब्दाद्यंमाह भाष्यकारः । विम-
 र्थाधिष्ठानमिति । विमर्षः संशयः तस्य विषयो अनयसितावनिर्णयित्वा तादृ-
 शयोरेव पक्षनिषेधशब्दाव्यवस्थात् प्रक्रियते साध्यत्वेनाधिक्रियते इति व्युत्प-
 न्या प्रकारणम् । चिन्तापदं व्यासृष्टे तस्य प्रकरणस्य चिन्ता विमर्षोत्पत्ति प्राप्-
 त्तिर्लक्षणम् समीक्षणमालोचनं जिज्ञासा सा खलु तत्त्वानुपलब्ध्या कृता नैव
 सत्यं नित्यधर्मोद्विषयस्य विनामायिनो ऽनित्यधर्मोन् वा अनित्यस्यापि वा-
 मायिन उपलभमानस्तत्र संदिग्धे तदा जिज्ञासते । सैव नित्यधर्मोत्पत्ति-
 धिरनित्यधर्मोत्पत्तिव्यर्थे विदित्वाभिसेधितया यादिना निर्लेपात्पद्विषय-
 माना प्रकारणसमो हेत्वाभासः । कृतः उभयपक्षसाम्यात् । यदा नित्यव्यपक्षे
 ऽनित्यधर्मोत्पत्तिधिरुपलब्धिरेवमनित्यपक्षे ऽपि नित्यधर्मोत्पत्तिव्यर्थः सैव तत्त्वानुप-
 लब्धिमात्रविषययोग्यपक्षसमा प्रकारणसमा तु यदा प्रकारणमनिरतावकमे-
 यमिषमयोत्यर्थः । व्युत्पत्तिमात्रं चेतत् । प्रकारणमपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तन्तु
 सप्रतिपक्षत्वं अन्यथा ऽनेकान्तिक्तस्यापि प्रकारणसमस्यप्रसङ्गादिति । प्रसाधनं

प्रचाप्यते इनेनेति व्युत्पत्त्या निदर्शनमुक्तम् । अनैकान्तिकत्वशङ्कां सत्प्रति-
 पक्षस्य व्यग्रच्छिनति । यत्र समान इति । सशयेन समाऽनिश्चायकत्वा-
 दिति । यत्तदुक्तं भवति न हि नित्यधर्मानुपलब्धिहमयसिद्धे नित्येऽस्ति
 येन सद्यभिचारो भवेन्नान्यनित्यधर्मानुपलब्धिः उभयधर्मानेऽनित्येऽस्ति
 येन सद्यभिचारो भवेदपि तु परस्परमनयोः सत्प्रतिपक्षतयैव हेत्वाभा-
 सत्वमिति । यस्मात्प्रकरणचिन्तेऽयुक्तं सूचकताश्च यस्मादप्ये प्रश्नपूर्वकं दर्श-
 यति वार्तिककारः । कस्मादिति । कारणत्वं तत्त्वानुपलब्धेरित्येव निरर्केण
 दर्शयति यस्मादिति । अत एवेति । तत्त्वानुपलब्धेरित्यर्थः । चेदयमि-
 नन्वपमिति । यद्यप्रतिपक्षो हि प्रकरणे तौ च साध्यो ताभ्यां च समः सा-
 ध्यसमः । तथा च साध्यसमाद् हेत्वाभासात् पृथग् निर्देशः प्रकरणसमस्ये-
 त्यर्थः । परिहरति नाविशिष्ट इति । यद्यपि प्रकरणसमशब्दे व्युत्पत्त्या
 साध्याविशिष्टेन समानार्थः तथाऽपि प्रवृत्तिनिमित्तमस्य सत्प्रतिपक्षत्वम् ।
 न च तत्त्वानुपलब्धिः स्वयमसिद्धा सा ह्युपलम्भाभावेन सुनभेति भावः ।
 परमतमनुभाष्यातिप्रसङ्गापादनेन दूषयति । ये तु संग्रहहेतुत्वादिति ।
 चेदयमिति समूह इति । यस्मिन्सति भयत्येष तत्कारणं समूहे सति च
 भयत्येषेति नैकेऽस्मिन् तस्मान्नेकेक कारणमिति भावः । परिहरति समूहः
 कारणमिति । न ह्यकारणानां समूहः कारणं भवितुमर्हति अपिप्रसङ्गान् ।
 न च समूहस्यैवैतन्नप्यमन्तरेणाजानतः समूहस्य वैलक्षण्यं तस्मात्समूहिन-
 यशान्योन्यसमयधानघतः कारणं तथा च प्रत्यक्षस्योपपन्नं संग्रहकारणत्वं
 न च यस्मिन् सति भयत्येष तत्कारणम् अपि तु यस्मिन्सत्येष न त्वमतीति
 सद्यभङ्गभङ्गे यद्व्याप्त इति । ननुभयधर्मानुपलब्धिहमयसत्साधारणीति सद्य-
 भिचार एवेत्यत आह उभयधर्मानुपलब्ध्याविति । नोभयधर्मानुपलब्धिर्हेतु-
 रपि तु एकधर्मानुपलब्धिः न चाद्यो साधारणीः किं तु सत्प्रतिपक्षेत्यर्थः । उभ-
 यशिशेदानुपलब्धौ प्रकरणसमस्येनाभिधानागच्छत्यात् प्रकरणसमस्योदाह-
 रणान्तरं दूषयति । शरीरान्यत्वं त्विति । परेषां किनोदाहरणं नित्य
 आत्मा शरीरान्यत्वाद् आकाशश्चिति । अथ शरीरान्यत्वंमुपलभमानो
 यदा सत्यं नित्यस्यात्मनः प्रत्येति न हि यदा जिज्ञासितुं नित्यत्वं प्रथ-
 मंते । यदा तु सत्यं नित्यत्वं नोपलभते शरीरान्यत्वंमुपलभमानोऽपि

तदा प्रथमेते । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वानुपलब्धिरेव प्रकरणविन्ता
 प्रथमिका न शरीरादन्यत्वं तस्मात्त्रैतत्प्रकरणसमस्योदाहरणम् अपि तु
 तत्त्वानुपलब्धिरेव । इतश्चेतन्न प्रकरणसमस्योदाहरणमित्याह शरीरादन्य-
 त्वं चानैकान्तिकम् । उपसहरति अतो न सूत्रार्थः । न सूत्रप्रिय १७६ ।
 यवमन्यान्यपि सत्प्रतिषेधोदाहरणान्युक्तनीयानि ।

साध्या-मः (सू. ८) ॥ अथ साध्यसम इति लक्षणनिर्देशः
 साध्याविशिष्ट इति लक्षणम् । तदनेन स्वहृणसिद्धेकदेशसिद्ध्याशयासि-
 द्धान्ययासिद्धानां अग्रहः तेषामसिद्धत्वेन साध्याविशिष्टत्वात् । अथ चासिद्धः
 साध्यसम इति वक्तव्ये साध्याविशिष्टग्रहणमन्यतरासिद्धस्यापि सिद्धेः
 प्रागहेतुत्वज्ञापनार्थमन्यथा इत्यन्तासिद्ध एव साध्यसमो नान्यतरासिद्धः
 तस्य कदाचित् सिद्धेरिति भ्रान्तिः स्यात् । साध्याविशिष्टेन तु
 सेऽपि गृह्यतइति । नन्वेव साध्याविशिष्टत्वेनान्यतरासिद्ध गय स्यात्त्रैतरे
 तेषामसिद्धत्वेन साध्याविशेषाभावादित्यत उक्तम् । साध्यत्वादिति ।
 यदि हि साध्य नासिद्धं भवेत् साध्यत्वादेव व्यवेत् । न एतु सिद्ध सा-
 ध्यते । तस्मात् साध्यत्वादसिद्धता सा च कस्य चित् सर्वदा कादाचि-
 त्की न कस्य चिदिति सर्वेषामविशिष्टत्वमिति नाव्यपिः । नापि साध्यत्वस्या-
 तिप्रसक्त्यातिव्यापिः हेत्याभाससामान्यलक्षणापेक्षित्वात्तद्विशेषलक्षणस्येति सू-
 चार्थः । साधनीयत्वादिति च भाष्यगत न साध्यत्वादित्यस्य व्या-
 प्त्यानमपि तु गतिमत्त्वस्यासिद्धत्वपरम् । अथ धार्मिकेकारः सूचार्थं व्य-
 चष्टे साध्येनाविशिष्टो य इति । साध्येन व्यभिचारो मा मूढित्यत
 आह । साधनधर्म इति । हेत्याभाससामान्यलक्षणयोगे अपि णतल्लक्ष-
 णमिति न व्यभिचार इति भाष्यः । अथ भाष्यकारेण स्वहृणसिद्ध्याशयासि-
 द्धान्ययासिद्धानां साधारणमुदाहरणमुक्तं द्रव्यं द्वाया गतिमत्त्वादिति ।
 तद्विभजते धार्मिककार. द्रव्यं द्वायेति । अथ स्वहृणसिद्धता तावदाह ।
 यथैवेति । आशयासिद्धतामश्रयत्वात् गतिमत्त्वं द्वायायाः पञ्चाशद्येन
 यावदेव साध्यति । गतिमत्त्वमिति । आशयासिद्धमाह नाश्रयासि- ११ । १५
 द्धत्वादिति । सत्या यद्य द्वायाया देशान्तरे दर्शनयोऽप्या गतिम
 त्वमनुमिनोति न प्रत्याशयासिद्ध देशान्तरे दर्शनम् । तदाशयासिद्ध-

५ त्वात् । तद्विदमुक्तं सति द्रव्यभाव इति । सति सत्वहृत्ययः । न तावच्छाया
 सामान्यविशेषसमशयान्तर्भूता अनित्यत्वात् । नापि कर्म संयोगविभागा-
 समयार्थिकारणत्वाभावात् । न गुणो द्रव्यासमयायात् । न मने दिङ्मालगुणः तद्-
 गुणानामप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यात्मगुणो बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् । नापि नभोनभ-
 स्वतोः तद्गुणानामचाक्षुषत्वात् । नापि तेजसः । तद्विरोधित्वात् तत्सहचरित-
 गुणान्तरानुपलब्धेश्च अत एव न पृथिवीपाथसारपि । अपि च तद्गुणरक्षाक्षुषो
 नान्नेकमन्तरेण शक्यपहः छाया तु तमन्तरेण गृह्यते तस्मिन्सु सति न गृह्यत
 इति दुर्घटम् । नापि द्रव्य तद्वि पृथिव्यादीनामन्यतममेष भवेद्व्यद्वा दयमम् ।
 न तावदन्यतम तद्गुणानामनुपलब्धेः नाप्यन्यदूपादिति युज्यते । तस्याद्रव्यस्य
 प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः अस्पर्शत्वादनारम्भकत्वेनानेकद्रव्यत्वाभावात् । तस्माद्वा-
 ऽमात्र एव छाया न तु सतीति सिद्धम् । यस्तु मन्यते मा भूच्छाया सती मयस्तु
 भाऽभावः तथा ऽपि नाशयामिदृता देवान्तरदर्शनस्य भाऽभावाद्ययत्नादेवेति
 त प्रत्यभ्युपेत्यान्वयामिदृताया साध्यसमत्वमापादयति अभ्युपेत्ये ते । स्वाभा-
 विको हि स रन्धा हेतोः साध्येन सहानुमानाङ्ग नैषाधिक इति शिषेचितमनुमा-
 ननक्षणे । तदयमन्ययामिदृ साधाधिकसबन्धो मयति हेत्वाभास । सेय हेतोः
 रसिद्धिर्द्वेधा स्वहृपतो हेतुत्वेन च । स्वहृपतो ऽपि द्वेधा स्वत आशयामिदृता च
 न चेत्साधता सव्यभिचारादीनामपि हेतुत्वादिहेरमिदृशयान्तर्भावः सव्यभिचार-
 त्यादिविशेषेण तेषामतो भेदात् अन्ययामिदृस्य तु तद्विशेषणस्यायोगिनो हेतु-
 १ त्वामिदृमात्रेण साध्यसमेतर्भाव इति सर्वमवज्ञातम् । संकलयति सो ऽयमिति ।
 तपते ऽसिद्धभेदा तदाहरणभेदेष्वपि दृष्टव्याः यथा नित्यः शब्दः चाक्षुषत्वा-
 दिति अयमसिद्धः । तनुमुपनादोनामकनेश्वरो ऽगरीरत्वादिस्वाशयामिदृ ।
 स श्यामेः मेषतनयत्वात् परिदृश्यमानमेषतनयस्तोमयादिस्यन्ययामिदृ ।
 अन्नगणपरिवर्तिभेदनियन्धनस्याद्रुपभेदस्यान्ययामिदृत्वमिति । अयमप्य-
 मिदृत्यादिनि भाव्ये अपिगच्छेनाशयस्य छायाणाः सन्वेनामिदृ मूचिता ।
 अथ भद्रत्वेनेद साध्यसमनक्षयमुद्राहरणान्तर कल्पयित्वा दूषितम् । इदं
 किनाम्योदाहरण नित्यः शब्दो ऽस्यगत्वात् सुद्विषद् । तदेतद्विधा ऽयमिदृ
 न मयतीति दूषयित्वा भद्रत्वेन गद्विषयस्य साध्येनाशयिष्ठो दूषणतो यस्मिन्स
 साध्याशयिष्ठो हेत्वाभास इति सुद्वेदूषणत्वात् नित्यत्वेनामिदृत्यादिस्वाश-

द्वय बहुव्रीह्यभावेन दूषितम् । तदेतत्सर्वमभ्युपगमेन धार्मिककारो दूषयति
नित्यः शब्द इति । यद्येतन्नोदाहरणं किमुदाहरणं को वा सूचार्थ इत्यत १७१ ।
आह यथा स्वस्माभिरिति । अयं भटन्तोक्तो दोष इत्यर्थः । कस्मादित्यत
आह भटन्तेन सूत्रार्थो न विज्ञातः न हि सव्यभिचारो ऽनेन लक्ष्यते ।
येन सव्यभिचारमस्वर्शवत्वमस्योदाहरणं स्यात् किं तु साध्यसमः नापि
व्यधिकरणबहुव्रीहिसूत्रेणोदाहरणौ ज्ञातः नापि सुद्विषयिण्यति । दृष्टान्ताभास-
मेव हेत्वाभासं कुर्वता हेत्वाभासदृष्टान्ताभासो ज्ञातो भटन्तेनेत्यर्थः ।

काला-तः (सू. ६) ॥ अत्र कालातीत इति लक्ष्यनिर्देशः काला-
त्ययापदिष्ट इति लक्षणम् । हेतोरपदेशस्य हि साध्यसद्विषयिण्युक्तकालः यथा
ऽऽहुः नानुपलब्धे न निर्णयति न्यायः प्रवर्तते अपि तु संदिग्ध इति । परे
ऽप्याहुः संदिग्धे हेतुवचनादिति । यत्र च प्रत्यक्षानुमानागमविरोधो ऽनुप्यो ऽभि-
दृश्यत्वादिति अत्रावयवः शब्दो गुणत्वादिति च शुचि नरयिरःकपाल प्राण्य-
ङ्गत्वमिति च स सर्वं प्रमाणतो विपरीतनिर्णयेन संदेहविशिष्टं कालमतिप-
ततांति सो ऽयं कालस्यात्ययेनापदिश्यमानः कालातीत इति । तथा चेदाहुतं
यत् प्रत्यक्षगमविरुद्धं न्यायाभासः स इत्यत्र धार्मिककृता । बाधाधिनाभा-
वयोः सहासंभव इति चात्र वैद्वानामाक्षेपो ऽस्माभिः समाहितः । एवं व्य-
स्यिते भाव्यकारः मूष स्वपरमतश्चित्तं व्यापष्टे कालात्ययेन संशयकालात्य-
येन युक्तो यस्यार्थकदेशः धर्मविशिष्टो हि धर्मां हेतोरपदिश्यमानस्यार्थः स
हृद्यते हेतुना तस्यैकदेशः साध्यधर्मः स हि धर्मिणि बलवता प्रमाणेन
तद्विपरीतधर्मनिर्णयं कुर्वता संशयकालमतिपातितः स तादृशो हेतुः काला-
त्ययापदिष्टः कालातीत इति स्वमतेनास्यार्थः । अत्र च पूर्वमेवादाहुतमिति
योनहृत्यात्रोदाहृतम् । परमते तु कालात्ययेन युक्तो यस्य हेतोःानुप्य एक-
देशो हेतुविशेषणमिति यावत् स कालात्ययापदिष्ट इति योजना । परमते-
नेव निदर्शनमाह निदर्शनमिति । नित्यत्वं चाथायस्यानमात्रमभिमममिति ।
अन्यथा घटादिभिरालोकासयोगव्यङ्गैर्व्यभिचारः । तदेतत् पञ्चावयव वाक्य-
मुपन्यस्य संयोगव्यङ्गत्वस्य हेतोरैकदेशस्य विशेषणस्य संयोगव्यक्तकाला-
त्ययेन हेत्वाभासतामाह अपमहेतुरिति । स पुनरपममित्तुविशेषणतया
हेत्वाभासः साध्यसम इति न पृथक्वाच्य इति । स्थूलतया एव दोषो भाव्य-

कारेण नोद्गाशितं यत्पुनर्भेदन्तेन कालातीतस्य व्याख्यानं कृतं प्रतिज्ञान-
न्तरं हि हेतोः कालः तमतीत्य हेतुः पश्चादपदिश्यमानः कालातीतो
भवति तदायाऽनित्यः शब्दो घटादिवदित्युक्ते कस्मादित्यनुयुक्तो नूने
कृतकत्वादिति सकालातीत इति । तेन चैव दूषितं किं निराकाङ्क्षे वादिन्येव
प्रतिपादिनः प्रश्नः आहो सारुङ्क्षे यदि निराकाङ्क्षे तदा न्यूनमेवास्य नियह-
स्यान हेत्याभासस्तस्याप्रयोगात् । प्रयुक्तो हि हेतुस्तदाभासो वा स्यान्नाप्र-
युक्तः । अथ सारुङ्क्षे यत्र वादिनि प्रतिपादिनः प्रश्नस्तथाऽपि पश्चादप्यसौ
हेतुः प्रयुक्तो हेतुरेव न ह्यसौ तदा न स्वसाध्याधिनाभूतोऽपक्षधर्म्मो वेति ।
तस्मान्न कालातीतो नामास्ति हेत्याभास इति । तदेतद्वदन्तदूषणमेव ज्ञा-
ख्यानात् अभ्युपगमेन परिहरति । अथयवविपर्यासवचनं त्विति । अनभ्यु-
पगमहेतुः पृच्छति कस्मादिति । उत्तरं यस्य ते । अर्थेन सामर्थ्येन सन्नर्थो
ऽद्यैवग्रन्थः । अत्रिचयोनहन्त्यादपि नाभ्युपगम्यतइत्याह अथयवेति । यस्या-
पदिश्यमानस्येत्यादि पुनरुच्यते इत्यन्तं वार्तिकं भाष्यव्याख्यानेनेव व्याख्या-

१ तम् । शङ्कते समीकृतेऽभिधानादिति । अथमर्थो नैतदप्राप्रकालेन निय-
हस्यानेन पुनरुक्तम् अपि तु हेत्याभास एव । स ह्यथयवविपर्यास उच्यते यथैक-
ग्रन्थेनेव घाटी प्रतिज्ञोदाहरणादि प्रयुज्य पश्चादहेतुः प्रयुङ्क्षे । यत्र तु प्रतिज्ञो-
दाहरणे प्रयुज्य विरत प्रतिपादिनाऽनुयुक्तं पश्चाद् हेतुः प्रयुङ्क्षे । तस्माद्
न्यूनतादूषणेन पक्षे समीकृते पक्षमात्रता नीति सिद्धयस्यातः प्रव्याश्रिते पश्चा-
दसिद्धानादुत्तरेण कालातीतो हेत्याभासो न पुनरप्राप्रकालम् । निग्रहस्था-
नमिति चेदिति । निराकरोति यदीति । हेत्यनभिधानेन न्यूनतया समीकृतं
पक्षं किमत्र हेतोरसामर्थ्यं न ह्यन्यदोषेणान्यो गुञ्जतइत्यर्थः । शङ्कित-
मूने । एतदस्येति । निराकरोति नैतदिति । न्यूनतया निगृह्यतो
यदि पश्चादभिधानेन निगृहीतव्यः ततो घाटोऽपि निगृह्यताम् । न त्वय
पश्चादभिहित इति समर्थं शस्यो हेतुर्नियहीतुमिति । नायं समीकृताऽभि-

० दितस्येनापि हेत्याभास इत्यर्थः । उभयनिराकरणमुपसंहरति तस्मादिति ।
उद्वेगक्रमानुरोधेन लक्षणक्रमस्य हेत्याभासानन्तरं लक्षणादेशाच्छ-
लन्त्यस्यापि हेत्याभासनन्तरं नान्यथा माह भाष्यकारः । अथ छलम् ।

वच-लम् (सू. १०) । यथा घकुरभिमतेऽयं । ततो घिसुद्धो
 ऽर्थस्तस्य विकल्प कल्पना सेवोपपत्तिः तथा । अथ लक्षणांतरवच्छलस्य
 सामान्यलक्षणे कस्माद्गुदाहरण न दीयत इत्यत आह सामान्यलक्षणे इति । भा.
 सामान्यविशेषवत् सर्वमुदाहरण निर्विशेषस्य सामान्यस्यासत्त्वेन केवलस्य
 सामान्यस्योदाहरणमशक्यमित्यर्थं । विभागे त्विति । विभज्यत इति विभागो
 विशेषलक्षण तस्मिन्मुदाहरणानि च न सामान्यलक्षणमभिधाय तद्विशेषलक्ष-
 णान्यभिधातुं प्रथमं तावद्भूनाधिकमप्याव्यवच्छेदायै विभागमवतारयति ।
 विभागश्चेति । विभज्यते ऽनेनेति विभागः सूचमुच्यते । तत्र च विशेषल-
 क्षणमवतारयति । तेषां छलानां मध्ये वाक्यलक्षणे लक्ष्यते ।

अवि-लम् (सू. १२) । नव. कम्बलो यस्येति एकवचनो नव
 कम्बला अस्येति अपरचेति विशेषः । वाक्यलक्षणे च्युत्पादयति ।
 वाचि निमित्ते छलं वाक्यलक्षणेति । नवकम्बल इति उभयथापि समानायां
 वाचि निमित्तभूनायामित्यर्थं । तदेतच्छल * पराजयावस्थायां जल्पे प्रयो-
 क्तमित्युक्तम् । परषाक्ते पर्यनुयोगो ऽस्येति चेत्तम् । तदत्र यथा पर्य-
 नुयोगः तथा दर्शयति शिष्यहिततया भाष्यकारः अस्य प्रत्यवस्थान-
 मिति । उभयार्थेभान्ने ऽसम्बन्धकल्पनमप्युक्तमित्यर्थं । अथ प्रयोक्ता ऽपि
 कथं साधारणेन शब्देनार्थविशेषं बोधयति अबोधयत् कथं प्रतिपादको
 नामेत्यत आह प्रसिद्धश्चेति । सम्बन्धस्वरूपमाह । अभिधानामिधेय-
 योर्गो नियमो ऽयमेवार्थो ऽस्य शब्दो ऽस्यैवार्थेति तत्र यः पुरुषस्य
 नियमो ऽस्मादप्येव बोद्धव्य इत्येवमाकारः । किमतेऽयं यद्येवमत् आह
 प्रयुक्तपूर्वारचेति । तथा ऽपि किमित्यत आह प्रयोगश्चेति । तामिमां
 भूमिरचनां प्रकृते योजयति तत्रैवमर्थगत्यर्थं इति । एतदुक्तं भवति । न
 सकेतकरणाश्लेषात् घृष्टुध्यग्रहारे वा कश्चिच्छब्दः कश्चित्थै गृह्णणाहि-
 कया बोधयत्यपि तु सामान्यद्वारेणार्थप्रकरणादिमहकारिविशेषे वर्तते ।
 तस्मात्त्रेव प्रतिपादयितुपरार्थो यद्येव विशेषशब्दोऽयं प्रतिपादयति ।
 किं तु सकेतस्यापरार्थो यो विशेषमपह्लाद्य सामान्ये शब्दानां वर्तते । तन्मा-
 द्यासकेत बोधयन्नापरार्थं प्रयोक्तेति मिलम् । नामयामेव दर्शयति

* तेषां छलानां मध्ये वाक्यलक्षणे लक्ष्यते ।

पञ्चार्थकियासोदनेति । स्यादेतद्विशेषाभिहिते ऽर्थेति न युक्तं न हि नयकन्वय इति पद प्रकरणादिनिरपेक्ष क विद्वर्धमविशेषाभिधने गवादिशब्दवत् । न हि सख्याविशेषे च नवीनत्ये च न्ति करित् सामान्यविशेषो बाहु
 १८ लेगादिष्वित्र गोत्व धम्मिद्रघोतेत्यस्य आह पार्श्विककार सामान्यश्रुतीति ।
 अभिहितरभिहितम् उच्चारणमिति यावत् । समान शब्दो नार्थे सामान्यमित्यर्थे । अथ इति नामपदमश्वत्वस्य घाचरुम् । आख्यातपदं यदा कस्य विदभिमुख प्रयुज्यते अथ इति तदा वृद्धि गतेः ऽसीति प्रतीयते । चोदयति अविशेषेति । समानो हि शब्दो ऽभिधेये सशयमाधते न त्वर्थमभिधत इत्यर्थे । परिहरति न प्रकरणादीनि । श्वेतो धात्रतीति सारमेयो दत्तगर्गाति शिखी निर्धनेतीत्यर्थे । अर्थे इत्यस्य प्रयोजनमाह अर्थग्रहणमिति । अविशेषश्रुतेः शब्दे सति अर्थे अर्थान्तरकल्पना न शब्दवत्यर्थे । अस्य प्रत्यवस्थानमित्यादिभाष्य व्याचष्टे तस्ये त । सुगमम् ।

संभष-लम् (सू. १३) ॥ संभषतो ऽर्थस्य ब्राह्मणविशेषस्य विद्या चरणसपदा विद्याचरण सपदन्वेति । यत्सामान्य ब्राह्मणत्व वात्ये ब्राह्मणे तस्य ब्राह्मणत्वस्यातिसामान्यस्य योगादसंभूतार्थकत्वनया य प्रतिषेध तत्सामान्यच्छलम् । अहो यत्प्रथम ब्राह्मणो विद्याचरणसपदा इति हि स्तुत्ये वाक्यमभ्यनुजानतेतत् संभषति ब्राह्मणे विद्या चरणसपदिति तदपि वाक्ये स्तुत्यर्थमेव न त्वस्य ब्राह्मणत्वाद्देशो विद्याचरणसपद्विशेषितेति । तत्र परो हेतुत्वमस्याविवक्षितमारोप्य वचनं विद्वन्तीति तद्विद सामान्यच्छलमिति । विषयानुवाद इति । सपद्विशेषस्य ब्राह्मणत्वस्यानुवाद इत्यर्थे । कस्यापि चरितहेतुकस्य पुंषु तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे सामान्यस्येति । विद्वित्तायमितिगत * सामान्यमित्यर्थे ।

धर्म-लम् (सू. १४) ॥ शब्दस्य धर्मं प्रयोग तस्य विकल्पो द्वैविध्यम् । तस्य च द्विविध प्रयोग प्रधाना मातरश्च । तथापि प्रधान शोभ्य गिरु तस्य तु क्व विदपयाटाद् भाक्ते मथति । तदेतद्वाह भाष्यकार अभिधानस्य शब्दस्य यथाये प्रयोगो धर्मं शोभ्यगिरु तत्किमयमेव नेत्याह । विकल्पो द्वैविध्य को शो द्विताय इत्यत आह । उत्सर्गस्य तु कृतत्विद

एवादादन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र प्रयोगः । तदेवं व्यवस्थिते धर्मविकल्पेन निर्द्वेषे वाक्ये निर्दिश्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्र भाक्तविवक्षायां मञ्जाः क्रोशन्तीति । अथायं सद्भावेन प्रतिषेधः तमेवायं सद्भाषमाह । मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्ति न तु भा-
 मञ्चाः क्रोशन्तीति । धार्मिकमते त्वयंसद्भाषस्यैव प्रतिषेध इति व्याख्येयम् ।
 ननु यदन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र प्रयोगः हेतुः सर्वे सर्वत्र प्रयुज्येतेत्यत आह
 उपचारो नीतार्थः । प्राणिनायं सहचरणादिना विमितेनेति । अन्यत्र दृष्ट-
 स्याप्यन्यत्र प्रयोगः संबन्धादेव भयतीति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । न चङ्गन्दतः
 न चङ्गनेत्यर्थः । ननु यदि भाक्ततया ऽप्युपपत्तिर्ने किं चिज्जल्पाकमापित दृष्ट
 स्यात् सर्वस्यैव यथा कथं चिद्भाक्तत्वेनोपपत्तेरित्यत आह प्रधानभूतस्येति ।
 भाक्तस्येत्येतावति यत्तद्ये प्रधानग्रहण सिद्धतया दृष्टान्तलाभाय लोकसिद्ध
 यथोपचारः कर्तव्यो नापूर्वो विना प्रयोजनम् । लोकसिद्धश्चायमुपचारो मञ्जाः
 क्रोशन्तीत्यर्थः । सूत्रव्याख्यानपर धार्मिक धर्मविकल्पनिर्देशशब्देन सूत्रस्ये १७६ ।
 नाभिधानं प्रयोगः शब्दस्य धर्मो मञ्च द्विधाभिधीयते । द्वैविध्यमाह ।
 प्रधानमित्ति । सो ऽयमभिधानाभिधेयव्यवहार इति शब्दो ऽभिधेयो
 गम्यः स च क्व विद्वाद्यः क्व विद्वाक्त इति सुबोधम् । परीक्षापर्वणः सन्नि-
 धानानादये लक्षणपर्वणपरि योग्याये सूत्रकारः छनलक्षण परीक्षते ।

वाक्छ-त् (सू. १५) ॥ स्यान्न्येयो गुणशब्दो यो वस्तुतः स
 स्यानायं प्रधानशब्द एव इति कल्पयित्थेति योजना । यथा वाक्छले नयी-
 नायं नयशब्दः संख्याभेदे कल्पितस्वायेहापीति पूर्वपक्षः । विद्वान्तसूत्रम् ।

न त-त् (सू. १६) ॥ तस्योपचारच्छले ऽयंसद्भावे प्रतिषेधस्यार्या-
 न्तरकल्पनातः याक्छलादित्यर्थः । सूत्रतात्पर्यमाह धार्मिककारः अविरोधादि- १८० ।
 त्यस्येति । विधेयवस्तु मञ्जाः क्रोशन्तीत्यत्र क्रोशनं विधीयते । मञ्जा
 इति त्यनूदाने । अत एव गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति मञ्जा इत्येतदप्रधानमनूदा-
 तया भाक्त न तु क्रोशन्तीति । न विधेो परः शब्दायं इति न्यायात् ।
 तद्विह विधीयमान क्रोशनमेव यस्तु प्रतिविध्यते नैव मञ्जाः क्रोशन्तीति
 छलवाक्येन । नयकम्यतो देयदत्त इति वाक्ये तु देयदत्तमनूदा नयत्यपि-
 यिष्टः कम्बलो विधीयते । तत्र न विधेयस्य यस्तुतः कम्बलस्य सद्भावः
 प्रतिविध्यते । किं तु तदेकदेशस्यानेकताया इति महान् भेद इति विद्वान्त ।

अवि-ज्ञः (सू. १७) ॥ किं चित्साधर्म्यान्निश्चामाद्ये द्वित्वस्याप्य-
भ्युपगतस्याभासप्रसङ्गः । शोभिति द्रुपते । वस्तुत्वेन समस्तानेदोच्छेदप्रसङ्गः ।
भाष्यशक्तिं शक्तिरोहितार्थे ।

उद्वेगक्रमानुरोधेन जातिलक्षणक्रममाह भाष्यकारः छललक्षणा-
दूर्ध्वम् ।

साध-तिः (सू. १८) ॥ प्रतीपमवस्थान प्रत्ययस्थान तथा मति
छलस्य सम्यग्भूषणस्य च जातित्वप्रसङ्गेऽत उक्त साधर्म्यवेधर्म्याभ्यामिति ।
न च छले साधर्म्यवेधर्म्ये स्तः न च सम्यग्भूषण साधर्म्यवेधर्म्याभासादपि
तु प्रयोक्तव्यमिति । प्रयुक्ते हेतौ तदाभासे वा य प्रसङ्गे जायते सा जाति
रिति । जल्पे हि वेदप्रामाण्य विद्वांस प्रति कुहेतुना यदा नास्ति केरधिष्-
ण्यते सद्गुणर चास्य यदा महसा न प्रतिभाति तदेवराया जनाधाराया
मा भूदेदाप्रामाण्यबुद्धिरिति जात्या ऽपि प्रत्ययस्थेयम् । अन्यदेश्यरचरिया
नुर्धर्तनीना प्रजाना विप्रबो भवेदिति । क्व चित्पुनरबुद्धिपूर्वमेव हेतौ हेत्वा
भासे वा जातिप्रयोग समयति । जायमानो ऽयं इति जातिवदप्युच्यति
। ४ निमित्त दर्शितम् । तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे साधर्म्येषेति । यथा पते
शक्ति प्रतिपत्त यव स्थापनाया सत्या प्रत्ययस्थानमिति । सूत्रार्थेऽस्तु यथायुति
न पुनरुदाहरणसाधर्म्येण यथाभाष्य बोद्धव्य । यद्येव भाष्य तर्हि कथमि-
त्यत आह । उदाहरणार्थमिति । यव वेधर्म्येण वेत्येतदपि यथायुति
न पुनर्यथाभाष्यमुदाहरणार्थं तदित्यर्थं । अस्य व्याख्यानस्य गुणाभिधानेन
प्रश्नपूर्वक प्रपञ्चमाह किमर्थमिदमिति ।

विप्र-नम् (सू. १९) ॥ मूष्मविषया प्रतिपत्तिर्विपरीता । स्थूलविषया
च कुत्सिता । कथमसौ निग्रहस्थानमित्यत आह विप्रतिपद्यमान इति ।
अप्रतिपत्तिमाह आरम्भविषय इति । लाघवाय विप्रतिपत्यप्रतिपत्ती इति
यत्तु कस्मात्समासकरणमित्यत आह असमासाच्चे त । विप्रतिपत्यप्रति-
पत्तिभ्यामन्यदपि हेतुदाहरणाधिक नाम जल्पे निग्रहस्थानमिति तदपि
यन्वाधिक्येनाप्रहृत्यत इत्यर्थे । आरम्भविषये अनारम्भ इत्यादि भाष्य

तद्वाघट्टे स्वपरार्थोत्तरा संवित्तिरिति । द्वेषा खल्वारम्भविषये ऽनार- १८१
म्भो भवति । दूष्य वा परीक्त साधनं प्रतिषेधहेतु वा न प्रतिपद्यते । सेय
परार्थोत्तरा अप्रतिषत्तिरुत्तरयहणं साधनमप्युपलक्षयति स्वार्थोत्तरा प्रतिप-
तिस्तु साधनप्रतिषेधहेतु परकीयो प्रतिपद्य तत् प्रतिषेद्धुं स्वकीयमुत्तरं न
प्रतिपद्यतइत्यर्थः । चोदयति स्वयं प्रयुक्ते वस्तुतः समर्थे साधने कथम् ।
अप्रतिषत्तिर्विप्रतिषत्तिर्वेति दृष्टव्यम् । परिहरति तदा ऽपीति । समर्थसा-
धनज्ञान साधनप्रतिषत्तिर्न साधनमात्रज्ञानमित्यर्थः । सूचान्तरमवतारयितुं
भाष्यकार आह किं पुनरिति । यद्यपि साधन्येधेधर्म्याभ्यां दृष्टान्तस्यापि
भेदस्तथा ऽपि लक्षणाभेदाभिप्रायेणामेद उक्तः ।

तद्वि-त्वम् (सू. २०) ॥ नानाकल्प इति स्वकूपतः । विविध इति
प्रकारतः । यथालक्षणमिति यथास्वकूपमित्यर्थः । अध्यायायै सन्निय्याह यानि-
ककारः । तन्त्रप्रतिज्ञेति । तन्त्रस्य शास्त्रस्य प्रतिज्ञा प्रमाणादितत्त्वज्ञा-
नान्निःश्रेयसाधिगम इति सूच शास्त्रमेव हि तत्त्वज्ञानमिति । समारो दुःख-
जन्यप्रवृत्तिदोषमिध्याद्यानानामिति तन्निवृत्तिरप सविदा । उत्तरोत्तरायाये तद-
नन्तराभाषादुपवर्गं इति । तस्माद्यः प्रमाणादिसूचेषोद्वेष. तत्परिकरो द्वितीय
सूच द्वाभ्यामुद्वेषः शेष सुबोधमिति ॥

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिशिरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्य-
टीकायां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

सम्प्राप्तश्चायं प्रथमो ऽध्यायः ॥

अत ऊर्ध्वं प्रमाणादिपरीक्षेत्यादिभाष्यनिराकरणयोग्यामाशङ्कामाह
 धार्मिककारः । त्रिविधा चास्येति । स्थानवर्ता क्रमवर्ता परीक्षावचन- १६३
 मिति प्रमाणमेव परीक्ष्यतइति युक्तमिति । किमप्यदो प्रमाणं न* परीक्षितं
 किं तु संशय एव परीक्ष्यतइत्याह । तानि चित्तकूप्येति । सोऽयं क्रम-
 भेदः कुत इति भाष्यार्थमाह । परीक्षाङ्गत्वादि । उद्वेगक्रमानुरोधेन हि
 प्रमाणं पूर्वं लक्षितं न तु लक्षणे संशयस्यास्ति कश्चिदुपयोगः । परीक्षा तु
 सर्वो विमर्शकरश्चेति परीक्षापर्यन्ति सर्वथाऽऽयंक्रमेण संशयस्य पूर्वभाषः ।
 यथाऽग्निहोत्रं जुहोति यदागूं यचतीत्यग्निहोत्रात्प्राग्यावे यदागूपाकस्य
 तस्याग्निहोत्रं बाधनत्वात् । संशयलक्षणं चात्र परीक्ष्यते न संशय इति
 नानयस्याऽपि । देशयति । ननु चोक्तमिते । शास्त्रगता त्वयं परीक्षा
 सा च न विमर्शपूर्वत्वाद्यर्थक्रमाभावात्तद्वेगक्रमे बाधनीय इत्यर्थः । परिह-
 रति स्तर्पं न निर्णये नियम इति । न निर्णयः सर्वः संशयपूर्वो विचारः
 सर्व एव संशयपूर्वः शास्त्रघातयोश्चास्ति विचार इति तेनापि संशयपूर्वेषु
 भवितव्यम् । शिष्योश्च घादिप्रतिवादिनोः शास्त्रे विमर्शाभावो न शिष्य-
 माण्ड्योः तस्मादस्ति शास्त्रेऽपि विमर्शपूर्वो विचार इति सिद्धम् । संशो-
 तिरिति संशयस्य निरुक्तम् । नावधारयतीत्यर्थः । ननु यथा लक्षणाद्यैः
 पूर्वनिरूपितस्तथा निर्वाहः पूर्वपक्ष इत्यत आह । तस्य यथाश्रुतीति ।
 परीक्षासाध्यो ह्यर्थस्तत्र ध्यात्त्वानेन लक्षणपदेभ्यः साक्षादेव गम्यतइत्यर्थः ।
 समानमनयोरिति साक्षात्कारं दर्शयति । न हि साक्षात् स्यादुपुरुषानुपल-
 भमानः समानं चानये, धर्मं कश्चित्प्रादेश्यइत्यर्थः । उपवचनेदात्मकत्वा-
 दिति । न निश्चयेऽनिश्चयस्य अनश' कारणानुपपत्वात्कार्यस्येत्यर्थः । न
 समानधर्माध्यवसायादेवेति । संशयलक्षणोक्त कारणमात्रोपलक्षणपरम् ।
 एकवृत्तित्वाच्चेति । न हि यद्विचारोहपरिणाहेऽस्यालोस्तावेव पुरुषस्ये-
 त्यर्थः विप्रतिपत्तौ च संप्रतिपत्तेरिति । स्वहृदविरोधाद्विप्रतिपत्तिर-
 स्तीत्यर्थः । तथाऽत्यन्तसंशय इति तात्परान्तरणं समानधर्मोपपत्त्या-
 दौर्ध्वेषणमपश्यतः पूर्वपक्षः । विद्वान्तमाह अस्योत्तरमिति । १६५ ।

यथो-धा (सू. ६) ॥ यदि निर्दिशेष्य समानधर्मोपपत्त्यादि संशय-

कारणमुद्येत ततः पश्चादकरणात्पूर्वमपि न कुर्यादित्यसंगतः पूर्वं वा करणा-
त्पश्चादपि कुर्यादित्यत्यन्तसंगतः । न त्वसौ निर्विशेषणः सशयकारणमिति
२ नासंगयो नात्यन्तसंगत इत्यर्थः । एतेनेति । समानपदप्रयोगेण सदृशाद्यौ
हि समानशब्द इति पूर्वं व्याख्यातम् । यदप्येतत् साहचर्याभावाद् व्ययसायस-
शययोः कार्यकारण्योरिति । विशेषानन्वधानमुभयोः समानमित्यर्थः । भाष्य-
कारेण तु यत्साहचर्यमुक्तं ततथा न बोद्धव्यम् । यद्वि हि कार्यकारणयोर्ह-
त्यतिः साहचर्यं तदतिव्यापकं चाव्यापकं च । नित्यानामपि कारणत्वात् ।
तस्मात्साहचर्यशब्दो न साहचर्यस्य निर्वृणः । अपि तु कार्यकारणधर्मान्वय-
व्यतिरेकपर इत्याह । कारणसद्भावादिति । अनवधारणेनेव तत्त्वानुप-
लब्धेरिति प्रत्युक्तम् । सत्प्रतिपक्षयोरपि मिलितयोरन्यथादर्शनेनासाधारण-
गवान्तभोवात् । एकैरुपिबन्धया तु हेत्याभासान्तरत्वमिति भाषः ।
न चाव्यवस्थातः संशय इति । नासौ पृथक्कारणमपि तु समानधर्माप-
न्यादिपरिकरतयेत्यर्थः । यत्पुनरेतद्विप्रतिपत्ताविति । विषयापेक्षया
विप्रतिपत्तिः स्वरूपापेक्षया सप्रतिपत्तिरिति । एवमव्यवस्थायामपि दृष्टव्य-
म् । को ऽस्य सूत्रस्येति तात्पर्यप्रश्नः । उत्तरं स्वयमिति । सशयपूर्वक-
त्वात्सर्वपरीक्षायां परिचिन्विपमायेन सशयाद्येपहेतुभिर्न प्रतिपेक्ष्यो ऽपि तु
परैरेवमाक्षिप्रः सशय उक्तेः समाधानहेतुभिः समाधेयः । यथोहित्वेति
भाष्ये यदप्युक्तमित्यर्थः । शास्त्रकथायां वादलक्षणायामित्यर्थः ।

अथ प्रमाणपरीक्षेत्यादिभाष्यम् । अर्थेन हि क्रमेण सशयपरीक्षा
यामुक्तेनाऽद्वैतश्रुतौ वाधित । प्रमाणादिषु तु तद्वाधकारणाभावाद् उद्वे-
शक्रमानुरोधेन प्रमेयादिभ्यः प्राक् प्रमाणान्येव परीक्षितानि तत्रापि प्रथम
प्रमाणसामान्यलक्षणपरीक्षा तत्पूर्वकत्वाद् विशेषलक्षणानाम् । तत्र सामा-
न्यलक्षणमुपलब्धिमाधन प्रमाणमिति तच्चेपनञ्चिमाधनत्व प्रत्यक्षादीना-
मेवेति प्रत्यक्षादीनामिति उक्तं तदेतदाह घातिककारः अथेदानी-
१ ८ मिति । परीक्षणाय पृच्छति । किं पुनरेयामिति । सर्वैरेव याद्विधिः स्वसि-
द्धान्तव्यवस्थापनाय प्रमाणान्यभ्युगन्तव्यानि तदभावे तद्वाधस्यानुपपत्तेः ।
यस्य तु स्वपक्षे यथास्ति नासौ लैकिको न परीक्षक इत्युन्मत्तधटुपेक्ष

शीय । तस्मात्सर्वप्राणभृत्सिद्धेर्न प्रमाणसामान्य परीक्षणीयमिति भाव ।
 उतरम् । आदौ तावत्संभव इति । न परीक्षा सद्यमन्तरेणेति सद्य-
 बोजमाह । सदसतोरिति । पूर्वपक्षमाह । व्युदस्य संशयमिति । अय- १८८ ।
 मत्र पूर्वपक्षिणो माध्यमिकस्यानिसन्धिः । यद्यपि मम विश्वविचारासहत्व-
 वादिन' प्रमाण नाम न किं विद्वास्त विचारसह तथा ऽपि लोकसिद्धान्त्येप्र
 प्रमाणानि तैरेव प्रमाणैः पर्यालोच्यमानानि विचार न सहन्ते । सेऽय
 प्रमाणानामपराधो यानि स्वविरोधेन बिलीयन्ते न ममापराध इति ।
 छान हि प्रमाण तद्योगात्प्रमेयमिति चार्थे इति च भवति । तद्यदि प्रमाण
 पूर्वं प्रमेयादर्थोद्भूयते ततः प्रमाणात्पूर्वं नासाश्रयं* इति इन्द्रियार्थेत्यादि-
 सूत्रव्याघातः । अयं पूर्वं प्रमेय परत्वात्प्रमाण तथाह पश्चादिति । यद्यपि
 स्वरूप न प्रमाणाधीन तथापि तस्य प्रमेयत्व तदधीन तदपि चेत्यप्रमाणा-
 त्पूर्वं न प्रमाणायोगनिवन्धन स्यादित्यर्थः । तदिदमुक्त प्रमेयसंज्ञेति ।
 योगपदो दृष्टव्याघात । सूत्रव्याघातश्च । प्रयोगस्तु प्रत्यक्षादयो न प्रमाण-
 त्वेन व्यवहर्तव्याः कालत्रये ऽप्यर्थाप्रतिपादकत्वात् । यदेव न तत्प्रमाण-
 त्वेन व्यवह्रियते यथा शशविषाण तथा चैतन्स्मात्तयेति । एवं पूर्वपक्षिते
 सिद्धान्तमाह । अत्र समाधिरिति । उपलब्धिहेतोरित्यादिभाष्यस्य
 कालत्रये ऽप्यर्थाप्रतिपादकत्वादिति हेतोरसिद्धतोद्भावनमर्थः । स्वयं धार्मि-
 ककारो ऽस्यानुमानस्य द्रव्यमाह । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति
 श्लेति । लब्धात्मकं यत्तदनुमान प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानामप्रामाण्यमापाद-
 येत् । न च लब्धात्मकं तस्य तु प्रतिष्ठाविरोधेनात्मलाभ एव नास्तीति
 कथं तेषामप्रामाण्यमापादयितुमर्हतीति भावः । यदि प्रमाणानि नार्थे साध-
 यन्ति प्रत्यक्षादीनीत्येष न स्यात् । न खलु तानि प्रमाणात्ते ऽसिद्धानि प्रत्य-
 खादीनीत्येष भवन्तीत्यर्थः । न चैतेषामर्थसाधनस्य सामान्यविशेषाभिधा-
 विप्रत्यक्षादिपदगोचरता ऽपीत्याह । कथं चान्यपेति । अपि च प्रामाण्य-
 निषेधेन प्रमाणानां प्रत्यक्षादीनामसत्त्वम् । न ह्यकमण्डलुमोण्यक इत्यनेन
 माण्यकः प्रतिषिध्यते किं तर्हि तस्य कमण्डलुयोगो धर्म' तत्तस्य प्रमा-
 णानामसत्त्व पूर्वपक्षिणो ऽभिमत न स्यादित्याह धर्मप्रतिषेधाच्चोति ।

* यत्सदर्थं इति २ शु पा ।

शङ्कते । अथ भावस्यास्वतन्त्रत्वादिति । निराकरोति । एवमपीति । प्रतिविध्यमान इति भावे यक्तव्ये विधीयमान इति दृष्टान्ताद्यंम् । एतेन तद्वितार्थ इति । प्रामाण्यपदाद्यं इत्यर्थः । यथायुतरव हेतुर्व्यधिकरण इत्याह । यश्चायं हेतुरिति । यत्पुनरित्यादि प्राप्य व्याचष्टे यत्पुनरेतत्प्रमाणेनेति । समवः प्रत्यक्षादीना निवर्त्येतइति । प्रत्यक्षादीनामभावे कारक हेतुर्वचनमित्यर्थः । असमवं प्रत्यक्षादीनां सिद्धमेव चाप्यतीत्याह अथासंभवो ज्ञाप्यते न ह्यसतो निवृत्तिरिति । नासन् घटो मुद्गरप्रहारेण निवर्त्येतइत्यर्थः । देशयति त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरित्येवमभिदधानेनेति । परिहरति नैष दोष इति । त्वद्वचन त्वदभ्युपगमबिहङ्गमस्याक तु नेतद्वचनं नाभ्युपगमबिहङ्गमित्यर्थः । न च धर्मिणां प्रतिषेधे कश्चिन्प्राप इति । नानुमानं धर्मिप्रतिषेधे प्रभवति आशयाविदुत्वाद्देतेरित्यर्थे । अपि च प्रमाणावमधिचिपतः प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति प्रत्यक्षादीना प्रामाण्यमिति च वाक्ययोरर्थभेदाभेदौ विचारं न सहेते इत्याह प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति । एवमेव यक्तव्यमिति । नधोरप्रयोगेण लाघवात् सेऽसाध्यं वेति । यदा सत्येव घटे तस्यासामर्थ्यं विवक्षित्येच्यते नास्ति घट इति नेदकाहरणसमर्थ इति तदा गम्यते । तन्त्रान्तराभ्युपगतानां प्रतिषेध इति । तन्त्रान्तरे यादृशं प्रमाणमभ्युपेयते तादृशप्रतिषेधे अन्यादृशस्याभ्युपगमो भवति । यथा प्रधान नास्तीति जगत्कारणस्य सुखदुःखमोहात्मकत्वं प्रधानत्वं तत्प्रतिविध्यते न पुनर्जगत्कारणं तस्यान्यादृशस्याभ्युपगमादिति । कथमिति प्रमाणाक्षेपः । कस्येति प्रतिपादाक्षेपः । कश्चेति प्रतिपादकाक्षेपः । प्रतिपादाक्षेप विभजते । अप्रतिपन्न इति । प्रतिपादकाक्षेप विभजते । प्रतिपन्नश्चेति । क्व प्रतिपादो । किं प्रतिपाद्यतइति । यद्युपाशीयते उदाहरण तत्प्रमाणेनानवधारित न शक्यमुपादातुमिति भाव । न केवलमशक्य व्यर्थे चेत्याह । प्रत्यक्षादीनां चेति । सर्वैः प्रमाणैरिति । उदाहरणादिप्रिये प्रमाणैर्विप्रतिषिद्धो विहङ्गो भवति । बाधितप्रियतया प्रमाणाभावो भवतीत्यर्थः । विहङ्गचेत्याह सिद्धान्तमभ्युपेत्येति । प्रमाणानामित्यर्थयथाभिप्रायम् । अवर्जमिति । वर्जनविहङ्गमुपादानमुच्यते उपाददान इत्यर्थः । तत्प्रामाण्ये

वेति । अस्यार्थः । यदि माध्यमिके ब्रूयात् प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं चेका-
 ल्यासिद्धेरिति स्वधान्याययथाश्रितानि प्रमाणानि यथालोकप्रतीति सिद्धानि
 तेरविचारितसिद्धेरितरेषां प्रामाण्यं प्रतिबिध्यतइति । तत्रेदमुच्यते । तत्प्रामा-
 ण्ये वा अवयवाश्रितप्रत्यक्षादिप्रामाण्ये न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधेऽवयवा-
 श्रितानामेव प्रामाण्याभ्युपगमात् । किं पुनरिदमविचारितसिद्धत्वं किं विचा-
 रासहस्रम् आहो सर्वजनसिद्धतया संदेहानास्पदत्वं तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे
 विचारासहस्रत्वेन स्थयं द्रष्टव्यतेनान्येषां प्रामाण्यं बाध्यतइति सुभाषितम् ।
 तस्मादुत्तरः कल्पः तथा च न सर्वप्रामाण्यं तस्यैव प्रामाण्यात् । अत्र
 मायं कीत्ययमुपसर्गः संप्रतिपत्त्यर्थे प्रतिषेधशब्दाद्यंमनुजानाति विशेष-
 मस्मिदधातु न तु सहातिरिक्तार्थे । न व्याघातश्चन इत्यर्थः । तद्विदमुक्तं
 न व्याघाते कस्मादर्थाभावात् । स्वधान्याययथाश्रितानां हि प्रमाणानां
 प्रामाण्ये सर्वप्रमाणप्रतिषेधव्याघातः पूर्वमुक्तस्तत्प्रतिषेधः पूर्वैव विह्वल्यते
 अशक्यपरचेति । अथोभाष इत्यर्थः । तदेतद्वार्तिककारे व्याचष्टे कीत्ययमु-
 पसर्गं विशेषप्रतिषेधे । यावदुक्तं भवति विशेषेण सर्वेषु प्रमाणेषु प्रतिषेधः १६४ ।
 इति तावदुक्तं भवति विप्रतिषेध इति प्रतिषेधशब्दाद्योभ्यनुज्ञानत्वाद्द्विषद-
 स्य । तेन न सर्वप्रमाणविप्रतिषेध इत्यनेन द्विषदसहितेन किमुक्तं भवति ।
 इदमुक्तं भवति कानि चिदिदं । अवयवाश्रितानि प्रमाणानि विचार्य समुदायं
 विचारयति यचेति । तद्विद सूत्रकारेण चेकाल्यासिद्धेरित्यनुयोगस्य प्रतिषेधे
 ऽपि साम्यादप्रमाणविरोधरक्षायादितः संशयसिद्धतेर्द्वाधनपरं सूत्रं पठति ।

श्रौका-द्वेः (सू. ७) । तत्पाठमाप्तिरिति किमर्थमिति । स्वातन्त्र्ये-
 च वेदस्य सूत्रस्यार्थः पूर्वमुक्तः कृतं सूत्रपाठेनेत्यर्थः । परिहरति । पूर्वाक्तैति ।
 न तदस्माभिर्हत्सूत्रमुक्तमपि तु सूत्रार्थं पठेति स्थापनार्थं सूत्रपाठो ऽस्माकमि-
 त्यर्थः । नियमेन यः प्रतिषेधः पूर्वमेव वा परवादेव वा सहेव नेति सं-
 प्रतिषेधति । अनियमेत । एतुशब्दो ऽयं यस्मादर्थः । यस्मादनियमदर्शा-
 करिः । धार्तिकं तदुत्थानज्ञापनार्थः सूत्रपाठ इति । देययति ।
 पाठक्रममतिक्रम्य कस्मात्तत्रैवेदमिति । अथेव तद्व्याप्यं कस्मात्तत्रैवमिति
 च द्रष्टव्यम् । परिहरति । अवियेषादिति । अथ शब्दः शोचिवरे सम-
 वेतः कथमातोऽयमसंबद्धं गमयतीत्यत आह । यो ऽसौ कीर्णावेषुशब्द- १६५

योरिति । अथ शब्दो धर्मो धीणाङ्गुलिसंयोगजगच्छपूर्वं इति साध्यो धर्मः । तन्निमित्तासाधारणधर्मवत्वात् । पूषोपलब्धधीणानिमित्तध्वनिवदिति । तदि-
 ० दमुक्त धीणानिमित्तकत्वमिति । धूमदर्शनादिति । संयोगिना हि वह्निना विशिष्टो धूमो ऽनुमीयते न कारणेन अस्तीति धर्तमानायभासानुप-
 पत्तेरिति । यत्पुनराक्षिप्यते यदनिगत न तत्परमायंसत् । यथा रज्ज्वा-
 मारोपित सर्पस्य तामेव हि रज्जुं तदेव कश्चित्सर्प इति कल्पयति
 कश्चिद्दुरेति । स एव कदा चित्सर्प इति कल्पयित्वा परचाद्दुरेति कल्प-
 यति तथा च प्रमाणप्रमेयभावस्तस्मान्न परमायंसन्निति । अचेदमुतरसूत्रम् ।

प्रमेया च तुला प्रामाण्यवदिति (सू. १६) । तद्योजनिका करोति ।
 प्रमाणं प्रमेयमिति चेयमिति । अयमभिप्रायः । अणभङ्गपरिणामनिरासे
 र्वात् स्वकारणादुत्पन्न स्थिर वस्तु तत्तद्वस्त्वन्तरसन्निधानात्तद्वर्तमानयोगे सति
 तत्तद्वृद्धिव्यपदेशमनुभवति । समावेश दर्शयितुं पृच्छति यदा पुनरिति ।
 उत्तरम् तदा निमित्तोति । अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूच प्रमेया च तुला-
 प्रामाण्यवदिति । न केचन प्रमाण समाहारगुणत्वे तुला यदा पुनरस्या
 सदेहे भवति प्रामाण्यं प्रति तदा सिद्धप्रमाणभावेन तुलान्तरेण यत्परीक्षित
 सुवर्णादि तेन प्रमेया च तुला प्रामाण्यवत् । यथा प्रामाण्ये तुला प्रमेया
 च तथा ऽन्यदपि सर्वे प्रमाण प्रामाण्ये प्रमेयमित्यर्थः । तदेतद्वाप्यकृदाह
 एवमनवयवेन कात्स्त्र्येन । तन्त्रार्थः शास्त्रार्थ इति । क्व चित्प्रमातृत्वप्र-
 मेयत्वप्रमाणत्वादीना समावेशो यथा ऽऽत्मनि । स हि प्रमाता प्रमीयमा-
 णश्च प्रमेय तेन तु प्रमितेन तद्गतगुणान्तरानुमाने प्रमाणम् । क्व चित्पुन-
 प्रमाणत्वप्रमेयत्वफलत्वाना समावेशो यथा बुद्धे क्व चित्पुन- प्रमाणत्वप्र-
 मेयत्वयोः । यथा सशयादेौ सेव समावेशस्य तन्त्रार्थव्याप्तिरिति । तथा
 ३ च कारकशब्दा इति । अथ पूरयित्वा व्याचष्टे धातृकारः । यथा च
 प्रमाणेति । यावन्ति यच्च निमित्तानि साधता तच्च नेमित्तिकाना प्रवृत्तेरव-
 श्यभायो नियमः । स्वस्थितौ वृक्षः स्वातन्त्र्यात्कर्तेति भाष्यम् । तच्च
 स्वातन्त्र्यं पृच्छति धातृकारः किं पुनः स्वातन्त्र्यमिति । इतरकार-
 काप्रयोज्यत्व (स प्रयोजको ऽयं न कारकान्तराणां) तत्प्रयोजकत्व च
 कारकान्तराणां कर्तुं । स्वातन्त्र्यमुक्तम् । इह तु कारकान्तराणामभावात्ता-

दृश्यं स्यात्तन्त्र्यं नास्तीति भावः । उत्तरं कारकान्तरानपेक्षत्वं कारकान्तरा १२६
 येनस्य हि प्रयोजकतया कथं चित्स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते तदनपेक्षस्य नितरां
 स्यात्तन्त्र्यमित्यर्थः । यदा ऽयं स्थितिशब्दे गतिप्रतिषेधवचन इति ।
 यावदुक्तं भवति न गच्छतीति । तदुक्तं भवति तिष्ठतीति । अथ च निषे-
 धस्य निषेध्याधीननिवृत्ततया तदुपाधिः पूर्वापरीभावो न तु स्वकूपेण निषे-
 धस्य पूर्वापरीभावसमग्र इति । यदा ऽप्यस्नेरभिधायक इति । सता-
 सामान्याभिधायक इत्यर्थः । अस्ति व्यनक्तीति । वृत्तस्य हि महत्त्व
 सति कूपवत्त्वे सति सतासमयाय एव सताव्यञ्जकत्वम् । तत्र चान-
 पेक्ष इत्यर्थः । गेहसंबन्धानुभवो गेहसंबन्धप्राप्तिः समवायः । तद्विषया
 क्रिया गतिविधारकः प्रयत्नस्तेन हि स तिष्ठति । घटे। गृहेस्तीति त्वेष-
 चारिकः प्रयोगः । यदा ऽप्ययमभग्नवचन इति । अथापि निषेधस्य
 पूर्वापरीभावोपाधिरेव निषेधस्य तथाभावः । अथ घा तिष्ठतीत्यथापि क्रिया
 विद्विषया कारकान्तरापेक्षा ऽस्तु तथा ऽपि तत्प्रयोजकत्वेनैव स्वातन्त्र्य-
 मित्याह । समुदापेति । अवयवानां समूहः समुदायस्तदेकदेशे। अवयव
 इति । ध्रियतइति कर्त्तरि लकारः । प्रत्यभिज्ञानविषयता घा स्थितिः ।
 तस्यां सत्यामपि कारकान्तरापेक्षाया प्रयोजकतया स्वातन्त्र्यमित्याह ।
 पूर्वापरेति । अनेके पर्यायवन्तः प्रत्ययाः प्रागनु तताशयस्य धर्मिणः
 पुनरनुमियः । अथ स्मृतिरथ प्रतिबन्धानमिति । घेनाशिको देशयति ।
 चक्रेति । यदेव दण्डसंयोगेन चक्रभ्रमण तदेवेदमुपरते ऽपि दण्डसंयोगे
 इत्यर्थः । परिहरति न प्रमाणेति । नास्ति चलयति बाधके प्रमाणे प्रत्य-
 भिज्ञानस्य शक्य मिथ्यात्वं क्वालाट्टिपु तु तदस्तीत्यर्थः । न च समस्तप्रति-
 संबन्धानप्रत्ययमिथ्यात्वे मिथ्याप्रतिबन्धानप्रत्यये। मधिसुमहंति बीजादित्याह ।
 मिथ्याप्रत्ययारचेति । घेनाशिकः पृच्छति । अथ भवत इति । एवं
 द्रुवाणः प्रत्ययप्रमाणयत्र शक्यस्तेन बोधयितुमित्यनुमान प्रमाणमाह ।
 उक्तं प्रमाणमात्मलक्षणेऽरूपेति । अनुमानान्तरमाह । कार्यस्येति । १२७
 कार्यकालानुभवन कार्यकालप्राप्तिः । घेनाशिकः शङ्कते । अनाधारमिति ।
 प्रतीत्येति । पूर्वभाव प्रकृत्येत्यर्थः । दूषयति । तन्नेति । आधेयस्याधा-

रसमानकालत्वमनुभवसिद्धे तेनाधारेण कारणेन कार्यकालं स्यात्तद्व्यम् ।
अनाधारत्व तु कार्यस्य नानुभवगोचर अपि तु युक्त्या साध्यं सा च दृष्टान्ता-
भावादनुपपन्ना । न च त्रिप्रतिपत्तिमात्रानुभव यत्रोऽपवदितुं क्षणमद्भुसा
धनानि च निराकरिष्यन्ते । यदि हि रूपादीनामाधारत्व निषिध्यते ततो
ऽस्याभ्युपगमविरोधो भवति भूतानि पृथिव्यादीनि भौतिका रूपादय इति ।

- ० अभ्युपगमान्तरविरोधमाह यद्योक्तं मघद्विरिति । न केवलं रूपादीनामा-
शितत्व मघद्विरभ्युपगतमुपपन्न चेत्याह अनाश्रितत्वाच्चेति । पृच्छति ।
कर्मणि कः कारकार्थः । कारकशब्दार्थं । क्रियानिमित्तं हि कारकं यत्पुन
क्रियाया एव व्याप्य न तत्क्रियानिमित्तमिति न कारकम् । अकारकं च
कथं कर्म । कारकाधिकारित्वात् कर्मसत्त्वात् इति भावः । उत्तर
क्रियाविषयत्वमिति । अनात्मसमवेतक्रियाफलशालित्वं क्रियाविषयत्व
कर्मत्वं देयदत्तसमवेतया हि क्रियाया दर्शनलक्षणया वृत्तविषयोऽनु-
भवो जन्यते इदमेव चानुभवस्यार्थविषयत्वं यदर्थोऽधीननिरूपणत्वमित्युक्तं
प्रमाणलक्षणमिति । तेन क्रियाविषयस्य क्रियात्वं प्राग्भावाद्युक्तं कारकत्वम् ।
एव च विकार्यप्राप्ययोरुपपन्नं कर्मभावः । निर्वर्त्यस्य तु पटादेर्वद्यपि
क्रियाया प्राग्भावे नास्ति तथाऽपि तदवयववाना तन्नूना प्राग्भावस्तेषां
तादृश्यां पटत्वे उपचारात्पटं करोतीति युक्तं प्रयोगः । तथा हि बह-
वरादिमूषे वदति कटाद्येषु घोरयोष्विति । एतेन कर्मलक्षणेनाहिं लक्षु-
यति याम गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीत्यादयोऽपि सगृहीता वेदितव्या ।
नगर गच्छति चेत् इत्यत्र यथा प्राप्तिर्नगरसमवेता एव चेत्समवेताऽपीति
चेत्स्यापि क्रियाजनितफलशालिनो मा मूत्कर्मत्वमित्यत उक्तमनात्मसम-
वेतेति । आत्मविषयेऽपि च मानसप्रत्यये यद्यप्यात्मनो न कर्मता तथा
ऽपि ज्ञानक्रिया सकर्मिकेषात्मधर्मस्यात्मव्यतिरिक्तस्य कस्यचित्कर्मयो
। २० ऽवभासनादिति सर्वमयदात्मम् । यत्तुः संप्रदानं भवतीति । शशिनीयल-
क्षणानुरोधेन लौकिकप्रयोगानुरोधस्तु संप्रदानमिति नेयमन्वयसंज्ञेति भावः ।
शुद्धत्वमतिबन्धे कारणमिति प्रकृतोदाहरणमिष्टायम् । तथा च गुणादी-
नामप्याधेयत्वाधिरातेर्दृष्ट्यादिभिराधेयत्वात् सिद्धा भवति । तेन न द्रव्यस्व-
भाव कारकमिति यदुक्तं माध्यमिकेन तदस्माकमभिमतमेव कात्यायनिक

तु कारकं न मृष्यामद्दृश्यनेनाभिसंधिना भाष्यकारेणोक्तम् । एवं च
 सतीति । न क्रियामाश्रमिति । नाशान्तरक्रियामाश्रम् । यत्प्रधानक्रिया-
 साधनमशान्तरक्रियाविशेषयुक्तमिति । तदेतदनुमाप्य धार्मिककारो व्याचष्टे ।
 एवं च सतीति । तदनेन कारकसामान्यमुक्तम् । विशेषलक्षणपर भाष्यं १६६
 यत् क्रियासाधनं स्वतन्त्रमिति तद्व्याचष्टे यदा तु विशेष इति । स्यादे-
 तत् क्रियासाधनमित्येतावदेवास्तु क्रियाविशेषयुक्तमिति वा कृतमुपयोगादा-
 नेनेत्यत आह सर्वस्य च कारकस्येति । यद्यशान्तरक्रियामाश्रमुच्यते
 ततस्तस्मिन् सर्वस्य कर्तृत्वात्कारकवेदित्य न स्याद् । प्रधानक्रियामाश्रीषा-
 दाने च तत्र सर्वेषामशान्तरव्यापारमन्तरेण वैचित्र्यायोगादत्र उपयोगादानं
 प्रयोजनवदिति । एवं लक्ष्यत इति भाष्य व्याचष्टे एवं च शास्त्रमिति ।
 देशयति । यदीति । परिहरति । न शक्तेरिति । पुनर्देशयति शक्ते-
 रिति । परिहरति । नैव दोष इति । ननु बुद्ध्यादयो ऽपि शक्तिव्यक्तिहे-
 तवो न चेते क्रियारूपाः किं तु गुणरूपा इत्यत उक्त क्रियेत्यनेनेति ।
 सामर्थ्ये अलम् । दुर्बलेो हि जानन्नप्युपाय न व्यापारणमि यथा पाणिना
 कुष्ठः कुडारं तेन शक्तिक्रियासम्बन्धयोः कारकशब्देो मुख्यः । शक्तिमात्रे
 तु गौण इति । प्रकृते योजयति कारकशब्दभाष्यमिति । सप्रति प्रकार-
 न्तरेण प्रमाणान्यादिव्यवसाधीयन्ते । अस्ति भेदः कारकशब्दानामिति ।
 अनेते कल्पे उपपद्यन्ते । किं प्रत्यक्षादीनामुपलब्धिः ससाधना निःसाधना
 वा । यदा ऽपि ससाधना तदा ऽपि क्रिमेभिरैव प्रत्यक्षादिमिराहो प्रमाणा-
 न्तरेण यदा ऽप्येभिस्तादा ऽपि किं तथैव प्रत्यक्षव्यक्त्या अद्यैका व्यक्तित्व्यं-
 तपन्तरेणेति । तत्र प्रमाणान्तराभ्युपगमे विभागसूत्रव्याघातः अनवस्थापा-
 तरश्च । तत्र प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादान्तराणां यद्दत्ते अनवस्थापातः तथैव
 व्यक्त्या तु यद्दत्ते आत्मनि वृत्तिविरोधः । न हि तथैवासिधारया सैवासि-
 धारा सिद्धये तस्मादसाधना प्रमाद्योपलब्धिः । एव चेत् कृत प्रमेयसाधनेः
 प्रमाये, प्रमाणवदसाधनेवास्तु प्रमेयोपलब्धिर्विरति पूर्वः पक्षः । नासाधना
 प्रमासिद्धिर्नैव प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तप्रमाणाभ्युपगमेो येन विभागसूत्रव्या-
 घातः स्यात् । नापि च तथैव व्यक्त्या तस्या एव यद्दत्तमुपेक्षते येनात्मनि
 वृत्तिविरोधो भवेत् । अपि तु प्रत्यक्षादिजातीयेन प्रत्यक्षादिजातीयस्य यद्-

जगतिष्ठामहे । न चानवस्था अस्ति किं चित्प्रमाणं प्रत्यक्षज्ञानेनान्यधी
हेतु यथा धूमादि किं चित्पुनरज्ञानमेव बुद्धिसाधन यथा चक्षुरादि ।
तत्र पूर्वं स्वज्ञाने चक्षुराद्यपेक्ष चक्षुरादि तु ज्ञानानपेक्षमेव ज्ञानसाधनमिति
का ऽनवस्था । धूमस्य च तदपि शक्यज्ञान सा च कदा चिदेष क
चिदिति नानवस्था । न च प्रामाण्य प्रमाणां नामप्रतीत न वृत्त्यङ्गमिति तदर्थे
प्रमाणान्तरापेक्षायामनवस्थेति वाच्यम् दृष्टार्थे सशयादपि प्रवृत्तेः सत्या
प्रवृत्तिप्राप्त्यर्थेन तस्य सुज्ञानत्वात् । अदृष्टार्थेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यावधृतप्रामाण्य
प्रमाणसाधर्म्येण तस्य शक्यज्ञानत्वादिति दर्शित प्रथमे सूत्रे । तस्मात्प्रत्य
क्षादिभिः प्रत्यक्षादीनामुपलब्धिर्न चानवस्थोक्त सिद्धान्त । भाष्य भो
इत्यामन्त्रणे । कुत पुनरुपलब्धिहेतुत्वमत आह संवेद्यानि चेति । सो
हेतौ उपलब्धिविषयत्व कुत इत्यत आह प्रत्यक्षं मे ज्ञानमिति । प्रदी
पभाषाभाष्योर्दर्शनस्य तथा भाषात् । ज्ञातृमनसोश्च दर्शनादिति
भाष्य तद्व्याचष्टे धार्तिककार । न चाप्यमेकान्त इति । ज्ञाता चेय
इति सकर्माभिप्राय न ह्यन्यस्य समवेता ज्ञानक्रिया येनात्मन कर्मता
स्याद् अपि तु ज्ञातृस्यैव । परसमवेतफलशालि हि कर्मस्त्यक्त तस्मात्सु
खादीनामात्मधर्मोणात्म च कर्मता आत्मनस्तु प्रकाशमानता तत्र विवक्षया
चेत्प्रत्याभिधान मनस्तु यद्यपि स्वज्ञान प्रति करण कर्म च तथा ऽपि न
स्यात्मनि वृत्तिविरोध । यद्वि हि ज्ञान करण भवेत्तदा ऽऽत्माशयदोषप्र
सङ्ग । स्वसतया च ज्ञान प्रति करणम् अन्यद्व्यास्य ज्ञानमन्या सता न च
तत्समवेता ज्ञानक्रिया किं त्व्यात्मसमवेता तस्माज् ज्ञेयत्व ज्ञानसाधनत्व
च मनसो न दोषमर्हतीति । य तु प्रदीपप्रकाशो यथा न प्रकाशान्तरमपे
क्षते एव प्रमाणान्यपि प्रमाणान्तरमनपेक्षमाणान्याए सन्ति भविष्यन्तीत्या
चार्यदेगीया मन्यन्ते तान् प्रत्याह ।

कचि-न्तः(सू १६) ॥ यथा ऽय प्रसङ्ग प्रमाणानामनपेक्षत्वप्रसङ्ग

प्रदीपे प्रदीपान्तरानपेक्षया प्रकाशकत्वदर्शनात्प्रमाणान्तरानपेक्षास्येथालोकवत्प्र
माणानि मेत्स्यन्ति उपमर्थमुपादीयते प्रसङ्ग । प्रमेयाण्यप्यनपेक्षास्येव मेत्स्य
न्तीत्येवमर्थमप्युपादेय तथा च प्रमाणाभावा इत्यर्थे । तदेव प्रदीपदृष्टान्ताए
यथेन प्रमाणाभावाप्रसङ्गमुक्त्वा म्याल्लादिदृष्टान्तोपादाने तु प्रमाणस्यापि प्रमाणान्त

रापेक्षेत्याह । यथा च स्याख्यादिरूपग्रहण इति । तदेतद्व्याप्यं व्याकृष्टे
 धार्तिककारः यथा प्रदीपप्रकाशः सजातीयानपेक्षस्तथा प्रमाणाणि
 सजातीयानपेक्षाणि न पुनर्यथा स्याख्यादिरूपं प्रमाणापेक्षं तथा प्रमा-
 णान्यपि प्रमाणापेक्षाणीति । कस्मात्पुनः स्यान्वादिकृषं प्रमाणापेक्ष-
 मित्यत आह स्याख्यादिरूपप्रकाशने चेति । प्रदीपप्रकाशस्य प्रम-
 मिति लोकसिद्धमित्यर्थः । कस्मादेवं स्यालीरूपस्य प्रमाणाणि तान्तरि
 प्रमाणान्तरेण प्रकाशयन्तामित्यर्थः । तदनेन प्रदीपदृष्टान्तेन निरपेक्षत्वं
 न तु स्याख्यादिरूपान्तेन सापेक्षत्वमित्यत्र नियमहेतुनांस्तीत्युक्तं नियम-
 न्तरहेत्याभायमाह । अयं च प्रदीपप्रकाशदृष्टान्त इति । यथा हि
 प्रमाणाणि प्रदीपदृष्टान्तेन निरपेक्षाणि गवं तेनैव दृष्टान्तेन कस्मात् प्रवेश-
 श्यपि तत्रैव प्रमाणाभायप्रसङ्गः । न हि प्रमाणाणामेव प्रदीपे दृष्टान्तो न
 प्रमेयाणामिति नियमहेतुरस्ति । तदनेन यथा प्रसङ्ग इति मर्थ
 व्याख्यातम् । प्रदीपप्रकाशो दृष्टान्तो भवत्यित्यनेनायमेव दृष्टान्तो नाप्यपि
 नियमो निराकृतः पूर्वेषु तु प्रदीपदृष्टान्तेन निरपेक्षत्वमेव न तु स्यान्-
 दृष्टान्तेन सापेक्षत्वमित्यर्थं नियमो निराकृत इति न पुनरुक्तम् । प्रमा-
 कत्वादिना तु हेतुना संगृहीतः प्रदीपदृष्टान्तो भवतीति नियमः
 शक्तो यकुम् । केवलं प्रकाशकत्वं सजातीयान्तरानपेक्षत्ये माध्ये विद्य-
 नीयं किमत्यन्तसजातीयमाहो सजातीयमात्रं यद्यत्यन्तसजातीयं गणः
 सिद्धसाधनं न हि चक्षुरादि प्रमाणं व्यवहारे चक्षुराद्यन्तरमपेक्षेण
 कथं चित्सजातीयं तदपेक्षत्वमालोक्याप्यपि ताम्यापि चक्षुराद्यपेक्षत्वं
 तत्रैव माध्यहीनो दृष्टान्तः । विशुद्धत्वं हेतुर्विषयज्ञानमपि विषयज्ञानेन शक्यं
 किंतु ज्ञानविषयेण ज्ञानेनेति नात्यन्तसजातीयमिति तदनेन विप्र-
 धार्तिककृतोत्तमनेकान्त इत्ययं दोषो न भवति । दोषान्तरं तु मर्थ-
 त्यर्थः । इतरपन्चस्तु सिद्धान्त द्रव्यद्विरस्मान्मिरूपपाटिकायै इति
 व्याख्यातः । येनानयम्यासुपाददीप्तेति नोपहामम् ।

प्रत्य-न् (सू. २०) ॥ प्रत्यक्षनक्षणं ज्ञानेन सूक्ष्मेयोध्यते
 या न तावत्प्रत्यक्षकारणमित्याह । यदिदं भवता

* प्रमाणाणामिति च पु. पा. ।

प्रत्यक्षकारणमित्यर्थः । कारणे सति कार्ये ज्ञान लक्षयति ज्ञान इति । द्वितीयं
 १० कल्प शङ्कते अथेति । सिद्धान्तघाटाह नोभयथा ऽपीति । लक्षणपक्ष एव
 सिद्धान्ते ऽभिमतः कारणपक्षाभ्युपगमः प्रौढियदिन दृष्टव्यः । सकलप्रत्यक्ष-
 व्यापकमसाधारण कार्यमत्र धार्यते । न हीदृशमन्यत्कारणमात्ममनःसयोगो
 वा इन्द्रियमनःसयोगो वा प्रत्यक्षस्यास्ति पूर्वस्य साधारणत्वाद् उतरस्य
 साध्यापकत्वादिति । समाधानान्तरमाह अर्थतो वेत्यादिना मनःसन्निकर्षो
 ऽपि कारणमित्यन्तेन । तदेव सिद्धान्तसारमुक्तं नात्ममनसोरित्यादिसूच-
 मण्डित्वेव भाष्यकारो व्याचष्टे । न चासंपुस्तै ब्रव्य इति । सर्वे हि कार-
 णजात कार्योपजननाय परस्परसमवधानमपेक्षते अन्यथा यत्र तत्र स्थितेभ्यो
 ऽपि कारणेभ्यः कार्यमुपजायेत । तदात्मना ऽपि मनःसबद्धेन कार्ये जन-
 यितव्यं सर्वन्धरत्वात्ममनसो सयोग एव भवतु वा सयोगज ज्ञानम् ।
 अर्थेन्द्रियात्मसयोगज कस्मान्न भवति कृत मनःसयोगेनेत्यत आह ।
 मनःसन्निकर्ष इति । तस्मादात्ममनःसन्निकर्षो ऽपि वक्तव्य इति पूर्व-
 पक्षः । तदिदं नात्ममनसोः सन्निकर्षेत्यादिसूचण्डित्यस्य पुरस्तात्कृतभाष्यम् ।
 तदेतद्वार्तिककारो भाष्यमनुभाष्ये पूर्वपक्षसूचं पठति ।

नात्म-त्तिः (सू २१) ॥ सूचार्थमाह । आत्ममनसोरिति । पूर्व

पक्षस्य लक्षणमव्यवस्थानमसहमानो यार्तिककारः प्रतिषेधमस्योक्त स्मारयति ।
 नोक्तेति । तदेव द्वाभ्यां सूत्राभ्यां पूर्वपक्षिते सति भावमाषेण इन्द्रियार्थसन्नि-
 कर्षोटीनामनेन कारणत्वमुक्तमिति मन्यमानः पार्श्वस्थः प्रत्ययतिष्ठते । सति
 चेन्द्रियार्थेति । न सति भावमाषेण कारणत्वमाकाशादीनामपि कारणत्व-
 प्रसङ्गान् । तादृशरत्वात्ममनःसयोग इन्द्रियात्मसयोगश्चेति न कारण युक्त-
 मित्यर्थः । दूषयति अकारणभावे ऽपीति । नान्वयमाशात्कारणत्वनि-
 श्चयः । अपि त्वन्यव्यतिरेकाभ्यां न च दिगादायस्ति व्यतिरेको नित्य-
 त्वरिमुत्याभ्यामवर्जनीयः सन्निधि सेन्द्रियशरीरवत्यात्ममनःसयोगसत्त्व-
 यव्यतिरेकावधृतसामर्थ्यं सुप्रस्य ज्ञानानुत्पादात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षे त्वमति
 विप्रकृष्टे ध्ययहिते च ज्ञान न जायते इन्द्रियमनःसन्निकर्षाभावे तु नापुण-
 ज्ञानानि भवन्ति । तस्मान्नाकाशादिभिरतिप्रसङ्ग इति । तदेतद्वार्तिक-

१२ कारो व्याचष्टे एव सति भाषात् । कारणमाय धर्ययन्ति पूर्वपक्षिणश्च

विद्वान्तिनो वा असति न भवतीति वादागन्तव्यारेकोऽमसु प्रयोजकस्तान्
 प्रति पार्श्वस्यो ध्रुते । तेषां दिग्देशेति । यथा चान्द्रमसं रूपमिति । २०५ ।
 यद्यपि तथापि तेजस्योप्यपमस्ति तथाऽप्यत्यन्ताग्निभवेन स्थोचिताशक्तिग्या-
 नुपयोगाद्दसत्कल्पत्वमित्यर्थः । एव पार्श्वस्यो निरस्ते पूर्वपक्षो ध्रुते पार्श्व-
 मिति । विद्वान्त्याह नोपसंख्येय इति ।

ज्ञान भः (सू २३) ॥ अत्र ज्ञानस्यात्मलिङ्गत्वमुच्यते ज्ञान ताव-
 त्कार्थमनित्यत्वाद् घटयत् । क्वचित् समर्थेन कार्यत्वाद् घटयत् । न च तत्पृ-
 षिव्याद्याश्रित मानसप्रत्यक्षत्वात् । यत्पुन पृषिव्याद्याश्रित तत् प्रत्यक्षान्तर-
 द्यमप्रत्यक्षमेव वा । न च तथा ज्ञानम् । द्रव्यापृकतिरिक्ताश्रित तदाश्रयत्
 द्रव्याजातीयः समवायिकारणत्वादाकाशयत् । तस्य च विभुत्वमात्मलक्षणे
 उस्माभिस्तुक्तम् । अतो गुणजातीय ज्ञान कार्यत्ये सति विभुद्रव्यसमवायात्
 गच्छयत् । एव व्यप्रस्थिते प्रश्नेतरे वार्तिकगतो व्याख्यातव्ये । आत्मसम-
 वायादिति । कार्यत्ये सति विभुद्रव्यसमवायादित्यर्थः । विभुद्रव्यसमवाय
 यथासिद्ध इति वदत आह । न पृषिव्यादिगुणः स्वसंपन्धित्यात् ।
 मानसप्रत्यक्षत्वेत्वात्वादित्यर्थः । स्वपरसंबद्ध प्रत्यक्षान्तरव्येद्य दृष्टव्यम् ।
 अन्यथा पृषिव्यादिगुणेन द्वित्यादिना व्यभिचारः स्यादिति । तस्मात्
 ज्ञानलिङ्ग आत्मा न त्वसावसयुक्तो ज्ञान जनयति । तस्य सदातन्त्रये सदा
 ज्ञानोत्पादप्रसङ्गात् । तस्मात्सयोगमेव कादाचित्कमपेक्षतइत्यर्थेऽस्मिद्ध
 आत्ममन संयोग इति न सूचकतोक्तः । प्रेडियादिसंयोग समाधिरेति
 दर्शयितुमुक्तमेव परममधि स्मारयति । उक्तं चात्रेति । अन्याथमिति ।
 प्रमेयमूतमन स्वहृणप्रतिपादनार्थम् अन्याथेभ्योपि तदर्थेप्रकाशकत्वम् उप-
 पत्तिर्लिङ्गम् । ईदृशं हि तद्विज्ञ यदन्याथेमपि मनसो ज्ञानकारणत्वं प्रतिपाद-
 यतीति । न हि ज्ञान स्वतन्त्र येन स्वकारण मनो नापेक्षेत नापि चक्षुरादि
 स्वतन्त्र ज्ञानजनने येन मनो ज्ञानकारणं न स्यादित्याह । न चक्षुरादीनि ।
 तस्मादर्थेप्रप्रत्यादात्ममन संयोग इन्द्रियमन संयोगश्च नेत्तो सूचकारेव ।
 देशयति अथ कस्मादिति । इन्द्रियाद्यसन्निकर्षेऽप्यर्थेन

* वाच्यतयातिरेक इति सुक्त पाठः । † अत्रैवैवत्याजिति १ ५

मायः । परिहरति प्रत्यक्षेति । सर्वानभिधाने हि प्रत्यक्षं न लक्षितं
स्यादिति तल्लक्षणाय किं सिद्धकृत्यम् । तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षे एव वक्तव्यः
समस्तप्रत्यक्षव्यापकत्वात् । नेतरात्रव्यापकत्वादिति व्यापकत्वाच्चेति परमः
समाधिः ।

सुप्त-त् (सू. २६) ॥ ज्ञानोत्पत्तेरिति सूत्रशेषः । प्रणिधानं संकल्प
प्रदोषे सुप्तो ऽर्द्धरात्रे मयोत्थातव्यमिति सो ऽर्धरात्रपववद्युध्यते । प्रयोध-
ज्ञानमिति । प्रयोधे निद्राविच्छेदे सतीति द्रव्यस्पर्शस्य संज्ञानं प्रयोधज्ञानम्
इत्यर्थः । सुप्रमनसामिति व्याख्याय व्यासक्तमनसामिति व्याचष्टे । एकदा
खल्वयं विषयान्तरेति । प्राधान्ये च हेत्वन्तरम् ।

तैश्चा-णाम् (सू. २७) ॥ इन्द्रियैर्यपदेशे शिषहसमासाभ्यां ज्ञान-
नस्य दर्शयति घ्राणेति । इन्द्रियविषयसंख्यानुरोधात्तज्ज्ञानस्य तद्व्यपदेश
इत्याह । इन्द्रियेति । वार्तिकं यथासाधारणं तेनेति । दिगादिरप्यु-
पाधिकल्पितेन प्राचीत्वादिना कार्ये विशेषणसमाधारणमेवेत्यभिप्रायः । अनेन
प्रथमेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षे एव कारणं ज्ञानस्य न त्वात्ममनःसन्निकर्षे इन्द्रि-
यमनःसन्निकर्षे वा ज्ञानकारणमनेनोक्तमिति ग्रन्थानो देशयति ॥

व्याह-तुः (सू. २८) ॥ परिहारमूषम् ॥

नार्थ-त् (सू. २९) ॥ अनेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमाशमुच्यते ।

न त्वात्मनःसंयोगस्येन्द्रियमनःसंयोगस्य वा ऽकारणत्वमुच्यत इति न व्याघात
इत्यर्थः । पृच्छति । अस्ति संकल्पे प्रणिधाने चेति । प्रयुक्तं प्रणिधानं
संकल्प इच्छा । उत्तरं यथैवेति । नन्वस्य चात्स्याद्युभौगनिमित्तत्वमशगतं
न तु मनःप्रेरकत्वमपीत्यत आह । तेन द्वयेर्ममाये मनसीति । भोगो
द्यदृष्टस्य प्रधानं प्रयोजनं तन्नान्तरीयकतया जन्मायुषी आक्षिपति । स्वसंश्र-
न्धिसुषुप्तुःप्रसादात्कारण्ये भोगः तदायतनं च शरीरम् । अश्रमं च मनो न
तत्र भोगं च भोगविषयो सुषुप्तुःखे च तयोः कारणं च ज्ञानं जनयितुम-
र्हति नूनं तत्प्राप्तिहेतोर्मनःकर्मणः कारणमदृष्टं वक्तव्यम् । अन्यथा ऽस्य
मयं दृष्ट्यगुणकर्मकारणता न स्यात् । मा भूत्सर्वायंतेत्यत आह एपिन-
स्यं वास्येति । अपूनां विशेषणं भूतमूषमाणाविति । व्याहृतत्वादिति
पूर्वपक्षमूषम् । अस्य तात्पर्यमाह वार्तिककारः । अनेनेति । नन्वियं

बिसूची इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमाह न पुनः संयोगान्तरस्य कारणत्वं
 प्रत्याशङ्क्यत आह । इयं किलेति । कारणत्वं प्रतिपिध्यत इत्यभि- २०८
 मानः पूर्वपक्षिण इत्यर्थः । दृष्टव्यायात् इति । अयोगपक्षं दृष्टं तस्य
 व्याघात इत्यर्थः । शेषं तु भाष्यव्याख्यया व्याख्यातमिति । अतः परमि-
 दानीमिति । न ह्यवयवी नाम कश्चिदर्थान्तरभूतो ऽवयवेषु ऽस्ति
 अपि त्ववयवा एव परमार्थसन्तः तेषु च कतिपयानवयवान् गृहीत्वा
 तत्सहस्ररितानवयवाननुमाय प्रतिबंधानजेषं वृक्षशुद्धिस्नानेवावयवानाल-
 म्बमानाननुमायानुमानमिति प्रत्यक्षस्यानुमानेन्तर्भाषाद्विभागमूषेण न्यूना-
 धिकसंख्याज्यवच्छेदो नोपपद्यत इत्यर्थः । निराकरोति । न यथास-
 मवं विकल्पानुपपत्तैः । एकदेशो ह्यवयविन आधार इति । एक-
 रचासौ देशश्चेत्येकदेशः । देशश्चाधारे न चाधेयो ऽस्त्यवयवीति कथ-
 माधार इत्यर्थः । अहो शब्दार्थकौशलमिति । शब्दे ऽर्थे वा कौशलमि-
 त्यर्थः । अर्थे तावदकौशलमाह । अकार्येति । कार्यस्यैकस्य कारणानां
 तदेक कार्यं कर्तुं परस्परात्प्राप्तिसंभवेति । यथा मृदुपण्डकमूषाणां घटे
 जनयितव्ये प्रत्यासतिः । कार्येणा चेकसामधीजन्मनां परस्परप्रत्यासतिः यथा
 हृत्परसगन्धस्पर्शानां कार्यकारणधोर्वा यथा अग्निधूमयोः येषां तु न कार्य-
 कारणभावो नैककार्यत्वं वा नैककारणत्वं वा तेषां कुतो नियमयती प्रत्या-
 सतिरित्यर्थः । शब्दाकौशलमाह । न च परस्परेति । अवयविनं दधदय-
 यवान्तरमदान्तरमपेक्षते । तत्परचावयवाः परस्परोपकारिणो भवन्ति । अव-
 यव्यभावे तु न परस्परोपकारिणः कथमवयवा इत्यर्थः । न चावृत्तप्र-
 तिसंधानजेति । स्वस्तिमतीं हि गां गृहीत्वा कालाह्यां गत्रि गौरिति
 प्रतिसंधानं दृष्टं न त्वर्यं गृहीत्वा ऽश्वान्तरे गौरिति प्रतिसंधानं दृष्टं
 तत्कस्य हेतोः सयोरगोत्यात् । ययमर्वाभ्यामपरघागानामवृक्षत्यादृष इति
 प्रतिसंधानं न भवेदित्यर्थः । यद्युच्छेत् मा मूदृषरूपधर्मिणहः पूर्वमर्वा-
 भ्यां धर्मिण वृषधियेषमनुमाय प्रतिसंधास्यतीत्य आह । न चानुमानम् ।
 कस्मादित्यत आह । अनुमानमिति । नायमनुमाता पूर्वमनुपलभ्याग्नि- २११
 मनुमानेन च धूमधियेषमग्निं प्रतिपद्य प्रतिबंधते । अयं धूमो ऽयं चा-
 ऽग्निरिति । अथ पूर्व प्रतिसंधान परवादनमानमित्यत आह । न च

प्रतिसंधायेति । प्रतिसंधानसमयस्थानेरवगतत्वाद्भूयितव्यमग्निनेति
 १६ ध्यर्थमनुमानं स्यादित्यर्थः । अभ्युपेत्याह । प्रतिसंधायापि चेति ।
 किं चार्वाग्भागमयमिति । स भागवान् भागो न भवति किं तु भाग्येव ।
 कस्मान्न पश्यतीत्यत आह । नार्वाग्भागपरभागौ संबन्धे । यथाय-
 धिसमवायेन हि परस्परसंबन्धे स्याता न चायव्यस्ति न चापि समुक्ते
 संयोगस्यापयत्रिनिरासमार्गेण निरस्तत्वादित्यर्थः । पृच्छति । कथं पुन-
 रिति । उत्तरं नित्यमर्वाग्भागेनेति । संबन्धस्तावन्नास्तीत्युक्तमेव ।
 तमभ्युपगम्य तूतरं सत्यं संबन्धे सत्यपि संबन्धे अशक्यपहो ऽप्राप्तित्यर्थः ।
 सत्यं संबन्धावित्ययमभ्युपगमश्चाद ग्य । यच्चैदमुच्चरते प्रतिसंधानप्र-
 त्ययजेति । पूर्वं सत्यपि वृत्ते अयवधानामवृत्तत्वाद्वाप्रथमे प्रतिसंधानजा
 वृत्तमुद्धिरित्युक्तं संशयि तु वृत्तस्यासत्त्वेन नायवये वृत्त इति प्रतिसंधानमित्य-
 यो नरुत्तयम् । रूपं च मयोपलब्धं रसरचेति । यं यत्रोल्ब्या रसप्रत्ययो-
 परस्मितः स यत्र रूपप्रत्ययोपरस्मित इत्यर्थः । प्रमाणस्य यथाभूता-
 र्थपरिच्छेदकत्वादिति । यथा भ्रान्तामप्यनुमानमर्थसंबन्धेन प्रमाणमिति
 न भवति तथा प्रथमे ऽध्याये दार्शितम् । प्रधानानुकारेण भ्रान्तिरिति
 विपरीतध्यातो सत्या सा चापवादित्वा प्रथमाध्याये । न तथा शब्दस्यार्था-
 नभिधानादिति । कः पुनरयं तयाशब्दार्थः । परमाणूनां रूपं वा नेर-
 न्तये वा संयोगभेदे वा उत्पादभेदे वा । यदि रूपमात्रं तद् घटादिष्वपि
 वृत्तमुद्धिः स्यात् । अयं रूपभेदः क्वान्तरेणावृत्तः स्यात् । न हि तत्पूये
 रूपम् । अयं नेरन्तये तद् घटादिष्वप्यस्ति । न वा क्व चिदपि । गन्धरसक-
 पस्वर्गपरमाणुव्यवधानात् । न संयोगो भवद्विरास्यीयतइति कुतस्तद्भेदः
 उत्पादभेदे ऽपि परमाणूनां रूपमेव । न हि परमाणुव्यतिरिक्तः कश्चिदस्ति
 तेषामुत्पादः । रूपं च पूये विकल्पितं यदि हि क्व विदयययसन्निवेशो
 वास्तवः पूर्वापरभागादिशब्दप्रवृत्तिहेतुरुपलब्धः स्यात् ततस्तयाशब्दार्थः
 प्रणीयेत न तु भवतां क्व चिदेव वास्तवः यस्तुसतां परमाणुनामभागत्या-
 दित्यर्थः । सामान्यतोद्गृहे धर्मविषयकमपि प्रत्यक्षं नास्तीति भ्रान्तः
 १८ पृच्छति सामान्यतोद्गृह्यस्येति । उत्तरम् । अयं विशेषः इति । द्विकस्य
 प्रत्यक्षेण प्रविष्टौ सामान्यतोद्गृहं प्रवर्तते । चिकस्य तु प्रत्यक्षेण प्रविष्टौ

प्रत्यक्षतोदृष्टमिति विशेषः । सर्वस्याप्रत्यक्षत्वाद् पृथगुद्दिर्ने प्रत्यक्षतोदृष्टादनुमानादपि सामान्यतोदृष्टादित्याह । भवत्पक्षे त्विति ।

२१४ ।

न प्र-त् (सू. ३१) ॥ न प्रत्यक्षानुमानता । कुतः यावदेकदेश-
भूतव्याप्यतागत्यापहृषमेकदेशपहृषादुपलब्धेत्यत्यथ हेताविष्यते तावदपि
प्रत्यक्षेण । अन्येकदेशपहृषणामादेनानुमानानुदयात् । अनुमानान्तरेण वा तद्व-
हये अनपम्याशात् । अतस्ताशतो ऽर्थाज्ञातस्य प्रत्यक्षेणोपलम्भानाप्रत्यक्ष-
मनुमानमिति प्रतिज्ञा हेतुना एकदेशपहृषणानुपलब्धेरित्यनेन याचिता । एक-
देशपहृषणस्य प्रत्यक्षेणानभ्युपगमे वा प्रमाणात्तास्य तत्रानुपपत्तेरसिद्धे हेतुः
सेयमुपपत्तस्याशा रज्जुरित्यर्थः । अनुमानेनेकदेशपहृषणान्नासिद्धे हेतुरि-
त्यत आह भाष्यकारः न चैकदेशग्रहणमिति । अनुमितिरनुमानम् । भाष्य-
पितुं कर्तुं न । अनपम्याप्रसङ्गेन हेत्यभाष्यादिति । तदेतास्मूचं धार्मिककारो
व्याचष्टे । विरुद्धव्यापमिति । अन्येकदेशप्रत्यक्षत्वे ऽपि तन्मात्रं प्रत्यक्षं न
तु सपे प्रत्यक्षं स्यादित्यत आह न चैवं प्रतिज्ञापते सर्वमिति । अप-
कारवदिति । अनुमानस्य हि १५; प्रकाशं यादृशा न तादृशाः प्रत्यक्ष-
स्येति । त्रिकालविषयत्वाच्चेति । अनेन परोक्षार्थत्वं सूक्ष्मत्वानुमानस्य
प्रत्यक्षं त्वपरोक्षार्थविषयं तस्मादपि भेद इत्यर्थः । निरूपरामर्यज्ञानस्य
प्रत्यक्षफलस्यापि प्रमाणस्य सतो लिङ्गलिङ्गिसंबन्धस्मृत्यनुपगमे ऽस्त्युत्पत्तो
न त्वेवं प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य अत उत्पत्तो वा कार्ये वा लिङ्गलिङ्गिसंबन्ध-
स्मृत्यपेक्षेत्यर्थः । अन्यथा ऽपि चैत्यादि भाष्यं व्याचष्टे । इतरचेति ।
न त्वेतदनुमानमिच्छादिभाष्याद्येमाह । इन्द्रियेति । इन्द्रियसंबन्धात्ता- २१
र्थस्य प्रत्यक्षमुत्पद्यते न त्वनुमानमेशमित्यर्थः । अपि चाद्यप्रविने ऽवत्वं मन्य-
मानेन त्वयेकदेशमात्रोपलब्ध्या पृथगुद्देरनुमानत्वमुक्तं न त्वियमेकदेशमात्रो-
पलब्धिरपि तु तस्य तत्सहचरितस्य चाद्यमिदं उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सिद्धेरि-
त्याह । न चैकदेशोपलब्धिरिति । तदेतद्भाष्यमनुभाष्य धार्मिककारो
व्याचष्टे न चेति । अथ देशमाप्यम् । अकूटस्नग्रहणादिति चेत् । उत-
रभाष्यं न कारणत इति । देशविपरणम् । न चावयवा इति । एक-
देशपहृषणनिवृत्त्यै हि त्वया ऽवयवपहृषणमास्थीयते न चैतावता कूटस्न-
ग्रहणसंभवो यत् एकदेशपहृषणनिवृत्तिः स्यात् । न ह्यवयवविपहृषणे कूटस्ना

अप्यत्रयथा गृहीता भवन्ति । नाप्यत्रयथी तस्यार्वाभागस्य ग्रहणे ऽपि
 मध्यमपरभागस्यस्याग्रहणादिति देश्यमाप्यर्थः । तदेतद्वाप्यं धार्तिककारो
 १ व्याचष्ट । नात्रयथिन उपलब्धिरिति । यत्खलु बहुषु वर्तते तत्रत्येक
 समष्ट्या या यथा कनविह्वकण्टगुण । शरुदेशेन या यथा स्रसूचं कुसुमेण ।
 न च कृत्स्नेरुदेशाभ्या प्रकारान्तरमस्ति । अनयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरि-
 धिनान्तरीयकत्वाद् नित्यत्वानित्यत्वथदिति । न चैरुष कृत्स्नसमाप्राव-
 न्यच तस्यैव सभय इति तथा सति कृत्स्नसमाप्रेरभावात् तस्माद्यो ऽवय-
 वान्तरे दृश्यते नासात्रयथी तथा चात्रयत्रा ग्वेति प्राप्तिमित्यापि दृष्टव्यम् ।
 न ह्यस्य कारणव्यतिरेकेणेति । यदि ह्येकदेशान्तराण्यस्य स्यु ततस्ते
 व्यपि घृतावेकदेशान्तरकल्पनायामनयस्याप्रसङ्ग इत्यर्थः । पूर्वपक्षत्रयोः
 प्रश्नपूर्वक क्रियातिपत्तिमाह । अधोपलभ्यमान इति । उत्तरभाष्यधिर-
 यपर भाष्य कृत्स्नमिति वै खल्वित्यादि । तदेकग्रन्थतया अङ्ग तु भवा-
 नित्यादिसंबोधनेऽक्रम भाष्य व्यवस्थितम् । तदेतद्धारतिककारो व्याचष्टे ।
 एकस्मिन्निति । अयमभिषेधिः । यतायत्कुसुमेरुदेशेन वर्तमान दृष्टमिति ।
 तदनुपपन्न यदि कुसुमेण सूत्रात्रयथा वर्तन्ते किमायातमवयविन' सूचस्य ।
 न ह्यन्यस्मिन्वर्तमाने अन्यद्वर्ततइत्युक्तम् । न चात्रयत्रिनो ऽभावे भवत्ये-
 तदपि सूत्रमत्रयव्ययवैर्नतइति । अथ मा भूत्सूच नामात्रयत्रि एकदे-
 शास्तु कुसुमे वर्तन्तइति ब्रूमः । तथा च सति नैरुमनेरुषेकदेशेन
 वर्तते कि त्वनेकमनेरुषेति । तथा च कुसुमपरभाष्यभावे कस्मिन्सूत्रपर-
 माणुरेको वर्ततइत्युक्त भवति न च घृतिरपि परमाणुभ्यामतिरिच्यते यतो
 भवति वर्ततइति तस्मान्नान्तरोत्प्याद् एव परमाणुर्घृतिरिति व्यग्रहर्तव्या
 न पुन. परमाणुस्यरूपातिरिक्ता का घिष्टतिरस्ति यस्तुसती । एतेन कल-
 विह्वकण्टगुणत्रत्येक कृत्स्नपरिसमाप्तिर्घृतिरित्यापि व्याख्यातम् । तथा च
 घृतेरभागादेकदेशेन या कात्स्त्र्येन या वर्ततइति रिक्त वचः । यथालोकप्र-
 त्यय तु घृतेरभ्युपगमे सूत्र कुसुमेण नैरुदेशेन वर्तते कि तु तदेकदेशा' सूत्र
 च कुसुमेण वर्ततइति लौकिको ऽनुभवः । तत्र सूत्रस्य घृतिः कुसुमेण नैरु-
 देशेन या नापि कात्स्त्र्येन कि तु स्थरूपतः एवमवयवेष्वयत्रिन. स्थरूपत

एव । इषांस्तु विशेषेण यत्सूत्रस्य कुसुमेषु घृति प्रति सन्ति भागा अपीति सूत्रहृत्तं च भागारथ कुसुमेषु वर्तन्तइति अथयविनस्तु स्वाधयवेषु घृति प्रति नाधयवान्तराणि सन्तीति ह्यपमापेण तत्र वर्तन्ते ऽययवीति । तस्मात् किं चित्क चित्कात्स्न्यैर्नैकदेशेन वा वर्तमानं दृष्टमिति तयोर्वृत्तिं प्रति व्यापकत्वमसिद्धम् । ह्यपस्येव न गमकत्वं* तन्नाधयविन्यप्यस्तीति व्यापकानुपलब्धेरसिद्धेर्नाधयविने ऽधयवेषु घृतिनिघृतिरिति सिद्धम् । यथा च कृत्स्नैकदेशयथ्ये नाधयविरूपे वर्तन्ते तथोक्तं धार्मिककृतेति । नैकदेशेन वर्तन्ते २१७ । न च कात्स्न्येन वर्तन्ते अथ च वर्तन्तइति । यथा वाचोयुक्तिः । यदा श्याभूतं घस्तु ततया निर्दिश्यतइहेति योजना । उभयेन व्याघातादिति । एकस्यानेकवृत्तेः एकदेशेन कात्स्न्येन च व्याघात इत्यर्थः । स एव हि धर्मो विकल्पते यो विकल्प्यमानो धर्मिण न बाधते यथा शब्दे । नित्यो ऽनित्यो वेति यो ह्यधिकरणं धर्मिणमेव बाधते नासौ धर्मविकल्पो न्याय्यः । आश्रयासिद्ध्या तस्यानुपपत्तेरिति । यस्तु मन्यते यत्सतत्सर्वमनवयवं यथा विज्ञान सचेद भीलादानुभवावसितमिति स्वभावहेतुः सतामाश्रयापित्वादनवयवित्त्वस्य । यथा ह्येकस्य सत्त्वं विरुद्धधर्मसंसर्गेण व्याप्तं तद्विरुद्धश्च विरुद्धधर्मसंसर्गे नीलादीनां सावयवत्वे प्रसजन्स्वविरुद्धं विरुद्धधर्मासंसर्गे निरसंयस्तद्वाप्यं सत्वमपि निवर्तयति तथा हि पाण्यादिकम्ये तत्स्थानो ऽधयव्यपि कम्पतइति तस्य जङ्घादिष्वप्यधयवेष्वविशेषावस्थानस्याप्यधयविनः कम्प उपलभ्येत न चोपलभ्यते तस्मात्स एव तदानीं कम्पते न कम्पतइति विरुद्धधर्मसंसर्गे । अथाधयवेषु कम्पमानेष्वपि नाधयधी तत्समवेतः कम्पते सतरचलाचलयोर्वस्तोदकवद्युतसिद्धिप्रसङ्गः । एकस्याधयवस्यावरणे तत्तदप्रस्थानो ऽधयव्यावृत् इति अवयवान्तरस्थानस्याप्यावरणप्रसङ्गः अमेदात् । न वा ऽस्य ह्य चिदप्यावरणमित्यविकलो दृश्येत । अदधवस्यावरण नाधयविनस्तस्यान्यत्वात् । न ह्यन्यस्यावरणे अन्यदावृत्त मवत्यतिप्रसङ्गादिति चेद् न । अधोवरणे ऽप्यनावृत्तत्वादयविनः प्राग्वदविकलवृत्तप्रसङ्गः । अधयप्रदर्शनद्वारेणाधयविदर्शनाददृशाधयवस्याधयविने ऽप्रतिपत्तिरिति चेद् न । विकल्पासहत्वात् । किं सर्वोयव-

यदर्शनद्वारेणाधयविनः प्रतिपत्तिरुक्त कतिपयाधयदर्शनद्वारेण । पूर्वस्मि-
 न्कल्पे नात्रययी कदा चिदपि दृश्येत । न ह्यसर्ववित्सर्वाधययोपलम्भसम-
 श्रवाभागेन मध्यपरभागयोर्व्यवधानात् । कतिपयाधयदर्शने तु तदभि-
 ध्यक्ताजल्पाधयदर्शने ऽपि बह्वधयदर्शनवत्स्थूलोपलम्भप्रसङ्गः । रक्ते
 चैकस्मिन्नययवे तत्स्थानो ऽययव्यपि रक्त इति श्रवयवान्तरे ऽपि तस्या-
 भेदाद्भागोपलम्भप्रसङ्गः । अत्रययमाशरणे वा तत्स्थानस्याधयविनो रूपम-
 रक्त दृश्येत सो ऽय विरुद्धधर्मससर्ग इति । तदनेनाभिप्रायेण वार्तिककारो
 ग्रहणायग्रहणलक्षणो विरुद्धधर्मससर्गेण सर्वानेष विरुद्धधर्मससर्गानुपलक्षयति ।
 ग्रहणाग्रहणेति । निराकरोति न भेद इति । इदं तावदत्र वक्तव्यम् । यद्य-
 नुभूताशयित्त नीलमनत्रयवत्त्वेन साध्यते ततः सिद्धसाधन नो यत्तु रूपवि-
 शेषो नीलादिरस्मारुमपि साधयवो गुणत्वात् । तदाशयो घट इति चेत् ।
 ननु घटइत्यपि च रूपरसगन्धस्पर्शा श्वाश्रयक्रियाकारिणस्तथा व्यपदिश्यन्ते
 ते च गुणत्वेन निरवयवा यत्र न तु तदाशयो ऽस्ति इत्य नाम । अय पर-
 सिद्धद्रव्य रूपाद्याश्रय प्रक्षीकृत्य परसिद्धेनैव तस्य सत्त्वेनानवयवत्व साधयति
 सो ऽयमसिद्ध सिद्धेन साधयन् महानैयायिकृत्यमात्मनो दर्शयति । न हि
 स्वयमप्रतीतो साध्यधर्मिणो परप्रत्यायनाय कल्पेते । यथा ऽऽहुः । यो ऽपि ताव
 त्परासिद्धः स्वयं सिद्धो ऽभिधीयते । भवेत्तत्र प्रतीकारः स्वतो ऽसिद्धे तु का
 क्रियेति । न च प्रसङ्गसाधने ऽप्येतद्भूयितुमर्हति । न च साधयवत्त्वेन विरोधाभा-
 धात् । न चैकस्य विरुद्धधर्मो बाधक प्रमाणम् । न तावदेकस्याधयविनो ग्रहणा-
 ग्रहणे । श्रवयवाश्रये ऽपि तस्य कतिपयाधयवाश्रयस्थानस्य ग्रहणादेव । न च
 बह्वधयस्थानस्य ग्रहणश्रय कतिपयाधयस्थानस्य ग्रहणे तादृशस्योल्यानय-
 मासादनवमासो ऽययविन इति साप्रतम् । परिमाणभेदो हि स्यौल्यमययवि-
 धर्मो न च तस्य तादृशस्थानवमासो ऽययवी नाशमासितो भवति । तस्य ततो
 ऽन्यत्वात् । तस्मादिन्द्रियसन्निकर्षमाश्रययविनो ग्रहणम् । इन्द्रियेणार्थस्य
 इन्द्रियावयवैरर्थस्य इन्द्रियेणार्थावयवानां इन्द्रियावयवैरर्थावयवानां सन्न-
 कर्षात्परिमाणभेदग्रहणमिति सामयीभेदादशयित्तत्परिमाणभेदयोर्महणायग्रहणे
 उपपद्येते । शतेनार्थाप्यागसहितस्य ग्रहणे ऽपि न मध्यभागपरभागसहित-
 स्याग्रहण कथं विद्विरोधमाश्रयतीत्युक्तं भवति । न वा ऽययवकमे ऽप्यव-

यत्रिनः कस्यो येनाप्रयथान्तरे ऽपि कस्यप्रसङ्गः मित्रत्वाद्ययथायथयिनोः ।
 तथा सति युतसिद्धिप्रसङ्ग इति चेत् । का पुनरिय युतसिद्धिः कि भेदो
 ऽथयथायथयिनोः आहो । स्थितप्रवृत्तस्य विद्यमानस्य यदि भेदः से ऽस्मा-
 दिरिच्छित्तय । अयामवृत्तस्य विद्यमानस्य तत्सम्बन्धि पृथगतिमत्ये नाथय
 यिनो ऽस्ति जालः सज्जुश्चेत्येकः कालः । तथा हि नाथयय्ययथायथयिनो
 ऽस्ति । न हि जातिमान् छात्यसबन्धो ऽस्ति । न गुणकर्मणी द्रव्यासज्जु-
 स्त । न च विशेषे द्रव्यासयद् इति । ये स्वप्राप्तिप्रयोगो युतसिद्धिमाहुस्ते-
 रयथायथयिनोरसयोगे हेतुर्नैकस्य । अयुतसिद्धिरिति चेद् न । तस्या यथा-
 सयोगेन युभुत्सनादिति । रक्ताक्तस्य च नाथययिन यक्तस्य तस्यारक्तस्या-
 देय । तत्संबन्धेनस्तु महारजनस्य रक्तस्यात् तस्य च पटादरुकादन्यत्वात् ।
 पटो रक्त इति तु भ्रमः न त्यनेन विश्रमेण सर्वैष भवितव्यम् । तस्य महा-
 रजनसयोगनिमित्तत्वात् तस्य च पटपूतित्वात् पटस्य च सर्वैषाधिकेणात् ।
 पटस्य क्व विद्रसयोगे समुक्तासमुक्तभेदप्रसङ्गः । न हि स यत्र तदेव तत्रैव
 भवति न भवति चेति युज्यते । तस्मात्समुक्तापटादन्यो ऽसमुक्तः पट इति
 प्राप्सुम् । अत्रोच्यते यदा तावत्प्रमेयगतिः । भाषाभाषो परस्परविरहाभ्यामो
 भाषनिवृत्तिरेवाभाष अभाषनिवृत्तिरेव भाषः । न तु भाषाभाषाभ्यामन्या
 तयोर्निवृत्तिः । तेन नेतयोः कदा चिदपि परस्परत्समस्य भवितुमर्हति
 अदृशनात् । यथमनयोराशयेक्यनानास्ये अवि यथादृशने व्ययव्यापनीये
 यथा तस्यैव श्रेयस्य यदा प्रासादे सद्भावन्तदेवाभाषः काकवति । एवं
 य यत्र कुम्भः इवावः स यत्र परषादग्निधयोगाद्वयाम यः पुनरस्य परि-
 माणभेदो न सति कुम्भे विनश्यति तत्र किमुच्यतां परिमाणाभ्यायतादि
 न नश्यतीति । यत्र प्रमेयैश्चिथ्य दर्पनयोश्चिथ्यप्रव्यापितं यथा ऽभ्युपेक्षने
 तथा तस्यैव धयोगस्य तस्मिन्नेकदा भाषाभाषो व्ययव्यापनीयो तथैव दृशं
 भादिति । न हि दृश्यमानस्य दृश्यमानान्तरैधर्म्येण रूपमुपलभ्यमानं
 यथमपाकर्तुम् नान् भूद् दृश्यमानवैधर्म्येण दृश्यमानरूपान्तरापाकर्तव्यमिति-
 यात् । तस्माद्दृशंनानुपेक्षाश्रमेयवैधर्म्यसिद्धेरुपश्रव संयोगगच्छुत्पत्तीनां
 तत्रैव तदानीमभाषो भाषश्चेति । अत्र तथैवमव्याप्यवृत्तिव्याप्यवृत्तेः ।
 कदादीनां तु न दृश्यमानेषु तदानीमभाषो भाषश्चेति तेषां व्याप्यवृत्तेः

भावाभावौ युगपदेकव विरुद्धाविति सिद्धम् । रक्तारक्तयोरैकवाविरोध
सहदर्शनादिति । यत्पुनर्यदनेकवृत्ति तन्नाना अनेकवृत्तिश्चावयवव्यभुषणत
इति प्रसङ्गसाधन स्यभाष हेतुः नानात्याभारादनेकवृत्तित्याभाव इति
प्रसङ्गपरिषेयो ध्यापकानुपलब्धिरिति तत्र दूमः । एकत्वानेकवृत्तित्वयो-
विरोधेन नानात्वस्य ध्यापकत्वाभिद्वेर्न प्रसङ्गो नापि विपर्यय इति । यथैव
नीले परिच्छिद्यमाने तदभावो व्यवच्छिद्यते । अन्यथा न नील परिच्छिन्न
स्यात् । एव तदभावादिनाभावि पीतमपि नीलपरिच्छेदक प्रत्यक्ष व्यवच्छि-
नति तथैकावयवसमर्गे अवयविनः परिच्छिद्यमाने तदभावो व्यवच्छिद्यते
तदभावादिनाभूताश्चावयवान्तरसमर्गा इति तेषु व्यवच्छेदव्याः तदव्यव-
च्छेदे तदभावो न व्यवच्छिद्यतेति स एव तदानीमेव तत्र भवेन्न भवे-
द्वेति दुर्घटमापद्येत । सो ऽयमेकत्वानेकवृत्तित्वयोर्विरोध इति चेत् । हन्त
भाषपरिच्छेदे तदभावो व्यवच्छिद्यतइति युक्तम् । भाषपरिच्छेदलक्षणत्वा-
त्तदभावव्यवच्छेदस्य । न हि भाषादन्यस्तथ भाषाभावो नाम । भाषान्त-
राणि तु कस्माद्वावच्छिद्यन्ते । तदभावादिनाभावादिति चेत् । कुत, पुन-
रय भाषान्तराणां भाषाभावादिनाभाव, पीतादिभाषतादात्म्येन कदा विदपि
नीलस्य भावस्यानुपलम्भादिति चेत् । यत्र तथैकावयववृत्तेरप्येकस्यावयवा-
न्तरेषु वर्तमानस्य तादात्म्य दृश्यते न तथैकावयवसंस्तृष्टामावादिनाभावो
ऽवयवान्तरसंस्तृष्टस्य तस्मान्नैकत्वानानावृत्तित्वयोर्विरोधः । अपि च एक
विज्ञानमनेके रूपचक्षुरालोकमनस्कारैः कथं सञ्चयते संबध्यमान वा
न वास्तव, कश्चित्कार्यकारणभावो नामास्ति सञ्चय । प्रतीत्य कथमे-
कम् । समुत्पादमात्रं तदिति चेत् । अथ कस्माद्रूपाद्येन प्रतीत्य रूप
ज्ञान जायते न पुना रसाद्यापि । स्वभाव एव तादृशो यतस्तानेष प्रतीत्य
जायते न पुना रसभादीनिति चेत् । हन्त भो, स्वभावान् भिन्नान् प्रतीत्य
कथमेको भावो जायते । को विरोधो न हि कार्यकारणयोस्तादात्म्य येन
कारणस्यभाषानुरोधः कार्यस्य भवेदिति चेत् । तत्किमवयवावयविनोरप्य-
भेदः समवायस्य वा ताभ्या येनावयवभेदे ऽवयविनो वा समवायस्य वा
भेदो भवेदिति सम समाधिः । तस्माद्यद्यवयविनि प्रमाणं घट्याम तत्र
दसति बाधके ऽप्रत्यूहमवयविनमयस्यापिप्यतीति सिद्धम् । यः पुनर्मन्यते

अयमवसमुदाय एवावयवीति तं प्रत्याह भाष्यकारः । समुदायशेषते-
त्यादि । सुगमम् ।

साध्य-हः (सू. ३३) ॥ न परं प्रत्यसिद्धत्वमेषावयविनः साध्यत्वम् ।
 स खल्वेषं मेने सञ्चिद्रा हि विषयव्यवस्थितिः । स एव सपिदा व्यवस्थाप्यते
 यस्तास्या विषयः । स एव विषयो य आकारमस्यामर्षयति । न च निरन्तरोत्प-
 न्नरूपादिपरमाश्वतिरिक्तमयव्याकारं विभ्रतीं सञ्चिद्रमोचामहे किं तु निर-
 न्तरोत्पन्नरूपादिपरमाश्वकारात् । स्थौल्यं च न यद्यपि परमाणां प्रत्येकमस्ति
 तथा ऽपि प्रतिभासधर्मा बहुत्वादिवन्न पुनरवयविनमेकमवस्थापयितुमर्हेति ।
 यदाहुः सो ऽयमसूत्वदानरूपो स्वाकारं च ज्ञाने समर्षयति प्रत्यक्षतां च
 स्वीकर्तुमिच्छत्यवयवीति । तदेवं परं प्रत्यवयविने ऽविद्वेर्वैप्रतिपत्तिः । ततः
 साधकबाधकप्रमाणाभावे सति सशय इत्यर्थः । न साध्यत्वं स्वरूपेण संश-
 यहेतुरिति मत्वा भाष्यकृदाह एव' च सतीति । परासिद्धत्ये सतीत्यर्थः ।
 साध्यत्वादिति यथाश्रुतं सूचं गृहीत्वा वातिककारो विकल्प्याविपत्ति । किं
 पुनरत्रेति । कुतश्चिद्धेतोस्तस्य धर्मिणो ऽभ्यनुष्ठानमङ्गीकारमर्हेति सर्वं २१६
 स्येव हेतोरवयवसिद्धेरिति भावः । अथाव्यतिरेक इति । मत्वेय धर्मिणि
 तस्यावयवेभ्यो ऽमेदो धर्मः साध्य इत्यर्थः । अवयव्यपेक्षत्वादिति ।
 षट्मपेक्ष्य द्वि तन्त्रेण अवयवा भवन्ति नो खलु रण्डाकरणडावस्थितास्त-
 न्त्रेण ऽवयवा उच्यन्तइति । न च षट्तीति । षट्सावयवास्तन्त्रे इति
 न षट्ती तथा च षट्त्वेति विशेषणभावे अवयवत्वमात्रं हेतुः स्यात् स च
 विशद् इत्यर्थः । अनयोान्तरभावेनावयवत्वमित्यस्योदाहरणम् । न च
 तन्तुस्तन्तोरिति । षष्ठ्येणभावे तूत्तरमुदाहरणमिति । तन्तुनां तन्त्वव-
 यवत्वं ब्रवीतीति । तच्छब्दस्य प्रधानपरामर्शकत्वादित्यर्थः । अवयव-
 शब्दस्य चेति । पूर्वं कारणमनिवृत्तत्वा अवयवशब्दस्य परापरशब्द-
 त्वावन्विशब्दतामत्र गृहीत्वोक्त सप्रति कारणत्व्य विवक्षित्योच्यतइत्यपौ-
 नहत्तम् । देशप्रति । नैव हीति । असत् क्रियमाणं निर्वर्त्य न चात्माक-
 त्वाकार्यादिनां तदभ्यतीत्यर्थः । दूषयति । एतच्चेति । न हि षटाकार- २२
 त्ययस्तन्तुमावालय्यनो रण्डाकरणडावस्थितेष्वपि तन्तुषु प्रसङ्गात् । न च
 तन्तुपरिमाणभेदान्मनः तस्य पूर्वमपि सत्यात् । असत्ये वा सत्कार्यधा-

दव्याहनिप्रसङ्गात् । तस्येयासत उत्पत्तेः । तस्मात्तनुष्वपरेषु पर इत्यकमे-
 १ नापि मिथ्या प्रत्यय इति यत्तयं तथा च दूषणमिति । प्रतिज्ञैकदेशरचेति ।
 सयोगमात्रपक्षीकरणइत्यर्थः । तान्येव तानीति । तान्येव प्रत्यासन्नानि
 चणमङ्गपरिणामप्रतिषेधादित्यर्थः । यथा दरुडाद्यनेकं कारणमिति ।
 दरुडवेमाद्यनेक कारण घटपटादीना कार्याणा संयोगादिनिमित्तान्त-
 रापेक्षमिति । सयोग आदिर्यथा निमित्तान्तराणा कुम्भकारकुञ्चिन्टादीना
 तानि निमित्तान्तराणि अतद्गुणसञ्चिदाने बहुव्रीहिः यथा चित्रगुरिति । तेन
 साध्यस्येव दृष्टान्ततेति न दोषः । विमृश्यावधारयति । धर्मं तु ब्रूमे
 विभाग उत्पन्न इति । सयोगो ऽनपेक्षकर्मकारणकः । कर्मकार्यत्वाद्विभाग-
 सत्त्विति स्थिते प्रतिबन्धकापगममात्र विभागेन क्रियतइति सिध्यति । यथा
 चा संयोगः साधारणकार्यव्रव्येति । यदा हि पटः पाठ्यते तदा
 येषामवयवानामवस्थिताना सयोगाना पटाख्य साधारण कार्ये तस्य साधा-
 रणस्य कार्यद्रव्यस्य पटस्य च तदसमवायिकारणाना च सयोगाना केश
 चिह्विनायोत्तरकालमङ्गुपटारम्भे तेषामनपेक्षाणा कारणत्व विभागस्तु कर्मज-
 न्यस्तत्र कतिपयसयोगविनागद्वारेण साधारणपटाद्विकार्यविनाशमात्रे व्याप्ति-
 यते न तु विभागापेक्षा अर्तुपटे जनयितव्ये सयोगः कारणमित्यर्थः । न हि
 प्रमाणमन्तरेणेति । मिथ्याज्ञानमपि प्रमाणपूर्वकं सम्यग्ज्ञानपूर्वकत्वाद्विप-
 रीतव्यातिरिक्त्यर्थः । वृक्षस्थितिं भावयद्भिः । पूर्वापरप्रत्ययेकविषयस्य
 पृथस्य स्थिति स्थिरतां भावयद्भिरित्यर्थः । भेदादर्शनमिति । आकारिभेदा-
 दर्शनं यथा घटपटाशकारिणो भेदेन दृश्येते नैवमवयवावयविनो नापि सम-
 धावसमवायिनावित्यर्थः । यस्मादवयवमुपनयो ऽवयवत्त्वं तन्नयो ऽवयवी च
 पट इति । पूर्वमवयवत्त्वेत्येतावन्मात्रं हेतुकृत सन्नं त्ववयवावयविनावि-
 त्यपोनस्तत्त्वम् । अन्यो ऽवयववार्थ इति । अवयविनो ऽन्यो ऽवयवगष्टार्थे
 इत्यर्थः । प्रदेशिनेो ऽन्यः प्रदेशगष्टार्थे इत्यर्थः । तत्प्रदेशशब्दस्य व्यप-
 देशविषयत्वस्येति । तन्नयो हि पक्षीकृताः प्रधानमिति तद्विति सर्वं
 नाम्ना हेतुगतेन परामर्श्याः । तथा च तन्नुपदेशस्य व्यपदेशविषयत्व न
 ८ तन्नुनामित्यसिद्धो हेतुरित्यर्थः । तेभ्यस्तनुत्पत्तेरिति । कल्पितस्य हेतोर्वि-
 धाव तन्नुभ्यस्तनुत्पत्तेरिति पट इति । उभयेन व्याघातादिति । अभ्युपगमे-

नानभ्युपगमेनेत्यर्थः । द्रव्यान्तरोत्पत्तिः । द्रव्यान्तरोत्पत्तिर्देशोर्ध्वच्छेदोऽध्वच्छेदः २२६
 यथा घटोत्पत्तिविधौदन्त्यो घटोत्पत्तिविश इत्यर्थः । व्युत्पत्त्यादिधर्मभेदेने-
 ति । आदिग्रहणेनादिभावसंस्थानादय उच्यन्ते ते च कारयोव्यापारात्पूर्वं नास-
 त्ति जन्मापि तेषामपूर्वमित्यर्थः । यथा अक्रौदिभ्यो रथायवेभ्य इत्यर्थः ।
 हिमवत्परमाणुकमिति । परमाणुग्रहणं सूक्ष्मद्रव्योपलक्षणार्थम् । न पुनः
 परमाणोऽङ्गुलीकादन्यकारम्भसंभवः । न च विषादाध्यासितः परमाणुर्न महद्द्र-
 व्यमारभते परमाणुत्वाद् अणुकारम्भकपरमाणुवत् । अमहत्त्वाच्च न हिमवत्पर-
 रमाणुर्न प्रत्यक्षं स्यात् । तस्माद्दिमश्रद्धिमबिन्दुभ्यां संसर्गिभ्यां संयोगादव्य-
 विद्रव्यमारभ्यते महत्त्वं चास्यावयवमहत्त्वाद्दुत्पद्यते । तथा च घटुपल-
 मस्य भवति । एवं तोषटविमुक्तोदबिन्दूदधिप्रयोगाद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिः
 प्रतिपत्तव्या । भावो ऽप्रत्यक्षः स्यादिति । भावः सत्ता ननु यथा संयोगः
 संयोगिद्वर्गनिहृपणाधीननिहृपणः तयोरेकस्येशप्रत्यक्षत्वे न प्रत्यक्षं प्रथम-
 यथाप्रत्यक्षत्वे नावयवो प्रत्यक्षः स्यादित्यस्य आह । न चार्थं पक्ष इति ।
 संसृज्यमाननिहृपणाधीननिहृपणो हि संसर्गो युक्तं यतदनिहृपणे न
 निहृप्यतइति । न त्ववयवव्यययनिहृपणाधीनो यतेष्वनिहृपितेषु न निहृ-
 प्यतइति । अणुकस्यावयवाग्रहणे ऽपि गृहणात् । यथा विदूरवर्तिनो हस्ति-
 घनस्पत्यादेरवयवाग्रहणे ऽपि गृहणादिति भावः । न च तत्कृतो ऽस्त
 भेद इति । न गृहणाग्रहणकृते भेद इत्यर्थः । न हीन्दियमन्यस्य सांख्य-
 स्थान्यथा सूक्ष्मत्वेनाथे प्रकाशयति । अन्यस्य नैयायिकस्थान्यथा स्थौल्येन
 अविकल्पत्वादेककृष्येणावस्थानादिति । प्रत्यक्षपरमाणुविरोधादिति ।
 महामूतानां हि मूलकारणं परमाणवः परमसूक्ष्मास्तेषामप्रत्यक्षत्वं मान-
 सानुव्यवसायगम्यं परमसूक्ष्मविषयं मे प्रत्यक्षमिति तदभावश्चात्मनि संयुक्त-
 विशेषणेन मनःसन्निकर्षेण प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः । एके तिष्ठति । यमेव
 हि अणुकं दृश्यं भवन्तो दृश्यावयवमाचक्षते तमेव वयं परमाणुमाचक्षते
 न हि तदवयवकल्पनायामस्ति प्रमाणमिति भावः । कथमवयवमयते
 मिद्यते असरेणुरिति । अक्षुल्यपार्यां सृद्यमानस्यास्यादर्शनं सूक्ष्मतया २३४ ।
 ऽप्युपपद्यते । जालसूर्यमरीचिस्यमेव तद्रणः कथं चिदुपलभ्यते मान्ययेति
 भावः । द्रव्यत्वे सतीति सामान्यसमयायै नियतंयति । बाह्येत्यात्मानं

३ निरतयति । अनित्यत्वाच्चेति । अनन्तावयवत्वेन मेरुसर्पदयोरभिन्नप
 रिमाणत्वप्रसङ्गात् महाभूतमूलकारणमनशयव कल्पनीयं न च द्रव्यमनशयव
 विनश्यति आकाशादिवदिति नित्याः परमाणवस्त्रसरेणवस्त्वनित्या इति न
 परमाणुः । अनित्यत्वमेव कुत इत्यत आह । सामान्यविशेषवत इति ।
 संहतानामिति । रूपादीना सघातः परमाणुरिति । न चासंहतप्रति-
 पेय इति । अप्रतिपेधे वा तद्यथासहताः परमाणव इति भावः । संपुञ्जते
 चायं विभज्यते चायमशयव्यन्तरेणेति । न व्यतिरेक इति । यथा
 भिन्नात्मयोगात्प्राप्यभावो व्यावृत्त यद्यमभिन्नादपि न हि स एव तन्तुस्तेनैव
 तन्तुना प्राप्यतइत्यर्थः । सर्पकुण्डलोद्गाहरणे श्रन्वयी हेतुरित्यर्थः । सत्त्वज-
 स्तमसा न संयोगः किं तु तेषा स्याभाधिकः स को ऽपि परिणतिभेदो यत
 समूयकारित्वमित्यर्थः । गुह्यत्वान्तरकार्याग्रहणादिति । अयमयगुरुत्वाद्
 गुह्यत्वान्तरमययिनस्तस्य यत्कार्यमयनतिशियेशस्तस्याग्रहणादित्यर्थः ।
 सत्यमुपपादितः पक्षवर्म इति । कार्यग्रहणेन कार्यप्रायस्तातः कारणस्य
 गुह्यत्वस्याभाव इत्यर्थः । प्रतिपेध्य कार्यगतरूपादि तदभ्यनुज्ञात भवतीति ।
 तथा ऽपि कुतः प्रत्यक्षविरोध इत्यत आह कारणरूपादय इति । सो
 जेतो । एतेन कार्ये रूपादिप्रतिपत्तिः प्रत्युक्ता । निपेध्यत्वेनेति । यदा हि
 कार्यमेव रूपादि नास्ति तदा कस्मात्तत्र रूपादिप्रतिपत्तिः प्रतिपिध्यते
 इत्यर्थः । यथा रूपाद्यन्तरकार्यमिति । अथपिगताना रूपादीना कार्ये
 रूपसंकारादयमविनश्चाशुपता यय दृश्यतेति । उपन्यासः म्यापनम् ।
 यदाप्रथमथनमनशियेषामायम्युलाज्यधिकरणः तथा ऽपि न शाब्दी तुना
 यथस्थिता ऽस्य प्रतीयते किं त्ययनमनशियेषसंश्रित्येतावतोक्तम् ।
 सो ऽयमिति । असिद्धताद्यदित्येकदेशेनो दूषणम् । तदेतदेकदेशेदू-
 षणं दूषयति । न तद्वत्तानुपलब्धेः परमाणुदूषणमाह । अपमपीति ।
 गुह्यत्वमाषोषहितानामणूनामयनमनशियेष न करोति तुना द्रव्यसमाहार
 इति । कार्यकारणद्रव्यममाहारो मृत्कणमृत्पुण्यं गंराकपालकुम्भममाहार
 इत्यर्थः । ननु समाहार. कुम्भस्य कारण तस्य घाते यद्गुह्यमेवेत्यप
 १२ आह । न चेति । ये त्यागुं सर्वे मृत्कणादिः कुम्भद्वयमानं कार्यं
 मृत् । परमाणुष्वेव समवेति ते हि मृत्कणादिकमारभ्य मृत्पुण्यान्यारभन्ता

इति । प्रसङ्गात्तन्मतमपाकर्तुमुपन्यस्यति । के चित्तिवति । निराकरोति । २२६ ।
 तान्मतीदमिति । गुरुत्वमनुपपत्तदिति । न च यथा प्रदीपाधीनप्रकाशा
 घटादयो न तु प्रदीपः प्रदीपाधीनप्रकाशः तस्य स्वमहिमनिषिद्धतमोनुपहृ-
 त्वात् । एवं गुरुत्वाधीनघटादयो गुरुत्वं तु स्वस्य चान्येषां च
 गुरुत्वान्तरानपेक्षं पतनहेतुरिति वक्तव्यम् । न हि प्रदीपेन स्वात्मनि प्रका-
 शयित्तव्ये किं चिदन्यत् क्रियते यादृशा घटादयः । स्वप्रकाशोत्पादे
 तादृशः प्रदीपो ऽपि । चक्षुषः पुनरयं स्वभावभेदो, येन घटादौ प्रकाशयि-
 त्तव्ये प्रदीपमपेक्षते न तु प्रदीपे प्रकाशयित्तव्ये प्रदीपान्तरमिति । तस्मात्त
 प्रदीपस्य स्वात्मनि कर्मकरणभावः गुरुत्वं तु द्रव्यगतस्य पतनकर्मणः करणं
 तेन हि द्रव्यं पात्यते । स्वगतस्य तु पतनकर्मणः करणत्वे तदेव कर्म
 करणं चेति स्वात्मनि धृतिविरोधः । आत्मनस्तु स्वात्मनि प्रकाशयित्तव्ये
 कर्तृत्वमेव न कर्मत्वमित्युपपादितमिति । तस्माद्गुणादयो विधादाधिकरणा
 न पतन्ति अद्रव्यजातीयत्वाद्गुरुत्ववदिति सिद्धम् । सिद्धान्त्याह । वेद्
 पुनरिति । कारणं प्रमाणं रूपादयो न संयोगरूपप्राप्तिमन्ताः गुणात्वात्संयोग-
 वदित्यप्रोप्रेः रूपादिसु निश्चयान्तददर्शनमित्ते रूपादिसु प्राप्तिभ्रमे द्रव्येदु
 प्राप्तिप्रत्ययः पारमार्थिक एवेति विनिश्चयः । तदनेनाभिप्रायेणोपसंहरति ।
 तस्माद्भवस्थितमिति । शेषमतिरोहिताद्यम् ।

सर्वा-द्वैः (सू. ३४) ॥ स्यादेतद् यथा ऽथयथिनं नाभ्युपैति परः एवं
 गुणकर्माद्यापि । तत्कथमयं प्रसङ्गः परस्य सर्वोपहृणमित्यत आह तदिदं २४९ ।
 सूत्रमिति । यो ऽपि हि ताद्यद् गुणकर्मादि नेच्छति सो ऽपि न तत्प्रत्यय-
 मपहृते अस्ति लौकिकपरीक्षणात्मयथिद्रव्यगुणकर्मादिप्रत्ययः सो ऽयमथ-
 क्वापहृयः तस्य च प्रत्ययत्वमुपपादितं प्रत्यक्षलक्षणे । अथयथिद्रव्यघातकानि
 च प्रमेयान्यथस्तान्निराकृतानि । सो ऽयमस्ति घातके स्वयं च गुणादिमिरुच
 सहेपलभ्यमानो न शक्यो निराकर्तुमित्यधिकरणाद्यैः ।

धार-श्च (सू. ३५) ॥ ते एते धारणाकर्षणे गोघटादिकमुपलभ्य-
 मानमथयथिनं साधयतः कुतो निश्चयवे विद्यानासाशादौ अथयथे च परमा-
 यो चादर्शनात् । इदमेवं प्रयोगमारोहति । यो ऽयं दृश्यमानो गोघटादिरथयथी
 परमाणुसमूहमात्रेण विधादाध्यायितः नासाप्रथयथी धारणाकर्षणानुपपत्तिप्र-
 १८

ज्ञात् । यो यो ऽनवयवी तत्र तत्र धारणाकर्षणे न भवतः यथा विद्यानादौ न
 २ चाय मोघटादिस्तथा तस्मान्नानवयवीति । न विरोध इति व्यभिचारलक्षणो
 दोषो विरोधः । अवयविन एव ते प्रत्येकमिति । परमाणुसमूहे तु प्रत्ये-
 कमपि न परमाणवो ऽवयविन इत्यर्थः । विशेषहेत्वभावादिति । एव हि
 विशेषहेतुः स्याद् यद्यवयविनमन्तरेण क्व चिद्विद्यानाकाशदो सपहश्चोक्त-
 लक्षणो धारणाकर्षणहेतुता या ऽस्य दृष्टा स्यात् । न चासौ दृश्यते
 काष्ठतृणोपलादयः प्रत्येकमवयविन एवेत्यर्थः । स्यादेतत् । अवयवित्वेन
 तुल्यत्वे ऽपि कस्मादेकत्र धारणाकर्षणे नान्यचेत्यत्र आह पांशुराशीति ।
 समूहमात्रत्वेन तुल्यत्वे ऽपि यथा कश्चिद्विशेषे हेतुरेवमवयवित्वेन
 तुल्यत्वे ऽपीति समानमित्यर्थः । तत्सहचरितस्य संयन्धविशेषः खेदद-
 यत्वकारित इति । तस्माद्वाप्यकारस्य सूत्रदूषण परमतेन द्रष्टव्यम् । अप्ये-
 दानीमन्वयिन इति । अन्वयव्यतिरेकिण इति । पटो ऽयमित्येकविषय
 युद्धिरेकयुद्धिः तन्तत्र इति नानाविषया युद्धिरेकयुद्धिः । समुच्चितासमु-
 च्छितविषयत्वादिति । असमुच्चितविषयत्वादेकयुद्धेः समुच्चितविषयत्वाद्ने-
 कयुद्धेरिति । आशङ्कान्तरमूषम् ।

सेना-नाम् (सू ३६) ॥ तथोक्तमिति । बहुस्यस्येव सेना एव
 चेति । यन्तु मन्यते सेना एवमिति व्यपदेशाय तज्जनिताय वा विद्यानाय
 बहुस्यस्यैवा कथं चित्कारण समर्थति यस्तथयमेन्द्रियकं प्रत्ययः प्रत्येकमगु-
 ष्ठीतिरुत्थेषु पृथेष्वनुस्यन्नापेतानुद्धेर्नागित्येकघनयनायगाही जायते तत्र कार-
 णमात्रेण बहुत्वम्यानुत्पादान्न बहुत्वस्यैवान्वयन इति न पतितुष्यति त
 प्रत्याह । अनेदप्रत्ययस्य चेति । उपलभ्यमानरूपेष्वेव कुतश्चिन्नमिताद-
 नुपलभ्यमानपृथक्तेषु मिथ्याभेदयुद्धिर्भंगत । न पुनः सर्वेष्वनुपलभ्यमाने-
 ष्विनि तात्पर्यायं । यन्तु नेमयवसप्रतिपन्नमस्ति जगति किं चिदेकमिति
 मन्यते तं प्रत्याह । एकं नास्तीति । स्यादेतत् । दूरात्काष्ठलोपृथक्पण-
 चाणादयः प्रत्येकं पृथक्कृता नेपलभ्यन्ते । समुदायन्तु तेषां दृश्यते । न
 च ते दृष्टान्तरमारमन्ते विज्ञातायत्यात् तथा मा भूयन् परमाणवः
 प्रत्येकं दृश्या समूहन्तु तेषां दृश्यते विनेय कार्यान्तरारम्भमित्यत्र आह ।
 १२ गृह्यमाणप्रवृत्तस्य चेति । तेषामेवागृह्यमाणानामपि मिमिताना दगंनं ये

न रूपेण ग्रहणयोग्यता निमित्तान्तरात् न गृह्यन्ते परमाणवस्तु परमसूक्ष्म-
 तथा न स्वरूपेण ग्रहणाद्वा इति मिलिता अपि न ग्रहीतव्या एव न
 जातु मिलिता अपि पवनसमूहा भवन्ति चाद्युषाः । रूपवन्महत्त्वमपि
 भावानां स्वरूपयोग्यता ग्रहणं प्रतीति भावः । ततश्च तथैन्द्रियका अने-
 न्द्रिगकाश्चेति महान्विरोधः । अथान्तरे धार्मिककार आह स्म । को वा
 विरोधो* ग्रहणः स्जातातिशयाः पृथग्भवेयुः कारण बुद्धेर्यदि नामेन्द्रियाः
 दिवदिति । एतदपि धार्मिककृतेवार्थाऽनुपजातविशेषा इति वदता परा- २४४ ।
 स्तम् । न खलु स्यैर्विद्वौ भावानामवयवविद्वद्योत्पादमन्तरेणास्त्यन्यो ऽति-
 शयः परमाणूनां न चायमागन्तुकमासाद्य परमाण्वो ऽवयविन जनयन्ति
 तेनेव स्थूलबुद्धिं कृतमवयविनेति साप्रतम् । यदाभासा हि बुद्धिस्त-
 दस्या आलम्बनप्रत्ययः न चेयं परस्परव्यावृत्तपरमसूक्ष्मपरमाण्वालम्बना
 तथा सति स्थूलमेदानदेकमिति न स्यात् । न चेयं प्रत्ययो विकल्पः
 स्पष्टप्रतिभासत्वात् । न वा विकल्पोपाधिरस्य विशदता निर्विकल्पकेनापि
 तस्या ग्रहणात् । न च प्रतिभासधर्मः स्थौल्यम् । नानादिदेशस्थितस्य
 निरन्तरस्यैकेन विज्ञानेन ग्रहणं स्थौल्यम् । तत्सकलौदृशत्वं परमाणूनां
 प्रतिभासधर्ममभाषीति प्रतिभासधर्म इत्युच्यते । तथा चेप समीचीन यथानु-
 भव. न हि ते न परमाण्वो न च न निरन्तरात्पत्रा न च न दिग्देशभिन्ना
 नै वैकस्मिन्विज्ञाने न चर्कांसति । तस्मात्कस्याचान्यथात्वम् । यथा ऽऽहे
 न च तदृशेन भान्तं नानावस्तुपदात्स्वतः । सावृत्तग्रहणं नान्यत्र च
 यस्तुग्रहे भ्रम इति । अथ तावन्तिलतयदुलवद्गन्धरूपसंस्पर्शपरमाणुभिरन्त-
 रिततया नैरन्तर्यमेवा नास्ति । तस्मादन्तरालापहणे दूरादेकधनधनप्रत्यय-
 धर्मं मिथ्याप्रत्ययो रूपान्निपरमाणूनां सान्तरत्वार्द्धं अनेकत्वाच्च । न
 चासति बाधके मिथ्येति युक्तम् । उक्तश्च बाधकाभावः स्येमा च भावानामु-
 पपादयिष्यते । तस्मादयुक्तमेवदधीति । इदमेव परीक्ष्यत इति भाष्यम् । सर्व-
 चावयविनमपह्वानस्य अतीन्द्रिय या ऽऽणुसव्यमात्रमिच्छतः सेनापनाङ्गाना-
 मपि करिकुसुम्भादीनामतीन्द्रियाणुसव्यमात्रत्वाद् दृष्टान्ताभाव इति तात्प-
 र्यार्थः । शङ्कते दृष्टमिति चेत् । सेनापनाङ्गानि तावद् दृष्टतया न शक्यान्वय-
 होतुमिति सिद्धं निदर्शनमित्यर्थः । निराकरोति तत्र तन्नैवमिति । यदि

दृष्टमप्रत्याख्येयमयव्यपि दृष्ट इति सो ऽपि न प्रत्याख्येयः । अथाय परीक्ष्य
 प्रत्याख्यायते सेनायनाङ्गान्यपि प्रत्याख्येयानीति दृष्टान्ताभार* । साध्यसम
 ४ त्यादिति भाष्यार्थः । वार्तिके कश्चायमनेकस्मिन्निति । अत्रिद्यमानोपशेय ।
 शुक्लो रजतत्व तस्य दर्शनं वणिग्धीच्यादे। तस्य द्वार सस्कारः तेनाध्यारोपित*
 *शुक्तिविपरीतधर्मे रजतत्व येन सामान्यदर्शनेन तन्नद्योक्त तस्य भाव
 स्रजतासामान्यदर्शनस्येति । तिरोभूतभेदमुपमानमेव भाक्त भेटोल्लेखेन जाय
 मानमिति विवेकः । सञ्ज्ञाज्ञानमौपमिकोदाहरणम् । यथा सिंहो माणवक
 इति । नन्वेतदपि तिरोभूतभेदतया भाक्तमेवेत्यत आह । सिंह इव सिंहः ।
 अयमर्थः । सिंहशब्दादुपमानादाचारे सर्वप्रानिपदिकेभ्य कृत्रिति क्लिबन्ता-
 त्कर्तरि अवि कृते सिंहशब्द उपमानार्थो भवति । नानाभावे चाणूना-
 मित्यादिभाष्य व्याचष्टे । मिथ्याप्रत्यया अपीति । तद्भावे तु । प्रधाना-
 भावे तु घटादे। मिथ्याप्रत्यय इति । परमाणुषु संचितेष्विति । येषामपि
 घटो ऽध्वयथी तेरपि परमाणुसचयो ऽभ्युपेयः । येषामप्यध्वयथी नास्ति तेरपि
 परमाणुसचय उपेयः सो ऽयमुपयसमतः सचय इत्यर्थः । ते ऽपि संचिता
 एवेति । येषामपिकाः खनु पात्सीपुषा भूतभौतिकसमूहात्पटादपि शब्दादी
 निच्छन्ति अतस्तोषा मते शब्दादयो ऽपि संचिता स्येत्यर्थः । अपि चास्म-
 न्मते ऽपि शब्दादीना न मुख्यमेकत्व सत्याया गुणस्य गुणेषु शब्दादिव्यभा-
 घात् । अपि तु भाक्तमेवेत्यत आह । शब्दादिषु चैकप्रत्यय इति ।
 शङ्कते सर्वत्रेति । निराकरोति । न द्वे इत्यत्रेति । समुच्चयनिवृत्तिमाच-
 मेय चेदेकत्व द्वित्यनिषेधेन समुच्चयो निवर्ततइति तान्निवृत्तिमाचमेकत्वमे
 वेति एकमनेक वेति सशयो न स्यात् । न च तपोतरमेकमेवेति नियमार्थे
 १० मथेदिति । गनौ । प्रप्नो । शङ्कते सर्वत्रेति । निराकरोति । नैकमित्य-
 त्रेति । अयमभिसाधिः । द्वित्यादीनामभावे समुच्चयमाच स्यात् । न तु समु-
 च्चयानामथान्तरभेदः । तथा च नैकमित्यसमुच्चयसदित्तेकत्वसमुच्चयः प्रप-
 न्नेति न सशय म्यात् । इदं त्विह पक्तव्यम् । शब्दादे। द्वित्यादाभावे
 कच द्वित्यादिप्रयोग भाक्त इति चेत् । किं भाक्तनिमित्त समुच्चयमाच
 चेत् फुरो। द्वाशिति नियमः । समुच्चयविशेषादिति चेद् पन्त्यस्य नामया

ज्ञानतो भेद इत्युक्तम् । न चेह द्वित्वमस्ति यद्विशेष्यात् तथा चाकामे-
नापि समुच्चयानामवान्तरभेदः स्वाभाविको वक्तव्यः । तथा च स यथास्तु
संशयविषयः कृतं द्रव्ये द्वित्वादिनेति । तस्मात्संविदेय भगवती वस्तूपगमे
नः शरणं समुच्चयादिविलक्षणं द्वित्वाद्यवगाहमाना व्यवस्थापिका द्वित्वा-
दीनां तदनुसरणप्रकारश्च गुक्तिबहुलतया चार्तिककृता कृत इति मन-
व्यम् । यः पुनरनुभूयमानमेकत्वं द्वित्वादींश्चानुभूयमानान् प्रतिपद्यते
तस्य खल्वनुभवमपहृवानस्य निर्मर्षोदतयैकत्वाधारो ऽपि नास्तीति कस्य
समुच्चयो द्वित्वादिः स्यात् । समुच्चयाभावे ऽपि कस्याभाव एकत्वं स्यादि-
त्याह यः पुनरिति । अपि च एकत्वादीन् मुख्याननभ्युपगच्छतो ऽयमपि २४९
भाक्तः प्रयोगो न स्यादित्याह । एकत्वद्वित्वादींश्चोते । भाष्यमनुभाष्य
व्याचष्टे । तेषु चैवमिते । इयत्ताऽनवधारणादिति । प्रत्यक्षपरिमाणवि-
षयमित्याधारणं परममहतां त्वप्रत्यक्षपरिमाणानां सत्यपीयतानवधारणे
नापरिमाणता द्रव्यत्वेन व्योमादीनां परिमाणानुमानादिति । यथा मह-
त्परिमाण इति । कुशलपरिमाणादामलकपरिमाणं महदिति लौकिका
व्यापदिशन्ति । यथा कुवलादामलकं महदिति । न च परिमाणस्य परिमा-
णयोगः अनवस्थाप्रसङ्गादिति । तस्माद्भाक्तेऽयं व्यपदेशो महत्त्वे मह-
दिति । तस्मिन् तच्छब्दे भाक्तमहच्छब्दवान् गुणत्वान्महत्त्ववत् गुणत्वं
च शब्दस्यानुमानलक्षणे प्रसाधितम् । भाक्तं च मुख्यपूर्वकमिति क्व चिन्मु-
ष्येन महत्त्वेन भवितव्यं तच्चासति बाधकद्रव्ये मुख्यमिति सिद्धम् । न
महत्प्रत्ययविषयत्वादिति । न तन्वाचाद् अपि त्ववाचित्वादनन्यथा-
सिद्धादिति तदेवाह । अपि त्वित्यादि । अनेनानन्यथासिद्धिर्द्रव्ये मह-
त्प्रत्ययस्य दर्शिता । तथैकादिमहत्प्रत्यया इति । समुदायमेकमादित्येति
शेषः । समुदायश्च समुदायान्तरप्राप्ताविति । यदा हि मित्रा अपि
समुदायिनः प्राप्या शकौकृता वरुः समुदायः तदा समुदायान्तरमपि समु-
दायान्तरेण प्राप्नोक्तः समुदाये न चैकस्यात्मना प्राप्तिरस्ति । न हि तादे-
याङ्गुच्यं तेनेवाङ्गुच्येण प्राप्यते तत्तश्च द्वयोः समुदाययोः प्राप्तिरित्युक्त-
मित्यर्थः । योदयति । नैव जातिरस्तीति । अयममिसंधिः न सामान्यं २५० । १
नम वस्तुमद् यस्याशयो यस्तुमतेऽनुश्रियते । तथा हि तत्पिण्डे या

घर्तत सर्वेषु वा यदि सर्वेषु सर्वेषु गायः प्रसज्येरन् यथा हि शशलेयादाः
 गोत्वाभिसंबन्धाद् गाय एव विश्वमेव तत्संबन्धमिति गो प्रसज्येत । अथ वे
 चिदेव पिण्डेषु घर्तते तदा यत्कथ्य ततो यदा क्व विद्वेगे पिण्डो जायते तदा यत्क
 कुतस्तस्य पुनरस्य गोत्वमिति । न तावत्तत्रापि पिण्डोत्पादात्पूर्वमासीत्तत्रापि पिण्ड
 न्तरादागत तस्य निष्क्रियत्वात्पिण्डान्तरत्यागप्रसङ्गाच्च । न च पिण्डो जायत
 जायते अनित्यत्वापत्ते पिण्डान्तरस्य च गोत्वाज्जन्माज्जन्मस्वरूपविस्तृष्ट्यां
 ध्यासेन भेदे सत्यसामान्यत्वप्रसङ्गः । तदितो महाव्यसनाद्विभ्यस्ता सावृत्तं

१२ । सामान्यमास्येय न पारमार्थिकमिति । परिहरति जातिविशेषस्येति । प्र
 यानुवृत्तिर्यद्यपि प्रत्यक्षा तथा ऽपि विप्रतिपन्न प्रति सैव लिङ्गमुच्यते । सर्वा
 हि के चिद्वाया ये सहायस्थाने ऽपि परस्परसंबन्धा यथा समानका
 गन्धरसकूपस्पर्शा विज्ञानानि च बहूनि परेषा समानकालान्यप्यसंश्लेषि
 दिक्कालाकाशात्मानश्च सहायस्थाना अपि परस्परासंसर्गिणो वैशेषिकाणा त
 सामान्यमपि सर्वोसंबन्धमपि सर्वे सहायतिष्ठते । यास्त्वस्य व्यक्तयस्तार्त्ता
 पर संबन्धन्ते तथा च यत्र जायन्ते व्यक्तयस्तत्रासंबन्धावपि स्त सामान
 समवायाविति । तासा जन्मैव सामान्यसमवायावच्छेदः । स च स्वकारणा
 ननुयोज्य इति प्रस्तुर्गत प्रामाणिकी विद्वांसो नास्माद्गृह्याद्विभ्यतीति
 बाधकान्तराणि चास्यावग्रयिव्याख्यानानेन प्रत्याख्यातानि । तावदेव त
 धिकरणं जातेः प्राप्तमिति । ये ये वृत्त्यादिजातिमनपेक्षा व्यञ्ज्या
 ते ते परस्पर वृत्तादिव्यक्तितया भिद्यन्ते । यथा क्षिगुकारोकसम्पकाट
 भिन्नास्तरयस्तथा ऽर्धोभागमध्यभागपरमागा अपि भिन्नास्तस्य स्युः । *
 यत्रिनि तु जायमाने नायं दोषः । तस्य सर्वोवयवसाधारण्येन प्रत्यमि
 यमानत्वात् । न चैवमवयवविनो ऽपि तावन्त स्फुरिति चाक्षम् । त
 कस्य सर्वोवयवसाधारण्येन प्रत्यमिज्ञायमानत्वात् । अवयवान्तरस्य तु न
 ग्रयान्तरे प्रत्यमिज्ञानमिति । तेषा वृत्तव्यक्तिहेतुत्वे वृत्तानेकत्वप्रसङ्ग इति
 सर्वापहृष्टः संघातरश्चेति व्याघातः । सहन्यमानापेक्षया इनपरुषोदित्यर्थं
 साध्यमवयवयोः इनर्थान्तरमवयविनं मन्यमान प्रति प्रयोगमाह । अ
 ३ । ४ । न्तरमिति । प्रायश्चसामर्थ्यं पटस्य तन्तूना तु पटोत्पादनसामर्थ्यं तत्त
 द्रूपे इति । तन्तूना नीलपीतलोहितादिरूपं पटस्य तु चित्र तत्र नी

दीनां समवायिकारणं तन्तद्यः चित्रस्य तु पटः । एवं तन्तुपटयोः साधये
 ऽपि कश्चिद्विशेष उच्येतः । विशेषवत्त्वं च वैयधिकरण्येन प्रतीयमानत्वं तेन
 च भिन्नकारणत्वं भिन्नसमवायिकारणत्वं साध्यतइति न सिद्धसाध्यं
 नाप्यनैकान्तिकत्वमिति । ये तु पक्षहेतू अन्यकारं गृहीत्वा दूषयां वभू-
 युः तन्मत्तमुपन्यस्य दूषयति । एकै त्विति । अनुमानमिदानीमिति २५२ ।
 भाष्यम् । अचेदानीं पदार्थमाह पार्तिक्कारः । अचेदानीमवसरप्राप्त-
 मिति । उद्वेगकृतं एव लक्षणपरीक्षयोः संबन्ध इत्यर्थः ॥

रौघो णम् (सू. ३७) ॥ अप्रमाणपदस्य ध्याख्यानभाष्यनैकदा

ऽपीति । प्रतिपादक निरुचयकम् । लक्ष्यपरत्वाद्ब्रह्मणस्य लक्षणयुक्तस्य लक्ष्यस्य
 व्यभिचारत्वात्प्रमाणत्वेन लक्षणमेव दूषितं भवतीत्यर्थः । पार्तिक्कम् । पूर्वज्ञदा-
 देरुदाहरणानीति । अथ च नदीपूरमयूत्यागिते शेषवत् उदाहरणे विपीलि-
 काण्डसञ्चरणं चाचिरमुत्पत्स्यमानस्य घर्षस्य न कार्यं न ह्यनागतं कारणं
 भवति पूर्वोत्पन्नस्य । न च नासाधकत्वादयो ऽप्यनागतेन मरणेन क्रियन्ते
 तथा सति पुत्रे ऽपि पितुः कारणं स्यादिति सर्वमप्यदातम् । कार्यकारणभा-
 घव्यवस्थापनं लौकिकं भवेत् । नियमवान् खलु प्राग्भावः कारणात्स्य
 ध्यवस्थापके । नियमवांच परवाद्भावः कार्यत्वस्य ध्यवस्थापकः नासाधक-
 त्वादयो मरणस्य यत्कारणं तस्य पूर्वकार्योपीति प्रत्यासत्या ऽनया मर-
 यमनुमापयन्ति । न च विपीलिकाण्डसञ्चरणं घर्षस्य कारणमनुपनध्व-
 सामर्थ्यात् । असत्यपि तस्मिन्वर्षस्योत्पत्तिः । घर्षमूलकारणस्य तु महा-
 भूतसंचोभस्य विपीलिकाण्डसञ्चरणं पूर्वकार्ये कृत्यमानाः खलु विपीलिका
 भेमेनोपपन्ना स्यान्पट्टानि भूमिष्टान्युपरिष्ठापयन्ति । तस्मात्पिलीकाण्डस-
 ञ्चारेण घर्षकारणमनुमाय यदि घर्षकारणात्कार्ये घर्षमनुमिमते अनुमातारः
 तदा पूर्वपट्टदाहरणम् । अथ कार्यकारणभाष्यमनुद्वेषे तदा कार्यका-
 रणभाषाभाषेन सामान्यतोदृष्टस्योदाहरणमिति मन्तव्यम् । उदाह-
 रणव्यभिचारद्वारकामिति । लक्ष्यदूषणद्वारेण लक्षणस्य दूषणमित्यर्थः । २५
 न हि व्यभिचारलक्षणस्यानुमानाप्राप्त्याद्यप्रतिपादकस्यानुमानस्य व्यभिचारे
 किं धितप्रमाणमस्तीति । भाष्ये विपीलिकाण्डस्येति । प्रायशब्दः प्रव-
 न्धार्यः । तदेवमनुमानलक्षणपरीक्षाद्वारेणानुमानलक्षणं परीक्ष्य संप्रत्यनु-

मानविषयपरीक्षया ऽनुमानपरीक्षामवतारयति भाष्यकारः । त्रिकालवि-
 पयामिति । तत्र वार्तिककार, सत्या कालस्य सिद्धे घर्तमानस्य परीक्षते
 ६ च यथापरीक्षितो ऽद्यापि न सिध्यतीति कालस्यरूप परीक्षते । तत्र ताव-
 दिति । चिकारणे ऽयमिति कारणान्तरवैकल्य विषयस्यायोग्यत्वमभावे वा
 विषयस्येति शीघ्रानुपलब्धिकारणानीति । अथ धर्मो ऽपि नास्तीति ।
 ऽभावहूपो हि हेतुरभावाधिकरणो न भवति । अभावहूपस्य त्वभावाधिकर-
 णत्वाविरोध इत्यर्थः । परिहरति । साधनार्थो हीयते । नहि परामिमतो
 ऽभाव सर्वसामर्थ्यरहित साधन कस्य चिदुच्यते अस्मदभिमतस्त्वभाव
 परतन्त्रो ऽभावाधिकरण एव नानधिकरणो नाप्यभावाधिकरण इत्यर्थः ।
 एव कालस्य बाधकप्रमाणाभावमुक्त्वा साधक प्रमाणमाह । परापरादीनि ।
 स्वयं विद्यमानयोरनियतद्विधेययोः समानद्विक्रयोर्वा देशतस्वन्निकृष्टविप्रकृष्ट-
 योर्वा विप्रकृष्टसन्निकृष्टयोर्वा युवस्यविरयोरकस्मिन् शरीरावस्थामेदानुमिता
 तीतसूयैदवास्तमयहूपक्रियाप्रघयबहुत्वान्तरितजन्मानि स्वधरे युवानं शरी-
 रावस्थामेदानुमितातीतसूयैदवास्तमयहूपक्रियाप्रघयाल्पत्वान्तरितजन्मान
 मर्थाध कृत्वा विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्य बहुतरसविषुदयास्तमयवि-
 शिष्टेन कालप्रदेशेन योगादुपैयसि परत्वंस्योत्पत्तिः । एव धर्मोऽवासमर्थाध
 कृत्वा यथैयसि सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्याल्पतरदिनकरोदयास्तम-
 याल्पत्वान्तरितजन्मानमर्थाध कृत्वा विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्य बहु-
 तरसविषुदयास्तमयप्रघयविशिष्टेन कालप्रदेशेन योगाद्यथैयस्यपरत्वंस्यो-
 त्पत्तिः । तयोरेव कालविषदसयोगयोः प्रत्यक्षत्व न लोकासिद्धे ते शते पर-
 त्वापरत्वे कालविषदसयोगादुत्पद्यमाने कालकारणविशिष्टमात्मानं कार्यंतया
 गमयतः । सूयैदवास्तमयक्रियाप्रघयाल्पत्वबहुत्वविशिष्टात्पिरादेय परत्वा-
 परत्वे भविष्यत कृतमप द्रव्यान्तरेण कालेनेति चेत् । न सवितृषमत्रे
 नायाः क्रियाया, पिरडेनासमन्धात् । समुक्तमवायस्यस्याः सवन्धः, कालेन
 सर्वगततेनास्यास्ति न वाकाय सर्वगतमपि परापरव्यतिकरं प्रत्यक्षकल्पते ।
 अस्य स्वरूपेणाभेदात् । अपि चाकाशात्मानो न परापरव्यतिकरकारणम्
 असाधारणगुणयोगित्वात् शृङ्गिष्यादियत् । तस्मात्परापरव्यतिकरकारणे
 कल्पनीये ते च द्रव्यमपारतन्त्र्याद् आकाशघते द्विक्राना उच्येते एव योग-

पद्यायोगपद्यचिरक्षिप्रप्रत्यया अपि काललिङ्गं न ह्येते क्रियायां तत्कारकेषु वा
 भवितुमर्हन्ति तेषु सत्स्वपि कादाचित्कत्वात् । नन्वयं कालो ऽपि नित्य
 इति तस्मिन् सत्यप्येते कादाचित्काः कथं कालकारणम्* अपि यद्युच्येत ।
 एकसूर्यपरिस्पन्दावच्छिन्नकालसंबन्धिन्यः क्रियाः युगपदनेकसूर्यपरिस्पन्दाव-
 च्छिन्नकालसंबन्धिन्यः क्रियाः क्रमवत्यो यौगपद्यप्रत्ययगोचरः । यथं बहु-
 तरानेकसूर्यपरिस्पन्दावच्छिन्नकालसंबन्धिनी क्रिया विरप्रत्ययगोचरः । अल्प-
 तरानेकसूर्यपरिस्पन्दावच्छिन्नकालसंबन्धिनी क्रिया विप्रप्रत्ययगोचर इति ।
 कृतं तर्हि सूर्यपरिस्पन्दस्य कालावच्छेदेन । नन्वयं साक्षादेव क्रियामवच्छे-
 त्स्यतीति तथा च युगपदादिप्रत्यया भविष्यन्तीति तत्र सूर्यपरिस्पन्दस्य
 क्रियापिः संबन्धाभावेन तदवच्छेदकत्वानुपपत्तेः न वा ऽऽकाशादिसंबन्ध-
 द्वारमस्य तदवच्छेदकत्वम् । तथा हि नाकाशादयः क्रियायौगपदादिप्र-
 त्ययनिमित्तम् असाधारणगुणयोगित्वाद् घटवत् । यथं यौगपदादिप्रत्यया
 न द्विकारणकाः दिग्देशनियमानपेक्षणात् । कालपिण्डसंयोगजपरत्वापरत्य-
 यदिति । तस्मात्सूर्यपरिस्पन्दस्य देवदत्तादिपरिस्पन्दस्य चास्ति कालेन
 सूर्यगतेन संयुक्तसमवायलक्षणः संबन्धः यतया च द्वारा परिस्पन्दयोरप्यस्ति
 संबन्ध इति । कालसंबन्धानपेक्षमेव च सूर्यपरिस्पन्दावच्छिन्नस्य देवदत्ता-
 दिपरिस्पन्दस्य ग्रहणमुपपद्यते । यथा दयडोति यन्दादृषढावच्छिन्नं पुरुषं
 प्रतीत्य तदन्यथानुपपत्त्या पश्चादृषद्वपुत्पयोः संयोगभेदो ऽयगम्यते न तु
 संबन्धज्ञानपुरःसरं दृढविज्ञानम् एवं परत्वापरत्ये अपि कालपिण्डसंयोग-
 निबन्धने गृहीत्वा कालो ऽनुमीयते न तु कालज्ञानपुरःसरं तज्ज्ञानं
 तत्सिद्धमरूपतया कालो ऽप्रत्यक्षः परत्वापरत्वादानुमेयत्वेति । तस्मात्सु-
 प्तं परादिप्रत्ययानां चेति । कार्यकारणविशेषापेक्ष इति । कार्यस्य २५५
 परापरादेः प्रत्ययस्य च यः कारणविशेषो बहुतराल्यतरातीततपनपरिस्पन्दा-
 वच्छिन्नकालपिण्डसंयोगस्तदपेक्षः काले यको ऽपि परापरादिप्रत्ययहेतुः परा-
 परत्यलक्षणगुणोत्पादनद्वारेणेति धर्मेते कारकव्यङ्ग्यः कालः तस्य निष्-
 ज्ञतया व्यक्तिसाधनत्वेपरतेः । न तु क्रियाव्यङ्ग्यः तस्याः साध्यतया असिद्ध-
 त्वाद्युक्तं इति हेतुमावाभावात् । तथा चातीतानागतमात्रदर्शनानुमाना-

* कारणादिति । पु. पाठः ।

भावेन न वैकाल्यविषयमनुमान तयोश्च पितापुत्रवत्परत्वापरत्ववद् ध्रुवदीर्घवच्च परस्परपेक्षा सिद्धिरन्तरेणापि वर्तमान कालमिति पूर्व.पक्ष' ॥

तयो-त्वात् (सू. ४०) ॥ नातीतादिरूपता कालस्य कारकव्यङ्ग्या तयोस्तादृशस्यात् । अपि तु क्रियाव्यङ्ग्या ता खलुररीकृत्य प्रवर्तमानानयमतीतानागतवर्तमानान् प्रतिपद्यते नान्यथा । यदा खल्वयं पुरुष' फल प्रवर्तमानपतनक्रियाविशिष्ट प्रतिपद्यते तदा व्यपदिशति पतति फलमिति । तन्मूले चास्यातीतानागतत्वे अपतत् फल पतिष्यतीति । न च वर्तमानपतनमसिद्धयेन न काल व्यञ्ज्यात् (तद्द्रुयोस्तादृशस्यात् अपि तु क्रियाव्यङ्ग्यता) तदसत्त्वे कस्येद कारण गुह्यत्व कस्य च फल कारक कस्य च फल भूमिसंयोगः कार्यः । न च परत्वापरत्वादीनामपि सिद्धिः परस्परपेक्षा । किं तर्हि सन्निकृष्टमुद्ग्रपेक्षमपरत्व विप्रकृष्टमुद्ग्रपेक्ष परत्वं पूर्वसंख्यावच्छिन्नता च समुक्तसंयोगाना सन्निकर्षः । परसंख्यावच्छिन्नता च विप्रकर्षः एव ह्रस्वदीर्घत्वे अपि परिमाणभेदे न परस्परपेक्षा पितापुत्रो च प्रमाणभेदव्याप्यया ध्याप्यातो । तस्मादतीतानागतयोर्वर्तमानानपेक्षत्वाद्दृष्टमानस्य च तदपेक्षत्वादास्ति वैकाल्यमिति सिद्धान्तः । भाष्यम् अथापीति । कस्मादतीतानागतादितरेतरापेक्षा न भवतः कृत वर्तमानेनेति शङ्का सूचयति । तन्निराकराय सूचम् ॥

नाती-द्धिः (सू. ४१) ॥ परस्परपेक्षसिद्धेर्हि वर्तमानामाद्य. सेव तु नास्तीति सूचार्थः । कया युक्त्येति प्रश्नः । उत्तर केन कल्पेन प्रकारेणातीतः मृदनेन वर्तमानामाद्ये ऽतीतस्यदृशाद्ये कृतः । ह्रस्वदीर्घत्वादीना परस्परपेक्षसिद्धित्वमङ्गीकृत्याह । तन्नोपपद्यते विशेषदेत्वभावादिति । परमाण्येषु न चेतरेतरपेक्षा ह्रस्वदीर्घत्वादीनामपि सिद्धिरिति । स्वकीया युक्तिः । १५ घातिकृकार आह । न च वर्तमानकालानभ्युपगमे पतत इतीति । यत्परमाण्वमूचयतारपर भाष्यम् । अर्थसद्भावव्यङ्ग्यश्चायमिति । अस्याद्ये. । न केवल पतनादिक्रियाव्यङ्ग्यो वर्तमानः कालः । अपि त्वयंसद्भावो ऽयस्य सता ऽस्ति क्रियेति यावत् । तथा व्यङ्ग्य. कालः पतदुक्तं भवति पत-

नादयः क्रियाः धर्तमानेष्वप्यान्त्युपयन्ति च अस्तिक्रिया तु सर्वधर्तमान-
 व्याप्तिनी तदेवमस्तिक्रियाद्विशिष्टस्य धर्तमानस्याभावे सर्वोपहण प्रत्यक्षानुप-
 पत्तेः न चाविद्यमान तस्य विवरणमसदिति । न चाय धर्तमानाभाववादी
 विद्यमान सत्के चिदनुजानाति । अथ वार्तिककारः पृच्छति । कथं पुन- २५९
 रति । न हि सर्वं प्रत्यक्ष धर्तमानविषयमतीतानागतयोरेपि योगिप्रत्यक्ष-
 त्यादिति भावः । उतर यस्मादिति । नातीतानागतविषयतया प्रत्यक्षानु-
 पर्षति भ्रूमः अपि त्वतीतानागताधारतयेत्यर्थः । भाष्यमपि धर्तमानाभावे
 प्रत्यक्षान्निमित्त सन्निकर्षः अस्मदादिप्रत्यक्षविषयो विद्यमानो घटादि' प्रत्यक्ष
 प्रमाणमनाधार सत्सर्वे नोपपद्यतइति द्रष्टव्यम् । अथ भाष्यमुभयथा
 धर्तमानो गृह्यतइति । तदवतार्य व्याचष्टे वार्तिककारः । उपपन्नञ्च सन्
 द्वेषा भिद्यत इति । क्व चित् क्रियामावव्यङ्गः यथा ऽस्तीति । क्व चित्
 क्रियासतानव्यङ्गः । पतति च्छिनत्तीति । अथ हि पूर्वोपरीभावः प्रतीयते
 न च प्रतिक्षणमपवर्गवतः कर्मण एकस्य पाकस्य वा छेदनस्य वा पूर्वाप-
 रीभाव इति । कर्मसंतानस्त्वास्येयः सो ऽपि चैकमुपसद्याहकमन्तरेण न
 भवत्यत उक्त भाष्यकृता एकार्थी क्रिया संतान इति । एकप्रयोजनाय-
 च्छिन्नेत्यर्थः । अथ चाधिश्रयणादयो भवन्तु पृथग्र्थः यथा ऽऽह महाभाष्यकारः
 तदभिसन्धिपूर्वक प्रेषणमध्येषण वा युक्तं तत्सर्वे पृथग्र्थे इति । कृपादिपरा-
 श्रुतिमाचार्यत्व घास्य पचेराह्यातार्थीः सर्वे ऽयमध्येषणादिर्मथतु भाषना-
 भिधानः नोभयथापि का चिदस्ति दर्शनवतिः अनागताद्भवच्छिनति
 नानारम्भ इति । अनारम्भे ऽननुष्ठान न विधत्त यथा पक्ष्यतीत्यचे-
 त्यर्थः । अतीताद् व्यवच्छिन्नति । नोपरमो विवक्षित इति । यथा ऽपा-
 श्रोदित्यचेत्यर्थः । संतानारम्भविवक्षाया मिति । आरम्भे ऽप चिकीर्षा
 ऽभिधीयतइति न विरोधः । तदेव धर्तमान क्रियासद्वाचमुक्त्वा तात्सवन्य-
 व्यङ्गा कारकस्य धर्तमानतामाह । यद्येदं विद्यमानमिति । न तत्क्रिय-
 यमाण धर्तमानक्रियासवन्येन धर्तमानं न तु स्वरूपत इत्यर्थः । तस्य च
 कारकस्य धर्तमानक्रियासवन्यमतीतानागतानयेदामपेक्ष्यतीतानागतस्ये क्रि-
 यायाः कारकस्यापि व्यक्तिः तद्वाचव्यक्तिः । तद्वेतुक् च द्वेषिध्वमिति प्रति-
 ष्ठादनपर सूत्रमवतारयति । तस्मिन् क्रियमाणे ॥

कृत-णम् (सू. ४३) ॥ भाष्यम् । आरब्धाभीष्टफलोरीकरणेन क्रियास-
तानः पद्यतीति वक्ष्यमाणासंपृक्ततोपयोगितया क्रियासंतानस्वरूपमाह ।
तत्रेति । क्रियासतानो न तु विद्यतइत्येषां पूर्वपरीभाषाश्रममादतीतानाग-
ताभ्या संपृक्त एवेत्यत आह वार्तिककारः अत्र हि केवल इति । शब्दमाहा-
त्म्यात्संपर्को न वास्तवो वास्तव तु वर्तमानत्वमत एवाह । केवलः शुद्ध
इति । पर्यायभिधानमात्यन्तिक संपर्कोभाव दर्शयति । यदि क्व चिन्मुख्य
वर्तमानत्व नाभ्युपेयते ततस्तत्पूर्वको भाक्तो ऽपि वर्तमानप्रयोगो ऽपि न
स्यादित्यत आह । अन्यश्च लोकइति ॥

अत्य-द्धिः (सू. ४४) ॥ यथा गौरेव गवय इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मृ-
तिषहकारि साहचर्यदर्शनेन साध्यस्य गवयो ऽयमिति सप्तासन्निसधन्धस्य साध-
नमुपमान तच्चेद नोपपद्यते विकल्पानुपपत्ते । किं यथा गौरेव गवय इति
गवा ऽत्यन्तसाधर्म्यं विवक्षितं तथा सति गवान्तरमेव गवयः स्यात् । तदि-
दमाह भाष्यकारः । न चैवं भवति यथा गौरेवं गौरिति । चे यस्मादर्थे ।
तस्माद्यथा गौरेव गवय इति वाक्यस्यार्थो भवति यथा गौरेव गौरिति । गवा
प्रायसाधर्म्यादपि गवयोपमानं न विध्यति । महिषस्यापि गवा प्रायसाधर्म्यस्य
विद्यमानत्वेन तस्यापि गवयाभिधानप्रसङ्गात् । तदिदमाह न हि भवति
यथा ऽनङ्घ्रानेवं महिष इतीति । यथा ऽनङ्घ्रानेव गवय इत्यस्य वाक्य-
स्यार्थो यथानङ्घ्रानेव महिष इति यस्माद् न भवति । एकदेशसामर्थ्यादुपमानं न
भवति । एकदेशोपमानस्येवानुपपत्तेरतिप्रसङ्गात् । तदिदमाह न हि सर्वेषां
सर्वमुपमीयते तथा सति सुमेरोरपि सर्पेषोपमानप्रसङ्गात् ।

प्रति-त्तिः (सू. ४५) ॥ प्रकरणाद्यपेक्ष द्वि वाक्य स्याद्ये प्रतिपादयति
न केवलम् । तद्वशाच्च क्व चिदत्यन्तसाधर्म्ये प्रतीयते क्व चिद्वयः साधर्म्ये क्व चि-
देकदेशसाधर्म्ये तद्विद्व प्रतीतमहिषादिकं पुरुष प्रति यथा गौरेव गवय इति वा-
क्यमुपगते तदा महिषादपरिहाराय भूय साधर्म्ये विवक्षितमित्यवगत वा-
क्यार्थे स्मरन् महिषादिषु धने गोसाधर्म्ये पश्यन्नपि न गवयसंज्ञा निवेशयति ।
अपि तु साधर्म्यं वति गवयस्य ता निवेशयति । यस्त्वप्रतीतमहिषादिस्त प्रत्ये-
तद्वाक्यमुपमानं न भवत्येवति परमार्थे । यथा च प्रकरणाद्विशदादत्यन्तप्रायेक-
देशसाधर्म्यमाश्रित्यातिदेशवाक्यानि प्रयत्नन्ते तथा चोक्तं वार्तिककृता । न सा-

धर्म्यस्येत्यादि । भाष्यं नियमं निषेधति न साध्यम्यस्य कृत्स्नभाषमेव वा ऽल्प-
भाषमेव वा आश्रित्यातिदेशवाक्यं प्रयत्नंते । किं तर्हि प्रसिद्धसाध्यम्योद्देशोः
साध्यसाधनभाषमाश्रित्योद्दिश्येति । यत्तदुक्तं भवति । न नियमः किं तु क्त
चित्किं चित्साध्यम्यमाश्रित्यातिदेशवाक्यं प्रयत्नंते तच्च प्रकरणाद्युत्तरेणमिति ।
अनभ्युपगमादिति च धार्तिकं नियमाभिप्रायमेव । तत्क्रिययेव तत्क्रिया- २५६
न्तरमित्यर्थः ॥

प्रत्य-ऽः (सू. ४६) ॥ यथा गौरिवं गवय इति हि वाक्यं प्रत्यक्षेण
गथा गवयप्रत्यक्षं प्रतिपादयति । न खलु भूतवाक्यो ऽपि यदा प्रत्यक्षेण गवयं
पश्यति तदा यास्याद्यधिगमादधिकं किं चित्प्रतिपद्यते । संज्ञासंज्ञिसंज्ञन्धो ऽप्य-
नेन वाक्यादेशावगतः । तस्मात्प्रत्यक्षेण गथा प्रत्यक्षस्य गवयस्य गवयसंज्ञादि-
शिष्टस्य प्रतीनेहपमानस्यानुमानतेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु ॥

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणाथमुपमानस्य पर्यायः (सू. ४७) ॥
गवयत्वं हि संज्ञि न च तद्यथा गौरिवं गवय इति वाक्यात्प्रतीयते । अपि तु
कस्य चिद्गथा सादृश्यं न च वाक्यगतो गवयशब्दस्यास्य वाचकः । तथा तदा-
नीमगृहीतसंगतित्वात् । न च सादृश्यं संज्ञि तस्मात्प्रत्यक्षं यद्य गवये गव-
यत्वं प्रत्यक्षत्वात्संज्ञासंज्ञिसंज्ञन्धपरिच्छेदः प्रमाणाथः । उपमादितं चेत-
दुपमानलक्षणे । तस्मात्प्रत्यक्षो गवयः प्रत्यक्षेण गथा प्रतीयतइति सिद्धमि-
त्यर्थः । पूर्वेषुगथायाह । परार्थमुपमानमिति चेन्नमन्यसे सिद्धान्तथादिन्
तंज्ञास्ति । कुतः स्वयमप्यध्ययसायात् । यद्य हि पराये स्याद्यथा
गौरिवं गवय इति वाक्यं यदि परस्येवाध्ययसायं जनयेत् यावतोच्चारयितु-
रप्यध्ययसायं जनयति तस्मात्स्वार्थमपीत्यर्थः । यतदेव दर्शयति भाष्य-
कारः । भवति भोः स्वयमप्युच्चारयितुर्वाक्यादध्ययसाय इति । सिद्धान-
न्तायाहाह । नाध्ययसाय उच्चारयितुः प्रतिपिध्यते उपमानम् उच्चारयि-
तारं प्रति न भवति । कुत इत्यत आह प्रसिद्धसाध्यम्यादिति ।
धार्तिकं तु परार्थत्वेनानुमानादुपमानभेदमाह परार्थत्वाच्चेति । ननु
प्रत्यक्षं सादृष्यज्ञानमुपमानं न चेतत्परार्थमित्यत आह न हि यथा-
र्थेति । अस्तु तर्हि वाक्यमेवेत्यत आह न ह्यागमेति । भिन्नयोरप्यनुमानो- २६० ।
पमानयोरेतावन्मात्रेण साध्यमित्युपसंहारव्याजोनाह । तस्माद्यथेति ।

अतरोहितमितरत् । अथ हि सूचकारेण प्रथममनुमानान्तर्गतिः परीक्षिता ।
 न चापरीक्षितप्रमाणभावस्य सा युक्तेति धार्मिककारः प्रथममस्य प्रमाण
 १८ भावमेव परीक्षते । तस्याक्षेपो न शब्दः प्रमाणमिति । यास्मिन्वति
 प्रमा भवत्येष न न भवति तत् प्रमाण साधकतमस्य करणत्वात् । सत्यपि
 तु शब्दे प्रमा न भवतीति तस्य साधकत्वं विघटयति विषयाभावा-
 क्षेति । प्रामाण्यं हि विषयवन्तया व्याप्तं सा शब्दाद्विद्यतेमाना प्रामाण्यमपि
 निवर्तयति वृक्षतेषु निवर्तमाना स्वव्याप्त शिरोपात्वम् । द्विविधश्च विषयः
 प्रत्यक्षः परोक्षश्च । तत्र पूर्वः प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य विषयः । अप्रत्यक्षश्चा-
 यिनाभूताल्लिङ्गादवगन्तव्यः । तदनपेक्षणे असन्न्याविशेषात्सर्वं सर्वस्मान्
 म्येत । तथा च सर्वैः परोक्षार्थप्रत्ययेऽनुमानव्याप्तः । न च प्रत्यक्षपरो-
 क्षाभ्यामन्यो राशिरस्ति तस्माद्विषयाभावादपि न शब्दप्रामाण्यमिति । यन्ता-
 यत्सत्यप्रमितेरिति । तन्न अस्ति इत्यादिते । न शब्दमात्रं प्रमाणमपि
 तु गृहीतः स्मर्यमाणसन्न्यश्च । न चेदृशे शब्दे सति प्रमा न भवति ।
 यादृशे तु सति प्रमा न भवति नासौ प्रमाणमित्यर्थः । तन्महत्प्रत्ययक-
 र्त्वादिति । महत्त्वपरिमाणं हि महतो विशेषणं सन्न ज्ञात विशेष्ये
 महति प्रमाणम् । तदेष सिद्धप्रमाणभावस्य शब्दस्यानुमानादभेदं परीक्ष-
 माणः पूर्वपक्षयति । अनुमानं शब्द इति ।

शब्दो-त्वात् (सू. ४६) ॥ यज्ञं ज्ञानं प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानार्थवि-

षय प्रत्यक्षस्य पश्चादुपजायते तदनुमानं यथाग्निमद्गमज्ञानं तथा च शब्दज्ञानं
 तस्मादनुमानमित्यर्थः । अद्विप्रवृत्तिकृत्य प्रकारभेदरहितस्य प्रत्यक्षानुमाने तु
 परोक्षपरोक्षायगाहितया प्रकारभेदयती इत्यर्थः । सिद्धान्तस्य ह्यनुपपत्तमते
 १० यत्तावदिति । एतेन सशब्दादिषु व्यभिचारेण ते ऽपि हि त्रिकालविषया
 इति । अन्यथातिरेकोपपत्तिमात्रं प्रत्यक्षे ऽप्यस्ति । प्रत्यायनाङ्गान्वायतिरे-
 कज्ञानं तु अन्यादृशं शब्दे अन्यादृशं त्वनुमाने सद्धि पक्षधर्मतापेक्षमनुमाने
 शब्दे तु तदनपेक्षमित्यत्र सूत्रं भवति ।

आसौ यः (सू. ५२) ॥ यो ह्यस्यन्तादृष्टपूर्वः स्वर्गापूर्वदेवतादिः
 स याक्त्वायं ह्यपः । तथा हि यन्न दुःखेन समिन्नं न च यस्तमनन्तरम् । अमि-
 तापोपनीत च तस्मात् स्व.पदाप्यदमिति स्वर्गो याक्त्वायंः । यवमपूर्वमपि

तत्खलु स्वर्गनरकादिहेतुः पुरुषविशेषगुणः कालान्तरस्यापीत्यकार्यविरो-
धीति वाक्यार्थे एव । एवं देवता इति । सा इति हि सूक्तहविर्भागिनी सह-
साद्युपेतदेहादिमयी वाक्यार्थे एव नैवेप शब्दादृते अस्मदादिप्रत्ययादि-
गोचरः । न चागृहीतं लिङ्गमस्मिन्प्रवर्तितुमर्हति न चागृहीते सन्धिनि-
शङ्क्यसहः संबन्धः । पदं तु यद्यपि पदार्थैर्मङ्गलिसंवेदनमपेक्षते यद्यपि
पदार्थे एव पदार्थान्तरविशिष्टो वाक्यार्थः ये इति वाक्यार्थे संगतौ पदा-
र्थस्मरणद्वारेण प्रवर्तमानं सङ्गतिग्रहणपेक्षमेव स्वर्गोक्तपदाक्यार्थे कुर्वन्ति
स्यलोकसिद्धं सुखजातीयमुद्विश्य लोके सिद्धेरेव दुःखाद्यसंभेदेविशिष्टं स्वर्ग-
पदार्थं प्रतिपादयन्ति नापदार्थं वाक्यार्थे कुर्वन्ति वाक्यार्थे च पदवचनं
स्वर्ग इति यथा शोचिषंस्कन्दो ऽधीत इति । यथा चक्षुरादयो रूपादि-
ष्वगृहीतसङ्गतयः प्रवर्तन्ते एवं पदार्थसङ्गतिग्रहणपेक्षायापि पदानि
वाक्यार्थबोधने सङ्गतिग्रहणपेक्षन्ते कार्यव्यङ्गत्वात्प्रमाणभावस्य सङ्गतिग्रहा-
पेक्षेभ्यो इति च पदभेदेभ्यो वाक्यार्थोपबोधकार्यदर्शनात् । तस्मात्त एव
तदर्थो वा वाक्यार्थोपबोधे लिङ्गं तत्र संबन्धग्रहणपेक्षत्वाद् रूपादिबोधे
चक्षुरादिवत् । स्यादेतत् । मा भूत्प्रत्यक्षतोदृष्टमनुमानं वाक्यार्थं सामा-
न्यतोदृष्टं भविष्यति । यद्यपि च वाक्यार्थे साध्ये पदानामपक्षधर्मत्वं
यद्यपि च पदस्मारिताः पदार्था व्यभिचारिणः तथा ऽप्याकाङ्क्षयोग्य-
तासतिविशेषणाः पदार्थाः ससर्गं लिङ्गं भविष्यन्ति । तथा हि यत्र दुःखे-
नेत्यादिभिः पदैः स्मारिताः पदार्थाः गुणप्रधानभावेनावस्थिताः संसर्गवन्तः
आकाङ्क्षयोग्यतासतिमन्त्वे सति पदैः स्मारितत्वाद् सामान्येति पदस्मारी-
तपदार्थवत् । संसर्गस्य च संसृज्यमाना एव विशेषो न पुनराज्ञानतो ऽस्ति
कश्चिद्विशेषः । संसृज्यमानाश्च पदैरेव स्मारिता इति संसर्गविशेषप्रति-
सम्भः । स एव च वाक्यार्थे इति सिद्धमानुमानिको वाक्यार्थ इति । साम-
ान्येति च पदार्थानां संसर्गवत्त्वं च वाक्यश्रवणसमनन्तरप्रयोज्यबुद्धुप्रवृत्त्यनु-
मितपदार्थसंसर्गप्रत्यगादशगतम् । तदेतद्वस्तुरसम् । पदानामेव पदार्थस्म-
रणादान्तरव्यापाराणां वाक्यार्थप्रमां प्रति करणतया प्रमाणात्वात् । तेषां
चापक्षधर्मतया लिङ्गत्वानुपपत्तेः । यदि तु पदानि पदार्थैर्मात्रपर्यवसितवृत्तीनि
न वाक्यार्थप्रत्ययपरायि स्युः ततो न पदार्थानामाकाङ्क्षा ऽस्त्येति वाक्यार्थ-

प्रत्ययो न भवेत् । न खलुवाकाङ्क्षा विना सन्निधियोग्यताभ्यामेव पदार्थो
समृच्चन्ते यथा ऽपमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषो ऽपसार्थतामित्यत्र पुत्रसम्बन्धेन
निराकाङ्क्षो राजा न पुरुषेण संबध्यते । न च पदानां धात्वर्थप्रत्ययपरत्वम
न्तरेण तस्मारितानां पदार्थानामाकाङ्क्षास्ति । न हि यद्येन विना न भवति
तत्तदाकाङ्क्षति येन कारकं क्रियामपेक्षेत द्रव्यं वा गुणं तथा सति पटो भव
तीति धाक्यं न निराकाङ्क्षं स्यात् । पटस्य द्रव्यस्य गुणाकाङ्क्षित्वात् । तस्मा
द्रक्तं पटो भवतीत्यस्यैकदेशं पटो भवतीति साकाङ्क्षत्वाद्प्रमाणमेवं
पटो भवतीत्यपि धाक्यं साकाङ्क्षं स्यात् । न चेवमस्ति पटो भवतीति हि
धाक्यं यं कं चिद् गुणं गृहीत्वा ऽनाकाङ्क्षं प्रमाणमेव यदा पुनरक्तं पटो भव
तीत्यस्यैकदेशो यं कं चिद् गुणमाक्षिप्य निराकाङ्क्षं यत्र विभागे सति निरा
काङ्क्षत्वेन धाक्यमेदं स्यात् । रक्तं इत्यपि च धाक्यं यं कं चिद् गुणिनं क्रिया
च का चिदाक्षिप्य निर्वृणुयात् । न च विशेषदर्शने सति नाक्षेप इति
युक्तम् । एरुच्यतायां सत्या विशेषदर्शने अनाक्षेपः । अनाक्षेपे च सत्येक
धात्वर्थतेत्यन्योन्याश्रयापत्तेः । तस्माद्धार्यार्थप्रतिपादनपरसमभिव्याहृतपद
कदम्यस्मारितत्वेनापर्ययसानमेव पदार्थानामाकाङ्क्षेति युक्तमुत्पश्याम ।
तथा च पटो भवतीत्येतावन्मात्रं निराकाङ्क्षं यं कं चिद् गुणमाक्षिप्य निर्वृ
णोति रक्तं पटो भवतीत्यत्र तु रक्तपदस्यापि समभिव्याहारात् पटादिसर्ग-
गंपरत्वमिति पटादिसर्गमन्तरेण रक्तत्वमपर्ययस्यद् पटादयश्च रक्तत्वसं-
सर्गे विना ऽपर्ययस्यन्त परस्परसम्बन्धा भवन्तीति सिध्यत्येकधाक्यता ।
तस्मात्पदान्येव पदार्थस्मरणद्वारेण तत्सर्गं लक्षयन्ति धात्वर्थं प्रमाणं
तेषां चापक्षधर्मतया न लिङ्गत्वम् । स्यादेतत् । अयं पदकदम्यकविशेष
स्मारितपदार्थसर्गशान् आकाङ्क्षादिमन्त्ये सति पदकदम्यत्वाद् गामभ्या
जेतिपदार्थलोच्यदिति नापक्षधर्मता मेवम् । अन्योन्याश्रयापत्तेः । कर्मकारकं
हि पटादन्यद्द्रव्यस्तु विद्मः ज्ञानलक्षणात् फलोप कल्पते । यथा ऽग्निमता
धूमस्य पर्यतस्य वा ऽग्निसंयोगे न त्यग्निज्ञानजनकत्वं तद्वृत्ता । फल
व्यङ्ग्यं हि तज्ज्ञानुपजाते फले कल्पते । तथा च फलोपजनने सत्यग्निमता
तद्वृत्तायां तु कर्मणि फलोपजननमित्यन्योन्याश्रयापत्तिः । न हि फलकर्म-
कारकत्वम् । न हि वृत्तं इत्येव चिदत्र भवति । तद्विद्मः सर्गवत्त्वं पदानां

तज्ज्ञानजनकत्वं नानुमानसाध्यं भवितुमर्हति । न ह्यग्निज्ञानजनकत्वं धूमस्यानुमानसाध्यमित्युक्तम् । स्मृतिजनकत्वमप्येषां वाक्यार्थप्रत्यायनाय कल्पित न संबन्धान्तरं ध्यनन्तीति । तस्मिद्भूमेतन्न पदानि वाक्यार्थबोधे लिङ्गमपञ्चधर्मत्वान्मनोवदिति । अपि च लौकिक सद्यर्थः परीक्षकेऽनुगम्यते न तु स्वकृतलक्षणानुरोधेनालौकिकमास्वीयते । न च क्लेशेन कया चित्प्रयाद्या पञ्चधर्मता कल्पयित्वा लोकः पदेभ्यो वाक्यार्थमवगच्छति अपि तु स्वतन्त्रेभ्य एव तेभ्य इति सिद्धः शब्दस्य प्रमाणस्यानुमानाद्वेदः । आप्तोक्तत्वं तु स्वर्गादिप्रतिपादकस्यागमस्य प्रामाण्ये लिङ्गमेव न चेतावता तदर्थं आनुमानिको भवति । न हि प्रवृत्तिसामर्थ्यानुमितप्रामाण्यस्य प्रत्यक्षस्य विषयो भवत्यानुमानिकः । अर्थविषय हि प्रमाण प्रामाण्यविषये च प्रवृत्तिसामर्थ्याप्तोक्तत्वे इति । एव व्यस्यते अभ्युत्पन्नमाचतया भाष्यमार्तिककाराभ्यामाप्तोक्तत्वाशयत्यानाशयत्वे शब्दानुमानभेदहेतुतयोपन्यस्ते इति मन्तव्यम् । एतेन प्रवृत्तिभेदकथनेनाद्विप्रवृत्तिकत्व व्याख्यातम् । निराकार्यतया सबन्धात्प्रतिपत्तेरनुमान शब्द इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तदनुभाष्य दूषयति । यत्पुनरेत- २६३ । दिति । अस्मिन्मिति पृथिविशिष्टस्येति भाष्यं तस्य व्याख्यान वाच्यवाचकभाव इति । स्वाभाषिको हि शब्दार्थयोः सबन्धस्तथा स्मृतत्वादात्म्यलक्षणो वा प्रत्याय्यप्रत्यायकभावो वा प्राप्तिरूपो वा तत्राव्यपदे- श्यपदेन प्रत्यक्षलक्षणस्येन तादात्म्यमपाकृतम् । शब्दार्थयोः प्राप्तिनिराकरणहेतुना चोपरिष्ठादीत्यतिक्रमः प्रत्याय्यप्रत्यायकभावो निराकरिष्यते । तेन प्राप्तिं निराकरोति भाष्यकारः प्राप्तिलक्षणस्त्विति । एकेन्द्रियगण्येभ्यो ऽप्राप्तिः प्रत्यक्षा यदा ऽङ्गुल्योः न तु शब्दार्थयोरेकेन्द्रियगण्यता तस्मान्नानयोः प्राप्तिः प्रत्यक्षगम्या वायुवनस्पत्योत्पित्यर्थः । ननु शब्दस्यार्थः समानेन्द्रियगण्य एव तत्कथं नेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभावमतीति ऽर्थ इत्यत आह । अस्ति चातीन्द्रियविषयभूतो ऽपीति । शब्दग्राहकेन्द्रियानिपतित इन्द्रियमाश्रयितपतितश्चातीन्द्रियः स च विषयभूतश्चेति कर्मधारयः । तदेतच्चस्माच्छब्दस्येति धार्तिकेन व्याख्यातम् । प्राप्तिलक्षणे चेत्यादि भाष्य व्याचष्टे नानुमानेनापीति । उपमपद्यते प्राप्ति ११ । १२ गच्छतीति यावत् । आगच्छन्नपलभ्येत मोदकादिः न चोपलभ्यते तस्मा-

नागच्छति शब्ददेशमर्थे । तत्परवास्मिन्वचो शब्दन लोकाव्यवहार उच्छि-
 १८ द्यते । अथ शब्द इति । न तावद् गुणस्य शब्दस्य गतिरूपपद्यते तस्मा
 त्सतानवृत्त्या शब्दो ऽयं देशमागच्छताति वाच्य तथा च नित्यत्वव्याहृति-
 रित्यर्थे । शङ्कते । अथ नागच्छतीति । भवति द्विद्युतइत्यर्थे । अभूत्या
 भयन भवत्यर्थे इति मत्वा निराकरोति । नित्यश्च भवति चेतीति ।
 शङ्कित्वा स्वामिप्रायमाह । अथ नागच्छतीति । निराकरोति न सर्वार्थेति ।
 न हि समानदेशा समानेन्द्रियग्राह्या प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्या दृष्टा इत्य-
 मिप्राय । सामान्यस्याश्रयोपलब्धिव्यक्तिहेतु न पुन शब्दस्याश्रयापलब्धि
 रस्ति यत शब्दो व्यञ्जेत । प्रत्युत शब्देनेवाश्रयो व्यञ्जनीय स्यात् ।
 तथा चार्थप्रित शब्दस्तात्वादिमिप्राये सर्वान्प्रति व्यक्त इत्युक्तदोषार्थति
 न च शब्दस्यार्थे प्रवृत्तिरनुभवगोचर इत्याह । न च वाच्ये वृत्तिराग-
 मात्प्रतिपत्स्यतइति । निरुक्तादिरागम उत्तर स एवायमिति । निरुक्ता
 दीनामर्थमवश्ये सिद्धे प्रतिपादकत्व भवेत् । स यत्र तु विचार्यतइत्यर्थे ।
 पूर्वपक्षवाद्याह शब्दार्थेति । सिद्धान्तवाद्याह । न सामयिकत्वादिति ।
 अभिधानाभिधेयनियमनिर्घोर्ग इति । अभिधानाभिधेयनिर्घोर्गमो मो-
 शब्दस्य साक्षादिमानेपार्थे एवमप्यशब्दस्य केशरादिमानेवेति । तस्मिन्नियोगो
 वाद्भुव्य इति भगवत परमेश्वरस्य सर्गादौ सो ऽयं समय इति अयमर्थे ।
 तस्मिन्नप्युक्ते ज्ञाने शब्दार्थव्यपस्था भवति । संबन्धवादिनो ऽपि न
 यर्जनीय इति । ये ऽपि मीमांसका वैषाकरणा वा स्यामाधिक शब्दायमा
 सबन्धमास्थित्यत तेषामपि नैव सतामात्रेण गमका गमयितुं क्षात सन्
 विज्ञाने चायमस्य याचक इति या ऽस्मादयं बोद्भुव्य इति या सक्तेत यथा-
 पाय । वृद्ध्यवहारो ऽपि गयादिशब्दानां देवठनादिशब्दवत्सक्रेतपूर्व एव ।
 तद्वरमस्तु सक्तेत यत्र कृतमथ स्यामाधिकेन सबन्धेन तन्मावादेव प्रयोगप्रति
 पत्तिव्यवहाराखामुपपत्तिरित्यर्थे । नन्वय समय केवा चित् पदानामसति
 स्यामाधिके ऽर्थे सबन्धे न कर्तुं शक्यं निर्दिश्य ह्यर्थे द्रुयादयमस्माद्बोद्भुव्य
 इति । न च निर्देशा ऽसति स्यामाधिके सबन्धे केवा विच्छब्दानां सिद्ध्य
 ति । सक्तेताधीने तु याचकत्वे सर्वेषामकृतसमयत्वात् किं केन निर्दिष्ट-
 १९ श्येत । तस्मात्सक्रेतकरणमेव स्यामाधिकसबन्धं प्रतिपादयति शब्दानामि

त्यत आह । प्रयुज्यमानग्रहणाच्चेति । परमेश्वरेण हि यः सृष्ट्यादौ
 गंधादिशब्दानामर्थं संकेतः कृतः सो ऽधुना वृद्धव्यवहारे प्रयुज्यमानानां
 शब्दानामविदितसगतिमिरपि बालैः शक्यो गहीतुम् । तथा हि वृद्धवचना-
 नन्तरं तच्छ्रावितो पृष्ठान्तरस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिमप्रशोकहर्षादिप्रतिपत्तेस्तद्वैतुं
 प्रत्ययमनुमिमीते बालः । तस्य च सत्स्वप्न्येष्वर्थेषु भूतस्य अमू-
 तस्य वा अयथासमनन्तरं च भवते। वाक्यश्रवणहेतुतामवगच्छति तद-
 धयवार्तां च पदानामाद्यपिद्वेषमेदेन तदर्थैश्वर्ययोपजनापायदर्शनातेषु तेष्व-
 र्थेषु तेषां तेषां पदानां वाचकत्वं कल्पयति । एवं पदावयवेषु प्रकृत्यादि-
 ष्वपि द्रष्टव्यम् । सो ऽयं वृद्धव्यवहारः साम्प्रतिकानां संकेतयहोपायः
 स्वर्गादिभुजां तु महर्षिदेवतादीनां परमेश्वरगनुग्रहाद्गुर्महानवैराग्यैश्वर्योतिश-
 यसंपन्नानां परमेश्वरेण सुकरं यद्य संकेतः कर्तुम् । तद्ग्रहणाराध्यास्मदादी-
 नामपि सुग्रहः संकेतः (तद्ग्रहणपरम्परागतश्चास्मदादीनामपि) संकेतग्रहो
 न सधन्वस्युतिमपेक्षते । आग्रपरम्परात् एव ततो निःशुद्धव्यवहारोपपत्तेः ।
 अत एवाह भाष्यकारः लौकिकानामिति । स्यादेतत् । यदि शब्दानां
 सांकेतिकः संबन्धो न स्वामाधिकः कृतं तर्हि साध्यसाधुविभागपरेण व्याक-
 रणेन स्वामाधिकं हि यस्य वाचकत्वं स साधुरसाधुश्चेत्तरः सामधिक्ये तु
 सर्वथ साधवो ऽसाधवो वित्यात आह । समयपरिपालनार्थं वदतीति ।
 पारमेश्वरसमयपरिपालनार्थमित्यर्थः । तथा च येषां पदानां येनार्थेन परमेश्व-
 रेण कृतः समयः तानि तत्र साधूनि असाधूनीतरचेति विभागाय व्याकर-
 णमर्थवदिति सिद्धम् । अर्थरूपस्तुषो लेशो ऽस्तुपः स नास्ति कैवल परैः प्राप्ति-
 लक्षणः सधन्वः कल्पित इत्यर्थः । तथा च स्वामाधिकसंबन्धाभावाद्गुणाना-
 भेदाद्यदिनाभावाद्गुणै स्वामाधिकसंबन्धाभिधानमप्युक्तमिति सिद्धम् । सांकेत-
 स पुनः समयः कुत इति । यदि के चनापि शब्दाः प्रसिद्धसंबन्धास्ततो नदी
 ऽशक्यप्रतीतिः समय इति भावः । उत्तरं पदज्ञानात् । पदं ज्ञायते व्युत्पाद्यते
 अनेनेति व्युत्पत्त्या व्याकरणादित्यर्थः । ननु सर्वेषां शब्दानामविदितसङ्गतिः
 कथं व्याकरणादपि शब्दमात्रात्समय प्रतिपद्यते इत्यत आह । लौकतश्चेति ।
 वृद्धव्यवहाराद्यधृतसमयो व्याकरणात्साध्यसाधुविभागं च प्रतिपद्यन्वत्यर्थः ।

तदेतद्विभजते तदिदं शास्त्रमिति । यथ तावद्वृष्टेनैव समयेनोभयविद्वेन
शब्दायैव्यवस्थापनस्योपपत्तेर्नात्यन्तापरिदृश्यमानस्याभाधिकसमन्वयकल्पना यु-
क्तेत्युक्तं समाप्त्यनुपपत्तौ ऽप्ययं स्वाभाविकः संबन्ध इत्याह ।

१२

जाति-त् (सू. ५६) ॥ स्वाभाविको हि संबन्धः कस्य विच्छ-
ब्दस्य केन चिदर्थेनास्ति न सर्वस्य सर्वेषु । तथा सति शब्दायैव्यवस्था
न स्यात् । यथ च तर्हे न चर्यायस्त्रेच्छानां नियमः स्यात् । तथा हि
यवशब्द आर्यैर्दार्धशूके पदार्थे प्रयुज्यते ते हि यवशब्दाद्वीर्धशूक पदार्थे,
प्रतिपद्यन्ते स्त्रेच्छास्तु प्रियङ्गौ प्रयुज्यते ते हि ततः प्रियङ्गुं प्रतिपद्यन्ते । एव
चिवृत्शब्दमृषय.स्तोषीयानरके प्रयुज्यते । आर्यास्तु लताविशेषे सोऽयमनि-
यमो न स्यात्स्वाभाविके संबन्धे न हि स्वाभाविकसंबन्धे आलोको रूपेण
सहस्रेणापि शिन्धिभीरसादिमबद्धः शक्य. कर्तुम् । यतस्ततो रसादयो
गम्येरन् । नापि तत्र संकेतेन स्वाभाविकः संबन्धो व्यज्यते । सदेव हि
व्यज्यते नासत् । नो यत्तु यत्र घटो नास्ति तत्र त प्रदीपः शक्ते व्यङ्क्तुम् ।
सो ऽयमनियमः सामयिकत्वे उपपद्यते पुरुषेच्छाधीनत्वात् । तस्यास्वानि-
यमात् । न तु स्वाभाविकत्वइति । न च वाच्य सर्वेषु शब्दाः सर्वै-
र्यार्थै. स्वभावतः संबद्धाः संकेतेन तु नियम्यन्तइति प्रमाणाभावात् ।
जातिभेदेन चार्थभेदप्रत्ययस्य संकेतभेदादप्युपपत्तिरिति । नन्यार्यदेशवर्तिनां
स्त्रेच्छानामार्यव्यवहारनिश्चितसंकेतानां नानियम इत्यत आह वार्तिककार. ।
जातिविशेषशब्देनेति ।

तद-भ्यः (सू. ५७) ॥ अनुमानान्तर्भावे कदा चिदर्थशिनाभा-
वाद्भवेच्छब्दस्य प्रामाण्यं तद्विधिभावे तु मुलभमस्याप्रामाण्यमिति मत्वा
ऽनुमानभेदाभिधानानन्तरमप्रामाण्यमाह पूर्वपक्षी तस्येत्यादिमाप्य तद्वा-
र्तिककारेण व्याचष्टे । तदित्यधिकृतशब्दाभिधानादिति । शास्त्रे ह्यस्मि-
न्नि श्रेयसाधिगमपरे तन्नान्तरीयकतया वेदप्रामाण्यव्युत्पन्नमधिकृतमित्यधि-
कृतः शब्दो वेद इत्यर्थे । म्यादेतत् । अनृतत्वमप्रामाण्यमिति पर्यायः तथा
४ च प्रतिपाद्यं यथ हेतुरित्यत आह अप्रामाण्यमर्थस्याप्रत्यायकत्वम् ।
अर्थस्येत्यपि परीतस्येत्यर्थः । पुत्रकामेष्टिकारीणादयो हि गेहिकफला नामुष्मि-
फला गेहिकत्वेनैव तत्फलस्य चेतनेन काम्यमानत्यात् एतच्छरीरोपभोगयोग्य-

त्वाच्च विशुद्धार्थोपस्थापकत्वेन सहासमवे वाक्यघोर्वा पटयोर्वेति । अथ भाष्य-
कारेणोदितहोमादिविधियाख्यानां निन्दाभिर्व्याघात इत्युक्तमधिकत्रिवक्ष्या
घातिकाकार आह अग्निहोत्रमिति । होमकालानामुदितादीनां निन्दया प्रति-
षेधात् । ननु मध्याह्नपरार्द्धसायाह्ना भविष्यन्ति होमस्य काला इत्यत आह ।
न चान्य इति । तेषामपि सर्वेषामुदितकालत्वादित्यर्थः । यस्तूदयानन्तर एव
काल उदितकाल इत्युच्यते । तथा चान्यो ऽस्ति काल इत्युक्ते व्याघाते न
तुष्यति तं प्रत्यन्यथा व्याघातमाह । उदितानुदितेति । अग्निहोत्रं जुहो-
तीत्युत्पत्तिवाक्येन विहिते अग्निहोत्रनाम्नि होमे तदनुवादेनैकं वाक्यमु-
दितं कालं विधत्ते । अन्यथा ऽनुदितकालमपर च समयाध्युषितकाल न
चेक एव होमस्तदा तदा शक्यः कर्तुम् । न च कालगुणानुरोधेन प्रधान-
होमस्यावृत्तिरिति युक्तम् । न चोदितादियाक्ये होमस्याभ्यासः श्रूयते । तस्मा-
त्परस्परव्याघातादप्रामाण्यमेव साधीय इति । नन्वेते ऽनृतत्वादयः सर्वथे-
दघाक्याव्यापिन इति भागासिद्धतया हेत्वाभासता इत्यत आह ।
दृष्टान्तत्वेनेति । अयमत्र प्रयोगः । पुत्रकामेष्टिहवनान्भ्यासवाक्यानि अप्र-
माणम् अनृतत्वादिभ्यः क्षणिकवाक्यवदिति । एवं शेषाणि वेदवाक्यानि
अप्रमाणं वेदवाक्यत्वात् पुत्रकामेष्टिवाक्यवदिति । पर्युदासं साध्यमुक्त्वा
तेनैव हेतुना प्रसज्यप्रतिषेधसाध्यमाह अग्निहोत्रादिवाक्यानां चेति ।
तदन्यवाक्यं पुत्रकामेष्ट्यादि । एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तमुपक्रममाणः प्रथम
साधदनृतत्वं दूषयति ।

न क-त् (सू. ५८) ॥ फलादयं न मन्यथा ऽप्युपपद्यमान नानृतत्वं
साधयति ततश्चासिद्धमनृतत्वं हेतुरित्यर्थः । स्यादेतत् । इष्टेश्चोदितत्वाद-
नपेक्षेय साध्यमिति पुत्रकारणमिति क्रिमस्याः कर्मकर्तृवैगुण्यं करिष्यतीत्यत
आह । इष्टेः करणसाधनत्वेनेति । दृष्टसहकार्यदृष्टं कारण नकेवलं ततो दृष्ट-
वैगुण्यादुपपन्नमभयन फलस्येत्यर्थः । अपेक्षणीयं कर्तारमाह । पितराविति ।
करणमाह इष्टयेति । क्रियामाह संयुज्यमानाविति । इष्ट्याश्रयं
तावदिति भाष्यम् । समीहा तदङ्गसमिदादिकर्मानुष्ठान तस्या भेषे
अथो ऽननुष्ठानमिति यावत् । अविद्वान्प्रयोक्तेति । त्रिदुषो ह्यधिकारः
सामर्थ्यात् । अत एव स्त्रीशूद्रादिरश्वाभसमर्थानामधिकारः विद्वानपि यदि

द्विजातिकर्महानिहेतु कर्म ब्रह्महत्यादि कृतधान् मत्कृतमपि कर्म फलाय न
 कल्पते कर्तृत्वे वैगुण्यादिति दर्शयति । कपूयेति । कपूय निन्दत कर्म
 आचरतीत्याचरणः पुरुषः हविरसंस्कृतमपूतमप्रोक्षित वा उपहृतं श्वमा-
 ज्ञारादिभि मन्त्रा न्यूनाः क्रमविशेषेण दक्षिणा दुरागता दोष्यदूनेात्को-
 चाटेर्दुष्टादुपायादागतेत्यर्थः । अन्याहार्यमिह दक्षिणा । सा ततो न्यूना धा
 दीयते यागत्या पुरुषो न तृप्यति । स च पुरुषाहारो जरत्वरत्वेनापाक्य-
 तया निन्दितः मिथ्यासंप्रयोगः पुरुषाधितादिर्मातरि योनिध्यापदो नाना-
 धिधाः पुञ्जनप्रतिबन्धहेतवः लोहिनरेतसो बीजप्योपघात उपहतत्व यतः
 पुञ्जन्म न भवति । मिथ्याभिमन्थन यतो नाग्निजैयते कर्मवैगुण्यकर्तृवै
 गुण्ये आह धार्तिककारः । तथेष्टेः साधयितुरिति । मन्त्राणामसाम-
 र्थ्यादिति । मन्त्रादिसाधनाना पुञ्जकामेष्ट्यादीना कर्मणामित्यर्थः । ननु
 यदि निरपेक्षा नेष्टिः साधन तास्तर्ह्यनपेक्षमाणौ पितरावेव सम्यक् संपुञ्ज-
 मानौ पुञ्जस्य जनको कृतमञ्च पुञ्जकामेष्ट्या अत एव स्त्रेच्छादीनामपि पुञ्ज-
 न्मोपपद्यतइत्यत आह । तत्सहकारित्वादिनि । नान्वयव्यतिरेकगम्य-
 मिष्टे सद्गकारित्वमपि त्यागमगम्य स्त्रेच्छादीना पुञ्जन्म जन्मान्तरीयादृष्ट-
 यशादित्यागमप्रामाण्यादनुसरणीयम् । दृश्यमानकर्मकर्तृवैगुण्ये च फलानुत्पा-
 दो ऽदृष्टमपेक्षणीय सूचयति । तदनेन पुञ्जकामेष्ट्यादीनामनियतफलत्वमपि
 सूचित भवति । तथा कर्मान्तरप्रतिबन्धेन कर्मकर्तृसाधनावैगुण्य ऽपि
 फलानुत्पादः समर्थते भवति । ये ह्येकफलेषु तु कारीर्यादिषु साधनवै
 गुण्य परिहारः । अनृतत्वादप्रमाणमिति चेदिति । धर्मविशेषणत्वेनाप-
 युक्तानामपि पश्चान्निकृष्याभिधान न दोषावहमिति भावः । उतर
 किमिदमिति । नन्वर्थान्प्रतिपादकत्व प्रतिज्ञा तदेवानृतत्व च हेतुरिति
 प्रतिज्ञाहेत्वोरथामेद् इत्यत आह । अनृतत्वं चेति । यत्पुनस्तत्तमुदिते
 होतव्यमित्यादीनामेव परस्परव्याघात इति तथाह उभयेति । त्रिषु काल-
 र्थिधिपरेषु चाक्षेप्येकेकेनैव चाक्षेपेनामथोमयथाश्रयार्थप्रतिषेधार्थान्निधानान्ना-
 न्यथा नाश्रामाण्यमित्यर्थः । यद्यपि चेको होम' समुप्येन तदा न शक्यः
 कर्तु तथा ऽपि विकल्पेन करिष्यते बहुले हि विकल्पो लोके ऽप्युपल-
 भ्यते । यस्तु हि व्ययस्थित न विकल्प्यते अनुष्ठाने चानागतोत्पादो विधिः

प्रतिविधविकल्पानामविरोधः स्वरूपानिष्पत्तेरिति । वाक्यार्थो न कर्तव्य इति । वाक्यं तत्र कर्तव्यमित्यर्थः । कामतो वा प्रकल्प्येतेति । परस्पर- २१० । व्याहृतार्थं प्रकल्प्येतेत्यर्थः । अभिहितत्वेति । यदनेन वाक्येन स्वसामर्थ्येनाभिहितं तद्वा परीक्षकैवधृत्यानुद्यते इदमनेन वाक्येनाभिहितमिति । निरुद्धेति । अभिहितेते । शिहितानुवादे वेति क्व चित्पाठः शिहितो होमस्तस्मानुवादः कालविशेषविधानायेति । शिहितानुवाद ग्रथ न्याय्यः कालविशेषविधानाय न तु कालान्तरप्रतिषेधो ऽर्थः कल्प्यतश्चैतद्यैः । एकादश सामिधेन्य उत्पत्तौ पठितास्तासां प्रथमोत्तमयोस्त्रिवचनं पञ्चदशारत्वं मन्त्रस्य प्रयोजनघतः साध्यत्सप्रयोजनमिति । तदेवं वेदाप्रामाण्यहेतूनुद्भूत्य प्रामाण्यसमभ्यहेतुः सूत्रकारेण वक्तव्य इति पूर्वैर्वाचिककारः स्वत एव तावत्प्रामाण्यसंभवहेतूनाह । पुत्रकामेष्टीति । सौत्र हेतुमवतारयति समस्तानीति ॥ २११

विधिर्विधायकः (सू. ६३) ॥ तस्य व्याख्यानं यद्वाक्यमिति । चेदकं प्रवर्तकम् । अथ चारोग्यकामः पथ्यमश्नीयादित्याद्युपदेशश्च वर्षसमनन्तरं पथ्याशने प्रवर्तमानं प्रयोज्यवृद्धसुपलभ्य बालस्तस्य प्रवृत्तिहेतु प्रत्ययमनुमिमीते अस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तकप्रत्ययपूर्विका स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वान्मत्प्रवृत्तिवत्स चायमनुमाता व्युत्पत्सुः स्वात्मसिद्धमेव प्रवर्तकज्ञानमनुमिनोति नादृष्टपूर्थे न हि स्वात्मनि पूर्वविद्धे प्रवृत्तिहेतौ दृष्टे समवत्यदृष्टकल्पना न्याय्या । न चैष शब्दतद्वापाः पुरुषाशयनिर्हणाधिप्रवर्तकमात्रापूर्वप्रत्ययानात्मनि प्रवर्तकानवगतवान् येन तेषु प्रवर्तकत्वशङ्का ऽप्यवतरेत् । स्तन्यपानादिविषयकार्यप्रत्यये ऽस्य प्रवर्तक इति चेत् किं पुनरेतत्कार्यमिति । पुरुषप्रगद्यः कृतिस्तद्वाप्यत्वमिति चेत् । ननु कृतिरिति मानसो प्रवृत्तिः तदुपहितं कार्यं प्रकृतिविषयः प्रवृत्तिफलं वा फलोद्देशेन पुरुषप्रवृत्तेः । तदवगमः प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्त्यवगतिस्ताहिं प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तं भवति । न अननुविधेयो ऽश्रद्धेयः न वाननुविधेयनिधेयोव्यस्माकं व्युत्पन्नानां नास्ति प्रवृत्त्यवगमः न चास्मात्प्रवर्तमहि । अपि चेयं प्रवृत्तिः प्रयत्नापरत्नामा इच्छाद्वेषयोनिरवति कारणे न चज्ञानमात्रादुदेत्तुमर्हति । न चेच्छाद्वेषावेव प्रवृत्तिहेतुलिङ्गादिगोचराविति सांप्रतम् । तस्यलु लिङ्गादिगोचरो ऽभ्युपेयः । यत्र ज्ञानेन प्रवर्तयति । न तु स्वसतया शब्दस्य ज्ञापकत्वात्तत्प्रादकत्वाद्वा । न चेच्छाद्वेषै

द्विजातिकर्महानिहेतुं कर्म ब्रह्महत्यादि कृतवान् तत्कृतमपि कर्म फलाय न
 कल्पते कर्तृत्वे वैगुण्यादिति दर्शयति । कपूयेति । कपूयं निन्दत कर्म
 आचरतीत्याचरणः पुरुषः ह्यविरसंस्कृतमपूतमप्रोद्धित वा उपहृतं श्वमा-
 चौरादिभिः मन्त्रा न्यूनाः क्रमविशेषेण दक्षिणा दुरागता दौत्यदूनेत्को-
 चादेर्दुष्टादुपायादागतेत्यर्थः । अन्वाहार्यमिह दक्षिणा । सा ततो न्यूना वा
 दीयते यावत्त्या पुरुषो न तृप्यति । स च पुरुषाहारो ज्ञरत्वरत्येनापाव्र-
 तया निन्दितः मिथ्यासंप्रयोगः पुरुषायितादिमोक्षरि योनिव्यापदो नाना-
 विधाः पुत्रजनप्रतिबन्धहेतवः लोहितरेतसे बीजस्योपघात उपहतत्वं यतः
 पुत्रजन्म न भवति । मिथ्याभिमन्थन यतो नाग्निर्जायते कर्मवैगुण्यकर्तृवै-
 गुण्ये आह धार्तिककारः । तथेष्टेः सावपितुरिति । मन्त्राणामसाम-
 र्थ्यादिति । मन्त्रादिसाधनानां पुत्रकामेष्ट्यादीनां कर्मणामित्यर्थः । ननु
 यदि निरपेक्षा नेष्टिः साधन तास्तद्व्यनपेक्षमाणे पितरावैत्र सम्यक् सयुज्य-
 मानो पुत्रस्य जनको कृतमत्र पुत्रकामेष्ट्या अत्र यत्र स्त्रेष्ट्यादीनामपि पुत्रज-
 न्मोपपद्यतइत्यत्र आह । तत्सहकारित्वादिति । नान्वयव्यतिरेकगम्य-
 मिष्टेः सहकारित्वमपि त्यागमगम्य स्त्रेष्ट्यादीनां पुत्रजन्म जन्मान्तरीयादृष्ट-
 प्रशादित्यागमशामाण्यादनुसरणीयम् । दृश्यमानकर्मकर्तृवैगुण्ये च फलानुत्पा-
 दौ ऽदृष्टमपेक्षणीय सूचयति । तदनेन पुत्रकामेष्ट्यादीनामनियतफलत्वमपि
 सूचितं भवति । तथा कर्मान्तरप्रतिबन्धेन कर्मकर्तृसाधनावैगुण्य ऽपि
 फलानुत्पादः समर्थितो भवति । ऐहिकफलेषु तु कारीर्यादिषु साधनवै-
 गुण्यं परिहारः । अनृतत्वाद्प्रमाणमिति चेदिति । धर्मविशेषणत्येनोप-
 युक्तानामपि पश्चाद्विष्कृष्यामिधानं न दोषाद्यहमिति भावः । उतर
 किमिदमिति । नन्वयोप्रतिपादकत्व प्रतिज्ञा तद्रेषानुसत्त्व च हेतुरिति
 १२ प्रतिज्ञाहेत्वोरथाभेद इत्यत्र आह । अनृतत्वं चेति । यत्पुनरुक्तमुद्रिते
 हेतव्यमित्यादीनामेव परस्परव्याघात इति तथाह उभयेति । त्रिषु काल-
 विधिपरेषु वाक्येष्वेकेकेनेव वाक्येनोभयोभयथाक्यार्थप्रतिषेधानभिधानान्ना-
 न्यथा नाशामाण्यमित्यर्थः । यद्यपि चैको होमः समुच्चयेन तदा न शक्यः
 कर्तुं तथा ऽपि विरुन्धेन करिष्यते यदुल हि विकल्पो लोके ऽप्युपल-
 भ्यते । यस्तु हि व्यथस्थितं न विकल्प्यते अनुष्ठाने चानागतोत्पाद्ये विधिः

प्रतिषेधविकल्पानामविरोधः स्वरूपानिष्पत्तेरिति । वाक्यार्थो न कर्तव्य
 इति । वाक्यं तत्र कर्तव्यमित्यर्थः । कामतो वा प्रकल्प्येतेति । परस्पर- २३० ।
 व्याहृताय प्रकल्प्येतेत्यर्थः । अभिहितत्वेति । यदनेन वाक्येन स्वसाम-
 ख्येनाभिहितं तद्वा परीतकैरवधुत्थानुद्यते इदमनेन वाक्येनाभिहितमिति ।
 निर्द्वारयति । अभिहिते त । विहितानुवादो वेति क्व चित्पाठः विहितो
 होमस्तस्मानुवादः कालविशेषविधानायेति । विहितानुवाद इव न्याय्यः
 कालविशेषविधानाय न तु कालान्तरप्रतिषेधो ऽर्थः कल्प्यतइत्यर्थः । एकादश
 सामिधेय्य उत्यतौ पठितास्तासां प्रथमोत्तमयोस्त्रिर्वचन पञ्चदशारत्वं मन्त्रस्य
 प्रयोजनघतः साधयत्सप्रयोजनमिति । तदेवं वेदाप्रामाण्यहेतूनुद्भूत्य प्रामा-
 ण्यसम्भवहेतुः सूत्रकारेण वक्तव्य इति पूर्वं धार्मिककारः स्वत एव तावत्प्रामाण्य-
 सम्भवहेतूनाह । पुत्रकामेपीति । सौत्र हेतुमयतारयति समस्तानीति ॥ २३१ ।

विधिर्विधायकः (सू. ६३) ॥ तस्य व्याख्यानं यद्वाक्यमिति । चेदकं
 प्रवर्तकम् । अत्र चारोग्यकामः पथ्यमश्नीयादित्याद्युपदेशश्च धर्मसमनन्तरं
 पथ्याशने प्रवर्तमानं प्रयोक्तृदृष्टसुपलभ्य बालस्तस्य प्रवृत्तिहेतु प्रत्ययमनुमि-
 षीते अस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तकप्रत्ययपूर्विका स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वान्मन्त्रप्रवृत्तिवत्स्य
 चायमनुमाता व्युत्पत्सुः स्वात्मसिद्धमेव प्रवर्तकज्ञानमनुमिनोति नानुपूर्व्ये
 न हि स्वात्मनि पूर्वसिद्धे प्रवृत्तिहेतौ दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न्याय्या । न
 चैव शब्दतद्वापारपुम्पाशयनिरुपाधिप्रवर्तकमात्रापूर्वप्रत्ययानात्मनि प्रवर्त-
 कानवगतशान् येन तेषु प्रवर्तकत्वगद्वा ऽप्यवतरेत् । स्तन्यपानादिविष-
 यककार्यप्रत्ययो ऽस्य प्रवर्तक इति चेत् किं पुनरेतत्कार्यमिति । पुरुषप्रयत्नः
 कृतिस्तद्वाप्यत्वमिति चेत् । ननु कृतिरिति मानसी प्रवृत्तिः तदुपहितं
 कार्यं प्रकृतिविषयः प्रवृत्तिफल वा फलोद्देशेन पुरुषप्रवृत्तेः । तदवयवमः
 प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्त्यवगतिस्सार्हं प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तं भवति । न अननुषिधेयो
 ऽश्रद्धेयः न धाननुषिधेयनियोगोष्यस्माकं व्युत्पन्नानां नास्ति प्रवृत्त्यवयवमः न
 घास्मात्प्रवर्तकमहि । अत्रि चेयं प्रवृत्तिः प्रयवापरत्तमा इच्छाद्वेषेयोनिरसति
 कारणे न व्यञ्जानमात्रादुदेत्तुमर्हति । न चेच्छाद्वेषेय प्रवृत्तिहेतुलिङ्गादिगोच-
 राश्रितिसाप्रतम् । तत्त्वत्तु लिङ्गादिगोचरो ऽभ्युपेयः । यत्र ज्ञानेन प्रवर्त-
 मिति । न तु स्वसत्तया शब्दस्य ज्ञापकत्वादानुत्पादकत्वाच्च । न चेच्छाद्वेषे

स्वप्नानेन प्रवर्तयतो यत् प्रवृत्तिं प्रति ज्ञानाय शब्दमपेक्षेयाताम् । अपि तु सतया तस्मात्तदेष लिङ्गादेर्ज्ञाप्यम् । सत्यं ज्ञातमिच्छाद्वेषो प्रसूते तत्र फलं निरर्गसुन्दरतया ज्ञातमात्मनीच्छां प्रसूते एव तदुपायो ऽपि सतया ज्ञातः फलसंबन्धादात्मनीच्छा तस्माद् द्वयमवशिष्यते फलं तदुपायो वा तत्र फलस्य यद्यपि स्वत एवेच्छाद्विषयत्वम् तथा ऽपि तद्विषयेच्छा न तत्र प्रवर्तयितुमर्हति तस्याप्येत्यत्वेन प्रवृत्तिविषयत्वानुपपत्तेः । न च फलमो-
 चरेच्छा अन्यच्च तदुपाये स्वकार्ये प्रयत्नं जनयितुमर्हति इति प्रयत्नयोरेक-
 विषयतया कार्यकारणयोः सप्रतिपत्तेः । न च तत्संबन्धात्तदुपायो नेष्यते येन फलेच्छाया एवोपायविषयप्रयत्नप्रसवहेतुत्वं कल्प्येत । यथा ऽऽहुः अन्यदि-
 च्छत्यन्यत्करोतीति विप्रतिषिद्धमिति । तस्माद्विषयमात्रमपि फलं प्रवृत्तिवि-
 षयत्वाभावात्ज्ञातमनि स्वप्नानेन प्रवर्तकं तदुपायस्तु प्रवृत्तिविषयत्वाद्विषयमात्र-
 त्याच्च स्वप्नानेन प्रवर्तक इति युक्तमुत्पर्यायः । जालानां तु सन्त्यादाव-
 पेक्षितोपायताज्ञानं प्राग्भवीयस्याप्रियहृणजनितसंस्कारानुश्रुतियथादुत्पन्नव्याप्ति-
 स्मरणां तज्जातीयत्वनिर्द्धानजमनुमानमेव । यत्तच्च पूर्वोक्तस्मृत्यनुष-
 न्धादित्येवोपायद्वयमित्ये । अत एव प्रयोजनलक्षणं व्यापकत्वेनोक्तं शार्ङ्गकृता
 इदं सुखसाधनमिति बुद्ध्या सुखाभावाय यत्तत्ते इदं दुःखसाधनमिति चायगम्य
 दुःखहानयेति । तस्मादपेक्षितोपायता प्रवर्तना स्वात्मनि सिद्धा बृद्धस्यापि
 प्रवृत्तिहेतुरित्ययमच्छति व्युत्पत्सुर्वालः । सा च निहादिश्रयणसमनन्तरमु-
 पजायमाना निहादाद्यै इति निश्चितेति न चापेक्षितोपायताप्राचं प्रवृत्ति-
 हेतुः भवति हि यत्तमाननिर्यतिता कारीरी कृषीवलानामपेक्षितोपायो न
 चेते ऽस्या प्रवर्तने तस्या सिद्धत्वात् । तस्मात्कतुंरपेक्षितोपायताप्रवृत्तिहे-
 तुरित्यास्येयं न च सिद्धे कर्तृता ऽस्ति । यथा ऽऽह भगवान् जैमिनिः
 शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तद्गणत्वादिनि । लेके च क्रियोगपेक्षितोपायः
 शब्दाद्यै इति तदनुसारेणान्निहोचं जुहुयात् स्यात्काम इत्यादयो ऽपि
 वैदिका उपदेशा क्रियामेवापेक्षितोपायमभिदधति । सा चेयमाशुतरत्रिना-
 गिन्यप्ययान्तरापूर्वव्यापारा सती चिरमात्रिने ऽपि फलाय कल्पते । कृषि-
 रिव निदाघसमयजन्मा हेमन्तासमयमात्रिने सत्यायेति । नापूर्वस्यापेक्षि-
 तोपायत्वं कल्पयितव्यम् । भयत्तु वा तदेवापेक्षितोपायः प्रवृत्तिहेतुस्तथा

ऽपि कर्तुरपेक्षितोपायतालक्षणसमानोपाधि*विधिश्चैतस्तेकोपाधिसंबन्धाद्वा
 चित्क्रियायां ह्य चिदपूर्वे प्रवर्ततइति न का चिद्वर्शनचतिः । तदेवमुपदेशे
 नियोज्यप्रयोजनकर्मणि व्युत्पन्नस्तानेव शब्दान् नियोक्तुं प्रयोजनकर्मणा-
 चादौ प्रयुज्यमानानुपलभ्याध्येषणानुज्ञावाचकत्वमप्यवगच्छति । अग्निहो-
 षादिवाक्यानां तु नियोज्यप्रयोजनकर्मवाचिनामुपदेशत्वमेव । तस्माद्यद्य-
 प्याद्याध्येषणामन्वेषोपदेशाः सर्वे विधयस्तथा ऽपीहोपदेशो विधिरभिमतः
 तस्मात्सुपूतं यद्वाक्यं विधायकमिति । कर्षणेति तोपायताद्यापकमित्यर्थः ।
 विधिस्तु नियोगो ऽनुज्ञा वेति भाष्यमनुभाष्य व्याचष्टे । विधिस्त्विति । २७१ ।
 यदेतदग्निहोषं जुहुयात्स्वर्गकाम इति वाक्यमप्रवृत्तप्रवर्तकलक्षणम् कर्षणेति-
 तोपायतां चाप्यद्विधिः तदेव तत्साधनद्रव्याद्यवाग्निप्रवृत्तिमनुजानाति ।
 एतदुक्तं भवति ये हि द्रव्यार्जननियमविधयो ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिनेत्येव-
 मादयः ते च रागतो धनार्जने प्रवृत्तानां ब्राह्मणानां लौकिकानेकोपायप्रयुक्तौ
 सत्यां नियमपराः पुरुषार्थाः न कृत्वर्थी; क्रतुविधयस्तु धनसाधनास्ते
 ऽनूदिताः पर्यवस्यन्तो ऽपि न धनार्जनेन तद्विधयं वा प्रयुञ्जते पुरुषार्थत्वे-
 नैव तस्य प्रयुक्तत्वात् केवलमनुजानन्ति तस्मात्तदेवाग्निहोषादिवाक्यमप्रापे
 ऽग्निहोषादौ विधिरन्यतः प्रापे तत्साधने ऽनुज्ञेति विदुम् । समुच्चये
 वाशब्दः स्तुतेरुपयोगद्वयं प्रवृत्त्या धर्मं कर्तव्ये विधिना प्रवृत्तौ कर्तव्यार्था
 च सहकारिता प्रशस्तमिति ज्ञात्वा प्रवर्तमानाः पुमांसः प्रवर्तन्तेतरां सा च
 प्रवृत्तिः श्राद्धस्य धर्मं प्रभूते नाश्राद्धस्य तथा च श्रूयते यदेव विद्यया
 करोति श्रद्धोपनिषदा तदेवास्य धीर्धत्तरं भवतीति । तत्र प्रवृत्तेः कार्ये
 सहकारितामाह । स्तूयमानमिति । विधेः कार्ये सहकारितामाह ।
 प्रवर्तिका चेति । कथं परकृतिपुराकल्पावर्षवादाविति । चरकाध्ययु-
 पुरुषसंबन्धश्रयणाद्गृपाहोमपृषदाज्याभिधारणयोः क्रमभेदस्याप्राप्तस्य पुरुषवि-
 शेषधर्मतया विधायकं षाकृतिवाच्यम् । तथा बहिष्पवमानसामस्तोममन्त्र-
 संबन्धस्य पूर्वकालपुरुषसंबन्धितया श्रयणादिटानीतनपुरुषधर्मतया विधायकं
 पुराकल्पवाक्यं कस्मान्न भवतीति भावः । उतस्म । स्तुतिनिन्दावा-
 क्येन कस्य चिद्विधेः शेषभूतेन संबन्धादिति । न तावदेतेषु वाक्येषु

विद्वान्निधायिषु विधिभ्रुतिरस्ति तत्र किमश्रुयमाणो विधिः कल्पतामाहो प्रती-
 त्तेन विधिनेकवाक्यतेति । तत्र कल्पनालाघवात्प्रतीनेन विधिनेकवाक्यतेषु
 ध्यायसी पूर्वपक्षे विधिकल्पना तदेकवाक्यताकल्पनमिति द्वय कल्पनीयम्
 एतदस्मिन्सु गुरुवाक्यतामात्रमिति भावः । स्फुटतरस्तुतिनिन्दाप्रतीत्यभा-
 वाच्च परकृतिपुराकल्पयोः स्तुतिनिन्दाभ्यां भेदेनोपन्यास इति ॥

१ । १६

विधि-वादः (सू. ६५) ॥ विहितमधिकृत्य स्तुतिर्बोध्यते निन्दा
 वेति यथा ऽश्वमेधेन यजेतेति विधेरर्थादो यो ऽश्वमेधेन यजतइति ।
 किमर्थं स्तोतु तर त मृत्यु तरति पाप्मानमिति स्तुतिः । उदिते होतव्य-
 मित्यस्य विधेरर्थादो यदुदिते जुहोतीति । किमर्थं निन्दितु यथा यो वा
 यस्याहुतिमभ्यवहरतीति निन्दा । प्रयोजनान्तरमाह विधिरौपो वा ऽभि-
 धीयतइति । यथा यदग्नेयो ऽष्टाकपालो भवतीत्यादिभिस्तुतिवाक्ये षडा-
 ग्नेयाद्रौपो यागु पौर्णमास्यमात्रास्याकालसमन्वा विहितस्ते च विधय इष्टाम्यु-
 प्रायतारुषा स्ववाक्ये वेष्टमनासाद्गन्तः सारिषाः । एवमाघादाद्युत्पत्तिविधयो
 ऽपि कालविशेषासम्बन्धा इष्टावेदा यत्र तत्र य यत्र विद्वान्यौर्णमासीं यजते य यत्र
 विद्वानमात्रास्या यजतइति कालविशेषसम्बन्धेनेत्यज्ञानामाग्नेयादीनामनुवादः
 किमर्थं यदान्येयो ऽष्टाकपाल इत्याद्युत्पत्तिविधयैवेतिष्टसम्बन्धनियमार्थं दर्श-
 यौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति प्रथमोऽग्नेयादीनां कालविशेषसम्बन्धो-
 त्पन्नानुदितानां फलसम्बन्धो यथा स्याद् वा भूदाघारादीनां कालासम्बन्धेने-
 त्यज्ञानामित्येवमर्थम् । अत आघारादयः फलसम्बन्धिधातुकल तदङ्गमिति
 दर्शयौर्णमासाङ्गतयाज्ञतिप्रवृत्तिरिति सिद्धं भवति । सो ऽप फलसम्बन्ध-
 नियमो विधिशेषः तदर्थमनुवाद इत्यर्थः । एतदग्निहोष जुहोतीति
 विहितो होमो ऽनूयते किमर्थं दध्यादियुषविशेषाधानार्थम् । दध्ना जुहोति
 पयसा जुहोतीत्यादिषु सो ऽयं गुणविधिर्विधिश्चेति इति । प्रयोजनान्तरम-
 नुवादस्याह विहितानन्तरार्थ इति । यथा सोमो विहितो दर्शयौर्णमासो
 च तयोरापन्तये विधातुमुभयानुवादेो दर्शयौर्णमासाभ्यामिष्टु सोमेन यजे-
 तेति । पयमध्ययुर्गृह्यसि दीर्घमित्वा ब्रह्मण दीक्षयतीति । विभागे ऽर्थ-
 महृष्यात्प्राभाषणं भवितुमर्हतीति । प्राभाषणं भवतीत्यर्थः ॥

नानु-सोः (सू. ६६) ॥ भाष्योक्तमनुवादस्य प्रयोजनमविदुषः पूर्वः एषः ॥

शीघ्र-पः (सू. ६७) ॥ वार्तिकं यथेति । यथा शीघ्रं गम्यतामित्युक्ते २१

शीघ्रतरं गम्यतामिति न पुनरुक्तम् । तदपः क्रियातिशयप्रतीतिः । एवं शीघ्रं
शीघ्रं गम्यतामित्यभ्यासात्क्रियातिशयप्रतीतिः सकृदुच्चरिताह्वानवगतेः क्रिया-
तिशयस्य प्रयोचनयानभ्यासः । क्रियाविशेषणतिशयो ऽपि क्रियातिशय इवे-
त्यर्थः । अत्रगतं तावच्छीघ्रं शीघ्रं गम्यतामित्यभ्यासाविशयप्रतीतिरनुवा-
दस्य विशेषः । पक्षि पक्षतीत्यादौ को विशेष इत्याह । कः पुनरसौ
विशेषो यः पक्षि पक्षतीत्यादौ भ्रष्टतीति । न च यत्पुनरुच्यते प्रत्ययः
श्रोतुस्त्वान्यथा येन विप्रतिपत्तेः श्रोतुः प्रत्ययो भ्रान्त इति कल्प्येतेत्याह ।
यथा च श्रोतुरिति । एवमन्यो ऽपीति । यथा यामो यामो रमणीय
इत्यादिरिति । अनन्तरसूत्रावतारणपरं भाष्यं किं पुनः प्रतिपेयेति । तद-
नुभाष्य व्याचष्टे । किं पुनरिति । उत्तरं नैति । पृच्छति । किं कारणम् ।
उत्तरं न साधनमन्तरेणेति । पुनः पृच्छति । कुतः तर्हीति । उत्तरं
प्रमाणतः । पृच्छति । तत्किं प्रमाणम् । तत्र तावद्वेदप्रामाण्यसंभाषनायां
प्रमाणमाह । अर्थविभाषावचनम् । न त्वेतद्वेदप्रामाण्यं प्रमाणं बुद्धादि-
प्रणीतेनागमेनार्थविभागवत्ता अनेकान्तकत्वात् । वेदप्रामाण्यप्रमाणं तु
सूत्रोक्तम् ॥

मन्त्रा-त् (सू. ६८) ॥ चशब्दः पूर्वहेत्वनुकर्षणार्थं इति । पूर्वस्य
प्रामाण्यसंभाषनाहेतोरर्थविभागवत्त्वस्यानुकर्षणार्थः । संभावितो हि पक्षो हेतुना
साध्यते न त्वसंभावितः । यथा ऽऽहुः संभावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येन
हेतुना । न तस्य हेतुमित्वाणमुत्पत्तयेन यो हत इति । सूत्रं व्याचष्टे
यथा मन्त्रायुर्वेदवाक्यानीति । पुरुषस्य भगवतो वेदकारकस्य विशेषः २३३
प्रत्यक्षीकृतहेतुशब्देयता तद्वेत्तुमूता भूतदया मयाचंविष्यापिषा च कर-
णपाठं चेति । विधिप्यते ह्यनेनैव पुरुषः पुरुषान्तरेभ्यो ऽनापेभ्य इति ।
त्रिविधेन विशेषणेनेत्युपलक्षणं करणापाठमपि दृष्टव्यम् । यतदत्राकृतम् ।
अनन्तान्तगंदिक्तसुषुप्तुःप्रमेदयन्तः प्राणमुद्देडा दूरमुक्ते न तेषां वेदिक्यं
स्यामांविचमिति तृतीये निवेदयिष्यते । न च दृष्टकारणमात्रनिश्चयने तस्य
दृष्ट्यभिचारत्वात् । तस्माद्दृष्टवद्वाप्यमदृष्टमप्य वेदिक्यस्य कार्यं तस्मा-
त्पूर्वमिति च धर्माधर्मादिति चाप्यायते । तच्च कस्य चित्तस्यचं मन्यादे-

• सिद्धाभिधायिषु विधिस्तुतिरस्ति तत्र किमप्युच्यते विधि कल्प्यतामाहो प्रती-
तेन विधिनेकवाक्यतेति । तत्र कल्पनालाघयात्प्रतीनेन विधिनेकवाक्यतेषु
क्यायसौ पूर्वपक्षे विधिकल्पना तदेकवाक्यताकल्पनमिति नृप कल्पनीयम्
सतरस्मस्तु एकवाक्यतामात्रमिति भाव । स्फुटतरस्तुतिनिन्दाप्रतीत्यभा-
वाच्च परकृतिपुराकल्पयोः स्तुतिनिन्दाभ्यां भेदेनोपन्यास इति ॥

। १५

विधि-वादः (सू ३५) ॥ विहितमधिकृत्य स्तुतिर्वाच्यते निन्दा
वेति यथा इत्यमेधेन यजेतेति विधेरर्थधादो यो इत्यमेधेन यजतरति ।
किमर्थं स्तोतु तरत्त मृत्यु तरति पाप्मानमिति स्तुति । उदिते होतव्य-
मित्यस्य विधेरर्थधादो यदुदिते जुहोतीति । किमर्थं निन्दतु ग्यावो वा
अस्याहुतिमभ्यवहरतीति निन्दा । प्रयोजनान्तरमाह विधिशेषो वा इति-
धीयतरति । यथा यदानेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादिभिरुत्पत्तिवाक्ये षडा-
न्नेषादयो मागु षोडशमास्यमासाकालसम्बन्धा विहितान्ते च विधय इष्टान्यु-
प्रायताहुता स्ववाक्ये चैष्टमनासादयन्त सापेक्षा । अथमाधाराद्युत्पत्तिविधयो
ऽपि कालविशेषसम्बन्धा इष्टापेक्षा एव तत्र य यत्र विद्वान्यौर्ध्वासी यजते य एष
विद्वानमाथास्या यजतरति कालविशेषसम्बन्धेनेत्यज्ञानाग्नेयाद्रीनामनुवाद
किमर्थं यदानेयोऽष्टाकपाल इत्याद्युत्पत्तिविध्यपेक्षितेषुसम्बन्धनियमार्थं दर्श-
णार्थमासाभ्यां स्वर्गकामो यच्चेतेति प्रणामेवाग्नेयाद्रीनां कालविशेषसम्बन्धे-
त्यज्ञानादितानां फलसम्बन्धो यथा स्याद् मा भूदाधाराद्रीनां कालसम्बन्धेने-
त्यज्ञानमित्येवमर्थम् । अत आधारादयं फलसम्बन्धिधायकत्वं तदङ्गमिति
दर्शणार्थमासाङ्गतयाप्रतिष्ठन्तरति सिद्धं भवति । सोऽयं फलसम्बन्ध-
नियमो विधिशेष तदर्थमनुवाद इत्यर्थे । एवमग्निहोत्रं जुहोतीति
विहितो होमोऽनूच्यते किमर्थं दध्यादियुषविशेषाधानार्थम् । दध्ना जुहोति
पयसा जुहोतीत्यादिषु सोऽयं गुणविधिर्विधिशेष इति । प्रयोजनान्तरम-
नुवादस्याह विहितानन्तरार्थं इति । यथा सोमो विहितो दर्शणार्थमासो
च तयोरानन्तर्ये विधातुमभ्यानुषादो दर्शणार्थमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजे-
तेति । एवमध्यमर्गुहमग्निं द्रीषवित्वा ब्रह्माण द्रीषयतीति । विभानोऽर्थ-
ग्रहणात्प्राभास्यं भवितुमर्हतीति । प्रामाण्यं सप्ततीत्यर्थं ०

नानु-स्तेः (सू ३६) ॥ माव्योक्तमनुवादस्य प्रयोजनमद्विदुष पूर्व पक्ष ॥

तानि । बुद्धादियाक्यानि तु न लोकयावामुद्ब्रहन्ति न च तत्र लौकिकानामविद्यानं न च त्रिगायतां सांयुतमित्युक्त्वा ऽपि तदर्थानुष्ठानम् । तस्माद्विगानात्कैश्चिदेव स्नेच्छादिभिर्मनुष्यापसदेः पशुप्रायेः परिग्रहान्नेतेषामाप्नोक्तत्वसंभवः । न चैतेषां मन्वादिवाक्यत्रद्वेदमूलकतया प्रामाण्यमिति सांप्रतम् अथ्येवध्यापयिषुनुष्ठातृकर्तृसामान्यस्य वेदमूलकत्वानुमाननिक्षय्य स्मृतिवेदयोरेव बुद्धादिवाक्येष्वभावात् । तत्सर्वज्ञत्वसंदेहेन चानुभवमूलकत्वाऽनिरचयात् । मन्वाद्युर्वेदेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यानुमितप्रामाण्येषु वेदिकशान्तिरूपौष्ठिकादिकर्माभ्यनुष्ठानात् । रसायनादिक्रियारम्भे च वेदविहितचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तोपदेशादायुर्वेदेनाप्याप्रणीतेन वेदानां प्रामाण्यमभ्युपेयते । तत्सिद्धमाप्रणीता वेदाः प्रमाणमिति । अभ्युद्यमाच्च तु कारीर्योऽपि संवाद इति । यतदेवामिषेत्य धार्तिककारः प्रयोगमाह । अस्य प्रयोगः प्रमाणं वेद २१३ वाक्यानीति । प्रयोगान्तरमाह । एककर्तृकत्वेनेति । मन्वाद्युर्वेदवाक्यानि सर्वज्ञकर्तृकाणि । महाजनपरिग्रहे सति अलौकिकार्यप्रतिपादकत्वात् । यानि तु न सर्वज्ञपूर्वकाणि तानि नैवंकृपाणि यथा यातपुत्रीयवाक्यानीति व्यतिरेकी हेतुः यथा च बुद्धादिवाक्यान्यलौकिकान्यापि न महाजनपरिगृहीतानि तथोक्तमनन्तरमेव । मन्वाद्युर्वेदवाक्यानां च सत्यपि प्रवृत्तिसामर्थ्यं तासां तासामोपधीनां तत्संयोगभेदानां च तत्रदक्षरावापोद्धारभेदस्य च नासर्वज्ञः सहस्रेणापि पुरुषायुषैः शक्तः कर्तुं प्रथममन्व्यव्यतिरेके न चानिर्दप्रथमता तत्परिहारः सर्गादौ तदसंभवात् । सृष्टिमहाप्रलयो चानुमानागमाभ्यामुपपादयिष्येते इति सर्वं रमणीयम् । तदेवं सर्वज्ञपूर्वकत्वे सति सिद्धमाप्नोक्तत्वेन मन्वाद्युर्वेदप्रामाण्यमोदनायै पचेदिति लौकिकवाक्यत्रदिति । यदि न नित्यानि कथं प्रमाणम् । अनित्यत्वे हि पुरुषाणां विचित्राभिसंधित्येन भ्रमशङ्का न च शक्या ऽणकृते तस्मादपौरुषेयत्वमेव पुरुषाश्रयान्दोषानपानुर्वेदप्रामाण्यव्यपस्यापकमिति भावः । उतरं प्रतिपादकत्वादिति । आप्नोक्तत्वेनानित्यस्यापि निश्चायकत्वादित्यर्थः । केचित्तिथि । प्रमालवपामर्थेऽक्रिणं कुर्यत्प्रमाणं न च नित्यस्याप्येकिया ऽस्ति तस्मात् प्रमाणमित्यर्थः । निराकरोति । तच्च न सम्पगिति परयाम इति । यथा च नित्यस्याप्येकिया- २०४ संभवस्यादा तृतीये घट्याम इति भावः । आत्मा चेत प्रमाहेतुतामाच-

रित्युपपादितम् । तनुभुवनत्रिलक्षणस्य कार्यस्य कर्ता तन्निर्माणसमयेः
 समस्तवस्तुतत्त्वज्ञः क्लेशकर्मविषाकाशयापरामृष्टः परमकारुणिकस्तनुभुवनदे-
 रेव कर्णदनुमीयतइति चतुर्थेऽपवादयिष्यते । सो ऽयमात्मीयहिताहित-
 प्राप्तिपरिहारोपायानविदुषः प्राणिनः पश्यन् प्रत्युत्तानेकविधदुःखदहनदह्य-
 मानानवलोकयन् कथं न तप्येत तप्यमानो वा हिताहितपरिहारोपायतत्त्वं
 विद्वान् कथं नोपदिशेत् अन्यथोपदिशेद्वा । तस्मादनेन परमकारुणिकेन पृथि-
 व्यदि सृष्ट्वा प्रचारयत्पूर्विद्यास्ताभ्यो हिताहितप्राप्तिपरिहारोपाय उपदेष्टव्यः ।
 न ह्ययमनुषादिभ्यः स्यात्प्रमर्हति । प्रजानां पितृकल्पस्य चाप्त्योपदेशो देवार्थम-
 नुपयोगोऽपरस्वातुर्वर्ष्येन चातुरायस्येण चाऽऽदराद्वाह्यः । धार्यश्च हिताहि-
 तप्राप्तिपरिहारोपायानुष्ठानाय तस्माद्यो वर्षाश्रमाधारव्यवस्थापक आगमो
 महाजनपरिशुचीतः स तत्प्रणीत आप्तोक्तत्वात्प्रमाणं मन्त्रासुर्वेदयानुपवादि-
 ति संप्रसाध्यते । कतमो ऽसावागम आप्तोक्तः किं शाक्यमित्युक्तदिगम्बर-
 संसारमोक्षरूढीनामागमाः किं वा वेदा इति । तत्र शाक्याद्यागमानां सुदु-
 र्यभादयः प्रवेत्तार इति स्फुटतरमस्ति स्मरणं न तूक्तलक्षण ईश्वरस्तेषां
 कर्तेति । न चेते शौद्धोदनिप्रभृतयः तनुभुवनदीनां कर्तारो येन सर्वथा
 इति निश्चीयेरन् तदुपायानुष्ठानेन तु संभाव्येतैषां सर्वज्ञता न च संभाय-
 नामात्रेण तत्प्रणीतेष्वामिष्यास्यासः प्रेषावतां भवितुमर्हति न चैतेषामा-
 गमा वर्षाश्रमाधारव्यवस्थाहेतवः नो यत्तु निषेकाद्याः क्रियाः श्रमशान्ताः
 प्रजानामेते विदधति । न हि प्रमाणीकृतमोक्षाद्यागमा अपि लोकयाचायां
 श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणनिरपेक्षागममात्रेण प्रयत्नन्ते । अपि तु ते ऽपि संवृत-
 मेतदिति ब्रुवाणा लोकयाचायां श्रुत्यादीनेषानुसरन्ति । तस्माद्भवतु वेदेषु
 जगन्निर्मातृकर्तृकत्वस्मृतिः मा वा भूद् तस्य त्व्यीश्वरप्रणीता इति पश्या-
 मः । न ह्येते चेत्यथन्दनादिशाक्यवदन्यकर्तृकाः स्मरन्ते न चान्य आगमो
 लोकयाचामुद्बन्धन् महाजनपरिशुचीत ईश्वरप्रणीतया स्मर्यमाणो दृश्यते न
 चेश्वरो ऽनुषदिशन्नपस्यात्प्रमर्हतीत्युक्तं सत् परिशेषाद्वेदा एव सकललोक-
 याचामुद्बन्धनो हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायमुपदिशन्त ईश्वरप्रणीता इत्यथवा-
 ष्ट्यामः । तथा ह्येतेष्व वैर्षणिकैरद्यावाश्रमप्रत्येन गृह्यन्ते धार्यन्ते च ।
 तदर्थेपालनायां च महाधिपरंपराभिरद्भोपाद्भोतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि प्रणी-

अथयार्थ इति भाष्यम् । प्रमाणानां विभागोद्देशो यः सौ उच्यते ।
 तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे प्रत्यक्षेति । यत् विभ्रान्तस्याल्लेप इति २७६ ।
 भाष्यमतेन सूत्रं व्याख्याय प्रकारान्तरेणापि व्याचष्टे । संशयव्युदासार्थं
 वा प्रकरणम् । सूत्रं तु संग्रहार्थम् । न चतुष्टुं निश्चेतुं शक्यं
 कस्मात् । ऐतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यात् । परैरभ्युपगताद-
 स्माकं संग्रहादिति सूत्रार्थः । तात्पर्यान्तरमाह । विधीति । विभागोद्देशो
 ऽधिकनिषेधपर इति पूर्वपक्षे अथयार्थः प्रमाणोद्देश इति पूर्वे
 व्याख्यातं संग्रहि तु प्रत्यक्षादिविधिपरो ऽसाधारम्भः प्रत्यक्षानुमानोप-
 मानशब्दाः प्रमाणाणीति । अधिकनिषेधस्त्वर्थलभ्य इति पक्षमभिप्रेत्यो-
 कप्रित्ययेनस्तत्तयम् । तात्पर्यान्तरमाह दोषवतामिति । तात्पर्यान्तरमाह
 प्रत्यक्षादिष्विति । अन्तर्भावपरात्प्रकरणादयोऽपि विभागोद्देशस्य यथार्थत्वात् विध्य-
 तीत्यर्थः । देशयति सिद्धत्वादिति । न हि यावत्सूच्यते सूत्रकारेण ताव-
 दयम्यमुपपादनीयं भाष्यकारादिभिरपि तदुपपादनमिच्छेरिति भावः । परि-
 हरति भावधारणप्रयोजनस्य प्रमाणान्तरनिरासस्येति । यत्सूच-
 नमात्रानुक्तमपि लभ्यते तत्सूत्रकारेण नेष्यते । यच्च सूचितमपि तिरोहि-
 तमिष तत्सूत्रकारेणोद्घाटनीयमेव न हि तत्रास्ति निश्चये ऽस्मद-
 भिमत्तमेव घटन्ति भाष्यकारादयो नान्यदिति भावः । किमत्रार्थादापवातरिति
 प्रश्नः । उत्तरं संभवतीति । प्रत्यनीकस्य ग्रहणादिति । अपां पातप्रत्यनी-
 कस्योपातस्य ग्रहणानद्विरोधिनः पातविरोधिना घाम्यभ्रसंयोगस्य ग्रहणं तद्विदं
 किलाभावात्स्यं प्रमाणं प्रतीयते मेघोदये ऽपि यतोयपानाम्भावेन घाम्यभ्रसं-
 योग इति । सिद्धान्तमाह तान्येतानीति । ननु भविष्यत्यसौ विषय
 वक्तलक्षणानामगोचरः प्रमाणानाम् । प्रथमं च तथैतिहायीनि प्रमा-
 णान्तराणीत्यत आह । विषयाभावाच्चेति । चेदयति अथ प्रयोज-
 नभेदादिति । तदेतदितिप्रसङ्गापादनेन दूषयति । एवं तर्ह्यपृत्व-
 मिति । न तावत्सन्ति तादृशः प्रयोजनसामान्यविशेषः येः प्रयोजनवन्ति
 प्रमाणानि परस्परतो व्याचर्तयेयुः । अपि तु भेदमात्राद्भावनेयन्तीति यत्त-
 व्यम् । तथा चातिप्रसङ्गेनापृत्वसंख्याप्राप्त्यतिरिक्त्यर्थः । अथ विषयसा- २७७ ।
 मान्येति । रूपत्वादिकं विषयसामान्यं तस्य स्वस्यव्यक्तिव्यव्यतिरेक एकत्वं

४ । ० प्रियक्षया न तु करणत्वाभिप्रायम् । प्रमाणशब्दस्येति । अर्थापि नै कर-
णत्वप्रियक्षया किं तु प्रमाहेतुमात्रप्रियक्षयेति द्रष्टव्यम् । इतरवस्तुसाध-
कत्वेनेति । इतरस्य परमाणुगतस्यैव मूर्तिस्वादेः साधकत्वेनेत्यर्थः । तदे-
वमेकदेशिमतमणकृत्य स्वमतमाह । तस्मादिति । स च संसा-
रनादित्यादि त । यद्यपि वर्णपदवाक्यानि प्रत्युच्चारणमन्यानि तथा ऽपि
गत्यादिसामान्याशब्दज्ञाना गकारादीना तत्समूहाना च वाक्याना शब्दो-
गात्वादिसामान्याशब्दज्ञानाभिः शाब्दलैषादिव्यक्तिभिरेव संकेतो ग्रहीतुमिति
भावः । मन्यन्तरेति । महाप्रलये त्वीश्वरेण वेदान् प्रणीय सृष्ट्यादौ
सप्रदायः प्रवर्त्येतएवेति भावः । शेष भाष्य वार्तिक चातिरोहितार्थं
मिति ॥

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकता-
त्पर्यटीकायां द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

अयथार्थं इति भाष्यम् । प्रमाणानां विभागोद्वेगो यः सोऽयथार्थः ।
 तदेतद्वातिककारो व्याचष्टे प्रत्यक्षेति । यत्र विभ्रान्तस्याक्षेप इति २३६ ।
 भाष्यमतेन सूत्रं व्याख्याय प्रकारान्तरेणापि व्याचष्टे । संशयं व्युदासायं
 वा प्रकरणम् । सूत्रं तु संशयार्थम् । न चतुष्टु निश्चेतुं शक्यं
 कस्मात् । ऐतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यात् । परेभ्युपगतत्वं
 स्माकं संशयादिति सूत्रार्थः । तात्पर्यान्तरमाह । विधीति । विभागोद्वेगो
 ऽधिक्रान्तिषेधपर इति पूर्वपक्षे अयथार्थः प्रमाणोद्देश इति पूर्व
 व्याख्यात संप्रति तु प्रत्यक्षादिप्रतिधिपरो ऽसाधारम्भः प्रत्यक्षानुमानोप-
 मानशब्दाः प्रमाणानीति । अधिक्रान्तिषेधस्त्वद्येत्वम्य इति पथमभिप्रेत्ये-
 कमित्यप्येनकृत्यम् । तात्पर्यान्तरमाह दोषवतामिति । तात्पर्यान्तरमाह
 प्रत्यक्षादिष्विति । अन्तर्भावपरात्प्रकरणादर्थोद्विभागोद्वेगस्य यथार्थता सिध्य-
 तीत्यर्थः । देश्यात् सिद्धत्वादिति । न हि यावत्सूच्यते सूत्रकारेण ताव-
 दयथ्यमुपपादनीयं भाष्यकारादिभिरपि तदुपपादनविद्वेरिति भावः । परि-
 हरति भावधारणप्रयोजनस्य प्रमाणान्तरनिरासस्येति । यत्सूच-
 नभावादनुरुक्तमपि लभ्यते तत्सूत्रकारेण नोच्यते । यच्च सूचितमपि तिरोहि-
 तमिष तत्सूत्रकारेणोद्घाटनीयमेव न हि तत्रास्ति निश्चये ऽस्मद-
 मितममेव घटन्ति भाष्यकारादयो नान्यदिति भावः । किमत्रार्थादापद्यतइति
 प्रश्नः । उत्तरं संभवतीति । प्रत्यनीकस्य ग्रहणादिति । अथ पातप्रत्यनी-
 कस्योपातस्य ग्रहणामद्विरोधिः पातयिरोधिने वाय्वभ्रसंयोगस्य ग्रहणं तद्विद
 किलाभावात्स्य प्रमाणं प्रतीयते मेघोदये ऽपि यतोऽपपाताभावेन वाय्वभ्रस-
 योग इति । सिद्धान्तमाह तान्येतानीति । ननु भविष्यत्यसौ विषय
 वक्तृलक्षणां नामगोचरः प्रमाणानाम् । प्रवृत्स्यन्ति च तथेतिह्याटीनि प्रमा-
 णान्तराणीत्यत आह । विषयाभावात्तेति । चेदयति अथ प्रयोज-
 नभेदादिति । तदेतदतिप्रसङ्गाण्डनेन दूषयति । एवं तर्हिपृत्व-
 मिति । न तावत्सन्ति तादृशः प्रयोजनसामान्यविशेषाः येः प्रयोजनयन्ति
 प्रमाणानि परस्परतो व्याप्यतेषुः । अपि तु भेदमात्राद्वापनेयन्तीति वक्त-
 व्यम् । तथा चातिप्रसङ्गेनापृत्वस्यव्याख्यायुतिरित्यर्थः । अथ विषयसा- २३३ ।
 मान्येति । ह्यपत्वादिर्क विषयसामान्यं तस्य स्वस्यव्यतिष्यव्यतिरेक यत्स्य

४ । ० विषयत्वात् न तु करणत्वाभिप्रायम् । प्रमाणशब्दस्येति । अत्रापि नै कर्तः
 कस्यविषयत्वात् किं तु प्रमाहेतुमात्रविषयत्वेति दृष्टव्यम् । इतरथस्तुमात्र-
 क्तत्वेनेति । इतरथ परमाणुगतस्यैव पूर्वस्यादेः साधकस्येनेत्यर्थः । तदे-
 धमेकदेशिगतसमणकृत्य स्वमतमाह । तस्मादिति । स च संसा-
 रानादित्वादिति । अत्रापि धर्मपदवाक्यानि प्रत्युच्चारणमन्यानि तथा इति
 गत्यादिनामान्यावच्छिन्नानां गकारादीनां तत्त्वमूहानां च धारणानां शब्दो
 गोत्यादिनामान्यावच्छिन्नाभिः शाश्वलेयादिव्यक्तिभिरेव सकेतो यहीतुमिति
 भावः । मन्वन्तरेण । महाप्रलये त्वोरथरेण वेदान् प्रवीथ सृष्ट्यादेः
 नप्रदायः प्रवर्त्येतस्येति भावः । शेष भाव्यं धार्मिकं चातिरोहितार्थ-
 मिति ॥

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकता-
 त्पर्यटीकायां द्वितीयाध्यायस्याथमाह्निकम् ।

अथार्थ इति भाष्यम् । प्रमाणानां विभागेद्वेषो यः सौ ऽयथार्थः । तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे प्रत्यक्षेण । यद्य विभ्रान्तस्याक्षेप इति २१६ । भाष्यमतेन सूत्रं व्याख्याय प्रकारान्तरेणापि व्याचष्टे । संशयव्युदासार्थं वा प्रकरणम् । सूत्रं तु सशयार्थम् । न चतुष्टु निश्चेतु शक्य कस्मात् । ऐतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यघात् । परैर्भ्युपगताह-स्माक सशयादिति सूत्रार्थः । तात्पर्यान्तरमाह । विधीति । विभागेद्वेषो ऽधिकनिषेधपर इति पूर्वपक्षे अथार्थं प्रमाणोद्देश इति पूर्व व्याख्यात सप्रति तु प्रत्यक्षादिनिधिपरो ऽसाधारण्य प्रत्यक्षानुमानोप-मानशब्दाः प्रमाणाणीति । अधिकनिषेधस्त्वर्थलभ्य इति पक्षमभिप्रेत्ये-कमित्यपोनहृत्यम् । तात्पर्यान्तरमाह दोषवतामिति । तात्पर्यान्तरमाह प्रत्यक्षादिष्विति । अन्तर्भावपरात्प्रकरणादर्थोद्विभागेद्वेषस्य यथार्थेना सिध्य-तीत्यर्थः । देशयति सिद्धत्वादिति । न हि यावत्सूच्यते सूत्रकारेण ताथ-दर्थस्यमुपपादनीय भाष्यकाराद्विमिरपि तदुपपादनविद्वेरिति भाष्य । परि-हरति नावधारणप्रयोजनस्य प्रमाणान्तरनिरासस्येति । यत्सूत्रं समाचदनुक्तमपि लभ्यते तत्सूत्रकारेण नेच्यते । यच्च सूचितमपि तिरोहि-तमिष तत्सूत्रकारेणोद्घाटनीयमेव न हि तथास्ति निश्चयो ऽस्मद-भिमतमेव घटन्ति भाष्यकारादयो नान्यदिति भाष्य । किमर्थोदापदात् इति प्रश्नः । उत्तर संभवतीति । प्रत्यनीकस्य ग्रहणादिनि । अथा पातप्रत्यनी-कस्योपातस्य ग्रहणान्द्विरोधिना पातविरोधिना वाय्वभ्रसयोगस्य ग्रहणं तद्विद-किलाभाषास्य प्रमाणं प्रमीयते मेधोदये ऽपि यतोऽपानामावेन वाय्वभ्रस-योग इति । विद्वान्तमाह तान्येतानीति । ननु भविष्यत्यसौ विषय वक्तृलक्षणां नामगोचर प्रमाणानाम् । प्रवर्त्यन्ति च तथेतिह्याटीनि प्रमा-णान्तराणीत्यस आह । विषयाभावाच्चेति । चेदयति अथ प्रयोज-नभेदादिति । तदेतदतिप्रसङ्गाशङ्कनेन दूषयति । एवं तर्ह्यपृत्व-मिति । न तावत्सन्ति तादृश प्रयोजनसामान्यविशेषा ये प्रयोजनयन्ति प्रमाणाणि परस्परतो व्याघर्तयेयुः । अपि तु भेदमात्राद्यापत्तयन्तीति धरु-ष्यम् । तथा चातिप्रसङ्गेनापृत्वसंख्याव्यापृतिरित्यर्थः । अथ विषयस्ता- २१७
मान्येति । रूपत्वादिक विषयसामान्य तस्य स्वस्यव्यक्तिष्वप्यतिरेक यकृत्य

१ । २२ तस्मादित्यर्थे । निराकरोति न युक्तस्तीति । निरुपाधानस्वरूपमेक
 व्यापकत्वान्वितत्वसन्नित्थोपधानास्त्रय इति चत्वारो विषयसामान्यविशेषा
 इति चतुष्टयप्रतिषेधो न युक्तमित्यर्थे । यद्येतानीति । यद्येतिह्यादीनि
 प्रमाणानि क्व प्रत्यक्षादौ किमेतिह्याद्यन्तर्भवतीति यक्तव्यम् । अप्रमाणस्य
 प्रमाणान्तर्भावो न भवतीति प्रमाणानोत्पुक्तम् । यत्फलनिर्दिष्टप्रत्यक्तृक प्रया-
 दपारण्यमेतिह्य तस्य चेदात्त कर्ता नावधारित ततस्तत्प्रमाणमेव न भव-
 तीति यदीत्युक्तम् । अथाक्षरपरम्परेत्यवगत तत्राप्योपदेश इति शब्दलक्ष-
 णान्नातिवर्तते तद्विदमुक्तम् । सामान्यलक्षणत्वादिति । वृच्छति कथम-
 र्थापत्तिरिति । असत्सु मेघेषु वृष्टिर्न भवति सत्सु भवतीति सेयमर्थोपति
 कथमनुमानेन सगृह्यते । उत्तर द्वयोरिति अबोदाहरणमाह । यत्र यत्रेति ।
 उदाहरणस्य साव्यविकलत्वमुदाहरति । एके त्विति । यदि द्विवैव न
 भुङ्क्तेति कालविशेषप्रतिषेधो निश्चीयते ततो रात्रौ भुङ्क्तेति कालान्तर-
 विधान गम्यते न तु कालविशेषनिषेधनिश्चयो ऽपि तु दिवा भुङ्क्तेत्य-
 नेति । भोजनादिक्रियाया या ऽन्या ऽऽसनादिक्रिया तन्निषेधनिषेधेन
 रात्रिभोजनाद्येपादिति । द्विवैव न भुङ्क्तेत्यस्यैकस्य प्राप्ते भवेदात्रो मुङ्क्ते
 इति क्रियान्तरनिषेधा निषेधस्य च प्राप्ते न यक्तव्य रात्रौ भुङ्क्तेत्यर्थे ।
 तदेतद् द्रूपयति । एतत्सु न सम्पगिति । प्राप्तिपूर्विका हि प्रतिषेधा
 भवन्ति । न चेह भुञ्जानस्याभुञ्जानस्य वा क्रियान्तराभाय प्रसक्तो येनासौ
 प्रतिषिध्यते भुङ्क्तेत्येति । न हि कश्चिद्भुङ्क्तेत्येव न भुञ्जानो न धीवती ।
 अन्ततो ऽस्त्यादेरपि क्रियाया भावात् । व्यापृत कदा चित्त व्यापारान्तर
 क्रियादपि कि पुनरव्यापृत स हि व्यापारान्तराण्यव्यासक्त करोत्येवेत्यर्थे ।
 उपसहरति तस्मादिति । कालप्रतिषेधो द्विवैव भुङ्क्तेत्यस्य प्रतिषेध
 इत्यर्थे । क्रियान्तरप्रतिषेधनिवृत्तरसम्भवेन निराकृतत्वादाप्राप्त्यात्र प्रतिषेध
 । २० इति भाव । क्रियान्तरप्रतिषेध इति । अन्तरणशब्दो विशेषणचन तेन
 भोजनक्रियाया यदनन्तर विशेष क्रियान्तररहितत्व भुङ्क्तेत्यस्य प्रतिषेध
 इत्यर्थे । सामान्यतोदृष्टमिति यत्र न कार्यकारणयोर्गम्यगमकभाव । तत्सा
 मान्यतोदृष्टमिति । सत्यमेतानीति भाष्यम् । तस्यार्थे । सत्यमेतान्ये
 तिह्यादीनि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तर नैव प्रमाणान्तरमनुमानादिभ्य

इत्युक्तम् । न तु प्रमाणत्वमेवामीषा न मृष्यामहइति भावः । धार्तिकम्
अर्थापत्तिमात्रस्येति । दिवा न भुङ्क्ते इत्यादेरर्थापत्तेरेकान्तिकत्वादिति । २
स्वमतेन दूषयित्वा सौषं दूषणमाह । यामपि भवानिति । न सत्सु
मेघेषु घृष्टिर्भ्रतयेवेत्यर्थो येन व्यभिचारो देश्येतापि तु असत्सु न भवतीति
तथा च न व्यभिचार इत्यर्थः । यद्वि तु यच्च विषये ऽर्थापत्तिरेकान्तिकी
ततो विषयान्तरं कल्पयित्वा ऽनेकान्तिकं देश्येत ततो यः प्रतिषेधविषयः
प्रामाण्यमर्थापत्तेः ततो विषयान्तरमर्थापत्तेः सत्त्व प्रतिषेधविषय कल्पयित्वा
प्रतिषेधस्याप्रामाण्यं शक्यते अतु तथा च प्रतिषेधाप्रामाण्यान्नार्थापत्तेरप्रामा-
ण्यमित्याह ।

प्रति-त् (सू. ५) ॥ एवं ह्येकान्तिकः प्रतिषेधः स्याद् यद्यर्थापत्तेः
प्रामाण्यं सता च प्रतिषेधति । न तु सत्त्वं प्रतिषेद्धमहृत्यनेकान्तिकत्वात् ।
न हि यदनैकान्तिकं तत् सर्वं नास्ति प्रमेयत्वादीना नित्यत्वसाधने
अनेकान्तिकाना सत्त्वात् । यस्मादर्थापत्तौर्विशेष इति । अर्थापत्तेर्विशेषः
प्रामाण्यं न ह्यर्थापत्तिमात्रं सतेति । न चानेकान्तिकत्वं प्रमाणत्वप्रतिषेधे
ऽस्तीति यद्वि मन्यते पूर्वपक्षी एवं तर्हि ॥

तत्प्रामा-ण्यम् (सू. ६) ॥ विप्रतिपत्तिप्रतिपत्तिर्वा निरुहस्था-
नमिति घटत इत्यर्थः । या ऽपि मीमांसामाप्यकृता ऽर्थापत्तिरुदाहृता
जीवतश्चेष्टस्य गेहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनेति । तदप्यनु-
मानमेव यदा खलु सन्नेकच नास्ति तदा ऽन्यथास्ति यदा वा ऽव्यापक
एकथास्ति तदा ऽन्यथा नास्ति सो ऽयं स्वशरीरश्च व्याप्रियहः सुकरः
तथा च सतो गेहाभावदर्शनेन लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानं न च तस्य
सत्त्वेन गेहाभावः शक्यो ऽपह्नोतु येनासिद्धो गेहाभावो न हेतुः स्यात् ।
गेहाभावेन वा सत्त्वमपह्नोतु येन सत्त्वमेवानुपपद्यमानं न स्वात्मान
बहिर्भवस्याप्येतु । तथा हि सत्त्वमात्रं वा विरुध्यते चैवस्य गेहाभावेन
गेहसत्त्वं वा चैवस्य न तावद्यच्च क्व चन सत्त्वस्यास्ति विरोधो गेहे अस-
तया समानविषयत्वाभावात् । देशसामान्येन गृहविशेषाद्येवो ऽपि पालिक
इति समानविषयतया विरोध इति चेत् । न प्रमाणविनिश्चितस्य साश्वि-
केन प्रतिषेधायोगात् । नापि प्रमाणविनिश्चितो ऽमानं यत्र पालिक तस्य

गृहसन्त्य प्रतिक्षिपन्त्यमपि प्रतिक्षेपुं साशकित्वं वा उपनेतुमहेतीति युक्तम् । गृहाशच्छिन्नाभावेन गृहसन्त्य विरुद्धत्वात्प्रतिषिध्यते न तु सन्त्यभावस्य तस्योदासीन्यात् । तस्माद्गृहाभावेन सिद्धेन घतेो घटिर्भवोऽनुमीयत इति युक्तम् । एतेन विरुद्धयोः प्रमाणाद्योरविरोधापादनं विषयव्यवस्थया अर्थापत्तिविषयः परास्त । अत्रच्छिन्नानत्रच्छिन्नयोरविरोधात् । तस्माद् नानुमानान् प्रमाणात्प्रमाणान्तरमर्थःपत्तिरिति स्थितम् ॥

१८ नाभा-देः (सू. ७) ॥ नाभात्तानं प्रमाणं कस्मात् प्रमेयस्याभावस्यासिद्धेः । नो जलु सर्वोपाख्यारहितं प्रमाणज्ञानविषयमात्रमनुभवति । केवलं काल्पनिकोऽयमभावव्यवहारो लौकिकानामिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह । अभावस्य भूयसीति । सर्वजनीनाभावप्रत्ययव्यवहारो न काल्पनिको भवितुमर्हति । न च कल्पना इति सर्वोपाख्यारहितं नोपर्यितुमर्हतीत्युक्तं विपरीतख्यातिसाधनाद्यसरे । लक्ष्यभङ्गभङ्गावसरे च तस्योपाख्येयत्वमुपपद्यिष्यते तस्मादस्य प्रामाण्याद्युक्तं प्रमाणान्तर्भावः । तदेतत्सर्घे घातिकारो व्याचष्टे नाभावः प्रमाणमिति । यद्योक्तं दूषयति । कश्चैवमाहेते । अभावो हि प्रमेयमुच्यते न तत्स्वरूपेण प्रमाणमपि तु तद्विषया प्रतिपत्तिः । सा च प्रत्यक्षफलमुपादानादिवृद्धौ प्रमाणं यथाऽपि तथा घट्यते यथोपाश्रयप्रत्ययस्तु वाद्यव्यवहारेऽनुमानमुक्तम् । प्रतिपद्यं घानयतीति लक्षणाभावेन विशेषणेनत्रच्छिन्नान्यानेतव्यत्वेन प्रतिपद्यानयति । एतदुक्तं भवति लक्षणाभावज्ञानं त्रिंशष्टे घासि प्रत्ययं जनयत्साधकतमत्वात्प्रमाणं भवति ॥

अस-तोः (सू. ६) ॥ भावाधीननिर्हृषणत्वात्प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च प्रध्यसश्वाभावः । तस्य भावपूर्वकत्वात् । नान्योऽस्त्यभाव इति मन्वानस्य पूर्वपक्षः । नापरिज्ञानादिति । प्रत्यक्षं हि प्रमाणं प्रमेयाभाव व्यवस्थापयति । तच्च प्रध्यसत्रप्रगमायेऽपि तुल्यम् । प्रतिपत्तिं हि लौकिका दधि क्षीराभावमिथं क्षरे दध्यभावम् । ननु मूषमन्त्रेषु घासस्तु लक्षणाभावकृपाणामुपपत्तिं सद्वायमाह । न त्वभावाफलद्विं दूषे तत्कृतो न विरोध इत्यस्य आह । अत उक्तार्थं सूत्रमिति । व्यतिरेकमुपेतं मूषस्योक्तोऽर्थः । अत एवाह भाष्यकारः । नैवमलक्षिनेष्विति । लक्षणादर्थनेन हि लक्षणाभावाद-

शून्यमुपलक्षितम् । यानि तानि लक्षिनेष्विति । न कस्य चिद्व्यवित्तस्य न २८२
 सन्ति यानि च सन्ति तेषामभावो व्याहृतः । एतदुक्तं भवति यत्र लक्षणानि
 सन्ति तत्र तेषामभावो व्याहृतः यत्र च न सन्ति तत्राप्यभावोऽनुपपन्नः । तस्य
 भाषाधीननिरूपणस्य तदभावेऽशक्यनिरूपणत्वादिति । परिहरति नापरि-
 ज्ञानादिति । भावज्ञानाधीननिरूपणो भवत्यभावो न तु भाषाधीननिरूपणः
 प्रागभावोऽपि च शक्यो भवित्युदायज्ञानेनान्यत्रावस्थितभावज्ञानेन वा निरू-
 पयितुमिति न प्रागभावाभाव इत्यर्थः । अभावद्वैतमिति । प्रकृतापेक्षं प्रकृतं
 प्रध्वंसमात्रादिकं प्रति प्रागभावप्रतिपादनं परमाद्यैतस्तु प्रथममभावे द्वैतं तादा-
 ल्प्याभावः संसर्गाभावश्चेति संसर्गाभावोऽपि प्राक्प्रध्वंसत्पन्ताभावभेदेन वि-
 विध इति चतस्रो विधा अभावस्येति । असत्यर्थं नाभावः । तत्सिद्धेरल-
 क्षितेष्वहेतुरिति चोभे अप्येते छलसूत्रे इति । यो योऽभावः स सर्वः
 सत्यर्थं भवति यथा प्रध्वंसः न च तथा लक्षणाभाव इति सामान्यच्छलम् ।
 तत्सिद्धेरिति तु वाकुल्लं यानि लक्षणानि भवन्ति कथं तान्येव न भवन्तीति
 हि तस्यार्थं ।

तदेवं शब्दपरीक्षां प्रस्तुत्य तस्य प्रामाण्य परीक्ष्य विभागेऽप्येव
 परीक्षितः संप्रति शब्दपरीक्षाशेषं वर्तयन्नाह । आप्तोपदेशः शब्द इति ।
 संशयकारण विप्रतिपत्तिं दर्शयन् चरन्मीमांसकानां मतमाह । आकाशगु-
 णः शब्द इति । अभिघातप्रेतितेन हि वायुना यावद्वेगमभिप्रतिष्ठमानेन
 कणेश्चक्रुन्वयच्छिन्नभोभागसमवेतः नित्यः शब्दो व्यज्यतइति । तदेत-
 द्वागन्तंरुकारो व्याचष्टे । एके तावदिति । अत्रिनश्यदाधारमपि संयोगाद्य-
 नित्यमित्यत आह । एकद्रव्यमिति । तथाऽपि पायेश्चक्रुन्वयच्छिन्न-
 रनेकान्तिकमत आह । आकाशगुणश्चेति । एकद्रव्यत्वे सत्याकाशगुणत्वा-
 दित्येतावताऽभिमतविद्वेरेचिनश्यदाधारत्वं तत्रप्रज्ञायै वेदितव्यम् । संयोग-
 विभागनादा इति । भेरीदृश्यसंयोगप्रेरितो वायुः कणेश्चक्रुलीमन्ताकाशे
 प्रापः शब्दस्य व्यञ्जकः एवं वंशदलविभागप्रेरितो वायुः शब्दस्य व्यञ्जक
 इति द्रष्टव्यम् । संयोगविभागे परम्पर्येण नादस्तु साक्षादिति । सांख्यीयम-
 तमाह गन्धादिसहवृत्तिरिति । पञ्चतन्वाचोत्पन्नभूतमूक्षसमुदाहारव्यवृ- २८३
 यिव्यादिविकारो गोघटादिवृत्तिः शब्दो योग्यदेशस्य आहंकारिकतया व्यापकं

- १० विषयदेशस्य श्रोत्रेन्द्रियं विकुर्वन्नद्यस्थितं यद्य गृह्यते । तदेतदाह । अपरे पुनरिति । भूतविशेषाभिधाता इति । भेरीदण्डाभिधाता इत्यर्थः । वैशेषिकमतमाह । आकाशगुण इति । बोद्धुराहुान्तमाह । महाभूतसंज्ञोभज इति । नासंबन्धादिति । यदा भावो ऽस्ति तदा प्राक्प्रध्वंसाभावात्तानित्यत्वम् । अनुत्पन्नविनष्टयोश्च प्रसङ्गादिति । न तावत्प्राक्प्रध्वंसाभावयोः सहभावो ऽस्ति तस्मात्प्रत्येकमेव तावन्नित्यत्वं तथा चानुत्पन्ने यस्तुनि नष्टे वा ऽनित्यत्वप्रसङ्गः । न चेदं दृष्टमिष्टं वा भावधर्मत्वेनानित्यत्वस्य प्रतीतिरनित्यो घट इति न केवलमनित्यत्वस्य भाव इति परमस्मिन्पक्षे न युज्यते पण्यर्थश्च नास्ति कस्माद् भावस्याभावो धर्मो न भवतीत्यत आह । न च धर्मकाल इति । चो हेत्वर्थे । शङ्कते । अथेति । भवन्नेव हि यस्मात्प्राग् न भवति पश्चाच्च तस्मात्तस्याभाव इति पण्युपपत्तिरित्यर्थः । उत्तरम् एवमपीति । सत्यं भवन्नेव न भवतीति न स्वैतावता ऽस्याभावसंबन्धे भिन्नकालत्वात् । तस्मान्नास्मदुक्तं किं चित्प्रतिपिडुमित्यर्थः । लोकविरोधमुद्गायति घटस्य प्रागभाव इति । असंबन्धे पृष्ठीप्रयोगो ऽयं भाक्तः भावाधीननिरूपणत्वं च भक्तिरित्यर्थः । अपि च धर्ममानयस्तु नित्यमित्युच्यते तस्य भावो नित्यता भवतु किमेतावता ऽपीत्यत आह । वर्त्तमाने चेति । विनाशो ऽस्यावश्यंतथा भविष्यतीति अवश्यभाविने विनाशस्य सन्निधानेन संबन्धमुपचर्य मतुषः प्रयोग इत्यर्थः । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येति । न हि सतो विनाशो ऽस्ति येनासंबन्धे भावस्य देश्येत किं तु यथा सत आविर्भावो जन्म एवं सत एवात्यन्ततिरोभावो विनाश इति अनित्यतेति चाख्यायते तिरोभावस्य च सता सह समानकालतया संबन्ध उपपद्यतइति भावः । तिरोभावश्च घटादिना ऽपि सम्भवती-
- ११ तुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येत्युक्तम् । तदेतत्साध्यं मतं दूषयति । एतेस्तु शून्यमभिधानमिति । प्रधानधिकारत्वाद्विश्वस्य विकारस्य च प्रकृतेरनन्यत्वात् प्राधानिरूपस्य कस्य विदुपलम्भान्नास्त्येव तद्वस्तु यदत्यन्तं नेपलम्ब्यतइति साध्यसिद्धान्तस्तथायतइत्यर्थः । अपि च यथासतो न विनाश इत्यमसतो ऽपि जन्म नास्ति तथा चानुपजातविशेषस्य यस्तुनस्तिरोभावो न युक्तः विशेषोपजनने च कथं सत उत्पत्तिर्विशेषस्यैव प्रागव्युत्पत्त्ये वा प्रागव्युत्प-

लब्धिप्रसङ्ग इति । ये पुनरिति । अनित्य एवानित्यता स्वार्थिकस्तत्प्रत्यय इत्यर्थः । दूषयति । एतत्सु न युक्तम् । पाणिनेरपि स्मृतिः प्रमाणाविरोधिनी तत्त्वव्यवस्थाहेतुर्न तद्विरोधिन्वपि अस्ति च टगादीनां स्वार्थिकत्वे प्रमाणाविरोधः । तथा हि प्रकृतिप्रत्यययोः समभिव्याहारो न स्याद् न खल्वेकार्थयोः समभिव्याहारो दृष्टः न हि भवति वृक्षः शिंशपा इतिषट्कस्तस्करिति प्रयोगः । कथं तद्व्येको द्वौ बहव इति चेत् । न निङ्गविशेषव्यत्यर्थत्वाद्भिक्तिप्रयोगस्य एवं यावकादिष्वपि विशुद्धात्प्यन्तरव्यवच्छेदः प्रत्ययार्थो वेदितव्यः । यथा च व्याचक्षते शाब्दाः याव श्व यावक इति । तद्विदमुत्तमनुपलभ्यमानभेदानामप्यनुमानतो भेद इति । किमनुमानं पठ्या भेदविपयत्वमिति । त्वतलमिषां नित्यत्वानित्यत्वयोः प्रकृतत्वात् । तस्य भावस्यतलाधिति त्यतलोः एतौसमयौदुत्पत्तेः सर्वविषयं त्वनुमानमुक्तमिति । अवध्यपेक्षानपेक्षेण । सतेवोभयान्तापध्यवेत्ता भवत्यनित्यता सैत्र च तदनपेक्षा नित्यता अशुभित्येपलक्षणं न विशेषणम् तन्न भिन्नकालमपि भवत्येव यथा मृगायां मातरि देवदत्तायां देवदत्तापुत्रेण यद्यदत इति भूतपूर्वगत्या देवदत्ता स्वपुत्रमुपलक्षयति यदा च कार्यत्वं समवायस्तदोभयान्तावच्छिन्ना सता नित्यता । यदा तु पूर्वान्तावच्छिन्ना सतेवोत्पत्तिस्तदा उपरान्तावच्छिन्ना सता अनित्यतेति न हेतुलक्षणव्याप्यानापरोक्षेन विरोध इति । कर्णनित्यमिधीयतरिति । समशयिकारणामिषायम् । समस्तकारणव्यापकं तु लक्षणं कार्यत्वादस्य पुरस्ताद्विषयमेव सद्भाव इति द्रष्टव्यम् । कार्यत्वात्मलाभहेतुः समवाय इति । कार्यत्वात्मलाभः स्वकारणवैश्वन्धित्वं तस्य हेतुः समवायः । समवायो हि समवेतत्वं भवति समवायः कारणविशिष्टकार्यत्वमिति निमित्तकारणभेदानुविधानमुत्पत्तधर्मकत्वं गम्यगमकरणेभेदविषयता निमित्तकारणानि भेरीदण्डवैश्यागादयः । तद्वेदात्प्यनुशब्दे मित्तो भवति । शङ्कते संयोगविभागेति । यथा हि कारणभेदेन भेदो दृश्यते यथ व्यञ्जकभेदेनापि मणिकृपाणदर्पणादिव्यञ्जमानस्य मुखस्य भेदो दृष्टः तस्मात् संशय इति । श्रोत्रं तावन्न शब्ददेशं गच्छत्यमूर्त्ति- २८७ त्वादिति । कर्णगण्ठन्यवच्छिन्नं हि नभः शेषं न च कर्णगण्ठनी मूर्त्ता इति सती घनृषक्रमुपसर्पति प्रत्यक्षं हि कर्णगण्ठनी शेषस्या गृह्यते तस्माद्-

१० विषयदेशस्य श्रोत्रेन्द्रिय विकुर्वन्नवस्थित एव गृह्यते । तदेतदाह । अपरे पुनरिति । भूतविशेषाभिधाता इति । भेरीदण्डाभिधाता इत्यर्थः । वैशेषिकमतमाह । आकाशगुण इति । बोद्धुराह्वानमाह । महाभूतसंज्ञोभज इति । नासंयन्धादिति । यदा भाषो ऽस्ति तदा प्राक्प्रथमाभावाद्भानित्यत्वम् । अनुत्पन्नविनपृषोश्च प्रसङ्गादिति । न तावत्प्राक्प्रथमाभाषयो सहभावो ऽस्ति तस्मात्प्रत्येकमेव तावन्नित्यत्व तथा चानुत्पन्ने यस्तुनि नष्टे वा ऽनित्यत्वप्रसङ्गः । न चेद दृष्टमिष्ट वा भाषधर्मत्वेनानित्यत्वस्य प्रतीतेरनित्यो घट इति न केवलमनित्यत्वस्य भाव इति परमस्मिन्यन्ने न युज्यते यदुपसंख नास्ति कस्माद् भावस्याभावो धर्मो न भवतीत्यत आह । न च धर्मकाल इति । चो हेत्यर्थः । शङ्कते । अथेति । भवन्नेव हि यस्मात्प्राग् न भवति परचान्नु तस्मात्तस्याभाव इति यदुपपत्तिरित्यर्थः । उत्तरम् एवमपीति । सत्य भवन्नेव न भवतीति न त्येतावता ऽस्याभारसंबन्धो भिन्नकालत्वात् । तस्मान्नास्मदुक्त कि चित्प्रतिविद्भुमित्यर्थः । लोकाधिरोधमुद्गाथयति घटस्य प्रागभाव इति । असंबन्धे ष्टौप्रयोगो ऽयं भाक्त भावाधीननिरुपणत्व च भक्तिरित्यर्थः । अपि च वर्तमानयस्तु नित्यमित्युच्यते तस्य भावो नित्यता भवतु किमेतावता ऽपीत्यत आह । वर्तमाने चेति । विनाशो ऽस्यावश्यतया भविष्यतीति अवश्यभाविनो विनाशस्य सन्निधानेन संबन्धमुपचर्य मतुष प्रयोग इत्यर्थः । उपलब्धिलक्षणप्राप्त्येति । न हि सतो विनाशो ऽस्ति येनासंबन्धो भावस्य देखेत कि तु यथा सत आविर्भावो जन्म एव सत एवात्यन्ततिरोभावो विनाश इति अनित्यतेति चाख्यायते तिरोभावस्य च सता सह समानकालतया मुध्न्य उपपद्यतइति भाष । तिरोभावश्च घटादिना ऽपि सभवतीत्युपलब्धिलक्षणप्राप्त्येत्युक्तम् । तदेतत्साख्यीय मत द्रवयति । एतस्तु शून्यमभिधानमिति । प्रधानधिकारत्वाद्दिश्यस्य विकारस्य च प्रकृतेरनन्यत्वात् प्राधानिकस्य कस्य विदुपलम्भात्साख्येय तद्वस्तु यदत्यन्त नीवलम्यतइति साख्यसिद्धान्तस्य वाधतइत्यर्थः । अपि च यथा सतो न विनाश एवमसतो ऽपि जन्म नास्ति तथा चानुपजातविशेषस्य यस्तुनस्तिरोभावो न युक्त विशेषोपजनने च कथं सत उत्पत्तिरिष्येपस्येप प्रागसत्त्वात् सत्ये वा प्रागव्युप-

लब्धिप्रसङ्ग इति । ये पुनरिति । अनित्य गद्यानित्यता स्वार्थिकस्तत्त्वत्यय २८
 इत्यर्थः । दूषयति । एतत्तु न युक्तम् । पाणिनेरपि स्मृतिः प्रमाणाविरोधिनी
 तत्त्वव्ययस्याहेतुर्न तद्विरोधिन्वपि अस्ति च ठगादीनां स्वार्थिकत्वे प्रमाणवि-
 रोधः । तथा हि प्रकृतिप्रत्यययोः समभिध्याहारो न स्याद् न खल्वेकार्थयोः
 समभिध्याहारो दूषः न हि भवति घृणः शिथला इतिघट्टसस्तस्वरिति प्रयोगः ।
 कथं तर्ह्येको द्वौ बहव इति चेत् । न निङ्गुविशेषव्यत्ययत्वाद्भिभक्तिप्रयोगस्य
 एवं यावकादिष्वपि विरुद्धात्पन्तरष्यच्छेदः प्रत्ययार्था वेदितव्यः । यथा
 च व्याचक्षते शाब्दाः याव यव यावक इति । तद्विदमुत्तमनुपलभ्यमानमे-
 दानामप्यनुमानतो भेद इति । किमनुमानं पण्ड्या भेदविषयत्व-
 मिति । त्वतलमिधायं नित्यत्वानित्यत्वयोः प्रकृतत्वात् । तस्य भावस्त्यतला-
 धिति त्यतलोः षष्ठीसमर्थादुत्पत्तेः सर्वविषय त्वनुमानमुक्तमिति । अथध्य-
 पेक्षानपेक्षेति । सत्तेषामप्यन्ताप्रथ्यरेवा भवत्यनित्यता सैव च तदनपेक्षा
 नित्यता अग्रधिशेषलक्षण न विशेषणम् तच्च भिन्नकालमपि भवत्येव यथा
 मृतायां प्रातरि देवदतायां देवदतापुत्रे यच्चदत इति भूतपूर्वगत्या देव-
 दता स्वपुत्रमुपलक्षयति यदा च कार्यत्वं समवायस्तदौभयान्ताप्रच्छिन्ना
 सता नित्यता । यदा तु पूर्वान्ताप्रच्छिन्ना सत्तेषामप्यतिस्तदा उपरान्ताप्र-
 च्छिन्ना सता अनित्यतेति न हेतुनक्षणाव्याख्यानापसरोक्तौन विरोध इति ।
 कर्णमितिभिधीयत इति । समशयिकारणामिधायम् । समस्तकारण-
 व्यापक तु लक्षणं कार्यत्वादस्य पुरस्तात्त्रिममेन सद्भाव इति द्रष्टव्यम् ।
 कार्यत्वात्मलाभहेतुः समवाय इति । कार्यत्वात्मलामः स्वकारणसंब-
 न्धित्वं तस्य हेतुः समशयः । समवायो हि समवेतत्वं भवति समवायः
 कारणविशिष्टकार्यत्वमिति निमित्तकारणभेदानुविधानमुत्पत्तिधर्मरुत्वं गम्य-
 गमक्योर्भेदविषयया निमित्तकारणानि भेरीदण्डसंयोगादयः । तद्भेदात्खनु
 शब्दो भिन्नो भवति । शङ्कते संयोगविभागेति । यथा हि कारणभेदेन
 भेदो दृश्यते यं व्यञ्जकभेदेनापि मणिकृपाणदर्पणादिव्यञ्जमानस्य मुखस्य
 भेदो दृष्टः तस्मात् संग्रह इति । श्रोत्रं तावन्न शब्ददेशं गच्छत्यमूर्त्त- २८७
 स्वादिति । कर्णशङ्कुन्यप्रच्छिन्नं हि नभः शेष न च कर्णशङ्कुनो मूर्त्तं अपि
 सतो पशुदक्रमुपसर्पति प्रत्ययं हि कर्णशङ्कुनो शेषस्या गृह्यते तस्माद्-

च्छदपि कर्णशब्दमुपधानविरहात् नमोमात्र शेषे त मान्मा कर्णशब्दानी
 यासीत् तदुपकृत तु नमो गच्छतीति यो मन्यवे त प्रत्येतदुक्तमिति उग्र
 । २ ध्यम् । क्रियाकारणगुणसमवायादिति । नोदनाभिघातसमवायादि-
 त्यर्थे । नायं निरपेक्षार्थ इति । यद्यपि समप्रतिकारण एतने कर्तव्ये
 गुरुत्वमपेक्षने तथा ऽपि घटमभाविनिमित्तान्तर नापेक्षतइति निरपेक्षगच्छ
 स्याथे । यद्यपि प्रतिबन्धकारणमेव भवति घटमभावी तथा ऽपि न
 निमित्तान्तरं प्रतिबन्धे हि सति गुरुत्व न करोति कार्यमौत्सर्गिक न पुन
 प्रतिबन्धकारणमस्यापि तत्र निमित्तमात्रकल्पना युक्ता तद्वन्व्यतिरेकस्या
 न्यथाविद्धेरिति मायहूप वा घटमभाविनिमित्तान्तर नापेक्षत्वं इत्यपेक्षार्थे ।
 विषयाभावाच्चेति । क्रियोत्पद्य प्रति योऽग्रता क्रियाविषयस्त माप्रित्य क्रिया
 भवति सा मूर्ति न चासायसर्वगतद्रव्यपरिमाणवृक्षात्मा ऽऽकाशदेव सर्व
 गते समन्ति तस्मान्नेते क्रियाधत्त इत्यर्थे । ततो ऽन्त्यस्यातिमान्द्या-
 दिति । नान्य शब्दान्तरमात्रमते न केवलमसौ स्वकारण शब्द नाशर्थात्ति
 तु सो ऽपि स्वकारणेन शब्देन नाशयने तद्विद्रमनयो कार्यकारणविरोधित्वम् ।
 आद्यान्तु कार्येश्वर नाशयते मव्याना त्वनियम इति । अरन्मोमात्रकमरमुत्था
 पप्रति एक एवेति चेदिति । एक एव तेषा शब्दे नभोगुणो नमो वितत्या
 धत्तित परिमाणवदित्यर्थे । शब्दसंस्कारपक्षे कचीकृत्य दूषणमाह न सर्व-
 रूपलविषयसङ्गादिति । न किम इति प्ररनस्येत्यर्थे । शब्दस्याकारि-
 ष्टित्वादिति । आकाशस्य सर्वगतत्वेन तत्र व्यक्त सर्वत्र व्यक्त इति
 सर्वत्रोपलम्बस्तद्व्यस्य यथेत्यर्थे । अभ्यु पेत्येकदेशमाह । एकदेशाभि-
 व्यक्तौ धार्थप्रत्ययो न स्यात् । धर्णसाध्यस्य कार्यस्येकदेशेनाकरणात् ।
 यथा नानाग्रथे पदे ग्रन्थयोमिध्यक्तो नाथेप्रत्यय इति । स्यादेतद् एक-
 देशेण एव धर्ण तथा च धर्णसाध्य कार्यमेकदेशे शक्त कर्तुमित्यत आह ।
 सर्वगत्य न्यापका भवन्तीति । एतामिन्येव धर्णेकदेशव्यक्तिरभ्युपगम्यते
 तस्माद्वापकादुच्यतेपक्षे एकदेशो ऽन्त्य इत्यर्थे । नन्वसत्वेकदेशेण प्रथये
 प्रथम इत्यत आह एतस्मिन् एते धर्णेकदेशव्यक्तिरभ्युपगम्यते न च
 धर्णेकदेशः शक्यो निरूपयितुम् । श्लपीयसा हि प्रयत्नेन धर्णमुत्तरं
 भवितुं शक्नोति शक्नोति वा धर्णमेव शक्नोति न तु तदेकदेशे कदा विदपी-

त्यर्थे । निरूपणमभ्युपेत्याह । न च निरूपितादिति । बहवस्ताहिं षष्ठी २६० ।
व्यञ्जन्ता तद्विनिरूपणात्तयो गम्यतइत्यत आह । एतेनेति । यस्तु मन्यते
न वस्तुतो ऽरन्त्येकदेश' शब्दस्य किं तु सस्कारस्याव्याप्यवृत्तित्वमेवैकदेश' ।
भवत षष्ठी शब्दस्याव्याप्यवृत्तित्वमेव नभस एकदेश इति त प्रति दोषा-
न्तरमाह कोलाहलश्च स्यादिति । यद्युच्येत कश्चिदेव ध्वनिः कं चिदेव
शब्द व्यनक्ति ततश्च न कोलाहल इति तत्राह । नियमश्च न स्यादिति ।
समानदेशानामपि ह्यपरसार्दीना व्यञ्जकनियम इत्यत उक्त समानेन्द्रिय-
ग्राह्याणामि त तथा ऽपि भिन्नदेशाना समानेन्द्रियग्राह्याणामपि न सहसा
सर्वेषा व्यक्तिरित्यत उक्त समानदेशानामिति । शङ्कते यद्यस्य व्यञ्ज-
कमिति । न हि व्यञ्जकाना व्यञ्जकत्व व्यक्तेरन्त्यतः प्रतीयते सा च
नियतेति व्यञ्जकानामपि नियमसिद्धिरित्यर्थे । परिहरति तत्राहृपृ-
त्वात् । अन्येषामेव भूताना व्यञ्जकाना व्यङ्ग्याना चानियमो दृष्ट इहापि
नियम विद्यतयति । कार्याणां तु समानदेशानामपि समानेन्द्रियग्राह्याणामपि
ह्यपार्दीना सप्त्यादीना च दृष्ट' कारणनियम इति शब्दानामपि न्यतकार-
णतयोत्पत्तिनियम उपपद्य'इति भाव' । समस्तशस्त्वव्यवधानेन सामा-
न्याना सर्वसामान्यसगत समस्त वस्त्विति मन्यान शङ्कते । सामान्य-
चदिति । सर्वाशयव्यवधाने ऽपि किं चिदेव वस्तु केन चिदेव सामान्येन
सबद्ध न सर्वं सर्वेषोत्पत्त्याशयवात्रिराकरोति । नानभ्युपगमादिति । यद्य-
प्येकदेशस्याना समानेन्द्रियग्राह्याणा सत्वनरत्वब्राह्मणत्वाना स्वरूपमेव
सस्यानयोनिव्यङ्ग्याना प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्व तथा ऽपि समानदेशत्व्याभा-
यात्र व्यभिचार । सत्त्वस्य पदार्थान्यसमवायादधिकदेशतया नरत्वस्य ब्राह्म-
णवत् चर्षियादिषु सद्वावाद् ब्राह्मणत्वस्य चर्षियादिपरिहारात् कदादिव्येव
भावाद् न्यूनाधिकदेशतया न समानदेशत्वमिति । एतेन शेषसस्कारे
ऽप्यनियमो बोद्धव्य यथोन्मीलनसंस्कृतमिन्द्रिय समानदेशान्यग्राह्यान्सकृ-
देव दर्शयति न तु किं चिदेवेति सर्वमयदाताम् । अपि च सर्वशब्दस्य
तात्त्रादिषयोऽप्यङ्गत्वे तदुपरमे विदूरे शब्देनोपलभ्य न सौपत्ययते ।
वापुसतानव्यङ्गत्वे तु प्रागुक्तनियमाभाय यत्र दोष इति शङ्कोतराभ्या
दर्शयति । यदि चेति । अपि चाय नित्यः शब्दः प्रादेशिको वा स्याद्वापको २६१

- १ । १८ वा उभयथा ऽपि दोष इति शङ्कोतराभ्या दर्शयति । निमित्तसन्निधा चेति । स्यादेतत् । मा भूद्वायुसंतानो व्यञ्जकः सन्ति खलु वायुगु नादास्ते ऽस्य शब्दस्य व्यङ्गार इत्यत आह । नादोपलब्धौ चेति । तावन्नदो नाम वायुगुणः कश्चिदुपलब्धये अभ्युत्थापि ब्रूमः । नादो लब्धापि यत्र वायुस्तत्र तद्गुणो ऽङ्गीकर्तव्यः न च त्रिप्रकृष्टेन पुरुषेण शब्दोपलब्धौ तत्र वायुरस्ति तद्गुणो वा नादः वायुसंतानगमनं चास्मिन् प नेत्येते यस्माद्विप्रकृष्टेन पुरुषेण शब्दोपलब्धेर्न व्यञ्जको नाद इति । स्यादेतत् । मा भूद्वायुसंतानो मा च भूतद्गुणो नादः शब्दस्य व्यञ्जको वायवीयात्तु सयोगविभागा व्यञ्जक इति भवन्तीत्यत आह । एतेनेति । यस्तु मन्यते प्रत्यभिचैव भगवती शब्दस्येवसाधिनी तदानुगुण्याय व्यापिनः शब्दस्य गुणस्य द्रव्यस्य वा प्रयत्नोत्पत्त्या वायव्ये वायव्ये प्रतिप्रमानाः श्रोत्र श्रोत्रावच्छिन्नशब्दाविशेषे वा संस्कुर्वन्तो व्यञ्जका इति कल्प्यते । न च समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां नियतव्यञ्जकव्यङ्गत्वं न दृष्टमितीमं प्रसङ्गं प्रत्यभिज्ञा मृपति सो ऽयमनया बाधितप्रिययो विलीयतइति तं प्रत्याह ।
- २ । १८ कृतकवदुपचारात् । अत्र चोपचारेण प्रयोगेण तत्कारणं शब्दभेदप्रत्ययमुपलक्षयति । अस्ति हि शुकसारिकामनुष्यरुद्रप्रभेषु गकारादिषु स्फुटतरा रूपभेदप्रत्ययाः पुंसाम् । एवं स्त्रीपुंसप्रभेषु स्त्रीपुंसभेदप्रभेषु च । न चैयमौषाधिकी न तु स्वरूपत इति वाच्यम् । तथा ह्यौषाधिकत्वमानुभाविकं वा स्याद् यथा कुङ्कुमाह्वया तरुणीति । उपपत्तिगोचरे वा यथा कृपावधारणाय जले च प्रतिबिम्बहेतो रोबिम्बिताया दीर्घयामतायां मुखस्य न तावदानुभाविकं विदितौषाधेः यत्तु तद्भवति यथा विदितकुङ्कुमस्य कुङ्कुमाह्वेति । शुकादिभेदमविदुषो ऽपि च काण्डपटाद्यापुत्रे शुकादौ शब्दभेदप्रत्ययो भवति यत एतदुद्भवति शुकोद्दीरिता मञ्जुतमा गायेति नाप्यौषाधिकत्वमुपपत्तिगोचरः न हि शब्दस्यरूपसमवायिनो भेदस्यौषाधिकत्वे किं विदस्ति प्रमाणं मुपलब्धे मलिदपेणकृपावगतस्य । न खलु विदुषपरिमाणेषु दर्पेणादिषु विदुषपरिमाणानां प्रतिबिम्बानामुत्पादः सप्तप्रति । शब्दानां तु सयोगविभागयोनीनां शुक्तसद्वेदेन रूपभेदः । स्यादेतत् । तीव्रमन्दत्वादयो धर्माः परं भिद्यन्ते न तु तदाश्रयः शब्दः न ह्यन्यस्य भेदेनान्यो

भेतुमर्हति अनिप्रसङ्गात् । न हि कृपरसादीनां युगपद्वाचिनां वा क्रमभा-
 विनां वा संयोगादीनां भेदे द्रव्यं भिद्यते । कथमेकस्यैव शब्दस्यापर्यायेण
 तीव्रमन्ट्यादिविहृद्बुधर्मसंसर्ग इति चेत् । अत एवौषाधिको ऽस्तु मुख-
 स्येषामेदिनेः ऽपर्यायेण कृषाणादिषु दीर्घपरिमण्डलत्वादिः । अपोच्यते
 न धर्मं धर्मभेदमात्रेण धर्मिणोः भेदमात्रमप्यहे किं तु धर्मभेदमात्रप्रथा उत
 धर्मिभेदेः ऽपि प्रयतइति निपुणं निरूप्यताम् । अस्ति हि गौर्गौरिति
 प्रयानुगमे ऽपि गुक्तकपिलकपोतिकासु गेषु धर्मभेदाप्रगाहिनी प्रथा । अस्ति
 च धर्ममात्रभेदाप्रगाहिनी प्रथा धर्मिणमभिन्नमाकलयन्ती यथा शालप्रांगुः
 पृथुनविशालरथाः प्रलम्बमुञ्जे नीलान्वलदलश्यामः विहास्यो नथाम्नोदध्य-
 निगंभोरमधुरस्योपश्चकोरेवञ्चः क्षयियमुञ्जति । सेयं गुरुसारिकामनुष्येषु युगप-
 द्गकारानुष्वारयत्सु तीव्रमन्ट्यानुनासिकादिगकाराप्रगाहिनी प्रथा क्रमेणैव
 क्षयिययुधानमिय गकारमनेकधर्मवन्तमालम्ब्यते गको गकारो नानाधर्मैति किं
 वा यद्येयं युक्ता गौरियं कपिला गौरिति तथा तीव्रो ऽयं गकारो मन्टो ऽयं
 गकारो ऽनुनासिको ऽयमिति भयन्त एव विद्वां कुर्वन्तु । सेयं गौत्यमिय
 कपिलादिषु गोविशेषेषु गत्वं तीव्रमन्टादिशब्दभेदेव्यालम्ब्यमाना प्रथमिच्छा
 च भेदप्रथा चोपपत्स्यते । अपि च युगपतीव्रमन्ट्यादिलक्षणविहृद्बुधर्मसं-
 र्गादपि गकाराणां परस्परतस्तदनखद्योतवद्वेदमनुमिममीमहे न चायं विहृद्बुध-
 र्मसंसर्गो न गकारादिनिबन्धो किं त्वौषाधिकः उपाधयश्च भिद्यन्तश्च न गकार
 इति सांग्रहम् । गकारसमवायिनः प्रतीयमानव्यासति बाधके औषाधिकत्यक-
 ल्पनाऽयोगात् । प्रत्याभिधानस्य च गत्यवमान्यान्यन्येनेपपत्तेः । अपि
 औषाधिकत्यपत्ते तात्शदिभयोगधर्मो वा तदभिचातप्रैरितध्यनिधर्मो वा तीव्र-
 मुनासिकत्वादिः शब्दे समारोप्यतश्चास्येयम् । न चारोप्यमज्ञानतामारोपः
 संभवति । न च ध्यनीनां तात्शदिसंयोगप्रमाणां वा धर्मः शेषेव शब्दो
 यद्दीप्तं तदन्वयधर्मप्रत् । न चेति तदानीं प्रमाणात्तत्त्वोपनीयन्ते स्मृता वा येना-
 रोप्येन् न च ध्यनिभेदसंस्कारयगाच्छ्रेयस्येनादृगः सामर्थ्यभेद आधिर्भवति ।
 यत आरोप्यावहे ऽपि भ्रमे भवति । न च मण्डूकवपत्तावाद्यामिधानयग-
 तास्युनेरगाथामपि प्रथमाववह्निवाताद्वैगैरुगारोव इति सांग्रहम् । सर्वेषामेव
 भ्रान्तीनां प्रमाणाद्युक्तारोप्यरिपिपयणदृष्टपरः सत्यनिवमतात् । तदनुपारिव

मयद्वकषसाक्षात्ताणामपि धशेपूरगभ्रमेऽव्याख्येय । वशाना तावदस्ति भूगः
 साहचर्यपुरगेण तेन देने तन्मात्रेण रूपेण शक्यन्ति गृहीताः स्मारगितुमु-
 रगम् । एवमपि दृष्टन्तेषां भ्रमे न भवति तत्र सर्पाकारव्यावृत्तदश हो
 हेतु मयद्वकषसाजनन च वशाकारविधानमात्रहेतु । न च प्रथमाक्षसत्रिणा
 तदेव भ्रम इति द्रामादिक क्षणभेदस्य दुर्ज्ञानत्वात् । न चागृहीतसर्पस्य
 भवतीति युक्त शक्य वक्तुम् । तस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा सर्पग्रहण
 मवात् । ध्वनिधर्मस्त्वनुनासिकत्वादिस्मिन्नेव जन्मनि जन्मान्तरे ऽप्यशक्य
 ग्रहण्य । तस्माद्गुणसमवेतो ऽनुनासिकत्वादिः प्रतीयमानो वर्णधर्म एव
 नोपाधक तथा च युगपद्ब्रह्मधर्मयोगात्परस्परमन्यत्वं गकारादीनामिति
 युक्तम् । तदनेनाभिधनेनाक्त कृतकबहुपचारादिति । तदेतद्वार्तिककारेण
 व्याचष्टे । तीव्रं मन्दमिति कृतकमुपचर्यतइति । शब्दप्रियत्वेन विह-
 त्धर्ममुपनवयति । अतएवपि शब्दानित्यत्वहेतुनाह । कृतकबहुपचा-
 रादित्यनेनेति । सामान्यत इत्येतावतेव जातिनिराकरणे सिद्धे विशेष
 ग्रहण साधर्म्ये सामान्यमिति भ्रमनिराकरणार्थम् । तद्वि प्रमेयत्वसत्त्वादिक
 गुण इव जात्यादावप्यस्तीति । विशेषपदेन तु जातिग्रहणं त्रिपतेत
 भवति । उपलभ्यस्येति तूपरिष्ठात्स्फुटीभवप्यतीति । शङ्कते तीव्रशब्द-
 स्येति । तीव्रत्वधर्मन्वयव्यतिरेकानुविद्याग्रिवृत्तित्तीव्रशब्दे न शब्द धर्मि-
 ममिथातुमहंतीति यथोक्तमात्रस्याक्षेप इत्यर्थे । निराकरोति न शब्दशब्देन
 समानाधिकरणस्येति । एतच्च व्यत्याकृतिजातयः पदार्थे इत्यत्र प्रति
 पादयिष्यते । शङ्कते व्यञ्जकस्येति । स्वकारणात्खनु व्यञ्जकाच्छब्दज्ञान-
 मुपन्न तीव्रमन्द चेति । तेन तीव्रज्ञानक्षेपं शब्दे ऽपि तीव्र इव मन्दज्ञान
 क्षेप शब्दो मन्द इव भाषते न त्वाजानतेऽस्य तीव्रत्वं मन्दत्व वा येन
 ३ भिदातइत्यर्थे । निराकरोति नाभिभवेति । अन्यत्त्वत्वन्येन समान-
 जातीयेनाभिभूयते न तु तदेव तेन न हि मध्यदिनेन्काप्रकाशस्यन्धी
 पट' एतुना सात्रिणेण प्रकाशेन प्रकाशमानमात्मानमात्मानमात्माना ऽभिभवति । एवं
 गकारो ऽपि तीव्रध्वनिप्रकाश गकारमात्मानमभिभवेत् । यदि त्वय मन्द-
 ध्वनिप्रकाशो गकारस्तीव्रध्वनिप्रकाश्याद्गकारादन्यो भवति । ततो मध्य
 दिनेन्काप्रकाश. सवितृप्रकाशेन चान्यत्याद्विमृगणे इति युज्यते तद्विद

शेषं भाष्यउक्तमिति । सत्यमन्यदन्येनाभिभूयते तथा ऽपि न गकारस्य २६३ ।
 नानात्यमपि तु तद्ग्रहणाना तेषा चाभिभवाभिभावकभावो न गकारस्ये-
 त्यनेनाभिभाषेण शङ्कते । ग्रहणमिति । निराकरोति । न ग्रहणभेदस्येति ।
 अर्थभेदाधीननिहृपणो ग्रहणभेदो नार्थभेदमन्तरेण शक्यो निहृपयितु न
 च भेदेनाभिहृपितः शक्यो ऽभिभाष्याभिभावकभावेन प्रत्येतुमित्यर्थः ।
 नित्यं ग्रहणभेदः स्यादिति । ग्रहणभेददर्शनाभ्युपगमे नियतामर्थभेदो ऽभ्यु-
 पगन्तव्यः । तथा च सर्वमेश भिद्यतइति नाभिन्न किं चिद्भवेत् । भेदो
 ऽपि न स्यादभेदाग्रथत्वाद्भेदस्येत्यर्थः । अभिभवानुपपत्तिर्धोः ।
 यस्मिन्नथ सत्ते पूषे चान्मुनरथोऽप्यद्याभिभवनीय तदेष तेन विनाशयते न
 चासतो ऽभिभव इत्यर्थः । साध्यमते ऽपि नाभिभव इत्याह । अभिभवेति ।
 पराजितं सांख्य दृष्ट्वा नास्माकमयमस्यनुयोग इति मन्यानो मौमावरुः
 पुनः शङ्कते । सर्वत्रैति । निराकरोति नेते । साध्यश्चोदयति । यदि
 संतानवृत्तिरिति । परिहरति । शब्दसंतानस्य निमित्तभेदाभिमु-
 क्येनादौ प्राप्तेरिति । निमित्तभेदो मेरीशङ्खपालादिश्च तद्राभिमुख्ये न यः
 कर्णशङ्कुन्यरशुद्धस्य नमसः शेषस्य भागः स्थितस्तस्मिन्नादौ य उच्यते
 गच्छस्तस्य प्राप्तेः पूर्वादिद्विगद्यस्थितशङ्खाद्विजन्मा ऽयं शब्द इत्यनुमीयते ।
 यत्तदुक्तं भवति विशिष्टदिदेशस्थितशङ्खादिप्रभवगच्छसंतानजन्यस्य तस्य
 गच्छस्य को ऽपि धर्मभेदः शेषमोक्षरो यस्मात्तस्य विशिष्टदिदेशस्थित-
 शङ्खादिप्रभवस्यमनुमीयते न चासौ सामान्यरिशेषो ऽश्वपदेश्यत्यात्रास्ति ।
 न हीनुमीरगुहादीना मधुरत्यायान्तरसामान्यभेदाः प्रत्यक्षभेदनीपाः शक्या
 अश्वपदेश्यतया प्रत्याख्यातुम् । अनुभवश्च समानः तस्मादानुमानिकः
 गच्छे द्विदेशप्रत्यय इति । यः शब्दसंतान इति । सतनोतीति सतानः
 चाद्यः शब्दो यो ज्ञापते स सतनोतीति सतन्यः यस्मात्तद्विमताद्रभिमुखे
 नेति योश्ना । आशशब्देति । तद्राभिमुखभागदुकः गच्छ इति । तद्विशं
 स्यमतमुक्त्वा परमतमाह । एके स्थिते । परोत्ते यत्करीति शेषः । यदापि
 जात्यन्यानामपि कथं चिद्राभिमुखपृष्ठपार्श्वगच्छद्विवेकः संभवति तथा
 ऽपि पूर्वापरद्विवेकयो नास्तीत्यत्र उक्तं जात्यन्यानामिति । गतप्राभावे २६५ ।
 नास्तीति न सतासंपन्थो नेभयान्तापच्छिन्नस्यमित्यर्थः । ननु यद्यन्य-

ह्यापकस्य नास्ति कथं तर्हि भवतिः केषां विद्यापकस्यमप्यापकस्य च केषां
 ११३ चिद्विषयतइत्यत आह । चर्यं तु व्याप्तिमद्गुणिरूपस्येति । यत्र यत्र
 श्योपनन्दिस्तत्र तत्र यद्गुणस्तुपनन्धियोग्यं सद्गुणमभ्यते तद्वापकं तेन
 यनाकाप्यापकमपि श्रेयं मन्दमन्दनिके यनाकायामुपलभ्यमानायामपि नोप-
 लभ्यते योग्यताभावात् । ईदृशं सयोगाद्रीनां व्यापकत्वमशक्यं गुणत्वेन
 साधयितुमनुपलन्धिरौघादित्याह । न पुनः शब्दादय इति । उपल-
 न्धियोग्या इति शेषः । सर्वत्रस्तुविषयं च स्वामिमत् व्यापकत्वाप्यापकस्य
 सचिप्याह । समुदितस्थानानामिति । समुदितस्थाना हि सत्तादयो
 गोत्वाद्यश्च व्यापका यकसमुद्रायुपलम्भे ऽप्युपलभ्येः सयोगादयस्तु
 समुदितस्थाना अप्यापकाः न ह्येते समुद्राग्निशक्तिस्मिन्निरूप्यन्ते अपि
 तु समुदितेष्वेव यकाशयाशां रूपद्रीनां व्यापकानामप्यापकानां च
 शब्दनुद्गादीनामाश्रयोपलभ्यानुपलभ्यनुपलभ्यो व्याप्यज्याप्री इति योजना ।
 यकसमुद्रायीत्येकग्रहणमशेषसमुद्राग्निनिवृत्त्यर्थम् । न त्वेको विप्रति-
 तस्तद्ग्रहणं या तेन कतिपयाश्रयोपलभ्यो तदनुपलभ्यो चोपनभ्यमानो
 ऽश्रयो व्यापकत्वेनोक्तो भवति । मूर्तिमन्वादिभ्य इत्यादिग्रहणेन स्य-
 पन्वाप्यापित्याद्रीनि गृह्यन्ते । कार्याकाशसंयोगो विप्रतिपत्तिविषय
 इति । यदि कार्याकाशसंयोगमात्रं पक्षीक्रियते ततो विनश्यदाधा-
 रद्वयवर्तितं संयोगस्येत्यन्वयत इत्यत्र शब्दस्यमात्रित्वमित्यपसिद्धान्तः
 स्यादित्यत उक्तं विप्रतिपत्तिविषय इति । तेनैतानेकान्तिकं स्यादत उक्त-
 मविनश्यदाधारत्वइति । तथा ऽपि षट्स्य नीलीद्रव्यसंयोगेन यावद्द्र-
 व्यमाधिना ऽनेकान्तिकं स्यादित्यत उक्तं त्रियायद्द्रव्यवृत्तित्वे इति ।
 विप्रतिपत्तिसंयोगहेतुक्रियायन्त्रमिह याह्यम् । क्व चिच्छब्दते विप्रति-
 पत्तिविषया विभागिन आकाशादयः क्रियावद्द्रव्यसंयोगि-
 त्वात्परमाणुवदिति । अत्र यदाकाशादयो विभागिन इति साध्येत तत
 आत्मादिमपि विभागिन स्मृतित्यपसिद्धान्तः स्यादत उक्तं विप्रतिप-
 त्तिविषया इति । ततो मूर्तेन विभागो न इत्यमिमत् लभ्यते । संयोगस्य
 चाप्याप्यवृत्तिमित्यति । प्रदेशयोः यन्वामनकयो संयोगो अप्याप्यवृत्तित्वा
 संयोगस्याकाशादावपि प्रदेशशब्दसामान्यं तेनाकाशादेः प्रदेशोपचार इत्युक्तं

संप्रति सामान्यान्तरउपचारधीजमाह एकस्य चेति । यथा घट एको ऽनेक- २६६ ।
 मूर्तिमद्रूपसंयोगी प्रदेशवानेवमाकाशमित्यर्थः । कतमस्मिन्नथइति प्रश्नः ।
 तस्यार्थः । तत्त्वमाक्तयोर्नानात्वस्य विभागादव्यभिचारः संतानानुमानविशे-
 षणात् कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानादिति सूत्रैरेवानेकान्तिकत्वपरिहा-
 रादस्मिन्नर्थे सूत्रं न श्रूयते इत्ययुक्तमिति । उत्तरं निष्प्रदेशमाकाश-
 मिति । न हि कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानादिति सूत्रमाकाशादीनां
 निष्प्रदेशत्वं सावाद् द्रुतइत्यर्थः । एवं स्थिते भाष्यकारीये प्रश्ने धातिकाकारः
 स्वमुत्तरमाह । अर्थतो ऽधिगतेरिति । विषयान्तरं प्रश्नोत्तरयोराह
 शब्दसंतानेति । भाष्यकारीयमुत्तरमाह वै पक्षौ न व्यवस्थापयतीति ।
 भाष्यस्यार्थः निष्प्रदेशत्वमात्मादीनां शब्दसंतानं च सावादाववाणः सूत्र-
 कारः एवं व्यवस्थापयेत्तु तेनेदमभिहितमिति अनुमानतरोश्च पक्षानां
 कृपाणां चतुर्णां वा संपदः शब्दा बहव इत्यर्थः । सतो ऽनुपलब्धिक्वा-
 रणाभाव इति । प्राक्प्राध्वंसामावाभ्यां व्यभिचारो मा भूदिति सत इत्यु-
 क्तम् । अत्र जातिधाट्टिनः सूत्रद्वयं तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ।
 आवरणानुपलब्धेस्तादनुपलब्धिर्न संभवति । अनुपलब्धिस्यहृदयविरोधात् ।
 तस्मादावरणानुपलब्धेरैव यत्कथ्या तथा चावरणानुपलब्धेरभावे सत्यावर-
 णोपलब्धिस्तथा त्वावरणसद्भावः । ज्ञानस्य निरात्म्यनत्वायोगात् । द्वितीयं
 सूत्रम् अनुपलम्भादनुपलब्धिसद्भावात्तावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् । यदि पूर्वो-
 क्तदोषमयादनुपलम्भमाना ऽप्यावरणानुपलब्धिस्तथा सत्यनुपलब्धेरनै-
 कान्तिकत्वात्तावरणभावे ऽनुपलम्भादिति । तदिह द्वाभ्यां सूत्राभ्यामनेका-
 न्तिकत्वं देशितम् अस्याप्रतारम्भाप्यम् एवं च सति तत्त्वमिति । तदेत-
 द्धातिकाकारो व्याचष्टे एवं चेति । सूत्रयोस्तात्पर्यं प्रश्नपूर्वकमेकैव दर्शयति
 को ऽस्य वाक्यस्येति । अत्र सिद्धान्ती पृच्छति कथं पुनरिति । जाति-
 धात्याह किं मत्र ज्ञेयं प्रत्ययात्मवेदनीयत्वादिनि । सिद्धान्त्याह एवं
 सतीति । यदावरणानुपलब्धिहृत्पलभ्यते मानसेन प्रत्यक्षेण तदा नानैकान्ति-
 कत्वं न चावरणसद्भावः । उत्तरवाक्यमिति । जात्युत्तरवाक्यमित्यर्थः ।
 नास्योत्थानमस्तीति । न सूत्रद्वयस्याप्युत्थानमस्तीत्यर्थः । ननु पूर्वेषु ३०१ ।
 सूत्रेणावरणोपपत्तेः दर्शितायां कृतमनुपलम्भादित्यनेन सूत्रेणेत्यत आह ।

१ । ५ अभ्यनुज्ञावादेनेति । पूर्वसूत्रेणानुपलब्धेरनुपलम्भात्प्रमाद्य उक्तः इह त्वनुप-
लम्भादपि यदनुपलब्धेर्नाभावादिति तदनेनाभ्यनुज्ञाया अनैकान्तिकत्वमु-
च्यते इति नापायेकमेतत्सूत्रमित्यर्थः । सूत्रगतो ऽपिरभ्युपगमांशमशद्योतयति ।
एतदेवाह माष्यकारः । यद्यप्यनुज्ञानाति भवानिति । तदनेन सूत्र-
येनानैकान्तिकत्वमुक्तमिति स्थितम् । अस्योत्तरसूत्रम् ॥

अनु-तुः (सू. २१) ॥ जातिवादानुपलब्धेरनुपलब्धिर्नास्ति विरो-
धादिति मन्यते तत्र विधिविषयप्रमाणोचरता ऽनुपलब्धौ विरुध्येत ।
ननु निषेधोचरप्रमाणविषयता ऽपि तत्रत्योपलब्धिं निषेधता प्रमाणेन
मनसा ऽनुपलब्धिग्रहणं न विरोधमाश्रयति तद्रयं सूचयति । अनुपलब्धे-
राशरणानुपलब्धेरनुपलम्भात्मकत्वाद्वावशोपलब्धिनिषेधात्मकत्वात् तद-
नुपलब्धेरनुपलम्भादित्ययमाशरणोपपत्तौ न हेतुः । असिद्धत्वाद् निषे-
धविषयेणानुपलब्धेरनुपलम्भादिति तदेतद्वाप्यकारो ध्याचष्टे । यदुपलभ्य-
तइति । यदुपलभ्यते विधिविषयेण प्रमाणेन तदस्ति यन्नोपलभ्यते यद्विषे-
धविषयेण प्रमाणेनोपलभ्यते तन्नास्तीति । तस्मादनुपलम्भात्मकं निषेध-
विषयप्रमाणमप्यसदिति स्थितम् । उपलब्ध्यभाशरणानुपलब्धिः सेवमा-
यत्वात्प्रोपलभ्यते विधिविषयेण प्रमाणेन । शेषं सुगमम् । अस्य वार्तिक-
कारः परमशास्त्रमाह । अतथाजातीयनेते । अनुतरं चात्युनयमि-
त्यर्थः । यथाजातीयक इति । उपलब्धस्य हि शब्दस्यासत्यनुपलब्धिकारणे
प्रागुद्धे चोच्चारणादनुपलभ्यमानस्यानित्यस्य सधर्मो नान्य आत्मादिर्दृष्टो
ऽनित्य इति । ननु प्रागुद्धे चोच्चारणात्मा भूच्छब्द इति शतायता ऽपि नित्या-
न्तरधर्म्येण कस्मान्न नित्यः शब्दः न ह्यात्माकाशादयो नित्याः सर्वथा
सर्वथा सधर्माश्च' मा भूदेषामभेद इत्यत आह । उक्तं चेति । अनित्यत्व-
साधनमाह । अनित्य इति । प्रत्यक्षत्वादित्युच्यमाने नेत्यादिभिर्धर्मिभ्यः
स्यादग उक्तं व्यापकत्वव्ये समवाये सतीति । तथा ऽप्यात्मसमवायिने-
कत्वेन व्यभिचारः प्यादत उक्तम् । अज्यापकस्यासमवाये सतीति ।
तथा ऽप्यात्मसमवायित्वस्येति अमूर्तत्वादित्युच्यमाने घटादिभिः प्रदेशप्रद्विः
प्रथमे चणे व्यभिचारे ऽग उक्तं सर्वदेति । तथा ऽपि क्रियागुणादिभिर्ध-
र्मिभ्यःसमवायिनि दि समवायिकारसं प्रदेश इत्यत उक्तम् । इत्यस्य मन

इति । तदेवं स्वपक्षसाधनमुक्त्वा विप्रतिपत्तिनिमित्त परपक्षसाधनमुपन्यस्य निराकरोति । अथ शब्दस्येति । अव्ययैर्न कर्मणोवोभयतो व्यभिचारे लक्ष्ये ३१ नित्येनाशुना व्यभिचारोद्घातनं कृतकत्वानित्यत्ववत्प्रसमव्यापिकत्वानिराकरणार्थं दृष्टव्यम् । अयं तर्हि हेतुः संप्रदानादिति । संप्रदीयमानत्वादित्यर्थः । दातृ-प्रतिग्रहीषोरन्तराले शब्दो ऽस्ति अद्यापनाद् गुरुणा शिष्याय दीयमानत्वाद् धनुर्वेदविदा ऽऽचार्येण शिष्याय दीयमानेष्वदिवदिति । यद्यन्यत्राम ष्यति भवेत् ततो ऽन्यात्वे ऽव्ययसाधोपचारादित्यनेनानैकान्तिकत्वमुद्घातयेत् तदेव नास्तीति चाकृच्छलेन प्रत्ययतिष्ठते ।

अन्य-वः (सू. ३०) ॥ तस्य परिहारसूत्रम् ।

तद्-ङः (सू. ३१) ॥ तयोरेन्यानन्ययोर्मध्ये ऽनन्यत्मान्यापेक्ष-

सिद्धेरित्यर्थः । न चान्यस्वहृपातदनन्यादिति परस्मादप्यनन्यद्वितुम-
र्हति । न हि नीलमात्मनो ऽनन्यदिति पीतादप्यनन्यदिति । अन्यदेव हि
पीतानीलमिति परमार्थः । अयं तावत्प्रत्ययः पुरुषान्तरे निवर्त्ती-
मानो दृष्ट इति । यदा यत्वेरुस्य पुरुषस्य तत्प्रत्ययो भवति तदा ऽथय
न पुरुषान्तरस्य तस्मात्प्रत्ययाद्यावृत्तिरसिद्धेवेति । एवमेतदिति । सत्यं
विशेषदर्शने तत्प्रत्ययनिवृत्तिहेतुः तदभावे तु विशेषादर्शनस्य न शक्य संशय-
हेतुत्व निवारयितुमित्यर्थः । यत्पुनरेतद्गोशब्द इति । गोशब्दो गोशब्द
वत्पुरुषाकारः प्रत्ययो नैकमन्तरेण भवितुमर्हति । अथ भ्रान्तः कस्मान्न
मश्तीत्यत आह । न च गोशब्दस्येति । भ्रान्तत्वे हि ततो गोशब्दाद-
यंप्रत्ययो भ्रान्तः यथा समारोपितधूमभाषया मशक्यत्वा धूमध्वजनु-
मानम् । तस्माद्भ्रान्तो गोशब्देरुत्त्वप्रत्ययः स्थायितामस्य सूचयतीत्यर्थः ।
दूषयति एतदपीति । युक्ता तु कारणसामान्यात्तत्प्रत्ययस्याव्यावृत्तिरिति ३०५
गोशब्दबुद्धेः कारणमालम्बनं गोशब्दस्तस्य सामान्य गत्यमेतत्वं गोशब्द-
त्वमिति यावत् । तस्मात्तत्प्रत्ययस्य व्यावृत्तिर्युक्ता गोशब्दो गोशब्द इत्ये-
वंहृपा कथमिति प्रश्नः गोबुद्धौ गोबुद्धिप्रत्ययो न व्यावर्त्तते जात्यभिप्राय-
मेकवचन गोबुद्धाविति । यथा हि गोबुद्धिषु भिन्नास्वपि परस्परं गोबुद्धि-
गोबुद्धिरित्यनुगतसाधभाषिणी प्रया गोबुद्धित्वसामान्योपधाना स्वकारणभूता
गोबुद्धीरालम्बते एव गोशब्दो गोशब्द इति बुद्धिरपि गोशब्दत्वोपधाना

गोशब्दव्यक्तीने पुनर्गोशब्दव्यक्तिमेकामनेरुदेशकालव्यापिनीम् । न चास्या
गोशब्दबुद्धेरित्यपि चातावेकवचनम् । गोशब्दो गोशब्द इति बुद्ध्यनु
गति । सामान्यनिबन्धना अनुगतित्वे प्रति गोशब्दबुद्धिसम्बन्धित्यात् ।
गोशब्दबुद्धिर्गोशब्दबुद्धिरित्यनुगतबुद्धिद्विदिति । भिन्नभेदेन विद्वान् यस्या
नुपलब्धविशेष एव निवर्तते त प्रति तस्य वस्तुन कि विशेषो ऽस्ति

- १८ नास्तीति भवन्त एव प्रवृत्त्या उभयत्र दीपमाह यद्यस्तीति । व्यात्मक-
मि त । भिन्नमभिन्नमित्यर्थे । अशेषपुरुषविषयतयेति । आधारतयेत्यर्थे ।
कारणद्रव्यविभाग इति । विभागेनासमयाधिकारणसयोगविनाशो लक्षित
तत्कार्यत्वात् । अनपदेशो हेतुरित्यर्थे । उभयमितीति । यथा क्रमेलक
विपाणित्यादश्वत्वेन साध्यति तदा ऽस्य न विपाण नापि तत्सम्बन्ध
यथा विपाणित्वं क्रमेलके ऽसिद्धु तथा ऽनुमानेन विनाशकारणोपलब्धौ तद-
नुपलब्धिरसिद्धेति । अश्वविपाणसंबन्धस्याभावादिति । अश्वत्वविपा
णत्वयोगेन को ऽपि सम्बन्धो ऽश्वेषु सिद्धो नास्ति तस्माद्विरोधादनुमानमे
तदशोभनमित्यर्थे । तस्माद्यथा विरुद्धाद्धेतोरनुमानमसद्वैयमसिद्धादपी
त्यर्थे । शङ्कते कर्मत्ववदिति चेत् । निराकरोति । तच्च न आश्र-
यस्यानित्यत्वात् । कर्मत्वाश्रय कर्म तस्यानित्यत्वादित्यर्थे । शब्दस्य
नित्यस्याश्रयमनुपपन्नम् अश्रयकारणानुपपत्तेरिति ब्रूम । तन्नाश्रयानित्य-
त्वादिति यद्यश्रयाश्रय विभजने कर्मत्वस्य पुनरिति । प्रतिघातिद्रव्य-
संयोगस्त्यन्त्यस्य शब्दस्य निरोधक इति भाष्यम् । तस्याद्ये । प्रति
घातिद्रव्यं कुड्यादि तत्सयोगो नभस । गतदुक्तं भवति घनतरद्रव्यसमुक्तं
नभो न शब्दसमयाधिकारणत्वा प्रतिपद्यते तमश्च सन्नप्यसमयाधिकारण
शब्दो न शब्दान्तरमारभते तस्य च स्वकारण तत्कारणस्य तस्माद्विनाशो
भवतीति द्रष्टव्यम् । अथमन्याषीदृश एव शब्दविनाशहेतुकुहनीय इति ।
१ इत्यस्य शब्दो नित्य इत्याह । यथाश्रयमित्यन्वयान्नाशमिते । अदि
घण्टाभ्येन व्याज्जकेतान्धश्रुतिना या ऽप्यभ्येन पतानश्रुतिना या नित्य शब्दो
व्यज्जेत ततस्तारतारतारतारतममन्दमन्दतराडिगुतिभेदो न स्यात् ।
नित्यस्य च शब्दस्य न म्याभाविको भेदो नाद्यौषाधिक इत्युपवादितम
धस्तात् । यदि तु तारतमादयस्ताश्रयता एव शब्दो नित्याभ्यतान्ताश्रयता एव

युगपदेव गम्येरन् विशेषाभावाद् एको ह्येका व्यञ्जकः स्थिर इति । अथ
सन्तानवृत्तिस्तथा ऽपि सर्वत्र तत्त्वन्ततिपातिताः समया इत्याद्येनैव
सर्वे व्यञ्जेरन् न तु समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां व्यञ्जकनियमो युक्त
इत्युपपादितमधस्तात् । कारणत्वे तु घण्टास्यस्य संतानवृत्तेर्युक्तं यतारत-
मादिभेदेन कारणभेदात्कार्यभेद इति तात्पर्यार्थः । युगपदनेकरान्दोष- ३०६
खण्डिप्रसङ्ग इति । अनेकस्य तारतमादेः शब्दस्योपलब्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
घण्टास्य चाभिव्यक्तिकारणं कथमन्यत्र वर्तमानमिति । श्रोत्रे वर्त-
मानमित्यर्थः । द्वितीयं कल्पमाशङ्क्य दूषयति । अथान्यगतमिति ।
घण्टासंबन्धेय शब्द इति हि तावन्नैकिकप्रत्ययः सो ऽयमन्यगते शब्द-
व्यञ्जके यथैकस्यां घण्टायां भवति तथा घण्टान्तरेष्वपि तत्प्रत्यासन्नेषु
भवेदविशेषात् । तस्मादेकघण्टास्यत्वे नियमहेतुर्वक्तव्य इति । असति
शब्दभेदे श्रुतीनामिति । शब्दज्ञानामित्यर्थः । नाद इति वायुधर्मो
ऽभिधीयतइति शङ्कते व्यामोहप्रत्यय इति । यथा हि वस्तुतः स्वच्छ-
धयले स्फटिकमणौ लवारासायषेकनिरम्कृतधवलनिद्रि लोहितः स्फटिक
इति प्रत्ययः यद्यमभिव्यञ्जरुवृत्तिस्तारत्वादिभ्रान्त्या शब्दे प्रतीयते
इत्यर्थः । निराकरोति न विशेषहेत्वभावादिति । न हि समीचीनात्प्र-
त्ययातारो ऽयं शब्द इति प्रत्ययस्य फरिवद्विशेषहेतुरस्ति बाधकप्रत्ययो
येनेव मिथ्याप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । न च निर्बीजा भ्रान्तिरपि संभवितु-
मर्हति दीर्घत्वादिभ्रमाणां तु शब्दे ऽस्ति बीजमित्याह यदि चायमिति ।
यानि खलु दीर्घाणि वंशप्रभृतीनि यामयमवो वा ऽपचयः समानजातीयो-
पचय इहाप्यविरतामृते शब्दसंताने विवृत्तकारणनिष्पन्ने समस्ति समानजा-
तीयोपचय इति तस्माद्यस्याद् दीर्घत्वभ्रम एवं शब्दसंतान एव तारो
महानित्युच्यते तथाप्यस्ति समानजातीयोपचयो ऽस्ति च स्फुटतरत्यं महा-
नपि स्फुटतरौ ऽयमपि तथेति महानित्युच्यते । शङ्कते तुल्यमिति चेत् ।
यथा ध्वनित्यभावे घण्टास्यमवस्थितं संतानवृत्ति न युगपत्तारमन्दानुत्पाद-
यति किं तु क्रमेणैव एवं नित्यानपि शब्दान् क्रमेण व्यङ्ग्यतीत्यर्थः ।
निराकरोति । न तन्नमित्तस्य कदा चिद्भावात् । न तावन्नित्ययादि- ३०७
भिस्तारत्वादिधर्मभेदेन शब्दभेदो ऽभ्युपेयते तथा चेकैनावस्थितेन घण्टा-

स्येन सतानश्रुतिना व्यज्यमानेकस्मिन् शब्दे नित्ये श्रुतिभेदः कोटा-
चित्को नोपपद्यते । शब्दे त्वनित्ये ऽन्यस्मिन्नन्यस्मिन् क्रियमाणे संतान-
श्रुतिना कारणेन तद्वेदात्कार्यत्वात्काटाचित्कत्वाच्च श्रुतिभेदापत्तिरिति

। २१ वैश्वमित्यर्थः । तत्र कारणमिति । निमित्तकारणमित्यर्थः । पाणि-
संरलेपमपेक्षमाणादिति । स्वयंरद्वेगमद्वयसयोगाद् घट्टाया कर्म कर्मवद्-
घट्टाकाशसयोगात्तादृशाच्छब्दश्चेत्येकः कालः तत्कर्म पाण्यभिघातमपेक्ष-
माण विभागसमकाल संस्कारं वेगाख्यं करोति । सा घट्टा चलन्त्याध्यात्मिके
वायुमुपगृह्णाति घट्टातद्वयप्रसयुक्ता वायुपरमाणव एवाध्यात्मिको वायुः
तदुपयहो घट्टायाः स्ववेगमपेक्षमाणाया वायुसयोगाद्वाग्यौ क्रियोत्पाठकत्व
तत्तरवानिलकर्मणो घट्टानिनसयोगो वायुगतवेगापेक्षो घट्टाया कर्मरभते
तद्विदमाह सा च वायुना ऽभिहता पुनः कर्म करोति । तदेव वायुघट्टा-
सयोगो घट्टारिगापेक्षो घट्टाकाशसयोगश्च शब्दमात्मतइति द्रष्टव्यम् ।
ततश्च कर्मणा संस्कारः संस्कारेण पुनः कर्म शब्दश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । सुग-
ममन्यत् । देशयति अथ घट्टास्य इति । न खलु कारणाविनाशे काठो-
च्छेदो मा भूत्कुलालादिनिश्रुताथपि घट्टादिनिश्रुतिरित्यर्थः । परिहरति
न द्रुम इति । यद्यपि निमित्तनिश्रुताथपि कार्यं निवर्तते यथा ऽपेक्षावृद्धि-
नाशाद् द्वित्यादि तथा ऽपि निमित्तनिश्रुताथपि तदनिश्रुतिमभ्युत्पद्यते
परिहार इति मन्तव्यम् । सिद्धापलोकितन्यायेन पूर्णतः हेतु दूषयति ।
विनाशेति । प्रत्यक्षेण शब्दविनाशकारणानुपलब्धेरथायस्याने शब्दस्य शब्दो-
पनध्वरेपि नित्यत्यप्रसङ्गः । न हि तस्या अपि विनाशकारण प्रत्यक्षेणोप-
लभ्यतइति तदनेन विनाशकारणानुपलब्धिरित्यस्यानेकान्तिरुक्त्यमुद्रापि-
तम् । अर्थः साध्यः प्रत्यर्थश्रुते । कल्पसमानाश्रयस्येति । अनुश्रुते
नाटः शब्दे ऽनुनाद इति । वैयधिकरणे हीति । द्रव्यप्रज्ञेवासमाना
धिकरणस्यैव संस्कारस्योच्छेदः स्याद् न व्यधिकरणस्य शब्दस्य व्यधिक-
रणस्य लुच्छेदाभ्युत्पत्तेः ऽतिप्रसङ्गः स्यात् तस्यात् कल्पसमानसंस्कारसमा-
नाश्रयः शब्दो ऽभ्युत्पन्नस्य । तदनेनाकाशाद्यस्य शब्दस्य प्रतिषिद्ध
तदेतद्वान्तिरुक्ताया चोत्पत्तेः । व्यधिकरणत्वाद्युक्तमिति । अस्योत्प-
न्नम् ।

अस्प-घः (सू. ३७) ॥ प्राप्यकारित्वमिन्द्रियाणां व्यचस्यितं प्राक् । घटाद्याश्रयः शब्दे न शेष प्राप्नोति । एवं हि प्राप्नुवाद् यदि घटा कर्णशङ्कुलीमागच्छेत् कर्णशङ्कुली या घटां न चेतदुभयमस्ति । न चाहंकारकमिन्द्रियं व्याधीत्युक्तम् । तस्माच्छब्दाधारो निःस्पर्शो व्याधी वाकाशस्तदाधारः शब्दः श्रोत्रमायाति संतानवृत्त्येति युक्तं तथा च श्रवणमस्योपपन्ने नान्यथेति । तदेतद्वार्तिककृद्विभजते अस्पर्शेति । येन केन ३०६ चिदिति । मन्दतरेण वा मन्दतमेन वा कारणशब्देनेत्यर्थः । अनेकः संस्कार इति तत्र्यं शब्दभेदादिति । एकस्य हि संस्कारस्य धर्मभेदकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गः संस्कारस्तावदेको धर्मा धर्मभेदाश्चेति । तदिह धर्मभेदस्थाने ऽस्तु संस्कारभेदः कृतमपेक्षेन धर्मिणा । न च संस्कारभेदेषु धर्मभेदाः कल्पनीयाः संस्कारभेदमात्रादेव कारणात्कार्यभेदापत्तेौ तद्गतधर्मभेदकल्पनावैयर्थ्यादिति भावः । यस्य च वैशेषिकस्येकः संस्कारस्तस्येवोः पातः प्राप्नोति संस्कारस्य हीयोरूर्तद्रव्यसंयोगो विनाशको ऽविनाशको वा विनाशकश्चेद् आद्येनैव मूर्तद्रव्यसंयोगेन तस्य विनाशादगत्वेच यावद्गन्तव्यमिषोः पातप्रसङ्गः । द्वितीये तु कल्पे कृतकस्यापि संस्कारस्य विनाशकारणाभावेनाविनाशात् कदा चिदपि पातः स्यात् प्रयोमश्च इष्यादिवेगः क्षणिकः वेगत्वाद् घटादिगतवेगश्चिदिति ।

विभ-स्ते (सू. ३८) ॥ सांख्यानां हृपरमगन्धस्पर्शशब्दसमुदायो धीणाद्येणुशृङ्गादिद्रव्यं तत्र समासे समुदाये स्थितशब्द व्यज्यतइति दर्शने तस्मिन्समुदाये सांख्यामिमते विभक्त्यन्तरोपपत्तेरच न व्यज्यते शब्दः यदि समुदाये व्यज्येत शब्दः विभक्तिश्च यद्गन्धैवसगान्यारादिभेदेन विभागात्तरं च यद्गन्धातीत्यस्यैव तारमन्द्रादिरूपं नोपपद्यते न हि तद्गतानां गन्धादीनामेकस्मिन्नेव द्रव्ये धीणादौ नानाजातीयानां च प्रतिक्षणं भेदो दृश्यते तस्माद्विभक्त्यन्तरोत्पत्तेर्न समासे व्यज्यते शब्दः अपि त्वात्कारणगुणः क्रियतइति सांप्रतम् । सूचय्यास्थयेश्च भाष्यवार्तिके व्याख्याते । तदेवं रूपादि-सन्निधिपुः शब्दे व्यज्यतइति सांख्यमते दूषिते स एव सांख्यो घर्षेषु प्रकृतिविकारभाष्यश्रुतेर्मृत्सुवर्णाद्विश्वपरिणामिनिस्था यथा इति यदि प्रत्ययतिष्ठते तत्र परीक्षामारभते द्विविधश्चायं शब्द इति । विकारोपदेशो ऽपि न भा-

ध्वनिमात्रे शब्दे ऽस्तीति न तस्य परिष्कारमित्यतामापादयितुमर्हति केवलं
 यथात्मन्यापादयेद् यद्यसंदेहः स्याद् अस्ति तु तथापि संदेहः । तथा
 हि इको यणचि इत्यादिकं विकारोपदेशमाचक्षतश्चे अन्ये त्वदेशोपदेशं
 तत्र व्याख्यातृविप्रतिपत्तेः संशयः । तन्नापरीत्या शक्यमवधारयितुमित्यर्थः ।
 तत्र परीक्षायामादेशोपदेशत्वमित्यवधारयति । आदेशोपदेश इति ।
 सुवर्णजातीयाः खल्वधवया अन्यतमव्यूहपरित्यागेनान्यतम व्यूहमापद्यमाना
 रुचक इति वा यदुमान इति वा परिणमन्ते अस्ति हि तेषु सर्वेषु
 सुवर्णजातीयानामवयवानामनुगमः न तु यकारे इकारस्य वा तदारम्भ-
 कस्य वा अवयवस्यानुगममीक्षामहे । तस्माद्विकाराभावादादेशत्वमस्य
 निश्चिनुम इति । उपपन्न्यन्तरं चाधिकारे दर्शयति । भिन्नकारणयोश्चेति ।
 यदि हीकारविकारो यकारः स्याद् यकारप्रयोगाद्येकारमुपाददानास्तत्कारणं
 विवृतकरणं पूर्वमुपाददीरन् । तन्निरपेक्षास्तु यकारं प्रयेक्ष्यमाणा ईपत्स्य-
 ट्करणमुपाददते तस्मान्नेकारविकारो यकार इत्युत्पश्यामः । उपपन्न्यन्तर-
 माह । अधिकारे चेति । कारकज्ञापकयोर्ह्येवोरविशेषमाह । उभयत्रेति ।
 उपपन्न्यन्तरमाह । प्रयुज्यमानेति । यथा हि वीर कालविषाकापेवं द्रवि
 भद्रदृश्यते न तथेकारो यकारो भद्रवित्यर्थः । यदि न विकारः कथं
 तर्हि शब्दान्वाख्यानमिको यणचीत्यत आह । अधिकारे चेति । इकः
 प्रयोगप्रसङ्गे संहितायां यणः प्रयोगमाह तत्सूत्रं न पुनरिभिकारं यणमि-
 त्यर्थः । ननु मा भूद्विकारः परिष्कारो ऽर्थान्तरं तु भविष्यति ततो नित्या
 यणो भविष्यन्तीत्यत आह । एतावच्चैतदिति । परिष्कारो वेत्यापाततः
 कार्यकारणभावो वेति परमार्थः । न जातु क्षीरं तदवयवा या दधिदूषेण
 परिणमन्ते न ह्यधवया अवयविस्यमायाः तस्मात्कार्यकारणभावात् एव
 तात्त्विक इति । स च सर्वेषु नास्ति इगनपेक्षस्य यथो निष्पत्तेः । तस्मा-
 द्दिकूप्रयोगप्रसङ्गे संहितायां यणः प्रयोग इत्यन्वाख्यानार्थ इति । इतरथा-
 यमादेशोपदेश इत्याह । धर्षसमुदायेति । धर्षस्वरूपस्य घालापत्यात् कदा
 चिद्विकार उपपद्यते बुद्धिः समाहारमात्रस्य तु तत्समुदायस्य न विकार-
 संभवः । तस्मात्तत्राक्रमेणाप्यादेशोपदेशो यत्तव्यः । स धर्षं प्रुप्राप्यादेक-
 स्मिन्नप्यस्तु धर्षइति इत्यर्थः । इतरथ न प्रकृतिविकारभावात् । प्रकृति-

विवृद्धाविति । महद्भिः यत् तूलपिण्डेरारब्धस्थूलः पिण्डो ऽल्पेश्चारब्धो महानल्प इति दृष्टं तद्वद्विहापि दीर्घकारविकारस्य यकारस्येकारविकाराद्विवृतव्यं विशेषेण न चास्ति विशेषः तस्मान्न प्रकृतिरिकारमाय इत्यर्थः । अस्याद्येषूसूचम् ।

न्यून-तुः (सू. ४१) ॥ अल्पेन हि न्ययोधवीजेनारब्धो न्ययोधतर्महान् ततो ऽतिमहता वा नारिकेलवीजेनारब्धो नारिकेलतस्वरल्पः नारिकेलवीजेरेव परस्परपेक्षमाणसमेरारब्धः सम इति । अस्य प्रत्याख्यानसूचम् । द्विविधस्यापि हेतोरिति । यदि च न्यूनसमाधिकोपलब्धेरिति साधनं तदा द्विविधस्य हेतोरभावाद् दृष्टान्तमात्रस्य साधकत्वात् प्रतिदृष्टान्तस्य च संभवादित्येतद् दूषणम् । यदि च न्यूनसमाधिकोपलब्धेरत्यनेनानैकान्तिकोद्भावनं प्रकृत्यनुविधानस्य क्रियते तदा दूषणपक्षे नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पादिति दूषणम् । अनेकान्तिरुदापस्यासंबन्धत्वं नाम न्यूनसमाधिकत्वे तु प्रकृत्यनुविधानं विकाराजामप्रच्युतम् । तथा ह्यतुल्यायाः प्रकृतेर्विकारा विकल्पन्ते प्रकृतिभेदमनुविधीयन्ते न जातु न्ययोधवीजाद् नारिकेलपादयो भवति भवति च न्ययोधवीजाद्न्ययोधपादप इति । यत्तदुक्तं भवति प्रकृतिभेदानुविधानं विकारभेदानां ब्रूमो न पुनस्तद्विवृद्धिहासाभ्यां तद्विवृद्धिहासौ येनानैकान्तिकत्वमुद्भाव्येत तस्मादनेकान्तिकोद्भावनमसंबद्धमित्यर्थः । न त्विवर्णमनुविधीयते यकार इति भाष्यं तस्यार्थो न त्विवर्णभेदमनुविधीयतइति । तस्मादनुदाहरणं न्यूनसमाधिकरुभावे द्रव्यविकार इति । अस्याद्येषूसूचम् ।

द्रव्यविकार इति । न प्रकृतिभेदमवश्यमनुविधीयन्ते विकाराः द्रव्यत्वेन तुल्यत्वे ऽपि प्रकृतीनां विकारवैषम्यदर्शनात् । एवं वर्णत्वेन तुल्यत्वे ऽपि विकारवैषम्यं तथा च दीर्घस्वाभ्यां वैषम्ये विकारवैषम्यं भविष्यति प्रकृतिसाम्येव विकारवैषम्यम् इति भावः । तत्र प्रत्याख्यानसूचम् । न विकारधर्मेति । यद्यपि प्रकृतेर्द्रव्यत्वमभेदस्तथा ऽपि विकारभेदे प्रकृतिभेदगोपयुज्यते न पुनः प्रकृतेरभेदः तद्विकाराणां तु यदमित्तं रूपं द्रव्यत्वं तत्र तस्योपयोग इति स्थिते परिहारो ऽन्वय (स्याद्येषूसूचं द्रव्यविकार इति)*

* ( ) धतन्धस्य पाठः ३ पु नास्ति ।

१ । ८ गृह्यं परिहार उक्तः । इतश्च न सन्ति वर्णविकारा इत्याह । विकारेति ।
 ने। खलु क्षीरविकारो दधि पुनः क्षीरं दृष्टमित्यर्थः । अननुमानादिति
 प्रमाणाभावमुपलक्षयति । अस्याक्षेपः सुवर्णादीनामिति सूत्रम् । साधनपक्षे
 दूषणं व्यभिचारादिति । दूषणपक्षे दोषमाह । सुवर्णादाहरणोप-
 पत्तिश्चेति । तथा हि । ये सुवर्णजातीयो अवयवा स्वकत्वमापन्नास्त-
 एव पूर्वव्यूहपरित्यागेन वर्धमानतामापन्नाः पुनः स्वकत्वमापदन्ते तद-
 वयवानां तत्र प्रत्यामिच्छायमानत्वात् । न स्विकारो यकारानुगत इकार-
 यकारानुगते वा ऽन्यः करिचदुर्मां दृश्यते य' इत्व परित्यज्य यत्वमा-
 पद्यते वर्णत्वं त्वनुगतमपि न धर्मे किं तु धर्मे श्व । न च निवर्त-
 मानं हेकारो यकारस्य धर्मो भवितुमर्हति धर्मधर्मिणोः समानकालत्वा-
 दित्यर्थः । ननु दध्यचेति प्रयोगे कदेकारस्योत्पद्य निरोधः । तथा दधि
 अचेति प्रयोगे कदा यकारस्योत्पद्य निरोध इत्यत आह । तदेतदवगृह्य
 संघातइति । अवयवो ऽसहिता दधि अचेत्युच्चार्य दध्यचेत्युच्चार्यते
 दध्यचेति वा संघाय दधि अचेत्यवगृह्यतइत्यर्थः । जातिघाती प्रत्यय-
 तिष्ठते । नित्यपक्षे तावदिति । यथा हि सत्यपि नित्यत्वे के चिद-
 तीन्द्रियाः यथा परमाण्वाकाशादयः के चिदेन्द्रियकाः यथा गोल्यादयः
 एवं सत्यपि नित्यत्वे परमाण्वाकाशादयो न प्रकृतिविकारभूताः वर्णोस्तु
 प्रकृतिविकारमायमापत्स्यन्ते नित्या अपीत्यर्थः । सेव विकल्पसमा जातिरि-
 त्याह विरोधादिति । न खल्वेन्द्रियकत्वानैन्द्रियकत्व भ्यामस्ति करिचि-
 त्यत्वस्य विरोधः । प्रकृतिविकारभावेन त्वस्ति न हि सभयति कार्यं च
 नित्यं चेत्यर्थः । अनिन्यपक्षे जातिघात्याह । अनवस्थापित्वे चेति ।
 यथा सत्यप्यनवस्थायित्वे वर्णो इन्द्रियेषु सवध्यं स्यद्विषयं ज्ञानं जन-
 यन्ति एवं विकारमपि करिष्यन्तीत्यर्थः । सेव साधर्म्यसमा जातिरि-
 त्याह । असंयन्धादिति । कतिपयसंघावस्थानेन वर्णोना क्षणिकानामपि
 स्वविषयज्ञानहेतुभावे युज्यते अवगृह्य विर त्पित्या यदा सधीयते संघाय
 वा चिरं नित्या यदा विगृह्यते तदा वर्णोनामनित्यानां न साधन्त
 कालमवस्थानमस्तीति नेपलक्ष्यहेतुत्वेन विकारकर्तृत्वं वर्णानां तुल्यम् ।
 तन्मादसंयन्धादसंघातं वर्णोपनिव्ययेर्णविकारवृत्तिपादनइत्यर्थः । मा

मूत्रयोपलब्धिर्वर्णविकारेण साक्षात्संबद्धा आदेशविरोधितया तु तद्वि-
 ष्ट्या परिशेष्याद्विकारं साधयिष्यतीत्यत आह न च वर्णोपलब्धिरिति ।
 तदेवं जात्युत्तरमुत्थितमेव मारितं कृत्वा भाष्यकारो ऽप्येवार्थं सूचं पठति ।
 विकारयमत्वइति । धातुिकम् उपलभ्यमानस्य चकारस्य यत्वा- ३१३
 नुपपत्तेरिति । अथगृह्य चिरं स्थित्वा संघाय यदा यत्वं तदोपलभ्यमा-
 नतेकारस्य नास्तीत्यर्थः । इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः । प्रकृत्यनिय-
 मादिति । वीरजातीयस्य दधिजातीयो विकारो न पुनः कदा चिदपि
 दधिजातीयस्य वीरजातीयो विकारो उपलभ्यन्ते । इह तु यथेकारजाती-
 यस्य यकारजातीयो विकारो दध्यचेति दृश्यते यदं यकारजातीयस्यापि
 विकार इकारजातीयो दृश्यते यथा व्यथेः सति प्रसारणे यकारस्येकार
 इति । तस्मादनियमान्न प्रकृतिविकारभाव इत्यर्थः । अथ च्छलवादी
 प्रत्ययतिष्ठते । अनियमे नियमादिति । तदेतस्य चाक्षुशलत्वमापादयति
 नियमानियमविरोधादिति । नियमानियमसामानाधिकरण्यां विरुध्यते
 न स्वाधाराधेयभाव इत्यर्थः । तदेवं प्रकृतिविकारभावं निराकृत्य विकार-
 धनव्याक्तं शब्दानामादेशगणे समर्थयति । न चेयं वर्णविकारोपप-
 त्तिरिति । एकस्याप्रयोगे अन्यस्य प्रयोगो विकार इति सामान्यलक्षणं
 तस्य विशेषानाह । स मिथतइति । उपमर्हो नामेति । यथा ऽस्ते-
 भूरिति । लेगः स्त इत्यशस्तेरकारलोपे सकारमाचस्य लेगस्येकदेशस्य
 ध्यवस्यापनम् । श्लेद आगमः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा अत्रापि केवलस्याप्रयोगे
 विशिष्टस्य प्रयोग इत्येतावता विकारसामान्यलक्षणं लक्षणोपम् । यत्नेन
 धातुिकमपि व्याख्यातमेवेति । तदेवमुक्तेन क्रमेण वर्णानामनित्यतां प्रति-
 पाद्य शब्दप्रामाण्योपयोगि पदं निरूपयति ।

ते चि-दम् (सू. ५५) ॥ एवं किल के चिन्पश्यन्ति न घर्षाः
 प्रतिपादयन्तर्घान् ते हि प्रत्येक वा अन्यधियमादधीन् नागदन्ता इव
 चिन्मालम्बनं मिनिता वा घायाव इव विट्टरघारणम् । तत्र न ताप्यपूर्वः
 कल्पः । प्रत्येकमर्थप्रत्ययानुत्पादप्रत् । यथान्तरोच्चारणानर्थक्याह । नापि
 संज्ञताः यक्यत्प्रयोगे क्रमनियमेन संघातानुपपत्तेः । अनेककारुंक्रययोगे
 ऽपि सत्यपि योगपदे अर्थप्रत्ययानुत्पादनात् । नापि क्रमशःपूर्वधर्षानुमश-

भाषितसंस्कारसहितो ऽन्त्यवर्णप्रत्ययोर्ध्वप्रत्ययहेतुरिति साधतम् । भावना-
परनाम्न संस्कारस्य स्वेत्पादजानुमन्त्रविषयस्युत्तिजननादन्यत्र सामर्थ्यादयं
भात् । न हि गयानुभवजनित संस्कार करोति स्मृतिं तुरङ्गमे । अपि
चेयमन्त्यवर्णश्रुतिं स्थायैसकेतस्मृत्यपेवा धार्थप्रत्ययमादधीत अनपेक्षा वा
तदपेक्षत्वे तत्काले अन्यवर्णश्रुतिद्वरता क्षणिकत्वेनेति कया सकेतस्मृति
रपेक्ष्यते अन्यवर्णश्रुतिसमये च सकेतस्मृतिरनागतेति किमन्त्यवर्णप्रत्ययो
ऽपेक्षेत । सकेतस्मृत्यनपेक्षत्वे अगृहीतसकेतस्यापि प्रथमश्रावितो ऽर्थप्रत्यय
प्रसङ्गः । न हि चिरध्यस्तस्यानपेक्षितस्युते सकेतग्रहत्यास्ति कश्चिदु-
पयोग इति । न च भावनाद्यसंस्कारसहितो ऽन्त्यवर्ण प्रत्यायको ऽर्थस्य ।
नाप्यन्य एव कश्चिदपूर्ववर्णानुभवजनित संस्कार प्रोक्षणादिप्रिचि व्रीह्या
देरन्त्यवर्णप्रत्ययसहकारीति युक्तम् । अनेकादृशकल्पनाप्रसङ्गात् । स एव
तादददृशचर कल्पनीयस्तस्य चानेकत्वमिति सो ऽय वर्णभ्यो ऽर्थप्रत्ययो
मन्त्रनुपपद्यमानस्तदतिरिक्त स्कोटादनुभवमायतते । अस्ति हि भिन्नेष्वपि
वर्णेषु धार्यामिदमेक पदमिति वा सर्वजननीने ऽनुभव न चासौ भिन्नवर्ण-
लम्बने भिरितुमर्हति एकस्य नानात्वविरोधात् । तस्मादुर्णातिरिक्त पद
वाक्य बालम्बते । तच्च प्रत्येकमेव ध्वनयो ऽभिव्यञ्जयति केवल पूर्वं
ध्वनयं स्वरूपमाभासयन्ते चरमस्तु व्यक्तं न चेयमर्थं विधा सभवित्री
प्रत्यक्षप्राननियतत्वात् । व्यक्ताव्यक्तावमासितायां पदे प्रत्यक्षे उपपत्ति
अर्थस्य तु पदगम्यस्थानप्रत्यक्षस्य मानान्तरेण यद्वयमस्तीति । अयहण वा
न तु स्फुटास्फुटत्वाभ्यां योगः । अपि च यस्मिन्ननुवर्तमाने यद्वापर्तते
ततस्माद्विद्यते मया सुवर्णावयवेष्वनुवर्तमानेषु कटकमुकुटादयः । अनुवर्त-
मानेषु तु वर्णेषु व्यापर्तन्ते पदमेद्रास्ताम्नाति ऽपि वर्णभ्यो मित्रा इति
तान्प्रत्याह । ते विभक्तयन्ता, पदम् । तत्र वर्णो एव पदं न तु तद
तिरिक्त स्कोटाप्यमित्यर्थः । इदमचानृतम् । न तावद्दुर्णातिरिक्त पदात्मा
कश्चिदुपलभ्यते प्रत्यक्षेण पदमिति तु व्यपदेशस्तानेय धर्मान् यान्
व्येकस्मृतिसमारोहितया वा यथाशेषोहेतुतया वा अभिन्नकारकावस्था
घनता वा ऽऽलम्बते मात् । न चेयमन्योन्यसम्यग् नतै पदा-
धारात्तादृशोपिगमो न चाद्योधिगममन्तरेण पदाप्रधारणमिति । एक

स्मृतिबुद्धिसमारोहिण्यां वर्णानामसत्यर्थवतया ऽथत्रोधे सुज्ञानत्वात् तन्मा-
 षस्य च स्वाथेन संकेतग्रहस्यापि सुकरत्वात् तदुत्तरकालत्वाच्च पदमिति
 कारकशब्दप्रवृत्तेः । इतरथा सर्वेषु कारकशब्देषु दुर्वारमितरेतराश्रयत्वं
 कार्योपहितमर्थादत्वात्कारकाणां तदनुपातित्वाच्च तच्छब्दानां तस्माद्भूपदे-
 शमाचानुरोधेन नैकैक्यार्थमावापमासिनीषु श्रोत्रजामु बुद्धिषु तदाहितवा-
 सनालब्धजन्यायां चानुमूतवर्षसंकलनात्मिकायां स्मृतिबुद्धावप्रथमानो वर्ष-
 विभागोऽप्यमर्देन न शक्यः षडात्मा प्रत्यक्ष इति वक्तुं नापि निर्भागस्य
 स्फुटास्फुटत्वे वा भागविपर्ययो वा युज्यते नो खलु सर्वथा ऽदृश्यमानो
 नाम स्फुटः नापि समारोपविषयः । न हि सामान्यात्मना ऽव्यगृहीता
 शुक्ती रजतत्वसमारोपविषयः न च निर्भागे पदात्मनि गृहीते किं
 चिदस्यागृहीतमवशिष्यते यदग्रहणादव्यक्तत्वं वा समारोपो वा भवेत् ।
 न च तदेव तदेव तेन गृहीतमगृहीतं च संभवति । तस्मात् प्रत्य-
 क्षस्य तदाभासस्य वा गौचरः पदात्मा । नाप्यनुमानस्यार्थप्रत्ययलिङ्ग-
 न्मनः परस्परान्तरप्रसङ्गात् । न तावत्सनामात्रेण पदात्मा ऽर्थप्रत्ययमाधत्ते
 मा धात्रित्यत्वेन नित्यमेनम् । तस्मात्स्वज्ञानेन तच्च स्वज्ञानमर्थप्रत्य-
 यात् तथा च सत्यर्थप्रत्यये पदप्रत्ययः पदप्रत्यये च सत्यर्थप्रत्यय इति
 व्यक्तमन्योन्याश्रयत्वम् । न चैवमर्थधीर्बोधो नोदेतुमर्हति ते हि पूर्व-
 मनुभूताः प्रत्येकम् अनुभूतताक्रमोपसृष्टा एकबुद्धिसमारोहिण्यः शक्यन्त्य-
 र्थधियमाधातुम् । न चाक्रमानुक्रमविपरीतक्रमापामविशेषो वर्णानाम् । पूर्वा-
 नुभवधाम्नित्वेषानुसारित्वात्स्मृतेः तत्सन्निवेशस्य च विशेषाद्विशेषोपपत्तिः ।
 क्रमेदे ऽपि च वर्णानां न हि हिमेत्यादौ पदभेद उपपत्स्यते विना ऽपि
 स्फोटकल्पनाम् । क्रमभेदानुविधायित्वात्पदभेदस्य अर्थप्रत्ययकारकत्वं च न
 पर्यमावाशामपि तु क्रमन्यूनानिक्त्वाद्युपहितानाम् । ततदुपधानं च
 तुल्यत्वे ऽपि वर्णानामन्यदन्यदिति पदभेदविद्धिः । तस्माद् दृष्टेभ्य श्व
 वर्णोभ्यो दृशप्रकारानुपातिभ्यो ऽर्थप्रत्ययेत्वान्निरुपपद्यमाना नादृष्टं स्फोटात्मानं
 दृश्यमानवर्षभेदापहृत्वेन कल्पयितुमर्हतीति सिद्धम् । ते विभक्तयन्ताः पद-
 मिति । यथादर्शनं विकृता इति भाष्यम् । गुणान्तरापत्यादिभिरादेशकृत्वेण
 विकृताः यथादर्शनं यथाप्रमाणं न तु प्रकृतिविकारभावेन तस्य प्रमाणवाधि-

३। ४ तत्त्वादित्यर्थः । वार्तिकम् अर्थप्रत्ययस्तर्हि न प्राप्नोतीति । स्फोटम-
 दिन उक्तो ऽभिप्रायः । उत्तरम् । अन्त्यवर्णप्रत्ययादिति । धर्षण्यु प्रत्यये
 वर्णप्रत्ययः । अन्त्यरचासौ वर्णप्रत्ययश्चेति अन्त्यवर्णप्रत्ययः सकलवर्ण-
 यगाहिनी स्मृतिः । सा च प्राचः प्रत्येकवर्णानुभवानपेक्षान्त्या भवति ।
 यद्येवमगृहीतसंज्ञेतानामप्यसादस्तीति तेषामर्थप्रत्ययप्रसङ्गः स्यादित्यत
 आह । पूर्ववर्णप्रतिसंधानप्रत्ययापेक्षादिति । संज्ञेतयद्वयसमयः पूर्वः
 तद्भाविना वर्णैः पूर्वं तेषां प्रतिसंधानं यावता यादृशानां यज्जातीयानां
 गृहीत संज्ञेतस्तादृशास्तावन्तस्तज्जातीया येष्वेतद्व्येवमाकारं तदेव प्रत्य-
 यस्तदपेक्षात् । न चासाद्यगृहीतसंज्ञेतानामस्तीति सन्नप्यन्त्यवर्णप्रत्ययो ना-
 र्थस्य प्रत्यापक इत्यर्थः । अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्विशिष्यमाणरूपः
 शब्दो नाम अन्तरशब्दो विशेष्यचनः क्रियाविशेषयोगाद्भेदोक्तिर्यथे ।
 एतदुक्तं भवति । यस्याभिधेयं क्रियाविशेषसंबन्धेन विना न पर्यवस्यति
 तन्नाम आख्यातायंस्तु यद्यपि क्वचित् क्रियया ऽपि संबध्यते यथा ऽभि-
 क्रामं जुहोति मुक्तां व्रजतीत्यादियु तथा ऽपि जुहोति व्रजतीत्यादयो न
 क्रियासंबन्धमन्तरेण न पर्यवस्यन्ति अपि तु तत्समभिव्याहृता अपि संब-
 द्यन्ते । नामार्थेस्तु न पूर्वोपरीभूतप्रधानक्रियापदाद्यैर्मन्तरेण पर्यवस्यति ।
 अत यथाहुः यथान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तथास्तिर्भवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः
 तथा च ब्राह्मणे ऽभिक्रामं भोक्तुं मुक्तेत्यादयश्च समुच्चयाद्यपेक्षाः क्रिया-
 विशेषमन्तरेणापर्यवस्यन्तो नामत्येन सगृहीता भवन्ति । अन्योदाहरणमाह ।
 यथा ब्राह्मण इति । अस्यार्थमाह क्रियाकारकसमुदायः कारकसं-
 ख्याविशिष्टः । अथ हि क्रियाशब्देन ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणत्वमभिधीयते
 भावशब्दस्य क्रियायत्त्वात् । भविता च ब्राह्मणं कारकम् । तयोर्ब्राह्मण-
 त्वब्राह्मणयोः समुदायः स च कारकस्य भवितुर्ब्राह्मणस्यैकत्वघट्टयया विशिष्टो
 ब्राह्मण इत्येतस्मान्नामपदाद्गम्यतइत्यर्थः । आख्यातलक्षणमाह । क्रिया-
 कालयोगाभिधायि क्रियाप्रधानमाख्यातं क्रियायाः कालयोगः पूर्वा-
 पत्तौमायः । कालयोगाद्भिः समवति तदभिधायि । तदनेन पाक इत्यादि-
 नैमपदाद् व्यपच्छिनति । एवमपि मुक्तां भोक्तुमित्यादावपि नाम्नि प्रसङ्गः ।
 अस्ति हि तथापि कालाद्यधिपूर्वापरीभूतरुर्मन्तरेणप्रत्ययो ऽन्यथा चेदन्-

मिति कर्मसंबन्धो न स्याद् अत उक्तं क्रियाप्रधानमिति । स्वनिष्ठा ह्याख्या-
 तात् क्रिया प्रतीकते नान्यतन्वा । भोक्तुमित्यादौ तु क्रियान्तरमन्तरेण न
 पर्यवस्यन्तीति क्रिया गम्यते । ब्रजतीत्यादौ तु न तथा तद्विदं क्रियाप्रा-
 धान्यम् । तदनेन पचति पचत पच्यते स्वीयतरत्यादि सर्वमाख्यातं संगृ-
 हीतं भवति । न क्व विदपि नाम्नि प्रसङ्गः यदप्यस्त्यादि नामाख्यात-
 प्रतिरूपकं तथापि सन्नित्यस्यार्थे सिद्धरूपे तद्वर्तते न पुनः पूर्वापरीभूतक्रि-
 यार्थत्वमिति दृष्टव्यम् । यस्मान्नाम्ना सर्वं पदं व्याप्यत इति । आहुल्यं ३१४ ।
 व्याप्यर्थः । प्रायेण हि वाक्ये बहूनि नामपदानि आख्यातं पुनरेकमेवेक-
 स्मिन् वाक्ये आख्यातमेवे वाक्यमेवादिति । अधिकरणमाक्षिपति न पदा-
 र्थाधिगतिरिति । पदेन हि विशेषो वा ऽभिधीयते सामान्यं वा तत्र
 विशेषाभिधानं तावद् दूषयति । विशेष इति । अनवस्थानमनवधारण-
 मिति । सामान्याभिधानमास्यायाह न पदस्येति । दूषयति न सामा-
 न्यस्येति । व्यवहारय हि वाक्यमुच्चारयन्ति पृष्टाः न तु व्यसन्ति य ।
 न चास्ति सामान्यसाध्यः कश्चिद्ब्रह्मपहारः किं तु सर्वो व्यवहारो विशेष-
 साध्यः । न चास्य पदं वाचकं तद्वाक्यमेव वाक्यार्थस्य वाचकमिति न
 पदार्थचिन्तावसर इत्याद्येवार्थः । समाधत्ते न सामान्यविषयत्वे स्ती-
 ति । न तावत्पदातिरिक्तमस्ति वाक्यं नामेत्युक्तमधस्तात् । न च वर्णमालेश
 पदार्थप्रतिपादनावान्तरव्यापारानपेक्षा वाक्यार्थबोधिनीति युक्तम् । अनपे-
 क्षितसंकेतयहायास्तदवबोधने प्रथमथाविबो ऽविदितसंकेतस्य वाक्यार्थ-
 बोधप्रसङ्गः । यतः संकेतयहापेक्षत्वे वाक्यार्थेन सहानन्त्यप्रतिधारण्यां
 वाक्यसंकेतयहासंभव इत्यकामेनापि पदानां स्वार्थे संकेतो ऽभ्युपगन्तव्यः ।
 तस्मात्पदानां सामान्यमर्थेस्तत्प्रतिपादनावान्तरव्यापाराणां च यथा वाक्या-
 र्थप्रतिपादकत्वं तथा ऽस्माभिस्तत्त्वबिन्दो निपुणतरमुपपादितम् । सर्वं पदा-
 त्सामान्यप्रतीतिर्गौरिति वा अथ इति वा सर्वगवीषु सर्वशत्रेषु बोधसंपन्ती
 युक्त इति कृष्ण इति वा विशेषश्रुत्या नियम्यत इत्यर्थः । पृच्छति । कथं-
 पुनरियमिति । तिष्ठति गच्छतीत्यादयो ऽपि न पदस्येन विशेषे धर्तुम-
 र्हेन्ति संबन्धयहवासंभवात् । तस्मादेते ऽपि सामान्यवचना इति भावः ।
 उत्तरं नैवेपमिति । तदेवं पदस्य सामान्यवाचकत्वनिश्चयादाकृतित्वं २

तयोश्च पदात्प्रतीतेवोदिनां विप्रतिपत्तेर्भेदप्रति संशयः । किं चित्यमर्थं आहो
 अन्यतम इति । एवं तावत्सामान्यावगमाद्वाचकत्वं निश्चित्य चिन्तान्तरा-
 घतारो दर्शितः । एतत् द्वितयावगमात्पदस्य वाचकत्वशङ्के न नास्ति
 ११ तस्माद्भुक्तिश्चिन्तान्तरावतार इत्याह भवतु चेति । प्रतीतिसिद्धमनुमाना-
 ति क्रिया च तत्साधनं चेति । भविता गौरित्यर्थः । किमन्यतमः
 पदार्थं उतैतत्सर्वमिति भाष्यम् । तत्रान्यतमार्थमाह वार्तिककारः ।
 किं व्यक्तिरिति । अत्र शाब्दादिप्रयोगसामर्थ्याद्भुक्तिरेव पदार्थ इत्येके
 मन्यन्ते । स्यादेतत् । व्यक्तिपदाकृतिरपि भिद्यतइत्याकृतेरप्यभिधायक
 कस्मान्न भवतीत्यत आह । आकृतेरपीति । गेत्वं च जातिरुपाधिभेदि-
 प्यति तेन नातिप्रसङ्गः न चोपाधेरभिधानम् । अनभिहितस्यापि तच्छब्दे-
 नोपहितावच्छेदकत्वदर्शनात् । यथा गार्गिकया श्लाघतइत्यत्र श्लाघोपाधि-
 पिहितो बुद्ध् न श्लाघामाहेति भावः । तमिमं व्यत्यभिधाननियमशब्दि-
 नमपाकरोति । नानेनेति । नाप्रतीत उपाधिहृत्प्रतिपत्तेश्चैद्वाय प्रभवति ।
 न च गार्गिक्येत्युपाधिर्बुद्धिर्जापिहितो ऽपि न प्रतीयते श्लाघतइति पदा-
 न्तरेण तस्याभिधानात् । यत्र तु श्लाघतइति न प्रयुज्यते न तत्र बुद्धो
 भावाभिधायिनः साधुत्वमस्ति । सेयं व्यधिकरणे ऽनुपाधौ गतिः । समा-
 नाधिकरणे तु पश्चादावुपाधौ प्रत्ययान्तरशब्दवाच्यत्वमेव । यथा दृतिहरिः
 श्येति । अत्र हि दृतिहरिरित्येतावतेव पशो लब्धे तद्विशेषनिय-
 मार्थे श्येति प्रयुज्यते । न च प्रयोगादेवोपाधेरगम्यमानत्वादनभिधान संप्रि-
 तम् । तदुपाध्यनभिधायिनस्तत्र प्रयोगनियमस्य पर्यनुयोज्यत्वात् । अननुयो-
 ज्यत्वे अनादेलौकप्रयोगस्य सर्वेषामेव शब्दानामनभिधायकत्वप्रसङ्गः ।
 प्रयोगनियमादेव हि तेभ्यो ऽप्यर्थो ऽवगम्यते । अथाप्रतिपादकस्य प्रयोग-
 नियमो नोपपद्यतइति यत्र प्रयोगस्तत्प्रतिपादकत्वमित्यभ्युपेयते तदुपाधा-
 धपि समानम् । तथा च स्मरति भगवान्कात्यायनः तदन्तधाव्यः समान-
 शब्दो ऽप्रमिति । समानशब्दः समानाधिकरणशब्दो य उपाधिरसौ प्रत्य-
 यान्तरशब्दवाच्य इत्यर्थः । तस्माद्भुक्तिनियमे अप्रतीता जातिरशक्ता । न च
 गोरशब्दादन्यदस्याः प्रत्यायकमस्तीति सा ऽपि तेन प्रत्यायनीयति सिद्धं न
 व्यक्तिमात्रं पदार्थ इति । कटार्थेषु वीरणेषु व्यूहमानेपिहित भाष्यम् ।

कटं करोतीति निर्वर्त्यस्य कटस्य कर्मत्वमनुपपन्नं कारकाऽधिकारीयत्वात् ।
 कर्मसंज्ञायाः क्रियानिमित्तस्य च कारकत्वात् । अस्मिद्धस्य च क्रियायाः
 पूर्वं निमित्तमावायोगात् । तस्मात्तादर्थ्यानिमितादेव कटशब्दः कटार्थेषु
 वीरणेषु व्यूह्यमानेषु वर्तते । वीरणानां च वा रथ्यमानानामस्ति कटकक्रिया-
 पूर्वभाषित्वेन निमित्तमात्र इति । यदि न जात्या विना व्यक्तिनियम इति
 जातिरभिधेया हन्त भोः सा ऽप्याकृत्या निघन्तस्येत्याकृतिरेवाभिधीयता-
 मित्याह । यदि तर्हीति । यतदपि दूषयति । अत्रापि तदेवोपस्थितं ३१७ ।
 न तदनवस्थानादिति । संस्थानेनापि व्यञ्जमाना ज्ञानिरेकार्यसमवायाद्भ-
 व्यते च व्यवस्थाप्यते च । सा तु व्यक्तिसंस्थानाभ्यां व्यावर्तमानाभ्यामनुवर्त-
 माना ऽभिन्नबुद्ध्या ऽवधीयते । तादृशी च व्यक्तिसंस्थानाभिधानानपेक्षेणापि
 पदेन शक्या बोधयितुं संस्थानं तु व्यक्तिबहुिन्नमानन्त्यव्यभिचाराभ्यामश-
 क्यसंकेतग्रहणं जात्यभिधामनपेक्ष्य न शक्यं पदेन बोधयितुमिति न
 संस्थानापरनामा ऽऽकृतिः पदार्थ इत्यर्थः । नापि जालिद्वारेण व्यक्तिवदा-
 कृतिः पदार्थो जात्या सहासंबन्धादित्याह । यस्य च जात्या योग इति ।
 अस्तु तर्हि ज्ञानिरेव पदार्थः तत्र हि सुकरः संकेतग्रहः व्यभिचाराभावा-
 दिति । व्यत्याकृत्योस्तु व्यभिचारः जात्यभिधायिने व्यक्तावाकृते चोपधा-
 रिकः प्रयोगो भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह । अस्तु तर्हीति । शेषमस्यातिरोहि-
 तार्थम् । एकमनेकत्र वर्त्ततइति प्रतिजानानो नानुयोक्तव्यः । उभ-
 येन व्याघातादिति । यद्येकमनेकत्र वर्त्तमानं प्रतिव्यक्ति सर्वोत्पन्ना वर्त्तत-
 इति किं त्वनेकमनेकत्र वर्त्ततइति प्राप्त्म् । एवं चानुयोगाधिकरणव्या-
 घातः । अथैकमनेकत्र वर्त्तमानं प्रतिव्यक्त्येकदेशेन वर्त्तते तथा ऽपि नैक-
 मनेकत्र वर्त्तते किं त्वनेकमनेकचेति एकदेशानामनेकत्वादिति । सो
 ऽयमुभयेन व्याघातः उक्तो ऽद्ययविधादे तदेवमन्यतमाभिधाननियमं निरा-
 कृत्यानियमाभिधानं सिद्धान्तमाह ।

व्यक्त्या-र्थः (सू. ६३) ॥ इदमत्राकृतम् । गोशब्दोच्चरणान्तरं
 पिदितसंगतेरेकपदे व्यत्याकृतिजातिनिर्भासः प्रत्यय उदयमासादयति न पुन-
 र्यथा गङ्गायां घोषः प्रतियसतीत्यत्र गोर्वाहीक इत्यत्र धा गङ्गात्वगोत्यायगमोत्-
 रकालं धास्वार्थे तत्संबन्धानुपपत्तेस्तदधिनाभावेन वा लक्ष्यमाणगुणयोगेन वा

तीर वाहीको वा ऽपगम्यते तद्येहापगतः । प्रयोगप्राप्तुर्गोद्रेत्यन्ताभ्यासेनातिशो-
 घतया सन्नपि प्रथमक्रमे न लक्ष्यते । शीघ्रतरयाणहेतुकशतपञ्चशतप्रयति-
 भेदयदिति चेत् । न असति वाच्यके बलवति प्रत्ययाभेदप्रयत्नान्यथाकर-
 णयोगात् । तथा च सति न क्व चिदप्यभेदे ऽवतिष्ठेत् तथा च भेदे
 ऽपि न स्याद् अभेदाशयत्वाद्भेदस्य । अपि च न ह्यपिशून्या ह्युपावगतिः
 रूप च द्रव्यस्य जातिः तेन ह्यप्यमाशयत्वाद् रूपि द्रव्यम् । न च येन
 यद्रूप्यते तदनग्रमे तदवगमः । यथा नार्थमन्तरेण बुद्धेरुपलम्भनं
 तस्माज्जात्युपलम्भो द्रव्योपलम्भेकदेशे । न द्रव्योपलम्भमन्तरेण केवल. सम-
 धति । तस्मादेकौपलम्भगोचरत्वान्न जातिजातिमतेर्लक्ष्यलक्षणभायः स
 चोपलम्भ शब्दज्ञानानन्तर जायमानः शब्दः न च वाच्यमेकोपलम्भगोच-
 रत्वे ऽपि जातिव्यक्त्योर्जातिरेष वाच्या न व्यक्तिः शक्याद्यत्वे ऽप्युभयोपल-
 म्भोपपत्ताधुमयथाध्यत्यक्त्यनानुपपत्तेरिति । कार्यव्यङ्ग्य हि कारणाणां साम-
 र्थ्ये कार्यस्य नाकार्ये । कार्ये चानुभव. स चेक एवेति न सामर्थ्यभेदक-
 ल्पना । तद्द्वारेण तु कर्मण्यप्युच्यते पदमर्थे समर्थमिति कार्ये च द्वारमेक-
 मिति विषयभेदे ऽपि सामर्थ्यमेकमेवेति । अपि च पुरुषशक्तेर्जा-
 पेक्षणीनां पदानां न किं चित्सामर्थ्यं नाम प्रमाणगोचर यदेक-
 मनेक वा स्यात् । यत्नेन निरूटलक्षणाया शब्दस्य जात्यभिधानो-
 पशोणस्य न व्यक्तिसामर्थ्ये कल्पनीयम् । अन्यथाव्यापृतस्य त्वार्थस्यैव
 सामर्थ्यमिति यदाहुस्तदपि निरस्तम् । स खल्वर्थः प्रतीतो वा व्यक्ति
 गमयेद् अप्रतीतो वा । अप्रतीतस्य गमकत्वे संबन्धेव व्यक्त्यवगतिप्रसङ्गः
 कारणस्य नित्यत्वात् । प्रतीतस्य गमकत्वे दुरुत्तरमात्मान्ययत्वं न हि
 जातिप्रत्ययादन्यो व्यक्तिप्रत्यय इत्युक्तम् । तस्मात्साधु पारमर्षमूष
 व्यक्तपाकृतिजातयस्तु पदार्थ इति । सप्रत्यन्यावोहपदार्थवादिनमुत्था-
 ४ पयति । न व्यक्तपाकृतिजातयस्तु पदार्थ इति के चिदिति । अथ
 द्रव्यादिवृत्तित्यादिति । गद्याश्वस्य तु नाश्रयाश्रयिभाय इति भायः ।
 जातिमन्मात्राभिधायको ऽपि सच्छब्दे न भवति । कस्मात्
 अस्वतश्रत्वादिति । जातिमन्तो घटपटादयः न चेते घटादियच्छा-
 दिव निरपेक्षाच्छब्दात्प्रतीयन्ते किं तु सच्छब्दाद् घटादिषु बुद्धिः शि-

प्रथमे । घटादिशब्दापेक्षस्तु सच्छब्दो घटादिनिश्चयहेतुः । तस्माद् घटा-
 दिशब्दपरतन्त्रत्वाद् तद्वृत्ते वाचक इत्यर्थः । अथ वेति । यद्यपि परतन्त्रं ३२४ ।
 वर्तते ततस्य न वाचकं यथा गङ्गागवादिशब्दास्तोरवाहीकादेः । तथा च
 जातिशब्दा जातिमति । तस्मान्न जातिमद्वाचकाः ते हि जातिमपेक्ष्य
 जातिमति वर्तन्तइति तादृशं पारतन्त्र्यमित्यर्थः । अथ जात्यनपेक्षं
 कस्माद् तद्वृत्ति वर्तनइत्यत आह । उक्तं चात्रेति । अस्तु तर्ह्योपचा-
 रिक एव तद्वृत्ति प्रत्यय इत्यत आह । तद्वृत्ति चेति । यथा ऽऽधिपत्य-
 लक्षणो गुणः स्वामिने जितकाशिनि भृत्ये ऽप्यस्तीति तत्र स्वामिगच्छः
 प्रवर्तते न तथा जातिगुणयोगो व्यक्तेरित्यर्थः । अपि च अन्यशब्दो ऽन्यत्र
 वर्तमानः प्रथमे तावदन्यधियमुत्पादयति अयान्यत्र वर्तते यथा
 गोशब्दो गवि बुद्धिमुत्पाद्य वाहीके वर्तते । न चेह जातिशब्दो जातो
 तद्वृत्तिक्रमेण प्रवृत्तः । न चोपचारिकस्य वृत्तियोगव्यमित्याह । क्रम-
 कृत्यभावात् । युगपदर्संभवाच्च । गुणोपरागं दूषयति । अथार्थ-
 शानोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । गुणोपरागाद्यथा नीलः स्फटिक इति घानमेयं
 सर्वमेव शब्दं घानं विना वाचकमवधार्यमेव स्यादित्यर्थः । एकस्यलक्षणा-
 मिधानं दूषयति । असाधारणेति । अशक्यमवस्थात्वेत्यपि दृष्टव्यम् ।
 तदेवमन्यापोहयादिनमुत्पाद्य दूषयति । अत्रास्माभिरिति । व्यतयाकृ- ३२५ ।
 तिजातयस्तिष्ठो ऽस्माक पदार्थः । गुणप्रधानभावस्तु क्व चिदेव कस्य चित्
 जातिमद्भूतयमिधाने द्विविधमप्यस्यातन्त्र्यं न संभवति शब्दानाम् । न
 तावद्भक्तिज्ञाने जनयितव्ये तदर्थे जातिज्ञानं पूर्वमपेक्षन्ते शब्दा इति संभ-
 वति । द्वयोरप्येकज्ञानवेद्यत्वनियमेन यौवापर्यायोगात् । नापि विशेषवाचकं
 पदं विना जातिशब्दानां बुद्धिपरिग्रहात्तद्विनिश्चयाय विशेषशब्दापेक्षया
 स्यातन्त्र्यम् । स्वधिष्ये जातिशब्दाद्बुद्धेरपरिग्रहात् । जातिमद्भक्तिमात्रमस्य
 हि विषयो न चात्र बुद्धिपरिग्रहः । व्यक्तियोगस्तु विषय इति न तत्र
 बुद्धिपरिग्रहो दूषयति । दूराद्भि आरोहपरिणाहपद्रव्यमात्रं गोचरः प्रत्यक्षस्य
 न तु स्यात्तुः पुरुषो वा न चात्र बुद्धिपरिग्रहः प्रत्यक्षवृत्तिं का चनायह-
 ति । न चास्मिन् पक्षे जातिशब्दो व्यतयाकृत्याः परशब्दो येनोपचारिकः
 स्यात् । न च सामानाधिकरण्यं न कल्पते जातिव्यक्तिपदयोरकार्यामिधा-

विनेषैयधिकरणयायोगात् । तस्मात्सर्वमथदातम् । एतन्नेकान्तथादे' परोक्त-
 ३ । ३ । दोषाप्रसङ्गमभिधाय दूषणवाक्यं परोक्तं दूषणम् । दोषाभाषमाह । न वैते
 दोषा इति । सत्ताशब्द इति । सतायाः शब्द इति वा विग्रहः सता-
 रूपः शब्द इति वा तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे सताया न वाचकः सताशब्द इति
 व्याघातः । उत्तरस्मिन्कल्पे न वाचकः सताया इत्यनेन व्याघातः सताया
 इत्यनेन शब्देन सतामभिधत्वे अथ च तस्य वाचको न सताशब्द इति
 द्रुपे ततो व्याघातः सताशब्द इति चोपलक्षणाद्यै सताया न वाचक इति
 दृष्टव्यम् । शङ्कते भवद्भिमायेषेति । निराकरोति । नेति । यद्य-
 स्मद्भिप्रायार्थे प्रतिपद्यमे अर्थप्रतीत्यधीना ऽभ्युपगम इति अभ्युपगम
 द्रुपे ततया च न निषेद्धमर्हतीति भावः । अथ निषेद्धं प्रत्येमि न
 पुनरभ्युपेमीत्याशङ्क्याह यच्चैदमिति । दूषयति तदपि नेति । अतथा-
 भूतस्यापुरुषभूतस्य स्याद्योस्तथाभाविभिः पुरुषैः सामान्ये सत्य-
 ध्यारोपितः पुरुषत्वादिर्धर्मः यस्य च तथेत्युक्तः तस्य प्रधानमर्थः
 पुरुषः तदाकारा प्रतीतिरित्यर्थः । सत्तायाः प्रधानसाधनवा-
 चिने ते । प्रधानं साधनं व्यञ्जकतया मजित्द्रव्य तद्वाची खलु सच्छब्दः
 सताशब्दस्तु द्रव्योपसर्जनमात्रवाची न तस्य द्रव्यवाचिना सामानाधिकर-
 ण्यमित्यर्थः । सामानाधिकरण्यासिद्धिः सद्व्यव्यशब्दयोरिति ।
 सिद्धिः प्रतीतिः सा भयन्मते न स्यादिति यदुक्तं कैरिचतदप्यनेन सामाना-
 धिकरण्यव्यवस्थापनेन प्रत्युक्तम् । व्याख्यातो निराकार्यत्वेन । स्वयं प्रकृ-
 तां वाचोयुक्तिमिति । जातिशब्द इति सदादियन्त्रेषु स्वयं प्रकृता या
 पचनव्यक्तिसा प्रतिषेधति तत्र चास्माकं सिद्धसाधनमित्यर्थः । सच्छब्दो
 जातिशब्दभूतस्य भेदपाचकत्वं नास्य समतमिति मन्याना देगयति ।
 यदि तर्हीति । मुगमः परित्कारः । तथा ऽपि नान्वयी न व्यतिरेकी चे-
 ति । ये ये अनन्ता न ते जातिशब्दवाच्या इति न दृष्टान्तः । सद्येभेदप-
 चीकरणात् । नापि ये जातिशब्दवाच्यो न तत्रानन्त्य यथा गोत्यादिकमिति
 गमं वक्तुं जातेरेव भयन्मते व्योमादिन्द्रायमानत्यादिति भावः । शङ्कते
 अथार्थीति । तथा मय्यन्यथो दृष्टान्तो लक्ष्यतइति भावः । निराकरोति ।
 अथमपि नेति । विनेषयोपादानविरोधात् । न हि भेदमनारेव किं विद-

स्ति वस्तुसद् यतो विशेषणं व्यावर्तयेदिति भावः । हेतुभावानभ्युपग- ३२७ ।
 मादिति । न शब्दो ऽयंप्रत्यायने लिङ्गं येन व्यभिचारेण दुष्यति । न च प्रत्या-
 यकभावं व्यभिचारेण दुष्यति चक्षुरादीनामपि नीलादिव्यभिचारेण पीतादे-
 वर्तमानतया व्यभिचारिणामप्रत्यायकत्वप्रसङ्गात् । संकेतशब्दस्तु सत्यपि मे-
 दानां व्यभिचारे चैकेकेजातिश्रीर्षीकृतानां मुक्तर गवेति भावः । भेदवाचक-
 त्वप्रतिषेधादिति । भेदवाचकत्वे निषिद्धे द्रव्यवाचकत्वं निषिद्धं भवति द्रव्य-
 स्य भेदत्वात् । तत्रैव द्रव्यशब्द इति व्याघात इत्यर्थः । उक्तोत्तरमे-
 तत् सच्छब्दद्रव्यशब्दयोरैकविषयत्वादिति । विशेषमात्रं विषयः सदा-
 दिशब्दस्य न पुनर्निगतो ऽयमेव नान्य इति भावः* । सत्ताशब्देन द्रव्य-
 गुणकर्माणि नाङ्गिष्यन्तइति । सामानाधिकरण्यायोग्यतायेत्यर्थः । तद-
 न्तरेण तदनुपपत्तेः । आक्षेपमात्रं तु शक्यं वक्तुमित्याह । शक्यं वक्तुमिति ।
 पृष्ठा सच्छब्दस्य गुणप्रधानभावेन च यो ऽर्थो इति सूत्रकारन्यायेनावधार-
 यति । सदिति चायमिति । अर्थकृत इति । अर्थः कार्ये साकृतः । सत-
 दुक्तं भवति यस्य कार्येण संबन्धस्तत्प्रधानं यस्यकार्यंसंबन्धावच्छेदकत्वं तद-
 ङ्गमिति । एतेनेति । अर्थवशाभिधानेन । न हि स्वामिप्रत्ययो भवति मृत्यु-
 अपि तु तदर्थक्रियाकारितया स्वामिप्रत्ययदेशमात्रमित्यर्थः । नात्र कर्मो-
 न युगपत्प्रत्ययइति । भेदाधिष्ठाने कर्मयोगपदे नैकस्मिन् विविष्टद्रव्यप्र-
 त्यये संभवत इति । एतेनेति । शब्दस्य सत्ताविशिष्टद्रव्यवाचित्वाभिधानेना-
 यथायथेच्छानेत्यतिप्रसङ्गादिति प्रत्युक्तम् । परमार्थस्य च धर्मत्वे हि स्फटिके नी-
 लीद्रव्योपधानाद्गीलप्रत्ययो भवतु धान्तः तस्य परमार्थेति । नीलगुणासमवा-
 यात् । सत्तासमवायस्तु द्रव्यादीनां पारमार्थिक इति न द्रव्यादिषु सदिति
 प्रत्ययस्य मिथ्यात्वमित्यर्थः । न हि कश्चिच्छब्द इति । स्वलक्षणानामशय-
 संभवतया न करिचदपि शब्दो भवता सद्वाचकत्वेनाभ्युपेयतइत्यर्थः । न च जा-
 तिशब्दस्योते । जातेरभावादिति भावः । न जातिशब्दो भेदानां वाचकः कस्य
 तर्ह्यिति पूर्व भेदाग्रधानीकृत्योक्तं संगति तु जातिशब्दानित्येतावता अपौनस्-
 तपम् । नास्ति विवाद इति । अन्यापेक्षालक्ष्येणैवामेटे नास्ति विशद इत्य- ३३१ ।
 र्थः । द्रव्यसच्छब्दयोस्तु सामानाधिकरण्यात् न च भेदवाचकताः शब्दा

* नैवमप्यशब्देन सत्ता । सामानाधिकरण्यात् नित्यमिति न तु शक्यं इति ३ पु. अधिष्ठान ।

५ । ८ इति न्याहृतमिति । द्रव्यमिति हि विविधरूपमेव सदित्यपि विविधरूप
 तच्छब्दो तयोर्वाचको तयोरेव्यापोहायेत्य व्याहृत विविशब्दो चान्यापो
 हायैविति न समरति । न च भेदानभिधायिना सामानाधिकरण्यमपि
 युज्यते । भिन्नाभ्यां हि निमित्ताभ्यामेकस्मिन्नर्थे भेदरूपे धर्ममानो समाना
 धिकरणौ भवेतां भेद चेन्नाभिधानो नैकैव वर्तमानम् । अथतमानो च
 भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तपर्यवसितौ गौरव्य इतिवन्न समानाधिकरण्ये भवितुमर्हत् ।
 सोऽयमर्थो व्याघात । भेदानभिधानं च सामानाधिकरण्यं चेति । तद
 नेन व्याघातद्वयमुक्तं तदेतद्व्याघातद्वयं निराविज्ञीयुंशक्यते । उपचारतो
 न व्याघात इति चेत् । तदेतद्विमज्जते द्रव्यसच्छब्दाविति । तदनेन
 प्रथमो व्याघात परिहृत द्वितीय व्याघात शङ्क्या परिहरति । तावेता-
 यिति । वृत्त प्रतिपादयतोऽव्ययस्य इति यावत् । एतदत्र कृतम् ।
 विकल्पयानयो हि शब्दात्प्रदेशाभिनिविशन्ते यद्विकल्पानां गोचरं ।
 कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्येन प्रतिपत्ते । चतुष्टयी चैव विकल्पानां
 सदसद्विमसदुर्मावगाहिना चर्षित । गौरीश्वरो मानं नित्यमित्येवमादीनां
 न च विकल्पानां गोचरो यो विकल्पने देशकालावस्थाभेदेनैकत्वेनानुसंधी
 यते तदेवेदमिति । स एव च शब्दगोचरं तत्र शब्दानां शक्यत्वेन
 स्यात् । न च स्थलशब्दानि चैनेत्ययिलक्षणान्येवमित्येव न विकल्पविषयः । न
 च सामान्यं नाम किं चिदस्ति यद्विषयं भ्यात् । अत एव न तद्विनि
 स्थलशब्दान्यपि तेषां सामान्यानामभावं तदुनायां स्थलशब्देष्वप्यायात् । अपि
 चास्य सामान्यं यन्मुक्तं तथाऽपि नित्यत्वात्तनुपकार्यतया स्थलशब्दाः
 स्थानुपपत्तिं आधारात्प्रमपि हि करणत्वमेव । एतन्नधर्माद्यो हि वदरादय
 कुरडादिभिरपतनधर्माद्य क्रियन्ते । न च नित्यं क्रियतइति नाधेयम् ।
 तथा वृत्तशक्तिगणान्ये स्थलशब्दे एव सामान्ये व्यशब्दाभ्यामवगमिति न गौरव्य
 इतिप्रमामानाधिकरण्यं भवेताम् । अपि च भवतु नित्यम्याप्युपकार्यत्वेना-
 धेयत्वं तथाऽप्येवद्विकल्पनीयम् । किं येनैव स्थलादेन तत्स्थलशब्दं पृथ-
 क्त्वमुपकरोति तेनैव शक्तिगणान्यपि अथ स्थलादेन तदेव । अथ हि स्थला-
 दान्तरेण स्थलाभेदात्तद्विस्थलशब्दं शक्तिगणान्याधारेऽन्येषु वृत्तस्थाधार
 इति पुनरपि गौरव्य इतिप्रमामानाधिकरण्यमाशय एव । अथैकेन स्थला

वेन स्वलक्षण सर्वसामान्योपकारि तथा ऽपि स्वभावाभेदे तदुपकाराधीन-
 स्वभावानां सामान्यानां च मध्ये यकसामान्यवतः स्वलक्षणस्य एकेन
 शब्देन विकल्पेन वा यद्यपि सर्वेषां तदेकोपकारनिबद्धस्वभावाणां सामान्यानां
 यद्व्याप्तद्वयवार्थिव्युत्पत्तिशेषविकल्पानां शब्दानां च पर्यायत्वप्रसङ्गः । यथा
 ऽऽह । शोषकारके बाह्ये नापकारस्ताते ऽपरे । दृष्टे तस्मिन्नदृष्टा ये तद्गृहे
 सकलवह इति । तस्मान्न सामान्यवद्देदगोचरा विकल्पाः । स्वलक्षणभेद-
 गोचरत्वनिषेधेन ज्ञानयाह्याकारगोचरत्वमव्यपास्तम् । स्वाकारमबाह्यं बाह्य-
 मध्यवस्यन् विकल्पः स्वाकारबाह्यत्रिषय इति चेत् । यथा ऽऽह स्वप्रति-
 भासे ऽनर्थे ऽद्योध्यवसायेन प्रवृत्तिरिति । अथ के ऽयमध्यवसायः ।
 किं यद्व्याप्तमाहो स्वित्करणम् उत योजना अथ समारोपः । तत्र
 स्वप्रतिभासमनर्थमर्थे कथं गृहीयात् कुपोढा विकल्पः न हि पीतं नीलं
 शक्यं यहीतुं कर्तुं वा शिल्पिशक्तिनापि । नाप्यगृहीतेन स्वलक्षणेन
 स्वाकार योजयितुमर्हति विकल्पः । न च स्वलक्षण विकल्पगोचर इति
 चोपपादितम् । न च स्वाकारमनर्थमर्थे आरोपयति । न तावदगृहीतः
 स्वाकार शक्य आरोपयितुमिति तद्गृहणमेवित्यम् । तत्किं गृहीत्या आरो-
 पयति अथ यदैव गृह्णाति तदेवारोपयति । न तावत् पूर्वं पक्षः न हि
 विकल्पज्ञानं क्षणिक क्रमयन्तो यद्व्याप्तमारोपे कर्तुमर्हति । उत्तरस्मिन्तु
 पक्षे विकल्पस्वभाववेदनप्रत्यक्षाद्विकल्पाकारादहङ्कारात्पदादनहङ्कारात्पदं समा-
 रोप्यमाणो विकल्पो नाम्नगोचरो न शक्यो ऽभिन्नः प्रतिपत्तु नापि बाह्यस्व-
 लक्षणैकत्वेन शक्यः प्रतिपत्तुं विकल्पज्ञानेन स्वलक्षणस्य बाह्यस्याप्रतिभा-
 सनात् । तस्मादेव विकल्पविषयो न ज्ञानं न ज्ञानाकारो नापि बाह्य इत्य-
 लीक यथास्थेयः । यथा ऽऽह भद्रन्तधर्मोत्तरः बुद्ध्या कल्पिकया विधित्तम-
 परैर्षट्पमुल्लिष्यते बुद्धिर्ने न बाहिरिति । तथा ऽपि विकल्पज्ञानाद्व्याप्ति-
 मुग्धी प्रवृत्तिस्तदर्थिना न स्यात् । तस्मादलीकबाह्यमेवा विषयः बाह्यमेवा-
 यद्व्याप्तस्य बाह्यत्व न पुनर्बाह्यभेदग्रहः । विकल्पगोचरे बाह्ये तदभेदग्र-
 हस्याशक्यत्वात् । तस्मान्निर्विकल्पकपृष्ठभाविना विकल्प्याः तदुपनीतबा-
 ह्यस्वलक्षणभेदं स्वयाह्यालीकस्यागृहन्तः तदभिमुखं प्रयत्नेयति व्यक्तं न-
 यिनः पारंपरेण तत्सबन्धात् प्राप्तेन विषयादयन्ति लोकम् । तेषां च

विकल्पविषयाणां न तेरेव विकल्पैः परस्परतो भेदा गृह्यन्ते नापि विकल्पान्तरेरिति भेदाद्यहादभेदमभिमन्यते पुहपः तदभेदाच्चावमर्षाणाम् । अभेदः तदभेदाच्च तद्देतूनामविकल्पविषयामभेदः तदभेदाच्च स्वलक्षणानामविकल्पविषयानामप्यभेदः । यथा ११५ ह । एकप्रत्ययमर्षस्य हेतुत्वाद्गीरभेदिनी । एकधोहेतुमात्रेण व्यक्तीनामप्यभिन्नतेति । तत् सिद्धमतीकं आहं विषयो विकल्पानां शब्दानां चेति । तच्चेदमन्यव्यावृत्तिरूपं भावाभावसाधारण्यान्तरान्तश्चिन्नानां सालक्षण्यापादनाच्च तादूष्यानुभवश्च । तथा हि यद्भावाभावसाधारणं तदन्यव्यावृत्तिरूपमेव । यथा ११६ त्वं तत् खलु विज्ञाने च शशविषाणे च साधारणम् । तथा च विवादाध्यासिता विकल्पविषयाः घटपटादय इति स्वभावहेतुः । गौरस्ति गौर्नास्तीति हि भावाभावसाधारण्यो गवादिर्विकल्पविषयो विधिद्वयस्यलक्षणद्वयासाधारण्ये नास्तीत्यनेन न संबध्येत विरोधात् । अस्तीत्यनेनापि न संबध्येत पौनहत्यात् । भावाभावसाधारण्यग्रहणं च नानिमित्तं नाप्यन्यनिमित्तं न हि विधिद्वयविषयस्य तत्स्वरूपविषयस्य वा विधिधर्मापातिनस्तत्र निमित्तभावः संभवति । तस्माद्विमित्तव्रतया साधारण्यग्रहणं ध्यातुं विषयान्निमित्तत्वस्य व्यापकस्यानुपलब्ध्या नियतमानमन्यव्यावृत्तिविषयत्वेन व्याप्यतइति प्रतिबन्धसिद्धिः । अपि चात्यन्तश्चिन्नानां सालक्ष्यम् अन्यव्यावृत्तिकृतमेव । यथा गवाश्वमहिपमातङ्गानामत्यन्तश्चिन्नानामपि सिंहव्यावृत्त्या सालक्ष्यम् । तथा च ब्राह्मणस्य स्वलक्षणस्य विधिद्वयस्य परमार्थसतो उपमार्थसता इत्यन्तश्चिन्नत्वेन सालक्ष्यमिति स्वभावहेतुः । वाह्यं हि विधिद्वयमध्यगोव्यावृत्तम् । विकल्पविषयो ऽपि चेदगोव्यावृत्तस्ततः सालक्ष्यं नान्यथा तथा च सालक्ष्यमपि निमित्तव्रतया ध्यातुं तदनुपलब्ध्या विषयान्निमित्तत्वान्न स्वसाध्येन व्याप्यतइति प्रतिबन्धसिद्धिः । अपि चानुभूयतण्य विकल्पविषयो व्यावृत्तिरूपः । तथा हि । तदप्रतिभासने गां वधानेति देशितो ऽर्थं वधीषाद् गोरशब्दाद् भेदेनाप्रतिभासनात् । प्रतिभासे वा कथं नागोव्यावृत्तिप्रतिभासः । तस्मादन्यापोहगोचरो शब्दविकल्पविधिः । तदेतद्गुणार्थिककृता । तावेतावसद्द्रव्यव्युदासरूपेण प्रवर्तमानाव्येकमर्थवधिकृत्त इति । एकं न्यलक्षणमध्यवस्यतः अन्वयसाधरश्च स्ववि-

पयस्य स्वलक्षणद्वेदेनापह इत्युक्तम् । अचोध्यते । जातिस्तापदुष्पाद्रिस-
 'द्वाषा सत गव तद्वृत्ती व्यक्तिरपि परमार्थवती । स्वाभाविकश्च संबन्धो व्यक्ते
 र्जात्या सह नोपकारमपेक्षते । अपि चानित्यस्याप्युपकार्यता लणभङ्गमङ्ग-
 उपपादयिष्यते । यथा चैकोपाधियहे ऽपि नोपाध्यन्तरविशिष्टमहस्तयोपपा-
 दितं प्रत्यक्षलक्षणवसरे । न चात्यन्तासतः केन विदसद्रूपस्य प्रयोगपद्यत-
 इति साहचर्यानिमित्तां भ्रान्तिमुपपादयता वार्तिककृतेः । उपपादितं
 चास्माभिः । तस्माज्जातिमित्यो व्यक्तयो विकल्पानां शब्दानां च गोचरः
 तामां तद्वृत्तीनां रूपमतज्जातीयव्यावृत्तिमित्यर्थः अतस्तद्वगतैर्गं वधा-
 नेति चेदितो ऽश्वादीन् वध्नाति । न च शब्दार्थस्य जातेर्भाषाभाषसाधा-
 रण्यं नोपपद्यते । सा हि स्वहूपतेः नित्या ऽपि देशकालविकीर्णानन्तव्य-
 तेष्यश्रयतया भावाभावसाधारणी भवत्यस्तिनास्तिबंधन्ययोग्या । परत-
 यानव्यक्तिबंधन्यता हि जातेरस्तिता अतीतानगतव्यक्तिबंधन्यता च
 नास्तितेति । संदिग्धव्यतिरेकित्वाद्यनेकान्तिकं भाषाभावसाधारण्यमन्य-
 यासिद्धं चेति । जातिमती व्यक्तिर्विकल्पगोचरो नालोकमिति कस्य वस्तुना
 सह सादृश्यागान्यव्यावृत्तिरूपता ऽऽस्यीयते । अपि चालोकस्य समसासा-
 मर्थ्यद्विरहिणो ऽत्यन्तविसदृशस्य समर्थेन स्वलक्षणेन विधिहूपेण किं
 सादृश्यम् । अन्यव्यावृत्तिरिति चेत् । नन्यन्यव्यावृत्तिर्भाषिकी स्वलक्षणस्य
 स्वभावो वा अन्यो वा न तस्वभावो विधिहूपेण विरोधात् । अपिरोधे
 या विधिनिषेधयोरेकत्वाद्द्विधिहूपतानिषेधेनालीकस्य स्वलक्षणसाहचर्याया
 ऽन्यव्यावृत्तिरूपतावपादनमनर्थकम् । विधिहूपेणानुच्छेदेन तुच्छस्य साह-
 चर्यामनुपपन्नमिति चेत् । हन्त भोः स्वत्वबंधस्यास्ति किं तुच्छमपि हूपं
 येनालीकस्य तुच्छस्य साहचर्यं स्यात् । तथा सत्ययमेकस्य स्वत्वबंधस्य
 तुच्छानुच्छद्विहृद्व्यभाषद्वयसमाधेयमभ्युपगच्छन् श्लाघनीयवृत्तो देवानां-
 प्रियः । न च स्वलक्षणान्यव्यावृत्तिरालोकमन्यव्यावृत्तं स्वत्वबंधेन सहपद्यति
 तथा सति हस्तिमर्गकावपि रासभः सहपद्येत् * धर्मो न च स्वलक्षणधर्मो
 व्यावृत्तिर्मेशद्विरभ्युपेयते । स्यादेतत् । अथावधीयमानमपि स्वलक्षणं न
 परमार्थवत् । अपि तु तादृषि कल्पितं तस्मात्तस्य विधिनिषेधरूपता न

विरुध्येत यस्तुनि हि विरुद्धधर्माध्यासे विरुध्यते नावस्तुनि तेनाप्य विधि
 रूपपरित्यागेन निषेधरूपतामुपादायाऽलीक य साहचर्यमुपपद्यते । यथा
 ऽऽह यच्च गृह्यते यज्ञाध्यवर्षीयते ते द्वे अन्यन्यव्यावृत्ती न यस्तुन इति ।
 अथालीकस्य स्वलक्षणस्यालीकसादृश्ये किं सिद्ध्यति । न तावत् तत्र
 प्रवृत्तिः असत प्रवृत्तिप्रपत्त्यायोगात् । सतस्तु प्रवृत्तिविकल्पस्य न सदृश्य-
 मसता सादृश्ये वा घृशा अनौकस्यनतणाभ्युत्थम । अथ न यथमलीक
 स्वलक्षणान्तरमातिप्रामाह्ये किं त्यलीकस्यैव दाहपाकादिकसामर्थ्यारोपम् ।
 न तत्स्वलक्षण तस्य सर्जतेऽव्यावृत्त्या अभिलाषसर्गयोग्यत्वेन विकल्प-
 धानप्रतिभासाभावात् । अभिलाषसर्गयोग्यस्य चान्वयिने ऽस्वनक्षणत्वात् ।
 तस्मात्त्वान्वयिनेऽन्यव्यावृत्तिरूपस्यासमर्थस्यापि सामर्थ्यं समारोप्य ततद-
 यिने व्यवहर्तुं प्रवर्तन्ते लोकविकल्पा पारपर्येण सजन्धात्समर्थं यस्तु प्राप-
 यन्ते । न तिस्रवादयन्ति लोकमिति युक्तमुत्पश्याम । अथास्य अतदर्थक्रियासा-
 मर्थ्यारोपं किं दृष्टार्थे क्रियास्वलक्षणसालक्ष्येनाहो स्थितनादिसनावशात् ।
 तत्र स्वलक्षणेन सर्जतेऽव्यावृत्तन समर्थेन समस्तसामर्थ्यविरहिणोऽन्वयिने
 न किं चदस्ति साहचर्यम् अन्यवृत्त्या तु साहचर्ये विधिहूपेणापि प्रसङ्गः ।
 तस्यास्ततो भेदाभावादित्युक्तम् । अनादिसनावशात् तदारोपे प्रथमदर्थेने
 ऽपि नानिकेरद्वेषागतस्य यद्वो दाहपाकादिसामर्थ्यज्ञानप्रसङ्गः । यद्विस्वलक्ष-
 णादाहपाकादेकारिणो भेदायहादलीकस्य तद्रूपसमारोप इति चेत् । किं
 स्वलक्षणे गृह्यमाणे अथागृह्यमाणे । न तावद्गृह्यमाणे तस्य विकल्पज्ञानो-
 षरत्वाभावादित्युक्तम् । तत्समयभादित्यविकल्पकं तस्य गृह्यदपि न विक-
 ल्पे स्वविषय निवेशयति । तस्य ततोऽन्यत्वेन तद्वर्तमानमिच्छत्वात् । यत्र
 विकल्पज्ञानमपि समनन्तरोत्पन्ननिर्दिक्त्वकश्चापारपारपर्ये ऽपि न स्वलक्षण-
 गोचरमित्युमर्हति । तस्याभिलाषसर्गयोग्यप्रतिभासविषयत्वादित्युक्तम् ।
 समनन्तरप्रत्ययादविकल्पादुत्पत्तेस्तद्वापात्पारम्यर्षादतद्गोचरो ऽपि तद्गोचर-
 श्वाभासतइति चेत् । अनुमयवाचनाभावेऽपि भवेदपीय यतिर्न तु धरोषा
 भावायगाहिव्यव्रियायासनाप्रभवेऽपि समर्थति । अदि चानुभववाचनाप्रभवस्यापि
 तद्गोचरत्वाभिमानस्मिन्नप्रथमाने तदुत्पत्तिमात्रं भवितुमर्हति । अगृह्य-
 माणे तु यद्विस्वलक्षणे ततो भेदावहेण तद्रूपारोपे चैनेत्यरूपारोपप्रसङ्गे निय-

महेतोरभावात् । न हि तदानीमगृह्यमाणतया वैतोऽप्यादुद्दिश्यनक्षत्रस्य
 कश्चिद्विशेषः षट्स्वनक्षत्राधिपयनिर्विकल्पकप्रभवत्वेन तन्मिन्नियमे अविद्या-
 धामनाप्रभवेषु प्रधानेश्वरादिविकल्पेषु तदभाव इति नियमो न स्यात् । न
 चाग्रहेण तदारोपसम्भव इत्युक्तम् । तस्मादलीकस्य बाह्यत्व विकल्पगोचर
 इति रिक्तं धन । अपि च ज्ञानाकारवत्स्वनक्षत्रवद्वाहीकवाह्यत्वमपि न विक
 ल्पगोचरो भवितुमर्हति । एतद्वि कल्पनाधीनमुत्पन्नाया कल्पनाणामुत्पन्नमिथ
 विनष्टाया नष्टमिथ विकल्पनाभेदे भिन्नमिथ न शक्यमेकत्वेन प्रतिकर्तुम् ।
 भेदानयमपवादिति चेत् । किमन्यानयप्रष्टमपि तत्त्वम् । ये मिति चेत् । न तर्हि
 कल्पितम् । ननु नास्य भेदो ऽपि स्वाभाविकः स्वाभाविको हि भेदभेदाभ्या
 मुच्यते न त्वलीकम् । मा भूद्वेदे ऽस्य स्वाभाविकः कल्पनाधीनं तु तदलीकं
 तद्वेदाद्विन्नं प्रतिपत्तव्यम् । अन्यथा तदधीनत्वापत्तेः । इदमेव हि तस्य
 विकल्पितस्य कल्पनाधीनत्वं यत्कल्पनाभेदाभेदानुविधानं नाम तदधीनत्वे
 तु कल्पितत्वानुपपत्तेरलीकत्वप्रसङ्गात् । तस्मा नाम भूतामस्य स्वाभाविके
 नानात्वेकत्वे न तु भिन्नकल्पनाऽनुपाति शक्यमेकत्वेन प्रतिपत्तुमिति भिन्न
 प्रतिपत्तव्यम् । तस्मिद्धं विकल्पगोचरत्वमलीकवाह्यस्य अभिलाषसर्गायो-
 ग्यत्वात्सुखादिस्वनक्षत्रवदिति । अभिलाषसर्गायोग्यं हि तत् तेनाशक्यस-
 मयत्वात् सुखादिलक्षणवदिति । शक्यसमयतया खल्वभिलाषसर्गायोग्यता
 व्याप्रा अन्यथा ऽतिप्रसङ्गात् । शालीकबाह्यतायाः प्रतिविकल्पं मित्राया
 ध्यावर्तमाना ऽभिलाषसर्गायोग्यत्वमपि व्यावर्तयतीति प्रतिबन्धविद्विः ।
 अपि चेदमलीकमगोव्याश्रितिरूपं वा तदुर्मौ वा । अगोव्याश्रितिरूपं चेत् । न
 तदविद्वं गवि शक्यं गहीतुम् अगोश्च गोनिषेधात्पेति गोसिद्धिमपेक्षतइति
 दुस्तरमितरेतराशयत्वं तदुर्मत्वे वा गोत्वमेवास्तु भाषिक तदुर्मौ विधि-
 रूपः कृतमनीकेनाश्रितिरूपेण । तदुर्मौणा तद्भाविक्तत्वसाधनं च निराकृतं
 तस्य च भावाभावसाधारण्यमुपशान्ति तद्विस्तारद्विष्यतो ऽपि बहुमरवि-
 स्तरे पतिताः स्म इत्यास्तामेतन्नास्तिकमानोपमर्द्वेनमिति । उपचारेतो न
 व्याघात इति चेदिति शङ्कायाः परिहारवार्तिकम् । मुक्यासंभवादिनि । ३३१
 सर्वेषु मुप्यपूर्वक उपचारां वा समारोषो वा दृष्टः तप तु राहान्तेन
 विधियिषयः कश्चिदस्ति मुप्यः शब्दो वा विकल्पो वा सर्वस्य निश्चिन्तो-

चरत्वात् । न चाध्यवसेयो विधिः संभवतीत्युपपादितमधस्तादिति माधः ।
न चान्यापोहपक्ष उपचारे युक्तः उभयोः प्रधानशब्दत्वादिति । न हि
सिद्धत्व नाम किं चिदस्ति सिंहव्यक्तिषु यन्माणयके न स्यात् । अपि
तु प्रसङ्गकारित्वादिव्युदासो माणयके नास्तीति सिंहव्यक्तिष्विव माण-

२ । ० वके ऽपि सहशब्दो मुख्य एव स्यादित्यर्थः । किं गौरगौरिति । अश्वादि-
रित्यर्थः । प्रेषप्रत्ययपूर्विका प्रेष्य प्रेष्येप्ये प्रवृत्तिः सप्रतिपत्तिः अङ्ग-
व्यतिरिक्तस्य चाङ्गिनः सेनाग्रनवहुत्वसंख्यादीना भवद्विरभ्युपगमादित्यर्थः ।
क्रियारूपत्वाच्चापोहस्य विषयो वक्तव्य इति । कर्म विषयः क्रियाया-
स्तद्वृत्तव्यमित्यर्थः । कथमन्यविषयादिति । कथमन्यविषयादपोहादगो-
त्रिष्याद् गवि प्रतिपत्तिरिति । अथागौरिति । अस्ति हि का चित् क्रिया
या ऽन्यस्यान्यविषया । यथा विज्ञानमात्मनो ऽर्थः विषयं चेत्यर्थः । निरा-
करोति । केन गौरिति । क्रिया हि चेतनानां प्रयत्नपूर्वा भवति । अपोह-
लक्षणा च क्रिया निषेधरूपा निषेधश्च प्राप्तिपूर्वकः न हि गौरगोत्वं केन
वित्प्रसञ्चित यत्प्रेवावता व्यपोहोनेत्यर्थः । कथं चागवीति । अगवीति
पदेन गो ऽयं प्रतिषेधो नासौ गोप्रतिपत्तिमन्तरेण भवतीत्यर्थः । अव्यासा-
नुपपत्तेरर्थप्रत्ययो न युक्त इति । अपोहरूपो ऽर्थप्रत्ययो न युक्त इत्यर्थः ।
किमपोहो वाच्यो ऽथावाच्य इति । अपोहादिशब्देनेत्यर्थः । यदि वा-
च्य इति । स्वरूपेणैवापोहो वाच्यो न चापोहोपोहोनेत्यर्थः स्यादेतत् ।
यदान्यापोहेन शब्दो न वर्तते कथं तर्हि ह्यादिविशेष्यनेकशब्द एकापो-
हेन वर्तते । न ह्यचानेकत्व नाम गेत्वामिव किं चिदस्ति सामान्यमित्यत
आह । अनेकमिति चास्य पदस्य द्रवादिविषयत्वात् । सामान्या-
धिगतावेकत्ववर्जितसंख्यात्मसामान्याधिगतौ विशेष आश्रयितव्यः । उभ्या-
त्वसामान्यमेवैकत्ववर्जितं तत्र ह्यादिविशेषाधिगतिहेतुर्न पुनरन्यापोहमाच-
मित्यर्थः । न ह्यस्ति सामान्यशब्दादेकत्ववर्जितसंख्यासामान्यवाचकादने-
कशब्दाद् विशेषाश्रयणे अन्यापोहमात्राद्विशेषाधिगतिरिति शोचनीयम् ।
अत्राह्वणादिशब्दानामपीवमेव गतिः । तथापि पुस्त्यसामान्यमेव ब्राह्मण-
। ६ शब्दायं इति । नीलोत्पलशब्दयोश्च प्रधानत्वादिति । अनीलानुत्पलव्यु-
दासो हि प्रधानो नीलोत्पलशब्दात्प्राहृतः न ह्येतयोरस्ति विशेषणविशेष्य-

भावः परस्परसंबन्धादिति भावः । एतेन नीलात्पलशब्दयोरस्मिन्सिद्धान्ते प्रधानार्थत्वेन व्युत्पादनेन राजपुरुषशब्दौ व्याख्याता प्रधानत्वेन अवाप्यराजापुरुषव्यवच्छेदयोर्नीवच्छेदावच्छेदकभावः नापि स्वस्वामिभाव इत्यर्थः । समानाधिकरणयोश्चेति । शब्दविकल्पयोः परमार्थसद्वस्तुसंस्पर्शासंभवादि-
त्यर्थः ॥

व्यक्ति-रितिः (सू. ६४) ॥ यत्र हि व्यक्त्याकृतिजातीनां समावेश-
स्ताव व्यक्तिनिर्द्धारणायैवं लक्षणम् । तेनाकाशाद्यनवरोधे ऽपि न दोषस्त-
थाकृतेरभावादिति भाष्यमतम् । यथा ऽऽह भाष्यकारः न सर्वं द्रव्यं
व्यक्तिरिति । यद्यपि गुह्यत्वादयः सामान्यगुणान्तथा ऽपि गुणान्तरेभ्यो
व्याप्यमाना गुणविशेषा इत्युच्यन्ते । अव्यापिन इति । सर्वगतस्य द्रव्यस्य
परिमाणं व्यच्छिनन्ति । मूर्च्छिताः परस्परं संयुक्ता अवयवा यस्य तन्मूर्च्छि-
तावयवम् । कथं पुनरित्यादिभाष्यमप्रविपति वार्तिककारः । अधिगतत्वादि- ३३४ ।
ति । स्वहृत्पाद्यगमपूर्वकत्वाद्वाक्यप्रतिपादनस्य स्वहृत्पाद्यगमो ऽपि तज्ज्ञान-
रीयकत्वात्सिद्ध इत्याक्षेपामिप्रायः । निराकरोति । न निमित्तत्रैविध्ये
सति तद्विशेषविषयज्ञापनार्थत्वात् । प्रश्नस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां
त्रैविध्ये सति तद्विशेषस्य विषयः तज्ज्ञापनमर्थः प्रयोजनं यस्य स तयोक्तः ।
यत्तदुक्तं भवति सिद्धं कृत्या भेदमभिधेयत्वं चयाणां प्रतिपादितम् । संग्रति
स एव भेदः प्रतिपाद्यतइति । सूत्रमिति । यद्विनामर्थानां सूचनादिति
भावः । अत्र भाष्यव्याख्यानमुपन्यस्यति । व्यज्यतइति । दूषयति एतस्तु
नेति । व्यक्तिः पदार्थ इत्येतत् प्रकृतं तत्र यथा ऽवयविने व्यक्तेः पदार्थत्व-
मेवम् आकाशादीनां चोत्त्वेषणादीनां च ततथा लक्षणं व्याप्येयं यथा एव
संगृह्यते अन्यथा सूचकारो ऽकुशलः स्यात् तदर्थमाह । वयं तु घूम इति ।
अपेदं व्याख्यानम् । व्यक्तिरिति लक्षणनिर्द्देशः शेष लक्षणम् । गुणविशेषा इति
द्वेषा समासः गुणश्च विशेषश्चेति प्रथमो विग्रहः तेनाकृतिनिर्वाकृता संगृह्ये
ताश्च रूपादयो भवन्ति । तथा ऽप्युत्त्वेषणादिव्यक्तेरसंग्रह इति द्वितीयो
विग्रहः । गुणेभ्यो विशेषा गुणविशेषाः गुणेभ्यो व्याघृता उत्त्वेषणादय इति
यावत् । तथा ऽपि न द्रव्यं संगृह्यतइत्यत आह । आश्रय इति । तच्छब्दा-
ध्याहाराद् गुणविशेषाभ्यो द्रव्यमित्यर्थः । प्रतिपदमिति । गुण इति च ३३५

विशेष इति चाऽऽशय इति चेति पदानि । अथ सा गुणत्रिशेषाणामाशय इति गुणा रूपादय विशेषा कर्माणि गुटेभ्य इत्यर्थात् । तेषामाशयश्चेति द्वन्द्व पर तेष मित्यर्थाद्गम्यते तत्र मूर्च्छि १ इति मूर्च्छेन सवन्ध इह चासौ गमत्राय इति ।

आकृ-रया (सू ६५) ॥ जातिश्च जातिलिङ्गानि च जातिनि
ङ्गानि तान्याख्यायन्ते यथा सा आकृति । शिर पाण्यादिव्यूह आकृतिर्जाति
मनुष्यत्वादिकमात्रे । शिरोनासिकाललाटभिरुक्तादीना शिरोऽयथाना व्यूहे
मनुष्यत्वजातिलिङ्ग शिर आचष्टे । शिरसा पादेन गामनुमिन्वन्तीति
भाष्यम् । यदापि गोत्वं प्रत्यक्षमेव नाकृतिव्यङ्गं तथा ऽपि त्रिप्रतिपद्यमान प्रत्यु
च्यते अनुमिन्वन्तीति न पुन सर्वो जातिराकृत्या निङ्गत्तइति । मृतसुवर्णरज
तादिका हि रूपाविशेषव्यङ्गा जातिर्नाकृतिव्यङ्गा ब्राह्मणस्य द्विजातिस्तु ये नि
व्यङ्गा आज्यतेलादीना जातिस्तु गन्धेन वा रसेन वा व्यञ्ज्यते । अत एव न
सांप्रदायीना तैलत्वमस्ति तद्व्यञ्जकयोगेन्धरसयोरभावात् । भाक्तस्तु तैलग-
ब्दप्रयोग क्षीरजातिरपि रसव्यङ्ग्येव अत एवामिवाया क्षीरत्व न तु याजि-
नस्य तद्व्यञ्जकस्य रसभेदस्य याजिने ऽभावाद् आमिवायां च भावादिति ॥

समा-तिः (सू ६६) ॥ प्रसूत इति प्रसव समानधुट्टेभिन्नेषु प्रसेषी
या जाति सा ऽशय समानप्रत्यय प्रसूते न पुनर्या समानप्रत्ययं प्रसूते ना
जाति । पावकादिषु व्यभिचारादिनि । व्यत्याकृतिभ्या भेदकत्वमात्रेण चैत
ल्लक्षण न तु सर्वथा वेदितव्यम् । यस्तु वेदात्यात्प्रत्यये ऽपि विप्रतिपद्यते
। १९ त प्रत्यनुमानान्याह । गवादिष्वनुवृत्तप्रत्यय इति । व्यपदेश इति
सप्तस्थाना सवन्धान्तरस्य विशेषण पुरुषो व्यपदिश्यते राक्ष इत्यनेनेति ।
गोर्गोत्वानुवृत्तिप्रत्यया इति । पूर्वमनुवृत्तप्रत्ययमात्र पक्षीकृतम् इह
तु गोर्गोत्वानुवृत्तिप्रत्यय इत्येवोपनिषत्प्रत्ययम् । कीर्तित इति । यथा * लिङ्ग
विधायितमन्तरत्वात् । अन्यत्र यथालिङ्ग प्रत्यय इति । नपुंसकमनपुंस
केनेति नपुंसकस्य नाशङ्कनीयमिति ॥

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्य-
टीकायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

द्वितीयो ऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ भाष्यं परीक्षितानि प्रमाणानि प्रमेयमिदानीं पराक्षयत-
 इति । घृतानुक्तं तत्र प्रमेयपरीक्षा धर्मव्यमाणा प्रति घृतायाः प्रमाणपरीक्षाया
 हेतुभाव दर्शयितुम् । प्रमाणेन हि प्रमेय परीक्ष्यते नान्येन न च तदपरी-
 क्षितं प्रमेयपरीक्षायै प्रभवति । न मात्प्रमाणपरीक्षा हेतुः हेतुमती प्रमेयपरी-
 क्षेति । द्वादशविधं प्रमेय तत्कस्मात्प्रथमत आत्मेव परीक्ष्यते न प्रमेयान्त-
 रमित्यत आह । तद्वात्मादीत्यात्मा विचार्यतइति । आत्मेव हि
 प्रमेयेषु प्रथममुद्दिष्टे लक्षितश्चेति तदनुरोधादात्मेव प्रथमं परीक्ष्यते न
 प्रमेयान्तराण्येति । अथ च यद्यपि स्वहृदयेवात्मन्येव परीक्षां प्रतिजानीते
 तथा ऽपि लक्षणपरीक्षाद्वारेण लक्षणपरीक्षणाल् लक्षणपरीक्षैव द्रष्टव्या । यथा
 घेयमात्मलक्षणपरीक्षा तद्येपरिष्ठादृशयिष्यते । तदेतद्द्वानिष्कारो व्याचष्टे ।
 आनन्तर्यादिति । किं पुनः प्रयोजनं प्रमेयपरीक्षायाः न हि निष्प्रयोजनं ३३८ ।
 परीक्षन्ते प्रेषावन्त इत्यत आह । यद्विषयो ऽहंकार इति । अहंकार
 इत्यात्मादिविषयं सिध्याच्चान्नं निर्दिशति । शरीराद्यभेदेनात्मदर्शनं यत्तु
 संसारं प्रवर्तयतीत्युक्तं द्वितीयसूत्रे । अनेन प्रमेयपरीक्षायाः प्रयोजनवत्त्व दर्श-
 यतम् । अथ भाष्यकारेण विचारपूर्वकूपः संशयो दर्शयतः । किं देहेन्द्रिय-
 मनोबुद्धिसंघातमात्रमात्मेति । सशयकारणं चेत्त व्यपदेशस्येति ।
 यद्यपि घृतप्रासादयोरवर्षाविसमुद्रायोरन्ययोरैवावयवधेन समुद्रायिना च व्यप-
 देशस्तथा ऽप्यवयव्यभाषं समुद्राय च समुद्राय्यनतिरिक्तं मन्थानस्य परम्योदा-
 हरणं द्रष्टव्यम् । तदेतद्द्वानिष्कार आत्मेऽपि वृच्छति । किं पुनरस्येति । तत्र
 किं शरीरेति । आक्षिपति नैति । समानधर्मणो धर्मिणो दर्शनात्संशयो न पुन-
 रदर्शनादित्यर्थः । समाधत्ते नेच्छादिसूत्रेति । इच्छादयो हि कार्येत्यान्
 लिङ्गमात्मन इति दर्शयतम् । तान्येव तु लिङ्गानि दर्शयत्येपितारं परीक्षन्ते ।
 किं देहेन्द्रियव्यतिरिक्तं शरीरेभ्यः सिध्यति आहो त्विदमिन्न इति युक्तो
 विचारः । अपि चायमात्मशब्दाभिधेयो धर्मो सर्वतन्मिदुः केवलमस्य
 शरीरेण सह भेदाभेदे अदिनां विषाद इत्याह । अविप्रतिपत्तौभेति ।
 ननु चात्मासत्ये परेः प्रमाणान्यजातत्याटीन्मुषन्यस्तानि तत्र कथं न
 तत्सत्ये विप्रतिपत्तिरत आह । असत्यप्रतिपादकप्रमाणाभावाद्येति । ३३९ ।
 पापेवासौ न भवति यो धर्मिणि विप्रतिपद्यते न हि धर्मिणि स्थितिपदा-

मानस्यास्ति किं चित्रमाणं सर्वस्य तस्याभ्यासिद्धेरप्रमाणत्वात् । अभावस्य
 च भाषाधीननिरूपणस्यात्यन्तासद्भावानिरूपणेनानिरूपणात् । तस्माद्धर्म्यं
 भाववादी न लौकिको न परीवक इत्युन्मत्तवदुपेक्षणीय इति भावः । धर्म्यं

६ । ६ सिद्धिपादिना प्रमाणमुपन्यस्यति न नास्तीति । निराकरोति । तत्र
 नास्त्यास्मेति । यत्पुनरपरे समादधुं 'अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठि-
 त' । शब्दार्थेस्तिप्रिधो धर्मो भावाभावोभयाश्रयः । भावाश्रयो यथा नील
 मिति अभावाश्रयो यथा शशविषाणमिति उभयाश्रयो यथा ऽमूर्तमिति ।
 अमूर्तं हि भवति विज्ञानं भवति च शशविषाणम् । तस्मिन्बाह्यानुपादाने
 साध्ये ऽस्यानुपलम्भनम् । तथा हेतुर्न तस्यैवभावः शब्दप्रयोगत इति ।
 को ऽयमात्मविकल्पो बाह्योपादानो न भवतीति । यथा नीलविकल्पो
 बाह्यनीलोपादानं नैवमात्मविकल्पो बाह्योपादान इत्यर्थः ।

तत्रैव भवाग्रवृत्त्यो जायते । किमात्मविकल्पस्य बाह्योपादान-
 त्वमात्रं प्रतिपिध्यते किं बाह्यात्मोपादानत्वम् । पूर्वस्मिन् सिद्धसाधनं मा
 भूदात्मविकल्पो बाह्यनीलाद्युपादानं किं न द्वित्रम् । उतरस्मिन्स्तु कल्पे ह्याय
 बाह्यात्मा सिद्धं यदुपादानत्व विकल्पस्य प्रतिपिध्यते । सिद्धश्चेत् क्वपि
 नास्यात्यन्ताय प्रतिषेधः । असिद्धश्चेत् कथमप्रतीतस्य निषेधः । प्रतीते
 विकल्पे बाह्ये निषिध्यते चेत् इत्तं गेहे चत्परतले निषिध्यत इति चेत् ।
 यद्यपि यत्र प्रतीतस्तत्र न निषिध्यते यथा भवद्विरेवोक्तं न तस्यैवामात्र
 शब्दप्रयोगत इति । बाह्यश्चात्मा विकल्पेन नोपदर्शित इति प्रसक्त्यभावात्त शक्यो
 निषेद्धम् । अप्रदर्शितोपध्यवसित इति प्रसक्तं शक्येति चेत् । ननु विकल्पस्य को
 ऽयमध्यवसायो नाम गृहणादतिरिक्तं बाह्यस्य स्वाकारस्य वा ऽऽलीकस्य वा
 बाह्याध्यारोप इति चेत् । न बाह्याऽविषया विकल्पा बाह्यमारोपयन्तीनि
 चिधम् । न हि आरोपविषयारोप्ये अज्ञानन् आरोपयितुमर्हतीत्यसकृदावे
 दितम् । अपि च अलीकं प्रतीयमानं यथा न निषेद्धुं शक्यं प्रतीयमानस्या-
 देयमस्य बाह्यत्वमपि । मित्यात्यात्रातिपिध्यत इति चेत् । तत्किमलीकमपि
 सत्यं यत्तदुल्लङ्घ्यं बाह्यत्व प्रतिषेद्धमध्यवसितो ऽसि बाह्यभेदगृहस्तद-
 ध्यवसायो न प्रसञ्जक इति न निषेधगोचरः । न च चानाकार आत्मा
 परमार्थसन् बाह्यत्वेनारोप्यमाणं प्रतिपिध्यत इति साप्रतम् । विज्ञानमयो

हि सर्वथा बाह्यत्यायहे तत्समारोपासंभवात् । अत्यन्तासतश्च बाह्यस्य
 विज्ञानानात्मनेो ग्रहे तथाविधेनासता विज्ञानानात्मना विज्ञानपाद्येण
 किमपराद्धं येन तद्वाक्यो न स्यादिति विज्ञाननयो दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत ।
 न चायमात्मा पूर्वापरकालावस्थाधौ क्षणिकविकल्पाकारो भवितुमर्हति येन
 तदाकारो बाह्यत्वेन प्रतिपिध्यते तस्मादन्यत्र दृष्टमन्यत्र समारोप्य प्रतिपि-
 ध्यतइति युक्तं स च समारोपः क्व चित्स्वकारणप्रभवः क्व चित्प्रतिपिध्यते
 यथेन्द्रियादिदोषादुत्पन्नरजतज्ञानस्य शुक्तिकायां नेद रजतमिति । क्व चित्पु-
 नराहार्यो यथा नेह चैव इति । तस्मादात्मनेो देशकालान्तरं वस्तुनिं
 विकल्पनं विज्ञाने चासंभवात्तदत्यन्तासते । न समारोपः तदभावादात्मन्येव
 नास्ति अस्ति चेत्कथमत्यन्ताय निषेधः । तस्मादात्मा नास्तीति पदयो-
 र्वाचातः । यद्यप्यात्मा नास्तीति पदानि तथा ऽपि नास्तीत्यन्यैरुपवां
 विवक्षित्या पदे इति द्विवचनेोपपत्तिः । पद्यते गम्यते ऽनेनार्थ इति विव-
 क्षित्या पदसमुदायेो ऽपि पदमुच्यते । यद्यपि घटादीना देशान्तरादौ निषे-
 धस्तथा ऽपि आत्मनेोत्यन्ताय भविष्यति न हि प्रतिषेधान्तरधर्ममवश्यं
 प्रतिषेधान्तरमनुवध्नातीत्यत आह । सर्वथायमिति । उपपादितमेतदध- ३३६ ।
 स्माद् यथा नानारोपितप्रतिषेधो यथा चाननुभूतमशक्यमारोपयितुमिति न
 क्व चिदात्मन्यन्याधारत्यमुक्तं स्वातन्त्र्यादात्मनः सामान्यादयस्तु विगडा-
 दिपरतन्त्रनिरूपणाः विगडावाधारा इति । पृच्छति किमयमिति । यत्र
 क्व चिदास्ति तदत्यन्तमसद् यथा शशविषाणं तथा चायं तस्मादत्यन्त-
 मसन्निति भावः । उतरं न नास्तीति । न तावन्न क्व चिदस्तीति वाक्य-
 मात्मानं स्वरूपेण निषेधति देशरूपविशेषप्रतिषेधात् । शङ्किता आह ।
 केयं वाचोयुक्तिरिति । उतरवावाह । एषा वाचोयुक्तिरिति । यथा
 धव्यमाणाथो । तदर्थमाह । यद्यथाभूतमिति । न हि पदार्थानां सता
 देशबलेन व्याप्रा येन देशवत्त्वं निवर्तमानं तां निवर्तयेदिति भावः । न च ३४० ।
 कालविशेषप्रतिषेधो ऽपीति । कालान्तरप्रतियोगी सकेकः कालः काल-
 विशेषः तत्प्रतिषेधो ऽप्यात्मन्ययुक्तः न हि यथा, घटादिष्ववच्छेदाथः
 कालः तथा नित्यआत्मनि । प्रथमसाभावयान् घटः यत्वासीन्न तथा ऽऽत्मा
 प्रागभावात्तान् घटो भविष्यति न तथा आत्मा । अतीतप्रागभावो ऽनागतप्र-

ध्वस घटो वर्तमानो न च तथा आत्मा तस्मान्नास्याच्छेदाद्येन वैकान्य
मपारतत । अतीतानागतव्यपवृत्तवर्तमानक्रियाव्यङ्ग्य कान्ये ऽस्ति घटा
नित्याना यतो ऽस्त्यात्मा विद्यते व्योमेति तस्मादच्छेदकवैकान्याश्रये न
वैकान्यप्रतिषेध । अतीतानागतव्यपवृत्तक्रियाव्यङ्ग्यस्य च वर्तमानव्याय

- १० क्वनिषेधत्वाद् नात्मनि कानप्रतिषेध इति स्थितम् । आत्मप्रतिषेध
चेति आत्मेति हि षट् लोकाभिद्वयं पद्याते ह्यनन कश्चिदर्थं येन न
कश्चिदर्थं पद्यात तदपार्थक्यमधितुमर्हति । किमसत् सता साधर्म्यमि
ति । नहि भयता सिद्धान्ते श्रवाणस्यारहितमसत्प्रमथमथेति भाव । अथ शरी
रात्मात्मा ऽन्वित निषिध्यते शरीरादयो नात्मन इति तथाह आत्मसा-
मान्य चेत् । अथ शरीरादीति अहकारस्वरात्परमार्थत शरीराद्विषय
सूत्रे ऽह गौरो ऽहमिति प्रच्ययात् । तमिममात्मनि कन्वायित्वा विषये
स्यति तदनुह्य व्यपदिशति व्यग्रहरति च । सेऽय विषयस्य प्रतिषिध्यते
नास्त्यात्मेति । निराकरोति । एवं शरीरादीति । न ह्यहकारसमारोपनि
षयसन्वमनभ्युपगच्छत मनाराय उपपदात् तस्मात्प्रतिषेधतो व्याघात
इत्यर्थं । चतुर्णामुपादानरूपत्वात् तमस इति । रूपरसगन्धस्पर्शा
श्रवणारो घटादिहृषण परिणतास्तपामुपादानरूप नम इति उपादीयतइत्यु
पादानस उपादेयहृषण्य इति क्व चित्पाठ स तु सुगम । सेऽय
वान्मोपुवाण त्रैमपिकाणा सिद्धान्त तेन विराध इत्यर्थं । सुगममन्वा ।
अथाय भावप्रतिषेध इति । न जन्ममात्रप्रतिषेधो ऽस्ति तु आत्मनो
भाव मता प्रतिषिध्यत इत्यर्थ । स्वतन्त्रम्य धर्मस्य समरायादन्यस्यादर्श-
नादिति । निराया देवमनुष्यनिर्गणदीनामनैतरावर्षेणस्थित सद्यात
तद्विगिग्राभिरित्यर्थं । कार्यं कारण चेत् । यदि विषाणमयमस्तदा
कारण यदि तु केगनय द्विषुष्येवानारम्भकत्वात्तत्रावपस्तदा कार्यं तस्मा
त्प्रमथमथेति । उक्तमप्यर्थं पुनर्विकल्पयन् पर्यनुयोगार्थमाह । इदं शरी
विषाण नास्तीति द्रुवाण इति । सामान्यप्रतिषेधे विषाणस्यन्वमात्रप्रति
षेध इति । विशेषप्रतिषेध कार्यकारणमायनघणस्यन्वमात्रप्रतिषेध इति ।
- ११ विषयस्वमायभेदानुविषायीति । अहमिति विज्ञान मानस विषय
स्यात्मना य स्वभाषभेद कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणा ज्ञाने ऽह भुञ्जइत्या

सत्त्वमनुपलब्धेरस्य साधयितुमध्यवहितः । तन्नास्य सधर्मणानुपलब्ध्या न सिध्यति । न जातु स्यात्सधर्मण कल्पितेन पुरुषे स्यात्सत्त्व पारमार्थिक गुरुषु । ३ साधयितुमित्याह । किमर्थं चायमात्मैति । रूपादिशब्देभ्योन्यत्वे सतीति । यदि हि पदत्वादित्युच्यते रूपादिशब्देरनेकान्तिक स्यादत उक्तम् । रूपादिशब्देभ्यो ऽन्यत्वे सतीति । यदोरुपदत्वादित्युच्येत रूपादिशब्देरनेकान्तिक स्यादत उक्तं रूपादिशब्देभ्यो ऽन्यत्वे सतीति । तथा ऽपि रूपादिज्ञानवेदनासंघासंस्कारा इत्ययं शब्दो रूपादिवाचको यः शब्दो रूप वेदना सघा विज्ञानमित्यादिस्ततो ऽन्यो ऽसमस्तादन्यः समस्त इति तेनानेकान्तिकत्वमत उक्तमेवेति । तेन रूपादिवाचकपदव्यतिरिक्तं यदेकपदं तद्रूपादिव्यतिरिक्तस्य वाचकं यथा घटादिपदं तथा चात्मपदं तस्मात्तदपि तथेति । एतेनेति । आत्मशब्दसाध्यत्वेनेकासमिन्नेवप्रत्ययो ऽहप्रत्ययो व्याख्यातः । शङ्कते असिद्ध इति । घट इति रूपादयं एवेकोदकाहस्यापच्छिन्ना उच्यन्ते । न तु रूपाद्यतिरिक्तो घटो नाम कश्चिदस्तौत्यर्थः । निराकरोति । अत्रोक्तमिति । उपादेयरूपत्वात्तमस इति । यथा दायइति देयमुच्यते यथमुपादायेत्यनेनोपादेयमिति । सविषयत्व सद्रूपयत्व सिद्धान्तिनोक्तमिति मन्यानरवोदयति । तमःशब्दस्य सविषयत्व इति । यदाप्यभासविषयत्वे ऽपि न निर्विषयत्व तथा ऽपि देयकामिमानमनुविधानः परिहरति । न सूत्रार्थेति पुनर्दृष्टान्तो नास्तीति । पूर्वमात्मानुपकारकत्वे साध्ये दृष्टान्ताभाव उक्तः पुनरिहोच्यत इत्यर्थः । देयइति । अधात्मशब्द इति । यो यो घणोत्तरु स सर्वो ऽनित्यविषयो यथा घट दिशब्दः तथा चानित्यत्वे सति तद्विज्ञानमेव स्यान्नात्मैति फलत आत्मप्रतिषेध इत्यर्थः । एतदपि दृश्यति तथा ऽपीति । नित्यशब्दस्तावन्नित्यमाचष्टे अन्यं न तत्प्रतिषेध इत्यर्थः । शङ्कते अथेति । सिद्धसाधननिवृत्त्यर्थे शरीरादिव्यतिरिक्तविषय इति । निराकरोति तथा ऽपीति । रूपादिस्कन्धपञ्चकारिणो नास्तीति भयता राज्ञान्तस्तदतिरिक्तान्युपगमेन विरुध्यत इत्यर्थः । यदि ४ विवक्षितार्थव्यतिरेकेणेति । यादिनो हि शरीरेन्द्रियानुद्विवेदनामघातस्य पारार्थ्यं विशदित परार्थारचसुराटय इति वृथतो न सघातपारार्थ्यत्व तद्वेदपसधर्मणान्तास्मिध्यदम्याभिप्रायेण व्याप्यते न तु साक्षाद्विशदित तद्वि-

हाभिप्रायव्याप्तं विवक्षितमारोप्य यद्यनन्यथाधिरोधो देश्येते ततः सर्वानुमानो-
 नोच्छेदः गतश्चेत्स्वरसिद्धौ निपुणतरमुपपादयिष्यते । अथानुमानेन बाध्यत- ३४५
 इति । संघातत्वानुमानमेवमिष्टेतिविपरीतसंघातपरायेत्यपेक्षा व्ययम्यान्व-
 षानिष्टप्रसङ्गहृषणकर्मदायमस्य बाध्यकं प्राणादिसत्त्वानुमानं वेति । एकदेशेन
 च एकदेशान्तराणामिति ब्रुवते । घातिककारस्य गृहप्राप्तादयो नायय-
 चिनो विजातीयानामनारम्भकत्वादित्यभिमतम् । अकार्यकारणभूतानां
 चेति । यथा हि कालाचीं गामोविगततः स्यन्तिमत्वां गधि भवति प्रति-सं-
 धानं न चेतयोरस्ति कार्यकारणभाव इत्यर्थः । स्यं चैतन्यं त्यात्मनः
 स्यातन्त्ये सत्यव्यवस्थानाच् चक्षुरादियदिति *हेतुः प्रमाणसंशयविपर्यय-
 स्मृतिषु यो ऽनुस्यूत एक उपलभ्यते स चेतनः स्यातन्त्ये सत्यव्यवस्थानात् ।
 यस्त्वचेगने नासौ स्यातन्त्ये सत्यवस्थिते । यथा चक्षुरादिरिति व्यतिरेकी
 हेतुः । यद्यव्यवस्थानादित्येताद्यन्मात्रमुच्येत ततो मनसा ऽऽनेनान्तिरु म्यादत्त
 तत्तं स्यातन्त्ये सतीति । अथ वा कृतमध्यवस्थानेन स्यातन्त्यमेव केवल-
 मन्तु चैतन्यसाधनमित्याह । नाचेतन आत्मोति । आत्मेति प्रमाणसंशय-
 विपर्ययस्मृतिष्वनुस्यूतमनुभूतम् उपलक्षयति । निराकृतमव्यये प्रकारान्तरेण
 पुनरुपलक्ष्य निराकरोति । पृथिव्यादिनित्यत्वसाधन इति । भाष्यं
 भिन्ननिमित्तादिति । भिन्ननिन्दियं निमित्तं ययोः अनन्यकर्मणो आत्मेरु-
 कर्मणो समानविषयो दृश्यमेकं विषय इत्यर्थः । पूर्ववत्सूत्रम् ।

न चि-त् (सू. २) ॥ यद्वाशमाशुविधःपिनो घानमःयामयो तन्ने-
 तनम् । इन्द्रियभाषाभाषानुविधापिनो ताविति तदेव चेगनमिति भाषः । विद्वान्-
 नाभाष्यं संदिग्धत्वाद्देहेतुः अनन्यथाविद्वानन्वव्यतिरेको कारणत्वभाषे
 प्रमाणं न तु कर्मा न चेगनस्वेगनं कारणमित्यपेक्ष्यर्थः । विषयव्यवस्थानं च
 विद्वान्निन्द्यादीनामपेगन्यस्य साधनादित्याह । यथोक्तमिति ।

तद्व-धः (सू. ३) ॥ सर्वेषु इत्यस्य विपरत्वं सर्वविषयवाही सर्व-
 यामिन्द्रियाणां च ये विषयान्तादृशी इन्द्रियानारावि प्रमादान्तराणि च पुनर्य-
 पत्थिव्यविषयावि रोनाप्रागपि सर्वेषु इति सिद्धम् । नत्रेदमभिज्ञानमिति ।

* व्यतिरेकं'वर्षित' ३ पु ४८ ।

असाधारण चिह्नमभिज्ञानमुच्यते तच्चाप्रत्याख्येयमनुभवसिद्धत्वात् । चेन्न-
 वृतमभिज्ञानप्रत्याख्येयमुदाह्रियतइति योजना । अनियतपर्यायमनियतक्रममि-
 त्यर्थः । अनेकविषयमर्थजातमिति । अनेकपदार्थो विषयो यस्वार्थज्ञानस्य
 ततयोक्तम् । क्व चित्पाठे । अनेकविषयमर्थजातमिति स सुगम इव । आकृति
 मात्रं त्विति । सामान्यमात्रमित्यर्थः । तदेतच्चेतनवृत देहादिभ्यो व्याप
 तंमान तदतिरिक्त चेतन साध्यतीति स्थित चेच्छायाधारत्व देहादीना-
 मिति । सूचान्तरमरतारयति भाष्यकारः इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा
 न देहादिसंवातमात्रमिति ।

शरीर-वात् (सू. ४) ॥ प्राणतिपाते पातकामावप्रसङ्गादिति
 अर्थं यद्यपि भूतचेतनिकानां नानिष्टप्रसङ्गस्तथा ऽपि शास्त्रान्प्रति द्रष्टव्यः
 ते हि प्राणतिपातकृत पातकमिच्छन्ति । यद्य च न बुद्धिरात्मेति वक्तव्ये
 देहादियद्वयं त्रिचिन्नामिषधित्वान्युसा यदि कश्चिद्भूतचेतनिक प्राणतिपात-
 कृत पातक चेच्छेत प्रति दूषण भवत्वेरमर्थमिति मन्तव्यम् । वार्तिकम् ।

१५ अकृतकृताभ्यागमनाशदोष इति । येनाकृत कर्म प्राणतिपात तस्य पात-
 काभ्यागमो येन च कृत तस्य नाश इत्यर्थः । शास्त्रचोदित फलमनुप्राप्तरीत्या-
 यमुत्सर्गो यद्य पुन शास्त्रमन्यस्य फलमाह यथा श्राद्धे वैश्यानरीयेष्ट्यादौ
 तत्र भवतु पुत्रकृतस्य श्राद्धस्य पितृगामि फलं पितृकृताया या जातेष्टे, पुत्रगामि
 फलमिति । भागना स्मृतिहेतुः सस्कार । यत्काये ते । येन कायेनेपन-
 क्षिन कश्चिन्नित्सतान स कायान्तरवत्यपि फलं भुङ्क्तेत्यर्थः । एकनिमि-
 चानां प्रत्ययानां प्रतिसंधानादिति । उक्तमेतद् यथा नर्तकीभूलताभङ्गे
 ररुस्मिन् बहूना प्रतिसंधानमिति । सर्वावस्थापलब्धेरिति । सर्वावस्थासु
 बीजावयवानामुपलब्धे, परमावयवस्यत्वे त्वनुपलम्भ, स्यात् । तस्मान्न वं जा-
 ययथाः पद्यमानाः अङ्कुरोत्पत्तो परमावयवस्या भवन्ति । अपि त्ववयविन
 यत्र पद्यन्तइत्यर्थः । परमावयवस्या बीजावयवा न बीजत्वादिजातिविशेषय-
 न्तमारब्धमहर्कोत्प्लुक्त सिद्धान्तिनेति मत्या देशयति । यदि तर्हीति । परि-
 १३ हरति नानेनेवोक्तोत्तरत्वादिति । प्रतिसंधानाय बीजत्यजातीयानवयवान्
 सवितुमस्मान्निर्बीजावयवानां परमावयवतो विभाजो निषिद्ध कृत्वादेो त्याग्मे
 परमाणुना न प्रतिसंधानमस्ति न हि पूर्वसर्गे ये बीजमारंभिते साप्रतमपि

तणवारमन्ते नान्यदिति प्रतिबंधनानिषमः अपि त्वन्धेभ्यो ऽपि भव-
 न्तीति भावः । पैलकण्ठःशङ्कते । आमध्यात्पाकानुपपत्तिरिति चेत् । ३५५ ।
 परिहरति नामतिबन्धादिति । सान्तराण्येवाथयद्विद्व्याधीत्यर्थः ।
 अथायमथयवानुप्रवेशो द्रव्यस्य विनाशकः कस्मान्न भवतीत्यत आह ।
 यदि चायमवयवानुप्रवेश इति । भाजनगतानामथां भाजनघिनाणे ऽय-
 स्थानमेव न स्यात् । मान्तरत्ये तु तावत्य उपायो भाजने स्वन्दन्ते याव-
 न्नाभिर्घटिः शीतस्पर्शोपलब्धिर्भवति माषया च तत्र कालपरिपाकयथाद-
 नवस्थानमपि विनाशे तुं सहस्रानवस्थानमथां भाजनगतानां भवेदित्यर्थः ।
 व्यशङ्कते द्रव्ये स्फटिकभाजने न तुल्योपलब्धिरिति शङ्कते । सुखी स्या-
 मिति तत्क्रियेति चेत् । यद्यपि विशरारथः स्कन्धास्तथा ऽव्यनाद्य-
 विद्याशासनार्थो ऽथमेकमहंकाराव्ययं सत्यमित्यभिमन्यमानः सुखी भवेयं
 दुःखी मा भूवमिति तृष्णरू प्रवर्ततइत्यर्थः । निराकरोति तजाननुभू-
 तत्यादिति । यथा च क्षणिकानां विद्यानानां परम्पर्यान्तेनप्रित्ततया
 न प्रसिंधानसमर्थं तयोपपादितमस्माभिरात्मलक्षणाप्रमरइति । नानाग-
 तानामनुत्पत्तोः सत्यादिति । न च ब्रह्मर्ष्यादिपरिपाकमहितेन ज्ञान-
 क्षणेनासमर्थो ज्ञानक्षणे जन्यते स च न ज्ञानान्तरं प्रमूतइत्यनागता-
 नुत्पत्तिरसमर्थस्य च क्षणस्य स्यमाशतो विनाश इति युक्तम् । असमर्थस-
 योऽप्यादस्येव सहकारिसापेक्षत्वानपेक्षत्वानुपपत्तेः । यथा चेततथा क्षणभङ्ग-
 मङ्गायसरे उपापादिविष्यते ।

तद् त् (सू. ५) ॥ त्रैनागिको नैयःदिकवसयत्सांध्यपद्ये ऽपि हिं-
 सात्पकानुवर्ततिमापाद् यत्तु हिंसां तत्कनसमर्थं पूर्ववक्षणी । इयं तु
 हिंसेति । व्यक्तेरिति । सद्येय कार्ये कारयेन व्यज्यते न स्यमत् क्रियताइत्यर्थः ।
 परिहरति नैति । विविधो ऽव्ययं धर्मनक्षणाशम्यापरिधामो निर्याद् धर्मिणो
 न धियमे इति परिधामानिर्यात्यं धर्मिनिर्यात्येन विरुध्यते । अयिराधाय
 या धर्मिणो निर्यात्याभ्यवगमे देनाशिकवधोःकटोपप्रमङ्ग इत्यर्थः । सुख इति ।
 परशुम्यथकृत्ये मन्नु गुदो प्रचयसधोगविमगाविनेधो सत्येव द्रव्यात्मरक्षणेने
 उदयप्रचयनाशनुभूयेते इति । तदेतद् नैयविकरुत्तुषव सात्यवसे ऽव्यासाय

* इत्यं निर्यामिति = ११ पद ।

६ नैयायिकं पृच्छति । अथात्मनो नित्यस्येति । नैयायिक आह । सुखदुःखे इति । नित्यादात्मनो व्यतिरिक्ताभ्यां पुण्यपापभ्यामात्मधर्मोभ्यामनित्याभ्यामात्मधर्मोभेव सुखदुःखे जन्येते इत्यर्थः । एतदुक्तं मन्त्रिण । नित्यस्यानित्यधर्माधानमेवोपकारो न तु नित्यस्वरूपकरणं येन तदनित्यं स्यात् । धर्मस्य धर्मिणो भिन्नो न तु धर्मिस्वभावः । यथा च भेदाविशेषे उत्पत्तिं बहिर्धूमणोरिव कार्यकारणभावे न बहिर्क्रमेलकयोर्वस्तुस्वभावनियमात् । एवं भेदाविशेषे ऽपि आत्मनः पुण्यपापणोरिव धर्मधर्मिभावे नात्माकारणयोः पुण्याकारणयोर्वेति तेषामाद्यमत्रोक्त विस्तारस्तु क्षणमङ्गमङ्गे भविष्यतीति । नानेकान्तादिति । वाद्यमिमत्परमाणुनित्यत्वयाहिप्रमाणद्राष्ट्रिनानेकान्तिरूपत्वमुक्तं न तु घोट्टराट्टान्ते नित्यः परमाणुरिति । अत एवापरितेपेक्षान्यथामिद्धिमाह । चर्मणुश्चानित्यत्वमिति । नटतां चोपलादीनामवस्थानादिति । नास्ति विनाशप्रत्यये विनाशे ऽस्ति किं चित्प्रमाणम् । उपलादिषु चाश्रयवशिभागविनाशाभ्यां प्राग् न विनाशो ऽनुभूयते क्षणमङ्गमङ्गश्च निषेत्स्यतइति भावः । आर्यधकार्याणां द्रव्यान्तरानारम्भिका इति । अवयव्यारम्भकात्सयोगाद्भेद उक्तः । विक्रियायां च दृष्टान्ताभाव इति । धर्मोत्थाटमन्तरेणविक्रियते । धर्मिस्वरूपस्य विक्रियायामित्यर्थः । शङ्कते यथेवमिति । यथेवंभूतो विकारः यादृशो घटादीनां श्यामतानिवृत्ते । लोहितोत्थादे विकारस्तादृशो नात्मन इति यदि शङ्कसइत्यर्थः । निराकरोति । आत्मन्यपीति । न बाह्येन्द्रिययाद्य स्य विकारो ऽपि तु धर्मोन्तरोत्थादमात्रं तन्नात्मन्यप्यस्तीति ।

न का-त् (सू. ६) । वैकल्प्यं वा प्रमाणं चेति । यथा गरुडमुपघ्नन् हिनस्त्वेषं चतुराद्युत्थाटमन् हिनस्त्वेषेति । पृच्छति कुत एतदिति । स्वरूपतो हिंसाप्रसभ्ये भाक्ती हिंसा न युक्तेति वेनाशिकस्याभिसन्धिः । उतरं हिंसाफलोपभोगस्येति । वेनाशिकस्यापि त्रिगरुडणां माथानां न स्वरूपहिंसा कारणजन्तेति शिलशयोत्थादे । हिंसेति वक्तव्यं तत्र कारणधापारम्भमात् तया च तत्रापि हिंसा भाक्तीति भाक्तत्वस्योभ्यथाप्यविशेषणं यस्मिन्चे कृतहानमकुलाभ्यागमटोपो नास्ति स यतो ऽभ्युपेनयः । स च २० नित्यात्मपद्यः तस्मात्पारिशेष्यात्किञ्चिदिति । ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नानां

समवायः कर्तृत्वमित् । उपायतद्वापाराणामनभिद्यो हि विकीर्षन्नपि न कर्ता यद्यमभिद्यो ऽप्यविकीर्षन् तथा विकीर्षन्नप्यलसतया अग्रयतमानो न कर्तेति । सुखदुःखसंवित्समवाय इति । स्वसुखदुःखेति द्रष्टव्यम् । ३६१
अस्ति हि परकीयसुखदुःखसाक्षात्कारो योगिना न चेति योगिन इतरश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा कुतः ।

सव्यत् (सू. ७) ॥ तत्र मानसमनुव्यवसायलक्षण प्रत्यभिज्ञानं भाष्यकारो दर्शयति । तमेवैतर्हीति । व्यवसाय बाह्येन्द्रियज्ञ प्रत्यभिज्ञानमाह । स एवायमर्थ इति । अस्यैव चानुव्यवसायः पूर्वः । तदेतद्वस्तुरेक्येनास्तिपि ।

नैकत् (सू. ८) ॥ समाधत्ते ।

एकत्वम् (सू. ९) ॥ विनाशादिनाशलक्षणत्रिद्वयधर्माध्यासानानात्ममित्यर्थः । आद्येति ऽह ।

अत्र तुः (सू. १०) ॥ समाधाता आह ।

दृष्टा-धः (सू. ११) ॥ तृतीय व्याख्यानमाह ।

अथ वा एकविनाशस्यानियमादिति । एकत्वे चक्षुषो विनाश-
नियमो न स्यात् । सव्यत्येव चक्षुषो न दक्षिणस्येति । एकत्वान्सव्यवि-
नाशो दक्षिणस्यापि नाशसङ्गात् । दृश्यते चायं नियमः । तस्माद् द्वावर्थौ
पृथगावरणौ पृथगुपघातौ चेति । अपि च यदि चक्षुरेक सव्येन नासावशेना-
वपीडित ततोऽङ्गुल्या ऽवपीडित यथैक भिन्नमिवावभासयति । अवपीडने
निवर्तमाने भिन्नावभासौ तावर्थौ सदधातीति । तथा नासावशावपीडित
भिन्नमिध दर्शयेत् तत्रिदृशौ सदध्यादिवेत्याह । अवपीडनाच्चैकस्य
चक्षुष इति । रश्मिभेदाद्वृषयसन्निरूपस्य भेद इत्यर्थः । अङ्गुल्यवपादितेन
चक्षुषा दृष्टान्तेन विरोधादित्यर्थः । एकविनाशेनेतरविनाशो वा दृष्टान्तः ।
तेन विरोधादिति । स खलु दृश्यमानश्चेकान्तावधारणादतरश्चेति दृष्टान्त
इति सूचार्थः । तदेतत्प्रकरणं वार्तिककारो दूषयति । सिद्धत्वादनारम्भ ३६२ ।
इति । युक्तो ऽन्यः समुच्चयः शास्त्रे । अयमभिधन्धिः । काणस्तथा न
पश्यति पिहितैकलोचनो वा यथा ऽधिकलेन्द्रियः । तत्र यदि सव्यदक्षि-
णाधिष्ठानभेदभिन्नं चक्षुर्न चेत्तद् द्वयमशुना मनसा युगपदधिष्ठातुं शक्य-

मित्यन्यतरदाधिष्ठेत् । तथा च सर्वे श्वैकैकेन चक्षुषा पश्यतीति विहितै-
कलोचनेनातुल्योपलम्भः अत्रिकलाद्यस्य स्यात् । न चैवमस्ति एकत्वे तु
तदुभाभ्यामधिष्ठानाभ्यां विनिर्यत्क चिदपि मनसा ऽधिष्ठितमेवेत्यधिक-
लाद्यस्य न विकलाद्यदुपलम्भप्रसङ्गः । तस्मादेकमनेकाधिष्ठानं वक्षुरिति ।
२ प्रकरणविरोधश्चेन्द्रियपञ्चत्वादिति । न चैतदेकस्मिन् शरीरे चात्य-
न्निप्रायं प्राणादीनां व्यक्तीनां चतसृणां व्यत्यन्तरेण समभिध्याहारोपपत्तेर्न तु
चात्या न हि भवति ब्राह्मणशुद्धिप्रियायागताविति किं तु ब्राह्मण-
राजन्याशिति वा शशिप्रयुद्धिप्रियाविति वा । विनष्टे ऽप्येकस्मिन्नधिष्ठाने यो
ऽविनष्टो ऽवशिष्यते तेन प्रत्ययमात्रं कारणस्येव भवति । न च नासा-
वंग्राथपीडितेन सर्वेषां सर्वदा सर्वत्र द्विचन्द्रध्विभ्रमप्रसङ्गः । आगन्तुकम-
थपीडनं भ्रमहेतुर्नैत्यतिक्रमिति कार्यदर्शनात्कल्प्यते । तदेवं प्रतिबन्धान-
द्वारेणात्मनि प्रत्येकं प्रमाणयित्वा अनुमानमिदानीं प्रमाणयति । अनुमी-
यते चायमिति । यिप्रतिपन्नं हि प्रति बन्धानमुक्तं परमार्थतस्तु अनुभवानु-
सारमार्गो ऽयमिति मन्तव्यम् ॥

इन्द्रि-त् (सू. १२) ॥ कस्य चिद्वस्तुचिरवित्वादेरनुभूतस्य तेन
सहचरितं रूपं वा गन्धं वा ऽनुभवति । अथ तत्सहचरितं रसमनुस्मरति
स्मृत्या चेच्छति इच्छति । रसनेन्द्रियधिकारे । दन्तोऽकसप्रव्रलक्षणः प्रयत्ने
तद्दर्शनाद्वास्येच्छानुमीयते इच्छया च स्मृतिः सेयं स्मृतिरसत्यात्मनि सर्वेन्द्रि-
यविषयवेदिनि न भवितुमर्हतीति । अव्याप्तेः सूत्रम् ।

न स्मृ-त् (सू. १३) ॥ स्मृतिरात्मानं कारणत्वेनायगमयेत् विष-
यत्वेन वा । न सायत्कारणत्वेन तस्याः मष्कारकारणत्वात् । न विषयत्वेन
स्मर्तव्यविषयत्वात् । स्मृताच्च तस्मादिन्द्रियान्तरधिकारोत्पत्तिरित्यर्थः ।
समाधत्ते ।

तदा-धः (सू. १४) ॥ असत्यात्मनि स्मृत्यनुत्पत्तिं दर्शयित्वा
स्मर्तव्यायेविषयेयं स्मृतिर्नैवमिति पृथेयविषयो ऽयधारणं व्यग्रहयति ।

अपरिसंख्यानाद्य स्मृतिविषयस्येति (सू. १५) ॥ मानसानु-
व्ययसायजनितसंस्कारकारणानु चतसृष्वपि स्मृतिषु नार्थमात्रं विषयो ऽपि
तु ज्ञानज्ञातृष्वेयानि सर्वत्रय विषयाः । चतुर्थं वाक्येण एकत्र ज्ञानं क्रिया

कारकादिष्कृष्टा यथा अमुष्मिन् मम ज्ञानमभूदिति अगृह्यमाणो ऽप्यर्थः स्मृति-
सन्निधापनादमुष्मिद्भित्युच्यते । कारकादिनिष्कृष्टाप्येकत्र पूर्वोपरीभूतभावनप्रधान-
ना ज्ञानक्रिया गम्यते अज्ञासिपमहममुमर्थमिति । अन्यत्र तु ज्ञानभावेन कार-
कादिनिष्कृष्टे कर्तृप्रधाने यथा ज्ञातवानहममुमर्थमिति । अन्यत्र ज्ञानभावेन
कारकादिनिष्कृष्टे कर्मप्रधाने यथा ऽसत्त्वैः मया ज्ञात इति । समानार्थ भा-
मि ते । ज्ञानस्येयञ्चातृप्रकाशन समानमित्यर्थः । एव तावदगृह्यमाणे ऽर्थे
स्मृतिः प्रदर्शिता अथ प्रत्यक्षे ऽऽर्थे स्मृतिः प्रदर्शयते । अथ प्रत्यक्षे ऽर्थ-
इति । स्मृतिरिति प्रत्यभिज्ञानमाह स्मृतिच्छायावाहितत्वात् । अद्राक्षमि-
ति । पूर्वार्थमर्थदर्शनं परागृपति तेनाश्रयदर्शनानुभवः कल्पयतामनुभवकल्पना
तु कुतस्त्येत्यत आह । न खल्वसंचिदिते स्वे दर्शने इति । अपि त्वर्थद-
र्शनं तद्वृत्तं च सचिदिते सवेत्यर्थः । कुत इति त्रित्यत आह । एतदद्राक्ष-
मिति । यस्मादनुभवपुरस्सरं यदवाद्राक्षमिति भवति नूनं तजानुभवप्रथा
ऽप्यभूदिति कल्पनीयमित्यर्थः । इतो ऽपि न शरीरगुणः स्मृतिः बाल्ये
अनुभूतस्य वार्धके स्मरणात् । अन्यद्वि बालशरीरमन्यत्र वृद्धशरीरमिति ।
आस्ता तावत्प्रत्यभिज्ञान सादृश्यमपि दुर्विज्ञानम् । न च परमाणूनां चेतन्यं
ते हि प्रत्येक वा चेतयेरन् मिलिता वा । पूर्वस्मिन् कल्पे अनेकचेतन्ये एक-
स्मिन् शरीरे नैकमित्यनिशयो भवेत् । न हि नानाचेतनानामेकमत्यनिशयो
दृष्टः मिलितानां तु चेतन्ये परमाणूनामावापोद्वापभेदेन मेलकस्य नानात्वा-
त्स यवान्योपलब्धस्यान्येन स्मृत्यभावप्रसङ्गः । तस्मान्न शरीराधारा चेत-
नेति । परेषां कारिका दूषयति वार्तिककारः । एतेन न तच्चक्षुषि नो ३६६
रूपइति प्रत्युक्तम् । आत्मनः पारिशेष्यात्सिद्धेः स्मृत्याधारत्वव्याप्याद-
नेनेत्यर्थः । यथाधिकरणे तज्ज्ञानं निष्ठितं भवेन्न तदधिकरणमस्ति न च
नास्तीति व्याहतम् । स्यादेतद् नाय विशेषप्रतिषेधो न चक्षुषि विज्ञानं न
रूपइति किं तु ये चक्षुराद्यायथं विज्ञानं मन्यन्ते तन्नत प्रतिषिच्यते ।
आधारत्वं तु न प्रतिषिद्धमप्रसक्तत्वादित्यत आह कस्य चेति । अपि चेत्
कारिका आत्माभावविवक्षया प्रयुक्ता आत्मवत्त्वमेव प्रतिपादयन्ती विशि-
तविहृष्टेत्याह । अर्थं च विज्ञानस्येति । तदेव भाष्यमतेनेन्द्रियान्तरवि-
कारादिति सूत्रं व्याख्याय वार्तिककारः स्यमतेन व्याचष्टे अथ वैकस्येति । ३६६ ।

उक्तमेव प्रतिषधान पुनरिन्द्रियान्तरविकारद्वारेण दर्शयति सूच यथा च
 प्रतिषधान देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तमात्मान प्रतिपादयति तथा ऽधस्तादेव
 १० विवृतमित्याह । उक्तन्यायमिति । मति स्मृत्यनुमानादिज्ञानम् । यद्यपि
 चेद प्रतिस्विकृतसंस्कारादिकारणक तथाप्यवश्यमेतेनेन्द्रियजेन मरित्य
 ज्ञानत्वाद्रूपादिज्ञानप्रदिति तच्चेन्द्रियमसति चक्षुरादौ भाषान्मतेश्चक्षुराद्य
 तिरिक्त मन इत्युच्यते । ननु भवतु करणान्तर मन तत्तु कथमिन्द्रिया-
 ११ न्तरसहकारि कथ चाणुपरिमर्णमित्यत आह । तच्च ज्ञानायोगपद्यलिङ्ग-
 मिति । वार्तिक यदि सर्वं विज्ञानं ससाधनमुच्यते मनस्परीति ।
 न च तत्र मन एव करणमात्मनि वृत्तिविरोधादिति तदन्यस्य करणत्वे
 तज्ज्ञानायपीन्द्रियान्तरमुपासनीयमित्यनवस्था अनिन्द्रियजत्वे तु मतापि
 संस्काराद्येव कारणमस्तीति कृत मनसेति मात्र । परिहरति श्रोमितीति ।
 यथा कारणसतया कार्ये जनित कारण चायते एव मन सतया मनो लिङ्गज्ञान
 जनित मनो प्रापयति । तच्च लिङ्गज मनोज्ञान मन सताहेतुक न च
 स्वात्मनि वृत्तिविरोध न हि मन सताया मन करण मनोज्ञाने वा मनो
 ज्ञान करण येन स्वात्मनि वृत्तिविरोध स्यात् । केवल वा मन स्वज्ञाने
 कारण येनेकव कर्मकरणत्वे स्याताम् । अपि तु मनोज्ञाने लिङ्गज्ञानसहित
 मन करण तत्स्वरूप तु लिङ्गज्ञानसाहित्यादिति न स्वात्मनि वृत्तिविरो
 ध । नाप्येकस्यैव केवलस्य कर्मकरणभाव इति भाव । स्यादेतद् लिङ्ग
 ज्ञानसहितस्य मनस करणत्वे मा भूदेकस्यैव कर्मकरणभाव स्वरूपेण
 कर्मत्वाद् लिङ्गज्ञानसाहित्येन च करणत्वात् । यदा तु योगिना प्रत्यक्षेण
 मनो गृह्यते तदा कथमेकस्य कर्मकरणभाव इत्यत आह । यस्य तु मनः
 प्रत्यक्षमिति । शास्त्रार्थभूताभ्युदयनि श्रेयसापयोगिन परलोक परिचिधिषु
 परीक्षाहेतुभूत सद्यमाह । किं पुनरयमिति । अत्र दानिककार सद्य
 दूषयन् प्रकरणान्तरारम्भमातिपति । एतस्मिन्नर्थ इति । देहेन्द्रियमुद्भिर्वेद-
 नाभ्यो व्यतिरिक्तचमात्मने दर्शयता चात्यकौमारयौवनार्तुकभेदे ऽपि
 चेकात्मप्रतिषधानमथोद्गपाद्रयथा शरीरनाशदृश्यप्राप्तमज्ञानो दर्शय ।
 तावता च न प्रयोजन तत्त्वमवशेष्यते यत्र सद्यो यत्कृते च प्ररु-
 १४ योत्यानमित्यर्थ । समाधत्ते नानारभ्यमिति । सिद्धे ऽपि देहादिव्यति

रेके बाल्यादिषु चानुगमे क्षिप्रमात्मा आ शरीरोत्पत्तेरा च प्रायणाद्यावद्वे-
 षसंतानभावी आहो । स्वदुपरते ऽपि देहादिसंताने ऽनुवर्तनपञ्चेत्ये-
 विमर्षो ऽद्यापि न निराकृत इति तन्निरासायेद प्रकरणमारभ्यनइत्यर्थः ।
 भाव्यं देहभेदादिते । ल्यङ्गोपे पञ्चमी बाल्यकौमारयोधनवार्धकदेहभेदम-
 भिषमोक्ष्य प्रतिषधानादस्यावस्थानं विदुमित्यर्थः । वार्तिकम् । अभिप्रे-
 तविषयप्रार्थनाप्राप्ताविति । अभिप्रेतविषयप्राप्ताविति वक्तव्ये प्रार्थना- ३६
 सहस्रम् इष्यमाणतमत्वं सूचयति । नेष्यमाणप्राप्ते हर्षो ऽपि त्विष्यमाणत-
 मप्राप्ते तेनाभिप्रेतविषयस्य प्रार्थनार्था सत्यां प्राप्तावित्यर्थः । हानाशक्यते-
 नि विषयेण विषयिणीं बुद्धिमुपलक्षयति । अनिष्टो विषयो मरणादिस्तस्य
 साधनमहिष्याद्यादिस्तस्योपनिषतः सन्निधानं तस्मिन्सति व्याघ्रादिजिहा
 सेरशक्यहानमेतदिति बुद्धिर्मेव सा हि कस्यापि जनयति । इष्टविषयवि-
 योगे सति तत्प्राप्त्यशक्यप्रार्थना शोकः । तस्यैव पुरुषस्य यः प्राप्य-
 शक्यः तत्र प्रार्थना शोकः य इष्टो विषयः प्राप्नुमशक्यस्तत्र प्रार्थना इदं
 मे उपपद्यतां भवत्विति इत्यंभुता चेयं प्रार्थना न स्यहूपेण शोक इत्यत
 आह । इष्टविषयवियोगे सतरति । अनर्हणेनेति यावत् तदयमर्थः ।
 इष्टवियोगे तत्प्राप्यशक्यताज्ञान शोक इति । अनर्हणेन प्राप्यशक्यताज्ञानं
 शोचतः सूचयति । प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधइति । प्रत्यक्षग्रहणेन सहस्रमात्रमु-
 पलक्षयति । तदनुगृहीतः स्मृत्यनुगृहीतः । तदनुसंधानविषयइति ।
 अनुसंधीयतइत्यनुसंधानं स्मृते यदनुसंधेयं तद्विषय इत्यर्थः । तथा ऽपि
 स्मृतिप्रत्यभिज्ञयोर्विशेष इत्यत आह । वर्तमानस्य विषयस्य दृश्यस्य
 तद्भावविषय इति । दृष्टो हि त्रिरालम्बनेो बालः स्वल्पन्मातुरङ्कल्पतन-
 स्यानिष्टसाधनत्वमनुस्मृत्येदं च पतनमिति परामुष्य तस्यानिष्टसाधनत्वम
 नुमाय सूदन्मातुर्मेद्गत्वमुरःसूषं विलिप्य हस्तो वेधमान उपाददानः
 तस्यानया चेष्टया भयशोकात्तनुमीधेते इत्यर्थः । दृष्टेन विशेषितत्वादि-
 ति । दृष्टशब्देन विशेषितो व्यवस्थापितः कार्यकारणभावो न शक्यो व्युत्-
 तितुमित्यर्थः । अथात्मन उत्पत्तिनिरोधानुमानमिति । यद्विकारि ३७०
 तदुत्पत्तिनिरोधधर्मकं दृष्टं यथा पद्म तथा चात्मा तस्मादनिष्य इत्यर्थः ।
 यदि धर्मोपजननमात्र विहारः स आकाशाद्विषयीत्यनेकान्तः धर्मधर्मिणोश्च

भेदात्त धर्मोपलननाशयो धर्मिणि युज्यते इति नानित्यत्वानुमानं विकारात् ।
 अस्माक स्यात्प्रनित्यत्वे ऽनुमानमस्तीत्याशयेन नित्यत्वानुमानमाह ।
 १९ तन्न युक्तमिति । सर्वदा ऽस्मृत्तत्वादिति । घटादयो ऽप्येकस्मिन् वशे
 भवन्त्यमूर्ताः परिमाणविशेषो हि मूर्तिः न च द्रव्यसमानकालोत्पत्तिर्गुण-
 नामिति तन्नित्यत्वे सर्वदेत्युक्तम् । पञ्चात्मकाना पद्मादीना विकाराः
 पञ्चात्मकविकारा इति सामान्यतो ऽधिगतस्य विशेषज्ञापनार्थमिति ।
 हर्षादिना सामान्यत इच्छामात्रमवगत तद्विशेषस्तु स्तन्यामिलापो रागरचा-
 शोक्त इत्यर्थः ॥

अय-णम् (सू २३) ॥ न पूर्वाभ्यस्तस्युत्पन्नबन्ध एव प्रवृत्तिकारणम् ।
 अयसो ऽयस्कान्तोपसर्पणे तदभावात् । यदि च बालकस्य पूर्वाभ्यस्तस्युत्पन्-
 नबन्धो भवेत् जात्यन्धवधिरादयस्तज्जन्मानुभूतान् गन्धस्पर्शान् जात्य-
 न्तरानुभूतान् रूपस्पर्शादीनपि व्याचचीरत्प्रत्यभिप्रायः । विकल्प्य दूषयति ।
 किमिदमिति । यौवनवायस्यस्या चेतनस्य प्रवृत्तिः चीरादौ पूर्वाभ्यस्तस्य-
 त्यनुबन्धहेतुका प्रतीतिरिति बाल्यायस्यायामपि चेतनस्य तद्वेतुकेव भवितु-
 महंति तेन हेतुना चेतनप्रवृत्तेः स्वाभाविकसंबन्धावगमाद् बन्धिनेव
 धूमस्य । एवं व्यथस्यते यत्र स्मृतेः कार्यं दृश्यते तन्मात्रविषयैव बालस्य
 स्मृतिरनुमीयते नान्यत्र । न च य एक स्मरति तेनापरमपि स्मृतं व्यमिति
 कश्चिन्नियमहेतुरस्ति येन जात्यन्धवधिरादयो रूपादिभेदान् व्याचचीरन्
 अदृष्टविराकोद्बोधितस्य सकारस्य तन्नियमेन नियमोपपत्तेः । अद्यत्वे
 ऽपि चानुभूतेषु कस्य चिदेव स्मरत्यात्मा न सर्वस्वेति । भाष्यं न च
 स्तन्यामिलापलिङ्गमन्यदिति । स्तन्यामिनापो लिङ्गमस्य निमित्तान्त-
 रस्य तत्तयोक्तम् । अन्यत्र लोष्टादौ लोष्टादेरिति यावत् । पशुसंप्रभ्योरभे-
 दाद्यन्वात् । एतदुक्तं भवति लोष्टादेरन्यस्यायस्कान्तप्रवृत्त्यभावाद् अय-
 सरस्य निमित्तमुपसर्पणमिति पूर्वं व्याख्यातम् । सप्रति त्वन्यथा व्याचष्टे
 अयसः खल्वपीति । निपातसमुदायः कल्पान्तर द्योतयति । पूर्वाहु-
 : भूतविषयानुचिन्तनमिति । एकविषयः स्मृतिप्रयाहो विजातीयप्रत्यया-
 समिन्नरिचन्तन तन्नानुभवश्च परसादृश्यतात्यनुचिन्तन न च तत्स्मृतिप्रन्तरेव
 भवति न हि तत्र प्रयाहः प्रयाहिष्यं चिना ऽस्ति तदेवानुचिन्तनं पूर्वाहुतविषय-

प्रायेणार्थः सङ्कल्पः प्रायेणा सङ्कल्पः स च पूर्वानुभूतविषय इत्यर्थः । अथास्मिन्नेव
 जन्मनि इन्द्रियज्ञो विषयानुभवो ऽन्वयव्यतिरेकावधारितेष्टोपायतासहकारी
 कस्माद् रागहेतुर्न भवतीत्यत आह यार्तिककारः । न विषयावगमात्- ३७२ ।
 मर्थेष्विति । तदनेन पूर्वानुभवश्च विषयाणामन्यस्मिन् जन्मनीति
 भाष्यं व्याख्यातम् । अत्रायमुदितानुवाद इति भाष्यम् । तस्यार्थः
 उदितमिदं चोदाम् । अयस्कान्तदृष्टान्तेन चोदेन तथा ऽपि तस्यानुवादो
 निदर्शनार्थः । पूर्वमयस्कान्तो निदर्शनमिदानीं तु घटादीनामुत्पद्यमानानां
 रूपाद्यो निदर्शनमिति तदर्थमित्यर्थः । चोदस्त्रोदितानुवादत्वात्परिहारी
 ऽप्युदितानुवाद इति । तन्मयत्वाद्वाग इति । अभ्युपेत्यादृष्टकारणत्वं
 रागादीनां परिहृतं परमार्थतस्तु तन्मयत्वाद्वाग इत्यर्थः । स्यादेतद्
 यदि पूर्वाभ्यस्तास्मृत्यनुबन्धाद्वागादीनामुत्पादो हन्त मनुष्यजन्मान्तरं प्राप्-
 करभभाषस्य मनुष्यजन्मोदितानां भावानामानन्तर्गतदनुहृषा यथ राया-
 दयो भवेयुर्न करभभावानुहृषाः करभजातेरस्य विजातीयजन्मसहस्रव्यय-
 हिसत्वात्त आह । जातिविशेषाच्चोति । कर्मणः संस्कारोद्बोधकृत्यात्कर-
 भजात्यर्थेन कर्मणा जन्मसहस्रव्ययवहिता ऽपि करभभाषेनोद्बोध्यते नानन्तरा
 ऽपि मनुष्यभाषना प्रायणाभिभूतेति भावः । ननु मनुष्यद्रव्योत्पत्तिश्चिदिति
 साधनपक्षे मा भूदनैकान्तिकापादनपक्षे तु को दोष इत्यत आह यार्तिक-
 कारः । अनैकान्तिकपक्षे सूत्रं न कस्मात् नोक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्- ३७३ ।
 रमेगद्यग इति । अपि च मनुष्यत्वेन तुल्यत्वे ऽपि प्रसामेधात्कर्षणिकर्ष-
 भेददर्शनात् प्राग्भवीयाभ्यासरूपेणा अद्यत्वे ऽपि हि शास्त्राभ्यासस्तद्गो-
 चरप्रसामभिवर्धयत्तन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुभूयते सो ऽयमिह जन्मन्यकृत-
 यास्याभ्यासस्य तद्विषयः प्रसामेधातिशयः प्राग्भवीयाभ्यासातिशयं व्यक्ता-
 रणमश्रममयति जनस्य निर्धनाद्विजातिशयप्रधानपरिस्तानशाम्भवीयसंस्का-
 रस्य प्रसामेधानिकर्षे इति कल्पनीयं तस्मान्नित्यम्यात्मनः कर्माविद्यानि-
 यन्मते ऽनाद्विरेयो ऽनेकविधशरीरपरिहणपरित्यागप्रवाहो ऽप्यर्गन्ता इति
 विदुम् ॥

आत्मानन्तरमुद्दिष्टं शरीरं परीक्षितव्यमाद्यो ऽयान्तरमङ्गतिमाह
 भाष्यकारः अनादिश्चेतनस्य शरीरयोग इत्युक्तम् । परीक्षोपयोगिनियं-

दसाधनत्वमाह । स्वकृतकर्मेति । परीक्षापूर्वरूपं सशयमाह । किं
 प्राणादिवदिते । एकद्विचिचतु पञ्चप्रकृतिकतामास्थिरपत शरीरस्य चादिन
 सो ऽयं सख्याविकल्प । अत्र वार्तिककारः स्वातन्त्र्येण शरीरपरीक्षायां सङ्ग
 । ८ तिमाह । आत्मानन्तरमिति । भाष्यमतेन सङ्गतिमाह । अथ चेति ।
 अत्रान्तरसङ्गतेस्तात्पर्यमाह तस्मिन् परीक्ष्यमाणइति । मानुष शरीरं
 पार्थिव गन्धप्रत्वात् पार्थिवपरमाणुइति । न कारणं कार्यस्यात्मा तन्क
 यमेकात्मकमित्यत आह । एकारमकमित्येकस्वभाव स्ये भावो भवितुं
 जाति एकजातीयसमवायिकारणत्वे हि तत्तदेकजातीयं स्याद् नान्यथे
 त्यर्थः । परोक्तान् हेतूनन्यथासिद्धयिष्यन्नयम तात्सुहृद्वावेनाह नन्वि
 दमथादिभिरिति । परोक्तसाधनमन्यथासिद्धमुक्त्वा वाधकमुक्तं भाष्यकृता
 तदनुभाष्य वार्तिककारो व्याहृष्टे । तददिमनेकप्रकृतीति । पृथिव्युद-
 काभ्यामारभ्यमाणमगन्ध कारणगन्धस्यैकस्यानारम्भकत्वात् । अथमभि-
 सन्धि पृथिव्याप्यपरमाणु तावन्नैकं ह्यणुकमारब्धुमर्हतं तयो रूपस
 स्पर्शप्रत्येन तदारम्भसम्भवे ऽपि गन्धप्रत्वाभावाप्रसङ्गात् । एष पार्थिवणु
 समवेतस्य गन्धस्यैकत्वेनानारम्भकत्वात् । नापि पार्थिवपरमाणुद्वयमेकश्च
 पायसीय परमाणुरित्यणुनामारम्भकत्वे गन्धप्रत्वापपत्तिरिति साम्प्रतम् ।
 परमाणुना बहूनामनारम्भकत्वात् । तथा हि यद्य परमाण्वो न कार्यं
 द्वयमारभन्ते परमाणुत्वे सति बहुत्वस्यव्याप्तत्वाद् घटोपगृहीत-
 परमाणुप्रचयत् । आरम्भकत्वे तेषां घटोपगृहीतानां कपालगर्कराचूर्ण-
 क्रमो घटनाशे नापलभ्येत । ह्यणुके च विजातीयानारम्भकत्वे सिद्धे तेनैव
 दृष्टान्तेनान्यथापि विजातीयानारम्भो निषेध्यः । एतेन पार्थिवप्रययानां महता
 पायसीयैरवयवैः शरीरारम्भं प्रत्युक्तं विजातीयानामनारम्भकत्वस्य दृष्टान्त-
 धर्मिणि विनिश्चयादिति । तदनेन वार्तिककृता र्थाङ्गशक्तिरूप्य निराकृता
 इति । यद्वि पुनरैकैक कारणं स्यात् ततः किं भवेदित्यत आह । एक-
 कारणत्वे त्विति । नित्य निरपेक्षमेक कारणमिति मततोत्पत्तिः कार्यस्य
 चेतुः । कारणविनाशतद्विभागाद्वा दृश्यं विनिश्चयितं न चैकस्य कारणस्य
 विनाशो ऽस्ति । न च विभागः तस्य सद्वितीयप्रस्तवाश्रयत्वात् ।
 द्वितीयभावात् । विनाशकारणाभावात्कृतकनित्यत्वप्रसङ्गहृत्प-

सहायमेकमव्यभिचि न सुषमारभतइ त नोहृषो ऽप्यधी तथा च सुष-
सस्काराभावेनाद्यधी नोपलभ्येत्यर्थः । स्मृतिस्त्विति रित्यर्थः । न्याय-
सिद्धमये श्रुतिरूपोद्बलमिति न पुनरस्य प्रापिका सांख्यराहुान्ताप्रमव्यनेना-
प्यस्याः कथं चिदुपपत्तेः ॥

उद्देशकमानुरोधाच्छरीरानन्तारमिन्द्रियाणां परीक्षां प्रतिजानीते भाष्य-
कारः । अथेदानोमिन्द्रियाणि प्रमेयकसेवेति । तत्र परीक्षापूर्वकूपं मश-
यमाह । किमाव्यक्तिकानि आहो स्वप्नीतिकानीति । उपलक्षणं चेत्-
त् । यदा ऽपि भौतिकानि तदापि किं वृष्यासार यतदेतदुपलभ्यते तदेवेन्द्रि-
यम् आहो तदधिष्ठानं तेजसमित्यपि संशयो दृश्यः । विप्रतिपत्तेः संशयः ।
तत्र पूर्वः सांख्यनैवाग्निकयोर्विप्रतिपत्तेः । उत्तरस्तु सैवतनेवाग्निकयो रिति ।
आव्यक्तिकस्यमाहङ्कारिकस्य दृश्यम् । अहङ्काराद्वि बुद्धिविकाराद्वेकारिकादेका-
दशेन्द्रियाणि आद्यन्तइति हि साध्याः आव्यक्तिकस्य त्वद्यत्तस्य मूलकारण-
त्वादुक्तम् । विप्रतिपत्तिबीजं पृच्छति । कुतः संशय इति । विप्रतिपत्तिमाह
कारणे कारणपचारात् । उत्तरं कृष्णसारे स्ततीति । कृष्णसारे मन्व्यु-
लम्भात् कृष्णमारमेय चक्षुरिति बौद्धाः । व्यतिरिच्य चोपलम्भात् ।
तदतिरिक्तं तच्चाहङ्कारिकम् । अहङ्कारस्य विभुत्वेनाप्रतिघातात् । भौतिक-
स्यैव काचाभ्रपटलादिभिर्भौतिकैः प्रतिघातप्रमङ्गादिति साध्याः । तत्र
सस्यमुत्थाप्य बौद्धेषु दूषयति । अभौतिकानीति । कृष्णसाराधिक-
रहणे विप्रचिते ऽर्थग्रहणे संघातागत न तु तदत्र विप्रक्षितम् असा-
धकत्वादिति । धाना अहङ्कारः । नैवाग्निकः साध्य दूषयति ।

रसस्य एवम् (सू. ३२) ॥ आहंकारिकस्ये चक्षुर्न प्रतिहन्त्यते यदि तत्
काचाभ्रपटलान्तरितप्रकाशवत् कुड्यान्तरितमपि प्रकाशयेत् । न चेत्प्रमङ्गि त
म्यात्कृष्णसाराधिष्ठानं तेजस्य भौतिकं प्राप्य गृह्णाति कुड्यान्तरिण त्वर्थमप्राप्तं
न गृह्णाति । काचाभ्रपटलान्तरिते तु यत्प्रति । धानिकं किमाव्यक्तिकानि
तस्य व्याख्यानामाहंकारिकाणीनि । न प्रदीपादिभिरनेकान्नादिति । ३५५ ।
धर्मदेशस्येन विविधतेन तेजसा प्रतीयेनानेकान्तात् । प्रमा हि विमार्गतां
तमये प्राप्य प्रकाशयति न तु प्रतीये इत्यर्थः । विपर्ययाभावादिनि चेदि-
ति । उपाटविशेषेण यत्र स तादृक् चक्षुर्ग्येवत्येवमेवो ऽप्रत्येयारवि विषद-

विषयिभावाद्देशवेदकत्वं न चायं व्यग्रहितविश्रुतयोरेति न तयोर्धेशवेदक-
 । ६ भाव इत्यर्थे । निराकरोति नोक्तोत्तरत्वात् । स यद्यथै विप्रकृष्टो न
 विषयः सन्निकृष्टश्च विषय इत्येकस्य विषयीभावस्तदभावरत्वात्प्रुक्तं लक्षणमङ्ग-
 श्च निषेत्स्यगदिति भावः । अभौतिकत्वं तु व्यापकत्वादिति ।
 तद्यथा विज्ञानाद्यभौतिकं महत्त्वात् च गृह्णातांत्वर्थे । एकदेशिप्रतेन
 दृषणमाह । न भौतिकेषु प्रदीपादिष्विति । ननु बुद्धिर्यदि महत्त्वो
 प्रकाशनं तत् क्रिमिदानो सप्रेत्येवाप्रकाशनमित्यत आह । अवधारितस्य
 त्वर्थस्येति । न च हानोपादानोपेक्षाशुद्धयो ऽप्ययो महत्यो वेति भावः ।
 पूर्वपक्ष्याह नेन्द्रिये ऽपि समानत्वादिति । तदेवमेकदेशिने ऽसाधारण-
 त्वापादने पूर्वपक्षिणा दृषिते सिद्धान्त्याह । अनूतात्मकं व्यापकं चेत् ।
 साध्यं गृह्णते । वृत्तिरिति । इन्द्रियाणां वृत्तयो ज्ञानहेतवः प्रतिषिध्य
 न्तइत्यर्थे । युगपदनेकग्रहणप्रसङ्गाच्चेति । यद्यपि साध्योपराद्भूतो
 दीर्घा यद्गुर्नां मक्षयते । युगपदनेकज्ञानोत्पत्तिरभिमतता तथा ऽपि क्वचित्
 क्रमो ऽपि दृश्यते स न स्याद् वृत्तिमते । ऽथस्याने तदभिन्ना वृत्तिरव्यवधि-
 गृह्णति तन्माचार्थीनोत्पत्तीनां विज्ञानानां क्रमो न स्यादिति भावः ।
 उभयं नेप्यतइति । वृत्तिभ्यो ऽनन्यत्व वृत्तिमते । नेप्यते नापि वृत्तीनाम-
 नन्यत्व वृत्तिमत इत्यर्थे । भूयोऽवयवसन्निकर्षानुग्रह इति । इन्द्रि-
 याग्रयथानामर्थोद्ययथै इन्द्रियाग्रयथानामर्थेन अर्थोद्ययथानामिन्द्रियेण इन्द्रि-
 यस्यार्थेनेति । तदनुपलब्धेरिति । नोपलब्धिलक्षणप्राप्रमनुपलभ्यमान
 शक्यमनुमातुं नरधिपाणादीनामप्यनुमानप्रसङ्गादित्यर्थे । परिहारं नातुं
 भीयमानस्येति । सत्यमनुपलब्धिलक्षणप्राप्रमनुपलभ्यमानं न शक्यमनुमातुं
 न तु महत्त्वाद्येवोपलक्षणप्रापेरपि तु रूपविशेषो ऽपि । न चासौ विशेष
 उद्भवसमाख्यात कृष्णसाराधिष्ठानस्य चक्षुषो ऽस्तीत्यर्थे । आचार्यदेशीयानां
 मतमाह । अपरे त्विति । दृषयति । एवं तर्हीदमिति । यत्रोपलब्धिस्त-
 चैतदिति सूत्रार्थः । ततो महत्त्वादिषु मध्ये यत्किं चिदेकं यत्तव्यं सूत्रका-
 रेण यत्रोपलब्धिस्तचैतदित्येकस्मादेव सिद्धेरनेकैवापादानयेष्यथै तस्मात्समा-
 धनायोग्यतामिधानपदं सूत्रम् । ननु यथाश्रुतं महत्त्वाद्युपलब्धिकारणमस्ति
 ११ चाशुशस्य रमेरिति कस्मादयं नोपलभ्यतइत्यत आह । इत्युपलब्धि-

ति । अनेकरश्मिसन्निधाने स्वर्गम्योद्भूतो सत्यां द्रव्यं दह्येत हृषोद्भूतो
 सत्यां व्यबहितत्यादादे। निषत्तितेन चक्षुरन्तरेण द्रव्यस्यानुपलब्ध्या भवि-
 तव्यम् । शङ्कते अथानेकेति । नानानयनावयवैरेको ऽसौ नयनाव- ३८२
 यव्यारभ्यतइत्यर्थः । निराकरोति । एवं सतीति । नानानयनावयवैरा-
 रव्य एको ऽसौ नयनावयवो समयासमयवस्तुःपुरुषसाधारण इत्युपलब्धि-
 स्तुत्या स्यादित्यर्थः । न हि यद्यस्याभिभाचकं तत्तस्य व्यञ्जकमि-
 ति । राशो यद् लोपृतेजसो ऽभिभाचकं दिवा कथं तदेवाप्य व्यञ्जकं
 येन तदभावाद्वाचो लोपृतेजो नेपलभ्येत इत्यर्थः । अपिशब्दाद्गम्यत-
 इति । न राशवपीति सूचयतादित्यर्थः । सो ऽयं चक्षुषो रश्मिः किमभा-
 वात्नोपलभ्यते किं वा ऽनुद्भूतेरचाह भाष्यकारः उपपन्नरूपा चैयमनभि-
 ध्यक्तितो ऽनुपलब्धिरिति योजना । अनभिध्याक्तितो ऽनुद्भूतेरित्यर्थः ।
 अप हेतुर्वाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेः विषयश्च स्वरूपमात्मनो ऽन्यच्च ।
 यतदुक्तं भवति यदुपलब्धो वाह्यप्रकाशमनुशाहकमपेक्षते तस्यानुद्भूतेरे-
 वानुपलब्धिर्न त्वभिभूतेः यथा हेमन्ते विपक्तावयवस्याप्यस्य द्रव्यस्य ।
 आप्यं हि द्रव्यं विपक्तावयवं स्वविषयोपलब्धो वाह्यप्रकाशानुग्रहमपेक्षमाणं
 दृष्टं चक्षुरपि च विषयोपलब्धो वाह्यप्रकाशमपेक्षते निरालोके तस्याप्रवृत्तेः ।
 तस्माद्विषयोपलब्धो वाह्यप्रकाशापेक्षत्वात्तदनुद्भूत्या न प्रतीयते न पुनरभि-
 भूत्येति सिद्धं प्रकृतम् । तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे । तस्य विद्यमानस्ये-
 ति । तमिमं विशेषं मध्यंदिनेल्काप्रकाशादायधिद्वान् पृच्छति । कस्मात्पुनर्ना-
 यनस्येति । अथोत्तरम् ॥

अभि-त् (सू. ४२) ॥ अभिभवनीयस्य रूपमाह । यदुद्भूतरूपमिति ।
 तद्वेधम्यमनुद्भूतरूपस्याह । अनुद्भूतरूपश्चेति । अनुद्भूतरूपस्याभिभवाभावे
 निदर्शनमाह । यदनुद्भूतरूपमिति । वाह्यप्रकाशानुग्रहापेक्षस्य चाभि-
 भवाभावे निदर्शनमाह । यच्च वाह्यप्रकाशानुग्रहापेक्षमिति । कृष्णसार-
 रश्मिमदित्युच्यमाने प्रसन्नान्धस्यापि कृष्णसारं रश्मिमत्साध्येत तथा चाप-
 सिद्धान्त इत्यस्य आह । विप्रतिपत्तिविषय इति । तेन विप्रतिपत्तिवि-
 षयः कृष्णसार रूपं च रश्मिमदिति छाद्यनिर्दृश्यः । उपलब्धो निमित्तत्या-
 दित्युच्यमाने गन्धादिभिरनेकान्तिकं स्यादत उक्तं रूपोपलब्धाविति । ३८४ ।

रूपसाक्षात्कारइत्यर्थे । तथा ऽपि सन्निकर्षादिभिरनैकान्तिकमत उक्त
 ० द्रव्यत्वे सतीति तथा ऽपि मनसा ऽनैकान्तिकमत उक्त नियतस्य
 साधनाङ्गस्येति । असाधारणस्य साधनाङ्गत्वे सतीति । मनसस्तु साधा
 रणस्य साधनाङ्गस्य रूपोपलब्धौ निमित्तत्वम् । साधन समुदायस्तदङ्गम
 वयम् । अथ वेति । द्रव्यत्वे सति नियतत्वे चार्थप्रकाशकत्वादित्युच्य
 माने छायादिभिरनैकान्तिक स्यादत उक्त स्फटिकादिद्रव्यवहितेति ।
 मानुषं चक्षुरश्मिमदिति । रूपाद्युपलब्धिनिमित्तत्वादिति । साध्या
 रण रूपादानामेवेति तेन न मनसा ऽनैकान्त । तथा ऽपि सन्निकर्षाणा
 नैकान्त इत्यत उक्तमप्राप्तिस्वभावत्वइति । इतरत्र भौतिकानोन्द्रि
 याणि चक्षुरमनत्वत्तद्वाणानीत्यर्थं । तथा ऽपि श्रोत्रस्य रूप न चाप्यते
 कीदृश तादित्यत आह । भूलं श्रोत्रम् । अश्रेयप्रकाशकत्वादित्युच्यमाने
 मनसा ऽनैकान्तिकमत आह प्राप्तेति । न हि रूपादिभि सहान्ति
 मनस प्राप्तिस्तथा ऽपि मनस्येवानैकान्त आन्तर हि सुखादि मन प्राप्य
 प्रकाशयत्यत आह वाह्ये त । तथा ऽपि सन्निकर्षादृशादिभिरनैकान्ते ऽत
 आह । द्रव्यत्वे सतीति । शब्दाभाष्य जातिभेदवदिन्द्रियभेद इति
 चेत् । निराकरोति धर्मभेदमात्रं चानुपपन्नम् । दृषदग्नयनस्य रश्मिमत्य
 मानुषनयनस्य तु न तत्त्वमिति यो ऽय धर्मभेद स एव माव तद्वानुप
 पन्नम् । यो ऽवधारणे भिन्नक्रम । अनुपपन्नमेवेति योजना । कुतो ऽनुपपन्न
 मित्यव हेतुमाह साधरणस्येति । यथा हि धूमवत्त्व पर्वते रसवत्या
 धान्यत् तथा ऽप्येव विधेयो ऽस्याग्निमत्यानग्नित्वे प्रत्यग्रयोञ्जक । एव
 विडालत्वमनुष्यत्वे अग्रयोञ्जके इत्यर्थे । सो ऽप्रतिहन्यमान इति । स
 रश्मिरप्रतिहन्यमान काचेन काच व्यतिमिद्यार्थेन सन्नध्यते काचान्तर्ग
 ४ तेन । धार्तिकमत अव्यूह्यमानावयवद्रव्यानुप्रवेश इति । यस्य द्रव्यस्य
 भर्जनरूपालादेरवयवा न व्यूह्यन्ते पूर्वेत्पन्नद्रव्यारम्भरूपयोगनाशेन द्रव्या
 न्तरजनकसमाप्त्यादन व्यूहन तन्न ज्ञियन्ते तस्य द्रव्यस्य भर्जनरूपाला
 देरव्यूह्यमानस्यावयवव्यूहनमवयविनो ऽपीति अव्यूह्यमानस्येत्युक्तम् । तस्य
 भर्जनरूपालादेरन्तरावयवयोः ऽभिसम्बन्धो वहे सो ऽप्रतिघात । एतदुक्त
 भयति सान्तरत्याद्वयवविद्रव्याणा तदविनाशेनाग्नेयो ऽनुप्रवेश सो ऽप्रति-

घात इति । प्रवेशे ऽप्रतिघातमुक्त्वा निःसरणे ऽप्यत्रिघातमाह । अन्तर्व्य- ३८६ ।
 षस्थितस्य वा द्रव्यस्य मधूदकादेर्वीहरघस्थितहस्तादिप्राप्तिः तस्य कौटू-
 शस्य बहिरित्यत आह । अव्युह्यमानावयवस्य शलाकादेस्तस्य बहि-
 रिति द्रव्यान्तरासंपृक्तद्रव्यसमवायः स्वच्छतेत्यर्थः । प्रसङ्गात्प्रतिविम्बभ-
 मेत्प्यादक्रममाह । आदर्शादिष्विति । यदभिमुखमप्रमिति । द्रष्टुः
 पुरुषस्याभिमुखं नयनरश्मैः परावृतस्याप तदभिमुखं मुखादि पश्यति ।
 सारूप्यनिबन्धनत्वाद्भिभ्रमाणां सारूप्यमिहाप्याह । यथा ऽप्रतो ऽवस्थि-
 तस्य पुरुषस्य मुखं लोचनरोचिरयसंबन्धमभिमुखमेवमेतदिति । मन्वाद्-
 र्शप्रतिहृतश्चेद् नयनरश्मिः परावृतः कथं पश्चादभिमुखविभ्रमहेतुः
 हन्त मोः पातमावादादर्शज्ञानेन भवितव्यं पश्चात्प्रतिविम्बविभ्रमेण न चैव-
 मस्ति योगपदप्रतिभासादित्यत आह । आदर्शेति । कुतस्तर्हि मणिकृपाणा-
 देर्दर्शेणलेषु नानानिर्भासः प्रतिविम्बावभास इत्यत आह आदर्शरूपा-
 नुग्रहादिति । संप्रति तेषामेवैन्द्रियाणामेकानेकत्वे परीक्षितेषुः सदिग्धे ।
 अथापि खण्डिदमस्ति । प्रश्नपूर्वकं सूचमघत्तारयति । कुतः संशयः ॥

स्थाना-यः (सू. ५१) ॥ तत्र के चिटिदं सूच भाष्यमगानपेवं
 यथाश्रुति व्याचक्षते । तद्द्रूपणपुरःसरं भाष्यव्याख्यानं यहीतुं यथाश्रुति व्या-
 ख्यानं परेषां सूचणत्पूर्वकमुपन्यस्यति । एके त्विति । दूषयति अनुपपन्नरू-
 परचायमिति । अथ हि यथाश्रुति स्थानान्यत्वइति निमित्तसंप्रम्या नानात्व-
 स्य योजं स्थानान्यत्वमुक्तं न त्वेकत्वस्येति । एकत्वस्य तु योजं नानास्थानत्वं
 यथोक्तम् । अथयदिनानास्थानत्यादिति । अथयदीत्येकत्वमुपलक्षयति ।
 स्थानान्यत्व च स्थानस्थान्यत्वमुच्यते । नानास्थानत्व च नानास्थानानि यस्ये-
 त्यन्यपदायः स्थानान्यत्वादयः न तु धर्मद्वयं साक्षात्संगणकारणमित्येक-
 त्वस्येकानेकसाधारण्यं वाच्यम् । तत्र यदि तापदेध क्रियते संशयः स्थाना-
 न्यत्वे नानात्वैकत्वदर्शनादिति । तत्रा सूचार्थान्नाचनेनेकत्वे स्थानान्यत्व-
 स्यादर्शनात् समानधर्मः सूच यत्वेकत्वे नानास्थानत्वमाह न स्थानान्य-
 त्वम् । अनेकत्वमात्रे हि तदुक्तं सूचकारेण स्थानान्यत्वे नानात्वादिति ।
 अथ नानास्थानत्वे सत्येकत्वानेकत्वदर्शनात्संगय इति एताद् दूषयति ।
 तदा द्रव्यं नानास्थानमनेकं न किं चिद् दृष्टं सूचम् । अथयदिनाना-

स्थानत्वादिति सूत्रं नानास्थानत्वेनेकत्वमाह न तु नानात्वमपि यत्पुनर्घटा-
 दनेकं न तन्नानास्थानमुक्तं सूत्रकृता । अपि तु स्थानान्यत्वस्य सूत्रकृतोक्त
 १२ स्थानान्यत्वे नानात्वादित्यनेन दूषणमुपसहरति । सोऽर्थं संशय उभय-
 याऽनुपपन्न इन्द्रियेषु यथाशुभसूत्रपरिग्रहेण उभयया स्थानान्यत्वेन ना-
 नास्थानत्वेन चेत्यर्थः । तदेव परध्याख्यानं दूषयित्वा भाष्यकारीयस्य
 व्याख्यानस्य युक्तत्वमाह स्थानेषु तु युक्तः । स्थानेष्विति निमित्तसप्रती न-
 नास्थानत्वनिमित्त इन्द्रियेष्वेकत्वानेकत्वसंशयो युक्तः नानास्थानं परलोकम-
 यत्रिदृशं दृष्टमनेकं च भिन्नभाजनगतं फलमिति । इन्द्रियत्रिषु नानास्थान-
 त्वनिमित्तकं संशयमाह । किं नानास्थानानीन्द्रियाणि उत नानास्थान-
 मेकमिन्द्रियमिति । तद्विदमुक्तं भाष्यकारेण बहूनि द्रव्याणि नाना-
 स्थानानि दृश्यन्ते नानास्थानदच सन्नैकोऽवयवी च । तेनेन्द्रियेषु
 भिन्नस्थानेषु संशय इति । सूत्रेऽपि स्थानान्यत्वे इत्यनेन नानास्थान-
 त्वमेवोपलक्षणीयमित्यत्रिरे धः । यथाशुभस्तु न सूत्रार्थं इत्याह । इन्द्रियेषु
 तु न स्थाननानात्वान्संभवति । न च नानास्थानत्वादिति । किं त्वि-
 न्द्रियत्रिषु नानास्थानत्वादेव संशयो भाष्यकारीयः साधीयानित्यर्थः ।
 तदेव परोक्तं संशयवीजं दूषयित्वा भाष्यकारीय संशयवीजं दृश्यित्वा वार्ति-
 ककारः स्वातन्त्र्येण संशयवीजमाह । शरीररूपतिरेकित्वात्सत्त्वाच्च
 संशय इति । पूर्वपक्षं गृह्णाति ।

त्वम-त् (सू. ५०) ॥ कः पुनरव्यतिरेक इति । घटादिषु चक्षु-
 स्त्वच्च व्यतिरेकत्वमेति भावः । उतरम् । सर्वाधिष्ठानसंबन्ध इति ।
 सोऽप्यव्यतिरेकगट्टस्य व्याख्यानान्तरमाह । सति भावो वेति । तदनेन
 यस्यां च सत्यामिति भाष्य व्याख्यातम् । चे विकल्पार्थः । सिद्धान्तभाष्य
 नेन्द्रिये ते । लोकविरोध इति । लोकान्ते द्यापतेऽनेनेति लोक प्रमाद्य तद्वि-
 रोध इत्यर्थः । अनेकेन चानिन्द्रियेणैति । शरीरं पादेषु भूतान्तरसमृत्त
 च तदिन्द्रियाधिष्ठानानि शरीरावयवभूतानि पृथिव्यादिना व्याप्रानीत्यनेक-
 न्तः । न व्याप्यतादिति । परतोषोद्भावनपरं न पुनस्त्यगवयवस्यमिन्द्रि-
 यान्तराणामिमममिति । इयं भाष्यकारीयसिद्धान्तमुक्त्वा सोऽपि सिद्धान्तमाह ।
 ३ सूत्रेण चाभिसंबन्धः सिद्धान्तस्य ।

न यु-द्धेः (सू. ५३) ॥ नैतदस्येकमिन्द्रियमिति कस्माद् युगपद-
 धानुपलब्धेरिति । तदेतत्सूचं भाष्यदृष्ट्या व्याचष्टे चार्तिककारः । यस्यैकमि- ३६०
 न्द्रियमिति । तदेतद्वाख्यानं दूषयति । नैकेन्द्रियग्राह्याणामिति । भाष्य-
 व्याख्यानं दूषयित्वा सूचमन्यथा व्याख्यातु भूमिरचनां करोति एवं ब्रुवाण
 एकेन्द्रियवादीति । साम्यधर्मम् । एकमपीन्द्रियमर्थे प्राप्य गृह्णाति अप्राप्तं
 चार्धमेकदेश इति यावत् । कारणधर्ममतिक्रामन्तं प्रति युगपदुपलब्धिप्रसङ्गे
 दूषकमित्यर्थः । एकत्वप्रतिषेधादेव पारिशेष्यान्नानात्वं सेत्स्यतीत्यत आह
 नासाधना क्रियेति । एकत्वं च कथमिति । न शक्यः पक्षो दूषयितु-
 मित्युक्तम् । न च साधननिराकरणमात्रात्साध्यं निवर्तते मा भूद्धमनिवृत्तेो वधि-
 निवृत्तिरित्यर्थः । पृच्छति कथं तर्हीति । उत्तरम् । प्रतिषेधाद्यानन्त-
 रमिति । यद्यप्यनन्तरशब्दप्रयोगः पञ्चमी न स्मर्यते तथा ऽप्यन्यशब्दस्था-
 ध्याहारेण पञ्चमी व्याख्येया । अनन्तरं प्रतिषेधादन्यः स्थापनाहेतुरिति ये-
 जना । अथ वेति । व्यतिरेकी हेतुर्द्वेषोर्निहन्तुयोरेकतरनिषेधेनेकतर्नी व्य-
 स्थापयति । यथा नैरास्यनिषेधेन जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वमिति ।

इन्द्रि-त् (सू. ५५) ॥ सूत्रमाक्षिपति । इदं तु सूत्रमिति । एष
 न्यायो मया चाद्ये मद्भा सूचित इत्यर्थः । पूर्वपक्षिणः सूचम् ।

न त-त् (सू. ५६) ॥ पूर्वपक्षमाक्षिपति न विरोधादिति । पूर्व-
 पक्षिणः समाधानं नासाधनादिति । सिद्धान्तः ।

गन्ध-धः (सू. ५७) ॥ यस्याधिष्ठानं भिन्नमिति । भिन्नं निय-
 तम् । एतदुक्तं भवति रूपव्यञ्जकस्य कृष्यसारमेयाधिष्ठानं न कर्ष्यशष्कु-
 ल्यादि सवमन्यथापि दृष्टव्यम् । यस्य पुनः सिद्धान्तिनो ऽधिष्ठानामेदस्तथा
 च तदधिष्ठानस्येन्द्रियस्यापि भेदः तस्यैकाधिष्ठानविनाशेन तद्गतस्येन्द्रियस्य
 प्रिनाशे ऽप्यधिष्ठानान्तरावितस्वोन्द्रियान्तरस्यावस्थानमिति नैकाधिष्ठाननाशे
 सर्वोधिष्ठाननाशात्सर्वेन्द्रियनाशलक्षणः तथैकाधिष्ठानावस्थाने सर्वेन्द्रियान- ३६४
 स्थाननक्षणे दोष इति । इष्टानिष्टोपेक्षणीय इति । उपेक्षणीयस्यापि
 पुरुषार्थत्वं भवति केन चित्तकारेण यद्वि हि तत्र पुरुषः प्रवर्तते ततो
 निष्कले कर्मणि प्रवृत्त. पुरुषस्तप्येन । दुःख धर्मत्यनुभवो लोकस्य उपेक्ष-
 णीयत्वे तु तत्र तस्य भवति । तत्र पार्थिवं घ्राणं रूपरसगन्धस्पर्शेषु निय-

मेन गन्धस्य व्यञ्जकत्वाद् बाह्यपर्येषदिति । यथा हि मृगमद्गन्ध-
 व्यञ्जका कुकुटोद्धारद्वयः पर्येषा इत्यर्थः । न चातपेनानेकान्त ।
 न ह्यातपो गन्धव्यञ्जको ऽपि तु कलाभिभूतो गन्धो द्रव्याणा मोपलभ्यते
 केवल जनमातपो ऽपनयति न तु गन्ध द्रव्यस्याभिव्यनक्ति तस्मान्नाने-
 कान्तः । एव रसनमिन्द्रियमाप्य गन्धादिषु मध्ये नियमेन रसस्य व्यञ्ज-
 कत्वाद् दन्तान्तरस्यन्दमानोदकमिन्दुवत् । न खलु पिशुप्यडास्यो मोद-
 कादिरसमनुभवति । एव तैजस चक्षुः गन्धादिषु मध्ये नियमेन रूपस्य
 व्यञ्जकत्वात् प्रदीपादिवत् । एव वायवीय त्वमिन्द्रिय गन्धादिषु मध्ये
 स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात् स्वेदोदमिन्दुशीतस्पर्शव्यञ्जकव्यजनपन्नवत् । निय-
 मग्रहण मनोनिवृत्त्यर्थम् । गन्धादिषु मध्यवति चात्रघाणसिद्धयर्थम् ।
 अन्यथा घ्राणादीना गन्धत्वाद्रिव्यञ्जकत्वेनावधारण न स्यात् । तदेत-
 १९ दाह । एवं शेषेऽपि । एव चेन्द्रियपञ्चत्येन हस्तपादपायूपस्थघ्राणमि-
 न्द्रियत्वनिषेधो ऽपि सूचित इन्द्रियलक्षणविरहात् । यच्छरीरसयुक्त सस्का-
 रकदोषव्यतिरिक्त सावात्प्रतीतिसाधन तदिन्द्रियमिति ह्येन्द्रियलक्षणं न चेत्
 टस्ति हस्तादिषु । तन्न ज्ञानेन्द्रियाणा लक्षणमिमानि कर्मेन्द्रियाणीति चेत् ।
 हन्तेषामिन्द्रियत्वलक्षणान्तर घक्तव्यम् । शरीरान्वितमसाधारणकार्यकारीन्द्रि-
 यमिति लक्षणमिति चेत् । यत्तन्वमेवामसाधारण कार्यम् । उक्त पचना-
 दानविहरणोत्सर्गानन्दा पञ्चानामिति । मन्वादानविहरणोत्सर्गोत्सावदूक-
 हस्तादिभिरपि शक्या कर्तुम् । अपि चास्ति कथं हृदयमागमयत्काशया-
 दीना गिरणादिततदसाधारण कार्यमिति तान्यपीन्द्रियाणि प्रसज्ये-
 त्ति तस्माद्यत्किञ्चित्तदपीति । क्रमप्राप्तमर्थलक्षण परीक्षितपमयोः
 ऽयंलक्षण स्मारयति । गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युद्दिष्टमिति ।
 लक्षितमिति यत्तन्मे समुधाभिधान सामान्यादुद्दिष्टमित्युक्तम् । तत्र परी-
 चामुप्यं सग्रहमाह । उद्देशश्च नियोगेति । नियोगादीना रूपमाह तत्र
 नियोग इति । तत्रैव विमृष्य नियोगसमुच्चयोः परित्यज्य विकल्पमाल-
 म्यते मूषाभ्यामतो विशेषणार्थमिति ।

गन्ध-व्याः (सू ६१) ॥ अस्ते-रः (६२) । विशेषणार्थमिति ।

१९ मूषयोस्ताप्यममुक्त तदेव स्फुटयति । नियमार्थे इति । उत्तरेष्वमादिव्येकैकयो

ऽपकर्षो गन्धादीना स्पर्शपर्यन्तानाम् । तथा हि चतुर्षु गन्धापकर्षोऽस्वपकृष्टस्य गन्धस्य पुनरुद्भवो नास्तीति अदृश्य उतरे तेजसि रसस्यापकर्षः । यद्यमप-
कृष्टयोश्च गन्धरसयोः पुनरुद्भवो नास्तीति तेजउतरे वायौ रूपापकर्ष इति । एवमपकृष्टानां गन्धरसरूपाणां पुनरुद्भवो नास्तीति वायोस्तरस्मिन्ना-
काशे स्पर्शस्यापकर्षः । तदिदमुक्तमेकैकश इति । अध्यात्पन्नो ऽयमुत्तरशब्दो ३६६ ।
ऽनन्तरघघन. तेन यद्गूना निर्द्धारणे ऽप्युपपन्नार्थे इति । भयतु या तरस्मि-
दंशः तथा ऽपि न दोष इत्याह भवस्त्विति । क्व चित्पाठस्तन्त्र वेति
यथाभाष्य स्फुटार्थं यद्य । पूर्वपक्षी नियोगपक्षमुत्थापयति ।

न स-ब्धेः (सू. ६३) ॥ पृथिव्यादिप्रकृतीनां घ्राणादीनां गन्धादि-
प्रतिव्यक्तिनियम उपमुपपद्यते यदि गन्धमात्रगुणा पृथिवी रसमात्रगुणा आप
इत्यादि न त्वन्यथा । अन्यथा तु पार्थिवेन घ्राणेन गन्धघट्टरूपस्पर्शा
अपि व्यन्धेरन् अविशेषादित्यर्थः ।

विष्टं ण (सू. ६६) ॥ ससर्गस्य ह्याश्रयत्वे ऽपि न द्वये समानत्वं
यथा ऽग्निधूमयोः सवन्धो ऽन्यथा ऽग्ने. स हि व्यापको धूमे धूमध्वजस्य
भाव एव नामात्रः । धूमस्तु व्याप्यः तस्य बहूविध भावो नान्यचेति । एवमपरं
पृथिव्यादि परेणावादिना विष्ट व्याप्य नावादिमन्तरणास्ति पृथिवी । तेन पृथि-
व्याप्रवादिगुणानां रसादीनां निघमेनोपलम्भो न त्ववादिषु पृथिवीगुणानाम्
परमप्व्यनलादेगुणो व्याख्यातः । विष्टत्वञ्च सयोगप्रशेषो व्य.प्रित्यर्थः ।
भाष्यं तच्चैतद्भूतसृष्टाविति । भूतसृष्टप्रतिपादकेषु पुराणेषु । नैतर्हीति ।
नेदानोमननुभवादित्यर्थः । सिद्धान्ती विकल्पवाद्येनद् दूषयति ।

नपा-त् (सू. ६७) ॥ विविध हि द्रव्य चाक्षुषमिष्यते पार्थिवमाप्य
तेजस च । तत्र रूपवन्धेन तेजसमेव चाक्षुष स्याद् नेतरद् रूपवत्त्वात् । न च
रूपविद्रव्यससर्गाहाक्षुषत्वमरूपयोरपि पार्थिवीव्ययोरिति वाच्यम् । नभोनभव्य-
तोरपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । अस्ति हि रूपवत्ता तेजसा तयो. सयोग इति ।
अथ वा पार्थिवीव्यसवन्धिनो रभभेदस्य रूपभेदस्य चैकानेकविधत्वेन
प्रत्यक्षत्वादित्याह भाष्यकार. । रसयोर्वेत्यादिनोपपद्यत इत्यन्तेन । पुन-
रस्येव व्याख्यानान्तरमाह । स्पर्शयोरिति । पार्थिवीव्ययोरित्यस्योद्गाहरण-
माचार्यत्वात् पार्थिवतेजसयोरित्यपि व्याख्यानमुक्तम् । व्याख्यानान्तर-

माह अथ वेति । कार्यस्य व्यवस्थितगुणस्य दर्शनात् कारणमपि व्यथ
स्थितगुणमनुमीयते । न च सर्वत्र समं येनान्यस्य गुणो ऽन्यत्रोपलभ्यते
त्रिवेकस्यासमस्य दर्शनात् । व्याख्यानान्तरमाह दृष्टचेति । चे । त्रि
ल्यार्थः । त्रियोगस्तु निरनुमान इत्याह । निरनुमानं तु विष्टं ह्यपरं
परेणेत्येतदिति । यच्चोक्त भूतमृष्टो वेदितव्य नेतर्हीति तद् दूषयति ।
नियमकारणाभावादिति । नियमो गन्ध एव पृथिव्यामित्येवमादि ।
तस्य कारण प्रमाण नास्ति तद्वाथकस्यैव प्रमाणस्योक्तत्वात् । तस्माद्गुण
सृष्टिः कथं विदुष्वारतो व्याख्येयेति । विष्टस्य समानं स च द्वयो
समान इति अन्यगुणो यदन्यत्रोपलभ्यते तत्किं सम्योगादाहो खिद्यते
यदि व्याप्तेः नायोगालसे बहिःसृष्टे बहिःगुणा गृह्येन् । तयोर्व्याप्यव्यापक
भावाभावात् । धूमे च गगनतलावन्म्विति भूमिष्ठेन बहिःना व्याप्तिरग्नेर्गुणा
गृह्येन् तयोर्व्याप्यव्यापकभावात् । तस्मादन्यस्ययोगो हेतुः स चोभयोरपि
शिष्ट इति तेजसा समुक्तस्य वायोरपि ह्यपरत्वेन चाद्गुणत्वमसङ्ग इति ।

पूर्व-नम् (सू. ३८) ॥ प्रधानतापदायै व्याचष्टे भाष्यकार विष-
यग्राहकत्वं गन्धादिविषय । तदेव विषयग्राहकत्व कुतस्तथाह । गुणोत्कर्ष-
र्पात्तदभिव्यक्तिसामर्थ्यात् । विषयग्राहकत्व चेत्प्रधान्य तत्सर्वेषामेवेन्द्रियाणां
विषयग्राहकत्वादित्याशयवान् धार्तिककारो भाष्यकारीय व्याख्यानमप्य
१८ माथ, पृच्छति । का प्रधानता । स्वमतेनोत्तरमाह । चतुर्गुणत्वादिरिति ।
यतदुक्तं भवति यस्माच्चतुर्गुणत्वेन पार्थिव घ्राण रसनादिभ्य आद्यादिभ्य
प्रधानं तस्मादस्यागन्धरत्न्य नास्ति येन गन्ध न गृह्यीयात् । न त्वेव रस
घन्त्यादिकमप्यस्ति घ्राणस्येति रसादिकमपि गृह्यीयादत उक्तं गुणोत्कर्षा-
दिति । सर्वेषां समशयात्रिशेदे ऽपि गन्धस्यैव घ्राणोत्कर्ष इति गन्धमेव
गृह्णाति तेनागन्धरत्ननिषेधपरं प्रधान्याभिधानं न पुनर्गन्धग्रहणे गन्धवत्त्वं
प्रयोजकमपि तु गन्धस्योत्कर्ष इति सिद्धम् । तत्रोत्कर्षपदायै पृच्छति
धार्तिककारः को गुणोत्कर्षः । उत्तरं स्वगुणाभिव्यक्तिसामर्थ्ये स्या
गुणो घ्राणस्य गन्धः तज्जातीयश्चन्द्रनादिसमवेति । ऽपि गन्ध' स्य इत्यु-
च्यते । न पुनः स्वगुणमेवमभिव्यनक्ति घ्राणं घ्राणसमवेतस्य हि गन्धस्या-
दृष्टप्रयात्तादृशो निर्माद्यभेदे येन सजातीय चन्द्रनादिसमवेत गन्धमभिव्य-

नक्ति यथा मुग्मदादिगन्धं पार्थिवद्रव्यान्तरसमवेतो गन्ध इति । अत
 एवाह येन गुणेन यद् द्रव्यमुत्कृष्यते स तज्जातीयाभिव्यञ्जकत्वा- ३६८ ।
 द्रव्येषु भवति । तस्मिन् द्रव्येति शेषः । यः पुनर्गन्धगुणत्वादिति ।
 गन्धमाद्यगुणत्वादेव घ्राणं गन्धस्य व्यञ्जकं न तु गन्धस्योत्कर्षादित्यर्थः ।
 तस्य वाचिनः स्वैपामेव पार्थिवानां गुणानामुपलब्धिप्रसङ्गः घ्राणयाह्यत्वप्र-
 सङ्ग इत्यर्थः । ननु भवतो ऽपि कुतो व्यधस्थितिरिति सूत्रमवतारयितुं
 पृच्छति । कस्मात्पुनरिति ।

तद्य-त् (सू. ६८) ॥ अर्थनिवृत्तीति । अर्थेः पुत्रपाथः । प्रविभ-
 क्तस्येति । इतरेभ्यो विधिपृथक् । संस्कारकारित इति । अदृष्टकारित
 इति । शङ्कते । यदि पुनरिन्द्रियस्य गन्ध इति । निराकरोति । तेनैव
 तस्येति । तदेतद्ब्रह्मण्यवाक्यं चोपस्कारं व्याचष्टे । यदिन्द्रियं स्वगन्धं
 गृहीयात्ते तप दर्शने नासाभिन्द्रियगन्धः अचेन्द्रियं गन्धस्ततो नेन्द्रिययाहः
 स्यात् । कस्मात्नेन्द्रिययाह्य इन्द्रियगन्ध इत्यत आह । गन्धं च गृह्णदिति ।
 चे हेत्यर्थे न चात्मसाधनं करणमस्तीति मनस्तु लिङ्गवदात्मनि करणं न केव-
 लमित्युक्तम् । तुल्यत्वमापादयितुं सिद्धान्ती पूर्णविषयमनुगृहे कस्मात्पुन-
 रिदं न चोच्यत इति । पूर्वपक्षाह न चोच्यत इति । सिद्धान्तघाशाह
 तुल्यं घ्राणेन स्वस्य गन्धस्याग्रहणमिति । तुल्यतामेवापादयति एत-
 द्दृष्यदेशनीयमिति । तद्गुणत्वमेव शब्दगुणत्वमेव दिक्कालयोरिति चेद्
 नान्नि विवादः दिक्कालयोर्हि शब्दगुणत्वे सत्यसाधारणयोगित्वेन न परा-
 रव्यतिकरकारणत्वं शृतिव्यादिषट्प्रतिमुहर्तेतीति । तथा च शब्दगुणं परा-
 परप्रत्ययाकारणं चाकाशमेवेति नान्नि विवादः । दिक्कालौ तु परापरव्यति-
 करकारणे कल्पनीयौ ततो व्यतिरिक्ताधित्यर्थः । अपि चाकाशमिच्छत
 आकाशप्रत्याख्यानं च सामर्थ्यानुपलब्धेरिति । रुपादिषाष्ठात्कारे
 हि इन्द्रियाणामिन्द्रियत्वमेव स्थलपञ्चमर्थे तच्चसुरादिद्रव्यस्य दृष्टं न गुणा-
 दीनामित्यर्थः ॥

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकनाम्पर्य-
 टीकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथममाहिकं समाप्तम् ॥

*परीक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः । क्रमः
 म्यान घृतघनित्यमाणानुकीर्तनं हेतुहेतुमद्भाषणापर्यायम् । अर्थेन्द्रियपरीक्षा
 च बुद्धिपरीक्षणं च यथोपयुज्यते तथा बुद्धिपरीक्षायामेव स्फुटीभविव्यति ।
 सशयमात्रिपति । अनुपपन्नरूप इति । यद्युपलभ्यमानज्ञानविषयः सशयः
 सोऽनुपपन्न साध्यानामपि तद्वनित्यत्वस्याभ्युपगमात् । अथ साध्याभिमत
 तमहत्त्वविषयः तस्य सत्वशय विप्रतिपतिरिति कुतस्तद्गतधर्मविचारः
 सति धर्मिणि धर्मोश्चिन्त्यन्ते न सन्दिग्धसत्वइति भावः । समाधत्ते
 हृष्टिप्रवादेति । साध्याना हि दर्शने प्रवादे महदन्त करण बुद्धिरिति
 तदुपात्तम्भार्थं रूपणार्थे प्रकरणमिति । अयमभिप्रायः नेह नित्यानित्यवि-
 चारो ऽपि त्वनया द्वारा घृतेरतिरिक्ता साध्याभिमता बुद्धिर्निराक्रियते सामा-
 न्यतो बुद्धिमात्रस्य नित्यानित्यत्वविचारेण । यदि हि नित्या बुद्धिः स्यात्तो
 घृतिभ्य उदयव्ययवर्तीभ्यो ऽतिरिक्त महत्त्वमन्त करण स्यात् । अथ तु
 नित्यत्वसाधनानि प्रतिबन्धानादीनि न बुद्धिनित्यत्वस्येते ततो घृतय
 यव बुद्धयो न तु तदतिरिक्त बुद्धितत्त्व सिध्यतीति सिध्यति बुद्धिरुपल-
 ब्धिर्चानमित्यनर्थान्तरमिति बुद्धेर्लक्षणं तथा चास्य लक्षणे सङ्गतिः इतरथा
 तु प्रधानतो नित्यानित्यत्वविचारो न लक्षणेन सङ्गच्छतइति । साधनं च
 प्रचक्षते विषयप्रत्यभिज्ञानादिति । घृतिमान् किल विषय प्रत्यभिज्ञा-
 नज्ञात्मानमपि प्रत्यभिज्ञानाति । न च चेतनो घृतिमान् तस्य कूटस्थनि-
 त्यत्वात् । अन्यथा पूर्वापरावस्थाभेदवान् न कूटस्थनित्यः स्यात् । परिणा-
 मिनित्या तु बुद्धिरुदयव्ययवर्तनेकघृतिमती युज्यतइति भावः । सिद्धा-
 न्त्याह साध्यसमत्वाहेतुरिति । घृतयो हि घृतिमतो मित्रास्तेन
 तासां नित्यत्वे ऽपि न घृतिमान् कोटस्थ्याच् च्यते । तथा च प्रत्यभिज्ञाता
 ऽऽप्तैश्च प्रत्यभिज्ञानादित्यः स्यात् त्वन्त करण बुद्धिसत्तर्कं न हि तत्प्र-
 त्यभिज्ञाने प्रकाशतइत्यर्थः । क्रियानाधारत्वाच्च करणस्येति । प्रधान-
 क्रियानाधारः करण प्रधानक्रिया चेष्टमुपलब्धिः स्वतो यदाधारा प्रतीयते
 स कर्ता न कार्यं तथा च प्रत्यभिज्ञानाद्युपलब्ध्या तदाधारः कर्ता ऽऽत्मा
 सिध्यति नित्यो न तु करणमित्यर्थः । क्रियामात्रमिधानेन शङ्कते

* बुद्धेरर्थेन्द्रियाण्यर्थाश्च इति । अथानुकीर्तनं न्यायपर्यायं त्रिकालमेव साध्यावार्तिकं
 बुद्धिर्निति तदनुपपन्नं एतद्भाषा निवर्तता । तदनुपपन्नं सूत्राङ्गरेव निर्वाहं कार्यं इति ।

स्वकियेति । प्रधानक्रियामालम्ब्य निराकरोति सत्यं भवतीति । ननु
यदि भेदविषयया कर्षादिशब्दप्रवृत्तिरभेदविषयायां च कारकशब्दप्रवृत्तिः
कथं तर्हि कर्ता कारकं करणं कारकमित्यादिसामानाधिकरण्यं भेदाभेद-
विषययोर्विस्तृष्टाद्यैत्वादित्यत आह कारकशब्देनापीति । नाभेदविषया
विशेषाणां किं तु सामान्यविषया भिद्यतइति भेदो न भेदो ऽभेद
इति सामान्यस्याभिधानात् । तथा च सामान्यविषयया प्रवृत्तः शब्दस्त-
द्वेदाभिधानाद्वेदंवाचिना सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यमान इतरेतरव्यावृत्ते
विशेषे ऽपादानादौ प्रयतते अन्यस्य कारकविशेषस्य कारकशब्देन सामाना-
धिकरण्यासम्भवात् । पूर्ववदिति । द्वितीयाध्यायोक्तं कारकविशेषस्य लक्षणं
स्मारयति । चेदयति यद्यन्यकारकेति । कारकायामुपादानेन खलु प्रय-
त्नितः कर्ता कारकाण्युपादने । तस्मादितराप्रयोज्यत्वमस्यासिद्धमित्यर्थः ।
परिहरति । न प्रयुज्यते फलस्य प्रयोजकत्वादिति । नाप्रयुज्यमानं
कर्तारं धूमो ऽपि तु कारकाप्रयोज्यं न च फल कारकमित्यर्थः । उपेत्य
प्रत्यभिज्ञानमन्तःकरणे तस्येति । प्रत्यक्षं चेत्यप्रत्यभिज्ञानं नेकत्वे कि
त्यनुमान ततो यद्यत्प्रत्यभिज्ञायते तत्तदेकमिति न निदर्शनमस्ति न हि
तस्यैकत्वमन्यतो निश्चितमतः प्रत्यभिज्ञानात् । नाप्यनेकत्व दृष्टं तथा
चामाधारणतया हेत्वामास इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानस्वरूपावधारणे च सति
विरुद्धे हेत्वामासे बुद्धिनित्यत्वसाधनादिति । शेष निगदेनैव व्याख्यातम् ।
चेतनाध्यक्षमायभेदो बुद्धिलक्षणे ऽस्माभिर्विचारितः । वृत्तिमतेो ऽवस्थाना-
दृत्त्यवस्थानप्रसङ्ग इति सूचार्थः । आद्येपूर्वचन ममाप्येवं कस्माञ्चेति
समाधातुर्वचन न कारणभेदे दृष्टत्वादिति । कारणभेदे हि सति एकस्य
कर्तृयुगपदनेकं कार्ये दृष्टम् । साध्याना चान्तःकरणं कर्तृ व्यापकं चेति
सर्वव्यापकेनान्तःकरणेनाधिष्ठितानीन्द्रियाणि युगपदेष कार्याणि कुमुः ।
अस्माकं त्वन्तःकरणस्य करणत्वादेकेन्द्रियग्राह्ये ऽपि न युगपत्कार्योत्पाद
इति विशेषः । गत्यभावाच्च प्रतिपिद्धं विभुनो ऽन्तःकरणस्यायुगप-
वृग्रहणं न लिङ्गान्तरेणानुमीयतइति भाष्यस्य गत्यभावाच्च विभुनो
ऽन्तःकरणस्येति प्रतीकमनूय तस्यार्थमाह प्राप्त्यर्थस्य गमनस्याभा-
यादिति । न चा युगपत्प्रत्ययोत्पत्तो प्रमाणमस्ति येन प्रमाणेन प्रतिपिद्धमपि
प्रत्यययौगपद्यं प्रतिपद्येत । तस्माद्विभुन्यन्तःकरणे ऽवश्यमात्रि प्रत्यययौग-

पद्य न चेतदृष्टं तस्मादन्तःकरणमप्रित्ययैः । ननु दीर्घां शष्कुनीं भक्षयतः
 पञ्चानामपि ज्ञानानां युगपदुत्पादो दृष्ट इति कोऽयं प्रसङ्गः अन्तःकरणस्य
 त्रिभुत्वे युगपदुत्पादः प्रसज्येतेत्यत आह । न च युगपत्प्रत्ययोत्पत्तावि-
 ति । अग्निशीघ्रतया युगपदुत्पादाभिमानो न तु तत्र योगवद्य भागिकमि-
 त्ययैः । पुरुषो जानीते नान्तःकरणमिति स्वमतसमाधानपर भाव्य
 व्याचष्टे । यस्य पुनर्वृत्तिर्वृत्तिमतोरिति । यदपि साध्या आद्यस्युर्विप-
 यान्तरव्यासक्तेऽन्तःकरणे घञुरादिसञ्चयस्याप्यज्ञानादन्तःकरणवृत्तिर्ज्ञान-
 मिति तन्निराकरणपरं भाव्यम् । एतेन विषयान्तरव्यासङ्ग इति । तद-
 नुभाष्य वार्तिककारो व्याचष्टे । एतेनेत । तन्नेत । नेत्यस्योपजीव्यमाह
 पुरुषो जानीते नान्तःकरणमिति । हेतुना विषयान्तरव्यासङ्गेऽन्तःकर-
 णस्य प्रत्युक्तः । व्यासक्तो हि स भवति यो जानीते न चान्तःकरणं जानीते
 किं तु पुरुष इति तस्येदृशव्यासङ्गेऽन्तःकरणस्य अन्यादृशस्वन्तःकर-
 णस्य व्यासङ्गे न निषिध्यतइत्यर्थः । चेद्यभाव्यम् एकमन्तःकरणं नाना-
 वृत्तयइति तद्व्याचष्टे । एकमन्तःकरणं नानावृत्तय इति । नैतदिति ।
 सम्यगाचष्टे जानीते सचवाणकः साध्यः साध्या हि समीचीना बुद्धिस्तया धर्त-
 तइति साध्यः । एतदुक्तं भवति यद्यपि घृतयो नाना प्रतिभान्ति तथाऽपि
 भान्तिरियमन्तःकरणादेकस्मादभिन्नाना नानात्वानुपपत्तेः । तस्मात्स्फटिकस्य
 यथैकस्यापि ताविच्छेदपाकर्णिकारादिकुसुमोपधानभेदाद्भेद औपाधिक एवम-
 न्तःकरणमणोरपि स्वच्छस्येन्द्रियप्रणाडिकया तत्तदर्थैरुपरक्तस्योपाधिक नानात्व
 वृत्तिरिति च प्रत्यय इति ज्ञानमिति साध्यायतइत्यर्थः । तदेतद् दूषयति ।
 नानेकान्तादिति । योऽपि घृतीनामौपाधिकभेदमाह तेनाप्युपाधयोऽर्थो
 आज्ञानो मिहा वक्तव्यः । तथा च भेदस्य द्विधा दर्शनादनेकान्तो दृष्टान्तो
 नेकाद्यस्य बाधकः । न हेत्वभावादिति भाव्य व्याचष्टे यथाश्रुतिसूत्रइति ।
 न केवलं साधनाभावे वाधक चापास्तीत्याह विकल्पानुपपत्तेश्चेति ।
 न परपसस्य प्रतिषेधभावेऽप्यप्यसिद्धिरस्तीत्याशयधान् पृच्छति । अपभ्र-
 तामिते । उत्तरं ज्ञानानां प्रमेयेति । स्यादेतत् प्रत्ययनानात्वाभि-
 मानो भविष्यति हेतुरेकत्वे घृतीनाम् । यस्तु घृतीनां नानात्वाभि-
 नविषयत्वात् स्फटिकवदिति तस्मान्न हेत्याभाय इति अत आह ।

एकानेकविषयत्वाच्च प्रत्ययनानात्वाभिमानस्य एकानेकविषयाधि-
 गतिः कथमिति । नानात्वाभिमानो ऽपि दृष्टान्तचदसाधक* नैकान्तिक-
 त्वात् । तदेवमन्तरा परकीयामाशङ्क्य निराकृत्य पुनरपि वृत्तिभेद साधयति ।
 यत्रायमभिन्न इति । यद्यप्यौपधानभेदात्प्रत्ययेषु भेदो नाज्ञानतस्तत्र एक-
 स्मिन्नये न प्रत्ययभेद प्रत्ययोपधानभेदाभावादित्यर्थः । कश्चित्द्वेष्टयति ।
 स्फटिक इति । परिहरति न नैरन्तर्यदर्शनादिति । नीलीद्रव्यलेपस्यापि
 सान्तरत्व नीलं स्फटिक इति साक्षात्कारानुमेयमिति भयः । इतो ऽपि
 प्रत्ययभेद इत्याह । यस्य च प्रत्ययाभेद इति । प्रमाणस्य भेद प्रत्ययल-
 क्षणकार्यभेदोन्नेयो नासति प्रत्ययभेदे भवितुमर्हति । शङ्कते विषयभेदा-
 दिति । यत्तदुक्त भवति । प्रातिखिको ऽपि भेदो विषयाणां यदि प्रमाणभे-
 दहेतु इन्तेतस्यानन्त्येन प्रमाणानामनन्तो भेदः स्याद् न तु चित्त्व
 तस्मादवान्तरसामान्य विषयाणामास्येय न च तदपि स्वहूपमाचनिष्ठ विष-
 याणां समधति एकस्मिन्नपि प्रमाणानां सप्रवात्* । तस्मात्प्रत्ययभेदोपहित-
 सामान्या विषयास्त्रित्वे व्यवतिष्ठमाना* प्रमाणमपि चित्त्वे व्यवस्थापयन्ति ।
 सामयीचयान्वयध्वतिरेकानुविधायिनश्च प्रत्ययास्तयो भवन्ति । तथा च
 त्रिषयत्वात्प्रमाणानि भीति तद्विदमुक्त विषयभेदादिति । निराकरोति ।
 तन्नैति । प्रमाणाभेदे सामयीचयाभेदे तदनुविधायिना प्रत्ययानामभे-
 दात् । न हि प्रत्ययभेदमन्तरेण सामयीभेद शक्यो विज्ञातु तस्मात्प्र-
 त्ययसामग्र्यभेदे ऽपि विषयभेदानधिगतेर्न विषयभेदस्त्रित्वाविगमो वा
 प्रत्ययभेदमन्तरेणेति । शङ्कते विषयतादात्म्यादिति चेत् । प्रत्ययप्रत्येत-
 व्ययोःभेदाद्दुषण्ण प्रत्ययभेद इत्यर्थः । निराकरोति । तन्नैति । अपि च
 प्रत्ययाभेदे प्रकारवत्त्वाभावाद् यथा ऽध्ययस्यति बुद्धिस्तथा चेतयते पुरुष
 इति व्याघातः । कुतो ऽप्रकारवत्त्वाद् भिन्नो हि प्रकारवान् भवति नाभिन्न
 इत्यर्थः । अन्त*करणस्य बुद्धे प्रत्ययानामभेदे बुद्धिस्तं प्रत्ययमुपलभते
 विरोध इति । तदेव स्वमतेन साध्यपच दूषयित्वा बोद्धेयत्साध्यराट्टान्ते
 दूषणमुक्त तद् दूषयितुं बौद्धमतमुपन्यस्यति । स्फटिकान्यत्वाभिमान
 इतीदममृष्यमाणः क्षणिकवाचार्हेति ।

स्फटि-तुः (सू. १०) ॥ यत्सतत्स्ये षणिक यथा शरीरं तथा च स्फटिक इति जन्तो बोद्धाः । शरीरस्य च कानपरिपाकप्रयेन स्योन्यस्य ह्रासस्य च दर्शनात् प्रतिक्षण सूक्ष्मः परिणतिभेदो ऽभुमीयते स चान्तरा दिनाश एवेति । यस्यापि स्फटिकादेस्तादृश स्यौल्य ह्रासो वा न दृश्यते तस्यापि सत्त्वेन शरीरवदेव प्रतिक्षण विनाशोत्पादाद्यनुमीयते इति । स्यादेतद् यद्वेवोपचयापचये शरीरस्य दृश्यते तद्वेवोत्पादाविनाशो भविष्यतः पूरे तु तत्प्रबन्धकल्पनाया किं प्रमाणमित्यत आह । यस्य खलु प्रतिक्षणमिति । अस्य प्रयोगः प्रतिक्षणमन्यच्चान्यचेति । षट्स्य कुङ्कुमादिद्रव्यसयोगे सत्यन्ते ऽरुणिमलघणो विशेषो दृश्यते न चास्यारुणिमा प्रतिक्षणमासीत्यत उक्तं वाच्यप्रत्ययामेदे सतीति । अभिन्नो हि शरीरोपचयहेतुः प्रतिदिनमुपयुज्यमानो ऽन्नपानप्रचये यथा पाकनोत्पत्तौप्यपेक्षो बहिषयोगो वाह्यः प्रत्ययः कारण षटे तु रागोत्पत्तो कुङ्कुमद्रव्यसयोगः साप्रतिको त्रिंशष्ट इत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रम् ।

निय-ज्ञा (सू. ११) ॥ तदेतद्वाच्ये । तदिदमुपचयापचयेति । न हि धूमदर्शनानुमितो बहिः क्व चित्प्रघर्नतइत्यदृश्यमाने ऽपि धूमे पर्वतस्य-मापेण पर्वतान्तरे ऽपि बहिमनुमिन्वते ऽनुमातर इत्यर्थः । शङ्कते यत्रोपलब्धिरिति । षणिकत्व पूर्वोपरभागविक्रलकालकलामात्रावस्यापित्वम् । न च तादृश षणिकत्व नैयायिकानां क्व चिदपि समतमिति न सिद्धसाधनमित्यर्थः । निपाकरोति सत्यमिति । कस्मात्पनरस्मदभिमतैव षणिकता न विद्य-त्युपचयापचयप्रबन्धदर्शनादित्यत आह । उपचयापचयप्रबन्धदर्शनं चान्यथा भवेदिति । चे हेत्वर्थः । शङ्कते तुल्यमिति । निराकरोति नासाधनादिति । एकान्तनिरचय विना न साधन दूषण तु घट्टेहापादनेनापीति चो ऽय साधनदूषणयोर्विशेष इत्यर्थः । उतरसूत्रमत्रारयति । अथावर्यं साधनं वक्तव्यमिति ।

नोत्प-व्येः (सू. १२) ॥ उत्पत्तिविनाशकारण चापकमपचयोपचयापचयो न षणिकरूपे युज्येते । निरन्वयोत्पादविनाशयोरुपचयापचयप्रत्ययामायादिति । उपचयापचयोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेरिति । उपचयापचयो च तादुत्पत्तिविनाशकारणे चेति कर्मधारयः । उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेरित्यस्य घ्याख्यानान्तरमाह । अथ वा कारणमिति । समवायि-

कारणं हि कार्यान्यथै च कार्यकाले चेति लोकसिद्धं तच्चैतत्त्वक्षिकत्वे ऽनुपपन्न-
मित्यर्थः । एककालानुभाविनी अनुभवः प्राप्तिः एककालप्राप्ते इत्यर्थः ।
भिन्नलोकमर्षादः शङ्कते आधाराधेयभावस्येति । निराकरोति नानेका-
न्तात् । भवतामपि राद्धान्ते रूपं सप्रतिघं कार्यमाधारवच्च । यदि तु रूपमप्य-
नाधारं मनुये ततस्ते स्वसिद्धान्तश्याकोप इत्याह । स्पर्शस्तदाश्रय इति च
व्याघात इति । सर्वे तदेककालानुभावि सिद्धं भवतीति । शङ्कते सिद्धः
कार्यकारणभावः क्षणिकेत्वपी ते । कार्यस्यानाधारत्वप्रसङ्गेन न हि
क्षणिकत्वे कार्यकारणभावे न सिध्यति । स तु सिद्धः क्षणिकत्वपक्षे ऽपीति
कारणविनाशसमकालत्वे । कार्ये त्पादस्य कार्यकारणयोः समानकालत्वा-
दित्यर्थः । निराकरोति । न हेत्वर्थापरिज्ञानादिति । यथावता प्रयासेन
त्वया कार्यकारणभावः क्षणिकानां समर्थ्यते न चायमक्षणिकत्वे हेतुरपि
त्याधाराधेयभावः स चाशक्यसाधनः को नु खल्वयं कारणविनाशः कार-
णभावो वा विनाशकारणसन्निध्यं वा । पूर्वस्मिन्यत्रे कार्यकारणयोः कुतः
समानकालता उत्तरस्मिन्नप्युत्पन्नस्य पश्चाद्विनाशकारणसन्निध्ये ऽपि कुतः
सतः क्षणिकता । न चैत्यद्यमानताविनश्यतयोस्तुल्यकालत्वमनुभवविरो-
धात् । कार्यस्य च तदेवात्यद्यमानत्वे कार्यकारणमात्रभावः सव्यदन्ति-
शङ्कयदिति भावः । अपि च दृष्टान्ते ऽपि साध्यधिकल इत्याह । अनु-
लाधारस्येति । ये अद्ययधिकर्मेणी लासेल्लासो न तयोः कार्यकारणभावः ।
यत्त्वद्यधिकर्म न तत्र योगपद्यं नापि कार्यकारणभाव एकत्वादित्यर्थः ।
गुरुत्वप्रयत्नसंयोगो उत्तरेरिति । विधारकः प्रयत्नस्तुलाधारस्य तदपेक्षः
सयोगः संयुक्तसंयोगो गुरुत्वं च तत्संयुक्ताद्ययवान्तरवर्तिकारणमुन्नतेस्तुना-
द्ययस्य अद्यनतेरपि द्रव्यं गुरुत्वप्रत्सुवर्णादि परिमीयमाणं तत्संयोगानु-
हीतो रञ्जतुलासंयोगः कारणम् । चेदयति न नास्ति शीतोप्यस्पर्श-
भेदस्येति । परिहरति स तु निमित्तान्तरादिति । पुनश्चेदयति ।
अपेक्षाययवानुप्रवेशो न युक्त इति । स्वगता महाभूतविशेषास्तादृ-
ययाः श्रुतिव्यादयः ते हि परस्परतो विगिष्यन्तइति विशेषाः । परिहरति
न युक्तमिति । यदि प्रतिक्षणमन्यत्वमापेक्ष विशेषमातः काष्ठव्यानामपि
भूम्यश्मलोदपद्विशेषोपलम्भः स्यात् । यथा हि काष्ठवशादकम्पाज्जोदयथा

भिद्यन्ते यथ काष्ठवृक्षान्तराण्यपीति । तस्मात्प्राथिम्येन ऽपि स्वतो विशेषा
 यास्येयो यतो भूम्यश्मत्दिभ्यो व्यावर्तन्ते न व्यावर्तन्ते च काष्ठवृक्षान्तराभ्य
 काष्ठवृक्षा तस्मादेव विशेषादक्षरित्वे ऽपि काष्ठभूम्यश्मलोहानामुपपन्न
 उत्तरोत्तरो विशेष इति वृथा क्षणिकत्वकल्पनेति । असाधनं भूतस्वभावात्
 क्षणिकत्वविद्वावित्यर्थे । दूषणान्तरमाह विरुद्धश्चायं हेतुः उत्तरोत्तर
 विशेषदर्शनादिति । भवता किल भूतनामन्योन्यव्यावर्तक लक्षणं यत्र
 स्नेहोष्णैरणात्मकानि भूतानीति । यत्र पृथिवी स्नेह उदरम् उष्ण
 तेषु ईरण समोरयो गतिमानिति यावत् । तयोत्पादे तु काष्ठभूम्यश्म
 लोहानामङ्गीक्रियमाणे एकमेव चरोष्ये चरोष्णैरणात्मक स्यादिति सर्वाण्ये
 त्वाद्भूतलक्षणव्याघात इति । कठिनमिति यत्र पृथिवीमुपलक्षयति ।
 अस्मत्पक्षे तु न व्याघात इत्याह यस्य पुनरिति । न केवलं पृथिव्यादि
 लक्षणैः सिद्ध्यते अपि तु गीतोप्याम्यर्गभेदेन नानात्वस्य साधनेन
 पूर्वोक्तेनापीत्याह । विरुद्धश्चायमिति । पृच्छति कथम् । उत्तरम्
 एकस्य विशेषाभ्युपगमात् । येनैव विशेषेण पूर्वस्मान्नानात्वमभ्यु
 पगत गीतोप्यादिना भेदेन तनैव सम्प्रत्येकत्वादित्यर्थे । सिद्धान्त-
 मभ्युपेत्येति । पूर्वेण हेतुना यो ऽभ्युपगतो ऽयं तद्विरोधितया विरुद्ध
 इत्यर्थे । शङ्कते अथ मन्यसे न विशेषमात्रमिति । मा भूद्रूप सप्र
 तिघमुपादानमिति रूपम्येकस्य नानात्वमिति मात्र । निराकरोति
 नाभिप्रायेति । यस्त्यययानुप्रवेगे देश्येदुष्णजले वाह्निर्मर्शेऽद्रूपयहो ऽपि
 स्यादयोगोलक इति त प्रत्येकदेशिमतोऽन परिहारमाह । जले ऽग्निरूप-
 ग्रहणप्रसङ्गस्त्विति । तद्रूपमिति । तत्रैत । युक्त मध्यन्दिने सवितृप्रका
 शेनाल्यणेन मन्त्र उक्ताप्रकाशो ऽभिभूयते सजातीयत्वे सत्पुल्वङ्गत्वात् ।
 तोयद्रूप तु नैल्यण न च सजातीयमभास्वरत्वात् । तेजस्तु भास्वर तस्मा
 न्नाभिभव इत्यर्थे । परमाद्येपरिहारमाह । अपि तु तेजसश्चातुर्विध्यात्
 किं चिद्रूपरूपम्ये तेजो भवति । यथा सवितृप्रकाश शरदि वा किं चिद्रु
 द्भूतरूपम्ये यथा चाक्षुष तेज किं चिद्रूपरूपमुद्भूतत्वम्ये च यथा प्रदीप
 प्रभाया तेज किं चिद्रूपरूपमुद्भूतत्वम्ये यथा तोयगत तेज यथा वा

निशीथे निदाद्यसमये तेजो यतो मेदस्विनः स्वित्वातीति । प्रतिघाथे यथा-
संभवं विकल्प्य दूषयति । या चैवं प्रतिज्ञोते । अथ वर्तमानं स्फटिक-
मभ्युपगम्य यदतीतं स्फटिकान्तरं तत्परीक्ष्य वर्तमानात्तदन्यदिति
साध्यते । निराकरोति । एवं सतीति । यद्वि लिङ्गं स्वसत्ताज्ञानाभ्यां
गमकं तदा सत्यपि ज्ञाने अतीतधर्मस्य सत्ता नास्तीति न गमक इति
भावः । यद्वि पुनः स्वज्ञानमात्रेण गमकं लिङ्गमुच्येन तदा दूषणान्तरमाह ।
वर्तमानाद्येते । तद्विरोध्याश्रयनायानुविधानेन विनश्यतीति ।
विरोधीति गुणाभिप्रायम् । गुणो हि विरोधिना गुणान्तरेण नाशयते आश्रय-
नाशेन चेति सर्वसाधारणम् । आश्रयग्रहणं चोपलक्षणं तेनासमाधिकारनि-
मित्तकारणविनाशेनापि यथासम्भवमुत्प्रेतव्यमिति । शङ्कते विनश्यदवस्येति ।
मा भूत्प्रदीपो दृष्टान्तो विनश्यदवस्ये तु द्रव्ये कर्मोत्पन्नमुत्पत्त्यनन्तरमेवावृ-
त्त्यते अत ईदृशं कर्म दृष्टान्तो भविष्यतीत्यर्थः । निराकरोति न कर्मण
इति । कर्मोपलापनिवन्धने ह्ययं क्षणिकघादस्तदभ्युपगमे न भवितुमर्हति ।
स्थिराद् द्रव्यादागन्तुरुकर्मसहितान्देव कार्योत्पादोपपत्तेरिति । निराकर-
णान्तरमाह अनभ्युपगमाद्येति । तादृशस्यापि कर्मणः क्षणिकत्वस्यास्माभिः
तथा हि द्रव्यस्य विनश्यता कर्मोत्पाद इत्येकः कालः । अथ द्रव्यस्य
विनाशः न च कारणोत्पादसमये कार्योत्पाद इति द्रव्यविनाशानन्तरं
कर्मनाश इति सिद्धं क्षणद्वयावस्थानं कर्मण इति । शङ्कते । विनाशहे-
त्वभावादिदिति चेत् । अयमभिसधिः स्वकारणद्वयं भावो विनश्यतो जायते
ऽविनश्यरो वा विनश्यरश्चेद् विनाश इति न हेतुमपेक्षेत न हि नीलं
स्वकारणादुत्पन्नं नीलस्य हेतुमपेक्षते तस्यैव ताद्रूप्यात् । अविनश्यरश्चे-
त्तथा ऽपि नाम्य हेतुशतेषु शक्यो विनाशः कर्तुम् । न हि नीलमुत्पन्नं
पीतं शिल्पिशलेनापि शक्यं कर्तुम् । अपि चायं विनाशो मायस्य कारणैरा-
धीयमानो भावाद्भिन्नो ऽभिन्नो वा जायते । अभिन्नस्ये भाव यथासाधिति
विनश्यो भावः प्राण्यदुपलभ्ययोरुभये कुर्यात् । न च भावाभाशयोः कारणभेदे
सति सम्भशत्यभेदः । तन्नुसयोगभेदेभ्यो हि षटो जायते तन्नुविभागाद्वा
तन्नुविनाशाद्वा षटाभाव इति कारणभेदः । भावाद्भिन्नस्ये तु जायतामभायो
मायस्य क्रियायात् न हि क्रमेणोत्पादने पीनयो निवर्तनो । अभावेन

भावस्तिरोधीयतइति - चेत् । न तिरोधानस्यापि भावादभेदे पूर्वषट्पल-
 लब्ध्यादिप्रसङ्गः । भेदे ऽपि तिरोधानस्यान्यस्योत्पादे अन्यस्य न किंचिदु-
 त्पन्नं विनष्टं चेति भावतादवस्थ्यादुपलब्ध्यादिप्रसङ्गः । अपि च यद्येषां ध्रुव-
 भाषि न तत्र तेषां हेत्वन्तरापेक्षा यथा कृपाणस्यायोग्यत्वे । ध्रुवभाषी च
 कृतकानां भावानां नाश इति विरुद्धव्याप्नोपलब्धिः । ध्रुवभाषिता हि
 प्रतिषिध्यमानहेत्वन्तरापेक्षत्वविरुद्धतान्निरपेक्षत्वव्याप्नोपलब्ध्या सेह प्रतीयमा-
 ना निरपेक्षत्वमुपस्थापयन्ती हेत्वन्तरापेक्षता प्रतिक्षिपति । ये हि हेत्वन्तरा-
 पेक्षा न ते ध्रुवभाषिणो यथा घाससि रागादयः कुसुम्भादिसयोगसपेक्षा
 नाशयं भाषिन इति । तस्मादभावस्य सर्वोपाख्यारहितस्य कल्पितस्य
 क्रियानुपपत्तेः । अभावं करोतीति क्रियाया अभावेन संबन्धानुपपत्ते-
 र्नेष्वबन्धो भावेन करोतीति । यथा ऽऽह न तस्य किंचिद्व्यवृत्ति न
 भवत्येष केषलमिति । तस्माद्विनाशकारणाभावादुत्पन्न एवाभावे विनश्य-
 तीति सिद्धः षण्मङ्ग इति । तदेतन्निराकरोति । न विकल्पानुपपत्तेः ।
 अयमभिसन्धिः यतायद्विकल्पित स्वहेतुभ्यो भावा विनश्यता अविनश्यता
 वा जायन्तइति । तत्र प्रश्नः किं पुनरिदं विनश्यत्त्वं भावानामभिममतमा-
 युष्यत किं विनाशस्वभावत्वम् आहो विनाशाहत्वं नित्येभ्यो व्यावृत्तम् ।
 न तावत्पूर्वः कल्पः परस्परपरिहारवतोर्भाषतन्नाशयोस्तादात्म्यानुपपत्तेः ।
 तादात्म्ये च विनाशवद्भावो ऽपि द्वितीयादिकक्षणेप्युत्पत्तेति साधु चकित्त्व
 समर्थितमचमधता भावानां नित्यत्वमुपपादयता । भावसमये वा विनाशो
 ऽपि भावात्मा ऽस्तीत्यत्यन्ताभावे भावस्य भवेदिति सुषुद्धप्रकृतं तत्त्वं
 माधानाम् । न च भाव इरुक्तस्यित्यतिधर्मा नाशो द्वितीयादिकक्षणेऽप्यिति
 साम्प्रतम् । प्रथमद्वितीयक्षणवच्छेदलक्षणविरुद्धधर्मसमर्पणं भेदाद् द्वितीय
 तु कल्पमनुमन्यामहे । नन्वेवं विनाशाह्वास्वेद्वावाः स्वकारणादुत्पन्नाः
 हन्तोदयानन्तरमेवापवृज्येरन् नापवृज्यन्ते विनाशाह्वा अपि पटादयस्तनु-
 विनाशाद्वा तन्नुविभागाद्वा स्वकारणाधीनजन्यमनो विनश्यन्ति । न हि
 तद्वह्नाः पचेलिमा इति विनैव दहनसन्निवसयोगप्रसंगभेदं विक्रियन्ति ।
 काष्ठानि वा भिदेलिमानोति कुठाराभिघातमन्तरेण दलन्ति । यो मन्थते
 तस्य तद्वह्नाः पचेलिमाः ये समर्थदहनोदकपिठरसहभुवः तदनन्तरं हि

पुलाकाः प्रादुर्भवन्ति यदनन्तरं न प्रादुर्भवन्ति न ते पचेलिमा इति तस्योत्तरमषण्णिकार्थक्रियामुपपादयन्तो वक्ष्यामः । तस्माद्विभक्तराणामुत्पत्तेः स्वकारणात् विनाशकारणापेक्षा भावनामिति युक्तम् । केवलं भाषादन्यदकारणं ब्रूयात् । पर्यनुयोज्यो भवान् । किमकारणत्वाद्भाष्यस्य नास्तित्वं रोषयते किं वा नित्यता तत्रोक्तं साक्षाद्ब्रूयन् धार्तिककृता । भवतां शक्यानां पक्षे अकारणं द्विधा नित्यं व्योमं यशविषाणादि वा तुच्छम् । अस्माकं तु नित्यमेव ध्रुवदभिमत्तस्य तस्य तुच्छस्याभावस्यानङ्गीकारादस्मदभिमत्तस्य भवद्विरनङ्गीकृतत्वेन नास्तीत्यध्यारोप्य राशिरैक उक्तः । उत्पन्नस्य विनाश इति सर्वजनोक्तं तद्विपरीतं भवत्यने प्रशोति । नन्वस्तु भाषाभाषयोः सहावस्थानं को दोष इत्यत आह । ततश्च भावानामिति । शङ्कते अथाविनाशित्वादिति । प्रयोजनशक्तिरियं यदकारणत्वे विनाशस्यैव दोष इति । न तु दोषभयेन स्फुटतरप्रमाणवाधितं कारणत्वं विनाशस्य शक्यमङ्गीकर्तुमिति भावः । गूढामिषधिः सिद्धान्तो पृच्छति विनाशो न विनश्यतीति । कुत एतत् । चेदकं आह विनष्टानामिति । सिद्धान्तो बोद्धव्यमालम्ब्याह । न हि विनाशाभाव इति । यस्य पटाभाव एव तुच्छस्तस्य तदभावे वा कदा तस्य तुच्छादपि तुच्छतरत्वादिति भावः । स्वमतमास्यायाह । अपि च विनाशः कारणवाञ्छेति । शेषं सुबोधम् । यदप्यकारणत्वे कारणमुक्तं भाषाद्विन्नरवेदभाषो जन्येत भावतादयस्यमिति । तत्रैच्छते नाभावस्योत्पादे भावस्थापरा निवृत्तिः किं त्वभावोत्पाद एव तन्निवृत्तिः कथमन्यस्योत्पादे अन्यस्य निवृत्तिः अत्र स्वभावमेतैस्तरं घातं ये परस्परपरिहारावस्थितयः स्यहेतुभ्यो जायन्ते । न हि स्यतो अन्यस्याङ्गस्य घट्टिर्न कारणमन्यस्याविशेषाद्ब्रूमनो ऽपि न कारणमिति । स्वभावमेतेन तु क्लृप्तकारणमाधनियमसमर्थनं परस्परपरिहारस्वितिनियमे ऽपि तुल्यम् । यथा चोत्पादस्य पुरस्तादखिलसामर्थ्यरहितस्याङ्गप्रागभावस्योपकारं किं विदुर्भवन्तो ऽपि बीजादयो ऽङ्गमारभन्ते तदुत्पादस्येव तत्प्रागभावनिवृत्तिरूपत्वात् । एव तदभावहेतवो ऽपि भाषरूपे अक्रियत्करा अपि तदभावमादधति न चेद्भाषरूपे किं वित्कृतं तदभावहेतुभिरप्यभावः प्राग्विद्यं स्वभावसमये कस्मान्न स्वरूपोपलम्भार्थक्रिये करोति । अथोत्पादात्प्राग्विद्यत्वे

ऽप्यङ्कुरः कस्मादुपलम्भायैक्रिये करोति । उत्पत्तेः प्रागङ्कुरो नासीत्तत्र
 नाकार्षेदुत्पन्नस्त्वस्ति तस्मात्करोतीति चेत् । हन्त भावो ऽपि यदा ऽऽसी-
 तदा ऽकार्षेन्नदानीं तु विनष्ट इति नास्ति तेन न करोति । यथा च भाषो-
 त्पाद एव तत्प्रागभावस्य नास्तित्वा एवमभावोत्पाद एव भावस्य नास्तित्वा ।
 उपलनापायधर्मतया भाषामेते विनाशस्य ततो न सदसद्रूपतया द्वैराश्यं वि-
 श्वस्येति चेत् को ऽयमुपजने यदि स्वकारणसमवायः सतासमवाये वा
 सो ऽभावे नास्ति अथ स्वहृत्प्रतिलम्भः तथा ऽपि तावन्मात्रस्य साम्ये
 ऽपि अधान्तरभेदेन द्वैराश्योपपत्तिः । तस्माद्यथा सत्वस्य साम्ये ऽपि द्रव्य-
 गुणकर्मणि तेन तत्त्वेनान्योन्यं भिद्यन्ते एवं प्रमेयत्वामिधेयत्वकारणवत्त्वे-
 नाविशेषे ऽपि सद्भिः सहासनां सतातद्विरहहृत्प्रभेदाद्वेद इति सिद्धम् । या
 ऽपि ध्रुवमाविता विनाशस्य तत्र क्रमः* ध्रुवभावित्वेन विनाशस्य हेत्वन्तरा-
 नपेक्षत्वं द्युगणो नाहेतुकत्वं वक्तुमर्हति । हेत्वन्तरनिराकरणेन हेतुना निरा-
 करणात् । विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् । अपि च ध्रुवभावित्व-
 मसिद्धमनैकान्तिकं वा इदं भवान् शृणो व्याचष्टा किं घटसतानात्समागात्
 कपालसततिध्रुवभाविनी न वा । न चेद् न विनाशो ऽपि घटस्य ध्रुवभावी
 न एतु विसभागद्योत्पादमन्तरेण घटविनाशमीक्षामहे मासचक्षुषः तथा द्वा-
 सिद्धा ध्रुवमाविता विनाशस्य । अथ ध्रुवभाविनी तस्यामेव तर्हं विसभा-
 गसततो ध्रुवभाविन्या मुद्गरादिहेत्वपेक्षेत्यनैकान्तिकं ध्रुवभावित्वं नानपेक्ष-
 त्वव्याप्तमिति न हेत्वन्तरापेक्षित्वं निषेद्धमर्हतीति । तदेतद्यदचाकारण-
 विनाशो दोषः स चापरिहार्य इत्यनेन यातिकेन सूचितम् । एवं ता-
 वदन्यत्वे साध्ये दोष उक्त इति । यद्यपि क्षणिकत्वमपि पूर्वमुक्तं दूषितं
 च तथा ऽपि क्षणिकत्वमिधानं तथान्यपरमन्यत्वमेव तु तत्र प्रधानम् । इदानीं
 तु क्षणिकत्वमेव प्रधानतया साध्यमित्येतावता प्रकरणभेद इति विशेषणं सि-
 द्धान्ताविरोधीति । यद्यनाशुविनाशिनो ऽपि के चन भाषा भेदेषुः ततो
 विशेषणमाशुविनाशिन इति कल्पेत तथा च सिद्धान्ताविरोध इत्यर्थः ।
 मत्वर्थीय इति । क्षणिक इति अत इतिनाशिति मत्वर्थीयगृह्यन् अनन्तरेण
 विनाशेन विगिष्यमाण इत्युपनक्षमाणः । सर्वान्तकालमिते । पूर्वोपरमा-

गणिकलकालकलेका ज्योतिर्विद्यासिद्धा सर्वान्तः कालमिति संभामात्रं न तु
 वास्तवं वास्तवी च क्षणिकता ऽस्मिन्नेति । पञ्चवचनं दूषयित्वा हेतुं दूष-
 यति ये ऽपीति । अत्रादियहणेन सत्त्वकृतकत्वादयः संगृहीता वेदितव्याः ।
 तत्र यत्सत्त्वस्यै क्षणिकं यथा घटः संश्च विधादाध्यासितः शब्दादिरिति स्व-
 भावहेतुः सत्तामात्रानुयन्त्रित्वात्क्षणिकत्वस्य । कथं पुनः सत्तामात्रानुयन्त्र-
 सिद्धिः क्षणिकताया उच्यते सत्त्वं नामार्थेक्रियाकारित्वं भावानां नान्यत् ।
 न ह्यस्ति संभवः संश्च भावो न चार्थेक्रियां करोतीति । तथा हि स सर्व-
 चस्य विज्ञानस्यालम्बनप्रत्ययो भवेत् वा । न चेद् नास्ति सर्वज्ञो वा न
 सर्वज्ञः तस्यैवाज्ञानाद् अलम्बनप्रत्ययश्चेत् कथं नार्थेक्रियां करोतीति । न
 च सत्तासामान्य नास्ति किं च न नापि समवायो यतः सन्नित्युच्यते । तत्त्व-
 द्वावे वा न भवतां सामान्यविशेषसमवायाः सन्तो भवेयुः तेषां सामान्या-
 धारत्वानभ्युपगमात् । प्रमाणपक्ष्यता ऽपि प्रमाणविषयता प्रमाणं प्रत्याल-
 म्बनप्रत्ययत्वमेव तच्चार्थेक्रियाकारित्वान्नान्यदिति सिद्धमर्थेक्रियाकारित्वमेव
 सत्त्वमिति । तच्च क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं तृतीयप्रकारविरहात् । तथा हि भावानां
 तानु तास्येथेक्रियासु क्रमाक्रमैः परस्परपरिहारवन्तो चकान्तः तथा च क्रमा-
 क्रमात्मकं प्रकारान्तरमपि यदीदृशाभ्यामेवानुभूतावधिताभ्यां क्रमाक्रमाभ्यां
 करन्वितमङ्गीक्रियते ततो दृश्यमानयोरपि क्रमाक्रमयोः परस्परसं-
 रप्रसङ्गः । करन्वितत्वादेव हि क्रमाक्रमाविभाषणीति दृश्यमार्गः क्रमो ऽक्र-
 मात्मकः अक्रमश्च क्रमात्मकः प्रतिभाषेत । न च तथा प्रतिभाषते । एतेन
 प्रत्यक्षमेव परस्परपरिहारवन्तो क्रमाक्रमो परिच्छिन्दत्सर्वेष्वानयोः संकरं प्रति-
 क्षिपति । यदि क्व विद्वानयोःप्लादात्म्यं भवेद्विहापि तात्रैव क्रमाक्रमविति
 संकीर्णो गृह्येवानाम् । तस्मादनयोरिह संकरानुपलम्भ एव देशान्तरे काला-
 न्तरे च संकरं निषेधति । तादात्म्यनिषेधे च दृश्यत्वविशेषज्ञानुपलब्धेः
 दृश्यमानस्तम्भतादात्म्येन स्वयमदृश्यानां पिशाचादीनां दृश्यानां च प्रयङ्गा-
 दीनामविशेषेण प्रतिषेधात् । यथा ऽऽह विशेषणं चावाच्यमिति । अने-
 वंभूतक्रमयोगपद्यत्यतिरेकशक्ती प्रकारान्तरे क्रमयोगपद्ये एव न भवतः न
 हि शब्दाभेदेन घस्तुनो ह्यभेदः । मा भूद्वीशब्दसामानाधिकरण्येन पागा-
 दीनामपि पिशाणित्यप्रसङ्गः । स्यादेतत् । मा भूतां क्रमयोगपद्ये अस्यवन्व

एष क्रमाक्रमविधानः क्रमयोगपद्याभ्यामन्यः प्रकारे यमास्याय भाषाः
 स्थिरा अर्थक्रियायामुपयोक्त्यन्ते । न त्वेषा प्रकारान्तरवदर्थक्रिया ऽपि पि-
 शाचायमानेष तथा चेत् कि नः शिब्रं दृश्यमानास्त्यनुभूतावसिताः परस्व-
 रव्यावृत्तक्रमयोगपद्यरूपप्रकारद्वयसमालिङ्गितरूपा अर्थक्रिया न प्रकारान्तर-
 द्वयितुमीशते । न च प्रकारान्तरमपि । तथा हि यत्र यत्प्रकारप्रतिषेधेन यद्वि-
 तरप्रकारव्यवस्थानियमस्तत्र न प्रकारान्तरसंभवः, यथा नीलप्रकारप्रतिषेधेना-
 नीलप्रकारव्यवस्थायामपीति अस्ति च तयोरन्यतरप्रकारनिषेधे ऽन्यतरव्यवस्था-
 नियमो निषिध्यमानप्रकारप्रिययौकृते सर्वत्र कार्यकारणे इति विरुद्धोपल-
 ब्धिः । निषिध्यमानप्रकारान्तरसंभवविरुद्धो हि द्वयोरन्यतरनिषेधेनान्यतर-
 व्यवस्थानियम इति प्रकारान्तरसंभवाद्वाधानामर्थक्रिया क्रमाक्रमभ्यां व्याप्ता
 तो च स्थिरान्निवर्तमानावर्थक्रियामपि व्यावर्तयतः वृत्ततेषु निवर्तमाना शिष्य-
 पात्यमारादृश्यमानादेकशिलामयाद्भृत्कटक्यादिति प्रतिषन्धसिद्धिः । तथा
 हि न तावदशक्तिः क्रमेणार्थक्रिया कर्तुमर्हति । स्येन हि रूपेण भाषा
 अर्थक्रियायामुपयुज्यमाना दृश्यन्ते । यद्वस्तु यत्कार्यान्यव्यतिरेकानुसिद्धित-
 भाषामात्र तद्वस्तु तत्कार्यप्रसवसमये रूपं च तस्य कार्येणानुकृतान्वयव्यति-
 रेकमिति रूपमेव समर्थं तच्च द्वितीयादिशेषेष्विव प्रथमे ऽपि शेषे सदिति
 द्वितीयादिशेषजन्य कार्यकलाप प्रथमस्य शेषे निष्पादयेत् । समर्थस्य शेष-
 योगादिति नाश्लिकस्य क्रमसङ्ख्यापारता प्रसज्यते । स्यादेतत् समर्थे ऽपि
 क्रमपत्सदकारित्येणात् क्रमेण करोतीति तदयुक्तम् । विकल्पासदत्त्यात् ।
 किमस्य सदकारित्वं, क विदुषकारमादधनि न या आदधाना वा भाषाद्वि-
 ज्ञमभिन्न वा । तत्र भिन्नोपकाराधाने भाषे सत्यनुत्पत्तेरुपकारे च सत्युत्पत्ते
 यत्र कार्यस्योपकार एव जनको न जनको भाषः । न चोपकारसदकारी
 भाष एव कार्यस्य जनको नोपकारमात्रमिति चाश्वम् । उपकारस्योपकारा-
 न्तरजनने जनयस्यानात् । अजनने तु सदकारिभाषाभाषात् । अभिन्नोपका-
 राधाने च भाष एव जनयेत् स च प्रागव्याप्तीदिति सदकारिवैमर्थ्यम् । अनु-
 यकारकत्वे वा सदकारित्वे न भाषेनापेक्ष्येन्नित्युत्पन्नमात्र एव भाषः कार्यमु-
 त्पादयेत् । समर्थस्य शेषयोगात् शेषे वा न परत्वादपि कुर्वन्निवेष्टात् ।
 यदि मन्येत अनुपकारका अपि भवन्ति सदकारित्वे यत्सोः सह भाषः

कार्यं करोति । न च भावेन नापेक्ष्यन्ते तैर्विना कार्यस्यानुत्पत्तेरिति । ननु स्वरूपेण चेत्कार्यजनको भावः न कस्मान्नेमानन्तरेण जनयति तेभ्यः प्रागपि स्वरूपसद्भावात् । सहकारिरूपेण वा जनकत्वे सहकारिण एव जनका न जनको भावः । न चोभयभावाभावानुविधानादर्थक्रियाभावाभावयोरैकस्माच्च व्यभिचारादुभयाधीनतेति संप्रतम् । भावे सत्यनुत्पादात्कार्यस्य व्यभिचारेण चरमभाविनिमित्तसहकारिसमवधाने सति भावादेव सहकारिसमवधानस्यैव चरमभाविनेो व्यभिचारेण कारणत्वावधारणात् । एतेनैतन्निरस्तं यदाहुरेके स्वहेतोर्विलम्बकारी भावो जात इति नेोत्पन्नमात्रः करोतीति । सा हि विलम्बकारिता अस्य स्वभावः सहकारिसमवधानकाले ऽप्यस्ति न वा अस्ति चेत्तदा ऽपि न कुर्यात् । नास्ति चेत् कथं स्वभावनाशे भावो न नष्टः । अथास्य विलम्बकारिता न स्वभावः कथमुत्पन्नमात्रो न कार्यं कुर्यादिति । तस्माच्च क्रमेणार्थक्रिया भावानां नापि योगपद्येन तस्माद्यावत्कार्ये तेनाक्षणिकेन प्रथमे क्षणे संपादितं तद्यत्सर्वे द्वितीयादिसंक्षेपे संपादयेत् । तावत्कार्यसंपादनस्वरूपस्य द्वितीयादिसंक्षेपे भावात् । न च संपादितं शक्यसंपादनमिति यद् द्वितीयादिसंक्षेपे संपादयति तत्प्रथमक्षणे संपादितादन्यदिति क्रमा एवावर्तन्तइति तत्र चोक्तो दोषः । युगपत्कृतकृत्यस्य वा द्वितीयादिषु कर्तव्याभावात्तार्थक्रियासामर्थ्यमस्तौत्यसत्त्वेन क्षणिकत्वापत्तिः । तस्मादक्षणिके सत्त्वे व्यापकयोः क्रमाक्रमयोरनुपलम्भाद्यापकानुपलम्भ्या नियतमानं सत्त्वमक्षणिकात् क्षणिकत्वेन व्याप्यतइति प्रतिबन्धविद्धिः । नीलमेव चानुभूतावसितं समारोपिताक्षणिकभावमक्षणिकं तादृशनीलस्वरूपोपलम्भ एव तत्राक्षणिके क्रमयोगपद्यानुपलम्भः । यथा भूतलस्वरूपोपलम्भ एव समारोपितादृश्यत्वस्य घटस्यानुपलम्भः भूतलं च तथोत्पन्नं घटाभावे न त्यभावो नाम कश्चिद्विषयहवानस्ति यः प्रतिपत्तिगोचरः स्यात् । अपि तु व्ययहर्तव्यः परम् । स्यादितत् । क्षणिको भावो ऽर्थक्रियाजनकस्यभावो न वा न चेदसन्नेव तज्जनकस्य भावश्चेत्किमस्य सहकारिभिः । उत्पन्नमात्रमेव बीजमङ्कुरं जनयेत् । ननुत्पन्नो बीजवणः समर्थो जनयत्येवाङ्कुरं कृतः समर्थस्तौत्पत्तिः पूर्वस्माद्धीजवणात् । तार्थं तात्सन्तानप्रार्तिनां सर्वेषां बीजत्यागियेषादङ्कुरजननसामर्थ्यमिति कुसुमानन्तरलब्धजन्यमात्रमेव बीजमङ्कुरं जनयेत् । मेवम् । पूर्वपूर्वसिद्धिबीज-

एषनादिषणसमवधानेत्यत्रातिशयवदुत्तरोत्तरक्षणपरम्परालब्धजन्या इत्यो-
 योजदणः समये, समर्थेचित्यादिलक्षणसहभूरनपेक्षयाङ्कुरं जनयति ।
 न चास्य क्षित्यादिसहभुवस्तदनपेक्षस्यापि तैर्विना कारणं तदेकसामग्र्यधी-
 नस्य तदभावेऽभावात् । न वा सहकारिता वित्यादीनां तैरेव महाङ्कुर-
 ननात् । तेषामपि कार्यत्पूर्वभावस्य नियमतोऽविशेषात् । तन्मावत्त्वादेव
 च कारणताया । न धनपेक्षाणामपि प्रत्येकं कार्यन्तरारम्भणं तन्मा-
 वस्य तेभ्य उपलब्धेस्तत्रैव सामर्थ्यनियमात् । न च कृतकंरथतयैतरेषाम-
 क्रिया सहक्रियाया कृतमित्यसंभवात् । न च स्वकारणलब्धवन्निययो भाश-
 प्रेषावन्तः शक्यमिदमस्मात्स्येकेनापि कर्तुं कृतं न सर्वथा सन्निधानेनेत्या-
 लोच्य निवर्तितुमीशते न च स्वकारणभेदमात्रं कार्यभेदहेतुं अपि तु साम-
 यीभेदं तस्मिन्सति कार्यभेदोपलब्धे अभिन्ना भेदसामर्थीति न कार्यभेद-
 प्रसङ्गः । परस्परसमवधानं चापसर्पणप्रत्ययेभ्यः क्षित्यादीनामिति । न च
 क्षणिकस्यार्थक्रियाविरोधादसाधारणता हेतोः न च साध्यधर्मिणि दृश्यमाने
 शब्दादौ व्याप्तिसाधनादेव साध्यविद्येरसाधनाङ्गं हेतुवचनम् । न खलु
 सर्वोपसहारवती व्याप्तिदृश्यमाश्रयिण्या भवितुमर्हति । शक्यं हि शङ्कितुं
 परेणादृश्यमानानां सत्त्वमन्त्राणां न व्यावर्तितं त्वयेति सत्त्वमनेकान्तिक
 क्षणिकत्वसाधनवति । तस्मादादृश्यमदृश्यं वा तत्सर्वं क्षणिकमिति दर्श-
 नीया व्याप्तिः । नन्वेवमपि शब्दादेर्विधादास्पदीभूतस्य व्याप्तिदर्शनवलादेव
 सिद्धा क्षणिकतेति तदवस्थमेशसाधनाङ्गत्वं हेतुवचनस्य मेवम् । अस-
 त्यपि शशविषाणादौ यत्सदृश्यमदृश्यं वा तत्सर्वं क्षणिकमिति यथा सर्वो-
 पसहारवती व्याप्तिः न च शशविषाणादयोऽपि भवन्ति क्षणिका एव
 सत्यापि विधादास्पदीभूते शब्दादौ व्याप्तिसिद्धावपि न सिध्यति क्षणिकता
 तेनादृश्य दर्शयितव्यमेतेषां क्षणिकत्वसाधनाय सत्त्वमिति नासाधनाङ्गता
 हेतुवचनस्येति । अत्रोच्यते । न सत्त्व एवमङ्गसिद्धावङ्गमसाधारणत्वात्
 सद्रियव्यतिरेकित्वाद्वा । तथा हि क्रमाक्रममाभ्यां व्याप्तिं सत्त्व तदनुपलम्भे-
 नाक्षणिकाङ्गावनेतएव तदेव सापेक्षत्वावपेक्षत्वाभ्यां व्याप्तिं तदनुपलम्भेन
 क्षणिकादपि व्यावर्तते तस्माद्गन्धवत्त्ववदसाधारणं सदसाधनाङ्गम् । तथा
 धनतत्त्वप्राप्तानि चित्तवचनपादस्तेजोबीजानि समर्थानि प्राभावनियतानि

नियतधरमोत्यादानामशनिजलानलाङ्कुराणां कारणं भवद्विरभ्युपेयन्ते तान्य-
 मूनि परस्परानपेक्षाणि वा जनयेयुः सापेक्षाणि वा । ननु निरपेक्षाण्येवान्त्यक्ष-
 षण्णाप्रानि त्रित्यादीन्नुतरस्मिन्नुज्जे जनयितव्यव्युक्तम् । तत्किमनभ्युपग-
 तधिकल्पेन सापेक्षाणि निरपेक्षाणि चेति । तत्किमिदानीं समर्थवीजक्षणज-
 नको ऽपि बीजक्षणो ऽनपेक्ष एव । उ०प्रिति चेत् । नन्वेव सर्वत्रैव बीज-
 क्षणा निरपेक्षाः स्वकार्योपजनदति कृतं सहकारिभिः । ननुक्तं नेते प्रेक्षा-
 यन्तः किं तु स्वंप्रत्ययाधीननियतसंनिधयो न व्यपधेरीयतदति । तत्कि-
 मय कृपीवलो ऽपि न प्रेक्षावान् प्रेक्षावान् यतः प्रयत्नेन कुपूलादवतार्यं बीज-
 मावपति भूमौ परिकर्षितामां त्रित्यादिसहभुव एव बीजक्षणस्यातिशयोक्त्याप-
 रम्पराया अङ्कुरप्रसवसामर्थ्यात् कुगूनस्यात्तु सहस्रेणापि घर्षेरङ्कुरानुत्पादे तथाप-
 यतीति चेत् । अथ किमयं न स्वमतानमावप्रभवः समर्थो बीजक्षणः तथा चेत्कथं
 संतानान्तर नापेक्षेत स्वकार्ये । नन्वपेक्षतयय जिं तु स्वोत्पादे न पुनः स्वकार्ये
 तत्र तस्यानपेक्षत्वमुपेयते न तु स्वोत्पादे । ननूत्पताप्रप्यस्य जागर्ति स्वसंता-
 नवर्ता पूर्वं एव निरपेक्षं क्षणः एवं तस्य पूर्वं पूर्वं क्षणः स्वसंततिपतित
 यतानपेक्षो जागर्त्युपजननदति कुशूलनिहितबीज एव स्यात् कृती कृपीवलः
 कृतमस्य कृपिकर्मणा दुःखबहुलेन । तस्मात्परस्परापेक्षाणामेवान्त्यक्षणाप्रानां
 कार्यजनकत्वमकामेनाप्युपेयम् । अपि चान्त्यक्षणाप्रान् बीजमनपेक्ष अङ्कुराशनि-
 पथनपायस्तेजांसि जनयेत्किं येनैव रूपेणाङ्कुरं जनयति तेनैव तदितरावप्यपि
 किं वा रूपान्तरेण । न तावतेनैव त्रित्यादीनामङ्कुरस्वाभाव्यापतेः । न खलु
 भवतां कारणाभेदे भेदयत्कार्यं भवितुमर्हति । कार्यभेदस्याकास्मिकत्वप्र-
 सङ्गात् । यथेत्तं भगद्विरेव अयमेव हि भेदे। भेदहेतुर्वा यद्विसद्बुधर्मा-
 ध्यासः कारणभेदश्चेति । नापि सामर्थ्यभेदः तस्या अप्यभेदात् । अन्यथा
 सहभावनियमाभावात् । स्वकारणादासादितः कश्चिदेव स्वभावभेद एक-
 स्तादृशो यस्मान्नाकार्याणि जायन्ते तस्मान्नाकास्मिकत्व कार्यनानात्वस्य
 नाप्यतिप्रसङ्गः तादृशस्य तस्यासार्थविकृत्यात् । न च कार्यकारणयोरभेदो
 येन कारणभेदाभेदाप्रनुपतेतां कार्यभेदाभेदो । तस्माद्यथा केभ्यः कश्चि-
 देव बहुभ्यः कार्यमेक जायते तथैकस्मादेव कुमस्वद्वृष्टानि जनयिष्यन्ते कार्यो-
 यीत चेत् । मुपेय तादं नानादेश्चृतिरेको ऽयवविसामान्यसयोगादिरर्थ-

स्तपस्वी मयता ऽऽशसित न हि नानात्वे ऽपि देयाना तदाश्रित सामा
न्यादिरथैः नाना भवितुमर्हति । तस्य तेभ्यो ऽमित्त्वत्वात् । रूपान्तरेण
धीजमङ्कुरादितरेण चित्वादीना जनकम् । तथा हि धीजमङ्कुरस्योपा-
दान तत्सारभागविक्रियया ऽङ्कुरस्योत्पत्ते चित्वादिषु तु जनयितव्येषु
सहकारि पूर्वे तु चित्वाद्य चित्वादीना यथास्यमुपादानानि ताद्विक्रियया
तदुत्पत्तिरिति चेत् । अथ सहकारितोपादानते किमेक तत्त्व नाना या ।
एक चेत् कथं रूपान्तरेण जनक नानात्वे तयोर्ज्ञात्वेदो ऽभेदो वा भेदे
कथं धीजस्य जनकत्व ताभ्यामेव ऽङ्कुरादीनामुत्पत्ते । अभेदे वा कथं न
भेदो धीजस्य भिन्नतादात्म्यात् । तयोरेकरूपत्वमेव तादात्म्यात् । तस्मा
दङ्कुराद्वि चित्वादौ जनयितव्ये तदुपादान पूर्वमेव चित्वादिसमसमयभावि
यीजेनपेक्ष्यते । यत्र धीजमपि समसमयभाव्येव सहकारिकारण चित्वादि
भिरपेक्ष्यते नान्यथा कार्यभेदसिद्धिरित्यनिच्छता ऽप्यभ्युपेयम् । न चानुप-
कारकमपेक्षागोचर इति भवद्विरेवोपपादिनम् । न च क्षणिकस्योपकारकत्व-
समवेो ऽन्यत्र जननात् तस्याभेदात्वात् । न च समसमयभाविनेर्जन्यज-
नकत्वमस्ति सत्येतरविषययोरिव । तस्मात्स्वसत्तानमात्रदेय कार्योत्पत्त-
प्रसङ्गात्कार्यभेदानुपपत्तेरवानुपकारिण्यपेक्षारिरहात्तु क्षणिकस्यापि सापेक्षस्या-
नपेक्षस्य वा नाथेक्रिया समन्वित्यसाधारणसत्त्वं न क्षणमङ्गसिद्धावङ्गम् ।
अथ मा भूदसाधारणता सत्त्वस्येत्यनुपकारकेष्वपि कार्यकरणायापेक्षा ऽभ्यु-
पेयते तेषामपि कार्येणानुकृतान्वयव्यतिरेकत्वात् । न त्वनेन क्रमेणक्षणिको
ऽपि भावो ऽनुपकारकानपि सहकारिण क्रमवत् क्रमवत्तैव कार्येणानुकृता
न्ययव्यतिरेकानपेक्ष्यते । करिष्यते क्रमवत्सहकारिण्यत्र क्रमेण कार्यणि ।
समयस्याप्यपेक्षणीयासन्निधे कार्येषु उपपत्स्यते । न चेतावता सहकारि-
समप्रधानद्वैतोत्पत्तिमत कार्यसिद्धि कृतमेषा रूपेणेति वाच्यम् । तत्सहि-
तादेव तत् उत्पत्तिदर्शनात् । रूपे सत्यप्यनुत्पादात् । समप्रधाने हेतुषु-
त्युत्पादादेव कार्यस्यसमप्रधानमेव हेतुर्न पुना रूपमपीति चेत् तत्किमि-
दानीं राषभादितुल्यता धीजरूपस्य । उ०मिति चेत् । अथ कस्माद्गर्दभा-
दोनन्तरेण धीजरूप विना ऽपि नाङ्कुरो जायते । तत्समप्रधानस्य तात्का-
रणत्वादिति चेत् । तत्समप्रधाने कारणे कथं सृष्टिषेणि रूपमपि न कार-

णम् । न चाधर्मेनीयतया तद्विवेकः । समवधानमात्रस्य बीजरूपमन्तरेणापि
 तत्र तत्र भावात् । विशेषस्तु समवधाने रूपमेव बीजादीनाम् । तस्माद्यथो-
 भयाधीननिरूपणा व्याप्तिरयोगव्यवच्छेदेन व्यापके निरूप्यते व्याप्ये भाव
 एव व्यापकस्य नाभाव इति व्याप्ये पुनरन्ययोगव्यवच्छेदेन व्यापक एव भावो
 व्याप्यस्य नान्यचेति एव कार्यकारणभावोऽप्युभयाधीननिरूपणोऽपि कारणे
 अयोगव्यवच्छेदेन निरूप्यते । कार्योत्पादस्य पुरस्ताद्भाव एव कारणस्य ना-
 भाव इति । कार्ये पुनरयोगव्यवच्छेदेन । कारणएव सति भावो नान्य-
 स्मिन्निति अनुभवानुसारात्तस्वीयते । तथैव हि लौकिकपरीक्षकाणां सप्रति-
 पत्तेः । न च कारणतेव सता किं तु स्वरूप नीलादेरनुभूतावसित तद्वि तेनेव
 रूपेण स्वाभावव्यवच्छिन्नतासु तास्वर्यक्रियासूपपुज्यते न पुनरर्थक्रियाकारितैव
 स्वरूप मा भूदनेकार्यक्रियाकारिणोऽपर्यायेण रूपभेदः । तस्मादाद्यस्ति सर्व-
 सस्तत्तः स्वरूपेणैव सन्भाव' तज्ज्ञानस्यालम्बनप्रत्ययो भविष्यति । अथ तु
 नास्ति तथाऽपि तद्रूपो जनित्वाऽऽपाततोऽकिञ्चित्करोऽपि पश्चात्कृतश्चिद्वि-
 मितादासाद्य सहकारित्ययान् तासु तास्वर्यक्रियासूपयोऽप्यते । तस्मिद्धमेतत्
 क्षणिकस्यापि क्रमाक्रमभ्यां यथायोगमर्थक्रियोपपत्तेर्यापकानुपलब्धेरसिद्धेः
 सदिग्ध्यतिरेकमनैकान्तिक सत्त्वं शाश्वताना क्षणिकत्वे साध्ये भावानाम् ।
 अस्माक त्वन्यथासिद्धमसिद्धप्रभेद इवेति । न च जनकत्वाजनकत्वानक्षयवि-
 रुद्धधर्मसर्गो नानात्वे हेतुर्भवेत्तुमर्हेति । जनकत्व नाम न वस्तुस्वभावो
 ऽपि तु तद्धर्मः । धर्मश्च धर्मिणो वस्तुतो भिद्यते । न चान्यस्य भेदोऽन्यस्य
 भेदायात्मनिप्रसङ्गात् । अन्यत्वाविशेषे कथं तस्यैव धर्म इति चेत् । अथ
 वस्तुस्वभावेरेवोत्तरं वाच्यम् । यथाऽन्यत्वाविशेषे ऽपि कार्ये धूमो हुतमुज
 एव न बीजस्येत्युक्तम् । न च कृतकत्वमपि क्षणिकत्वे हेतुरन्यथासिद्धेः ।
 सहेतुके विनाये तदुपपत्तेरिव । न चोत्पत्तिविभाशयोस्तादात्म्य मावस्यात्य-
 न्ताभावप्रसङ्गादित्युक्तम् । तद्विदमुक्तं यातिरुक्ता तेऽप्यसिद्धा अन्य-
 थासिद्धा विरुद्धा वा भवन्तीत्यहेतव इति । अन्यत्वाविशेषेपदार्थेन
 पूर्वेष्वधर्मत्वेनासिद्धत्वादासिद्धम् । सत्त्वकृतकत्वे अन्यथासिद्धे विरुद्धत्व च
 सर्वस्यैव हेतोः क्षणिकत्वे साध्ये । तथा हि सत्त्व कृतकत्व वा चैनोऽन्यथापृ-
 ष्ततयाऽननुगत देयत' कालतो वा न साधन तस्याशक्याविनाभावज्ञान-

भाषा लिङ्गभाषाभाषात् । अन्यप्रमुखेन व्यतिरेकमुखेन वा ऽधिनाभाषाद्यह
 स्येकस्मिन् वषे ऽगम्यत्वात् । तस्मद्देशकालानुगत सत्व कृतकत्वमन्यद्वा
 हेतुकर्तव्यम् । तच्च विग्रहप वा भवत्यन्यथावृत्तिरूप वा नानाकालमेक
 मगणिक षडिकत्वन माद्येन विरुध्यतइत्युक्त विरुद्धा चेति । अन्ते
 विशेषदर्शनादित्यस्य तु विरुद्धत्वमनन्तर वक्ष्यति । उपेत्य विशेषधत्वे
 सिद्धत्वमनैकान्तिकत्वमाह उपेत्य ये त । हेतोरसिद्धत्वविरुद्धत्वे दर्शयि
 तुमाह । अन्ते विशेषेति । दर्शनादर्शनलक्षणस्य हेतोरन्यथासिद्धतेत्याह ।
 यो ऽप्ययं हेतुरिति । भावानावयोस्तद्वत्त्वादिनि । सयोगभाषाभाषयो
 विरुद्धहेतुभाषयत्वादित्यर्थः । प्रदीपस्य देशान्तरे उत्पाद इत्येतदपि न
 बुध्यामहइति । क्षणिकस्य प्रदीपस्य यदि सतानमात्रभवत्त्व निरुद्ध
 दशान्तरे कार्योत्पादकत्व तत सर्वेषु प्रदीपक्षणा देशान्तरे प्रदीपमुत्पा-
 दयेयु । न के चन प्रघनोदरएतेति । अद्योपसर्पेणप्रत्ययप्रशान्तघनेदरा
 दन्त्येषां कार्यमुत्पादयन्ति । ननूपसर्पेणप्रत्यय प्रदीपे क चिदुपकारमाधने
 न वा न तावदावने क्षणस्याभेदात्वेनोपकृतानुपकृतत्वासम्भवात् । अनाधाने
 च सहकारिभाषाभाषात् । अनुपकारकस्य सहकारित्वे ऽतिप्रसङ्गादिति भय
 तामेष गिर । न च शिशिपुप्रदीपक्षणजननमेषकार सहकारिणा तस्य पूर्व
 स्म देवोषादानादुपपत्ते सहकार्यनपेक्षत्वात् । न खलु तस्यैव तत्कारणस्या
 प्युपकारका सहकारिवो भवितुमर्हन्ति । एव पूर्वेषामपि प्रदीपक्षणाना पूर्व
 पूर्वप्रदीपमात्रसामर्थ्यभूता न सहकारिणा कि चिदाधीयतइति सर्वेषैक-
 स्मिन् प्रधाने कार्ये कुमु देशान्तरे वा । यदि पुनरनुपकारिवो ऽपि कार्यानु-
 विहितभाषाभाषयतया क्षणिकेन प्रदीपेन कार्यं कृत्वा प्रत्ययेत्यन्ते तद्वच्चिरूपे
 ऽपि तुन्यमिति सचेप । विवक्षित चेतदस्माभिर्ब्रह्मसत्यसमीक्षान्यायकवि
 काभ्यामित्युपरम्यते । न किलाकाशे पततो लोप्यादेरिति । लोपश्ये-
 नादेस्तुल्यगुह्यप्रता द्रव्याणामेकस्य गुह्यप्रयत्नसेवा कारणम् । तथा हि
 योषधयोपरित्येन पुरुषेण भूमौ चरन्त पारायतमुद्दिश्य यदा ऽथ श्येन क्षिप्यते
 तदा श्येनस्य पारायतजिघृक्षाजनित प्रयत्ने गुह्यं च क्षेपस्याशुतारपतन
 हेतय । आक्षिप्तस्य तु गुह्यप्रयत्नावाशुपतनहेतु अश्रयतमानस्य गुह्यं
 मात्र पतनहेतुरिति । यैल्लक्ष्यमते ऽपि न दोष इत्यत आह । एकस्य

संस्कार इति । अयुगपत्काला' प्रत्यया यकविषया इत्युच्यमाने घटपटादि-
 प्रत्यया प्रदीपादिप्रत्ययाश्च क्रमयन्त यकविषयाः प्रसज्येरन्नित्यत आह ।
 चिप्रतिपन्ना इति । समानशब्दवाच्यत्वादित्यनेकान्तः भवन्ति हि
 समानशब्दवाच्या प्रत्ययाः अथो ऽह इति । न च समानविषयाः
 देवनादीना तद्विःगणा भेदादत आह तत्प्रत्ययसामानाधिकरण्ये
 सतीति । तथा ऽपि प्रदीपप्रत्ययेरेधानेकान्त इत्यत आह । अव्यु-
 त्यायीति । व्युत्थातु भ्रमितु शीलमस्येति व्युत्थायि भ्रान्तमिति
 यावत् । अभ्रान्तत्व चास्य घणिकत्वसाधननिराकरणेन द्रष्टव्यम् । अव्यु-
 त्यायितत्प्रत्ययसामानाधिकरण्येनेव सिद्धे समानशब्दवाच्यत्व प्रपञ्चः ।
 भाव्य गुणान्तरप्रादुर्भाच इति । द्रव्य तावत्सद्रेष गुणो ऽपि सन् बोधन-
 मनुद्भूत आसीत् । एकरवोद्भूतो गुणः तत्र य उद्भूतस्तिरोभयति पूर्वगुणस्य
 निवृत्तेः तिरोभूतो गुणान्तरमुत्पद्यते तद्व्यवशीत्यर्थः । अत्र तु प्रतिषेध
 इति । क्षीराययया यय हि क्षीरविनाशे सत्युत्पन्नपाकघा विलक्षण द्रव्यमु-
 त्पादयन्ति । यदि तु सर्वे कार्ये सदेव कारणव्यापारात्प्रागपि व्यर्थः कारण-
 व्यापारः अभिव्यक्तेरपि कार्यायाः सन्त्यात् । असत्ये वा यथा सैव न सती
 क्रियते यव कार्यान्तराप्यधीति । विषिञ्जितं चेत्सत्सामिन्व्यायकविकाराणाम् ।
 अभ्यनुज्ञाय च निष्कारणमिति । विनाशोत्पादत्यात्ममानधर्मात्संशयः
 दधिक्षीरयोर्विनाशोत्पादावकारणो दृष्टो कुम्भस्य चोत्पादविनाशो सकार-
 यतो तद्विह स्फटिके विनाशोत्पादो सकारणो निष्कारणो वेति सदेहः ।
 तद्यदि सकारणाद्येवेति प्रमाणतो निश्चीयते ततो विनाशकारणानुपलब्धेः
 स्फटिकस्य कुम्भघट्टिनाशो नास्तीति निश्चीयते । तद्विदमुक्तं भाष्यकारेण ।
 न पुनर्पथा विनाशकारणाभावादिनि । निरविष्टानं चेति । धर्मि-
 णमाश्रित्य तत्समानधर्मा दृष्टान्तो भवति स्फटिकोत्पादविनाशो च धर्मिणो
 तत्समानधर्मतया क्षीरदधिविनाशोत्पादयोर्दृष्टान्तात्त्वेन भवितव्यम् । न
 पुनः स्फटिकोत्पादविनाशो धर्मिणो गृह्यते । तस्माच्च तत्समानधर्मतया
 दृष्टान्तो भवति इति । यदि तु द्रव्यसमयायादित्युच्येत तत्सतोयादिपामा-
 नुविषयमर्थते कृपादिभिरनेकान्तः स्यादित्यत आह । व्यापकेन । तथा
 ऽप्यात्मस्यसामान्येनानेकान्तो ऽत आह । गुणत्वे सतीति । तथा ऽप्या-

स्मपरिमाणेनानेकान्ते। इत आह । प्रत्यक्षतयेति । अस्मदादीनामिति शेष । गुणत्वादिविशेषणयोगात्प्राप्त्यापकयहणस्योपयोग । अस्मदादिप्रत्यक्षत्वादित्युच्यमाने सामान्यसमवायाभ्यामनेकान्त स्यादत आह जातिमत्त्वे सतीति । आश्रितत्वादित्यथापि जातिमत्त्वे सति प्रत्यक्षत्वे चेत्यनुपपन्ननीयम् । अनित्या बुद्धि प्रत्यक्षत्वादित्युच्यमाने मनसा व्यभिचारे इत आह । अयोगीति । तथा उप्यात्मना व्यभिचारे इत उक्त करणभावे सतीति । हानादितुद्धे बुद्धि करण भवति । शब्दश्च प्रत्यये करणम् । अथ वि जातिमत्त्वे सतीत्यनुपपन्ननीय तेन न गन्धत्वादिभिरनेकान्त ।

चिन्तान्तरमवतारयति । इदं तु चिन्त्यत इति । नन्वात्मपरीक्षायामात्मगुणत्व बुद्धेर्व्यवस्थापित तत्कस्मात्पुन परीक्ष्यत इत्यत आह भाष्यकार । असिद्धोऽपीति । यद्यप्ययमर्थं परीक्षितस्तथा उप्यथान्तरविशेषणरिक्तानार्थे पुन परीक्ष्यत इत्यर्थं । चेदयति वार्तिककार । न गुणेति । परिहरति । अनित्यत्वे सतीति । विमृष्य सिद्धान्तोपपन्न गृह्णाति । सन्निकर्षात्पक्षोरिति । चेदयति अद्राक्षमित्येतन्नोति । परिहरति स्मृतावपीति । देशयति । अस्तु तर्हीति । परिहरति पुगपदिति । यत्करणत्वेनानुमित* तत्करणत्वमप्येव न कर्तुं भवितुमर्हतीत्यर्थं । पुगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या यत्समधिगतमिति भाष्यमाविषति । विशेषणोपादानादिति । समाधत्ते न सर्वस्येति । पुनराक्षिपति । एवमपीति । विशिष्टस्य करणस्य ज्ञानगुणत्वनिषेध करणान्तरस्य ज्ञानगुणत्वमापादयति न चात्मा करणमित्यर्थं । समाधत्ते अन्यस्योपपत्तेरिति । यतद्वेश विधूणोति । अनवस्थितत्वादिति । प्रमातेष कदा चित्प्रमाण कदा चित्प्रमेयमित्यर्थं । पुरुषान्तरेण पुरुषान्तरं परिच्छिन्नस्तीति । यादृशोऽयं पुरुषस्तादृशोऽयमपीति पुरुषान्तरेण प्रसिद्धेन पुरुषान्तरपरिच्छेद इति । पृच्छति यदि न करणस्य कस्य तर्हीति । उत्तरं ज्ञस्य यशित्वात् । कर्तुं स्वातन्त्र्यादित्यर्थं । कर्तृकरणादिसमवधाने हि चेतन्यं कर्तव्यं दृष्टं न करणादेः । यथा मृद्वृषट्कषत्रसलिनमूषकुनालसमवधाने कर्तुरेव कुनालस्य न तु मृदादीनामिति । यथी ज्ञाता वर्यं कर-

णमिति भाव्यं तदनुपपन्नं ज्ञातुरपि क्व चिद्वश्यस्यदर्शनात् । यथा देवदत्तं कटं कारयति यच्चदत्त इत्यत आह । न चायं ज्ञातुरिति । यदि तु कश्चिज् ज्ञानगुणं मन इच्छेत् प्रति भाव्यं ज्ञानगुणत्वे चेति । प्राणादिसाधनस्येति भाव्यं व्याचष्टे । यथा ज्ञातुरिति । तथा च मन्तुर्मेति-साधनं यत्नमनः करणम् । अथ तदपि कस्माच्चेतनं न भवतीत्यत आह । उभयोरिति । विभु धान्तःकरणं ज्ञानमन्तःकरणान्तररहितमिति शेषः । अथ मनोऽन्तःकरणमपश्यंश्चेदयति । तदात्मगुणत्वेऽपीति । परिह-रति न प्रसङ्ग इति । विकरणधर्मेति भाव्यं विशिष्टं करणं धर्मो यस्य स विकरणधर्मो अस्मदादिकरणविलक्षणकरणः येन व्यर्थाहितविप्रकृतसूत्रा-द्विधेर्भवतीत्यर्थः । यदि पुनरित्यादि भाव्यं पूरयित्वा व्याचष्टे । यदि पुनरिति । नोत्पत्तीति । नात्र प्रमाणमपद्रियते । प्रच्युत बाधकं प्रमाण-मस्तीत्यर्थः । व्याख्यानान्तरमाह । अपुगपद्रुत्पत्तौ चेति । व्याख्याना-न्तरमाह । विदेहे त । शरीरवृत्तित्वे हि मनसः सर्वं ज्ञानं शरीरायतन-स्यात्मनो भवेत् । यदा तु मन एव नास्ति तदेन्द्रियायं सन्निकर्षस्यात्मनश्च शरीराद्गृहिरपि भाव द्विदेशप्रत्ययोत्पादप्रसङ्ग इति । अन्तःकरणप्रत्या-ख्याने चेति । यद्यपि सर्वव्यपि ज्ञानानि न युगपदुपजायन्ते तथाऽपि स्मृतीनामवश्यं युगपदुत्पादप्रसङ्ग इति पूर्वस्मादप्य विशेषः । व्याख्यानान्तर-माह । यदा चेन्द्रियमात्मा चार्थेन युगपत्संश्लेषाविति । असतोन्द्रियमनः-सन्निकर्षे व्यभिचारिणां कारणत्वकल्पनायां विनिगमनाहेतोरभावादिति भावः ।

विना-द्रुः-(सू. २३) ॥ अत्र पूर्वपक्षसूत्रे चकारः पूर्वपूर्वपक्षसूत्रापेक्षये-त्याह । तदात्मगुणत्वइति । अतः परम्य निगद एव व्याख्यानम् । यदनन्त-रमप्युपपत्तेः पुरुषः साऽन्त्या बुद्धिः । स्थितिहेत्वभावाद्दिनश्यतीति । स्थितिहेतु धर्मो धर्मो तयोरेभावादिनि । अथ तयोरेभावः कस्मादित्यत आह । कालात् । अन्त्यमुषट्पुःषोपभोगकानं प्राप्येत्यर्थः । अथ वा स्यञ-निपासंस्कारादेशान्याया बुद्धेर्धिनाम इत्याह । संस्काराद्या । संस्कारस्य तु स्थितिहेत्वदृशमायाद्विनामो भवतीति भावः । पृच्छति । कथं कालात् । उत्तरं यावत्तस्य जन्मन इति । परमस्य देहस्येत्यर्थः । देशयति यदि कारणस्येति । अत्र तावदेकः परिहार इति । एकः प्रधानः परिहारः पति-

हागन्तरं त्वेकदेशिमतेनाप्रधानमित्यर्थः । अपि च न स्मृतयो युगपदुत्प-
द्यन्ते परिच्छेदत्वाद् गन्धरसहस्रस्यशंभुञ्जानवदित्याह परिच्छेद-
त्वाच्चेति । एकदेशिपरिहारमाह अपरे त्विति । दूषयति एतच्च न
सम्यगिति । न हि मनः क्वचिदाश्रितमिति । न क्वचित्समवेतस्यो-
गमात्त्वनिप्रसक्तमित्यर्थः । नापि वृत्तिः स्वकार्यसामर्थ्यमिति । शरीर-
स्य मनः स्वकार्यं करोति नान्यच्चेति शरीराश्रितमन इत्युच्यतइत्येतदपि
नास्ति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य मनःकार्यस्य शरीराद्बहिर्भावादित्यर्थः ।
तस्मिन्मात्रेण समाधत्ते । अत्र द्रुम इति । येनात्मना यच्छरीरं धर्मोपा-
र्जिततत्त्वयुक्तस्य मनसो वैशेषिकज्ञानादिलक्षणकार्यकारित्वं न तदस्यु-
क्तस्यति शरीराश्रितस्य मनसो नान्यदित्यर्थः । चोदात् ।

साध्य-तुः (सू. २७) ॥ परिहारः ।

स्मर-धः (सू. २८) ॥ पुनश्चोदात् ।

न त-सः (सू. २९) ॥ परिहारः ।

न स्मर-त् (सू. ३०) ॥ भाय चिन्ताप्रबन्धः स्मृतिप्रबन्धः कस्य
चिदेवार्थस्य विद्भूतस्य विद्भूतस्यासाधारणस्येति यावत् । चिन्तन स्मर-
णम् । आराधितं विद्भूतं विद्भवतः स्मृतिहेतुर्भवतीति । इतश्च शरीरस्यो-
पाशेषमेव मनः स्मृतिहेतुर्नैवाधेत्याह । शरीरसंयोगानपेक्ष इति । शरी-
रात्त्रेण बहिर्भवन इत्येकदेशिमतमुपन्यस्यति ।

आत्म-पः (सू. ३१) ॥ दूषयति ।

न्यास-नम् (सू. ३२) ॥ प्रातिभवदिति । स्मृत्युत्पादस्य पुरस्ता-
त्प्रणिधानादौना स्मृतिकारणानामसवेदनादात्मनः संयोगात्सत्कारापेक्षात् स्मृ-
तीनां युगपदुत्पादप्रसङ्गं प्रातिभवदित्याक्षेपः । समाधानमाह । सतः स्मृति-
हेतोरिति । अदृश्यमानमपि कारणं तत्क्रमश्च कार्योत्पादक्रमेणानुमीयत-
इति प्राप्तिममपि पुरुषकर्मविशेषापेक्षादात्ममनःसन्निकर्षदुषजायमानं नाका-
रणं न चाक्रमश्चदिति प्रधानभूतामुपनिमयतारणितुं पृच्छति भाष्य-
कारः । प्रातिभवमिदानीमिति । अत्रेतिप्रोक्तं तत्त्वा गच्छते । हेतवमा-
यादयुक्तमिति चेत् । उत्तरमारमाह । न कारणस्येति । यद्यपि क्वचिद्

धरन्वनस्य युगपट्टारुह्यसंयोगे युगपच्छिटाद्वयं भवति तथा ऽपि ब्रह्मना-
 वययभेदात्करणभेद उन्नेयः । अथ वा करणान्तराणि युगपत्कार्याणि कुर्वन्तु
 प्रत्ययकरण तु क्रमेणैव प्रत्ययान्करोतीत्याथ न व्यभिचारः । तदुक्तं प्रत्य-
 यपर्यायइति । तस्मात्करणमेकं न क्तु विद्वपि युगपत्कार्यायानमिति ।
 कर्ता पुनरेको ऽपि करणभेदे युगपद्गुणनि कार्याणि करोतीत्याह । न ज्ञातु-
 र्धिकरणधर्मणो देहनानात्वे प्रत्यययोगपद्यादिति । विविध करणं
 धर्मो यस्य स तयोक्तः तद्वाच्ये धार्मिककारः न चार्थं निगम इति ।
 योगी खनु च्छेदो प्रादुर्भूतायां सेन्द्रियाणि शरीराणि तेषु तेषु लोकेषु निर्माय
 मुक्तात्मनामादाय मनांनि मोक्षाय त्यरमाणो युगपत्कर्मोपाहितान् सुख-
 दुःखभेदात् द्विपन्न रक्ते भुङ्क्ते तदस्यैकस्यापि करणभेदाद्युगपज् ज्ञानानि भव-
 न्तीति । अथ च द्वितीयः प्रतिषेधः । ज्ञानसंस्कृतात्मप्रदेशभेदस्यायुगपज्-
 ज्ञानोत्पादकस्य अवस्थितेति । यथात्मप्रदेशे ऽस्य ज्ञानानि नानाविध्याणि
 जातानि तत्संस्काराश्च तेष्वप्यव्ययशरीरस्य तदनेन शरीरान्तर्गतस्य मन-
 सस्तत्र प्रदेशे संयोग उपपादितः । तद्विदमाह धार्मिककारः । यदि च ज्ञा-
 नसमवेतात्मप्रदेशेन सन्निरुप्यादिति । अतश्चाध्यापकस्यादपरिहारः ।
 आचार्यदेशोपानां तु स्मृतियोगपद्यप्रसङ्गात् । अवस्थितशरीरस्यैव
 संस्काराः समानदेशा इत्ययुक्तम् । कृतः आत्मप्रदेशानामत्रयान्ता-
 रत्वात्मर्थसंस्काराणां समानदेशस्य प्रत्यययोगपद्यप्रसङ्गे ऽपरिहार्यः । न
 ह्यात्मनो घटस्येव प्रदेशात्प्रतो ऽन्ते संवर्धना किं नामात्मेव न चेत्कं प्येति
 संवर्धनात्मवर्धनः समानदेशा इत्यर्थः । तद्विदमुक्त भाव्यकारेण आत्मप्रदे-
 शानामत्रयान्तारत्वादेकार्थसमवायस्यापिशेषे सति स्मृतियोगप-
 दस्य प्रतिषेधानुपपत्तेरिति शब्दसंताने स्थिते शङ्कानिराकरणभावं
 तुशब्दः शङ्का निराकरणे । तद्वेगद्वायं धार्मिककारे आच्ये । संस्का-
 रप्रत्यासत्तयेने । पृच्छति । का प्रत्यासत्तिरिति । उत्तरं न द्रूम इति ।
 नियदेशस्ये ऽप्यात्मनः संस्कारस्याप्याप्यवृत्तिस्यमुपशान्तिं तेन गच्छदस्यद-
 कारिकाएषस्य सविधानासन्नधने कल्पेने प्येत्यर्थः । संवर्धनं युद्धिरेव विमि-
 ष्टाद्विममनाधिकारो न चेति विचार्यते । तत्र मात्स्यदर्शनप्रेनागिकानां वि-
 ष्टनिवनेः संवर्धः । तद्विद्विनिवनाह । पुष्टपर्यमां ज्ञानमन्तःकरणस्य

त्विति । पुरुषचेतन्यमेकमेव कूटस्थनित्यं सततदर्श्याकारपरिणतमुद्रितत्व-
प्रतिबिम्बविभ्रमरगाद्विन्नमिवोपजनापायधर्मके विज्ञानमिति च वृत्तिरिति चा-
ध्यायते । इच्छद्वेगदवस्तु यस्तुत उपजनापायधर्मोऽन्तःकरणस्येति
दर्शनेन तत्प्रतिपिच्यते ।

ज्ञस्ये-त्योः (सू. ३५) ॥ प्रतिवृत्त्याञ्जनीति प्रत्यगात्मा तस्मिन् ।
यतदुक्तं भवति । ज्ञानसामानाधिकरूपेणोपलब्धेरन्यदीयानामिच्छादीनामन्य-
स्याप्रत्यक्षीकरणात्करणे वा मैत्रगतानामपि चेत्तेषु ग्रहणप्रसङ्गाद् अन्तःक-
रणवृत्तीनां गुणान्तराणां नित्याप्रत्यक्षत्वादात्माश्रिता एवेच्छादयो नान्तःक-
रणाश्रया इति । अत्रान्तरे लब्धाश्रयाणो भूतचेतनिकः प्रत्यक्षतिष्ठते ।

तस्मिन्-घः (सू. ३६) ॥ यदि यस्यारम्भनिवृत्ती तस्येच्छद्वेषो यस्य
चेतो तस्य चेतन्य हन्तायातमनेन क्रमेण भूतचेतन्यमस्मदभिमतं भूनेष्वेव
कायाकारपरिणतेषु आरम्भनिवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । परश्चादिवित्यस्य तात्प-
र्यमाह यार्तिककारः । परश्चादिविति । भूतचेतनिकस्तज्ज्ञत्वादिति हेतुं
स्यपक्षविद्वयमन्यथा व्याचष्टे । अयं तर्हीति । शरीरेष्वयवव्यूहमेतदर्थे-
नाद्यु लोपादियु शरीरारम्भकानामयूनां प्रवृत्तिभेदेऽनुमीयते तत्तश्चेच्छद्वेषो
ताभ्यां चेतन्यमिति च ङङ्गं विशरत् अस्थिर कृमिप्रवृत्तीनां शरीरं
स्यारं स्थिर शरीरं देवमनुष्यादीनां तद्वि चिरतरं वा ध्रियते । तदेतद्
दूषयति । कुम्भादिमृदवयवानामिति । कुम्भाद्यारम्भिकाणां मृदां
व्यूहमेदादारम्भदर्शनाददर्शनाद्यु सिक्तानामारम्भनिवृत्त्योरनेकान्तत्वम् ।
तदेव भूतचेतन्यसाधनं दूषयित्वा तेभ्योऽन्यस्य चेतन्यो साधनमाह ।

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ (सू. ३६) ॥ तयोरिच्छाद्वेषयोर्निय-
मानियमौ विशेषकौ । अयमेव चेच्छाद्वेषयोर्निशेषो यदुताश्रयत्वमनयोऽर्थाश्रयं
तदितराश्रयत्वव्यवस्थितिः तथा नियमं तावदाह । ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्ते
प्रवृत्तिनिवृत्ती स्पन्दास्पन्दौ न स्याश्रये नेच्छाद्वेषयोराश्रये किन्नाहं प्रयो-
ज्ये परश्चादाश्रये दृष्टे तत्र प्रयुज्यमानेष्वेव भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां न सर्वेषु
प्रयोजकेष्वपि शरीरादिविति । सेवमनियमोपपत्तिः सार्धैकित्वमनियम इति ।
यतदुक्तं भवति न शरीरमिच्छाज्ञानद्वेषाधारः इच्छादिजनितस्पन्दाधारस्याह

परश्चाद्विषदिति । तदेवमनियम भेदक व्याख्याय नियमं व्याचष्टे । यस्य तु चार्थाकस्य दर्शने चत्वाद्गुणानामिच्छाद्वेगनिमित्ते आरम्भनिवृत्ती स्वाश्रये शरीरादेः । तस्य चार्थाकस्य यथाभूतानां गुह्यत्वादिगुणान्तरनिमित्ता प्रवृत्तिः पतनादिलक्षणा तस्यैव गुह्यत्वादेर्गुणान्तरस्य प्रतिबन्ध आचारद्वयसयोगेन । तस्मान्निवृत्तिरपतनादिका सा भूतमात्रे भवति नियमेन व्याप्रा न तु शरीरापगृहीतेषु भूतेषु यत्र भूतमात्रे ज्ञानेच्छाद्वेगनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वाश्रये स्याताम् । एतदुक्तं भवति ये ये पृथिव्यादिधर्मास्ते ते यावत्पृथिव्यादिभावितो दृष्टाः । यथा गुह्यत्वादय ज्ञानेच्छादयो ऽपि चेत्यप्यिव्यादिधर्मास्तौरेष्यप्रथय यावत्पृथिव्यादिभाविभिर्भवेत्तत्र न तु घटादेः दृश्यन्ते तस्मान्न पृथिव्यादिधर्मा ज्ञानादय इति । अथ च भाव्यकृता सार्वाधिकृत्यप्रसङ्गविय-
 क्षया नियमशब्दः प्रयुक्तं असापेक्षिकत्ववियक्षया स्वनियमशब्दः । पार्ति-
 ककृता तु प्रयोष्य एवेत्यवधारण विधातव्या प्रादेशिके नियमशब्दः प्रयु-
 क्तः । सार्वाधिके मूलनियमस्युपाधारणाभावादनियमशब्द इति वियक्षाभे-
 दाश्रयादपिरोध इति । यस्तु नियम मदशक्त्या व्यभिचारयेद् यथा किल
 क्रियादयः परिणामविशेषयन्ते । मदिराभायमापन्ना मदयन्ति एव कायाका-
 रेण परिणतानि पृथिव्यादौ चैतन्ये नान्यथा तेन घटादिष्वप्रसङ्ग इति
 न प्रत्याह एकशरीरे चैतः । यथा मदिराश्रयेषु प्रत्येकमेव मदशक्तिरस्ति
 न पुनः समुद्रायमात्रसमशयिनी एव शरीराश्रयेष्वपि प्रत्येकमेव चैतन्येन
 भवितव्यं न च वेवात्वात् कायसमुद्रायश्रयमेव चैतन्यं नाशयशाश्रयमिति
 शक्यमास्यात् । निवृत्तश्रयस्येच्छेदे ऽपि चैतन्योपलम्भात् । तस्मादश्रय-
 यानां प्रत्येक चैतन्ये शरीरकस्मिन्वहश्रयत्वेना म्युः । भवत्यु किं नो
 व्याव्यतरति चेत् । न विदुःश्रयस्येन म्यतन्त्याणां न किं चिदपि क्वाप्ये
 जायेत । न च बहुनामिकाभिप्रायनिर्णयो दृष्टः । काकगानीवत्यायेन स्वादेका-
 मिप्रायस्य न पुनरभ्य नियमो दृष्टश्च इति प्रमित्त्याद् दूषयमेतदुपेत्य
 प्रत्ययन्यवस्था न भवेदिति दूषणमुक्तम् । एकस्मिन् शरीरे प्रत्ययानां
 परस्परप्रतिषेधानं पश्यामो न शरीरान्तरइति व्यग्रस्या । शेषं यदेकस्मिन्
 शरीरे एक एव चेतनो न नामो न शरीरान्तरे ततो मयेन्नान्यचेत्यर्थः । क
 चित्पाठ प्रत्ययव्यवस्थानानुमान म्यादिति स मुगम एव । नियमा-

नियमाविति यदुक्तं तत्रानुमानमेव सूचयति भाष्यकारः । दृष्टान्त्यं-
 णनिमित्तः प्रवृत्तिविशेष इति । हिताहितप्राप्तिपरिहारहेतु परिस्यन्दः
 प्रवृत्तिविशेषः सोऽयं प्रयोगः । चसस्यावरशरीरेषु प्रवृत्तिः स्वाययव्यतिरि-
 क्तापयगुणनिमित्ता प्रवृत्तिविशेषत्वात् । परश्रादिगतप्रवृत्तिविशेषश्चादिति न
 केशल शरीरस्य प्रवृत्तिविशेषेऽन्यगुणनिमित्तः भूतानामपि तदारम्भकार्या
 प्रवृत्तिविशेषेऽन्यगुणनिबन्धन एवेत्याह । तदययवव्युहलिङ्ग इति ।
 नेन्द्रियार्थयोर्विनाशेऽपि ज्ञानापस्थानादिति च समान इति । यथा ह्रीन्द्रि-
 यार्थयोर्विनाशेऽपि ज्ञानापस्थानान्नेन्द्रियार्थयोगुणो ज्ञानमेवं बाल्यकोमारवा-
 ट्केकापस्थानेषु शरीरविनाशेऽपि ज्ञानापस्थानान्न शरीरगुणो ज्ञानमित्यर्थः ।
 अपि च चक्षुष्माद्वैपनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योरित्यथाऽम्भनिवृत्तिशब्देन न
 प्रवृत्तिनिमित्तमात्रमिममतस्माकमपि तु हितहितप्राप्तिपरिहाराद्येस्यन्दवि-
 शेषः । तमिमं प्रवृत्तिविशेषमज्ञात्वा त्वया प्रवृत्तिषामान्येन प्रत्ययस्वानमि-
 त्यप्रतिपत्तिस्ते नियमहस्यानमित्याह भाष्यकारः । क्रियामात्रमिति ।
 तद्वार्तिककारो व्याचष्टे । अन्यथाऽभिधानाद्यायुक्तमिति शेषः । स्यादे-
 तत् । यथोक्तहेत्वर्थोदित्यादयो चक्षुषमाणसूचगता हेतवो भूनेन्द्रियचे-
 तन्यप्रतिषेधेऽपि समाना इति कस्मान्मनोमात्रे चैतन्य प्रतिषिध्यते न
 मनस इत्यत आह । भूतेन्द्रियमनसामिति ॥

यथो-सः (सू. ४०) ॥ यथोक्तहेतुत्वादिति व्याचष्टे ।

इच्छाद्वेषप्र-
 यवमुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमित्यत आत्मलक्षणात्प्रवृत्ति तल्लक्षणपरीक्षा-
 पर्यवसानं यावदुक्तं तत्संगृह्यते । अथ च हेतुशब्देनेच्छादिमूर्धं सुषुप्त्यहोत भाष्य-
 प्रत्ययेन हेतुत्वविषया परीक्षोपलक्षिता । वार्तिकं यथोक्तहेतुत्वादिति ।
 दर्शनमर्थनाभ्यामेकाग्रहृणादित्येषमादीनां हेतूनामुक्तहेतुत्वं तस्मादिति
 योजना । तदनेन भाष्यगतप्रवृत्तिपदार्थो विवृतः । नन्वेते यथोक्ता हेतवः
 परैः प्रतिषिद्धा इत्यत आह । अप्रतिषेधात् । घाह्नाक्षेण प्रतिषिद्धा न
 यस्तुत इत्यर्थः । धारणप्रेरणग्रहणक्रियासु यथायोगं शरीरेन्द्रियाणि परत-
 न्याणि भेदितकृत्वाद् घटादिषदिति । मनस्य परतन्त्रं कल्पत्वाद्वास्यादि-
 घटिति कस्य चित्प्रयत्नशक्त्यवर्तन्ते चैतन्ये पुनः स्वतन्त्राणि स्युः । तथा
 च परतन्त्र्यप्रसाधकानुमानविरोध इत्यर्थः । यस्तु कश्चिदभ्युपेत्येदमप्राप्यः

पुरुषमचेतनं फलभागिनमभ्युपगम्य शरीरादीनां चेतन्यं रोचयते तं प्रति तेषा-
मचेतन्ये हेतुमाह । अकृताभ्यागमाच्च । उपदेशफलं हि कर्तारि कर्षणवितो
पायतामिधाननक्षणादुपदेशस्य । यथा ऽऽह स्माच्च भगवान्-जैमिनिः ।
शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वादिति । उपपादितं चेतदस्माभिर्विधिर्विधायक
इत्यथान्तरे । स्वर्गकामो यजेतेति च कर्षणमिप्रायफलावगमाद् अचेत्वात्मनेपद-
स्मरणात् । य मथ कर्मणः कर्ता स श्य तत्फलस्य भोक्तेति सर्वेति कर्षणपथानुसा-
रिभिरभ्युपेयम् । शरीरादीनां चेतन्ये चेतनस्य स्वातन्त्र्यात्तत्र कर्मणः कर्तारः
न तेषां भस्मसाद्गुतानामामुष्मिकफलशालितासम्भव इत्यात्मने ऽचेतनस्य
तद्भागिना ऽभ्युपगमन्तव्या तथा च तैः शरीरादिभिः कर्म कृतं पुरुषेण
मुच्यते इति शास्त्रप्रतिषिद्धिप्राकृताभ्यागमकृतनाशदेशप्रसङ्गः । अचेतन्ये तु
शरीरादीनां देहाद्यतिरिक्तस्य च पुरुषस्य चेतन्ये पुरुषः स्वातन्त्र्यात्कर्ता
तत्प्रयोज्यतया शरीरादीनि तत्साधनानीति तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोप-
भोग इति न शास्त्रव्याकोपः नापि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविरोध इति भावः । अथा-
यं सिद्धोपसंग्रहः उपसंहार इत्यर्थः । उपपत्तिपदार्थव्याख्यानमप्रति-
षेधादिति । भाष्यं कापस्य भेदादिनाशादिति । अप्रतिसंहितमिति ।
पूर्वदुरद्वन्द्वकृतानामपरेद्युः परिसमापना दृष्टा मया ऽऽरब्धं मयैव परिसमाप-
नीयमिति प्रतिषन्धाने अप्रतिषन्धाने तु न परिसमापयेयुः । परिसमापने वा
चेचारब्धमपि मैवः परिसमापयेद् यतः स्वयमारब्धात् परारब्धमव्यावृत्तम-
विशिष्टं स्वस्यापि परत्वात्परिनिष्ठं च कर्मजातं स्यात् । तथा हि वैश्यस्तोत्रे
वैश्य एवाधिकारी न ब्राह्मणराजन्यो एवं राजसूये राजैव न ब्राह्मणवैश्यो ।
एवं सोमसाधनके यामे ब्राह्मण एवाधिकृतो न राजन्यवैश्यो यूद्धश्वानधि-
कृत एवेति परिनिष्ठा सा बुद्धिसंततिभाषे न स्यात् कुतः सल्लक्षणां सर्वै-
षामेव चेलोक्त्वैल्लक्षण्येन भेदात् । अन्यापोहसामान्यस्य च निवर्तितत्त्वा-
दित्यर्थः । अप्रतिसंहितत्वे हेतुमाह । स्मरणाभावादिति । चिकालव्या-
पिनो ज्ञानशक्तिरेव चस्याभाव्यं तच्चाकाशादिभ्यो व्यावृत्तं चिकालव्यापि
स्वरूपमेवात्मनः स्मृतिहेतूनामयोगपदादित्येतत्सिंहायलोकितन्यायेन पृच्छ-
त्यनन्तरसूचमवतारयितुं स्मृतिहेतूनामिति । तात्पर्यामिधानपुरःसरं सूच-
मवतारयति । स्मृतिकारणानामिति ॥

प्रणि-भ्यः (सू. ४३) ॥ माप्य सुस्मूर्पया मनसो धारणमिति ।
 तेषु तेषु विषयेषु प्रवक्तव्य मनसस्ततो निवारणमित्यर्थः । सुस्मूर्पतलिङ्गानुवि-
 न्तानां वा साक्षाद्वा तत्र धारणतलिङ्गे वा प्रयत्न इत्यर्थः । निबन्धः खचित् त ।
 यथा अथैव प्रमाणादयो ऽर्था यक्यन्त्योपात्ता अन्योन्यस्मृतिहेतवः । आनु-
 पूर्व्या वा । यथा प्रमाणपटाद्यं स्मृत्वा प्रमेय स्मरति । इतरथा वा । यथा
 नियहस्थानानां प्रमाणानां स्मृत्वा स्मरति । निबन्धस्य व्याख्यानान्तरमाह ।
 धारणेति । धारणायास्त्र जैगीषव्यादिप्रोक्तं तत्कृतो ज्ञातव्येव यस्तुषु
 नाडीवक्तृत्पुण्डरीककण्ठकूपनासाग्रतालुललाटब्रह्मरन्ध्रादिषु स्मर्तव्यानां घी-
 जह्वणसंस्थानास्त्राभरणभूतानां च देवतानामुपनिषेप समारोप तथा च
 तत्र देवता समारोपितास्तास्तदवयववदृष्ट्यात स्मरन्तइत्यर्थः । अभ्या-
 सजनितं संस्कार आत्मगुणो ऽथाभ्यासशब्देनोच्यते । तेन आदरप्रत्यया
 यपि सगृहीतो भवति । तयोरप्यभ्यासवत्संस्काराधानद्वारेणैव स्मृतिहेतु-
 त्वात् । अपि च स्मृतिकारणानां नासमावेशो विवक्षितः तेन संस्कारेण
 स्मृतिहेतूनां सर्वेषामेव प्रणिधानादीनां समावेश एव । निबन्धदिभिस्तु
 यथायोग्यं समावेशसमावेशवृद्धनीयाविति । अथद्वय उपलब्धं लिङ्गं पुनरिति
 संयोगिन उदाहरणं धूमो ऽग्नेरिति । समवायिन उदाहरणं कुड्यादिव्यव-
 हिताया गोरश्ववहितप्रत्यक्ष विषाण गवा समस्ति विषाणसमवाय इति सम-
 वायि विषाणमुक्तम् । न तु तद्गवि समवायि गोरैव स्वापयवे विषाणादौ
 समवायात् । एकार्थसमवायोत्यस्य एकार्थस्य समवाय एकार्थसमवाय
 स यस्यास्ति स एकार्थसमवायोत्यर्थः । तदेतदुदाहरणं यथा पाणिः
 पादस्येति । एकस्य खल्ववायवग्विन समवाय पादे च पाणौ च तौ
 पाणिपादायैकार्थसमवायवन्नो तत्रैकनेकार्थसमवायवता प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्ष एक
 स्मर्यतइति । यदा त्वेकस्मिन्नर्थे समवाय इत्यर्थस्तदा रूप स्मर्येत्युदा-
 हरणम् । स्यामाधिकादिनामाशयुक्तं लिङ्गं साङ्केतिकं तु चिह्नमिति विशेषः ।
 यामणोनौयकः । यद्यपि सर्वेषु प्रणिधानादौ संबन्धः संप्रवृत्ते तथा ऽपि
 प्रणिधानादिपरिहाण्या संबन्धान्तरे गोश्रुतीवर्देन्यायेन संबन्धशब्दो यतते ।
 न च संबन्धशब्देन सर्वस्यहादनर्थकमितरपटोपादानामिति वाच्यम् । उक्त-
 मत्र माप्यकृता ऽन्यत्र वाक्यलाघवं नाद्रियते सूत्रकार इति । शिष्य-

धीप्रमादश्चैवं भवति विशेष्यभिधानादिति । आनन्तर्यादिति । ब्राह्मे हि
सुहृते प्रवोधानन्तरमुत्थानं ततो मूर्धं ततः शोच ततो मुखप्रचालनदन्तधा-
घनादीनि । चियोगादिति शोकमुपलक्षयति । ततो ऽपि शोकविययस्य
स्मरति । एककार्यादिति । यथा सप्रदशाथराणामृद्धिकामानामेकं सचं
कार्यम् । तत्रैक यजमानं दृष्ट्वा यजमानान्तरं स्मरति । अतिशयात् ।
यथा ब्रह्मचारी उपनयनविद्यारिन्द्यातिशयोक्त्यादकमाचार्यं स्मरति । प्राप्तेस्तु
यथा प्रायश्चित्ते यतो ऽनेन सिद्धमन्नं प्राप्तं प्राप्स्य वा तमभीक्ष्णं स्मरति इच्छा
स्येहः । स तु भ्राषादिषु द्वेषः प्रतिकूले दारादौ ताभ्यामपि च तद्विषयं
स्मरति । क्रियया कार्येणेत्यर्थः । धर्माद् वेदाभ्यासजनितेन धर्मेण जातिं
स्मरति इति पूर्विकां । एवं जातमात्रस्य सुखादिसाधनस्मरणं धर्माध-
र्माभ्यां द्रष्टव्यम् । ननुन्मादादयो ऽपि स्मृतिहेतवो लोकमिद्धास्तात्किं ते
ऽपि नोक्ता इत्यत आह । निदर्शनमात्रं चेदं स्मृतिहेतूनामिति ।
तदेव सिंहावलोकित समर्थं प्रकृत्यायामेव बुद्धे विचारान्तरमारभते ।
अनित्यायां च बुद्धायिति । द्रव्यावितत्वादित्युच्यमाने ऽपि चक्षुरादिगते
रूपादिभिर्ध्याभिचारो ऽत आह । व्यापकद्रव्याश्रितत्वादिति । तथा
ऽव्यात्मत्वादिभिर्नेकान्तो ऽत आह । जातिमत्त्वे सतीति । तथा ऽपि
विमुत्त्वेन परिमाणेनानेकान्तो ऽत आह । अस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सतीति ।
कर्मादिसन्तानविषया बुद्ध्य अशान्तरविनाशिन्यः अपि यद्वि प्रकाशकत्वादि-
त्युच्येत तत आत्मना ऽनेकान्त इत्यत आह । फरणत्ये सतीति । तथा
ऽपि मनःशोषादिभिर्नेकान्तो ऽत आह । प्रत्यर्थेति । एका बुद्धिरेकविषया
न विषयान्तरविषया ययमन्या अपि बुद्ध्यः स्वविषयमात्रे ष्ययसिताः न
मनःशोषादि तथा नानाविषयत्वानस्येति । ननु प्रत्यर्थनियतत्पमध्यापकं
युगपदनेकायैसन्निकर्षं सति नानाविषया ह्येका बुद्धिर्बुद्ध्यगते ऽत आह ।
प्रतिक्षणं कर्मणो ऽर्थस्यापूर्वस्योत्पत्तेः सत्यां तत्कार्याया बुद्धेरयुगपदुत्पत्तेः
कारणरूपमानुविधानात्कार्यरूपस्य प्रत्यक्षबुद्धेर्विषयकारणत्वात् । एकैकरत्वासा
विषयः क्रमोत्पादवाङ्कारणमिति क्रमशतीना सर्वोपामेयं सिद्धं प्रत्ययेनियत-
त्यम् । नियमस्य तज्जातीयकर्मन्तरापेक्षया न तु द्रव्यापेक्षया तेन कर्मयु-
क्तद्रव्यादिविषयत्वे ऽपि प्रत्यर्थनियमाविरोधः । प्रत्यर्थे नियतत्वविशेषयो-

मात्र प्रागात्मना ऽनेकान्तिरुत्वशङ्कायां करणस्य विशेषणमिति । प्रयोगान्तरमाह । अथ वेति । सुप्तत्वादिभिरनेकान्तिरुत्वं मा भूदत्र उक्त गुणत्वे सतीति ह्युपादिभिर्व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमुक्तमवाह्येति । अथस्थितग्रहणे ऽपि प्रत्यक्षनिवृत्तेर्ध्वंसिनीति यद्यपि शक्यं यन्तु स्पर्शादियुद्धिरेकैव तावन्तं कालमवस्थिता ध्वंसधानादिना ऽर्थसन्निरूपेणानाशाद्विनश्यति निमित्तकारणविनाशो ऽपि कार्यविनाशहेतुद्वेष्टे ऽपेक्षाद्युद्धिविनाशाद् द्वित्वविनाशवदिति तथा ऽपि क्षणिकत्वे हेत्यन्तरादेव सिद्धे बुद्धीनामभ्युत्थमंत्रयैतद् दृष्टव्यम् । तथा हि क्षणिकत्वंसिद्धिस्तुत्रिषुक्षणिकत्वसमर्थनेनेव स्याद्विषयस्तुत्रिषुक्षणिकत्वसमर्थनमपि सूचितम् । स्थिरगोचरा बुद्ध्यः क्षणिकाः बुद्धित्वात्कर्माद्विबुद्धिगदिति । बुद्धिरेव स्मर्त्तं यहीची चेत्यात्ममात्रं बुद्ध्यावारोप्य शङ्कने । स्मृतेरवातष्टतइति चेदिति । निराकरोति । नात् एवेति । न हि बुद्धिः स्मर्त्तं येन तदभावे स्मृतिर्नोत्पद्येत अपि त्वात्मा स च नित्यः बुद्धिषद्भावस्तु स्मृतिविरोधीत्यर्थः । अथ यदि बुद्धिर्नोस्ति कृतस्मार्हं स्मृतिरुत्पद्यते न ह्यकारण कार्यं भवति । न आत्ममात्रकारण मा भूदात्मनो नित्यत्वेन स्मृत्युत्पादो ऽपि नित्यः तस्मात्स्मृत्युत्पादो ऽपि लिङ्ग बुद्ध्यावस्थानव्यत्यत आह । अन्यतश्च तद्भावादिनि । स्यादेतत् । बुद्धिजः सस्कारश्चेत्स्मृतिहेतुरय यावत्सस्कारस्मृति स्यादत्र आह । ततः प्रणिधानादिति । न सस्कारो ऽस्तीत्येतावता स्मृतिरपि तु तत्प्रबोधत् । प्रबोधश्च काटाचित्कः काटाचित्कत्वात् प्रणिधानादेरित्यर्थः । बुद्धिस्यैव बोधाह नावस्थापिनीति । दृश्यति । न विरोधादिति । बुद्धिमात्रस्य स्यादित्य प्रतिज्ञाय विद्युत्संपातजाताया घटादिवुद्धेरनवस्थापित्वाभिधानं त्रिरुद्धमित्यर्थः । अन्यत्तग्रहणस्यान्यथासिद्धत्वं वाह । अन्यत्तग्रहणस्यैति । धर्मग्रहणहेतोर्मेदात् । अन्यत्तश्च यो धर्मग्रहणे हेतुः सामान्यमावयन्तं धर्मं गृह्णाति तद्दशादव्यक्तग्रहणं यस्तु सामान्यविशेषयन्तं तद्दशादव्यक्तग्रहणमित्यर्थः । धर्मिण त्वनाश्रित्य स्वे विषये ग्रहणाना तदवयवाच्च व्यक्तत्वादित्यर्थः । धर्मिणमनाश्रित्येत्यविद्वान् शङ्कने लोकविरोध इति चेदिति । धर्मिणग्रहणमाश्रित्य निराकरोति । नान्यथेति । दोषान्तरमाह । अन्यैकान्तिरुत्वाच्चेति । यान्तिरुत्वाद्यानेनेव

भाष्यव्याख्या । पूर्वं हि शरीरेति । भूतेन्द्रियमनसां चेतन्यं साक्षान्निराकृत-
मुपक्षेपान् शरीरस्य संगतिं तु शरीरत्वेव साक्षाच्चेतन्यं निरस्यत इति तात्प-
र्यभेदादपुनस्तम् । वस्तुतस्तु पौनस्त्यपरिहारं भाष्यकारः प्रकारान्तरेण
ब्रूयति तद्गुणत्वं तत्रोपलब्ध्या सिध्यति । अवाधितयेति शेषः । न
कारणानुच्छेदाच्चेतनायाः शरीरमस्याः कारणं तच्चानुच्छिन्नं संस्कारस्य तु
कारणस्योच्छेद इति दृष्टव्यम् । तद्य न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेरिति ।
नात्यन्तिकः परमणो वा विठरे वा कृपाभाव इत्यर्थः । तदेवमात्यन्तिकाना-
नात्यन्तिकत्वं वैधर्म्यमुक्त्वा सप्रतिद्वन्द्वत्वात्प्रतिद्वन्द्वत्वं वैधर्म्यान्तरमाह ।
इतरत्र प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानाम् । तद्व्यभिचारोद्भावेन चेतन्यस्य
यावच्छरीरभाषित्वात्प्रतिषेधः प्रत्ययव्यवस्थाप्रसङ्गात् । यद्य देवदत्तस्य ज्ञानं
न यत्तदतः प्रतिषेधते किं तु देवदत्त एवेति व्यवस्था एवमेकस्मिन्
शरीरे अथयथान्तरज्ञानमययविने वा ज्ञानं न प्रतिषेधते इत्यर्थः । दृष्टान्त-
सूत्रमिति । न क्रूरचरणादयश्चेतनाः शरीरावयवत्वात् केशनखादिवदिति
दृष्टान्ताद्यै मूर्खमित्यर्थः । त्वकूपर्यन्तत्वादिति । शरीरावयवत्वं केशनखा-
दीनां हेतुरसिद्धः इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरलक्षणं तद्यत्र शरीरमवैत तेनेन्द्रि-
याश्रयेणाश्रयं भवितव्यम् । त्वकूपर्यन्तरचावयवसमूहस्तथा न तु केशनखा-
दयस्तादृशा इति न शरीरावयवा इत्यर्थः । कृपादीनां त्विगरेतरवैधर्म्यम-
ननुसंहितं च शरीरगुणत्वेनानन्वितमित्यर्थः । न हि येषां चाक्षुषत्वरासन-
त्वादिकृष्यैधर्म्ययोगस्ते न शरीरगुणा इति दृष्टम् । अव्यापृतं च शरीरगु-
णानां तादृशवैधर्म्यदर्शनात् । तस्मादशरीरगुणत्वान्वयव्यतिरेकाभावाद्द्वैध-
र्म्यमाश्रमेत् । बाह्यकरणप्रत्यक्षाप्रत्यक्षशरीरगुणवैधर्म्ये मानसप्रत्यक्षत्वम-
न्वयव्यतिरेकि तु चेतनायाः शरीरगुणत्वसाधनं न भवति । अपि तु तद-
न्यगुणत्वसाधनमित्यर्थः । विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुजाहेतुत्वादि-
ति । ये हेतव इति बहुवचनं हेत्वैकदेशियस्य न शरीरगुणश्चेतना
अवयवद्वयभाषित्वादित्युच्यमाने संस्कारेणानेकान्त इत्यत एव निमि-
त्तान्तराभाव इति । तथा ऽपि पारुणेन गुणेनानेकान्त इत्यत उक्त वि-
रोधिगुणादर्शने चेति । शरीरव्यापित्वादिति । न साधनमिति । प्रसङ्गो
ऽहं न साधनं हेतोरभावात् । यथा ऽऽहुरस्ति प्रसङ्गो न प्रसङ्गसाधनमिति ।

पाह्यकरणाप्रत्यक्षत्वादिभिः । न च गुरुत्वादिभिरनेकान्तः । तेषां खल्वप्र-
 त्यक्षत्वमेव । न तु बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वमिति भयः । मनःस्वरूपपरीक्षाया
 भाष्यवार्तिके निगदेनैव व्याख्याते । संन्यापनं स्थापनम् । मनसि त्रिवा-
 र्यमाणे कः सवन्धः शरीरोत्पत्तिनिमित्तविचारस्येत्यत्र आह । मनसः
 खल्विति । मन एवाधिकरणविचारेणापि परीक्ष्यत इति नासवन्धः शरी-
 रोत्पत्तिनिमित्तविचारस्य परित ईदृशा परीक्षा सा च स्वरूपतश्च सवन्धि-
 तश्च शरीरं च मनःसवन्धि तदधिकरणत्वान्मनसः तस्मान्मनस एव
 परीक्षा या शरीरस्येत्यर्थः । उत्पत्तिसमकालमिति । सममिध समम् ।
 उत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थः । क एवमाह न ददातीति । यदि समय भवति
 तत उत्पत्त्यनन्तरं दास्यत्येवेत्यर्थः । विपच्यमानः कर्माशय इति ।
 स्वफलं भोजयन्नित्यर्थः । यानि वा प्राण्यन्तराणि तस्य कर्मणः समा-
 नोपभोगानीति । तद्यथा किं नरत्वनिर्वर्तनीयं कर्म स्त्रीपुंसभोग्यं स्त्रीपुंस-
 योरन्यतरकर्मप्रतिबन्धे फलं न ददातीति । यानि प्राण्यन्तराणि स्नेहविषया
 भाषादयस्तस्य कर्मणो भोगानीति । कर्मफलानामन्नाद्याशयामादौना भागि-
 त्वात्कर्मभोगीनीत्युच्यन्ते तेषां प्राणिना कर्मभिरभाषादिशब्दवाच्यैः प्रति-
 बन्धादिति । तस्य वा कर्मणः सहकारिधर्मार्धमलक्षणं निमित्तं ना-
 स्तीति । अयमर्थः । दुष्टानां सेवादिकर्मणा अभिचाराद्वामाद्विलासे ऽदृष्ट का-
 रणं कल्पनीयम् । यथा ऽऽहुः तच्चैव तत्र कारणं शब्दश्चेति दृष्टं सेवादिकं
 कारणं शब्दश्चेति । विषयिणा तद्विषयमदृष्टमुपलक्षयति ते च यामादयस्त-
 स्माददृष्टादुपजायमाना अन्तरा विघ्ननाशाय देवतानमस्कारादिजनितमपि
 धर्ममपेक्षन्ते तस्मात् प्राग्भवीयेन धर्मेण स्वफलनिर्वर्तनाय धर्मान्तरं सह-
 कार्यपेक्ष्यते सहकारिणा च वैचिच्यात्प्रतिबन्धापगमहेतोरपि सहकारित्वाधि-
 रोधः । तेन कर्मणः सहकारिनिमित्ताभावात्प्रतिबन्धमदृष्टं फलं न जनयती-
 त्यर्थः । तस्य वा कर्मणः सहकारिणः कारणस्य गरीयसा कर्मान्तरेण
 प्रतिबन्धात्फलस्यानारम्भः । एवमस्य कर्मणा सहकारिनिमित्ताभावात्प्रतिबन्धा-
 युक्ता समानोपभोगसन्वान्तरकर्मणामपि सहकारिनिमित्ताभावात्प्रतिबन्धो
 दशयति । सत्त्वान्तरकर्मणां चेति । कृपादिमन्वादिद्व्युच्यमाने परमाणु-
 भिरनेकान्तः स्यादत आह । पाह्यकरणमाह्यत्वे सतीति । इन्द्रियवा-

इत्येव सतीत्येतावतीव सिद्धे इन्द्रियाह्वराशेर्वाह करणग्राह्य राशन्तरामि-
त्येतावन्मात्रविषययो वाह्यकरणग्राह्यत्वे सतीत्युक्तम् । सिकतादिदृष्टा-
न्तस्य साध्यसमतयेव पुंस्यार्थक्रियासामान्यादित्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वे-
द्वायनमपि प्रत्युक्तम् । सिकतादीनामपि कथं वित्युस्यार्थहेतुत्वात्सर्गः
पुंस्युस्यपूर्वक इत्युक्तम् । मा भूद्वा पुंस्युस्यपूर्वकत्वं सिकतादिसर्गस्य तथा
ऽपि शरीरस्योत्पत्त्यादि परिभाषयन्तः सिकतादिभ्यो वैषम्य वीक्षमाणास्त-
द्विनक्षत्रकारणत्वमेव प्रतिपद्यामहे तथा च सिध्यति पुंस्युस्यनिमित्तते-
त्याह । विषमश्चायमुपन्यास इति । ननु मातापितरौ न साक्षात् शरी-
रोत्पत्तेः कारणमित्यत आह मातापितृशब्देन लोहितरेतस इति । अनु-
भवनीये इति । भ्रूयगेवादिपाठात्कर्तारि कृत्यः इतो ऽपि वैषम्यमि-
त्याह ।

तथा ऽऽहारस्य (सू. ६७) ॥ पूर्वसूत्रप्रतीक्षेन पूर्यति । उत्प-
त्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम् । कललकरणरमासपेश्यादयो लोहितरेतसोः
शरीरारम्भकयोः परिणाममेदाः ।

प्राप्तौ-त् (सू. ६८) ॥ दम्पत्योः सयोगः प्राप्तिः तस्यामनियमः
शरीरोत्पादस्य तस्माद् दृष्टस्य व्यभिचारादस्ति तददृष्टं यत् । शरीरसर्ग इत्यर्थः ।
पार्श्वस्यः शङ्कते सर्वात्मभिरिति । ननु यदीयेनादृष्टेन यच्छरीरमुपात्तं
तत्तस्यैव भोगायतन नान्यस्येति नानियम इत्यत आह । न च पुरुषगत
इति । आत्ममनःसन्निकर्षेण हि धर्माधर्मौ सन्निकर्षत्व मनसः सर्वात्मभिः
साधारण इति सर्वेवामेव धर्माधर्मौ न पुनः कस्य चिदेवासाधारणावित्यर्थः ।
अस्योत्तरं शरीरेति । उक्तेनेवाभिप्रायेण शङ्कते तत्स्यता यत्पुरुषस्यता
कुत इति चेत् । उत्तरम् । न स्वसंयोगेति । पुनः पृच्छति । संयोगे
कुतो नियम इति । यथैकेनात्मना मनःसयुक्तमेवमात्मान्तरैरपि ।
नात्ममन एव यथैकेन मनसा च आत्मा सयुक्त एव मनोन्तरैरपीति ।
नात्ममनःसन्निकर्षे ऽस्ति विशेष इत्यर्थः । उत्तरं न मनोऽनियमहेतु-
त्वादिति । अदृष्टनियमनिबन्धनो हि मनोऽनियमः मनोऽनियमनिबन्धन-
श्चादृष्टनियमः । अनादित्वाच्च बीजाद्गुरपदन्योन्याश्रयो न सतिमापद्यती-

त्यर्थः । तदेवमात्मगुणनिबन्धने शरीरसर्गे व्यपस्था दर्शिता । ये तु
मेनिरं न कर्मनिबन्धनः शरीरसर्गो ऽपि तु प्रकृत्यादिनिबन्धनः । प्रकृतयो
हि स्वयमेव धर्माधर्मरूपनिमित्तानपेक्षाः सत्त्वरजस्तमस्तया प्रवृत्तिशीलाः
स्व स्वं विकारमारभन्ते प्रतिबन्धापगममात्रे तु धर्माधर्माद्यपेक्षन्ते तद्यथा
कृषोवलः केदारारुपा पूर्णोत्केदारान्तरमपूर्णमाणिप्राथयिपुरीषा सेतुमात्र
भिनति । तास्तु निम्नाभिर्षर्षणस्वभावा अपहृतसेतवः स्वयमेव केदारमा-
प्रावयन्ति । एवमाप्रावयन्ति प्रकृतयो ऽपि विकारानिति । यथा ऽऽहुर्निमि-
तमप्रयोजकं प्रकृतीनामाधरणभेदस्तु ततः चेच्चिक्रवदिति । तान् प्रत्याह ।

एतेनानियमः प्रत्युक्तः (सू ७०) । एतेन कर्मसापेक्षाणां भूतानां
शरीरसर्गे अनियमामिधानेन तन्निरपेक्षाणां ध्यतिरेकमुखेनानियमः प्रत्युक्तः
नियमो व्याप्तिः साधारणवियहवत्त्वं सर्वोत्पन्नाम् । अनियमस्त्वव्याप्तिः
कस्य चिदात्मनः किं चिच्छरीरं कस्य चित्किं चिदिति । प्रकृतिनिबन्धने
हि शरीरसर्गे तस्या एकत्वात्सर्वात्मसाधारण्याच्च न शरीराणामस्त्यसाधार-
ण्यहेतुः । भूतग्रहणं तु प्रकृत्युपलक्षणाद्यै न केवलमेकनिमित्तं शरीरसर्गे
साधारणवियहवत्त्वं दोषः अपि तु मोक्षो ऽपि न स्यादिति दर्शयितुं स्व-
प्रक्षे मोक्षमुपपादयति सपपन्नश्चेति । सांख्यपक्षे तु न मोक्षः स्यादिति दर्श-
यति । कर्मनिरपेक्षेण्यिति । शङ्कते । तददृष्टकारितमिति चेदिति । उप-
भोग्यशब्दाद्यदर्शनेन प्रकृतिपुरुषभेदादर्शनेन वा ऽदृष्टमुच्यते । तत्कारितमित्यर्थः ।
निराकरोति एतस्मिन्निति । यथा प्रागदर्शनेमेव निरोधसमाधेः पश्चादप्यद-
र्शनेनमित्यप्युक्तो ऽपि पुनः संसरेदित्यर्थः । शङ्कामुत्थाप्य दूषयति । चरितार्थ-
र्भतेति । ननु न शब्दाद्युपभोग पुरुषार्थे ब्रूमे येन चरितार्थता स्यात् ।
अपि तु पुरुषभेददर्शनेन तच्चाद्यापि न भवतीत्यारभते शरीरमिति देश-
यति । पुरुषार्थत्वेन च हेतुनेति । चेा ऽवधारणे पुरुषार्थत्वेनेवेत्यर्थः ।
परिहरति । तस्य वा करणादिति । चस्त्यर्थे । देशयति वृत्तो यद्यथै शरी-
राण्यारभते तत्र कृतमन्यतु कृतमिति किं केन सगतमित्यर्थः । शङ्कते
दिदृक्षाचिरोप इति । दर्शनेन हि नजा पर्युदस्तमतस्तन्मूला त्रिवृत्ता वृत्ते
षा चापयोगे नास्ति तस्मान्नाप्युक्तः संसरेतीत्यर्थः । निराकरोति न प्राणि-
ति । एतदुक्तं भवति । दिदृक्षा हि बुद्ध्याश्रया नासत्यां बुद्ध्याप्रति प्रकृति-

परिणामश्च बुद्धिस्तथा च सत्यां दिदृक्षाया बुद्धिः बुद्धौ सत्यां दिदृक्षेति
 परस्परायप्रसङ्गः । न चाचानादिता परिहारः । सृष्ट्यादेौ द्वयोरभावात् ।
 अस्माक तु प्रलयसमये धर्मो धर्मवम्भूतोऽस्यात्मा मनश्चेति विशेषः ।
 सत्कार्यमादाय शङ्कते । सर्वशक्तिमत्त्वादिति । निराकरोति । नापवर्गा-
 भावप्रसङ्गादिति । शिष्टं विभजते दिदृक्षाचक्षानात्वदर्शनमप्यस्तीति ।
 न तदर्थे प्रकृतेः प्रवृत्तिः तथा च न समारस्तत्प्रध्वसश्चापवर्गाभावात्नास्ती-
 त्यपवर्गाभाव इत्यर्थः । एतदेव स्फुटयति । विद्यमाने च नानात्वदर्शने
 तदर्थे प्रधानस्य प्रयुक्तिरयुक्ता ततः समाराभावात्तत्प्रध्वसोऽपवर्गो न
 स्यादिति भावः । तमेवापवर्गाभाव तद्विरोधिसमारसत्वेन दर्शयति ।
 यदा च नानात्वदर्शनमिति । निदानानुच्छेदे निदानिने नोच्छेद
 इत्यर्थः । पुनर्विकल्प दर्शयति । अज्ञानमदर्शनमिति चेति । विवेक-
 क्षानामावस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थमिति । अपरे त्वार्हता
 अदृष्ट परमाणुगुण धर्षयन्ति । पार्थिवानामणूना मनसश्च गुणोऽदृष्ट तौ
 पार्थिवाद्या अणवः स्वादृष्टप्रयुक्ताः शरीरमारभन्ते मनश्च स्वगुणप्रयुक्त
 तच्छरीरमाविशति । तच्च स्वकादेवादृष्टात्पुद्गलस्य सुखदुःखोपमेग साध-
 यति । न तु पुद्गलस्य धर्मोऽदृष्टमिति साध्यधत्तेषामपि पुनस्तत्प्रसङ्गे
 उपवर्गो । एतदुपपादयति । परमाणुगुणस्येति । अपि चास्मिन् दर्शने
 प्रायण न स्यादित्याह । मनः कर्मनिमित्तात्वादिति । अस्मद्वशने तूपपद्यते
 प्रायणमित्याह । वर्तमानशरीरारम्भककर्माशयक्षये तु भविष्यद्दे-
 हान्तरारम्भककर्माशयान्तरादपसर्पणं मनस इति युक्तं प्रायणम् ।
 उभयहेतुरिति । उपसर्पणापसर्पणहेतुरित्यर्थः । ननु भवतु सयोगाद्युच्छेदः
 किं नो बाध्यतइत्यत आह । शरीरस्य नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणा-
 नुपपत्तेः सयोगाद्युच्छेदादित्यर्थः । ननु सदकारण नित्यमिति कथं सकार-
 ण शरीर नित्यं भवदित्यत आह । नित्यत्वप्रसङ्ग इति प्राणयानुपपत्तिं
 ब्रूमः । विनाशानुपपत्तेरित्यर्थः । यादृच्छिके अकारणके प्रायणभेदे न
 स्यात् । दृष्टश्च प्रायणभेदः कश्चिद्गर्भस्य यद्येति कश्चिज्जातमावः
 कश्चित्कुमारक इत्यादिरिति । अकारणस्य नित्यं सत्त्वमसत्यं वा स्यात् ।
 गगनवत्तत्कुसुमरदित्यर्थः । अकारणत्वादित्यस्य हेतोरनैकान्तरत्वेन

प्रत्ययतिष्ठते । अणुरयामतावदिति । निराकरोति । तच्च मेति । प्रमाणे-
 नाप्रियवीकृतमकृत प्रत्युत प्रत्यक्षागमत्रिरुद्धमिति यावत् । तस्याभ्यागमो
 ऽभ्युपगमस्तात्प्रसङ्गादित्यर्थः । न च परमाणुरयामता ऽप्यकारणा पार्थिव-
 रूपत्वात् लोहितादिरूपघदित्यनुमानेन तस्यापि पाकजत्याभ्युपगमादिति
 भावः । यथाश्रुति वा सूत्रायः । अकृतस्य कर्मणः फलोपभोगप्रसङ्गा-
 दिति । यदा यत्तु परमाणुगुण एव नित्यः शरीराद्यारम्भकस्तदा ऽसौ
 नित्यत्वान्न केन चित् क्रियते । तस्याकृतस्यैव फलं पुरुषैरुपभुज्यते तत-
 श्चायमान्तिकानां ग्रहणनिषिद्धप्रवृत्तिनिवृत्तिनिषयो ऽनर्थकः शान्त्रप्रणयन
 चाप्यनर्थक भवेदिति भावः । एतच्चातिप्रस्तुत भाष्ये तस्यार्थो निगदव्या-
 ख्यातः ॥

इति वाचस्पतिमिश्रविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्य-
 टीकायां तृतीयो ऽध्यायः समाप्तः ॥ शुभम् ।

अथ मनःपरीक्षानन्तरमुद्वेगलक्षणरूपमानुरोधेन प्रवृत्तिः परीक्षितु युक्ता सा कस्मान्न परीक्ष्यत इति शङ्कानिराकरणाय सूत्रमित्याह । मनसोऽनन्तरमिति ।

प्रवृत्तिर्यथोक्ता (सू. १) ॥ अस्य शेषस्तथा परीक्षिता यथा लक्षिता तथा परीक्षितेत्यर्थः । पृच्छति । किं पुनरिति । प्रमेयमात्मादिमनोन्तं परीक्षितं न पुनः प्रवृत्तेः स्वहृष वा कार्ये वा परीक्षितमिति भावः । उतरम् । पावद्धर्माद्यर्माश्रयमिति । एकद्वयैक्येकस्मिन्नेवात्मनि धर्मतद्व्यत्यर्थः । अयस्थिता न तु बुद्ध्यादिवदाशुशरविनाशिनीत्यर्थः । आत्मसमवायादिति । कार्यत्वे सतीति दृष्टव्य विशेषणम् । तेन न सामान्यविशेषाभ्या व्यभिचारः । प्रायणादीत्यादिरशब्देन सुखादिलयोऽपवर्गश्च गृह्यते । संसारापवर्गहेतुभूतात्मसद्भाषासद्भाषाभ्यामिति शेषः । एवमाद्युक्तमिति । आद्वयह्येनात्मसमवेता प्रवृत्तिर्न तु पृथिव्याद्याश्रयेति दर्शयति । प्रवृत्तेरनन्तरास्तीर्हि दोषाः परीक्ष्यन्तामित्यत आह ।

तथा दोषाः (सू. २) ॥ उक्ता इति शेषः । प्रवृत्तितुल्यतया प्रवृत्तिपरीक्षयेव तावद्वेदाणां सत्त्वपरिचिन्तितमित्यर्थः । कार्येहृषप्रवृत्तितुल्यतामाह बुद्धिसमानाश्रयत्वादिनि । अभीष्टविषयानुचिन्तनप्रभवाः च त्वमे दोषा नार्थचिन्तनबुद्धिव्याधिकरणा भवितुमर्हन्ति तथा सति चेत्स्याभीष्टविषयानुचिन्तने मेवस्य रागः प्रवर्तेत । तस्माद्बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणा आत्मगुणत्वाच्च कार्यप्रवृत्तितुल्यतया प्रवृत्तिपरीक्षयेव तावद्वेदाः परीक्षिता इत्यर्थः । इदं च प्रवृत्तितुल्यत्वमपर दोषाणामित्याह । संसारस्यानादित्यादिति । एतच्चेत्तु धीतरामजन्मादृशनादित्यनेन तथेद्वेशपरीक्षापरेण द्वितीयसूत्रेण यत्ते दोषाणां परीक्षितं तदाह । सम्यग्ज्ञानाच्चेति । स्यादेतत् । गुणत्वेन ह्यात्मा गुणा इति चिन्वति तदेव तु कुण इत्यत आह । कार्यत्ये सतीति । इन्द्रियान्तरं मन इति मानसप्रत्यक्षेरेवात्मत्वमुख्यत्वादिभिरनेकान्तित्वं मा भूदत उक्त कार्यत्ये सतीति विशेषणम् । अद्यानुपप्रत्यक्षत्वादित्याद्यापि कार्यत्ये सतीति विशेषणमनुपपन्नोपम् । तदेव यद्दु परीक्षित

दोषाणां यत् किं चिद्वेदाणामपरीक्षितमस्ति तत्परीक्षितमुपक्रमते । प्रवर्तनालक्षणा इत्युक्तं तथा च मानादय इति । रागद्वेषमोहा एव दोषा न च मानादयस्तेष्वन्तर्भवन्ति बुद्धिव्यपदेशभेदात् । प्रवर्तनानलक्षणत्वं तु तेषामप्यस्ति तस्मादतिव्यापकत्वात् लक्षणमेतद्युक्तं युक्तत्वे वा लक्षणमूचे मानादयो अपि दोषपरिष्कनीया इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तवाद्याह नोपसंख्यायन्ते संगृहीतत्वादिति । रागद्वेषमोहानां सामान्यवशात् कामादयो विशेषास्तथा चोपपन्ने बुद्धिव्यपदेशभेदः सपहश्चेति भावः । अस्व-वस्त्वादानेच्छा स्वापिदानपूर्विका सृष्ट्या पुनर्भवप्राया तृष्णाहेतुभूता प्रवृत्ति-द्वारेण पुनर्भवप्रतिषेधानस्येति । प्रमाणविरुद्धेति । अन्यायेनेत्यर्थः । परस्य ज्ञातेर्ममाप्येतदिति बुद्धिरभिनिवेशः तत्प्रतिषेधाभिप्रायो ज्ञानिषि-शाचस्येप्येत्युच्यते अमर्षलक्षणे द्वेष इति । नन्वकृतापकारस्य या अस-हिष्णुता सोऽमर्ष इति द्वेषस्यैव विशेष इत्युक्तं कथं द्वेषसामान्यमुच्यत इत्यत आह । असहिष्णुता दुःखस्य दुःखसाधनानां चेति । मिथ्याप्रतिप-त्तिलक्षणे मोह इति । सगयो हि यथावस्थिते पदार्थे अयथाभावाप्रति-पत्तिर्भवति । व्यवस्थितं हि वस्तु अव्ययस्थिततया गृह्णाति संगमः एवं परिडितमानिनो मोमासकदुःखदुःखटस्याभिमान इति । एकयोनयो हि रूपादयो न चेषामेकत्व यदि पुनस्तत्र रूपादीनां परस्परभेदसिद्धये कश्चित्कारणभेद आम्बोयते स रागादिव्यपि समान इति भावः । धार्यप्रज्ञेति भाष्यम् । आरातन्वाशान्ता आर्षा । आर्यां चसौ प्रज्ञा चेति आर्यप्रज्ञा सम्यक्बोधः संबोधे नास्ति निदानोच्छेदे निदानिनामुच्छेद इति । रागद्वेषयोर्निदानि-नोच्छेदाय तन्निदानस्य मोहस्य दर्शयति सति चार्थान्तरत्व इति ।

तेषां मोहः पापीयान् कुतः नामूढस्येतरोत्पत्तौः । अप्रूढ-स्येतरोत्पत्तिर्न भवति यत् इत्यर्थं नामूढस्येतरोत्पत्तेरित्युक्तम् । मोहा-द्विषयस्य सुखसाधनत्वानुस्मृतिः दुःखसाधनत्वानुस्मृतिश्च सङ्कल्पः स्त्र-नीयाः कोपनीया इति कर्तार कृत्यो भव्यगेषादिपाठान् । यान्तिकं मूढो मुदनीति । मूढ इति मोहवासनायान् । भवतु निदानोच्छेदादुच्छेदे निदा-निनः निदानस्य कुत उच्छेद इत्यत आह । तत्त्वज्ञानाच्चेति । प्रतिषेधा-भ्यासात्निदानोच्छेद इत्यर्थः । दोषनिमित्तत्वादिति हेतोरप्योजकृत्यमाह ।

नदोषश्चावरोधादिति । तथाभावस्तज्जातीयत्वमतयामात्रोऽत-
 ज्जातीयत्वम् । अनैकान्तिकत्वमाह । निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्चेति ।
 सत्त्वादेच्छेदो प्रेत्यमात्रो न चात्मनो नित्यस्य तौ स्तः तस्मादस्मिन् दर्शने
 न युक्तः प्रेत्यमात्रः । वैनाशिकानां तु सत्त्वात्पादनिरोधाभ्यां युक्तः प्रेत्य-
 मात्रः । प्रेत्येति ल्यङ् मुप ध्यादाय स्वपितीतिषद् ट्प्रुव्यः तथा च भूत्वा
 प्रायणमिति भयनप्रायणयोः समानकर्तृकत्वमप्युपपन्नमिति पूर्वपक्षः । पूर्वाभ्य-
 स्तसूत्रे आत्मनित्यत्वव्यवस्थापनात् । सत्त्वात्पादाच्छेदे च कृतज्ञानाकृता-
 भ्याममदोषेणाभ्युदयनिःश्रेयसार्थमप्रवृत्तिः कृष्यपदेशानर्थक्यप्रसङ्गाच्च स्वदेहे-
 न्दियदुद्दिष्टप्रेतनास्यन्त्यात्पादविनाशो नित्यस्यात्मनो जन्मप्रायणे तथा
 चोपपन्नः प्रेत्यमात्र इति सिद्धान्तः । प्रेत्यमात्रविचारप्रस्तावेनेदमपर विचा-
 रन्ति । येषं प्रेत्योत्पत्तिर्नाम सा कथमिति चेत् । अथ हि प्राचादु-
 कानां नानाविधा विप्रतिपत्तयः सन्ति तत्रामिमत् तावत्पक्ष गृह्णाति ।
 व्यक्तादिति । अथे विप्रतिपत्तीर्निवारयिष्यति शरीरेन्द्रियविषयोपकरण-
 धारमिति । एकवद्भावेन नपुंसकत्वम् । प्रत्यक्षगृहोत्पत्त्यन्धप्रमथमनुमाने
 प्रत्यक्षेषुदिशति प्रत्यक्षमूलकतयादिति । ननु भवतु शरीरं पृथिव्यादि
 च व्यक्त महत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वहृपरिशेषेभ्यः तन्मूलकारण परमाणवः कथं
 व्यक्ता इत्यत आह । तत्सामान्यादिति । रूपादिमत्सामयोपूर्वक शरी-
 रमित्यर्थः । अतः परं प्राचादुकानां तैर्धिकानां च दर्शनान्युप-
 न्यस्तानि कानि चित्प्रतिपिथ्यन्ते तत्र कानि चिदभ्यनुज्ञायन्त-
 इति । तत्र तावदेके प्राहुरभावाद्भावोत्पत्तिः कुतः नानुपमृद्य प्रादु-
 र्भावो यतः तस्मादित्यर्थः । विरयं हि शून्यताया एव जायते । एवं किल
 म्रुयते अमदेयेदमप्रमोदिति । अतः प्रसङ्गाव्यसत एव जन्म दृश्यते
 न सतः तत्कस्य हेतोः अभावस्तस्य कारणमिति । उपलक्षणं चेद नानुप-
 मृद्य प्रादुर्भावोदिति असत उत्पादादित्यपि दृष्टव्यम् । तस्मादप्रदुपा-
 दान विश्वमिति सिद्धम् । तत्र सिद्धान्तो गृटाभिसन्धिराह । उपमृद्य
 प्रादुर्भवतीति व्याघात इति । तदमिसन्धिमिद्वान् पूर्वपक्षो दूषयति ।
 अतीतानामगन्तोः कारकशब्दयोगादिति । उपमृद्य प्रादुर्भवतीति
 भाक्त एव प्रयोगे न मुष्य इत्यर्थः । भिन्नस्य कुम्भस्य करानानीति तु

यद्यपि न साक्षात्कारकशब्दस्तथा ऽपि पृष्ठा सवन्धाभिधानात् तस्य क्रियाग-
 भत्वात्क्रियायाश्च कारकनान्तरीयकत्वात्पारम्पर्येण कारकशब्दता दृष्ट्या ।
 पृच्छति कः पुनरङ्कुरेण बीजोपमदर्शितः । का पुनर्भक्तिः यया योगा-
 दुपसगृह्णाति बीजमङ्कुर इति भवति प्रयोग इत्यर्थः । उतरम् । अनन्त-
 रोत्पत्त्यर्थः उपमदौपमदकयोरप्यानन्तर्यमनयोरपीति एतत्सामान्यमित्य-
 र्थः । पुनरपि गूढाभिधेयैरेव सिद्धान्ती उक्तं स्मारयति । अत्रोक्तमिति ।
 अभिप्रायमुद्घाटयति । यदपीदमुच्यते इति । नैपचारिक प्रयोग ध्यामे-
 धामः कारकशब्दानां किं तु यथा भविष्यन्नङ्कुरः सम्प्रति असन्न बीजमुपमृ-
 द्नाति इवं बीजाभावो ऽमन्नाङ्कुर करोतीति ब्रूमः । तद्विदमाह अपि
 त्वसतः कारणादुत्पत्तिर्न युक्तेति । ननु कमुपमृद्य प्रादुर्भावादित्यनेना-
 नन्तर्यं बीजविनाशाङ्कुरोत्पादयोः सूचित बीजविनाशनन्तर्याच्चाङ्कुरोत्पा-
 दस्य बीजविनाशकार्यत्वमित्यत आह । यत्पुनरेतदानन्तर्यसामर्थ्यादि-
 ति । अनन्यप्रयुक्तमानन्तर्यं कार्यकारणभावसाधनम् इदं तन्तुव्यूहानन्तर्यप्रयु-
 क्तमिति नाभावस्य कारणत्वं गमयितुमर्हतीत्यर्थः । यद्वि व्यूहान्तरकार्यो
 ऽङ्कुरो ऽथ कस्माद्विनष्टे पूर्वव्यूहे न भवतीत्यत आह । न चाविनष्टे
 इति । ननु यदि बीजाद्यवयवव्यूहान्तरमङ्कुरोत्पादहेतुर्न बीज कस्मादङ्कुरा-
 यिनः कृषीशला बीजमुपाददत इत्यत आह । एवं चेति । बीजागवोपा-
 दाने अवर्जनीयतया बीजमागच्छदशक्यप्रत्याप्यातमित्यर्थः । तदेवमर्थे
 परिशोध्यवशार्थं सूच योजयति । अस्य चार्थस्येति । न चिनष्टेभ्यो
 वंजेभ्यो ऽङ्कुरस्यानिष्पत्तेः बीजविनाशश्चेदङ्कुरोत्पादहेतुरथ विनष्टे बीजे
 तदवयवेषु परस्परविच्छिन्नेष्वसति तेषां व्यूहान्तरे कस्मादङ्कुरो न भवति
 भवति तु सति तेषां व्यूहे तस्माद्विनष्टेभ्यो ऽङ्कुरानुत्पत्तेरसति व्यूहे न
 बीजनाश कारणमिति सूचार्थः । क्रमनिर्द्वैगादित्यस्य हेतोरस्मत्पक्षे ऽप्य-
 प्रतिषेधः । तथाप्यानन्तर्यस्य तुल्यत्वात् । तथा ऽपि विनिगमनाया
 को हेतुरित्यत आह । अभावश्चेदङ्कुरोत्पादकारणं स्यात् । अनुपा-
 ल्येय इति शेषः । न ह्यनन्यवयवेषुः शालिवयवबीजयोः कश्चिद्विशेषो
 ऽस्ति येनैकस्माच्छाल्यङ्कुरो नान्यस्मादिति । को नु यदवयवनामस्य-
 जानतो भेद इति । अपि च कारणानां शक्तिभेदात्कार्याणि भिन्नशक्तियुक्त-

नि । यदा तु कार्यानामभेदस्तदा कुतस्तच्छक्तीनां भेदः तथा च कार्याणि भिन्नशक्तीनि न स्युरित्याह । अनन्यितं च कार्यं सर्वाभिरिति । यद्यप्यसम उत्पादादभावस्योपादानत्वं तदपि कार्थेणां भिन्नत्वेन भिन्नशक्तिरुत्वेन च प्रत्युक्तम् । तत्रागभावानां स्वाभाविकभेदविरहात् । अपि च प्रागभावा-
नामनादित्वेन कार्योत्पादम्याप्यनादित्वप्रसङ्गः भावरूपकारणसहकारित्वं स्व-
भावस्य न निविध्यते अस्मदभिमतस्योपाप्येयस्य । अत एव पाकजादीनां
रूपादीनां पूर्वरूपादिध्वंसनिमित्तत्वमभ्युपेयते । श्रुतिस्तु पूर्वपदाभिप्राया तथा
च सिद्धान्तश्रुत्यन्तरं सदेव सोम्येदमयशाधीदिति कथमसतः सज्जायेतेति ।
शून्यताविधत्ता विश्वप्रपञ्च इति तु दर्शनमपरत्ख्यात्यनिर्वचनीयस्यातिनिरा-
कारणेनापाकृतम् । अपि च सर्वशून्यत्वे ष्यातुरभावात्ष्यातेरभावः । तस्मान्न
शून्यतोपादानमन्तद्विषयो वा विश्वप्रपञ्च इति सिद्धम् । अथापर आह ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् (सू. १६) ॥ मा भूदयं

नामरूपप्रपञ्चः शून्यतोपादानो ऽपि तु ब्रह्मोपादानो भविष्यति । ब्रह्मैव हि
प्रपञ्चरूपेण परिणमते मृत्तिकेव घटशरायोदञ्चनादिभावेन । न चैवं नित्य-
त्वस्याघातः । परिणामे ऽपि तन्त्याविद्यातात् तल्लक्षणत्याद्य नित्यतायाः ।
यदाह यस्मिन्तत्त्वं न विहन्यते तदपि नित्यमित्येकं दर्शनम् । अपरं च
ब्रह्मैवानिर्वचनीयानाश्रयिष्योपधानानामरूपप्रपञ्चभेदेन विपर्तते सुखमिवै-
कमनेकमणिकृपाणादिभेदान्नेरुविधप्रतिबिम्बभेदेनेति तदेतद्वर्णनद्वयमनेन
सूचितम् । ईश्वरो ब्रह्म ईशनायोगात् । चेतनाशक्तिः क्रियाशक्तिर्यथेयना ।
सा चास्ति ब्रह्मणीति ब्रह्मेश्वरः कारणं जगतः । श्रूयते हि तदैवत बहु
स्यां प्रजायेयेत्यादि सा चैवं श्रुतिश्चेतनस्य जगत्कारणतामाह । न चामावो
वा प्रथमं वा परमाण्वो वा जेत्यन्ते । ननु जीवा एव चेतनास्तात्कर्मानिमित्तो
नामरूपप्रपञ्चो भविष्यति कृतमच भगवतेश्वरेशेत्यत उक्तं पुरुषकर्माफल्य-
दर्शनादिति । पुरुषश्चेत् चेतयेन्नैव निष्कलं कर्मारभेत निष्कलं विद्वान्
प्रवर्तमानः कथं चेतनो नाम तस्मात्पुरुषकर्माफल्यदर्शनाद्रीश्वरः कारण-
मित्यर्थः । एतद्वर्णनद्वयमपाकरोति ।

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः (सू. २०) ॥ इदमपाकू-

तम् । न तावन्मृत्तिकेव नामरूपप्रपञ्चरूपेण ब्रह्म परिणमते । तद्वि सर्वा-

त्मना वा परिणमते एकदेशेन वा । तत्र सर्वोत्मना परिणामे तत्त्वविधा-
तादनित्यत्वम् । एकदेशेन परिणामे साध्यवत्त्वात्तद्वैयानित्यत्वम् । अथ
तत्त्वेनानुगतस्य परिणामः तच्च ब्रह्म । न तर्हि ब्रह्मणः परिणामः । न
च निर्मागस्यैकस्य स्वस्येदप्रत्यक्षस्य विपरीतज्ञानगोचरत्वसम्भवः ।
सामान्यतो यहे रूपविशेषाग्रहे च तदन्यरूपारोपेण विभ्रमे दृष्टः शुक्तिकादौ
न तु ज्ञानु शुक्तिरूपं विद्वान् रजतमिति विपर्यस्यति । न च निरर्थे स्वस-
येदप्रत्यक्षे ब्रह्मणि तत्त्व्यरूपग्रहः सामान्यग्रहो वा भवति । तस्मादीश्वरो
जगद्वेदेन विपर्यतइत्ययुक्तम् । निमित्त तु स्यादीश्वरो जगतः स चेद-
नपेक्ष एव जगत्कारणमित्युच्यते तत्रेदमुगनिष्ठते न पुत्रकर्मभावे फलानिष्-
त्तेरिति । अथ ध्यतिरेकमाह धार्तिककार । ईश्वरश्चेत्कारणं भवेदिति ।
एकरूप कार्यं स्यादित्याह ईश्वरस्येति । कर्मणीश्वरो ऽनीश्वरः स्यात् ।
तथा च तत्कारणानि नेश्वरेण प्रयुज्यन्तइत्यनेकान्तो व्ययमाणा हेतु-
त्यर्थः । तदेवमीश्वरोपादानत्वं च ब्रह्मविपर्यतत्वं च निरपेक्षेश्वरनिमित्तत्वं
एव निराकृत्यामिमत्त एव गृह्णाति ।

तत्कारितत्वादहेतुः (सू. २१) ॥ परमाणुपादानस्य जगतः
पुत्रकर्मभावे ईश्वरो निमित्तकारणं यच्च तेनापेक्षणीयं पुत्रकर्म तद्वीश्वरनि-
मित्तकमेव । न च यदपेक्ष्यते तस्यानिमित्तत्वमित्युपरिष्ठात्प्रवेदयिष्याम ।
तस्य ईश्वरकारितत्वात्पुत्रकारणस्य तत्सहाय ईश्वरो निमित्तकारणं जात-
त्यस्य एवस्य निराकरणे पुत्रकर्मभावे फलानिष्पत्तेरित्यहेतुः । निरपेक्षेश्वर-
निमित्तकत्वनिराकरणे हेतुरेवेत्यर्थः । भाष्य गुणविशिष्टमात्मान्तरमिते ।
गुणानीश्वरस्य ज्ञानादीनुपपादयिष्यति धार्तिककारः । आत्मकल्पादि-
त्यथात्मप्रकारादात्मजातीयादिति यावत् । सषारवद्भ्य आत्मभ्यो विशेष-
माह । अथर्मेति । नन्वस्य कर्मानुष्ठानाभावात् कुतो धर्मः तथा चाणिमा-
दिक्रमेणैव कार्यरूपं त्रिनेत्र कर्मण्येत्थकृणाभ्यागमप्रसङ्ग इत्यत आह । संक-
ल्पानुविधायी चास्य धर्म इति । प्रयत्नयसु क्रिमेनाप्रतेत्यत आह एवं च
एवकृणाभ्यागमस्यालोपनेति । मा भूद्वाह्यानुष्ठानं सकल्पलक्षणानुष्ठानज-
नितधर्मफलमस्येत्यर्थे जगन्निर्माणफलमिति नाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
स्यादेतत् । प्रयोजनं विना न प्रेषायता प्रवृत्तिः न च प्राप्तिप्रसक्तप्रत्यस्यास्ति

प्राणायामं किं चिद्विश्वरस्य । तस्मात् कृतमस्य जगन्निर्माणेनेत्यत आह ।
 आसकवपदयेति । मा भूदस्य भगवतः स्वायं परानुग्रहायै जगन्निर्माणे
 प्रवृत्त्येतीत्यर्थः । अत्रेव दृष्टान्तमाह । अयं यथा पितुरपत्यानाम् । अयं
 पिता स्यात्पत्यानां यथा पितेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके योव्यति तथा पितृभूत
 ईश्वर इति । नन्वात्मान्तराण्यनित्यज्ञानयोगीनि दृष्टानि तद्वेनचय्यादी-
 श्वरो नात्मजातीयो भवितुमर्हतीत्यत आह । न चात्मकल्पादिति । यद्य-
 प्यात्मान्तराण्यनित्यज्ञानयोगीनि अयं च नित्यज्ञानादियुक्तः तथा इव्यात्मजा-
 तीय एव बुद्ध्यादिसुखयोगित्वात् । अन्यथा तोषाद्विपरमाणूनामतोषत्यादिप्र-
 सङ्गे नित्यरूपादियोगात् । करकादिगतानां रूपादीनामनित्यत्व्येवलब्धे-
 रिति । यदि चायं बुद्ध्यादिसुखेनैषास्यायेत प्रमाणाभावादनुपपन्न एव स्याद्वि-
 त्याह बुद्ध्यादिभिश्चेति । स्यादेतद् यदि काह्वर्यादीश्वरो जगन्निर्माणे
 प्रवर्तते हन्त भोः सुखिनमेव सृजेन्न तु दुःखिनम् । न च क्षेत्रगतधर्मा-
 धर्मसहकारितया निर्माणवैषिच्यं वाच्यं धर्मस्य तदनाधिष्ठितस्य स्वकार्यकरणेन
 काह्वरिकेन तदधिष्ठानायोगात् । तस्मात्सुखिदुःखादिभेदेन जगद्वैषिच्यद-
 र्शनात्तानुकम्पाप्रयुक्त ईश्वरः करोतीत्यत आह । स्वकृताभ्यागमालोपेन
 प्रवर्तमानस्येति । अयमभिधीयते । काह्वरिको इव्ययमात्मान्तराण्यमित-
 महिमा इति न यस्तूनां सामर्थ्यमन्यथा कर्तुं शक्यति । तस्मादधर्मोत्प-
 तिमतापि नैश्वरप्रभावात् नित्येन भवितुं युक्तम् । न च फलविरोधिना
 फलमप्रदाय विनष्टमपि शक्यम् । अतः क्षेत्रज्ञानां नियतिमलक्षुपता ईश्वरेण
 नाधर्मः शक्योऽनाधिष्ठानं तस्मात्काह्वरिको इव्ययं तन्मुस्यभायमनुविधीय-
 मानो धर्माधर्मसहकारी जगद्वैषिच्यं विधत्ते तद्विद्वमुक्तं स्वकृताभ्यागमालो-
 पेन प्रवर्तमानस्येति । पुरुषैर्वत्कमे कृते तत्फलाभ्यागमालोपेन प्रवर्तमानस्ये-
 त्यर्थः । पार्तिर्ईश्वरप्रमित्येति । प्रक्रिया प्रकरण ईश्वरनिमित्तस्याविचार
 इत्यर्थः । अथ विद्यमानाः प्रतिबन्धाश्च प्रवर्त्तयतीति । मुष्याय पुह-
 पायैव प्रधाने प्रवर्त्तयित्यर्थे च धर्मः पुहपायैव प्रतिबन्धकः । एवं दुःखाय
 पुहपायैव प्रधाने प्रवर्त्तयित्यर्थे धर्म इत्यर्थः । न चार्थं हेतुस्तस्माद्विपर्यय-
 इति । अयमेव शक्तिरन्त्यन्तदेव हेतुः शौरात्र नियतं शक्यं । परिस्यन्दः
 क्रिया सा च मूर्त्यनुविधापिनी नामूर्ते सवंगतईश्वरे संभविनी इति मन्यतः

यद्गते । क्रियानाशेषादकारणमिति चेदिति । अपरिस्पन्द्य अपि
 ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्ना आख्यातपदवाच्यतया भवन्ति क्रिया ईश्वरस्यमिसंधि-
 ना परिहारः । न विकल्पानुपपत्तेः । यदा च युगपदनेकानि द्रव्याणि
 संहन्यन्ते तदा साधारणकार्यव्यावृत्तेभ्यः संयोगेभ्य इति । असा-
 धारणं कार्यम् । एकैकस्य तन्तुद्रव्यसयोगस्य द्वितन्तुकं तस्माद्वावृत्तेभ्यः
 संयोगेभ्यः सह साधारणस्यैव कार्यस्य षटलक्षणस्योत्पादादित्यर्थः । न
 केवलमुत्पन्नक्रियेषु क्रियोपरतो द्रव्योत्पादः क्व चिदनुत्पन्नक्रियेष्वपि द्रव्ये-
 ष्ववस्थितसंयोगेभ्यः पूर्वद्रव्योपरतो द्रव्यान्तरोत्पाद इत्याह एकावयव-
 विभागे त्विति । तुशब्देन पूर्वस्मादुत्पन्नोपरतक्रियाविशेषो दर्शितः ।
 किमक्रियाशतामेवैवमेव नेत्याह कानि चित्पुनरिति । अन्यतरकर्मजा-
 न्नाशनात्संयोगान्निवृत्ते कर्मणि इतरस्मिन् द्रव्ये कर्मनिवृत्तिममकालमेव
 द्रव्य चोत्पद्यतइति तत्स्वाभावात्प्रवर्ततइत्यदुष्टमिति । चेतनो ऽप्ययं
 परानुग्रहस्यभावो ऽपि वस्तुस्यभावमनुरुध्यमानः कर्मशयानुरोधेन जाद्वै-
 चिच्य विधत्ते । न चावश्यं दुष्कृते पुंसां प्रशुनि विहन्तीत्यर्थः । अद्यत्वे
 ऽपि चेतनानां विचित्रस्यभावत्व दृष्टं सदसन्मध्यमाना जनानाम् । अथ
 नित्यमैश्वर्यं धर्मवैषम्यं न तद्धर्माद्भवतीति । तत्तत्तेश्वरस्यैश्वर्यं स्वकृ-
 तकर्मफल वेदितव्यमित्ययुक्त माप्यमिति भावः । परिहरति नित्यमिति
 ब्रूमः । तस्य हि ज्ञानक्रियाशक्ती नित्ये इति ऐश्वर्ये नित्यम् । अणिमा-
 दिकं त्यनित्यं तदभिप्रायं च भाष्यकारस्य धर्मफलत्वाभिधानम् । प्रत्या-
 त्मवृत्तिधर्मो धर्मसन्निधयाधिष्ठान धृत्यात्मवृत्तिसकल्पानुविधायिन ईश्वरस्य
 धर्मस्य प्रयोजनमिति । अभ्युपेत्येश्वरधर्ममेतदुक्तं माप्यकृता । परमाय-
 तस्तु नेरपरस्य धर्मसद्भावे प्रमाणमस्ति नित्याभ्यामेव ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां
 सकलकार्योत्पादसिद्धेरित्याशययानाह । न चेश्वरे धर्मो ऽस्तीति ।
 बुद्धिमत्त्वात्तर्हीत्मान्तरमिति । आत्मान्तरं शरीरेन्तरमभिप्रेतमिति ।
 य च शरीरसन्धो यत्तमानः केषा चिद्वया ससाक्षा केषा विदतीतो
 यथा मुक्तानां गुरुग्रहादादीनाम् । तदनेनेश्वरेण बुद्धिमत्ता सता ऽवश्यं
 भाष्यं शरीरेति देश्यार्थः । नात्मान्तरं शरीरेन्तरमित्यर्थः । कुतो गुणभे-
 दात् । नित्याश्वेदस्य युद्धादयः कृत शरीरग्रहणेन तदुत्पादाद्येनेति भावः ।

नन्विदमेव बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्तन्त इति पक्षधर्मताय-
लातर्कसहायान्नित्यबुद्धिमन्वमस्य सिध्यतीत्यर्थः । प्रत्यर्थनियमासंभ-
वादित्यादिना तर्कः प्रमाणसहायो दर्शितः । यत् तावद्गुणभेदेनाशरीरित्व-
मौश्वरस्य दर्शितं न चेतस्य शरीरयोगो विकल्पमपि सहतइत्याह ।
अथ बुद्धिमत्तयेति । अतीतानागतवर्तमानधिपया प्रत्यक्षे ऽस्ति साक्षा-
त्कारवतीत्यर्थः । न पुनरक्षमाश्रिता नित्यत्वात् । उपलक्षणं चेतत् ।
नानुमानिकी चेति नेन्द्रियकी नैःपमानिकीत्यपि द्रष्टव्यम् । अक्लिष्टेति ।
क्लेशो ऽविद्या तददूषितेत्यर्थः । मूर्त्तिमद्द्रव्यसंबन्धित्वादिति ।
सयोगित्वाद्रित्यर्थः । तथा च न रूपादिभिर्व्यभिचारः । यथावदभिप्रेतमा-
चार्यस्य चयो हि यलु भाया जगति भवन्ति प्रसिद्धचेतनकर्तृकाः यथा
प्रासादाट्टालगोपुरतोराद्यादयः । प्रसिद्धतद्विषयैः यथा परमाण्वाकाशा-
दयः । सद्भिर्धचेतनकर्तृका यथा तनुतहमहीधरादयः । तत्र प्रमेयत्वाद्वा-
दिविप्रतिपत्तेर्वा साधकवाधकप्रमाणाभावे चेतनकर्तृत्वे संशयः । न च प्रत्य-
क्षःपुनरुपलब्धिमात्रमत्र बाधकं भवितुमर्हति । स्वभावविप्रकर्षिणां सतामपि
प्रत्यक्षानुपलब्धेः परमाण्वादीनाम् । तथा च विवादाध्यासितास्तहमहीध-
रादय उपादानाभिन्नकर्तृका उत्पत्तिमत्त्वात् अचेतनोपादानत्वाद्वा यदु-
त्पत्तिमदचेतनोपादानकं वा तत्सर्वमुपादानाभिन्नपूर्वकं यथा प्रासादादि
तथा च विवादाध्यासितास्तनुतहमहीधरादयस्तस्मात्तयेति । न चेपामुत्पत्ति-
मन्वमसिद्धम् । सावयवत्वेन वा महत्त्वे सति क्रियावत्त्वेन घस्यादिषत्त्वसिद्धेः
न चेतान्तरा वेनाशिकानां कर्मणा चेतनेन मीमांसकानां क्षेत्रज्ञेन चेतनेन
चेतनकर्तृत्वसिद्धेः पृथिव्यादीनां सिद्धसाधन चेतन्ये ऽपि तेषामुपादानान-
भिन्नत्वात् । तज्ज्ञत्वे वा स यथास्माकमीश्वरः ईदृशमस्तु सिद्धसाधनं को
हि क्षेत्रं विना न वाञ्छिनसिद्धिमिच्छेत् । न च साध्यहीनो दृष्टान्तः ।
पटादीनामप्युपादानाभिन्नकुञ्चिन्दादिकर्तृकत्वात् । अत एव न विरुद्धता
हेतोः यत् हि सा भवेत् । यद्युपादानानभिन्नकर्तृकाः पटादयो मध्येः न
चेतन्यरेपामपि संमतम् । स्यादेतद् अर्थोविप्रस्य विशेषस्य शरीराद्रिमत्त्वाद्दः
प्रमाणविरोधाद्विरुद्धता । यथा तृणादिविकारकारित्वाद्गनिमद्भिर्मित्यत्र वह्नि-
मन्त्याविप्रतृणादिविकारोपयुक्त्यह्निगतोद्भूतोऽप्यस्यैविरुद्धयोतस्पर्यस्य प्रत्यक्षे-

योपलम्भाद्वायितो विरुद्धो हेतुः । तथा ह्यस्य त्रित्याद्युपादानविषयं
 ज्ञानमात्ममन सन्निकर्षादिकारणक नासति तस्मिन् भयतीति तद्वनेनात्रि
 तन्नात्र प्रमाणवाचित तन्निरृती च ज्ञानमस्य निवर्तते उष्णत्वोद्भूतिनिवृत्ता-
 विष टाहको वह्निरयथायइति । न अत्र्यापकनिवृत्तात्रय्याप्यनिवृत्तेर्योगात् ।
 कारण चेदत्र्यापकं कार्यस्य हन्त हता तर्हि व्याप्यत्र्यापकसकथा । भवेदे-
 तदिति त्रित्याद्युपादानज्ञानमप्यस्य कार्यं स्यान्नित्यं तु तदभ्युपेयतइति
 न शरीरादिनिवृत्तावपि निर्धर्तितुमर्हति । अत्र्यापकनिवृत्तेरध्याप्यस्यानिवृत्ते-
 रिति । अन्यथा नाश्वयान् मेव इति गोमानापि न स्यात् । न च बुद्ध्या-
 दीनामनित्याना बहुलमुपलब्धेर्नित्या बुद्धिरसमाविनीति साप्रतम् । न हि
 प्रत्यक्षा पायसीया हिमकरकादयस्तद्गता रूपादयो ऽनित्या इति तदार-
 म्भकेः परमाणुभिस्तद्गतैर्वा रूपादिभिस्तथा भवितव्यम् । सदकारणतया तु
 नित्यतोभयत्रापि तुन्या । न च शरीरादिसहभावेन ज्ञानस्य तत्र तत्रोप-
 लम्भाच्छरीरादीना ज्ञान व्याप्यमिति युक्तम् । स्वाभाविकसबन्धशालिता हि
 ध्याप्यता सा चोपाधिविरहे भवति अस्ति च शरीरादिसहभावे ज्ञानस्यो-
 पाधिः कार्यत्वम् । कार्यं ज्ञान स्वकारण शरीरादिना निवर्तते नित्यं तु
 तदतिवर्तमानमपि साहित्योपलम्भ न विरुणाद्वि तस्मादाथा ऽनित्यं शब्द-
 उत्पत्तिमत्वात् घटवदिति प्रयुक्ते कश्चित्साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मवैचित्र्यात्प्रत्य-
 घतिष्ठेत यदि घटसाध्यम्यादुत्पत्तिमत्वाद्नित्यः शब्दः हन्त तस्मादेव
 रूपादिमता तेन भाव्य न चेदय घटसाध्यम्येण रूपादिमान् यत्रमनित्यो ऽपि
 मा भूदित्येव च प्रत्ययतिष्ठमान उत्कर्षसमजातिरादौ पराजीयते यत्रमेव
 वाद्युत्कर्षसमजातिरादितया पराजित्यः साध्यम्यभावेणाप्रयोजकेन प्रत्य-
 वस्थानात् । तस्य च सर्वानुमानेषु सुलभतया सर्वानुमानोच्छेदापादकत्वात् ।

स्यादेतत् । उत्पत्तिमत्वमुपादानादाभिन्नकर्तृपूर्वकत्वमात्रव्याप्त घटा-
 दिषु दृष्ट तावन्मात्रमेव पृथिव्यादीना गमयेद् नित्यसर्वविषयज्ञानशक्तकर्तृत्व
 तु कुतस्त्यम् । न हि तदृष्टान्तधर्मिणि दृष्टम् । अथ रूपाद्युपलब्धेः क्रिया-
 त्वेन चक्षुराद्यनुमानमपि कथं न हि च्छिदादयः क्रिया इन्द्रियादिसा-
 धनाः तामा कुटारादिसाधनत्वात् । अथ दृष्टान्तधर्मिण्यदृष्टमपीन्द्रियसाध-
 नस्य पक्षधर्मतात्रलात्सिध्यति । रूपाद्युपलब्धिगत हि क्रियात्व तदेव करण

गमयेद् यदुपलब्धिनिर्वर्तनसमर्थं न च कुठारादयः समर्थे इति पक्षधर्म-
तात्रलात्कुठारादिविलक्षणमदृष्टधर्मसिद्धिं चक्षुराद्युपस्थापयतीति तदितरथापि
समानम् । न ह्यपरिमेयानियतदिग्देशेन्द्रियकानैन्द्रियकवसस्यावरादिलक्षण-
कार्योत्पादयोगपर्ययमसति, सर्वविषयज्ञाने तन्नित्यत्वे वा सेद्धुमर्हति नो
खल्वीदृशं परमेश्वरविज्ञानं कार्यशरीरादिकार्यं संभवति । शरीराद्युत्पत्तेः
प्रागस्याचेतन्येन तत्प्राक्कालकार्यान्तरोत्पादायेश्वरान्तरकल्पनाप्रसङ्गात् । एवं
तत्प्राक्कल्पगित्यनेकालौकिककल्पनया धरं बुद्धिनिवृत्त्यं कल्पितम् । एतेन
शरीरेन्द्रियनित्यत्वकल्पना ऽपि प्रत्युक्ता । एतेन यदेके द्रव्यते सन्नियेशादि-
मत्सर्वं बुद्धिमद्भेत्तु यद्यपि प्रसिध्येत्सन्नियेशादेरेककारणता कुत इति तदपि
परिहृतम् । तेषां प्रसिध्येत्सर्वजनिराक्रियामनोरथो यदि विशितचक्षुषः परमा-
शून् चेषज्ञानं तत्समवेतान्वा कर्माशयान् द्रष्टुमीयते न चेतदस्ति ।
तस्मादतीन्द्रियाद्यैर्दर्शिनो ऽस्मदादिविलक्षणा बहवः कल्पनीयाः तद्वरमेक
गव त्वादृशः कल्पनालाघवायेति । न च कादाचित्कपरिपाकादृष्टधत्त्वेच्च-
प्रमाणसयोगादेव तनुभुवनादिकार्योपपत्तेः कृत चेतनकर्तृकत्वेनेति
वाच्यम् । उत्पत्तिमत्वस्योपादानाद्यभिन्नकर्तृकत्वेनोपाधिधिरहितः स्वाभाविक-
प्रतिबन्धविद्वेः । न च विज्ञानानामिन्द्रियमनसां ज्ञानोत्पादसाधनानामन-
धिष्ठानस्य च यत्सबुद्धिनिमित्तस्याप्यचेतनस्य धीरस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेः
यने त्रिपादीनां च यिना प्रथममुत्पादस्य दर्शनाद्भूमिधार इति सांप्रतम् ।
सर्वेषामेव तेषां विवादास्पदीभूतत्वेन पक्षान्तेपात् । न च शशगृह्णास्तिता-
घदनुपलब्धिनिरोधादपक्षधर्मता । धर्मिणो दर्शनानर्हतया भगवतस्त्वद्विरो-
धानुपपत्तेः । अन्यथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । शृङ्गस्य तु शशशिरोव-
र्तिनेन वत्सादिगतस्येव दर्शनार्हस्यानुपलब्धिनिराकृतस्य साधनानर्हत्वात् ।

स्यादेतत् । नोत्पत्तिमात्रं स्वभावप्रतिबद्धं बुद्धिमद्भेत्तुत्वेन किं तु
तद्विशेषः यदृष्टेरक्रियादर्शिनो ऽपि कृतबुद्धिसत्पद्यते तस्य च दृष्टेः सोपजा-
यते । यद् बुद्धिमद्वाचामात्रं दृष्ट घटादि च तथा न तूत्पत्तिमन्मात्रं तनु-
भुवनाद्यपि तस्य सद्भावासद्भावाणुविधानादर्शनात् । तदेतेन विशेषेणोपाधिना
प्रयुक्तां बुद्धिमद्भेत्तुकत्वव्याप्तिमुपजीवदुत्पत्तिसामान्यं न तेन स्वभावप्रतिब-
द्धमिति न तद्गमयितुमर्हतीति । अन्यथा धूमप्रयुक्तां धूमध्वजव्याप्तिमुप-

जीव्य पाण्डुतादेः कुमुदकपोतकादिगतादपि धूमकेतुनानुमानप्रसङ्गादिति ।
 अत्रोच्यते । इदमत्र निपुणतर भवन्तो निरूपयन्तु किं बुद्धिमदन्वयव्यति-
 रेकानुविधान विशेष आहो तद्व्ययम् । यदि पूर्वपक्ष. स बुद्धिमद्वेतुकत्व
 तनुमुपनादीनामातिष्ठमानैरभ्युपेतएव । न हि कारण कार्याननुविहितभा-
 वाभासमन्यो यक्तुपहंत्यस्योक्तात् । अथ दर्शने न तर्ह्यक्रियादर्शनेन. कृतबुद्धि-
 सभयः । य एष हि पटो ऽनेन बुद्धिमद्वेत्यन्वयव्यतिरेकानुविधायी दृष्ट. स
 एव तत्कार्यो न तु विषयिपती । तज्जातीयस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधान-
 दर्शनाददृष्टान्वयव्यतिरेकानुविधानमपि तज्जातीयं तथेति चेत् । हन्तोत्प-
 तिमद् घटादि बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधायीत्यन्यत्रपि तज्जातीयं तनुमुप-
 नादि तथा भयद्वारेण न पराणुद्यते । घटजातीयमुत्पत्तिमद् बुद्धिमत्पूर्व-
 मिति चेत् । ननु प्रासादादि न तद्वेतुक भवेत् । अघटजातीयत्वात् । अथ
 यज्जातीय बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधायि दृष्ट तज्जातीयमेवादृष्टान्वय-
 व्यतिरेकमपि बुद्धिमद्वेतुकम् । तत्किमिदानीं कार्यजातीयं प्रासादादि बुद्धि-
 मद्वेतुकं न दृष्ट येनेत्युत्पत्तिमतनुमुपनादि तथा न स्यात् । न खलु तज्जाती-
 यत्ये कश्चिद्विशेष इति । यत्तु मृद्धिकारत्वेन बल्मीकस्य घटादिवत्कुलाल
 कार्यत्व न भवति तत्कुम्भकारस्य प्रत्यक्षानुपलम्भविरोधात् । अदृश्यचेतन
 पूर्वकत्व तु तस्योपेतपक्ष ।

स्यादेतत् । नेत्युत्पत्तिमात्रमुपादानाभिन्नकर्तृत्वेन व्याप्तिम् । अपि तु
 यदस्मदादिशक्यज्ञानोपादानादि न च तथा तनुमुपनाद्युत्पत्तिमदपि तस्माद्
 व्याप्तिविरहात् तत्पूर्वकमिति । तदयुक्तम् । उत्पत्तिमत्त्वतदुपादानादाभिन्न-
 कर्तृकत्वयोः प्रथममन्वयव्यतिरेकाभ्या व्याप्तेौ सिद्धाया तदुपादानादिशक्य-
 ज्ञानत्वकल्पनाया. कार्यज्ञानविषये व्युत्पत्त्यापनात् । व्याप्तिरलेन ज्ञानसामा-
 न्यसिद्धेौ पक्षधर्मतापलेन तन्नित्यत्वसिद्धिरित्युक्तम् । तिनोपाधेरनुसिद्धिमाण-
 स्थानुपलब्धे स्यमावप्रतिपक्षमुत्पत्तिमत्त्वं बुद्धिमद्वेतुकत्वेन । न च स्यमा-
 वप्रतिपक्षमुत्पत्तिमत्त्वं स्वसन्नन्धनप्रतीत्यापि घत्स्यतीति शक्यं शङ्कितुम् ।
 तथा सति स्यमावहानिप्रसङ्गः ।

स्यादेतत् । न सर्वत्रपूर्वकाः चित्यादयः प्रमेयत्वसत्त्वादिभ्यः घटा-
 दिवदित्यनुमानानि सन्ति प्रतिपक्षसाधनानां चित्प्रतिपक्षतया प्रकृतमनुमा-

नाभासम् । अचोच्यते । किमनेन सर्वसंपूर्वकत्वं निषिध्यते उत चातृमा-
 चपूर्वकत्वं सर्वग्रहणमुपलक्षणाद्यम् । यदि पूर्वं पक्षः तदैकदेशदर्शिपूर्वकत्वं
 साधितं स्यात् । तथा चापसिद्धान्तः न च शक्यमपि न ह्यस्मदादिना उत्रै-
 र्दर्शिनो शक्याः पुंश्यादयः कर्तुं चातृमाचपूर्वकत्वे तु निषेधो घटादिभि-
 र्यमिधारः । यन्नेश्वरो नाधिप्राता परमाण्वादीनामशरीरित्वाद् मुक्तात्मवत् ।
 ऐश्वरं ज्ञानं न सर्वविषयम् अनित्यं च ज्ञानत्वाद् अस्मदादिज्ञानवादि-
 त्यनुमानं तत्पदधर्मतासिद्धयर्थमीश्वरसिद्धिं तद्वृद्धिमत्त्वं चापेक्षमाणं तत्सा-
 धकप्रमाणविरुद्धमात्मानमेव तावन्नासाद्यितुमर्हति प्रागेव तद्विरोधुम् । न
 ह्यागमानुमाने जगत्कर्तृत्वमित्यसर्वविषयवृद्धिमत्यव्यतिरेकेण केवलमीश्वरं
 साधयतः तथा च ताभ्यां विरुद्धं भवदनुमानं नोत्पत्तुमर्हतीति सिद्धम् । बुद्धि-
 वद्विच्छाप्रयत्नाद्यपि तस्य नित्यो सकर्तृकत्वसाधनान्तर्गतो वेदितव्यो । ज्ञा-
 नचिकीर्षाप्रयत्नसमवायलक्षणत्वात् कर्तृत्वस्य तेषां च परस्परारिनाभावादन्व-
 तरसिद्धापितरयोः सिद्धेः । तदेवमुत्पत्तिमत्त्वादेव पदधर्मतासहायादेवभूते-
 श्वरसिद्धिरित्युक्तम् । भवतु वा तस्मादुपादानाद्यभिन्नकर्तृकत्वमाचसिद्धिः परि-
 शेषानुमानात् व्यतिरेकसिद्धेर्विशेषसिद्धिः । तथा हि तनुभ्रवनाद्यभिन्नः कर्ता
 नानित्यासर्वविषयवृद्धिमान् तत्कर्तृत्वस्तदुपादानाद्यभिन्नत्वप्रसङ्गात् । न
 ह्येवंविधस्तदुपादानाद्यभिन्नो दृष्टः यथा उस्मदादिः तदुपादानाद्यभिन्न-
 श्चायं तस्मात्तथेति । नो यत्तु परमाणुभेदान् प्रतिषेधसमवायिनश्च कर्मा-
 शयानन्वयः शक्तेः चातृमृते तादृशादौश्वरादिति प्रपञ्चितमधस्तात् । परपु-
 ह्यसमवेताद्यपि धर्मो धर्माद्यधिष्ठातुं शक्नोति संबन्धाद् न हि साक्षात्सयोग-
 समवायाविवेक संबन्धो संयुक्तसयोगिसमवायस्यापि तद्भावात् । संयुक्ताः स्व-
 स्वीश्वरेण परमाण्वादयः तैश्च शेषज्ञाः तत्समवेतो धर्माधर्माद्यिनि संयुक्त-
 समवायो वा शेषज्ञेनेश्वरस्य संयोगात् अजसंयोगस्याप्युपपादितत्वात् । धर्मा-
 धर्मो परमाणून्वा स्वधर्मोपपदमन्तरेणापि चेश्वरः स्वकार्यामिमुखात् करि-
 ष्यति विपविद्याविदिष विपयकर्त्तुं क्रियारम्भामिमुखम् । एतेन चेतनोपा-
 दानत्वमपि व्याख्यातम् । धार्तिककृता नृपसद्वनया चेतनत्वं हेतुहन्तः ।
 उत्पत्तिमत्त्वादयो ऽपि हेतव उहनीयाः इमं च न्यायमन्वाय एतेनैवचलि
 यतास्य वा उच्यते प्रयासने गार्जि द्यावृद्धिर्वा विदुने सिद्धः । द्याग्रा-

शिवो जनयन् देव शकः तदेतत् बहु स्यां प्रजायेषेत्यादिः । स्मृतिश्च भवति । अत्रो जन्तुरनीशो ऽयमात्मनः सुप्तदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वये वा श्वभ्रमेव वा । अकारणत्वेन चेश्वरज्ञाननित्यतां दर्शयति श्रुतिः अपाधिपादो जघनेः गृहीता पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यकर्णः स चेति विश्वं न हि तस्य वेना तमाहुरयं पुरुषं पुराणमित्यादिका । एतयैवाशरीरित्वं दर्शितं भवति । परिशिष्टं तु वार्तिककृता स्वयमेव प्रपञ्चितमित्युपरम्यते । कण्टकादीनां संस्थानविशेषवतां निमित्तादर्शनेनानिमित्तां मन्वानस्तेनैव दृष्टान्तेन शरीरादीनामपि संस्थानभेदवतामनिमित्तां मन्वानः पूर्वपद्यति ।

अनिमित्तत इति । अदृश्यमाननिमित्तानां शरीरकण्टकादीनां पक्षनिक्षेपात् एतेषु व्यभिचारानुद्वाधनात् । उद्वाधने वा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् सर्वत्र तस्य मुनभत्वात् । उभयसिद्धेन निमित्तवत्पटादिवृष्टान्तेन संस्थानभेदवत्पात्कण्टकशरीरादीनामपि निमित्तवत्त्वमिति सिद्धान्तः । सिद्धान्त्येकदेशिमतमुद्वाह्य दूषयति । अपरं त्विति । स्वयं वार्तिककारः कण्टकादीनामनिमित्ततां विकल्प्य दूषयति । कण्टकादीनामनिमित्तं जन्मेति । प्रतिपाद्यप्रतिपादकन्यायस्येति । प्रतिपाद्यः पुरुषः कर्मप्रतिपादकरश्च पुरुषः कर्ता कर्तृकर्मणी च कारके कारकं च क्रियाया निमित्तमिति प्रतिपाद्यप्रतिपादकविषये न्यायः स चायमनिमित्तं शरीरादीनां जन्मेति प्रतिजानानेनानाभ्युपेयते । अन्यथा ते मूकतेव स्यादिति । तद्विदमुक्तं सर्वं चानिमित्तं प्रतिपादयसि चेति व्याहृतम् । न केऽले प्रतिपाद्यप्रतिपादकन्यायाभ्युपगमादितो ऽपीत्याह । वाक्योपादानाञ्चेति । प्रतिपादननिमित्तं वाक्यमुपादत्से अविद्यत्से चानिमित्तं सर्वमिति व्याघात इत्यर्थः । तथा ऽप्यन्यतरधर्मासिद्ध इति । अन्यतरण साध्यधर्मेणाऽनिमित्तत्वाख्येनासिद्धो ऽनिमित्तत्वस्येवासिद्धेः । ननु प्रतिपादिनां धातुबोधेन न सिद्धमसिद्धं भवत्यतिप्रसङ्गादित्यत आह । संस्थानविशेषवत्त्वस्य भावात् । पटादिवृष्टान्तेन कण्टकादीनां अनिमित्तकृत्यस्य प्राणाधिकृत्येन धातुपादसिद्धेरिति । कृत्मात्पुनः पूर्वपद्यः स्वयं मूषकारेण न निराकृत इत्यत आह माप्यकारः स खल्वयं चादो ऽकर्मनिमित्त इति । अन्ये तु मन्यन्ते ।

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति । हेतोर्गमकत्वं दर्शयितुं पृच्छति । किमनित्यमिति । उत्तरं यस्य कदा चिद्भावः । हेत्वर्थे विवृणोति उत्पत्तीति । यद् उत्पत्तिधर्मकमनुत्पन्नं नास्ति तद् उत्पन्नं चास्ति विनाशधर्मकं च विनष्टं नास्ति अविनष्टं चास्ति तस्मात्पूर्वापरयोः कालयोरभावात्मन्ये च भावात्सिद्धं कदाचिद्भावतत्त्वमनित्यात्वमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात्सिद्धयर्थः । साध्यधर्मिकूपे पृच्छति । किं पुनरिति । उत्तरं भौतिकं चेति । अथ तावत्स्वयं धार्तिककार उत्तरमाह । सर्वमनित्यमिति । सूत्रस्य दृष्टान्तार्थत्वादिति । अर्थशब्दे निमित्तवचनः दृष्टान्तनिमित्तत्वात् सूत्रस्य प्रतिज्ञां नूपन्यासपरस्य । न दृष्टान्तं विना हेतुः प्रतज्ञातार्थस्य गमको यत इत्यर्थः । एतदेव विभवते सर्वमनित्यमिति । निराकरणान्तरमाह उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति चायमिति । सिद्धान्त्येकदेशिमागमुपन्यस्य दूषयति ।

नानित्यतानित्यत्वादि । परमसिद्धान्तं सूत्रोक्तमाह अयं खल्विति । अथोच्यते न ययं सर्वमनित्य साधयामो ऽपि तु यस्य यस्यानित्यता नामास्ति धर्मस्तत्सर्वमनित्यमिति । तत्रश्चाकाशदीनां नित्यत्वे ऽपि नाम्मत्पन्नवत्तिरिति तदेतत्सिद्धसाधनेन दूषयति । अनित्यताभावाच्च सर्वमनित्यमिति न दोष इति । यस्य सन् धर्मस्य तदोगादनित्यः स्यात्स एव कदाचिन्नास्तित्यत आह । अनित्यत्वं नाम धर्मः सो ऽस्ति धर्मिणि न भवतीति । स्यादेतद् उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वावगतावनित्यतायोगाद् घटादिभस्वनित्यं तेनेव दृष्टान्तेन सत्त्वादाकाशादयो ऽपि भविष्यन्त्यनित्या इति देशयति । अथ पुनरिति । परिहरति । तस्याप्युत्तरपदसिद्धौ तत्पदार्थस्य नित्यत्वस्य सिद्धेरिति । अयमपर एकान्तः ।

सर्वं नित्यं कस्मात्पञ्चभूतनित्यत्वात् । पञ्चभूतात्मकं यत्वेतद् गोघटादिकार्यमुपलभ्यते व्यपदिशन्ति हि मृद् घटो मृच्छरीरमिति । भूतानि च नित्यानि तेषामुच्छेदस्य नैयायिकैरनभ्युपगमात् । तेन भूतानां गोघटादीनां नित्यतेति पूर्वः पक्षः । भूतेभ्यो भौतिकानि धिन्नानि न हि परमसूक्ष्माः परमाणवो गोघटादयः । परमाणुवतेषामतीन्द्रियत्वे सदा-

यहप्रसङ्गादित्युक्त द्वितीये ऽध्याये । तस्माद्ब्रह्मण्यहणविरुद्धधर्माध्यासयोगा-
दन्ये भौतिका भूतेभ्यः । तथा च तेषामुत्पत्तिप्रिनाशकारणोपलब्धेर्न
नित्यत्वं भूतनित्यत्वे ऽपीति सिद्धान्तमाह ।

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेरिति । भूतसामृष्येण तादात्म्य
मन्यमान पुनरपि पूर्वपक्षथादाह ।

तल्लक्षणावरोधाद्गोघटादीनां भूतनित्यत्वेन नित्यत्वाप्रतिषेधः ।
भूतसाम्य गोघटादीनां भूतकार्यत्वे ऽप्युपपद्यमानं न भूतात्मकत्वमत्रगम्य-
तीत्याशयवानाह ।

नोत्पत्तित्कारणोपलब्धेरिति । अपि च यद्युत्पत्तिप्रिनाशो न
मात्रानां वस्तुसन्तो कथं प्रेक्षाप्रतामभिमतेोत्पत्तिकारणे ऽभिमताप्रिनाशकारणे
च तदर्थेना प्रवृत्तिरित्याह । उत्पत्तिविनाशकारणेति । अपि चात्रापको
हेतुरित्याह । शब्दकर्मबुद्ध्यादीनां चाव्याप्तिः अव्यापकश्चानैकान्त
उक्तः पक्षो हि सर्वं नित्यमिति । तस्मिन्सत्त्वासत्त्वाभ्यामनेकान्तः नैकं
सत्त्वासत्त्वलक्षणो ऽन्तो ऽस्येत्यनेकान्त इति । तदेतद्व्यातिरेककारो वक्ष्य-
त्यर्थदृष्ट्या पक्षस्यान्तद्वये ऽवस्थानादिति । हेतोरन्तद्वये सत्त्वासत्त्व-
रूपे पक्षस्यावस्थानादिति योजनम् । असति बाधके मिथ्यात्वरूपनाशमति-
प्रसङ्ग इत्यमुमर्थं शङ्कानिराकरणाभ्यामाह स्वप्नविषयेत्यादि । भाष्योक्तमर्थ-
मुक्त्वा स्वयं वार्तिककार आह । सर्वस्य चेति । यावद्येन प्रतिपाद्यत-
इति । प्रतिपादनेन क्रियतइत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् ।

तदेव साध्यानां मतमपास्य स्वाद्यभुषानां मतमपाकर्तुमुपन्यस्यति ।
अपरे सर्वं नित्यमित्यन्यथा वर्णयन्ति । त्रिविधः चन्द्रय धर्मिणः परिणामो
धर्मलक्षणावस्थाहूपः तद्यथा सुषुप्ते धर्मि तस्य परिणामो वर्धमानरुच
कादि धर्मस्य तु लक्षणपरिणामो ऽनागतादि । यदा खल्वयं सुषुप्तेकारो
वर्धमानक भङ्गो रुचक रचयति तदा वर्धमानको वर्तमानलक्षण हित्वा
ऽतीतलक्षणमापद्यते रुचक त्वनागतलक्षण हित्वा वर्तमानतामापद्यते
वर्तमानतापन्न यत्र तु रुचको नवपुराणभावमापद्यमानो ऽवस्थापरिणामयान्
भवति । नवपुराणप्रस्थाश्च वर्तमानलक्षणाश्रया लक्षणपरिणामो सो ऽयं
त्रिविधः परिणामो धर्मिणः धर्मलक्षणाप्रस्थाश्च धर्मिणो धिन्नारत्वाभिन्नाश्च ।

तथा च ते धर्म्यभेदान्नित्याः भेदाच्चेत्यतिविनाशविषयत्वमित्युभयमुपपन्नम् । ननु यद्युपजनापायधर्मकत्वं धर्मिणां हन्तोत्यन्तेः प्राक्तेषामसत्त्वाद् विनाशोच्चेद्वैमसत्त्वात्कथं सर्वनित्यत्वमिद्विरित्यत आह । यद्यौपजायते तत्प्रागप्युपजनादस्ति । धर्मिहूपेणेति शेषः । तद्विवृत्तमप्यस्तीति । अत्रापि धर्मिहूपेणेति शेषः । निराकरोति ।

न व्ययस्यानुपपत्तेः (सू. ३३) ॥ उपजनापाययोः स्वहूपतः कालतो विद्येपतः संबन्धितो ऽनागतत्वादिद्वयवस्थानुपपत्तिरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति न तादृशेदाभेदा परस्परपरीहारव्ययस्थितधर्मावेकत्र समाविशतः । तस्मादुपजनापायव्यवस्थायै भेदं धर्मलक्षणावस्थानां धर्मिण इच्छता तेषामनित्यत्वमभ्युपेतव्यं सांख्यवत्सत्कार्याभ्युपगमेन तु नित्यत्वव्यवस्थापने चार्तिककार आह । यच्च निवर्त्तते तद्विवृत्तमप्यस्तीति ब्रुवाण इति । सुगमम् । अयमप्यन्य शकान्तो बौद्धानां सर्वे पृथक् कस्माद् भावलक्षणपृथक्त्वात् । न रूपाद्यतिरिक्तं द्रव्यं नाम किं चिदस्ति नाप्यवयवानिरिक्तः कश्चिद्रस्यवयवीति सौचान्तिका वैभाषिकाश्च प्रतिषेदिरे तान्निराकरोति ।

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः (सू. ३५) ॥ अनेकविधैर्लक्षणैः संबद्ध्यस्यैकस्य भावस्य घटादेरध्वनिने निष्पत्तेरिति । अत्रापीति । अपि चेत्यर्थः । अणुसमूहे चागृह्यमाण इति । परमसूक्ष्मत्वेनातीन्द्रियत्वादित्यर्थः । अथाप्येतदनूक्तमिति । अपि च भावलक्षणपृथक्त्वादिति हेतुमुक्त्वा बौद्धेन यथादेतदुक्तं किं तदुक्तमित्यत आह । नास्त्येको भावो यस्मात्समुदाय इति । एतदनूक्तं दूषयति । एकानुपपत्तेर्नास्त्येव समूहः । अनूक्तं विवृणोति । नास्त्येको भावो यस्मात् समूहे भावशब्दप्रयोगः । अस्य दूषणं विवृणोति । एकस्यानुपपत्तेरिति । एतत्प्रपञ्चयति एकसमुच्चयो हीति । नास्त्येको भाव इति यस्य भावस्यैकत्वप्रतिषेधः प्रतिज्ञायते समूहे भावशब्दप्रयोग इति द्रुपता स यथाभ्यनुज्ञायते । ननु समूहो ऽभ्यनुज्ञायते न त्वेको भाव इत्यत आह । एकसमुच्चयो हि समूह इति । तदनेन प्रतिज्ञाया हेतोर्व्याघात उक्तः संप्रति प्रतिज्ञाया हेतुना व्याघात इत्याह समूहे भावशब्दप्रयोगादिति चेत् । यानिर्लभम् । अस्य प्रयोग इति । कुम्भयथ्ये ऽनेकविषय इति पारमार्थिक-

कानेकविषयः कल्पनिक तु कुम्भस्यैकत्वं न धार्यते तथा चैकपदमित्येक-
 पदेन व्यभिचारः तस्यापि पारमार्थिकानेकविषयत्वादित्यर्थः । स्यादेतद्
 घटादिशब्देभ्यो कृणदीनां बुधादीनां च यद्वहनामवगमात् कथमेकार्थेतेत्यत
 आह । आधारापेयभावेत् । यदि नानार्थता ऽपि भवति घटादि-
 शब्दानां तथा ऽपि प्रत्येकमेकत्वं तदर्थानामशक्यापह्नमिति न पूर्वपक्षिणो
 ऽभिमतमिदिरिति । उपेत्य तूक्तते अनेकार्थत्वमप्यत्र न संभवतीति ।
 समूहे भेदस्य चानवस्थानादिति । यदि समूहमात्रमेवं न त्वेकं किं
 चिदस्ति तथा सति घटलक्षणे समूहे भेदमाने नाल्पतरतमादिभेदः प्रती-
 टेत घटादिकपालशर्करापूर्णेपरमाणूनां समूहत्वेनानन्तावयवत्वादयं महा-
 नवमल्यो ऽल्पतर इति विभागो न स्यात् । तस्मादनेन तारतम्य समर्थय-
 मानेन क्व चित् समूहनिवृत्तिर्वाच्या न चासायसमूहमेकमन्तरेणेत्येको ऽभ्यु-
 पेयतइत्यर्थः । उक्तमर्थमविद्वान् शङ्कते । अथ मन्यसइति । रूपा-
 दीनां समुदाय इति चत्वारि वा द्रव्याणीति चाद्यान्तरदेशेनभेदविव-
 क्षया दृश्यम् । उक्तार्थदर्शनेनोत्तरम् । एतस्मिन् वै दर्शन इति । अथा-
 नन्तं समुदायं प्रतिपद्यसइति निराकृतस्यापि पुनराशङ्का आगमविरो-
 धभावाद्भवितुम् । एकानुपपत्तौ नानेकोपपत्तिरिति । यत्तदनेकमुक्तमेत-
 त्याज्यमिति । शेष भाष्यव्याख्यया व्याख्यातम् । सप्रति गूढ्यतायादिन-
 मुत्थापयति । अयमपर एकान्तः ।

सर्वमभाव इति प्रतिज्ञा । अत्र हेतुर्भावेष्वितरेतराभावसि-
 क्षेरिति । सर्वमिदं प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिरूपमभावस्तुक्तम् । मांश्वितरे-
 तताभावमिद्वेति । वार्ति नकारो व्याचष्टे असत्प्रत्ययभावप्रतिषेधाभ्यां
 भावशब्दसामानाधिकरण्यात् । प्रमाणादयः परस्परानात्मक-
 तया असदिति प्रत्ययस्य नशश्च गोचरा इत्यनुभूयन्ते असत्तद्वाचिनां
 शब्दानां तस्मान्नाधिकारण्यं ततः प्रमाणादयो ऽसन्तः अनुत्पन्नप्रध्वस्तप-
 टवत् । अपि चामी भाषा नित्या अनित्या वा नित्यत्वे सर्वसामर्थ्यारहित-
 स्यासत्वम् । न हि नित्यं क्व चित्कार्यवत्पुञ्जते क्रमाक्रमानुपपत्तेरित्युक्तम् ।
 अनित्यत्वे तु विनाशस्यभावाश्चेद् द्वितीयादिक्षणस्य प्रथमक्षणे ऽपि न
 स्युः । सत्ये वा नामो विनाशस्याभावाः । अतस्त्वभावत्ये वा क्षणान्तरे

ऽपि न विनश्येद्युः । नो खलु नील स्यकारणादुपजातं जातु कारणमहस्यैरपि
यस्य पीत कर्तुमिति विनाशस्वभावकत्वमकामेनापि अनित्यानामेपित-
व्यम् । तस्माद्भाषानां गून्यतेः पारमार्थिकी कल्पनया त्ववस्तुसत्या सन्त
वशावभासन्तइति युक्तमुत्पश्यामः । तथा च सर्वे भावा इति । सर्वे
भावाशब्दा इत्यर्थः । प्रयोगश्च सर्वे भावाशब्दा असद्विषयाः असत्प्रत्ययप्र-
तिषेधाभ्या सामानाधिकरण्यात् । अनुत्पन्नप्रव्यन्तभटशब्दवत् । अथ ताव-
दुत्सूच भाष्योक्तं दूषण वार्तिककार आह । प्रतिज्ञापदयोः प्रतिज्ञाहे-
त्वोश्च व्याघात इति । अभिन्नविभक्तिरुत्वमभिन्नार्थकविभक्तकत्वं न
त्वमन्नविभक्तिरुत्वमेव भिन्नविभक्तिकानामपि सामानाधिकरण्यात् । यथा
चेवः षठनीति । यथा च न त्वा तृणाय मन्यइति । नास्ति तत्प्र-
त्यये न भवितुमिति । न ह्यत्यन्ताभिन्नरूपाण्य सर्वमिति वा भाव इति वा
ऽभिधानस्य गोचर. उपादाित हि द्वितीयसूत्रम् यथा ऽसद्वा ऽनिर्दे-
चनीयं वा न ख्यातिगोचरो ऽपि तु सदेव सदन्तरात्मना तथा च कुतो
ऽत्यन्तामतः कल्पनागोचरत्वमपीति । शेषं भाष्यइति । प्रतिज्ञाहेतोर्व्या-
घातो भाष्ये प्रणञ्जित इति । उत्सूचमुक्त्वा भाष्यकारः सेव दूषण यकुमाह ।
सूत्रेण चाभिसंबन्धो दूषणस्य ।

न स्वभावसिद्धेर्भाषानाम् । (सू. ३८) ॥ सर्वमभाव इति
नास्ति । कस्मात्स्वभावरसिद्धेर्भाषानां स्वभावे धर्मो द्रव्यादीनां सदादिः । अथ
वा स्वभावः स्वरूप भाषानां येनापी भावाः स्वभावाद्भावावर्तन्ते । यद्वा असन्निति
प्रत्ययस्य गव्यश्वात्मनेति विशेषणात् । अगौरित्यस्य गा परिकृत्याश्यादिभिः
सन्नन्धाद्गोभावरसिद्धेरेवमश्नादिव्यपीति स्वभावरसिद्धेर्भाषानां नाभाव इत्यर्थः ।
न स्वभावरसिद्धेरिति सूत्रमनूद्य वार्तिककारः स्वरूपभाषेण व्याख्याय प्रश्न-
पूर्वक तात्पर्यमस्य दर्शयति । पूर्वसूत्रस्येति । कश्च स्वभावात् इत्यादिना
सिद्धो भाव इत्यन्तेन । सूत्रस्य व्याख्यानत्रय भाष्यकारीयं वार्तिककारो
दर्शयति । सामान्यो धर्मः समानो नित्यत्वादिः इत्यर्थः । प्रश्नपूर्वक-
मसत्प्रत्ययप्रतिषेधसामानाधिकरण्यं भाष्योपादायति । कथं तर्हीति ।
असच्छब्दः खल्वभावविशेषण सदेवामिधते एवमसत्प्रत्ययो ऽप्यभावविशेषणं
सदेवालम्बते यथा शुकशब्दः शुकगुणविशिष्टे षटे वर्तते तथा चासत्प्रत्य-

याभिधानयोरुपपन्नं मात्राचिना पदेन सामानाधिकरण्यामित्यर्थः । भावश्च कश्चिन्नित्य कश्चिदनित्यः तत्र नित्यस्यार्थक्रियाकारित्वमुपपादितं चणभङ्गभङ्गश्च । अनित्यो ऽपि न विनाशस्यभावो भावः, किं तु स्वकारणादय सन्त्व्यभावो जात कारणांतरात्तु विनश्यति । यत्तु नील शक्यं न पीतं कर्तुमिति । तत्र ब्रूम शक्यं यत्र नीलः घटः पीतः, कर्तुम् आमश्यामो घटे। बहिसंयोगाद्रक्तः । अथ नीलत्व न पीतत्व शक्यं कर्तुं ननु भावो ऽपि नामावः कर्तुं शक्य इति । यथैव कुम्भाधिकरणे श्यामंरक्तत्वे पर्यायेण भवत* एव कपालाधिकरणो कुम्भभावःभावानित्यदोषः । स्वभावसिद्धेरिति यदुक्तं तदाचिपति शून्यतावादी ।

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ (सू. ३६) ॥ सर्वत्र हि भावा भिन्नस्वभावा भिन्नत्व च तेषामन्यापेक्षम् । तथा हि नील भिन्न पीतापेक्षया न तु स्वभावात्* एव ह्रस्वत्वदीर्घत्वपरत्यापरत्वपितापुत्रत्वादयः परस्परपेक्षा द्रष्टव्या* । यच्च परापेक्ष तत्र स्वाभावरिक्त यथा जपाकुसुमापेक्ष स्फटिकस्य रक्तत्वमित्याद्येषां । समाधत्ते ।

व्याहृतत्वादयुक्तम् ॥ (सू. ४० ॥ तद्वाच्ये यदीति । ननु यद्यनेन क्रमेणोभयाभावो भवति भवतु सिद्धमेव न समीहितमित्यत आह । अपेक्षायामनपेक्षायां चेति । परिमाणभेदे। हि दीर्घत्व ह्रस्वत्व च स च भावानामोत्पत्तिक केवल तस्यातिशयानतिशयो परस्परग्रहणाधीनौ । तथा हीतुष्ट्रैर्वेणुयष्ट्रितो ह्रस्वत्व पूर्वसध्यायोगिहस्तपरिमितत्वमनतिशय* वेणुयष्ट्रैर्दीर्घत्वमतिशयः परसध्यायोगिहस्तपरिमितत्व तच्चेद प्रतिशोनिरूपणाधीननिरूपणम् । न तु प्रतिशोभ्यधीनोत्पत्तीति न वस्तुधर्मो ऽय परापेक्ष । भिन्नत्व च भेद स च वस्तुविशेषण नोत्पत्तौ वस्त्वन्तरापेक्षते किं तु स्वनिरूपणे । एव पितृत्वमपि व्यवस्थिता जनकशक्तिरेव सा जन्यनिरूपणाधीननिरूपणा न तु तदधीनोत्पत्ति । विपश्चित् चैतदस्मादिभिर्ब्रह्मतत्त्वपरीक्षायाम् । परत्यापरत्यादयस्त्वपेक्षानुद्धिनिमित्ततया परापेक्षोत्पत्तिका अपि लोकायाश्च यदन्तो न शक्याः प्रत्याख्यातुम् । न चेतायता तदधिकरण भावो न निरपेक्ष इति सर्वमवश्यातम् । स्यादेतत् । अपेक्षामात्रमेव दीर्घत्वादयो भविष्यन्ति कृतमेव यन्मुप्यभावेनेत्यत आह ।

स्वभावसिद्धौ चासत्यामिति । अपेक्षासामर्थ्यमपेक्षाप्रयोजनयोगः । स्वयं घातिककारो दूषणान्याह सर्वथा चार्थं व्याहृत इति । निगदध्याख्यातम् । उतरसूत्रावतारणं भाष्यम् । अथैते संख्येकान्तवादाः संख्या एकान्तो येषु वादेषु ते तयोक्ताः । अथ शून्यतायादानन्तरं ते परीक्ष्यन्तइत्यर्थः । तत्र प्रथमं ब्रह्माद्वैतमुत्थापयति । सर्वमेकं कुतः सद्विशेषात् । इदमम्याकृतम् । न तावदयं नामरूपप्रपञ्चः प्रकाशाद्विन्नः सन् प्रकाशितुमर्हति । जडस्य स्वर्गप्रकाशसंभवात् । न च प्रकाशयोगात्प्रकाशतइति युक्तम् । न यत्त्वान्तरेण प्रकाशेनास्य कश्चिद्योगः संभवति । विषयविषयिभावः संबन्ध इति चेन्न । तत्रार्कित्त्वरस्य विषयित्वासंभवात् । न चार्थे ज्ञानं फलं जनयतीति सांप्रतम् । अतीतानगतयोरर्थेयोस्तदसंभवात् । न च न तयोर्विषयभावः । तस्मात् ज्ञानाद्विन्नस्य नामरूपप्रपञ्चस्य न प्रकाशसंभव इति ज्ञानस्येशयं विधत्ते इति युक्तमुत्पर्यायः । न च प्रकाशात्मानो घटादय गवोदयव्यवधार्मेणः परस्परव्याधृताः सन्त्विति सांप्रतम् । तद्भाववृत्तिपक्षे प्रमाणाभावात् । स हि यद्यतो व्याप्यते तदुभयपक्षे गृह्यते न च विज्ञानानि विलक्षणानि स्वरूपमात्रावस्थितानि परस्परयात्नानभिज्ञानि ज्ञानान्तरमपि गृहीतुमुत्सहन्तो प्रागेव स्वस्माद्वाप्यतेयितुम् । न च निषेधनिषेधाधिकरणपक्षकारणको व्यावृत्तिग्रहः स्वकारणेन समसमयोत्पादो भवितुमर्हति । तादृशोः सत्येपरविषयवत्कार्यकारणभावाभावात् । न चैकं विज्ञानं क्षणिकं निषेधनिषेधाधिकरणे गृहीत्वा परत्रात्रिषेध गृह्णातीति युक्तम् । क्षणिकस्याक्रमस्य क्रमशद्वापारायोगात् । न चैकं विज्ञानं निषेधनिषेधाधिकरणे गृह्णाति अथ ज्ञानान्तरं निषेधतीति युक्तम् । चेन्नगृहीतेऽपि तस्मिन्नेवस्य निषेधज्ञानप्रसङ्गात् । न च ज्ञानम्यहपक्षे मयस्य निषेधग्रह इति सांप्रतम् । एवं हि स भवेद्यत्रि म्यहपक्षदन्वय्यावृत्त्योरेकत्वं भवेत् । तत्र व्यावृत्तिस्यभावे वा भायो भावस्यभावा वा व्यावृत्तिः । तत्र पूर्वस्मिन्कन्ये व्यावृत्तेस्तुच्छत्यातस्यभावा भावास्तुच्छाः स्युः । एतदथ यद्येवमन्तरं शून्यवादाप्रसङ्गः । उतरस्मिन्सु कल्पे विधिहृषो भाव एव व्यावृत्तिरिति विधिहृषताया च ते न व्यावृत्तेनइति न व्यावृत्ता भावाः परस्परं परमाद्यतः तद्विदमुक्तं सद्विशेषादिति । अनाद्यनिर्घसनीयाविद्या-

निबन्धनं तु भाषानां भेदं न व्यासेधामः । न च चातुरपि चानेन्द्रियं ग्राहक-
मस्ति प्रमाणमुक्तादेव विशेषात् । तस्मान्न चैयानां परस्परतश्च चानासु भेदः ।
नापि चातुर्चानादस्ति भेदः नापि चानानामन्योन्यस्य तस्मात्प्रकाश एव स्वयं
प्रकाशः कूटस्थनित्य आनन्दघनेऽनाद्यद्विद्योपदर्शितविविधविविचनारूपप्र-
पञ्चे ब्रह्मेत्यद्वैतसिद्धिः । अत्र एव श्रुतयो भवन्ति । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म
नेह नानास्ति किं चन । मृत्योः च मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति इत्ये-
वमादिकाः । तदेवमैकान्तिकमेकत्वमुपन्यस्य द्वित्वमैकान्तिकमाह सर्वं द्वेषा
कृतः नित्यानित्यभेदात् । न हि, नित्यानित्याभ्यमन्यो रशिरस्ति
यमाश्रित्य पदार्थास्त्रित्यादिके व्यथतिष्ठेरन्निति । मतान्तरमाह सर्वं त्रेषा
तदेव दर्शयति । ज्ञाता ज्ञेयं ज्ञानमिति । चप्रिरपि ज्ञायमानत्वात्
ज्ञेयान्नातिरिच्यतइति भावः । मतान्तरमाह । सर्वं चतुर्धा दर्शयति ।
प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरेति । यदि प्रमितिनोम तत्त्वं प्रमा-
णादिभिन्नं नाशोयते प्रमायाः प्रधानक्रियाया अभावात्कथं प्रमाणादयः ।
कथं च प्रधानक्रियामन्तरेणैकवाक्यता स्यात् कारकत्रैविच्यं वा । प्रमायाः
फलत्वावस्थाया उपरि प्रमेयव्यपदेशं न धारयामः । न चेनावता तत्त्वा-
न्तरं न भवति । एवं यथासंभवमन्येऽपीनि । प्रकृतिपुरुषाविति वा पञ्च-
स्कन्धा इति वा पशुपायतदुच्छेदेखरा इति वेत्यादयः । तत्र परीक्षां सत्ये-
कान्तानिराकरशङ्कान्तां दर्शयति सूचेण ।

संख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् (सू. ४?) ॥
अनश्रयवेन सयै चेदेकं द्वेषा वेधा चतुर्धा चेति प्रतिज्ञायं, तदतिरिक्तं
साधनं वाच्यम् । न हि साध्यमेव साधनं भवति । तथा च साधनस्य
तदतिरेकान्न संख्यैकान्तसिद्धिः । न च किं चिदपि स्वसवेदनमस्ति चान-
प्रदीपादीनामपि परसंवेद्यत्वात् । यथा च चानातिरिक्तोऽप्यर्थो विषयस्तथा
विधानघाटनिरासावसरे वक्ष्यते । न च विद्वानादशेष्य भेदेऽऽशक्यमहः ।
तथा हि नीलमुपलभइत्यनङ्गुलारास्यदमश्चेत्यादिरूप नील प्रत्यात्ममनुम-
यगोचरः यथं नीलादीनामपि परस्परम् । अन्यथा घटमानयेति देशितो
नयने निमील्य शयीत शयीया इति देशिते तोयमाहरेत् । कस्य वित्
कृतवित्कथं सिद्धिवेषकामायात् । न चानिर्वचनीयानाद्यद्विद्यानिबन्धनोयं

भेदव्यवहार इति सांप्रतम् । अनिर्वचननीयस्यातेः पूर्वमेव निराकृतत्वात् । तस्मात्सर्वजनसंबेदनसिद्धौ ऽयं भेदप्रत्ययो न कारणमुखनिरीक्षणेन युक्ते निराकृतम् । अपि तु स्पष्टदृष्टात्कार्योद्भेदप्रत्ययलक्षणात्तादृशं तत्कारणं कल्पनीयं यादृशेन तत्कारणेन प्रपञ्चप्रत्ययो ऽप्रत्युहमुत्पद्येत । तन्न प्रत्यक्षमेव । तथा हि तन्नीलं परिच्छिन्दत्पीतादिभ्यो ऽस्य भेदं परिच्छिनति संयुक्तविशेषणतालक्षणादिन्द्रियार्थसन्निकर्षात् । नीलं हि नीलमित्यनुभवन् पीतादिकं च पीतादिकमित्यनुभवन्स्मरन्वा शक्नोति निषेधनिषेधाधिकरणतया समाकलयितुं रूपमाध्यागृहीतपरस्परभेदमपि । न हि तन्न भेदेन प्रयतश्च्यभेदेन प्रयेत् । येनानयोर्नीलपीतयोर्गृहीतस्य रूपयोरवध्यवधिमद्भाषो न स्यात् । तथा च तौ गृहीत्या प्रत्यक्षेण शक्यो ऽनयोर्भेदो गृहीतुमित्यसांप्रतमेतत् । अन्योन्यसंश्रयाद्भेदो न प्रमान्तरसाधनः । तस्मिन्निदं नायमयमिति भेदं विना न धाः । एतेन प्रमातुरपि प्रमाया भेदो व्याख्यातः । प्रमातारश्चानेकविधसुखदुःखोपभोगव्ययस्यानादृधिरान्धज्ञाणादिकोविदवात्मसंसारिमुक्तविभागोपपत्तेरव भेदयन्तो ऽनुमीयन्ते । एकस्मिन्नपर्यायेण विदुष्टुधर्मसंसर्गासंभवात् । कल्पनया कथं चित्संभाव्यमानो ऽप्ययं गोमयपायसीयन्यायमावहति । तद्वैयं प्रत्यक्षाविरोधादनुपपन्नायोः श्रुतय एकमेवाद्वितीयमित्याद्याः प्रथमां वृत्तिमुल्लङ्घ्य जघन्यामयलम्यन्ते यजमानः प्रस्तर आदित्यो वै यूप इत्यादियदिति । यदाह भगवान् वेमिनिः । गुणवादस्त्विति । तस्मिन्निदिरिति चेत् । तस्माद्भाद्रैतमिति । साध्यात्साधनस्य भेदेन च संख्यान्तरैकान्ता अप्यपहृगायो* इत्युक्तम् । अथ पूर्वपक्षवाद्याह ।

न कारणावयवभावात् (सू. ४२) ॥ तद्वाच्ये कारणावयवभावात् । एकस्य द्वयादीनां या कश्चिदेकदेशः साधनं तथा च न संख्यान्तरं न च साधनभावा इत्यर्थः । निराकरोति ॥

निरवयवत्वादहेतुः (सू. ४३) ॥ अथयवभावादिति यदि साध्यस्य कश्चिदवयवो भवेत्त सप्येकान्तः स्यादिति सर्वमेकमित्येतस्मिन्प्रतिषाद्ये न किं सिद्धपृच्छते ध्यायन्नेते यतस्तत्साधनं न स्यादित्यर्थः । अथ कस्मान्न साध्यमेव हेतुरित्यत आह । आत्मनि चेत् । चेत् हेतो अपि

चेते संख्येकान्ताः प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधान्मिथ्याभादा इत्याह । ते स्व-
 ल्पिमे संख्येकान्ता इति । खलुशब्दः समुच्चये वक्रकोटरषाण्यादिविधे-
 प्रकारितो यो ऽर्थभेदः स्थाणुपुरुषादिः तत्प्रत्याख्यानेनेत्यर्थः । अथ विशेष-
 कारितार्थभेदाभ्यनुष्ठानेन वर्तते तथा ऽप्येकान्तत्वं जहति शकत्वादिसंख्याया
 अनेकान्तिकत्वमित्यर्थः । अथ सामान्यकारित इति संख्यामात्रमङ्गीक्रियते
 न पुनरस्या ऐकान्तिकत्वमित्यर्थः । तदस्माकमभिमतमेवेत्याह तथा ऽपि
 न किं चिद्वाध्यतइति । ये ऽप्याहुः सतासामान्यमेव तत्त्वं भेदात्
 काल्पनिका इति तान् प्रत्याह । न च भेदमन्तरेणेति । यदाहुः निर्विशेषं
 न सामान्यं भवेच्छशविषाणप्रदिति । स्यादेतत् प्रेत्यमात्रपरीक्षायां क श्याम-
 वसरो यदेते एकान्तभादाः परीक्ष्यन्तइत्यत आह । तइति । अद्वैतादि-
 ख्येकान्तेषु प्रेत्यमात्रे न तान्त्विको भवेदपि तु काल्पनिकः न केवलं प्रेत्य-
 मात्रो ऽपि तु षोडशापि पदार्थाः । तस्मादेतेषां यत्तत्त्वज्ञानं तस्य प्रविशे-
 कार्यं चेत्प्रविशेकेन ज्ञानप्रविशेक इति तदर्थमेते परीक्षिता इति । तदने-
 न प्रवन्द्येन प्रेत्यमात्रः परीक्षितः । अथोद्वेगश्रमानुरोधात्फलमिदानीं परीक्ष्य-
 ते । तथाग्निहोत्रादीनां फलमनन्तरभावि कालान्तरभावि चेति संशयः ।
 एतदुक्तं भवति । कर्मनन्तरं दुःखं च लोकपङ्क्त्यादि चोपलभ्यते प्रशंसन्ति हि
 लौकिका धार्मिके ऽयं साधुतम इति तत्किमेतावदेवास्य फलमस्तु अथा-
 मुष्मिन् स्वर्गादीति । किं प्राप्तं स्वर्गादिफलत्वे कर्मणः स्वरूपेणाकारण-
 त्याश्च चिरनिष्ठे तस्मिंस्तदुत्पत्तेः अपूर्वैकल्पनायां च प्रधानाङ्गापूर्वाणि
 भूयांसि कल्पनीयानि न च तान्युत्पन्नमाषाणि जनयन्ति फलमिति तत्स-
 हकार्यन्तराणि कल्पनीयानीत्यदृष्टकल्पनागौरवात् तदनन्तरदृष्टफलावाधनाच्च
 नामुष्मिन् फलं स्वर्गादि अपि त्वनन्तरदृश्यमानमेव । तथापि दुःख-
 फलत्वे उपदेशव्याघातात् लोकरुद्भिलामध्यात्यादिकमेव फलं तच्च सुखहे-
 तुतया कथं चित्स्वर्गादिपदेनाच्यते । दृष्टे हि सुखहेतौ स्वर्गपदप्रयोगो लोके
 यथा चन्द्रनं स्वर्गः सूक्ष्माणि वासांसि स्वर्ग इति प्राप्तम् । यथं प्राप्ते भूमः ।
 स्वर्गपदस्य तावदर्थगतत्वात् यत्र दुःखेन समिन्नं न च यस्तमनन्तरम् ।
 अभिन्नायोपनीतं च तत्सुखं स्थःपदास्वदमिति सुखं प्रति वाचकत्वमवधा-

रितम् । न च तत्राचरत्वेनेव चन्दनादौ तत्प्रयोगोपपत्तावनेकार्थत्वकल्पना
युक्ता । यदाहुरन्यायश्चानेकार्थत्वमिति । तस्मान्मुख्यो ऽयं स्वर्गशब्द उक्त-
मेदे सुखे । तथा च स्वर्गकाम इत्यत्र मुख्यार्थसंभवे नापचरितार्थता युक्ता ।
न चानेकार्थकल्पनाभयान्मुख्यार्थपरित्यागो न्याय्यः प्रमाणसिद्धे नियोगपर्य-
नियोगानुपपत्तेः । यथा ऽऽहुः श्रुतसिद्धार्थमश्रुतोपलब्धौ यत्रयता भवितव्यं
न तु श्रुतशेषित्यमादरणीयमिति । तथा प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्पानि सुख-
हून्यापि । न चानन्तरदृश्यमानं लोकपङ्क्त्यादि होमाद्यनुष्ठानफलमपि तु
तदुपलम्भफलम् । अद्राम्भिकानां प्रच्छन्नमनुतिष्ठतामपि लोकपङ्क्त्यादिरभा-
षात् । तस्मात्सुष्ठुक्तं न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वादिति भाष्यम् ।
तथा प्रवृत्त्या संस्कारो धर्माधर्मलक्षणो जन्यत इति । नैव पुरुषधर्म-
स्कारः स्नानादिजन्य इव बोद्धव्यो ऽपि तु पुरुषधर्मतामाशेषेण संस्कार
इत्युच्यते परमार्थतत्त्वयं धर्मः पुरुषाश्रयो ऽपि कर्मणा फले जनयितव्ये
तस्याद्यान्तरव्यापार इति । धार्मिकं सद्यस्तापादिफलेति । अतदुच्यसंवि-
दानो ऽयं बहुब्रीहिसंज्ञापादोति । तेन लोकपङ्क्त्यादिकमुच्यते स्वर्गफलं
श्रूयते इत्युक्तम् । स्वर्गकाम इति स्वर्गस्य पुरुषविशेषणत्वेन श्रवणादसा-
ध्यत्वादत आह । देशितया च क्रियया नानर्धिकया भवितव्यम् ।
अप्रोपदेशः खल्वयमुपदेशस्य कर्मणो ऽभिमतोपायतामाह तत्र कर्मणो
ऽभिमतोपायात् पुरुषविशेषणस्याप्यपेक्षितत्वात्साध्यत्वमिति सिद्धम् । एवं
हि लोकपङ्क्त्यादिरग्निहोत्राद्यनुष्ठानसाध्यो भवेद् यदि तत्कामस्य स्वर्ग-
कामस्येवाग्निहोत्राद्यनुष्ठानं देख्येत न चेतदस्तीत्याह न च तापादि-
काम इति । लोकपङ्क्त्यादिकाम इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् । इदमिदानीं
चिन्त्यते किमेतत्फलमुत्पत्तेः प्रागसद्वा सद्वा सदसद्वा ऽनुमयं वेति । अत्र स्य-
स्तावचाक्षेपेण फलाभावमभिधित्सुः पूर्वपक्षयति । तद्विदे फलं निप्यतेः प्राक् ।

नासन्न सन्न सदसत् सदसत् कस्मान्न भवतीत्यत आह सदस-
तोर्वैधर्म्यात् परस्परविरुद्धधर्मत्वाद् धर्मः स्यमायः शिरोधादित्यर्थः । अद्या-
नुपयं कस्मान्न भवतीत्यत आह । नाप्युपयविपरीतमिति । सिद्धान्त्याह ।

प्रागुत्पत्तौरुपपत्तिधर्मकमसदित्यहा । ननु नासदुत्पद्यते न
सन्निरुद्धतइत्याचक्षते सांख्याः तत्कथमेतदित्यत आह ।

उत्पादव्ययदर्शनात् (सू. ४९) ॥ यथा नित्यस्वरूपाकारित्वे-

शक्तेर्नोत्पादो न च व्यय एवं फलस्यापि नित्यस्य तो न स्यात्तान्मित्यर्थः ।
न हि सत्पक्षइति । सत्कार्यपक्षइत्यर्थः । न किं चिज्जायतइति । न
प्रतिज्ञावाक्यात्किंचित्तत्त्वज्ञानं संभवति । किंचिन्न संदेहादि न विनश्यतीति
अज्ञानतिरोभावः संशयविपर्ययतिरोभावः । कारणस्य हि प्रधानस्य लक्षणं
महान् लक्षणे हि महता प्रधानमिति । एवं तस्याप्यहङ्कारस्तस्य पुष्टिः स्यून-
तेत्यर्थः । परचाङ्गवतीति केवलकारणावस्थायाः परवादिति । यच्चोक्तमुपा-
दाननियमादिति । तत्र यदि पुरुषस्योपादाननियमः पटःशान् तन्मूनेषो-
पादने न धीरणरुटाद्यौ धीरणमिति ततस्तद्रुपादानानां तत्र तत्र कार्ये साम-
र्थ्यपरिज्ञानात् तच्च सामर्थ्यमानुमानिकं तद्विदमुच्यते ।

धुद्धिसिद्धं तु तदसदिति । तदसद्भावि कार्यमनेनेव कारणेन
जन्यते नान्येनेत्यनुमानाद् धुद्धिसिद्धमेवेत्यर्थः । अथासत्कार्यपक्षे तन्त्रय
एव पटस्योपादानं न धीरणादीत्यय नियमो न स्यादिति श्रूये तदपुक्तम् ।
असत्त्वाविशेषे ऽपि स्वकारणादुत्पन्नं किंचिदेष किंचित्कार्ये जनयितुं स-
मर्थे नान्यदित्ययं स्वमावर्तयेषादुपपद्यतइति ।* अपि च सत्कार्यपक्षे प्रधा-
नोपादानत्वाद्विश्वस्य तस्य चाभेदात्कारणात्मकत्वाच्च कार्यजातस्य सर्वं
सर्वोत्पन्नमिति तद्विदमिदं नेदमिदानीं नेदमिति नियमो न स्यात् कस्य
चित्कृतश्चिद्विवेकहेतोरभावात् । तस्मादास्ति रासमे ऽपि विषाणमिति
तत्र तस्यासत्त्वं ब्रूयाणः स्वमिद्वान्तं बाधतइत्याह । असत्त्वाच्च स्वरवि-
पार्यं नोत्पद्यतइति ब्रूवाण इति । सत्त्वे चासत्त्वे च समाने यस्य कार-
णत्वमस्ति तदुत्पद्यत इति गुडजिह्विका । परमाद्येनस्त्वसत्त्वे कारणसामर्थ्य-
नियमादुत्पत्तिनियमः कल्पते सर्वोत्पन्ना सर्वस्य सत्त्वे तु न नियमहेतुस्ती-
त्युक्तप्रथमम् । देयमिति अथासत्कार्ये किं प्रमाणं न ह्यनुमानम-
स्मिन्नर्थे प्रमाणं भवितुमर्हति आशयासिद्धेः । नापि प्रत्यक्षं तेनाप्यस्यः
स्यात्तन्मेषानिरूपणादिति भावः । विदितानिप्राय उतरमाह नासत्त्वे न
सत्त्वे ऽनुमानमस्ति । यथा ऽस्माकमाश्रयासिद्धिदोषादसत्त्वे कार्यस्य नानु-
मानम् । एवं भावे ऽपि कार्यस्य सत्त्वे नानुमानमाश्रयासिद्धेरेव । कुतस्तदनु-
मानमित्यत्र आह धर्मिण्यविमतिपरीरनुमानमस्तीति योजना । तथा च;

त्याश्रयोऽस्य सिद्धतीत्यर्थः । पुनः पृच्छति क्वेति । यद्वि धर्मिण्यविप्रति-
 पत्तिः क्व तर्हि विषादः । उत्तर यद्भवेति । धर्म्यधिकरणान् सत्कार्यया-
 दिनामेव घादांस्विमजते तान्प्रतीति । तन्तुमात्रं पट इति तन्तुभ्योऽमि-
 त्त इत्यर्थः । कार्यैस्त्वनेति । कार्यै फारणाद्विज्ञामिन्नमित्यर्थः । असत्का-
 र्यपक्षस्तु स्वामिमतः स्फुटत्वादयान्तरातिवन्द्यभावाच्च नोपन्यस्तः । उप-
 पादित इति द्वितीयध्याये । प्रागुपलब्धिकारणादिति । कारणव्यापारात्
 प्रागित्यर्थः । संस्थानविशेषशून्यतामात्रविवक्षया तुयोद्विदृष्टान्तो न तु प्राग-
 भावो विवक्षितः । शक्तिविरोधावस्थिता इति । कारणव्यापारात् प्रागिति
 शेषः । अत्र सिद्धसाधनं वयमपि ब्रमहे स्वव्यापारात्पटोत्पत्तिनिमित्तात्प्राक्
 तन्तव. शक्तिविरोधावच्छिन्ना एवेति परेषां सत्कार्यसाधनमुपन्यस्यति । विद्य-
 मानाभिव्यक्तवर्थास्तन्तवस्तदर्थिना नियमेनोपादानात् खनिघ्रादि-
 चत् । यथा हि खनिच विद्यमानमेवोदकं मृदपनयनेन व्यनक्तीति । तदेतद्
 दूषयति । विद्यमानस्याभिव्यक्तिरसतीति व्यक्तित्वात्कार्येऽपि प्रसङ्गः । यथा
 व्यक्तेरसत्या एवोत्पादस्तथा कार्यस्याप्यसत एवोत्पाद इत्यर्थः । यन्निष्ठा-
 दिवदिति दृष्टान्तः साध्यविकल इत्याह यदपीति । साऽप्राप्तिः कुतो भव-
 तीति चक्तव्यमिति । प्राप्तिः खलु सयोगः स च गुणः गुणश्च द्रव्यविना-
 याद्विनश्येद् धिरोधिगुणान्तराद्वा । तत्र तावदाधरशद्रव्यमात्रियमाणं बोद्धकं
 न विनष्टं येन तयोः सयोगो विनश्येत् ततस्तद्विरोधिगुणान्तरोत्पादे। चक्तव्यः
 स एव च सयोगविरोधी गुणो विभाग इत्युच्यतइत्यर्थः । प्राप्तिरभावोऽप्रा-
 प्तिरिति पक्षं दूषयित्वा पर्युदासपक्षमाशङ्क्य दूषयति अथ प्राप्तेरिति । पुनः
 शङ्कते अथ भिन्नदेशोत्पत्तिमिति । न च यद्य सयोग विभागं या गुणसु-
 येमः । किं तु भिन्नदेशोत्पन्नस्य द्रव्ये विभागो निरन्तरोत्पन्न एव सयोग
 इत्यर्थः । निराकरोति भिन्नदेश इति । विशेषोपादानाच्च भिन्नदेशोत्पत्ति-
 विभागः कस्माद् उत्पन्ने उत्पन्नमिति भिन्नदेशतया भिन्नमिति विशेषणं हि
 स्वानुरक्तं प्रत्ययं विशेष्ये जनयति न त्यन्यानुरक्तम् । न खलु नील विशेष-
 यमुत्पन्ने रक्तप्रत्यय जनयत्यभ्रान्तस्येत्यर्थः । अपि च चणभङ्ग भावानां व्या-
 सेधद्विरस्माभिर्भिन्नदेशोत्पत्तेः प्रतिषेधाच्च भिन्नदेशोत्पत्तिविभागः । शङ्कते
 च्छिक्तत्वाद्विभागस्येति । उत्पद्य हीन्द्रियसन्निरुपाद्विभागेन स्वविषयं

ज्ञान जनयितव्यम् । न चेतावन्त कालमवाप्ति क्षणिकत्वेनोत्पन्नाण्यर्गि-
त्वादित्यर्थः । निराकरोति न सामान्याभिव्यक्तीति । एतद्विभक्तते ।
पूर्वं तावदुत्पन्नो विभागः सामान्यं व्यनक्तीति । स्वकारणसमवायः
सत्तासमवाये वा उत्पत्तिः । तद्विशिष्ट उत्पन्न इत्युच्यते । येषां सामान्य-
हृत्परःसर विशेषज्ञान तन्वते न सामान्य व्यनक्ति तदुत्तरकाल च स्वप्रत्ययं
जनयतीत्युक्तम् । एतदुक्त भवति न वयं बौद्धा इव पूर्वापरकालमावाप-
स्थितिलक्षणा क्षणिकता विभागादीनामावच्छेदे किं त्वाशुतरविनाशलक्षणा
सा च द्विधादिवशस्यायिना चिरस्थायिभ्यो घटादिभ्यो व्यावृतात्मा शक्या
पक्तुमिति । देहाद्यतिरिक्तामात्मानं नित्यं परलोकनिमगन्तं मन्यमानं ब्राह्म ।

आश्रयव्यतिरेकाद्भूतफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः (सू. ५१) ॥ मूल-
शेकफलोत्पादयोरेकपृष्ठाश्रयत्वम् । कर्मणस्तु होमादेराश्रयः शरीरम् ।
न चामुष्मिकस्य स्वर्गादेः शरीरमाश्रयः तस्मिन्नष्ट्रे ऽस्य भावात् । तस्मा-
दाश्रयव्यतिरेकात्स्वर्गादेर्वृत्तफलोत्पत्तिवदित्ययं वृष्टान्तः स्वर्गफलत्वे होम-
स्याहेतुरित्यर्थः । अस्त्यात्मा स्वर्गोपभोगसमर्थः शरीरादिव्यतिरिक्तं कर्त-
व्युपपादितमित्याशयानाह ।

प्रीतेरात्माश्रयत्वाद्प्रतिषेधः (सू. ५२) ॥ अस्तु स्वर्गाद्यात्मा-
श्रय तथा ऽप्यप्यपको हेतु पुत्राद्विफलेभ्यो निवृत्तेरिति । देशप्रति ।

न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छेदहिरण्यान्नादिफलनिर्देशात् (सू. ५३) ॥
परिहरति ।

तत्संबन्धात्फलनिष्पत्तोक्तेषु फलवदुपचारः (सू. ५४) ॥
स्वर्गो ऽपि साधनस्वर्गतया न काम्यते किं तु भोग्यतया यद्य सति कैय
कया पुत्रादिषु । ते ऽपि भोग्यतयेत्र काम्यन्ते न तु स्वरूपं भोग्यमिति
तात्साध्यं मुखं भोग्यम् । तस्मात्पुत्रादिसम्बन्धानुत्पत्तेः सुखोत्पत्तेः तेषु
यथा फलशब्दप्रयोगस्तथा तेषु पुत्रादिव्यत्यर्थः । सूत्रार्थकयनेनेव भाष्यया-
निके ध्याय्याते । फलानन्तरं दुःखपरोक्षेण तत्रैव परीक्षा भवति दुःखं
याधनान्तरणमनुभूयमानं यत्पुनरिदं मुखं प्रत्यात्ममनुकूलवेदनीयं तत्कार्यं
दुःखमनुभविरोधात् । शरीरेन्द्रियशुद्धयश्च यदि दुःखहेतुतया दुःख
कस्मात्सुखहेतुतया सुखमेव न भवन्ति । सेवप्रतिभीहता सकललोकाणा-

विरोधिनी । यथा ऽऽहुः न हि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते । न हि मिवयः सन्तीति स्यात्यो नाधिशीघ्रन्तइति । तस्मान्मासार्थांश्च कष्ट-
कानुदृत्य मांसमश्नन्नानथै कष्टकजन्यमाप्नोतीत्येवं प्रेषाद्यान् दुःखमुदृत्ये-
न्द्रियाद्रिसाधनं सुखं भोक्तव्यं सन्ति च विविधदुःखपरिषर्जनहेतवो दृष्टाः
परिदृष्टसामर्थ्या अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यभिप्रायवान् पूर्वपक्षी गुडजिह्विकया
संग्रहान इव पृच्छति । तत्किमिदमिति । सिद्धान्तिन उतरम् अन्य
इत्याह सूषकार इति । तेनैवामिप्रायेण पूर्वपक्षी पृच्छति कथम् । उतरं
न वै सर्वलोकसाक्षिकमिति । अयं तु दुःखभाजनोपदेश किमर्थमित्यत
आह माप्यकारः । दुःखहानार्थः । किमूतस्य दुःखहानमित्यत आह ।
जन्ममरणप्रबन्धस्यानुभवः प्राप्तिः तन्निमित्ताद् दुःखोपदेशपरिशील-
नेन निर्विण्णस्यालप्रत्यग्रघतः अत एव दुःखं जिहासत इति योजनीयम् ।
स्यामिप्रायेण पूर्वपक्षी पृच्छति । कया मुक्तया । उतरम् । सर्वे खलु
सत्त्वनिकाया इति । उत्पत्तिः सुखदुःखहेतुभूता विषयसपत्तिः तस्याः
संस्थानानि भुवनानि । आ सत्यलोकादा चाधीचेरिति । गतदुक्तं भवति । यदि
दुःखवर्जनेन शक्यते सुखमुपादातुं ततस्तादृशं सुखमनुकूलवेदनीयं कः
प्रेषाद्यान् प्रजह्यात् । न च तादृशमस्ति सुखं क्व विदपि सर्वस्य दुःखाधि-
नाभाषिनः केवलस्योपादातुमशक्यत्वात् । न हि मधुविषसपृक्तमन्नं विषमप-
हृत्य शक्यं मधुमात्रमुपादातुमिति । तस्मान्नेदं सुखस्य प्रत्याख्यानमपि
तु सुखस्य दुःखभाजनमुपद्रश्यते । अत्र हेतुरुपादीयते ऋषिणा ।

विविधवाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः (सू. ५५) ॥

जन्मन उत्पत्तिः सा दुःखमेव भावयितव्या विविधवाधनायोगादिति ।
कस्मात्पुनर्दुःखमेव स्वरूपते न भवतीत्यत्र आह ।

न सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः (सू. ५५) ॥ न अत्रयं दुःखो-
द्रेणो दुःखकश्चनं सुखस्य प्रत्याख्यानम् । इतरश्च दुःखसदाभाजनं न
सुखस्य प्रत्याख्यानं दुःखोद्रेणेनेत्याह ।

वाधनानिबृत्तैर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः (सू. ५७) ॥

यस्मादिदं मे सुखसाधनमिति वेदयन् प्रार्थयते सुखसाधनम् । तन्न उक्ता-
दृष्टप्रकाराद्वाधनाहेतुरिति दुःखभाजनोपदेशनमिति । काम काम्य काम्य-
मानस्य यदा कामः समृध्यति संपन्नो भवति । अद्यानन्तरमेव पुरुषमपरः काम

इच्छा विप्रं बाधते स्वर्गादिप्राप्तावपि स्वाराज्यादि कामयते । एवं तत्प्राप्ते
प्राजापत्यादीति अस्येच्छा तदुपायप्रायेणादिना दुःखेन प्रबाधतइत्यर्थः ।
समन्ताद्दुदनेमि यथा भयति तथा भूमिं लभतइति योजना । नन्वयं यद्य-
प्यन्तराले सुखान्यनुभवति तथा ऽपि दुःखसंभेदमाकलयन् अनुपदिष्टो ऽपि
स्थयमेव निवर्त्येति कृतमस्य दुःखभावनेोपदेशेनेत्यत आह ॥

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च (सू. ५८) ॥ शास्त्रशिष्टानां विवे-
किनां खलु विविधबाधनानुपज्ञाद् अनघयवेन सुखमात्रं दुःखमेवेति विनि-
श्चये ऽन्निपाचकत्या हि ते । तद्यथेपीकतूलसपर्कादप्यन्निपात्रं दूयते न
गाबाधयवान्तराणि तथा मृदुचिततया विवेकिना दूयन्ते अविवेकिनस्तु
प्रणयकलहकुपितकुरङ्गशाबलोचनाङ्गनाऽलक्तकरसार्द्रपादपल्लवपातमपि शिरशि
रहसि सुखमभिमानमाना घनपुलककञ्जुकाञ्जिततनयः सान्दानन्दाशुप्र-
तनयमा निर्गृणन्तीति तान् प्रत्ययमुपदेशो ऽर्थानिन्यर्थः । जायस्व
म्रियस्व चेति संघावतीति । पुनर्जायते पुनर्म्रियते जन्तित्वा म्रियते
मृत्या जायते तद्विद सधाघनव्यापारप्रचय इत्यर्थः । चोदयति । कस्माद्
दुःखं जन्मेति नोच्यतइति । यदि दुःखभावनेोपदेशो जन्मनि यत्
सत्येवकारः किमर्थं इत्यर्थः । परिहरति । जन्मविनिग्रहार्थीय इति ।
विनिग्रहे विनिवृत्तिः स एतार्थः प्रवर्ततइति जन्मविनिग्रहार्थीयः । यथा च
मत्पर्यीय इति । एतदुक्तं भवति । जन्म दुःखमेवेति भावयितव्यं नात्र
मनागपि सुखबुद्धिः कर्तव्या अनेकानर्थपरंपराया*मपवर्गप्रत्यूहप्रसङ्गादिति ।
दुःखोद्देशानन्तरमपवर्ग उद्दिष्टो लक्षितश्चेति शेषः । स प्रत्याख्यायते ।

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः (सू. ५९) ॥ तद्व्या-
चष्टे भाष्यकारः । ऋणानुबन्धादिति । अस्ति हि ऋणानि शीघ्रपाकृत्य
मनो मोक्षे निवेशयेद् अनपाकृत्य मोहेन मोक्षमिच्छन् स्रजत्यधः । ऋण-
वशापाकरणेनैव वयःसमाप्तेमोक्षनिवेशश्चो नास्तीत्यपवर्गाभाय इत्यर्थः ।
ऋणानुबन्धात्तास्त्यपवर्गः । नानुच्छिन्ननिदानः संसारः शक्य उच्छेनुमि-
त्यर्थः । प्रवृत्त्यनुबन्धादित्यस्यापीयमेव व्याख्या । एवं पूर्वपक्षयित्या विद्वा-

नामुपक्रमते । अत्राभिधीयते । यत्तावदृष्टानुबन्धादिति । जायमान इत्यस्य प्रधानार्थतानुपपत्त्या गुणशब्दत्वं साधयितुं दृष्टान्तलाभाय ऋणशब्दस्य प्रथमं गुणशब्दत्वमाह । प्रधानशब्दानुपपत्तेरिति । तद्वाच्ये । ऋणैरिति । नार्यं प्रधानशब्द इति । ऋणवानिवास्वतन्त्रस्तेषु तेषु कर्मसु नाधिकारीति निन्दा । तदभावे तु स्वतन्त्र इति प्रयंसा । एवं जायमान इति गुणशब्दे । न मुख्य इति । कस्मात् पुनर्न मुख्य इत्यत आह मातृतो जातमावस्थेयानधिकारात् । कस्मादनधिकार इत्यत आह । अर्थिनः शक्तस्य चाधिकारात् कस्मादर्थिन इत्यत आह । कर्मविधाग्निहोषं लुहृयात्स्वर्गकाम इत्यादौ । कामसंयोगश्च्युतेः । न च बालकः सुषुप्तुः खण्डप्रतिहारकामो ऽपि विषेकेन स्वर्गेषु चण्ड्यभ्रादि कामयतइति । शक्तस्य च प्रवृत्तीति । न ह्यशकनीयमर्थमशक्त प्रति वेद आप्णोपदेशरूपो विधातुमर्हति । न च बालकः शक्तो ऽविद्वत्त्वादिना । अत एव तिर्यग्देशवर्षिपक्षुशूद्राद्यापैषाणामनधिकारः सामर्थ्यं भावात् । न केवल घटिको ऽयमीदृशो व्यवहारो ऽपि तु लैकिको ऽपीत्याह । न भिद्यते चार्यं लौकिकात् । तद्वाच्ये लौकिकस्तावदिति । उपपत्तानवयवादीति । उपपन्न प्रमाणेन अनवद्य पुनरुक्तदोषेण अनपेक्षितमुषदेष्टव्यं यत्र भवति तदित्यर्थः । न्यायप्रामिदमर्थं लिङ्गदर्शनमुपोद्बलवतीत्याह । गार्हस्थ्यलिङ्गं च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिचदतीति । गार्हस्थ्यस्य लिङ्गं पत्नी यस्मिन्कर्मिणि तत्तथोक्तम् । पव्यवेचितमाज्यं भवति । पव्य उद्गायति । क्षोमे घसानाशनी आदधीयातामित्येषमादि तदनेन गार्हस्थ्यत्पूर्वोपस्था तावदृष्टानुबद्धा न भवतीत्युक्तं संप्रत्युत्तरावस्थापि न ऋणानुबद्धेत्याह । यदा चार्येणो ऽधिकारस्तादा ऽर्थित्वस्याविपरिणामे जरामर्थवादोपपत्तिः । तेन यदुक्तमृणापाकरणेन ययःपर्यवसानान्नामिति मोक्षायसरस्तदपाकृत भवति । अविपरिणामपदार्थेऽप्याख्यानं न निघर्ततइति । तुरीयस्येत्यस्य व्याख्यानं चतुर्थेऽप्येति । प्रायेण षड्भूमिप्रतिषर्षेऽपि विधाहितेषु अर्थतृप्या तनूभवति । अन्यन्तमयोगे तु जरया हवेत्यनर्थकम् । मृत्युना वेत्यनेनेष सिद्धेति शेषः । यद्युच्यते अशक्तोपलक्षणमेतज्जरया हया मृत्युना वेति । तेन कस्यानर्थक्यमित्यत आह । अशक्तो विमुच्यतइत्येतदपि नोप-

पद्यत इति । स्यादेतत् । यद्यपि गृहस्यस्य यज्ञादिविधानान्तराणि सन्ति
तथा ऽपि जायमानस्त्रिभिर्ज्ञेयैरिति वाक्यं बालस्यापि यज्ञादि विधास्यती-
त्येता गृह्णा विमर्शपूर्वमपाकरोति । अथापि विहितं वा ऽनूयेत कामा-
द्वा ऽर्थः प्रकल्पेतेति । न तावज्जायमानो हवे इति वाक्ये विधिविभक्ति-
रस्ति तेन सिद्धानुवादः स्वरसतः प्रतीयते यदि तु तस्यार्थस्य सिद्धिर्वा-
क्यान्तराद्वा प्रमाणान्तराद्वा कथमपि न कल्पेत ततो वचनानि त्वपूर्वत्वा-
दिति न्यायाद्विधित्वमस्य कल्पेत सन्ति तु शतशस्तदर्थंविधायकानि
वाक्यानि विभक्तिमन्तीति को जात्वस्य स्वच्छामात्रेण विधित्वं कल्पयेत् ।
तस्माद्विहितानुवचनमेव न्याय्यमिति जायमानशब्दे जघन्यवृत्तिरिति युक्त-
मुत्पश्यामः । स्यादेतत् । जायमानशब्दे ऽनुपचारितार्थः स्वभावतो मातुरुद-
राद्विभागमाह । स कथं चिदनुवादानुरोधेन जघन्यवृत्तिः कल्पनीयः । तद्वरं
मुष्यार्थानुरोधेन विधानमेव कल्पयताम् । एव सति श्रुतिरनुरोधिता भवति ।
अस्ति च बालकस्यापि फलोत्पादनयोग्यता तदात्मनः फलं प्रति समशयिका-
रणत्वात् । तेन यद्यपि जातमात्रस्य फलसाधनानुष्ठानयोग्यता नास्ति तथा
ऽपि फलोत्पाद प्रति योग्यता ऽस्ति फलेन च प्रयोजनं न तत्साधनेनेत्यत्र
आह फलस्य साधनानि हि प्रयत्नविषयो न फलमितेति । अयमभि-
संधिः । विधिर्हि स्वयंपारे कर्तृतया पुरुषं नियुक्ते प्रयत्नश्चास्य व्यापारः
संभवति विषये न शक्यो निरर्तयितुमिति स्वविषयमपेक्षते न चास्य साक्षा-
त्फलं विषयो भवितुमर्हति । उद्वेग्यतामात्रेण तु भवेत् । नैतावता प्रयत्नो
ऽस्य निर्वृणोति यावदयं साक्षादभिनिर्वर्तनीयं न प्राप्नोति । तदुपायस्य सा-
क्षादभिनिर्वर्तनीय इति फलोद्वेगप्रवृत्तस्य पुरुषप्रयत्नस्य निर्वृणोति यावदु-
पायो विषयः । न च बालकस्य तदुपायमविदुषस्तत्र सामर्थ्यमस्ति । अस-
मर्थश्चाकर्त्ता कथमात्मानं प्रयत्नेन व्याप्नुयात् । अत्रापुत्रश्च कथमधिकारीति
जायमानशब्दे जघन्यवृत्तिरेव न्याय्य इति सिद्धम् । विहितं च जायमा-
नमितेति ऋणवाक्यात्प्राविधीयते च ऋणवाक्यादृर्ध्वमित्यर्थः । यदुक्तं तत्र
हि प्रव्रज्या विधीयत इति तदमृष्यमाण आह प्रत्यक्षविधानाभावादि-
ति चेत् । गृह्णा निराकरोति । न प्रतिषेधस्यापि विधानाभावात् ।
गृह्णा विभजते प्रत्यक्षेण इति । परमाप्नोति हि भगवानीश्वरो ऽनुकम्पया मूर्तो-

पदेशाय प्रवृत्ते। यद्गार्हस्थ्यमेवाश्रममुपदिशति ततोऽधगच्छामो न सन्त्या-
 श्रमान्तराणि भूतेभ्यो हितानीत्यर्थः । अत एवाहुः येषामर्थं त्वाचार्याः
 प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति । निराकरणं विभजते न प्रतिषेधस्येति । स्मृती-
 तिहासपुराणानि तावद्विधातं विदधति चातुराश्रम्यमुपलभ्यन्ते यदि प्रत्यक्षया
 श्रुत्या प्रतिषिध्यन्ते ततस्तद्विरोधेनौदुम्वरीसर्ववेष्टनवत् तत्राश्रमाणां स्युः ।
 न च तत्रप्रतिषेधः श्रुतेः साक्षादधगम्यते । तस्मात्स्मृत्यादिविहितं चातुरा-
 श्रम्यमप्रतिषिद्धं श्रुत्या न शक्यं परित्यक्तमित्यर्थः । न चाविधानेन तत्र-
 प्रतिषेधानुमानमित्याह । अधिकाराच्चेति । गार्हस्थ्योपदेशस्याधिकारात्सर्वेषु
 विधानं नाश्रमान्तरस्य न त्वाश्रमान्तराभावात् । न हि व्याकरणं शब्द व्यु-
 त्पादयत्प्रमाणाद्यभावात्प्रतिषेधः । अपि च मा भूत्प्रत्यक्षविधानं श्रुतेः समा-
 धनपर्यगोभिधानानि चातुराश्रम्यामिधानानि च प्रत्यक्षाण्युपलभ्यन्ते येषानि
 तान्यपूर्वत्वाद्भिधानानि अपर्यगस्य समाधनस्य चातुराश्रम्यस्य च भविष्य-
 न्तीत्याह । श्रुद्राह्वार्यं चापवर्गाभिधाय्यभिधीयतइति । मृत्युमिति
 प्रेत्यभाश्रमित्यर्थः । परं कर्मभ्य इति । कर्मपरित्यागमपर्यगंसाधनं सूच-
 यति । अमृतत्वमिति चापवर्गो दर्शितः । सूचितं कर्मत्यागमपर्यगंसाधनं
 श्रुत्यन्तरेण विशदयति । न कर्मणा न प्रजयेति । परेण नाकमिति ।
 नाकमित्यविद्यामुपलभयति । अविद्यातः परमित्यर्थः । निहितं गुहाया-
 मिति लौकिकप्रमाणगोचरत्वं दर्शयति । तमसः परस्तादिति । अविद्या
 तमः तस्य परस्तात् । आदित्यवर्णमिति । नित्यप्रकाशमित्यर्थः । तद-
 नेनेग्वरत्प्रविधानम्यापवर्गोपायत्यमुक्तम् । ऋष उदाहृत्य ब्राह्मणमुदाहरति
 अथ ब्राह्मणानीति । यत्र इत्यादिना गृहस्थाश्रमो दर्शितः । तत्र यथेति
 यानश्रम्याश्रमः । ब्रह्मचारीति ब्रह्मचर्याश्रमः षण्णामभ्युदयतत्तर्षं कन-
 माह । सूर्यपर्येतइति । शत्रुघ्नोऽश्रममाह । प्रथमसंस्थ इति । तथाऋतु-
 रिति । ऋतुः सकल्पः । कामयमानो य आसीत् स एवायाकामयमानो
 भवति । अकामयमानः कामं परिहरन् तत्परिहारसिद्धेः सोऽकामयन्तस्य
 व्याख्यानं निष्काम इति । आत्मकाम इति । केवचोपेतात्मकामः
 तत्राप्या अश्रकामो भवति । न तस्य प्राणा इति शान्ततो भवतीत्यर्थः ।
 प्रकृतमुपसेहरति तत्र यदुक्तमिति । अपरामादि चातुराश्रम्यामिधाधिर्ना

श्रुतिमाह । ये चत्वार इति । इतश्च फलार्थिन एष चरामर्यवाद् इत्याह ।
फलार्थिनश्चेत् । पृष्ठा सूत्र पठति कथम् ।

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः (सू. ६१) ॥ आत्मन्याग्नीनां समा-
रोपणादृणानुबन्धेनापवर्गस्याप्रतिषेधः । तदनेन च्छलेन प्रत्यक्षविधानं प्र-
च्याया अपि दर्शितम् । एषणाव्युत्थितस्य विपर्यस्तबुद्धेः अलमाभिरेषणाभि-
रनर्थहेतुभिरिति कृतबुद्धेः अत एव निवृत्ते फलार्थित्वे समारोपणमात्मन्य-
ग्नीना विधीयतइति । एवं ब्राह्मणानीति यदेषणाभ्यो व्युत्थितस्य प्र-
च्याविधानं तदा तदभिधायीनि ब्राह्मणान्युपपन्नानीत्यर्थः ।

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः (सू. ६२) ॥ प्रमृते खलु
यजमाने यज्ञपात्राणि यजमानस्य शरीरे यथावयव निधायान्त्येष्टे, क्लियते ।
तत्र चरामर्यं कर्मण्यविशेषेण कल्प्यमाने सर्वस्य पात्रचयान्तानि कर्माणीति
प्रसज्येत मरणपर्यन्तानि कर्माणीति प्रसज्येतेत्यर्थः । नन्विष्यतएव पात्र-
चयान्तत्व कर्मणामित्यत आह । तत्रैषणाव्युत्थानमिति । तस्मान्ना-
विशेषेण कर्तुं, प्रयोजक फल भवतीति । फलाभाय इत्यस्य सूत्रायवयवस्यावि-
शेषेण फलस्य कर्तृप्रयोजनकत्वाभाय इत्यर्थः । तदनेनेषणाव्युत्थानश्रुतिवि-
रोधो दर्शितः । तदेव चातुराश्रम्यस्य श्रुतिरुक्ता । सप्रति स्मृत्यादयो ऽपि
चातुराश्रम्यस्योपदेशकाः सन्तीत्याह चातुराश्रम्यविधानाच्चेत् । शङ्कते
तदप्रमाणमिति चेत् । जगन्निर्मातुः परमकारुणिकस्य सर्वज्ञस्यावभवतः
परमेश्वरस्वागमो भवतु प्रमाणमाप्रोक्तत्वात् । मनुष्यासादीना त्वाप्रत्यानिश्च-
यात्कथं तत्प्रणीताना प्रामाण्यानिश्चय इत्यर्थः । उतर न प्रमाणेनेति ।
स्यादेतत् । भवतु वेदेनाभ्यनुष्ठानदिनिहासपुराणप्रामाण्य धर्मशास्त्राणां तु
मन्वादिप्रणीताना कुत प्रामाण्यनिश्चय इत्यत आह । अप्रामाण्ये चेति ।
सर्वजनपरिग्रहातेषामपि प्रामाण्यमित्यर्थः । बुद्धादिस्मृतयस्तु वेदनिन्दिते-
स्त्रैश्चादिभिः परिगृहीता न त्वायैरिति न ता, प्रमाणं भवितुमर्हन्तीत्यर्थः ।
द्रष्टृवक्त्रसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्तिः । यद्य वेदस्य दृष्टारो ऽनु-
ष्ठातारश्च तदर्थस्य तर्क्येतिहासादीना प्रयत्नारः प्राचेतसकृष्णद्वैपायनमनु-
प्रमृतयः । अपि च वेदिकानि कर्माणि स्मार्तामिति कर्तव्यतामपेक्षन्ते ।
स्मार्तानि च वेदिकानि मन्यादीनीति सर्वमेतदप्रामाण्ये धर्मशास्त्राणां

नोपपद्यते । यद्यपि च मन्वादयो ऽपि धर्मज्ञानवैराम्यैश्वर्यशालितया अनु-
भूयाप्युपदिशन्तीति संभवति तथा ऽपि घेदमूलकत्वमेवेतिहासपुराणादीनां
युक्तम् । तथा हि घेदो ऽखिलो धर्ममूलं सृतिशीले च तद्विदाम् । यः
कश्चित्कस्य चिद्वृत्तौ मनुना परिकीर्तितः । स सर्वो ऽभिहितो घेदे सर्वज्ञा-
नमयो हि सः इत्यादिभिः स्वयचनप्रपञ्चेरात्मा बोद्धा घेदण्वार्पितस्तेरिति ।
अथायमितिहासादिगोचरो ऽर्थः कस्मात्प्रत्यक्षप्रतीतेन घेदेन नोच्यतइति
तदनभिधानार्द्धगच्छामो नूनमयमनभिमतो वेदानां कर्तुरिति । निराकृतो
ऽप्ययं पुनर्निराकृत्यते दार्ढ्यै विषयव्यवस्थानाच्चेत्यनेन । यदप्युक्तं क्रेशानु-
बन्धस्याविच्छेदादिति तद्रूपयति ।

सुपुंसस्य स्वभादशने क्लेशाभावादपवर्गाः (सू. ६३) ॥ तद्वा-
चष्टे सुपुंसस्य खल्विति । लोकसिद्धतया सुपुण्यस्योदाहृता । महाप्रलया-
वस्थायामपि क्रेशमुक्ता एवात्मानः केवलमसौ न लोकसिद्धेति नोदाहृता ।
एतावांस्तु मुक्तावस्थायां विशेषः यदस्यां क्रेशावना ऽपि नास्ति । सुपुण्य-
स्यायां प्रलयावस्थायां च क्रेशविच्छेदे ऽपि तद्वासना ऽस्तीति । यदपि प्र-
त्यनुबन्धादिति तथाह ॥

न प्रवृत्तिः प्रतिसंधानाय हीनक्लेशस्य (सू. ६४) ॥ देहिनः ।
तद्वाचष्टे क्षीणेषु रागद्वेषमोहेषु सन्त्यपि न प्रवृत्तिः स्वप्रतिसंधानाय ।
उपपादितमिदमस्मात्प्रियेया दोषतुपाधनद्व्याः कर्मतन्तुला जन्माहुराय कल्पन्ते
न केपला इत्यर्थः । शङ्कते । कर्मवैफल्येति । वैफल्ये शास्त्रस्य कर्मणां
फलसाधनताप्रतिपादकस्याप्राप्त्याप्रसङ्ग इति भावः । निराकरोति ।
न कर्मविपाकेति । विपाकः फलं तस्य प्रतिघंघेदनं भोगः । पूर्वपक्षवाद्याह ।

न क्लेशसंततोः स्वाभाविकत्वात् (सू. ६५) ॥ मिद्वान्त्येकदेशी भूते ।

प्रागु-त्वम् (सू. ६६) ॥ दध्यादेरुत्पत्तेः प्राक् सीरादिषु यो भाव-
स्तस्यानित्यत्वश्चिदिति योजना । अपरत्त्वेकदेशी भावमेश दृष्टान्तप्रतीत्याह ।

अणुस्यामतानित्यत्ववदा (सू. ६७) ॥ यदेतत्प्रकृतं रूपं तद-
न्नम्यस्यागमः पार्श्वानां परमाणूनां श्यामतामनादिमाह अन्नपदेन मृदो
ऽभिधानादिति भावः । अत्र प्रथममेकदेशिनं द्रूपयति । सतः खल्विति ।

द्वितीयमेकदेशिन दूषयति । अनादिरणुश्यामतेति हेत्वभावात्त गु-
क्तम् । अणुश्यामता कार्या पृथिवीरूपत्वात् । लोहितादिवदिति प्रत्युत्तानि
त्यताहेतुर्गति । पुरुषप्रयत्नजलोहितादिरूपधैलक्षण्येन त्वस्याप्रयत्नपूर्वक-
त्वमावेशानादित्वाभिधानमिति नागमधिरोधः । तदेवमेकाशिनो दूषयित्वा
परमसमाधिमाह । अथ तु समाधिः ॥

न संकल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् (सू ६८) ॥ चकारमनुक्त-
समुद्भवायै व्याचष्टे । कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्च । समुद्भयो
ऽनुक्तस्येति शेषः । तत्र सकल्पनिमित्तत्वादिति विभजते । मिथ्यासंक-
ल्पेभ्य इति । यद्यप्यनुभूतविषयप्रार्थना सकल्प तथा ऽपि तस्य पूर्व-
भागो ऽनुभवो याह्य । प्रार्थनाया रागत्वात् । तेन मिथ्यानुभव सकल्प
इत्यर्थे । नन्वेकस्मान्मिथ्याज्ञानात्कृतः कार्यवैचित्र्यमित्यत आह ।
रञ्जनीयकोपनीयमोहनीयेभ्य इति । मध्यमेयादिषु षाठ्ठात्कर्तारि कृत्यः ।
मे हनायः सकल्पः मिथ्याज्ञानसंस्कारः । कर्मनिमित्तत्व रागादीना
विभजते । कर्म चेत् न निरायेन जातिरूपलक्ष्यते । इतरेतरनिमित्तत्व
राग दीनामाह । इतरेतरेति । स्यादेतत् । भवन्त्यनित्याः क्लेशाः तथा
ऽपि यदेषा निर्गमक मिथ्याज्ञान तस्य निवृत्तिहेतोरभावात्स एव क्लेशानु-
बन्धादपघनाभाव इत्यत आह । सर्वमिथ्यासंकल्पानामिति । अपि धान-
दि क्लेशघततिरित्युक्तम् । कुत सर्वहमे आध्यात्मिका भावा
इति । अत्मानमधिकृत्य प्रवर्तमाना शरीरेन्द्रियादयो भवन्त्याध्यात्मिका
इति । अथ यदनादीनामपि निवृत्ति हन्तानुत्पत्तिधर्मकाणामपि निवृत्तिप्र-
सङ्ग इत्यत आह । न चैवं सत्यनुत्पत्तिधर्मकं किं चिदिति । रागादीना-
मुत्पत्तिधर्मकाणामेव व्यवधर्मकत्वाभ्युपगमादित्यर्थे । ननु मा भूवन्मि-
थ्याज्ञाननिमित्ता रागादयो मिथ्याज्ञाननिवृत्तो । ये पुनरमी कर्मनिमित्ता-
स्तेषां कुतो निवृत्तिः न च कर्मनिवृत्तो रागादिनिवृत्तिः रागादिमतः कर्म
निवृत्तेरभावात् । तस्मान्न मोक्ष इत्यत आह । कर्म च निरायनिवर्तक
तत्त्वज्ञानकृत्वान्मिथ्याज्ञानरूपसकल्पविधात्तान्न रागाद्युत्पत्तिनिमित्त भवति ।
सर्वरागादीनां मिथ्याज्ञानमेव निमित्तम् । कर्माणि तु निरायनियमेन रागा-
दीन् प्रवर्तयन्तीति कर्मनिमित्तत्वमुक्तमिति भावः । ननु यथा रागादयः

सत्यपि कर्मणि मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या निवर्तन्ते एवं सत्यपि कर्मणि मिथ्या-
 ज्ञाननिवृत्त्या फलमपि मा भूदित्यत आह । सुखदुःखसंविद्धिः फलं तु
 भवतीति । वार्तिकम् । यावज्जीवसंयोगे हि जरया ह्येत्यनर्थकमि-
 ति । मृत्युना वेत्यनेनेव गतार्थत्वादित्यनुक्ता भाष्योक्ता द्वितीया युक्तिरभि-
 हिता वार्तिककृता । यस्मात्स्वयमशक्तस्येत्यनेन । यज्ञसाधनत्वादिति ।
 यज्ञकर्तृत्वादित्यर्थः । एतदेव स्फुटयति । यस्माद्यजमानो यज्ञार्हं
 भवति । यथा ऽऽह भगवान् जैमिनिः पुण्यश्च कर्मार्थत्वादिति । संक-
 ल्पाद्यपेक्षं कर्म रागादिकारणमिति । यज्जातीयस्य जन्मनेो यत्कर्म
 कारणं तज्जन्मेोवितामेव मिथ्याज्ञानवासनामभिव्यनक्तीति तद्द्वारेण रागा-
 दीनां कारणं भवति । चोदयति । सुखादीनामिति । यथा मिथ्या-
 ज्ञानसहायं कर्म रागादिहेतुः एवं तत्सहायं फलहेतुरिति परमदेहस्य
 तत्त्वज्ञानवतः सद्यपि कर्म फलकारणं न स्यादित्यर्थः । परिहरति ।
 न निरपेक्षत्वादिति । कर्मशयप्रपञ्चमुच्छेतुममूढो ऽप्यसक्तो ऽप्यद्विष्टो ऽपि
 मूढ इव सक्त इव द्विष्ट इव तत्फलं भुङ्क्वति रागाद्यनपेक्ष कर्म स्वफल जनयति
 तेनासौ फलोपभोगो न बन्धहेतुः मूढादीनां बन्धहेतुफलोपभोगः स चत्तादृ-
 शो रागादिसहायैः कर्मभिः क्रियते न रागादिनिरपेक्षैरित्यवदातम् ॥

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकतात्प-
 र्थटीकायां चतुर्थाध्यायस्यायमाह्निकम् ॥

तदेवं संशयप्रमाणप्रमेयाणि परीक्षितानि । प्रयोजनादयो ऽपि यत्र
 संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्ग इत्यतिदेशेन परीक्षिता इति षोडशापि प्रमाणादयः
 परीक्षिताः । तेषां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमहेतुरित्युक्तम् । तथापि प्रमेय-
 तत्त्वज्ञानं सावन्निःश्रेयसहेतुरितरेषां तु तत्त्वज्ञानाद्गतयेत्युक्तम् । इद-
 मिहेदानीं परीक्ष्यते किं प्रत्येकमात्मादीनां प्रमेयाणां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसा-
 धिगमहेतुरुक्ताहो । कस्य विदेषामेकदेशस्येति । तामिमां परीक्षामवधारयति
 भाष्यकारः । किं नु खलु भो यावन्तो विषयाः प्रमेयाणि तावत्सु
 प्रत्येकमिति । प्रतिशब्दभृद्भेदं यावन्त आत्मानः यावन्ति चेन्द्रियाणि
 चेत्यर्थः । पार्श्वेभ्यः पूर्वपक्षिणं पृच्छति कश्चात्र विशेषः । पूर्वपक्षिण
 उत्तरं न तावदेकैकस्येति । समुदायैकदेशाभ्यामनुपपत्तेः । प्रमाणादितत्त्व-
 ज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्युक्तमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमाह । मिथ्या-
 ज्ञानं वै खलु मोह इति । वैशब्दः खलु पूर्वपक्षाद्यमायां खलुशब्दो
 हेत्वर्थे । अयुक्तः पूर्वपक्षो यस्मान्मिथ्याज्ञानं मोह इति । न तत्त्वज्ञानमसा-
 ननिवृत्तिमावेश निःश्रेयसोपयोगि अपि तु संसारनिदानोच्छेदद्वारेण दृष्टेनेव
 न च तत्त्वज्ञानं संसारहेतुरपि तु मिथ्याज्ञानम् । तदुच्छिन्दद्विरोधितया
 तत्त्वज्ञानमपवर्गहेतुरिति । भवत्वेतत्तया ऽपि पूर्वपक्षस्य किमायातमित्यस्य
 आह । तच्च मिथ्याज्ञानं यत्र विषये प्रवर्तमानमिति । स्वसंबन्धिने
 छात्मादयो विषय्येषु परिच्छिन्नाः संसारहेतव इति तद्विषयमेव मिथ्याज्ञा-
 नमपनेयं नात्माद्यन्तरविषयं ज्ञानं तेन तत्र मिथ्याज्ञानं मा निवर्तितुं निवर्तनां
 या स्यात्मादिदृष्टान्तेन न तु तस्य संसारनिवृत्तिं प्रत्युपयोगः । यस्य तूपयोग-
 स्तत्र तत्त्वज्ञानं न दुष्करमिति । पृच्छति । किं पुनस्तन्मिथ्याज्ञानं सति
 यन्नु यादिनां नानाप्रतिपत्तयः । के विदाहुः । विधूतविविध-
 नामरूपप्रपञ्चोपपन्नविशुद्धविदानन्द*धनाद्वैतब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्त्वज्ञानमिति ।
 अन्ये तु सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिम् । धर्मपुद्गलनेरात्म्यज्ञानमित्यपरैः । शरीर-
 न्द्रियाद्यनित्यव्यतिरिक्तनित्यात्मदर्शनेमिति बृहदाः । तदेवं विप्रतिपत्तेः प्रत्यः ।
 उत्तरम् । अनात्मन्यात्मग्रहो ऽहमस्मीति मोहो ऽहङ्कारः । न ताव-
 दद्वैतानन्दधनात्मज्ञानं तत्त्वज्ञानम् । भेदस्य प्रत्यक्षविदुस्यासति वाक्ये ऽप-

होतुमशक्यत्वात् । न च प्रकाशानन्दाद्यात्मधर्मावात्मातिरिक्तावात्मस्वभावे
 भवितुमर्हतः । सत्य विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिरानन्दचेतन्यगत्यभिप्राया ।
 भेद एव च तद्वतया कथं चित् सामानाधिकरण्यामुपपद्यते । अमेदे त्वानन्द-
 विज्ञानयोस्तात्पदयोः पर्यायतया सह प्रयोगानुपपत्तिः । न च प्रकृष्टप्रकाशः सवि-
 तेत्यत्र प्रकृष्टप्रकाशयोरमेदेऽप्रकाशस्यापि प्रकर्षसम्भवात् । अप्रकृष्टस्यापि खद्या-
 तादेः प्रकाशसम्भवात् । तस्माद्यात्कं चिदेतत् । सत्त्वपुरुषान्यतास्यातिस्तु सत्त्व-
 स्यैव प्रकृतैरसम्भवादयुक्ता सत्कार्यवादमूलत्वात्प्रधानसद्भावस्य तन्निराकरणेनेव
 निराकरणम् । धर्मपुद्गलनेरात्म्ये तु, क्षणभङ्गभङ्गे नित्यात्मसद्भावकथनेन निरा-
 कृते । तस्मात्सुषुप्तमनात्मन्यात्मग्रहो ऽहमस्मीति मोहो ऽहकार इति । अतएव
 सर्वस्यैवमात्माशीः कृमेरपि मा न भूव भूयासमिति । सो ऽयमौदृशो ऽमिनिवेशः
 शरीरादीनामात्मत्वेनाध्यवस्यतो भवति नात्मतत्त्वविदुषः । स यत्प्रह्निनिर्वृ-
 यनीमिथाहिस्ततो व्यतिरिक्त शरीरादि पश्यन्न तत्र स्त्रिह्यति स्नेहविरहान्न तप्यते
 नाप्यनुशोचतीति । अतत्त्वज्ञानवतः ससार दर्शयित्वा तत्त्वज्ञानवतः ससार-
 निवृत्तिमाह । यस्तु दुःखमिति । तदेवमुक्तेन प्रकारेण मोहतत्त्वज्ञानयोः ससा-
 रापवर्गहेतुभावो यस्मात्तस्मान्मोदमायै प्रेत्यभायफलदुःखानि च ज्ञेयानि व्य-
 स्थापयतीत्यादिपूर्वोपसंहारः । आसेवमानस्याभ्यस्यतो भाषयत इति ।
 पर्यायकथनं भायनादाद्योपदर्शनार्थम् । अर्थगानि परिशोध्याचार्ये सूत्र पठति ।

दोपनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः (सू. १) ॥

शास्त्रार्थसंग्रहो ऽनृत्यते शास्त्रतात्पर्यसंग्रहो द्वितीयसूत्रेष्वानुदात्त-
 इत्यर्थः । किं नु एतु मो इति भाष्य तदनुपपन्नं यतो न विषयमात्रज्ञानमपव-
 र्गहेतुरपि तु प्रमेयतत्त्वज्ञानमित्यत्र आह चार्त्तिककारः । तत्र विषयान्त-
 राणामिति । यावन्तो विषया इति न विषयमात्रभिप्रायमपि तु प्रमेयामिप्रा-
 यमित्यर्थः । सुगममन्यद्वार्तिकम् । शरीरादिष्वनात्मस्वात्मवृद्धिर्निवर्त-
 नोयेत्यक्तं तत्र प्रथमं कस्मिन्नात्मशुद्धिर्निवर्तनीयेत्यपेक्षायामाह । प्रसङ्गा-
 नानुपूर्व्यां तु खलु । प्रसङ्गान् समाधिजं तत्त्वज्ञानं तच्च विषये सुकरमि-
 ति तत्रैव प्राथमिकस्य प्रथमं प्रथमो युक्तः । सूत्रम् ।

दोपनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः (सू. २) ॥

मिथ्याज्ञान सकल्पस्तेन विषयीकृता इत्यर्थः । कामाः काम्याः अन्ये

यलु अद्यविसेष्टो निग्रतेऽन्तो ऽद्यविनमेथ प्रत्याक्षते तान् प्रत्याक्षते
आह । अतः परं का चिदिति । सूत्रम् ।

तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः (सू. ३) ॥ निमित्तं दन्तव्यादि
तद्विशिष्टा विषयाः संज्ञाः प्रियायाः फामुक्ते दन्तोऽनुसिद्धादीनययवाननु-
माययन् तस्यां सक्तो भवति । व्यञ्जनान्यययविना ऽद्यययस्तेः सद्योपल-
म्भातेषामनुव्यञ्जनं तत्सादृश्यं तेन तदात्तैः । तथा च स्तेषानां व्य-
हारः । द्रव्यस्वनकनिर्मलदुतिरनङ्गनीलैकभूमहेभकटत्रिभ्रमस्तनमरालसाङ्गी
यदि । प्रिया न यस्तिरभ्यते तुलितमिदुसंज्ञीविनी सहेमहि कुतो ऽन्यथा
विषमवाणवाणव्ययाम् । मदनसरितमेनां गाहमानो जनो ऽयं जघनपुलिन-
नामीमण्डलापत्तम्याम् । मुषनलिनसनायामुद्भसद्भूलतोर्नि विरधिरहहुता-
शयासमुज्जां क्षमार । विवेकिनस्त्वशुभसंज्ञां भावयन्तः प्राहुः । मज्जामस्या-
मय ग्रीहां यकृतां यकृतामपि । पूर्णाः स्त्रायुशिरास्यूताः स्त्रियस्वर्मप्रसेधिकाः ।
क्षययो ऽप्युचुः । स्थानाद्वीजादुपपृम्भान्निष्यन्दाग्निधनादपि । फायमाधेययो-
श्चन्यात्पण्डिता ह्यशुर्वि विदुः । अशुभसंज्ञाभायनाप्रयोजनमाह । तामस्य
भावपत इति । तत्किमिदानीमयययानुव्यञ्जनसंज्ञयोर्विषयो नास्यशुभ-
संज्ञाविषय एव परमस्तीत्यत आह । सत्येव च द्विविधविषय इति ।
द्विविध यथासौ कामिनीनक्षणे विषयस्तथा ऽपि रागादिप्रहाणार्थमवयवशादि-
संज्ञागोचरत्वं परित्यज्याशुभसंज्ञागोचरत्वमस्योपादीयते वैराग्योत्पादनाये-
त्यर्थः । अत्रेव दृष्टान्तमाह । यथा विषसंपृक्त इति । न हि विषमधु-
नी परमार्यतो न स्तः अपि तु वैराग्याय विषसंज्ञा तद्योपादीयतइत्यर्थः ।
तदेवं स्वमतेन प्रसंख्यानोपदेशमुक्त्वा परामिमतप्रसंख्यानं निराकर्तुमुपन्यस्य-
ति । अपेदानामीयं निराकरिष्यता विज्ञानशादिना ऽद्ययविनिरा-
करणमुपपाद्यते । अर्थविशेषे एतदयययानुव्यञ्जनसंज्ञे । तथाचमात्रस्या-
मावात्कुतो ऽद्यययानुव्यञ्जनमज्ञे तन्निराकरणाय प्रथममयययो निराक्रियते ।
परत्वात्परमाणुः ततश्च ज्ञानमात्रमर्थरहितं सिद्धं भवतीत्यभिप्रायः । तत्र
संशयपूर्वैरुक्त्यादुपपादनस्य विचारस्य संशयं प्रथममाह ।

विद्याऽविद्याद्वैविध्यात्संशयः (सू. ४) ॥ उपलब्धिर्विद्या अनु-
पलब्धिश्चरणाविद्या सद्योपलभ्यते यथा तद्वाने तोयम् । असन्नेोपलभ्यते यथा

मक्षमरीचिक्रायामुदकम् । स च नोपलभ्यते यथा विरनिखातं भूमौ निध्यादि ।
अस च नोपलभ्यते यथा भूतले दृश्यमाने तत्तुल्योपलम्भनयोग्यतो घटादिः ।
तदेवं विद्याऽविद्याद्वैविध्यादवयविनि संशयः । यदावयव्युपलभ्यते तथा ऽपि
संशयः अथ नोपलभ्यते तथा ऽपि संशय इत्यर्थः । तत्र सिद्धान्ती वक्ष्य-
माणमध्यवयविनिराकरणहेतुं निराकारिष्यामीत्याशयवधानाह ।

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्यात् (सू. ५) ॥ अवयविनः । धार्तिक-
कारस्तु स्वयं संशयं निराकरोति । न विद्याऽविद्याद्वैविध्यं संशयस्य कार-
णमिति । पूर्वपक्षवाद्याह वृत्त्यनुपपत्तेरिति । बुद्धस्तपृति शाखादिषु शाखा-
दयो वा वृक्ष=ति लौकिकीं प्रतिषतिमनुसूध्यमानो विकल्पयति धार्तिककारः ।
अवयवा अवयविनीति । एकद्रव्यश्चावयवः प्राप्नोति । कुतः एकाव-
यविवृत्तित्वात् । भवतु को दोष इत्यत आह । न चैकद्रव्यं द्रव्यमवि-
नश्यदाधारमस्ति । कृतकस्य नित्यत्वप्रसङ्गादिति शेषः । अवयवव्येक-
देशेनेति । अवयविनो एकदेशास्तेनावयवो ऽवयविनि वर्ततइत्यर्थः । न
ह्यस्यावयविनो ऽन्ये अवयवेषु एकदेशा अवयवाः सन्तीति शक्तेनावयवेन-
रभ्यतइति सततोत्पत्तिप्रसङ्गः । संयोगाय किल चरमभाविने अवयवव्या-
पारस्तन्निमित्तानि चापेक्षन्ते । एकद्रव्यस्योत्पत्तिं प्रति न संयोगापेक्षेति याव-
दवयवमवयव्युत्पद्येतेत्यवयव्यनवसृष्टौ न कदा चिदवयवो दृश्येत्यर्थः ।
अवयव्यतिरेकेण वर्तमानो ऽवयव्युपलभ्येत न चास्याधारान्तरमुपलभ्यते
दृश्यमानश्चावयवो नाधिकरणमस्येति भवतैव वादिना ऽभ्युपगतमित्यभिप्रा-
येणाह । नित्यश्च स्यात् । यस्तु मन्यते अवयवानां धर्ममावयवयो न
त्वयवयवेभ्यो ऽत्यन्तं भिन्नो ऽभिन्नो वा भिन्नत्वे गवाश्ववद्धर्मधर्मिभाषानुप-
पत्तेः । अमेदे ऽपि धर्मरूपवत्तदनुपपत्तेश्च । तस्मात्कथं चिद्विज्ञो ऽभिन्नश्च
कथं चिद्धर्ममावयववधानामवयवीति तं प्रत्याह ।

न चावयव्यवयवाः (सू. १०) ॥ न तावद्धेताभेदो परस्परभा-
वात्मानवेक्य समवेत इत्युक्तम् । नाप्यात्यन्तिके ऽभेदे धर्मधर्मिभावः
तस्माद्यथा ऽऽत्यन्तिकभेदे ऽपि केषां चिदेव कार्यकारणभावः तथा केषां
चिदेव धर्मधर्मिभाव इत्येवितव्यम् । तथा च दूषणमित्यर्थः । अवयवी
चैकदेशेनावयवे वर्ततइति अवयवसमूहमात्रमवयवी प्राप्नोतीति ।

अस्यायमर्थः । अवयवे हि धर्तमानो ऽवयवीत्युच्यते । अवयव्येकदेशरचेदवयवेषु धर्तन्ते एकदेशो एव तर्ह्यवयविनः । ते च नानेत्यवयवसमूहमात्रमवयवी प्रप्नोति । एकस्मिंश्चावयवे एकदेशे धर्तमानो ऽवयवीति न तावदवयवी क्व चिदवयवे धर्ततइति तदेकदेशानां तत्र तत्रावयवे धृते, ताश्चन्मात्रेण चावयविनो ग्रहणमिति येषेशस्यैकदेशो धर्तते तत्रेषु गृहीतव्यः । तथा चेकस्मिन् तन्नो पदैकदेशो धर्ततइति तन्ताव्येकस्मिन् पटो दृश्येतेत्यर्थः । सिद्धान्तवादाह ।

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः (सू. ११) ॥

अवयवान्तराभावे ऽप्यवृत्तेरहेतुः (सू. १२) ॥ एकदेशेन चावयवी

न न्यावयवेषु धर्ततइत्यत्र प्रतिज्ञार्थे अवयवान्तराभावादित्यहेतुः । कस्माद् यदाप्यवयवान्तरमवयविनो भवति तथाप्यवयवान्तरावयवविनो ऽवयवान्तरेषु धर्तन्ते किमायातमवयविवृत्तेरिति । एक श्वानेकच धर्ततइति प्रतिज्ञाभानः किं कात्स्न्येन किमेकदेशेनेति नानुयोक्तव्यः । कस्मात् उभयेन कात्स्न्येन एकदेशेन धा न त्वेकार्थसमवायिना एकस्यावयविनो व्याघातात् । एतदुपजीव्याह यद्यवयवी नैकदेशेन धर्तते न कात्स्न्येन यथ कथं धर्ततइति । शुद्धेन रूपान्तरानिर्देशादिति चेत् । सोऽप्याह दृष्टान्तमाह । यथा अचित्रास्तन्तवः पटं चित्रमारभन्तइति । नैषामिकैः किलाचिषेस्तन्तुमिश्चित्रः पट आरभ्यतइत्यभ्युपेयते । तच्चेतदयुक्तम् । न तावच्चित्रं कृषमेक पटसमवेतं स्ववचननिरोधात् । नाना हि चित्रमुच्यते तत्कथमेकमिति । तेन शुद्धं भवति नानेकमिति तदुक्तं भवति चित्रमेकमिति । यदाहुः चित्र-तदेकमिति चेद्विदं चित्रतरं महदिति । न च नीलपीतादिय एव यद्येवो ऽव्याप्यवृत्तयश्चित्रवदास्पदमिति सांप्रतम् । रूपादीनां व्याप्यवृत्तित्वात् । तेऽमी विधादाध्यासिता नीलपीतादयो ध्यापनीया आश्रयवृत्तयो रूपाजातीयत्वाच्च शुद्धपटगतरूपवदिति । उपपन्न उपहासो यथा अचित्रास्तन्तवः पटं चित्रमारभन्तइति । निराकरोति नोपलभ्यमानरूपाधारत्वात् । अवयविनो रूपं निर्द्देश्यतामिति घुषाणेनेति । अवयवो ऽस्यास्तीत्यवयवी अवयवश्च कारणं तद्वानवयवी कार्यमिति कार्यकारणभावाभ्युपगमः कुतो भवति । न च प्रसङ्गसाधनं नाम किं चिदस्ति प्रमाणम् । तर्कस्तु भवेत् । न चायं प्रमा-

खेनेतिकर्तव्यता विना प्रमाणमर्थे साध्यितुमर्हतीत्यर्थः । यदपि त्वयोपहा-
 साभिप्रायेण षट्कूपं विषं दृष्टान्तोक्तं तथाभिप्रायस्तावत्तव यादृशन्तादृशो
 वा वचनातावदयं दृष्टान्तः प्रतिभाति । दृष्टान्तश्च चादिप्रतिवादिनोरविवाद-
 विषय इति तत्साधनं व्यर्थम् । तथा ऽप्युपेत्य चित्रवाटं द्रूमः त्वां प्रति
 विषं कूपं षट्सन्नन्धितया साध्यामस्तवदभिप्रायध्याप्रोपहासनिराकरणाये-
 त्यर्थः । षट्स्य विषं कूपमित्यनुभव उपायाबाधितः प्रमाणमिति भावः ।
 धौदुः स्वाभिप्रायमुद्धाटयति । अनेकत्वप्रसङ्ग इति चेदिति । निराक-
 रोति । न चित्रशब्दस्यैकानेकविषयत्वात् । यद्वि नानेव विषमुच्येत ततः
 स्याद्विरोधः किं त्वेकस्मिन्नपि विषपदं प्रयुज्यते । तस्माद्देकत्वेनास्य विरोध
 इत्यर्थः । देशक आह नैकस्मिन्नदृष्टत्वात् । एकस्मिंश्चित्रवाटिणो ऽनु-
 भवस्यादृष्टत्वात् । पुरुषविषयाधीनप्रवृत्तयस्तु क्व नाम दुर्लभा इति भावः ।
 परिहरति नाभ्युपेतहानेरिति । न तावदनेकूपोपरिचयशब्दे ऽनेकं विष-
 मित्यनेकपदेन सामानाधिकरण्यं प्रतिपत्तुमर्हति । पर्यायशब्दानां सह
 प्रयोगानुपपत्तेः दृश्यते तु प्रयोगो ऽनेकं चित्रमिति । तस्मादाया शुक्रानि
 नाना तथा चित्राणि नानेत्यभ्युपेतव्यम् । तथा चेकं शुक्रमनभ्युपगच्छतो
 यथा शुक्रनानात्वाभ्युपगमो हीयते एवमेवेकं चित्रमनभ्युपगच्छतश्चित्रनाना-
 त्वाभ्युपगमो हीयतइत्यर्थः । शङ्कान्तरमाह । अथानेकमचित्रमिति ।
 निराकरोति । एवमपीति । शङ्कते । अथाचित्राणीति । परिहरति एव
 च न किं चिदिति । इष्यतएवास्माभिरेथा ऽवधषसमवेतैः सितहरित-
 लो हेतादिभिरसमवायिकारणैश्च यदिति चित्रं कूपं मारभ्यन्तइति । देशयति
 पुटान्तरइति । पुटान्तरं पार्श्वान्तरम् परिहरति । भवतैवेदमुक्तमिति ।
 एको ऽपि गुण आरभतइति मत्स्या शङ्कते । चित्रप्रत्ययस्तत्रेति । समा-
 यत्ते । न प्रसक्त इति । ननु यद्विचित्राभ्यामारब्धमवयवविने कूपं तदपि
 पीलादिवन्निर्दिश्यतां न च शक्यं निर्दिष्टुं तस्मान्नास्तीत्यत आह । एताव-
 दिति । अनिर्वाच्यमप्यनुभूयमानमवयवपदं । यथेवुहोरादीनां माधुर्य-
 स्यान्तरमहदित्यर्थः । न तावदवयवरूपादवयवविनो ग्रहणं युक्तमिति ।
 न द्रव्यान्तररूपेण द्रव्यान्तरे चालुपत्वं दृष्टं न यत्तु पृथिव्यादिरूपेण वायुरवा-
 यु इत्यर्थः । प्रकृतमुपसहरति । तस्मादिति । अधिकीकृत्या अथैवारिण्य

इत्यर्थः । सर्वोपहणमवयव्यसिद्धेरिति अत्र प्रत्यवस्थितः पूर्वपक्षी अथेदमा-
हेति । केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धवत्तदुपलब्धेरित्यादिसूत्रभाष्य-
निकानि पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरतिरोद्धितार्थानि । अपि चायं वृत्तिविकल्प
आश्रयव्याघातादयुक्त इत्याह ।

अवयवावयवविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयात् (सू. १५) ॥ अत्र चयः
पक्षा' सम्भवन्ति । यो ऽयमवयवेषु अवयविवृत्तिविकल्पानुपपत्त्या अवयवविने
ऽभाषप्रसङ्ग आपाद्यते स आ प्रलयाद्वा निवर्ततथा परमाणोर्वा न क्व चिदपि
निवर्तते इति । तत्र प्रथमद्वितीयविकल्पानुश्रित्येदं सूत्रम् । प्रथमं वृत्तिविकल्पः
सूत्रे घटादाववयवेषु तदवयवेष्विति तदभावात्प्रलये व्यवतिष्ठेत् । न च
तदा प्रलयः सर्वोपाख्याविरहितो दर्शनविषयः सम्भवतीति दर्शनविष-
याभावादानाश्रयो विकल्प आत्मानमेष न लभते । उपलक्षणं चेतदा
प्रलयादिति । आ परमाणोरित्यपि द्रष्टव्यम् । परमाणूनामप्यतीन्द्रियत्वेन
दर्शनविषयत्वाभावादानाश्रयता विकल्पस्य तदवस्थेयं । तद्विदमुक्तं निरव-
यवाद्वा परमाणुतो निवर्ततेति । अथापीति । अपि चेत्यर्थः । अपि
च प्रलयमभ्युपेत्येदमुक्तमा प्रलयादिति । वस्तुतस्तु ।

न प्रलयो ऽणुसङ्गायात् (सू. १६) ॥ निरवयवत्वे प्रमाणमाह ।
निरवयवत्वं तु परमाणोरिति । अयानन्त यथायमवयववयवविधिभागः
कस्मान्न भवतीत्यत आह ।

परं वा चुटेः (सू. १७) ॥ चुटिस्त्रसरेणुरित्यनर्थांतरम् । जाल-
सूर्यमरीचिस्य चसरेणु रजः सूत्रम् । यदि चुटे, परं द्विविपदके ऽवयववि-
भागे न व्यवतिष्ठेत् ततो ऽवयवविभागस्यानवस्थानाद् द्रव्याणामसंख्येयत्वा-
चुटित्वनिवृत्तिं चुटिरपि सुमेरुणा तुल्यपरिमाणं स्यात् । न खल्वनन्तावयवत्वे
कारिषद्विशेष इत्यर्थः । वातिक यावद्वा प्रलयो ऽनिवृत्तिर्वेति । प्रलयपर-
माणुपक्षे विकल्पनिवृत्तिर्नास्ति दर्शनविषयस्तु नास्तीत्यनाश्रयो विकल्पः ।
अनन्तावयवत्वे सर्वस्य विकल्पाघातत्वे दर्शनविषयाभावात् इत्यनाश्रयो विकल्प
इत्यर्थः । सख्योटाहरणम् । इयन्तश्च ते परमाणवः संहतास्त्रुटिभाव-
मापद्यन्तइति । सावयवत्वे तु परमाणुगण्टस्याद्यो यत्तव्यः । किमुक्तं भवति
परमाणुरिति परमख्यविशिष्टो ह्यणुः परमाणुः यतः सोऽपीयो नापरमस्तीति

यावत् । तस्मादपि चेत् छोदीयो ऽन्यदस्ति नैव परमत्ववेशिष्टो ऽणुरित्यर्थः ।
अथ मिन्नपरिमाणाः परमाणववयवास्ततो न्यूनपरिमाणा इति यावत् । ततो
न परमाणुः प्रतिपिध्यते परमाणववयवा एव परमाणवस्ते चानवयवत्वादकार्षाः
त्वया च परमाण्वारब्धं कार्यं परमाणुरिति कृत्वा आरोप्य वृत्तिविकल्पेन प्रतिपि-
ध्यतइति । अथेदानीमानुपलम्बिकस्तस्य व्याख्यानं भवे नास्तीति मन्यान आह ।

आकाशव्यतिभेदान्तस्य परमाणोर्निरवयवस्यानुपपत्तिः । साव-
यवत्वे तु वृत्तिविकल्पात्तदभाव इति शून्यतैव तत्त्वं भावानाम् । अनाश्रितो
ऽपि विकल्पो यथालोकप्रतीति कल्पनामाचनिर्मितस्यात्विकीं शून्यतां गम-
यति । मिथ्याज्ञानानामपि तत्त्वावगमहेतुत्वदर्शनात् । यथा दूराद्दृश्यते
इतिप्रत्ययप्रवाहे घनस्यतिसत्वप्रतिपत्तेर्हेतुः । यथा रेखागद्यो वा गद्य-
त्यप्रतिपत्तेरित्यादि दृष्टोदितव्यमिति भावः । तदेतद्वान्तिककारो दूषयति ।
आकाशव्यतिभेदादनित्यः परमाणुरित्यभिदधानो व्यतिभेदार्थं
प्रपृष्य इति । अन्तर्बहिरिति वचनं कार्यस्य कारणान्तरवचनमिति ।
कारणान्तरं कारणविशेषः तस्य वचनमित्यर्थः । उपेत्य परमाणोरवयवान्न
तद्विभागस्याकारणं कारणमिति आकाशव्यतिभेदादित्याकारणहेतुकं व्यतिभेदं
विभागमाह । न चाकारणं विभज्यमानयोर्द्रव्यान्तरयोर्विभागस्य कारणं मपि तु
कमेत्यर्थः । सर्वतो व्यग्रहितस्य यस्य मध्ये अवयवा न सन्तीति
तत्सुपिरमिति । सर्वतो ऽव्यग्रहितस्य निरन्तरस्यावयविनः स्वावयवद्वारेण ।
एतदुक्तं भवति । यस्यावयवाः परितो निरन्तरमवस्थिता मध्ये च न सन्ति
तत्सुपिरमिति । यन्मूर्तिमतेन सर्वेण संबध्यते । मूर्तिमता सर्वेण संबद्धत्वं
सर्वगतत्वं यदतो घातिकाकारस्याजसंयोगस्याभ्युपगमः प्रोढिवादतयेति ल-
क्ष्यते । स्यादेतत् । आकारं चेत्सर्वगतं ततो मूर्तिमतां द्रव्याणां तेन प्रति-
बन्धाद्गतेरापरणं व्युहान्तरापादनं च जलोघस्येव नापादिना भवेन्न चास्ति
तस्मात् सर्वगतमित्यत आह ।

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि आकाशधर्माः (सू. २२) ॥ यत एवाभ्यु-
हाविष्टम्भावस एवाप्रत्यूहं विभुत्वमस्येत्यर्थः । पुनः शून्यतायादौ प्रत्यघतिप्लुते ।
मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः (सू. २३) ॥
एत्वर्थः, विद्वान्तं निवर्तयति । यद्यपि मूर्तिमतामिति संबन्धित्यमात्रेणोपातं

सूत्रे तथा ऽपि हेतुपदतया धार्मिककारो व्याचष्टे । साययवाः परमाणवो
मूर्त्तिमत्त्वाद् घटादिवदिति । प्रयोगान्तरमाह संस्थानवत्त्वादिति ।
सूत्रान्तरमनुश्रुतिमहित पठति ।

संयोगोपपत्तेश्च (सू. २४) ॥ इति । योनरुत्तयं देशयति । नन्वि-
दमिति परिहरति । म चरितार्थमिति । मूर्त्तिर्नामाव्यरपिनो द्रव्यस्य
पञ्चिधं परिमाणमिति । परमहृस्वत्वपरमाणुत्वे परमसूक्ष्मस्य द्रव्ये व्यवति-
ष्टेते व्यापि तु गृहीत्वा परममहृस्वत्वपरमदीर्घत्वाभ्यामपृथिव्य परिमाण भवति ।
परममहृस्वत्वपरमदीर्घत्वे च सर्वगतव्यापिनी इति न मूर्त्तिः । असर्वगतद्रव्यपरि-
माण मूर्त्तिरिति पारमर्षवचनात् । संस्थान नाम प्रचयाख्यः संयोगो घटादिवृ-
त्तिर्घटत्वादिजातिव्यक्तिहेतुरिति । संयोगः संयोगमात्रं न त्वप्राप्तिपूर्विका प्राप्ति-
रिति । तस्मादप्योनरुत्तयम् । तदेतच्छून्यतामगमणकरोति । यत्तावन्मू-
र्त्तिमत्त्वादिति । शून्यतावादी प्रलयान्तत्वाभिमानेनाह । अथ तावदिति ।
सिद्धान्त्याह अन्तो निरवयव इति । प्रलयान्तत्वमधस्तात्त्रिराकृतमिति
भाष्य । नन्वधस्तात्त्रिराकरणान्मा भूत्प्रलयान्तो विभागो विभागात्स्यु-
भविष्यति किं परमाण्वन्ततापहेयेत्याशङ्कते । अथान्तो विभागः । नि-
राकरोति । स न युक्त इति । नासति गुणिनि गुणे ऽस्तीत्यर्थः । एता-
वन्तश्च कल्पा. सभयिनः । तत्र प्रथमे कल्पे अनेकान्तिकत्वव्याघातो द्वि-
तीये विभागस्यानाधारत्वप्रसङ्गः तृतीये बुटेरमेयत्वप्रसङ्ग इत्याह । एता-
वच्चैतत् कल्पजातं स्यादिति । परमाण्वन्तता विभागस्य ब्रह्मन्निरवयव
मूर्त्तिमत्त परमाणु प्रतिपद्यइति । अनन्तत्वे तु बुटेरमेयत्वप्रसङ्गो व्या-
घातः । प्रलयान्तत्वे च विभागस्यानाधारत्वप्रसङ्गो व्याघातः । साययवश-
ब्दस्यार्थः समानजातीयवयव न केवलं तदारब्धमपि तु तदाश्रितम् ।
तन्त्याद्यारब्ध पटादि द्रव्यं तन्त्याद्याश्रितं च । नन्वेवमपि कुतः साययव-
न्यमित्यत आह । अवयवस्तदाधारस्तस्य समानजातीयारब्धस्य कार्यद्र-
व्यस्याधार. तस्मात्साययवत्व कार्यविशेष. तस्मात्साययवाः परमाणव इत्य-
तिब्रुवता कार्यविशेषः परमाणुरित्युक्तं भवति । कार्यविशेषश्च परमाणुरिति
व्याहृतम् । अनन्तत्वे तु बुटेरमेयत्वप्रसङ्गात् । सा एतन्नवयवस्य कल्पि-
तस्य परमसूक्ष्मतया परमाण्वाख्या तेन परमाणुरिति किमुक्तं भवति

अनवयवो ऽकार्यश्चेति । सावयव इति किमुक्तं भवति सावयवः कार्यश्चेति प्रतिज्ञापदयोर्व्याघात इत्यर्थः । अथ मा भूत्तुटेरेमेयत्वमित्येकपरमाणुपूर्वकत्वं परमाणोः प्रतिपद्यते । सेवेमनिरोहितार्थम् । यदि द्वे द्रव्ये अधिकृत्याभिधीयत इति । मध्यस्य हि परमाणोरुपर्यधः पार्श्ववर्तिभिः परमाणुभिर्षे संयोगास्तत्र मध्यस्य पूर्वेण परमाणुना यः संयोगो नासौ मध्यपरिचमपरमाणाश्रितः एवं मध्यमपरमाणुसंयोगो नैव मध्यमपूर्वपरमाणाश्रय इति । यवमन्यथापि द्रष्टव्यम् । पडपि भिन्नदेशा यत्रेति समानदेशत्वमतिदुम् । अथ परमाणूनां संबन्धनं परमाणुं मध्यमशिकृत्याच्यते तदाश्रिता हि संयोगाः पडपि भवन्तीति तत्राह । न किं चिद्वाध्यत इति । स्यादेतत् । संयोगसमानदेशत्वेन परमाणवो ऽपि संयुक्ताः समानदेशा इति पिण्डस्याणुमावत्वप्रसङ्ग इति परोक्तमनुवदति । यत्पुनरेतदिनि । तद् दूषयति । तन्नोति । यत्र यत्समवेतं स तस्य देशो यथा कृपादीनां द्रव्यं न च परमाणवः क्व चित्समवयन्ति किं तु तत्संयोगाः । तेन देशवतां संयोगानामस्तु समानदेशता न तु परमाणूनामदेशत्वादित्यर्थः । देशयति । ननु कार्यकारणे इति । यथेह कुण्डे वदरमिति यथा वदरं कुण्डदेश एषं तदवयववास्तववयवः । न च समवाय एव देशदेशित्वनिबन्धनमपि तु संयोगो ऽपि । न हीह कुण्डे वदरमिह पटे शुक्लत्वमिति वा आध्याध्याप्रत्ययो विशिष्यते । तस्माद्द्रव्यानां द्रव्याणां समानदेशत्वदर्शनात्त्रासिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः । तद् दूषयति । एतदनभ्युपगमेन प्रत्युक्तम् । द्रव्याणामेकत्र समवायेन समानदेशतां व्यासेधामो न तु संयोगेन समवायेन हि समानदेशता स्थौल्यपरिपन्थिनी । यथा गन्धरसहृषस्पर्शाः समानदेशा न स्थौल्यमारभन्ते तत्कस्य हेतोः ययाममूतानां समानदेशसमवायात् । मूर्तास्तु स्पर्शवन्तः समवायेनासमानदेशाः परस्परसंयोगिना यदि स्थौल्यमारभन्ते किं वाध्यते तस्मात्संयोगेन समानदेशता न प्रतिविध्यते समवायेन तु प्रतिविध्यते सा हि स्थौल्यविरोधिनीति विदुम् । अभ्युपेत्येवमुक्तं संयोगाः समानदेशा इति । परमार्थतस्तु कुण्डवदरसंयोगस्य कुण्डवदरावयवता इति सिद्धं संयोगानामपि भिन्नदेशत्वमित्याह । न च संयोगा अपीति । तपसंहरति । पण्डां समानदेशत्वादिति । वाक्यमिति । यत्पुनरुक्तं

दिग्देशभेदो यस्यास्ति तस्यैकत्व न युक्तमिति । परमाणोः किल भवद-
 मिमत्स्येकस्य दिग्भागाः पट्टं न चैकस्य दिग्भागे भेदो ऽस्तीति पठेद्य पर-
 माणवः । एतद् दूषयति क एवमाह दिग्देशभेदो यस्यास्तीति । स्वहृषे-
 यैका दिक् सर्वगता च नास्या भेदो ऽस्तीत्यर्थः । यद्येकैश्च दिक् क्व तर्हि परमा-
 णावस्मादथ परमाणुः पूर्वो ऽऽय पश्चिम इत्यादयो बुद्धिव्यपदेशभेदा इत्यत
 आह । दिग्देशभेदाश्च दिशः संयोगा एकत्वे ऽपि दिश आदित्योदय-
 देशप्रत्यासन्नदेशसमुक्तो यः स इतरस्माद्विप्रकृष्टदेशसयोगात्परमाणोः पूर्वः
 एतमादित्यास्तमयदेशप्रत्यासन्नदेशसमुक्तो यः स इतरस्माद्विप्रकृष्टदेशसयो-
 गात्परमाणोः पश्चिमः तौ च पूर्वपश्चिमौ परमाणु अपेक्ष्य यः सूर्योदया-
 स्तमयदेशविप्रकृष्टदेशसयोगः स मध्यवर्ती । एवमेतयोर्गो तिर्यग्देशसन्नन्धिना
 मध्यस्य आर्जवेन व्यग्रस्थितौ पार्श्ववर्तिनौ तौ दक्षिणोत्तरो परमाणु एव
 मध्यदिनवर्तिमूर्धसन्निकर्षविप्रकर्षावपेक्ष्य उपर्यधोभावो द्रष्टव्यः । समुक्तसयो-
 गात्पत्वभूयस्त्वे च सन्निकर्षविप्रकर्षौ पूर्वसख्यावच्छिन्नत्व चान्पत्य परसख्या-
 वच्छिन्नत्व च भूयस्त्वम् । तस्मादेकस्यापि परमाणोः परमाण्वन्तरसयोगा
 अत्राप्यवृत्तय एव भागाः । एव दिशो ऽप्येकस्या अपि सयोगा एव भागाः से
 ऽय परमाणोः पट्टकेन युगपद्योगो मूर्तत्वमात्रप्रयुक्तो न साधयत्त्वप्रयुक्त इति
 न साधयत्त्व गमयितुमर्हतीति । तेन यदुच्यते प्रसङ्गसाधन परैः यन्निरयत्र
 तन्न पट्टकेन समुक्त यथा विज्ञान तथा च परमाणुरिति व्यापकविहङ्गोपलब्धि-
 रिति तन्निरस्तम् । मूर्तत्वप्रयुक्तत्वेन पट्टकसयोगस्य साधयत्त्वेन व्यापेरविहङ्गेः ।
 छायातसयोगो ऽपि परमाणोरैकसयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेनोपपन्नः । नन्वनयस्या
 नोपपद्यतइत्युक्त तत्कृत इत्यत आह भाष्यकारः । अनवस्थायां च प्रत्य-
 धिकरणं द्वय्याथयवानामानन्त्यात् । क्रियावत्त्वाद्दीनहेतून् सर्वथा विकल्प्य
 वार्तिककारो दूषयति । ये तु क्रियावत्त्वादिति । एतेनाविदुत्वेन । न हि घटा-
 दिकमथयपिनमनभ्युपगच्छतो घटादिरस्तीत्यर्थः । मत्पुत्रार्थान्तरे दृष्ट-
 त्याद्विरुद्ध इति । क्रिया परमाणोरर्थान्तरमनिच्छतो मत्पुत्रयोगो विहङ्ग
 इत्यर्थः । विज्ञानवादाह यदिदं भवान् बुद्धीरिति । यद्वि पटस्तनुभ्यो
 भिन्नो भवेत्तन्वतिरेकेण गोरिवास्यातिरेकेणोपलभ्येत । न चोपलभ्यते तस्मा
 स्पष्ट इति मिथ्याबुद्धिरियम् । तन्नुरित्यपि मिथ्याबुद्धिरशुभ्यो भेदेनानुपलम्भा-

त् । यद्यमशुरित्यपि तदनेन क्रमेश परमाणुत्वपि बुद्ध्या विविच्यमानेषु याया-
त्स्यानुपलब्ध्येर्न बाह्यवस्तु स्थूल वा क्षीदीयो वास्तीति सर्वा यद्य बुद्ध्यः
स्वाकारमवाह्यं बाह्यतया आलम्ब्यमाना मिथ्याभूता इति । ननु पटादयः
साशयया भवन्त्येष परमाणुना-त्वनवयवत्वाद् बुद्ध्या विवेचनाद्वाधाना याया-
त्स्योपलब्धिरित्यत आह । परमाणवो ऽपि भागशो विभज्यमाना-
न्तावद्यावत्प्रलय इति । मप्रन्तु परमाणवो ऽनवयवा' संयोगेभ्यस्तु
पद्भ्यो बुद्ध्या विविच्यमानस्य यायात्स्यमुपलभ्यतइति । तदेतद् दूषयति ।

व्याहृतत्वादहेतुरिति । यस्य विविच्यमानस्य यायात्स्यानुपल-
ब्धस्तत्कुतश्चिद्विवेचनीयम् अवध्यभावे तदनुपपत्तेः । तथा च तेनावधिना
क्त विद्वद्यस्यातव्यम् । अनवस्थाया चूटेरमेधत्यप्रसङ्गादित्युक्तम् । तस्मात्पर-
माणुषु वा तत्संयोगेषु वा तेनावस्थातव्यम् । तथा च यतो विविच्यते भाय. स
यथास्यावधिर्थायात्स्येनोपलभ्यतइति बुद्ध्या विविच्यमानस्य सर्वभाषानुपपत्त्या
व्याघात इति सिद्धम् । दूषणान्तरमाह । सर्वभाषानुपपत्तिरिति । प्रमा-
णस्यापि भावात् तद्गतत्वेन तदनुपपत्तौ सर्वभाषानुपपत्तेरित्यर्थः ।

तदाश्रयत्वाद्पृथग्ग्रहणम् (सू. २८) ॥ अपृथग्ग्रहणादिति ब्रूयाणः
प्रपृथ्यो जायते । किं विलक्षणव्यवहाराभावः उत भेदाभावः* उत तन्तुव्यतिरे-
केण देशान्तरे ऽनुपलम्भ इति । न तावदाद्य' तन्तवो हि भिन्नाभबुद्धिवेद्याः
पटस्तु अभिन्नाभबुद्धिवेद्य इति । नापि द्वितीय । तन्तूनामशुदेशत्वात् पटस्य
तन्तुदेशत्वात् । तस्मात्तन्तुभ्यो ऽन्यथादर्शनमपृथग्ग्रहणं तच्च भेदे ऽपि तदा-
श्रितत्वेनोपपद्यमानं नाभेदं गमयितुमर्हतीत्यर्थः । भाष्य बुद्ध्या विवेच-
नात्तु भावानां पृथग्ग्रहणमतीन्द्रियेष्वणुषु । यत्र यत्प्रथमवाशयविना-
चैन्द्रियको तत्र पृथग्ग्रहणमधिषेचकानामस्फुटतरमतीन्द्रियेभ्यो ऽणुभ्य आनुमा-
निकेभ्यः प्रत्यक्षदृश्यानां तदाश्रितानामवयविना पृथग्ग्रहणमित्यतिस्फुट-
मित्यर्थः । सप्रत्येन्द्रियके ऽप्यवयवे ऽवयविना विविच्यमानस्य यायात्स्येन
पृथग्ग्रहणमाह । प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेरिति । यदस्ति पटादिकमव-
यवि द्रव्यं यथा च स्वाशयप्रसमवेतत्वेन गुणाधारतया च यत्रास्ति शयविपा-
णादि यथा च कार्यकारणभावेन तत्सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या विध्यति ।

* विलक्षणव्यतिरेकत्वाभाव उत देशभाव इति २ । ३ पु. पा ।

सुगम भाष्यम् । यदुक्तं प्रमाणोपपत्त्यनुपपत्तिभ्यां न सर्वभाषानुपपत्तिरिति ।
तत्र प्रत्ययनिष्ठते विज्ञानवादी ।

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः (सू. ३१) ॥ न
खलु वास्तवः प्रमाणप्रमेयभावः किं त्वनादिवासनानिबन्धनकल्पनाधीनः ।
यथा हि न स्वप्ने सन्ति विषया अथ च प्रतिभान्ति कल्पनामात्रेण तथा च सांयुते-
नापरमार्थमता प्रमाणप्रमेयभावेन बाह्यार्थशून्यता सिध्यति परमार्थसती प्रत्य-
याना दृष्टा मिथ्याप्रत्ययानामपि तत्त्वप्रतिपत्तिहेतुतेत्यावेदितं पुरस्तादि-
त्यर्थः । तद्वाच्ये वार्तिककारः । यथा न स्वप्ने विषयाः सन्तीति । ननु
स्वप्नप्रत्ययानामस्त्वेषधर्मरूत्वये पुनरमी जायत्यत्रयाः स्तम्भ इति वा कुम्भ
इति वा किमायात तेषामत्यन्तवैलक्षण्यादित्यत आह । मायागन्धवैति ।
जायत्यत्रया ऋष्येषविधाः सहस्रशो दृश्यन्ते न चैते स्तम्भकुम्भादिप्रत्यया-
स्ततो विलक्षणा इत्यर्थः । तद्वैतद्वयमिति ।

हेत्वभावादसिद्धिः (सू. ३३) ॥ तद्वाच्ये भाष्यकारः । स्वप्नान्ते
विषयाभिमानवदिति । अन्तश्च्येऽद्यमवचनेऽप्याश्रित्वमात्रेणावस्था-
या प्रयुक्तः । तेन स्वप्नावस्थायाम् जागरितावस्थायामित्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
स्वप्नज्ञानस्याप्यार्थमिच्छता बाधक्रमन्तरेण तदनुपपत्तेर्जायत्यत्रयोऽस्य
बाधको वक्तव्यः न चासावसमीचीनस्तद्वाचितुमुत्सहतरिति समीचीनत्व
जायत्यत्रयस्याभ्युपगन्तव्यम् । तथा च जागरितान्ते विषयोपलब्धिप्रदित्य-
नुपपन्नम् । वार्तिकं ख्यातिरिति चेत् । प्रत्ययत्वमेव स्वप्नोदाहरण-
सहितं प्रमाणप्रमेयाभिमानमिथ्यात्वे हेतुरित्यर्थः । विपर्यये च सामर्थ्या-
भावादिति । पूर्वं प्रतिबुद्धेनेति विशेषणं विवक्षित्वेत्तम् । अधुना त्वनु-
पलब्धेरिति विवक्षित्वेत्तदित्यपौनरुक्त्यम् । अत्र विज्ञानवादी स्वप्ने
प्रमाणमाह । न चिद्व्यतिरेकिणो विषयाः आहृतत्वाद् चेदनाव-
दिति । इदमत्राकूतम् । विज्ञानस्य हि बाह्योऽर्थो ग्राह्यो भवन्निराकारस्य
सत्तामात्रेण वा भवेत् कारणत्वेन वा एकसामग्र्यधीनत्वेन वा ज्ञानाहित-
फलाधारत्वेन वा । न तावत्सत्तामात्रेणान्यस्यान्यो विषयः सत्तामात्रस्य
विषयान्तरेण भावात्सर्वेऽर्थैः सर्वविषया इति सर्वसर्वज्ञतापत्तिः । न च
सत्तामात्रमपि विषयत्वव्यवस्थापरम् असतोऽपि विषयत्वोत् । अत एव न

कारणत्वेन विषयभावः । अपि च चक्षुरादयो ऽपि विज्ञानस्य कारणमिति विषया ह्यविज्ञानस्य प्रसज्येरन् यत्तमानावभासि च विज्ञानं न भवेत् । अविज्ञानेनात्पादकस्यार्थद्वेषस्योत्पाद्यविज्ञानसमये विनिषातात् । एकसाम्यधीनत्वेन तु विषयत्वे यत्तमानावभासितोपपद्यते । सा तु नोपपद्यते असत्तोरप्यतीतानागतयोर्ग्रहणे व्यापकत्वादतिव्यापकत्वाच्च इन्द्रियादिद्वेषस्यैकसाम्यधीनस्यालम्बनत्वप्रसङ्गात् । विज्ञानाहितफलाधार आलम्बनमिति चेत् किं पुनर्विज्ञानेनाथं जन्यते प्राकृत्य न चैतदर्थधर्मो ऽपि शुक्रादिप्रत्सर्वपुरुषसाधारणम् । ज्ञानाहितस्यार्थधर्मस्यापि ज्ञानयत्नं प्रत्यसाधारणत्वदर्शनात् । यथा यस्यापेक्षाशुद्धिजनित द्वित्वमर्थधर्मः सो ऽपेक्षाशुद्धिमन्तमेव पुरुषं प्रत्यसाधारण इति । तन्न अव्यापकत्वात् । सन्ति खल्वतीतानागतविषयाणि सदस्यो विज्ञानानि यद्भ्रानुमानज्ञानि च न चैतान्यर्थे फलमाधातुमुत्सहन्ते अर्थस्य तदानीमसमथात् । न खल्वस्ति संभवे ऽसन्ननुत्पन्नरूपो धर्मो धर्मो ऽस्याविनश्यन् प्रत्युत्पन्नरूप इति । स्वकारणादात्मानात्मप्रकाशनशक्तियुक्तमुत्पद्यते ज्ञानं सादृश्येन कश्चिदेवास्य विषयो न सर्वमिति चेत् । हन्त भोः शक्तेः शक्यनिवृत्त्यात्किमस्य शक्यमिति यक्तव्यम् । अर्थे इति चेन्न । न तावदयमस्य निर्वर्त्यः अर्थस्यैव ज्ञाननिर्गतेरुत्पात् । न चाद्योधारं फलमाधत् इत्युक्तम् । न चासति शक्ये शक्तिसंभवः तस्माद्नाकार विज्ञान बाह्यं गोचरयतीति मनोरथमात्रम् । अस्तु साकारमेव बाह्यगोचरम् । तथा हि नीलाद्याकारं ज्ञानं नीलादिगोचरम् । नीलमस्य स्यह्यप यतः । अत्रेयं यक्तव्यम् । किं सर्वात्मना साहच्यभावाद् विषयभाव आहो कथं चिन्साहच्यभावात् । न तावदर्थस्य जडात्मनो ज्ञानेन प्रकाशात्मना सर्वथा साहच्य साहच्ये ज्ञानमपि जडं भवेदिति ज्ञानत्यहानिः । यकदेयेन च साहच्ये तत् क्व नाम नास्तीति सर्वे ज्ञानं सर्वे वेदयेत् । अपि च नीलज्ञानात्ममनन्तरप्रत्ययादुत्पन्न ज्ञानं न तथा नीलाद्यैररूपं यथा नीलज्ञानसह्यपमिति समनन्तरप्रत्ययतात्साहच्यभावां विषयः स्यान्न चैतदस्ति तस्मान्न साहच्यममुत्पत्ती अपि विषयनक्षयम् । स्तामस्य साहच्यममुत्पत्ती मनस्कारेन्द्रियादिभिस्तथा ऽपि यमध्ययम्यति सो ऽस्य विषयो ऽथे चाध्ययस्यतीति अर्थे एवास्य विषयो न मनस्कारादीनि

चेत् । अथ को ऽयमध्यसयः । न तावद्गृह्यं न खलु द्वाषाकारो गृह्येते
नीलमित्यनुभवे । न तु नीले इति । स्वाकारस्य बाह्यसमारोपो ऽध्यसय
इति चेत् । स किं गृह्यमाणे बाह्ये उक्तगृह्यमाणे । न तावद्गृह्यमाणे न हि
नीलद्वय प्रकाशतइत्युक्तम् । न चारोपत्रिपयमगृहीत्वा ऽऽरोप्यमारोपयितु-
मर्हतीति । न ह्यनुभवं पुरोऽर्तं शुक्रभास्वर रजतमारोपयति तत्र । अपि
चागृह्यमाणे बाह्ये प्रवृत्तिनियमो न भवेत् । इतरेषामगृह्यमाणत्वेनाविशेष-
त्तेष्वपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च साकारज्ञाननये बाह्यसद्भावे प्रमाणमिति
अगृह्यमाणत्वात् । ननु नीलाद्याकारस्य कादाचित्कत्वमेव प्रमाणम् । तथा
ऽपि यद्यस्मिन्सत्यपि कदा चिद्विद्येततदितरापेक्षम् । यथा सत्यपि सोपाने वि-
च्छिन्नगमनरचनप्रतिभासा प्रत्ययाः सतानान्तरापेक्षास्तथा च सत्यप्यालयस-
ताने पडपि प्रवृत्तिप्रत्यया इति स्वभावेहेतुः बाधनापरिपार्कप्रत्ययकादाचित्क-
त्वात् कदा चिदुत्पाद इति चेत् । नन्वेकसतानपतितानामालयज्ञानाना तत-
त्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिर्बाधना तस्याश्च कार्यजनन प्रत्याभिमुख्यपरिपार्क-
तस्य च प्रत्यय स्वसतानवर्ती पूर्वसयो हेतुः सतानान्तरापेक्षानभ्युपगमात् ।
तथा च सर्वे आलयसताने पतिता, परिपार्कहेतवो न या कश्चिदपि अवि-
शेषात् । क्षणभेदाच्छक्तिभेदस्तस्य कादाचित्कत्वात्कार्यकादाचित्कत्वमिति
चेत् । नन्वेकस्यैव नीलविज्ञानजननसामर्थ्यं शक्तिप्रबोधजननसामर्थ्यं च
क्षणान्तरस्य तन्न स्यात् । सत्त्वे वा कथं क्षणभेदात्सामर्थ्यभेद इत्यालयस-
तानवर्तिनः सर्वे समर्थे इति समर्थहेतुसद्भावे कार्यक्षेपानुपपत्तिः । स्वसन्ता-
नमाषाधीनत्वे तु निषेध्यस्य कादाचित्कत्वस्य विरुद्धं सदातनत्व तस्योपन-
ध्या तु कादाचित्कत्व निवर्तमान हेत्वन्तरापेक्षत्वेन व्यथतिष्ठतइति प्रति-
बन्धसिद्धिः । न च सतानान्तरनिमित्तानि प्रवृत्तिविज्ञानानि सतत्यविक्रम-
राणामपि नित्यसन्निधानाद्विज्ञानानामदेशात्मकत्वेन दूरत्वानुपपत्तेर्यतिरि-
क्तस्यानभ्युपगमात् । नापि कालतो विप्रकर्षसमयः अपूर्वसत्त्वप्रादुर्भा-
यानभ्युपगमात् । तदिदमनुमान सौचान्तिकाना बाह्याभ्युपगमइति तदगु-
क्तम् । स्वसतानमात्रनिमित्तत्वे ऽपि नीलादिविज्ञानाना कादाचित्कत्वोप-
पत्ता सदिग्ध्यतिरिक्तत्वेन हेतोरनेकान्तिरुत्पात् । ननूक्तं न क्षणभेदः का-
र्यभेदहेतुरिति कल्पितस्य सन्तानस्य सर्वसामर्थ्यविरहिणो भेदः कार्यभेदहे-

कुरिति न तु परमार्थसतः क्षणस्य कार्यभेदहेतुत्वमिति को ऽन्यो भेद ताव-
 द्बल्लुमहति । ननु यदि क्षणभेदः शक्तिभेदहेतुत्वात्तो भिन्नाना क्षणाना नैका
 शक्तिः स्यात् तथा चेकेन केन चिन्नीलज्ञाने जानिते तन्नीलज्ञान क्षणान्तराच्च
 स्यात् । यदि भिन्नाना नैक सामर्थ्यम् अथ बाह्यायेनादिने ऽपि इय भि-
 न्नाना नीलोत्पलसतानानामेकनीलोत्पलाकारज्ञानधारासामर्थ्यम् । यद्युच्यते
 अन्यदेव नीलचिन्तान यन्नीलोत्पलसतानान्तरात् । यद्यपि भ्रूमरे अन्यदेव
 नीलचिन्तान यत् क्षणान्तर्गतादिति । तस्मात्क्षणिकदेव तादृशः स्थलक्षणभेदो
 जायते य क चिदेव कार्यभेद जनयति न कार्यान्तरमिति । तस्मात्सा-
 कारस्यापि ज्ञानस्यार्थो न गोचरो न चागोचरः यद्यो ऽनुमातुमिति ।
 न च प्रत्यक्षवदनुमानमव्ययगोचर तस्मात्साधुक्त वार्तिककृता न चित्त-
 व्यतिरेकयो विषयाः ग्राह्यत्वाद्धेदुत्तु'दिति । नीलादयो हि विषया उभ-
 ययादिसिद्धास्तेषा वित्तभेदाभेदयोर्धिर्गनिपति । तत्रैषा चित्तव्यतिरेक परे-
 रभ्युपगतः प्रतिपिच्यते याराश्च प्रतिपिच्यते सर्वो ऽनुपलब्धेरिति ग्राह्यत्वा-
 दित्यय हेतुविरुद्धव्याप्नोपलम्भि' । प्रतिषेध्यश्चित्तव्यतिरेकस्तद्विरुद्धस्तदव्य-
 त्तिरेकस्तेन व्याप्न ग्राह्यत्व तस्योपलब्धिरेव तन्निषेध्यस्यानुपलम्भिरिति ।
 अथ तादृशद्वन्द्वत्वम् । ग्राह्यत्वस्याभेदेन व्याप्नो सत्या भेद निरतयेद्
 न त्वभेदेनास्य व्याप्नः । तथा हि यदेतन्नील स्यून शिच्छिन्नमुपलभ्यते
 तस्यास्य शिच्छेद् स्येत्य च न ज्ञानस्यात्मा नानादिदेश्यापिता हि
 स्योन्यम् । न चेकमदिदेशात्मकमनययपि ज्ञानं नानादिदेश्यापि सम्भ-
 वति । यथा ऽऽह । तस्मान्ज्ञार्थेन चिन्ताने स्युलाभासस्तादात्मनः । यत्र च
 प्रतिपिदुत्साद्बहुष्वपि न समय इति । यथमर्थेविच्छेदो ऽपि न ज्ञानात्मक' ।
 तस्य तथात्वे परमार्थतो ऽर्थाद्विच्छिन्न ज्ञान स्यात् । तस्मादयमपि न
 ज्ञानमित्यसन्नभ्युपगन्तव्यः । न च सदसतोरेकत्वमित्यनात्मा ऽपि विज्ञाने
 प्रकाशतत्त्वनिच्छता ऽपि स्वीकर्तव्यम् तथा च सदपि प्रकाशयते । नन्यना-
 त्मन्यर्थे ऽकिञ्चि कर चिन्तान कथमर्थप्रकाशकम् । अथाकिञ्चि कर ज्ञान
 स्यो'चे कथमस्य प्रकाशकम् । म्यभाषादिति चेद् अवाप्यमौ न दृग्दर्शित ।
 यदि यन्म म्यभाष तस्य नान्तापे'गा यथा निष्पद्य म्यभाष्यस्ये । म्यभा-
 यतश्च,यस्य ज्ञानमिति न तादीयत्ये अन्यदपे'सते । असप्रदुत्वात्यय ज्ञान-

मर्थस्येति चेद् अथ संबन्ध एव संबन्धिनोः कथम् । संबन्धान्तरकल्पनाया-
मनवस्था । तस्मादाद्या संबन्ध एव संबन्धान्तरमन्तरेण संबन्धिनोः एव ज्ञान-
मपि संबन्धान्तरमन्तरेणार्थस्येति समानम् । न चातिप्रसङ्गः । स्वकारणादुत्प-
न्नस्य कस्य विद्विज्ञानस्य कश्चिदेव विषयो नान्यः । न स्वभावात् पर्यनुयो
गमर्हन्ति एव भवतैव मा भवत एव कस्माच्च भवतेति । अकिञ्चित्करस्य
रूपविज्ञानस्य कथं रूपविषयतेति चेत् । किं रूपविज्ञानं प्रमाणं विप्रक्षित्वे-
दमुच्यते आहो फलं विप्रक्षित्वा । यदि प्रमाणं ततो न तर्तकचित्करं
तत्र हानोपादानोपेक्षाप्रसङ्गेत्युच्यते । अस्य फलं तदयुक्तम् । क्व नाम फलं
किञ्चित्करं न हि गतिजन्या नगरप्राग्निश्चेषस्य चैव नगरसयोगसमवायाय
किं चित्करोति । एवमर्थविषयत्वाय स्वाभाविकाय न ज्ञानेन किं चिदपरं
जनयितव्यम् । अर्थप्रतिबद्धत्वं ज्ञानस्यार्थविषयत्वं न हि ज्ञानमनुव्यवसा-
यज्ञानेन निरूप्यमाणमर्थनिरूपणं त्रिना शक्यं निरूपयितुमित्युक्तम् ।
कर्मण्यसमवेतं कथं कर्मण इति चेद् अथ फलसमवायः कर्मण्यसमवेतः
कथं कर्मणः । तत्पारतन्त्र्यादिति चेत् किमिदं पारतन्त्र्यं तन्निरूपणाधी-
ननिरूपणत्वमिति चेत् तदिहापि समानमन्यत्राभिनिवेशात् । तस्मादभे-
देन ग्राह्यस्याव्याप्यत्वाद्ग्राह्यत्वं त्रिरुद्व्याप्यं न भेदं निरर्तयितुमर्हतीति
दूषणे स्युषीयसि सत्येव दूषणान्तरमाह धार्मिककारः । वेदना सुख-
दुःखे चित्तां विज्ञानमिति । अभ्युपेत्याह अधाभिन्नविज्ञानं वेदना-
तइति । यथा ऽङ्गुल्ययं न तेनेवाङ्गुल्ययेण स्पृश्यते एव ज्ञानं न तेनेव ज्ञानेन
गृहीतुं शक्यते । ननु न गृहीतिर्याह्या न ह्यास्या कर्मभावो विद्यते त्रिधाफ-
लशालितया कर्म भवति न चास्यामस्ति फलान्तरम् अपि तु स्वयमात्रिभूत-
स्वभावा गृहीतिरपराधीनप्रकाशा ग्राह्येत्युच्यते । यद्वि वेदा स्वयं न प्रकाशेत
नार्था अपि प्रकाशेरन् तत्प्रकाशाधीनप्रकाशा हि ते । तथा हि यद्यत्प्रका-
शाधीनप्रकाशं ततस्मिन् प्रकाशमाने प्रकाशते यथा दण्डप्रकाशाधीनप्रकाशो
दण्डप्रकाशः ज्ञानप्रकाशाधीनप्रकाशश्च विषय इति स्वभावहेतुः । न
च ज्ञानादन्यत्स्वसवेदनं न दूषमित्येतायता स्वसवेदनं विज्ञानं न भवेदिति
दर्शनादर्शनाभ्यां न हेतुगमको ऽपि तु स्वसाध्याधिनाभाधात् । स च
विषयये साधकप्रमाणप्रवृत्त्या सिध्यतीति कृतं दृष्टान्तेनेत्यत आह । न कर्म

क्रिया चैकं भवतीति । इदमवाकूलम् । किं पुनरिदमर्थानां संवित्प्रकाशा-
धीनप्रकाशत्वं नाम न हि संवित्प्रकाशेनार्थे प्रकाशान्तरं जन्यते । अपि च
लिङ्गप्रकाशाधीनप्रकाशो हि लिङ्गिप्रकाशः न च लिङ्गे प्रकाशमाने प्रकाशते किं
तु लिङ्गप्रकाशे विनष्टे । यद्युच्येत न ज्ञानादतिरिक्तो ऽर्थप्रकाशो ज्ञानप्रका-
शश्च किं तु ज्ञानमेव स्वसंबेदनमर्थस्य स्यात्स्मनश्चेति । एवं तर्हि
किमायातं न ह्यात्मैवात्मायातः । न च ज्ञानमेवात्मनः परस्य च प्रकाश
इति सिद्धम् । अन्यो हि ज्ञानप्रकाशो मानस येन्द्रियरुश्वार्थप्रकाशः । न
च प्रमाणज्ञानप्रकाशाधीनो ऽर्थप्रकाशः किं तु प्रमाणज्ञानसत्ताधीनः फला-
धीनं तु न किं चिद्विश्यावेदितम् । तत्सिद्धमेतद्विधादाध्यासितं विज्ञानं
स्वप्रकाशाद्भिन्नं प्रकाशमानत्वात् । सत्त्वान्तरप्रकाशस्य सत्त्वान्तरप्रकाशवत् ।
तदनेनाभिसंधिनोक्तं न च कर्म च क्रिया चैकं भवतीति । यतेन
सहोपलम्भनिश्चयमादभेदे । नीलतद्वियोरिति परास्तं वेदितव्यम् । अर्थज्ञाने-
पलम्भयोरेकोपलम्भतैव नास्ति कृतः पुनरस्य नियम इति । अथ यथा-
श्रुतः सहोपलम्भो हेतुरित्युच्यते ततो विसृष्टः अभेदे सहार्थोसंभवात् । कृत-
प्रपञ्चश्वार्यमर्थो न्यायकृष्णकायामिह तु विस्तरभयान्न प्रपञ्चित इत्युपरम्यते ।
सो ऽपि दृष्टं विज्ञानभेदमनुषोक्तव्य इति । न संतानमाचनिबन्धनो
विज्ञानभेदो भवितुमर्हति नीलर्पातादिदृष्टः नापि संतानान्तराधिपत्यसन्निधा-
ननिबन्धनो विज्ञानानामदेशात्मकानां स्वरूपेण देशविप्रकर्षायोगात् । नापि
कालविप्रकर्षो ऽपूर्वसत्यशब्दभ्रंशाभाशादिति भावः । शङ्कते स्वप्नवद्विज्ञानभे-
दमिति । बाह्याभावे ऽव्याध्यात्मिको विज्ञानभेदहेतुरस्तीति भावः ।
निराकरोति सो ऽपीति । स्वप्नज्ञानमपि पारपर्येण बाह्यनिबन्धनमित्यर्थः ।
अबाह्यनिमित्तकत्वं स्वप्नप्रत्ययस्याभ्युपेत्याह । अथ स्वप्नपक्षे ऽपीति ।
वर्गः पक्षः । न चैकं विज्ञानं चिन्तनीयमपरं चिन्तकमिति वाच्यम् । व्य-
तिरिक्तालम्बनत्वानभ्युपगमादिति भावः । अभ्युपेत्य त्वबाह्यनिमित्तत्वं
स्वप्नप्रत्ययानामेतदुक्तम् । बाह्यनिमित्तत्वमेष तु पारमार्थिक इत्याह । ये
चैने स्वप्नप्रत्यया इति । ममापीति । अविशब्दः संभावनायाः मम पक्षे
संभाव्यतएतत् यत्सर्वेषु प्रत्यया मिथ्या भवन्तीत्यर्थः । सुगममितरत् ।
। मध्या निद्रा । विषयमन्तरेण विज्ञानस्फुटता चाशक्त्येति सामान्यविशेष-

तद्वतां ग्रहणं स्फुटता सामान्यमात्रग्रहणमस्फुटता तच्चेदिति त्रिपये
दुष्करं तदाकारोत्पत्तेरशक्यत्वादित्यर्थः । शङ्कने असत्यर्थे विज्ञानभेदे
दृष्ट इति चेत् । स्वप्रमायागन्धर्वनगरमृगतृष्णादिप्रिचानेष्वनुवर्तमानेषु वि-
द्येन्द्रियमनोदोषनिमित्तत्वमस्तु ये पुनरप्यी प्रेतानां सर्वेषामनुवृत्तिमन्तः
पूयपूर्णेनदीप्रत्यया न ते बाह्यत्रिपया दोषवशाद्भवितुमर्हन्ति । दोषनिमित्त-
त्वाद्ब्रह्मनामनुवृत्तेरभावात् । अदुष्टेन्द्रियार्थेऽन्निकर्षेजत्वे तु जनहृदिराका-
रधितोयात् । तस्मादनादिवासनाद्यैचञ्चलश्चजन्मतया ऽर्थनिरपेक्षः एव
त्रिषिञ्चकारात् वृद्धय उदयन्ते व्ययन्ते चेन्नि सांप्रतमिति शङ्कायः । न तत्र
नदास्तीति स्वमतदाठ्येनेत्तम् । *न व्याघातादिति । अयमभिसधि ।
जनहृदिरयो रसवीर्यत्रिषाकादिभेदात्तोयरसवीर्यत्रिषाकादिदर्शनाद्ब्रह्मास्तोय-
पूर्णत्वे निश्चिते पूयपूर्णेऽन्यनिश्चयः प्रेताना मिथ्येति निश्चये तदनुवृत्तेर्दो-
षानुवृत्तिः कल्पनीया दोषश्च प्रेतशरीरनिर्वर्तक कर्मणः । यथोक्त तुल्यकर्मवि-
षाकोत्पन्नाः प्रेता इति । कर्मणो वासना ऽन्यत्र फलमन्यत्र कल्पत-
इति । फल पुत्रपश्वादि तद्यदि विज्ञान तदा यत्र ज्ञानसन्ताने कर्मवा-
सना तत्रैव पुत्राद्याकारं विज्ञान फलमिति सामानाधिकरण्यामुपपद्यते ।
पुत्रपश्वाद्यदोः त्वयंरूपे फले वैयधिकरण्य म्यात् तथा घातिप्रसङ्ग इति
भाष्यः । निराकरोति । तत्रानभ्युपगमादिति । न पुत्रादि स्वरूपेण
फलमपि तु तन्निमित्ता प्रीतिः । तस्या एव चेननेन काम्यमानत्वात्
तत्रैवत्वत्वाच्च फलस्येति भाष्यः । मुक्तकेनायं साधयित्वा प्रयोगानाह ।
मदीयाधित्तादिति । यद्वि धितमात्र पक्षीक्रियेत तदा दृष्टान्तो नास्ती-
त्यत उक्तं मदीयाधितादिति । मदीयाहकारानास्पदत्ये सतीति विद्येपणा-
च्च स्वचित्तेन व्यभिचारः । आरोपनिराकरणार्थस्याच्च हेतूना नाममवधिगो-
प्यतेति । अपि च मिथ्योपलब्धीना बाह्यानामन्यनन्धमास्याय तस्यपुट्टीनां
बाह्यानामन्यनत्य साधनीयम् । तासां बाह्यानामन्यनत्य साधकाधीनं
वाचकं चात्र समारोपितरजसाद्यभिमाने निश्चयं इति न तु पुरे ऽयस्यितम-
र्थमामान्य गुणमास्वरम् । तस्मान्न साधकानुरोधादपि मिथ्याज्ञानं बाह्या-
नामन्यनमिति स्वप्रशदिति दृष्टान्ताः साध्यविरुद्ध इत्याह । एवं सति

मिथ्याज्ञानस्य प्रधानाश्रयत्वे मिथ्योपलब्धेर्विनाशस्तत्त्वज्ञानाद्वाधकात् स्वप्रविषयाभिमानप्रणाशत् प्रतिषेधो न त्वर्थस्य सामान्यस्यापीति शेषः । शेषं भाष्ये । भाष्यं सुबोधम् । यस्तु माध्यमिको मिथ्याबुद्धिदृष्टान्तेन बाह्यापहृत्य कृत्वा तेनैव दृष्टान्तेन विज्ञानामावं कृत्वा विचारासहत्वं तत्त्वभावाना व्यवस्थापया बभूव त प्रत्याह ।

बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् (सू. ३६) ॥ अर्थे हि निमित्ते भवेदप्येतत् । तद्व्यवस्थापने तद्वदेवाप्रत्यूह बुद्धिसद्भावो ऽपि सिध्यति । न चैवं धादिनः प्रमाणमस्त्यसता च प्रमाणेन विचारासहत्वं भावाना व्यवस्थापयन् श्लाघनीयप्रज्ञो देवानाप्रिय इति । न च कल्पनामाचनिर्मित उपायस्तत्त्वज्ञानाय पर्याप्तः । न च घनस्पत्यादितत्त्वज्ञानस्य मिथ्याहस्तिज्ञाननिबन्धनमपि तु प्रणिहितमनस इन्द्रियार्थसन्निकर्षेशेषः । न चासौ मिथ्याज्ञानसमये आसीत् । न च मोहाभ्यासः समीचीनाय ज्ञानाय कल्पते स हि मोहमेव द्रढयतीति सर्वमवदातम् । सो ऽयं माध्यमिको ऽनुभूयमानां मिथ्याबुद्धिं नापह्नोतुमहति । तथा च मिथ्याबुद्धिं प्रतिषद्यमानेन तस्या निमित्त घक्तव्यमित्युक्तम् ।

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेश्चैविध्योपपत्तिः (सू. ३७) ॥ मिथ्याबुद्ध्या स्वनिमित्त लक्ष्यते तेन मिथ्याज्ञाननिमित्तस्य द्वैविध्यमित्यर्थः । यत्र स्याणो पुरुष इति ज्ञान भवति तत्र तत्त्व स्याणुरिति प्रधान पुरुष इति यः पूर्वं पुरुषो ऽभूदित्यर्थः । यत्र तावदूपबुद्धीः प्रतिषाद्य गन्धाद्रिबुद्धीरपि प्रतिषादयति भाष्यकारः । गन्धादौ प्रमेयइति । उपसंहरति । तस्मादुपुक्तमेतदिति । दोषनिमित्ताना तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम् । अथ तत्त्वज्ञानं कथमुत्पद्यतइति । न तावदागमत् उपपत्तितो वा तत्त्वज्ञानमहङ्कारनिवृत्तिं कर्तुमुत्सहते । दोषनिमित्तेषूपत्त्वज्ञानानामपि पूर्ववदहङ्कारदोषानुवृत्तेः । साक्षात्करस्तूषायाभावादयुक्त इति । अस्योत्तर सूत्रम् ।

समाधितत्त्वाभ्यासात् (सू. ३८) ॥ समाधिपद व्याचष्टे भाष्यकारः । स तु प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो मनस इति । अनेन विधेय नियतेयति । इन्द्रियेभ्यः प्रतीपमाहृतस्य मनसः क्वचित् कृत्पुण्डरीकप्रदेशे आत्मने

निजौकसि धारकेण प्रयत्नेन धार्यमाणस्यात्मना संयोगो ऽयम् । स खलु
 ग. सुप्राप्तस्यायामस्तौत्यत उक्त तत्त्वबुभुत्साविशिष्ट इति । तदभ्यासश्च
 तद्विषयप्रयत्नोत्पादपौन पुन्य तस्मादादरनेरन्तर्यदीर्घकालविशिष्टान्तव्युद्धि-
 ११ हृत्यद्यते । एतदाद्येपसूत्रमप्रतारयति । यदुक्तं सति हि तस्मिन्निति ।
 इन्द्रियविषयेरपहृतमनसो न धारणा । तथा च तदभ्यासाभावात् तन्वषा-
 द्वात्कार इति सूचार्थः । समाधानसूत्रमप्रतारयति । अस्त्येतत्समाधिब्यु-
 त्थाननिमित्तमिति । सूत्रम् ।

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः (सू. ४१) ॥ पूर्वकृतं समाधिः
 तस्य फल सस्कारः तस्यानुबन्ध स्येमा तस्मादिति सूचार्थः । तद्वाच्ये
 ११ भाष्यकारः । पूर्वकृत इति । प्रविषिच्यते विशिष्यते ऽनेनेति प्रविवेकः* प्रकृष्ट-
 सस्कारः स त्यात्मधर्म इति । कस्मात्पुनरदृश्यमानः सस्कारः कल्पतइत्यत
 ११ आह । निष्फले हीति । प्रयत्नविशेषा हि विशरारवो बहवो ऽपि परस्पर-
 मसहभवन्तो न तन्वषादात्काराय पर्याग्रा इति तज्जनिताः सस्काराः
 कल्पन्ते तेषां स्येन्ना सभवति समुपकारितेत्यर्थः । प्रचयकाष्ठा प्रचय-
 घञिः यतः परमपरः प्रचयो नास्ति । तत्सहकारिशालितया प्रकृष्टाया
 समाधिभावनाया समाधिप्रयत्न समाधिभावना तस्यामित्यर्थः । पूर्वपक्षवा-
 द्याह । यद्यर्थविशेषप्राप्त्यादिति । स यत्त्वयमीदृशो वाह्यार्थस्य
 महिमा यत इन्द्रियाद्यनपेक्षादेवात्मनो बुद्धिर्जनयिष्यतइत्यभिमान पूर्वप-
 क्षिणः । सिद्धान्तसूत्रम् ।

न निष्पन्नावश्यंभावित्वात् (सू. ४४) ॥ व्याख्यातम् । न खलु
 तदुल्ला अत्यन्त फलीकृता अपि पिठरोदकदहनसंयोगप्रचयमन्तरेण पुलाका
 भवन्तीति भावः । किं समाधिविशेष एव तन्वषादानसाधनम् । मैवम् किं तु ।

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चात्मविध्युपायैः
 (सू. ४६) ॥ समानमाश्रमिणा धर्मसाधनम् । अहिंसा सत्यमस्तेय ब्रह्मचर्य-
 मपरिग्रह इति यमः । नियम इति । यस्याश्रमिणो ऽसाधारणो धर्मोपायः
 योग इति विषयेण योगशास्त्र पातञ्जल लक्षयति । योगाचार एकाकिता

आहारविशेषः सकृदानवस्थानमित्यादि यतिधर्मोक्तम् । एते ऽपि तत्त्वज्ञान-
क्रमोत्पादक्रमेणापवर्गोपाधनमित्यर्थः । ननु यद्येते तत्त्वज्ञानोत्पादक्रमेणाप-
वर्गोपायः कृत तर्ह्योन्वीचिक्येत्यत आह ।

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विधौश्च सह संवादः (सू. ४७) ॥ तज्ज्ञा-
चष्टे तदर्थमिति प्रकृतम् । आत्मविद्या ऽऽन्वीचिकी । अभ्यासः सततक्रिया
तत्र प्रयत्न इत्यर्थः । प्रयोजनमाह प्रज्ञापरिपाकार्थम् । परिपाकस्तु सश-
यच्छेदनम् । किं देहाद्यतिरिक्त आत्मा उत नेति सशयः । तस्य च्छेदन
लोकस्य तत्त्वज्ञानमात्मनि तद्वररोधः । अध्यवसितं प्रमाणेन । तस्या- भा
भ्यनुष्ठानं तर्कैः । सत्रह्यचारी सहाध्यायी । गुरुशिष्यसहाध्यायिभ्यो ऽन्यः ।
शास्त्रेणानुशिष्टः शिष्टश्रेयोर्थिनः श्रेयसि मोक्षलक्षणे श्रद्धा, । तेषामपवर्गं श्रद्धा-
दर्शनादस्ति तदुपायाभ्यासः प्राग्भवोऽप्यनुमीयते । तेन तेषामपि प्राग्भ-
वीयसंस्कारवशात्प्रतिमोर्पासनीयेति । अभ्युपेयाः*दमिमुखमुपेत्य जानीयात्
गुर्वादितिः सहेत्यर्थः । नीतार्थम् गतार्थम् । तदनेन गुर्वादितिर्वाद् कृत्या ॥
तत्त्वनिर्णय उक्तः यदि च मन्येत पक्षपतिपक्षपरिग्रहः प्रतिकूलः परस्य ॥
गुर्वादित्स्त्वस्मान्न घटो ऽप्युचित इति । तत्रेदं सूत्रमुपतिष्ठते ।

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे (सू. ४२) ॥ ध्या-
चष्टे तत्रभ्युपेयादिति वर्तते । परतो गुर्वादेः प्रज्ञामुपादित्समानस्तत्त्वबुभुत्सा-
प्रकाशनेनात्मनः शरीरादिभ्यो भेदं बुभुत्सदत्थमिदधान स्वपक्षमनयस्या-
पयन् स्वदर्शनं गुर्वादिकृताद्विचारात्पूर्वतोच्छेदेन सिद्धान्तव्यख्यापनलक्ष-
णात् स्वदर्शनं परिशोधयेत् । अन्योन्यप्रत्यनीकानि च प्रावादुकानां ॥
दर्शनान्ययुक्तपरित्यागेन युक्तपरिग्रहणेन च परिशोधयेदिति सञ्जयते ।
ननु यत्र चादस्यैव दर्शयमीदृशी तत्त्वनिर्णये टतत्रलाञ्छली तर्हि धन्य-
वितण्डे इत्यत आह । स्वपक्षरागेण चैके न्यायमतिवर्तन्ते । तत्र ।

तस्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्ष-
णार्थं कण्टकशाखावरणवत् (सू. ५०) ॥ इति सूत्रम् । तद् व्याचष्टे
अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामिति । न केवलं तदर्थं घटमानाना जल्पवितण्डे
अपि तु विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेषावज्ञायमानस्य ।

ताभ्यां विगृह्य कथनम् (सू. ५१ ॥ इति सूत्रम् । यस्तु स्वद-
 र्शनविलसितमित्याचानावलेपदुर्विदग्धतया सद्विद्यावैराग्याद्वा लाभपूजाख्या-
 त्वाद्येतया कुहेतुभिरीश्वराणां जनाधाराणां पुरतो वेदब्राह्मणपरलोकादिदूष-
 णप्रवृत्तस्तं प्रति घादी समीचीनदूषणमप्रतिभया उपश्यन् जल्पवितखडे अगतायै
 विगृह्य जल्पवितखडाभ्यां तत्त्वकथनं करोति विद्यापरिपालनाय । मा भूदीश्व-
 राणां मतिविभ्रमेण तच्चरितमनुवर्तिनीनां प्रजानां धर्मविग्रह इति । इदमपि
 प्रयोजनं जल्पवितखडयोः । न तु लाभख्यात्यादि दृष्टम् । न हि परहित-
 प्रवृत्तः परमकारुणिको मुनिर्दृष्टार्थं परपांसुलोपायमुपदिशतीति । *शुद्धार्ति-
 कम् । व्यापकत्वाद्दन्तः करणस्येत । अस्य वक्ष्यमाणो ऽभिपद्यिः ।
 निराकरोति । नोक्तोत्तरत्यात् । सांख्यं दूषयद्विरत्यर्थः । शुद्धता स्वा-
 मिभावमुद्घाटयति । स्वाङ्गमतीक्ष्णोति । यावद्भुक्तावच्छिन्ने आत्मप्रदेशे
 प्रयत्ने न जायते न तायतत्र कर्म न च तत्रात्ममनःसन्निकर्षे विना प्रयत्नः ।
 न च मनस इन्द्रियसंयोगं विनेक्षणम् । न चाणुना मनसा इन्द्रियेण
 हस्तेन चापर्यायेण संभवः । तस्माद्वापक इति शुद्धार्थः । निराकरोति
 न शरीरात्ममनःसंयोगयौगपद्यात् प्रयत्नदर्शनयोर्युगपदुत्पत्तौ ।
 तत्रात्मशरीरसन्न्यात्स्वाङ्गगतिरिति । शण्डिचालनेच्छाप्रेक्षेणात्ममनःसंयोगेन
 पाणिं चालयामीत्येवमाकारः प्रयत्ने जायते तत्र प्रयत्नवदात्ममनःसंयो-
 गात्पाणौ क्रिया जायते । यद्यप्यात्मनः सर्वोङ्गे संयोगो न विशिष्यते तथा
 ऽपीच्छाविशेषादुत्पन्नः प्रयत्नविशेषः पाणावेत्र कर्म करोति । नान्यत्र प्रयत्न-
 वदात्मसंयोगाच्चक्षुषः प्रेरणम् । यद्यपि चानयोः प्रयत्नयोर्न युगपदुत्पादः
 तथा ऽपि तदत्यन्तसौदम्यात्कालभेदो न लक्ष्यते । नन्वेकस्मिन्नात्मप्रदेशे वर्त-
 मानसंयोगो वा प्रयत्ने वा कथं देशान्तरे असंयोगिन्यप्रयत्नवति कार्यमार-
 भतइत्यत आह । न चात्मनः प्रदेशाः सन्तीति । परिशिष्टं धार्तिकं
 भाष्यव्याख्याया व्याख्यातम् ॥

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिधिरचितायां न्यायवार्त्तिकतात्पर्य-
 टीकायां चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ प्रमाणादयः पदार्था उद्विष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्च तत्किमपर-
मवशिष्यते यदर्थं पञ्चमोऽध्याय आरभ्यतइत्यत आह । साधर्म्यवैध-
र्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातियहुत्वमिति भाष्यम् । तस्या-
र्थेमाह वार्तिककारः । जातेः संक्षेपेणोक्ताया इत्यादि । यद्यपि जाति-
नियहस्थानभेदा जातिनियहस्थानसामान्यलक्षणानन्तरं प्रथमेऽध्याये
युक्ता लक्षयितुं तथाऽप्येषां बहुत्यात्प्रमेयपरीक्षायां विलम्बो मा भूद्
अपेक्षिता चासौ शिष्येः । संशयादिपरीक्षां तु विना प्रमेयपरीक्षा न शक्यते ।
तस्मान्मुनिः शिष्याजुरोधेन परीक्षां तावद्वर्तयां बभूव । तदनन्तरमवशिष्टं
जातिनियहस्थानविशेषलक्षणं वर्तयति । जन्यवितण्डापरीक्षा वानन्तरं प्रवृ-
त्ता तदङ्गं च जातिनियहस्थाने इत्यवान्तरसंगतिरस्तीति सर्वमवदातम् ।
विशेषोपयोगि सामान्यलक्षणमाह । तत्र जातिर्नामेति । प्रतिषेधबुद्ध्या
प्रयुक्त इति शेषः । आह्निकारम्भमाक्षिपति । जातेः प्रयोगप्रतिषेधादि-
ति । षष्ठिर्जनं तु सामान्यज्ञानादपि मवन्न विशेषज्ञानमपेक्षतइति भावः ।
समाधत्ते नारम्भप्रयोजनस्योक्तत्वात् । एतदेव स्मारयति स्वयं च
सुकरः प्रयोग इति । प्राश्निकैः कसमा जातिरित्युक्ते स्वयं च सुकरः
प्रयोग इति । अथ वा सद्विद्याविद्विषा अधिचिन्ने तन्मे अह्नाय तन्निरासहे-
तावस्फुरति साक्षिणां पुरत एकान्तपराजयाद्वरं संदेहोऽप्यस्तु कथं चित्पर-
पराजयो वेति बुद्ध्या पांशुभिरिवावकिरन् जातिं प्रयुङ्क्ते । तेन हि लोके
तत्त्वमयस्यापितं भवति । अन्यथाऽसन्मार्गप्रवृत्तेः लोकः स्यात् । न च नय-
चपेटादिभिर्विद्याविद्वेषिणो निराकरणे तदुत्थापितकुहेतुनिराकरणधीरस्ति
लौकिकानाम् । तस्मान्न नयचपेटादय उपदेष्टव्याः शास्त्रकृत्यभिप्रायवा-
नाह । साधुसाधननिराकरणार्थं चेति । अतत्त्वमिपयत्येन परमाद्यंते।
ऽसाध्यपि साधनमहाय दूषणस्याप्रतिभाषनात्साध्यित्युक्तम् । लाभपूर्जा-
ख्यातिकामरचेत्यन्वाचये चकारः । प्रसिद्धं साधनत्वपरिपालनं प्रयोजनं
तस्मिन्सन्धेतदध्यन्वाधीयतइत्यर्थः । मतान्तर निराकर्तुमुपन्यस्यति । असा-
धुसाधनेति । तत्त्वविषयमपि साधनमसाध्यति शिद्धितयान् यादृकाले चा-
प्राप्तमयाऽसाधुत्वोपपादनं न स्फुरति । असाध्येतदिति स्मरन्नेषासौ जाति
प्रयुङ्क्ते तदिदमुक्तमनभिज्ञतया साधनदोषस्येति । अथ वा ज्ञानज्ञपि

जाति प्रयुक्ते तस्य साधनस्य दोषप्रदर्शनायै प्रसङ्गव्याजेन मदीयं तावद्रूप-
 णामामम् एव त्वदीयमपि साधनाभास यदि त्वत्साधनं सम्यक् तदा
 मदीयमपि सम्यक् स्यादिति प्रसङ्गः तद्व्याजेन साधनं दूषयतीत्यर्थः । तदे-
 तत्परमत दूषयति । एतच्चिति । जात्यभिधाने हि पर्यनुयोज्योपेक्षण निर-
 नुंज्यानुयोगश्चेति द्वयं नियहस्यान तस्माद्दुद्धेत्युक्तम् । अथ न बुध्यते
 तत्किमिति जातिं प्रयुञ्जीतेति । यो हि समादर्शनमात्रात्पूर्वाभ्यस्तमपि
 विस्मरति तस्य कैय कथा अननुसहितपूर्वजात्युद्गादनस्येति भावः । एतेन
 बुद्धाऽबुद्धा वेति विकल्पासम्भवेनानैकान्तिके साधने प्रयुक्ते पञ्चाना साधर्म्य-
 समवेधर्म्यसमनिकल्पसमसाध्यसमशयसमाना जातीना प्रयोगः प्रयुक्तः ।
 पूर्वापरभाव इति । पूर्वम्य युक्तस्य साधनस्य युक्तमुतरम् । अपरस्यायु-
 क्तस्य साधनस्यायुक्तमुतरमिति । ननु साधर्म्यसमाप्तीत्युच्यते न च यस्तुतः
 साधर्म्यसमाप्तीना साम्यमस्ति स्थापनया तथा सत्यजातित्वप्रसङ्गादित्यत
 आह । समीकरणार्थं प्रयोग इति । अभिमानिरुसाम्य न वास्तवमित्यर्थः ।
 साधर्म्यमेव सम यस्मिन् प्रयोगइति शेषः । तद्विदमुक्त समर्थः साधर्म्यस-
 मायं समीकरणार्थं प्रयोगो द्रष्टव्य इति । एव वैधर्म्यमेव सममित्यत्र विषहे
 स्वरूपेण साम्यमुक्त्वा विशेषहेत्वभावेन साम्यमाह विशेषहेत्वभावो वेति ।
 ये त्वाहुः सर्वेष्वेवापदेशेषु सर्वाणामेव जातीना प्रयोग इति तान् प्रत्याह ।
 सर्वापदेशव्याप्तिः सर्वजातिप्रयोगस्य । अपदेशो हेतुवचनम् । ये
 पुनः साधर्म्यसम इत्यादौ समशब्दस्तस्य साधनराट्टिजातिरादिनेस्तुल्या-
 येन्वाद् यादृशो याद्री तादृशः प्रतिपादपि साधर्म्येण द्वे । समाधिति मन्यन्ते
 तान्प्रत्याह न च वादिप्रतिपादिनोस्तुल्यता समर्थः प्रतिपादी जाति-
 वादा श्रियचितः । प्रतिषेधाधिति सूत्रपूरणेन पुल्लिङ्ग समर्थयते । अन्यथा
 जातेः प्रकृतत्वात्सामानाधिकरस्येन साधर्म्यवैधर्म्यसमे इति स्यात् । तदु-
 मधिपर्ययोपपत्ते कृते साध्यविषययोगोपपत्त्यर्थमित्यर्थः । माय निदर्शनं क्रि-
 यावानात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगादिति । अस्ति यत्त्वात्मनः
 क्रियाहेतुगुणः प्रथमाऽदृष्ट वा लोपृस्यापि क्रियाहेतुगुणः स्पर्शद्वैगद्वैग-
 सयोग इति । एवमुपसहृते परः साधर्म्येणैव प्रत्यर्थनिष्ठते निष्क्रिय आत्मा
 विभुत्वादाकाशवदिति । अथ च साधनमाभासमुतरं च न जातिः । विमु-

त्वस्याक्रियत्वेन स्वभावतः प्रतिबन्धात् । तेनेतदुपेत्य वार्तिककार उदाहरणान्तरमाह । यथा नित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वाद् इदं तु सम्यक्साधनमुत्तरं त्याभासमिते । साधर्म्योक्ते साधर्म्यसमः वैधर्म्योक्ते वैधर्म्यसमः । एव साधर्म्योक्ते वैधर्म्यसमः वैधर्म्योक्ते साधर्म्यसम इति । कथं पुनरियं जातिः । अथ प्रकरणसमोद्भावने सम्यगुत्तरमेव कस्मान्न भवतीत्यत आह । अनयोश्च साधर्म्यवैधर्म्यसमयोस्तरम् ।

गोत्वाद्गोसिद्धिवत्तत्सिद्धिः (सू. ३) ॥ मन्त्रेदेवं यद्यन्वयव्यतिरेकमावादेतोर्गमकत्वं स्यात् ततो विशेषग्रहणामावात्प्रकरणसमत्वं भवेत् । न त्वेव भवति स्वामाधिकसवन्धभाजो गमकत्वात् । स्वभावसंबन्धश्च कृतकत्वमनित्यत्वेन न त्यमूर्तत्वस्य नित्यत्वेन स्वामाधिकः सवन्धः । सुदिकर्मोदो व्यभिचारात् । तस्माद्गुह्यमात्रविशेषत्वात् प्रकरणसमः । यथा गोत्वाद्गोः सिध्यति स्वामाधिकप्रतिबन्धात् । न तु सास्नादिसंबन्धादिति भाष्यं सास्नादीत्यतद्गुणसंबिज्ञानो बहुव्रीहिः । तेन व्यभिचारिणः शृङ्गादयो गृह्यन्ते । वार्तिकम् एकस्यानन्वयादेकस्याव्यावृत्तोः । शक्यं सत्वस्वगत्रा इत्येवमाद् अस्यादो व्यभिचारादनन्वयः । प्रकृत्यैक्यकत्वादेवैधर्म्यं गोष्वेवाद्यावृत्तेः महिषादाशपि व्यावृत्तेरित्यर्थः ।

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पाद्बुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षपर्यायवर्षविकल्पसाध्यसमाः (सू. ४) ॥ उभयसाध्यत्वात्साध्यसमः । पञ्चानां जातोना साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादित्यनेन पक्षेण लक्षणानि सूचितानि । तानि च जातिसमाख्याभिर्मयो विगिष्यन्ते । अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदित्युक्ते षट्षे प्रतिशब्दो प्रसङ्गेन प्रत्ययतिष्ठते यदि घटसाधर्म्योत्कृतकत्वादिति, शब्दः तस्मादेव घटसाधर्म्योद्गुणादिमत्ता इति शब्देन भवितव्यम् । न चेट्टुणादिमान्मा भूतया इतित्यो इति । न चास्ति विशेषहेतुः कृतकत्वादनित्येन भवितव्यं न पुना लुणादिमतेति । सो इय साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पाद्वैविच्यत्वाच्चोत्कर्षे प्रसङ्गयति च उत्कर्षसमः । यथं तदेव साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मवैविच्यमपकर्षेण विशिष्यमात्मपकर्षसमस्य लक्षणम् । साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मवैविच्यत्वात्स्यदुपेय साध्यासाधनस्यप्रसङ्गजनने पर्यायवर्षसमो । साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पहेतु-

कथमर्थव्यनिबन्धनं तु हेत्याद्यत्रययोगित्वात्प्रसञ्जनं साध्यसमः । अत
 यत्रोभयसाध्यत्वादिति साध्यत्व हेतुमाह साध्यसमस्य सूत्रकारः । भाष्य-
 कारो ऽपि हेत्याद्यत्रयसामर्थ्ययोगीनि घुत्राणन्तत्प्रसञ्जनं साध्यसम
 मन्यते । तदेतद्वार्तिककृदाह । घटो वा ऽनित्य इत्यत्र को हेतुरिति ।
 न च यदि समाख्याभेदेन विशिष्यमाण लक्षणपद मित्रार्थं तर्हि समाख्या
 पदान्येव लक्षणानि सन्तु कृत लक्षणपदेनेति वाच्यम् । लक्षणपदसहिताना
 मेव तेषां लक्षणभेदप्रतिपादकत्वादिति । आसा पण्या जातीनां प्रत्याख्यानम् ।

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः (सू. ५) ॥

यस्य धर्मिणः साध्यधर्मिणः स्वाभाविकसम्बन्धः साधको धर्म उपपद्यत उप-
 पन्नो भवति स धर्मस्तस्य साध्यधर्मस्य साधन साध्यधर्मिण्युपसङ्गृह्यते ।
 तथा च शब्देनेति उपनयपदेनेत्यर्थः । यत्पुनरेतद्विभागजाविभागजविकल्प-
 घटित्यानित्यविकल्प इति तत्राह यथोत्पत्तिधर्मकत्वमन्वयव्यतिरेकि
 नैवं विभागजत्वम् । अयमर्थः विकल्पसममुत्तर घटता हि यथा सत्यु
 त्यतिमत्त्वे घटो न विभागजः शब्दस्तु विभागज इति व्यग्रस्थितौ विकल्पः
 यव सत्युत्यतिमत्त्वे सत्यपि विभागजप्रच्छेदो ऽपि नित्यो भविष्यति
 घटस्त्वनित्य इत्युक्तम् । तत्र तावदुत्पत्तिधर्मकत्वं यथा सत्यनित्यत्वे
 घटादौ दृष्टम् आकाशादिषु चासत्यनित्यत्वे न दृष्टं तेनानित्यत्वेन स्वभा-
 वप्रतिबन्धमवधारितं नैरमुत्पत्तिधर्मकत्वस्य विभागजत्वेनाविभागजत्वेन
 वा स्वाभाविकसम्बन्धो गृहीतो येनेत्यतिमत्त्वं चिद्विभागजं किं चिद्विभा-
 गजं न भवेत् । तस्माद्विकल्पसमं चात्युत्तरं घटता ऽतिनिबन्धेन विभा-
 गजत्वेन शब्दस्य नित्यत्वं वक्तव्यं तत्रेदमुपसङ्गृह्यते यथोत्पत्तिधर्मकत्व-
 मन्वयव्यतिरेकनित्यत्व प्रति नैवं विभागजत्वं शब्दनित्यत्व प्रत्य
 न्वयव्यतिरेकीति । तद्व्यसाधारणमित्यर्थः । असाधारण्यमाह । न हि किं
 चिद्विभागाज्जायमानं नित्यमनित्यं वा दृष्टम् । ननु विभागजो
 विभागो ऽनित्यो दृष्ट इत्यत आह । यथोक्तविशेषणमिति । कारणमात्र-
 विभागपूर्वकं शब्दो विभागजस्तु विभाग' कारणकारणविभागपूर्वक इति
 सिद्धं कारणमात्रविभागपूर्वकत्वमसाधारणमित्यर्थः । पण्या जातीनां प्रत्या-
 ख्यानमुक्त्वा यथोक्तसाध्यसमानामपरं प्रत्याख्यानमाह ।

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः (सू. ६) ॥ इति । तद्व्याचष्टे
 दृष्टान्तः साध्य इति ब्रुवतेति । चतुर्दशविधजातिषादिनामिह दूषणमुप-
 न्यस्यति । यत्त्वत्रोक्तं जातीनां पौनरुक्त्यमिति । लक्षणभेदाभेदाभ्या
 किल लक्षणभेदाभेदौ लक्षण वेदमेकमिति न पञ्जातयः । तस्माद्विकल्पसमायामे-
 वोत्कर्षसमाधीनामन्तर्भाव इत्यर्थः । दूषयति । न पौनरुक्त्यं ततल्लक्ष्यपद-
 सहितानि पञ्च लक्षणानि उभयसाध्यत्वाच्चेत्यनेन सह लक्षणानि षडिति ।
 न केवलं लक्षणभेदात्प्रयोगभेददर्शनाच्च । शङ्कते यदि लक्षणभेदाज्जातिभे-
 दस्तत आनन्त्यमिति चेत् । निराकरोति । नानवधारणादिति । न
 लक्ष्यायामवधारणमस्त्येषामानन्त्यात् । लक्षणोपपत्तेः चतुर्दशविधजातय
 इत्यर्थः । लक्ष्याणां लक्षणभेदे ऽपि भेदे निदर्शनमाह । तथा हि प्रक-
 रणसमैकेति । सुगममित्यत् । प्राप्यप्राप्तिप्रसमाधिति लक्षणपदम् । शेष
 लक्षणम् । असत्साध्यते न तु सत् । प्राप्य च सत् । असत्, प्राप्यसम-
 धात् । तस्मान्न साध्यम् । अपि च येन यस्य प्राप्तिस्तेन तस्यैकमेव यथा
 गङ्गा सागर प्राया सागरेणामिन्ना तद्वदेषामिन्ने चेत्साध्यसाधने नास्ति
 साध्यसाधनभावः तस्य भेदाधिष्ठानत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । अप्राप्तिप्रसमास्तु स्फुट
 यजेति । ननु प्राप्यप्राप्तिप्रसमयोर्मिलितयोः साधनप्रतिषेधस्यैकत्वात् कथं प्राप्य-
 प्राप्तिप्रसमो मिन्नाधित्यत आह । अनयोर्भेदोपदेशो विवक्षात् इति । साध-
 नप्रतिषेधस्यैकत्वे ऽपि प्राप्य वा ऽप्राप्य वेति विकल्पभेदाद्भेदविषयत्वार्थः ।
 अमेदविषयताया त्वेकमेवोत्तरम् । यथा वृक्षाणां बहुत्व विषयित्वा घटुधच-
 नप्रयोगो पृष्ठा इति । तद्वहुत्वसत्याया एकत्व विषयित्वैकवचनम् एकं
 धनमिति । उदाहरणेन साधर्म्यवेधर्म्याभ्यां प्रत्यक्षस्यानमिति जातिभामा-
 न्यलक्षणं मन्वानो देशयति । जातिलक्षणाभावादिति । परिहरति ।
 न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति । मूषे नोदाहरणसाधर्म्ये विषयित्वमपि तु
 येन केन चित्साधर्म्ये विषयित्वम् । अथ च येन केन चिद्विद्यमानेनापा-
 ध्येन साधर्म्यम् । अप्राप्तेन वा हेतुना साधर्म्यमिति न सामान्यलक्षणायोग
 इति । प्रत्याख्यानम् ।

घटादिनिष्पत्तिदर्शनादिति । मूषे तद्व्याचष्टे मृत्प्राप्तानां दण्डा-
 दानां न गङ्गासागरवद्विरोधः । मृदवयसाः पूर्वव्यूहपरित्यागेनेति ।

साध्यं कर्म तच्च मृदययथास्ते च पिटा गवेत्यव्यभिचारः । घटस्तु फलं न साध्य इति भावः । को ऽप्राप्त्यर्थं इति । अप्राप्तस्य साधकत्वे ऽतिप्रसङ्ग इति भावः । उतर परस्परोपश्लेषमन्तरेण साधकत्वमिति । अन्यथा तूद्वेगेनासौ प्राप्र गव । यदुद्वेगेनाभिचारः श्येनादिना क्रियते तस्यैव प्रत्ययायो भवति नान्यस्येति नियमः । अत्रापि समुक्तसयोगादिः संबन्ध उपेयः । तस्यापि हेतुत्व क्रिया प्रति दृष्टम् । यथा पङ्काल्याण भुवि । सुगममन्यत् ।

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात्प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ सू.६) ॥ दृष्टान्तस्य कारण प्रमाण तस्यानपदेशात्प्रसङ्गसमः साध्यसमो हि दृष्टान्ते साध्यवद्वेत्वाद्यवयवं प्रसज्जयति । पञ्चावयव-प्रयोगसाध्यता दृष्टान्तस्य गतस्यानित्यत्वस्य प्रसज्जयतीत्यर्थः । प्रसङ्गसमस्तु दृष्टान्तगतस्यानित्यत्वस्य प्रमाणमात्रसाध्यानामित्यपौनहन्यत् । भाष्य साधनस्यापि । दृष्टान्तगतस्यानित्यत्वस्य साधन प्रमाण वाच्यमिति । घातिकं घट एव तावदनित्य इत्यत्र को हेतुरिति । अत्र किं प्रमाणमित्यर्थः । भाष्य प्रतिदृष्टान्त उदाहरि यते । क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशमक्रियं दृष्टं तस्मादनेन प्रतिदृष्टान्तेन कस्मात् क्रियाहेतुगुणयोगो निष्क्रियत्वमेव न साध्यत्वात्मन इति शेषः । यदि पुनरियमनैकान्तिकदेशना स्यात् क्रियाहेतुगुणयुक्तस्याप्यक्रियत्व दृष्टं यथा ऽऽकाशस्येति तद् गतत्सदुत्तरं स्यात् । न त्वेवमेतदिति ज्ञानिः । शङ्कते । काष्ठाकाशसंयोगस्येति । निराकरोति । न तत्समानोपपत्तिः । तत्समानधर्मणो धर्मिण क्रियावत्त्वोपपत्तेः । यदि तथाभूतवयाकाशे कस्मान्न करोतीत्यत आह यस्त्वसाविति । यस्तु मन्यते कार्योत्पादैक्यव्यङ्गमेव कारणं न दृष्टकार्यकरणसाध्यम्यङ्गमपौति तस्य दृष्टगान्याह यदि चेत् । यदि प्रचापनार्थमुत्तरं नाप्रचाली दृष्टान्तः । तत्र लौकिकपरीक्षकाणा बुद्धिमास्यादिति शेषः । स च कथमहेतुर्न स्यादिति । कथं हेतुः स्यादिति । अभ्युपगमादिति । मदीयस्य च दृष्टान्तस्याभ्युपगमात् त्वदीयो दृष्टान्त इत्यर्थः । अथैव प्रमुद्धे यथा मदीयो न दृष्टान्तस्तथा त्वदीय इति तथापि व्याघातात् दृष्टान्तो मदीयस्यादृष्टान्तत्वे साध्ये प्रतिदृष्टान्तेन हि तेन मदीयस्यादृष्टान्तता साध्या स चेत् दृष्टान्तः मदीयस्यादृष्टान्तता साध्येति व्याहृतमित्यर्थः ।

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः (सू. १२) ॥ उदाहरणपुरःसरं भाष्यकारो व्याचष्टे अनित्यः शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वाद् घटवदित्युक्त इति । तदभावात्कारणाभावादनित्यत्वस्य कार्यस्याभावे नित्यत्व प्राप्सु । नित्यत्वानित्यत्वभ्यां राश्यन्तराभावादिति । तस्य प्रत्याख्यानम् ।

तथा भावादनुत्पन्नस्य कारणोत्पत्तेर्न कारणप्रतिषेधः । (सू. १३) ॥ नित्यत्वेन हि शब्दस्य धर्मेष्वनुत्पत्त्या प्रत्ययस्येयम् । न चानुत्पन्नः शब्द इति नित्य इति चानुत्पत्तिधर्मक इति च सम्भ्रति । उत्पन्नस्योत्पत्तिधर्मो च शब्दश्चानित्यश्चेति नानुत्पत्त्या शक्यं प्रत्ययस्यानुत्पत्त्यर्थः । कारणोपपत्तेरिति प्रयत्नान्तरीयकत्वस्य चापकस्त्वोपपत्तेर्न कारणस्य प्रयत्नान्तरीयकत्वस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । यदुक्तं कारणाभावादनित्यत्वस्य कार्यस्याभावे नित्यत्वं प्राप्सुमिति तथाह घातंकरारः । ज्ञापकरचार्यं हेतुर्न कारक इति । कारको हि हेतुर्निर्गतमानः स्वभावे निवर्तयति न तु चापकस्तदभावे ऽपि भूमौ निरनित्यागान् । निध्यादीनामनिवृत्तेरिति तत्रश्च विशेषणमनर्थकं प्रागुत्पत्तेरिति । प्रागपत्तेः हि सत्तामयन्थ उत्पत्तिः प्रागपि चेदभाष्यभ्युपगतः प्रागिति विशेषणमनर्थकम् । उत्पत्तेरभावे सत्तेष्वनुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यर्थः । अपरे तु प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादित्युक्ते अर्थापत्तिसमैवेय चातिरिति मत्वा ऽप्याऽन्तरमाहुः यदेवमुच्यते प्रयत्नान्तरीयकत्वादनित्यः शब्द इति तदयं प्रयत्नान्तरीयकत्वे नित्यत्वमुक्तं भवतीत्यर्थापत्तितः प्रतिषेधविद्वेरेयैःपत्तिसमैवेय चातिरित्यभिमानः । यत्र कृते लक्षणाया चातायुत्तरं वृत्ते नापि निष्पत्तिः । तदेतत्परेण मतं दृश्यति । एतच्चिदिति । शङ्कोः । जातिलक्षणाभावात्त्रेयं जातिरिति चेत् । साधर्म्यैधर्म्याभ्यां प्रत्ययस्थान जातिः न चानुत्पत्तिसमायाः साधर्म्यै धर्म्यै वा ऽस्ति केन चिदित्यर्थः । निराकरोमि । नानुत्पन्नैरहेतुभिः सारूप्यादिति । यथा ऽनुत्पन्नास्तन्तयो न पटस्य कारणं तथा शब्देऽप्यन्तेः प्रागनुत्पन्नं प्रयत्नान्तरीयकत्वं नानित्यत्वस्य कारणमिति साधर्म्येण प्रत्ययस्थानमित्यस्ति सामान्यलक्षणमित्यर्थः । यथायथा चायोपत्तिसमाया अनुत्पत्तिसमातो भेदेऽर्थापत्तः ऽहानुत्पन्नेरहेतुभिः साम्येन कार्यप्रतिषेधात् । अर्थापत्तिसमायां चाश्वायैद्विपरीतारोपेण प्रतिषेधादिति ।

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकृत्वे समाने नित्यानित्यसाध-
 र्म्यात्संशयसमः । (सू. १४) ॥ दृष्टान्तः प्रयत्नान्तरीयकत्वस्य हेतोर्घट
 इति । यथा हि विशेषदर्शनं निश्चयस्य कारणमस्तीति निश्चयोत्पत्तिरेव
 साधर्म्यदर्शनमात्रमस्ति संशयस्य कारणमिति संशयेनापि भवितव्यमित्यर्थः ।
 सूत्रार्थप्रयोजनमात्रेण समाधानाभ्यां स्फुटीकरोति । संशयसमा साधर्म्यस-
 माया इति । अस्य प्रत्याख्यानसूत्रम् ।

साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्याद्दुभयथा वा संशये
 ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः
 (सू. १५) ॥ न सामान्यदर्शनमात्रं संशयस्य कारणमपि तु विशेषादर्शनसहितं
 विशेषदर्शने तु तद्वहितं न कारणमिति सूत्रार्थः । उभयथा चेति । साधर्म्य-
 विशेषदर्शनं नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्येति नित्यं
 संशयकारणत्वानभ्युपगमात्साधर्म्यस्येत्यर्थः ।

उभयसाधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः । (सू. १६) ॥
 उपलक्षणं चैतद् उभयसाधर्म्यादिति । उभयवैधर्म्यादित्यपि दृष्टव्यम् । एत-
 द्ज्ञाचष्टे भाष्यकारः । उभयेन नित्येन चानित्येन चेति । द्वितीयश्च नि-
 त्यसाधर्म्यात्प्रतिषेधं प्रवर्तयति नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति ।
 अथ द्वितीयसाधनप्रवृत्तेः प्रयत्नस्य साधनस्य हि भवतीत्यत आह । एवं
 च सति प्रयत्नान्तरीयकत्वादिति । हेतुरनित्यसाधर्म्येणोच्यमानो न
 प्रकरणमवर्तते । सा ऽतिवर्तिष्ठ प्रकरणं को दोष इत्यत आह । प्रकर-
 णानतिवृत्तेर्निर्णयानतिवर्त्तनम् । निर्णयानिष्यतिरित्यर्थः । एवमनित्य-
 साधनत्रादिन प्रत्युत्तरं दर्शयित्वा नित्यसाधनत्रादिन प्रत्याह । समानं
 चेत्तन्नित्यसाधर्म्येणोच्यमानं चेति । तत्रैव साधर्म्येण प्रकरणसमद्वयमुक्तं
 तथा वैधर्म्येण प्रकरणसमद्वयं नित्यानित्यसाधनत्रादनाश्रये प्रत्याह ।
 समानं चैतदिति । उभयवैधर्म्यादिति । नित्याकाशत्रैधर्म्यात्कृतकृत्यादनि-
 त्यवदवैधर्म्याद्वाप्यर्थप्रत्यादिति तत्रैव प्रकरणसमचतुष्टयम् । पूर्वपक्ष*वार्तिकं
 संशयसमासाधर्म्यसमाभ्यामिति । परिहरति नोभयपक्षसाधर्म्या-
 त्तद्भेदोपपत्तिरिति । प्रकरणसमे हि स्वपक्षनिश्चयेन मया वादिपक्षसाधन
 दूषणीयमिति घुष्ट्या प्रवर्त्तने । साधर्म्यसमसंशयसमयोस्तु वादिसाधनेन

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः (सू. २१) ॥ उदा-
हरणपुरःसरं सूत्रं योजयति । अनित्यः शब्द इति । अनित्यसाधर्म्याट-
नित्यं शब्दं द्रुवाणो भवाननघरं नित्यसाधर्म्यान्नित्यत्वं शब्दस्य द्रुत-
इत्यर्थः । न साधर्म्यसमाप्तौ वाद्यभिप्रायवर्णेनमित्यतो भेदः । अस्य प्रत्या-
देशसूत्रम् ।

अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वाद्नेकान्तिक-
त्वाच्चापत्तेः (सू. २२) ॥ तद्व्याचष्टे अनुपपाद्य सामर्थ्यमिति ।
तदेव यत्पुनक्तं यचनाल्लभ्यते यत्कल्पनमन्तरेण यचनार्थे न घटते यथा
पीनो देवदत्तो द्विधा न भुङ्क्ते इत्युक्ते रात्रौ भुङ्क्ते इति । यथा वा यागेन स्वर्गे
भाष्येदित्युक्ते ऽन्तरा ऽपूयं कृत्विति । वाक्यार्थोपपादने तस्य सामर्थ्यात् । न
त्वय्यभिचारिणः साधर्म्यात्साध्ये साध्यमाने ऽथादुक्तं भवति व्यभिचारिणा ऽपि
साधर्म्येण साधयितव्यमिति । तस्य वाक्यार्थोपपादने ऽसामर्थ्यात् । तदन्त-
रेण वाक्यार्थोपपत्तेः । यदि पुनरनुपलब्धसामर्थ्यमनुक्तमपि गम्येत ततस्त्वेषा
नित्यत्वापादने शब्दस्योच्यमाने ऽनुच्यमानमनित्यत्वं प्रत्येतव्यम् । तथा
च भवदभिमतस्य नित्यत्वस्य व्यावृत्तिः । तद्विदमाह अनित्यपक्षस्या-
नुक्तस्य सिद्धावर्थादापन्नं नित्यपक्षस्य हानिरिति । विपर्ययेणापि प्रत्य-
यस्थानमभवात् । अनेकान्तिकत्वमाह उभयपक्षसमा चेषमिति । व्यभि-
चाराद्यानेकान्तिकत्वमाह । न चेषं विपर्ययमात्रादिति । न हि भोज-
ननिषेधादेवाभोजनविषयीतं सर्वत्र कल्पते । घनत्व हि यावत्तः पतनानुकूल-
लगुत्वातिशयमृचनार्थं न त्वितरेषां पतनं धारयति । धार्तिकं सुबोधम् ।

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्सद्भावोपपत्तेर-
विशेषसमः (सू. २३) ॥ यदि घटसाधर्म्यात्प्रयवान्तरीयकत्वाद् घटेना-
विशेषो ऽनित्यत्वात्स्यः शब्दस्य सत्त्वात्साधर्म्यात्सर्वेषां सर्वाविशेषप्रसङ्गः । न
त्वेवं यथा प्रयवान्तरीयकत्वादिपि साधर्म्यात् शब्दघटयोरनित्यत्वमविशेष
इति प्रतिषेधो ऽविशेषसमः । अविशेष इत्यस्य विवरणमुभयोर्नित्यत्व-
इति । देश्य धार्तिकं साधर्म्यसमाप्तौ न भिद्यतइति । परिहारधार्तिकं
नैकसमस्तेति । अस्य प्रत्यादेशसूत्रम् ।

क चित्तद्धर्मानुपपत्तेः क चित्तोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः (सू. २४) ॥
 क्व चित्साधर्म्ये प्रयत्नान्तरीयकत्वाद्देो सति शब्दादेर्घटादिना सह तद्गुमस्य
 घटधर्मस्यानित्यत्वस्योपपत्तेः क्व चित्साधर्म्ये शब्दस्य भावमात्रेण सह
 सत्त्वाद्देो भावमात्रधर्मस्यानुपपत्तेः प्रतिषेधामात्र इति योजना । एतदुक्तं
 मयति अविनाभावसंपन्नं साधर्म्यं गमकं न तु साधर्म्यमात्रमिति । सद्भावो
 पपत्तिनिमित्तमिति सद्भावध्यापकमित्यर्थः । अत्रान्तरे वैनाशिकः सत्ताद्या-
 पकमनित्यत्वं मन्वानो देशयति । अथ मतमनित्यत्वमेव धर्मान्तरमिति ।
 निराकरोति । एवं खलु वै कल्प्यमानइति । पूर्वपक्षानुपपत्तिर्विवाह-
 स्तृतीये प्रपञ्चितः । अपि च सन्तः के चन प्रमाणावधृतनित्यत्वाः यथा ऽऽका-
 शदिगात्मपरमाणवः के चित्प्रमाणविनिश्चयनित्यभावा यथा घटादयः तस्मा-
 त्सन्त्वमनैकान्तिकत्वादसाधकमित्याह सतश्च नित्यानित्यभावादिनि ।
 अपि च यत्प्रतिषेधाय प्रसङ्गसाधनं प्रतिषेध्यं साधयति । न तु निषेधती-
 त्याह सर्वभावानां सद्भावोपपत्तेरिति । धार्मिकं क्व चित्साधर्म्यमु-
 पलभ्यतइति । व्याप्यतयेति शेषः । अथ शब्दवर्जमुच्यतइति तथाह व्यर्थ-
 वा सर्वभावग्रहणम् । उक्तञ्च विशेषो ऽन्वयव्यतिरेकसंपन्नो हेतुरिति
 प्रयत्नान्तरीयकत्व न तूत्तरः सद्भावोपपत्तेरित्यन्वयव्यतिरेकसंपन्न इति ।

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः (सू. २५) ॥ यदानित्यत्वकारण
 प्रयत्नान्तरीयकत्वमुपपद्यते तदस्ति शब्दस्येत्यनित्यः शब्द इति । प्रकर-
 णसमायां जातो पक्षप्रतिषेधसाधनयोः समानधलत्ये ऽपि प्रतिघाटी म्यमा-
 धनात्म्यपक्षसिद्ध्या धादिसाधनदूषणे प्रवर्तते उपपत्तिसमायां तु स्वसाधनेने-
 वेति विशेषः । अस्य प्रत्यादेशसूत्रम् ।

उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः (सू. २६) ॥ पाद्यमिमतास्य
 साधनस्योपपत्तेो यत्कारण तस्य प्रतिघादिना ऽभ्यनुज्ञानादिति भावः ।
 प्रकरणसमप्रत्याख्यानश्रदस्यापि प्रत्याख्यानं दृष्टव्यम् । मुगमे भाष्यशार्तिके ।

निर्दिष्टकारणाभावे ऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः (सू. २७) ॥
 अनित्यत्वकारणस्येति । साधकस्येत्यर्थः । ननु यदुक्तयोःगप्राशङ्क्ययोः साध-
 नधर्मो विषयो न तु साध्यधर्मः स हि तदुक्तयोगस्य विषयः एवं प्रयुज्यते
 यो यः प्रयत्नान्तरीयकः स सद्यो ऽनित्यः अनेन हि प्रयत्नान्तरीयकत्व-

मनित्वादन्यतो व्यापित्तम् । अनित्यत्वं त्वनियतं स यद्यप्रयत्नानन्तरीयके
 शब्दे ऽन्यत्र वा भवेत् कः प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्यानित्यत्वनियमविरोधः
 एवं हि स भवेद् यदि नित्यो ऽपि प्रयत्नानन्तरीयको दृश्येन न त्वेषमस्ति
 तस्मादुपलब्धिप्रमाया उत्थानमेष नास्ति बीजाभावादित्यत आह धातु-
 ककारः सर्वसाध्यारोपेणाध्यापकत्वं साधनस्येत्युपलब्धिप्रमायः ।
 यद्यपि वर्णात्मकः शब्दो ऽनित्यत्वेन साध्यतया विवक्षितः प्रकरणादनित्यः
 शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदिति तथा ऽपि शब्दमाश्रमनेन पक्षीकृत-
 मित्यारोप्य भागासिद्धत्वात् एषं साधनस्येत्युपलब्धिप्रमायः । समारोपमेवोदा-
 हरणान्तरेण दर्शयति । सर्वमनित्यमिति शब्दे नित्य इति प्रतिज्ञाया-
 मपि सर्वमनित्यमित्यारोप्येति योजना । भाष्यकारोदाहरणपरितोषवोदा-
 हरणान्तरप्रदर्शनबीजम् । यस्त्वनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायां सर्वानित्य-
 त्वारोपो निर्वाह इति न तुष्यति तं प्रत्याह । श्रूयमाणेति । यद्यप्य-
 नित्यः शब्द इति श्रूयते तथा ऽपि सामर्थ्यादाद्य इति विवक्षितः शब्दा-
 न्तरोत्पादकत्व सजातीयोत्पादकत्वमिति । एवं च नायोगव्यवच्छेदेन
 शब्दानित्यत्वं हेतुरध्यापकत्वात् । नाप्यन्ययोगव्यवच्छेदेन हेत्यन्तरस्य
 विद्यमानत्वादिति जातिवादिनो ऽभिप्रेक्षयति । अस्य प्रत्याख्यानमूषम् ।

कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः (सू. २८) ॥ तद्वा-
 च्ये प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ब्रुवतेति । कारणतः प्रयत्नाच्छब्दस्योत्प-
 तिनियमो विधीयते वर्णानामनित्यत्व साध्यितुम् । न तु कार्यस्य कारणनिग्रमः
 प्रयत्नदेव सर्वः शब्दो जायते न तु घायुसयोगाद्ब्रह्ममङ्गाडिति नियम उच्यते
 येनाध्यापकत्वं हेतोः स्यादिति । सूत्रार्थेस्तु कारणान्तरादपि चापकान्ता-
 टपि तद्धर्मोपपत्तेः साध्यधर्मोपपत्तेरप्रतिषेध इति । एतदेव धातुककारो व्या-
 च्ये अनित्यः शब्दः इति ब्रुवता प्रयत्नानन्तरीयकत्वेनेति शेषः । साध्या-
 न्तराणां शब्दामङ्गलशब्दाना कारणमनित्यत्वचापकं न प्रतिविध्यते । यद्य-
 पक्षीकृतानामपि कारणान्तरादनित्यत्व मगति काम मरत्वित्यर्थः । नापि
 शब्दस्य साध्यम्यानित्यत्वे कारणान्तरं प्रत्यग्भेदभेदित्वादि प्रतिविध्यते ।
 यकदेशमगमाह । अपरे तु परिहारं ब्रुवते यदेव प्रयत्नानन्तरीय-
 कमिति । तदेतद् दूषयति एतत्तु नाविवादादिति । अयमभिप्रेक्षिः ।

तथा तत्प्रतिज्ञेयमिति भावः । अनुपलब्धे, प्रज्ञेयमाह । यत्रास्ति सोऽनुपलब्धेरिति । ननु चायता किमेतावता ऽपीत्यत आह । सोऽपमावरणाद्यनुपलब्धेरनुपलम्भ इति । त्वया हि जातिवादिना आवरणाय अनुपलब्धेरनुपलम्भेनावरणोपलम्भमावरण च प्रसज्यताऽनुपलम्भस्य स्वविषयालोपेन प्रत्यक्षस्येयम् । यद्य चेद्वरमस्यावरणतदुपलम्भे त्रिययौ यद्यमेन भावाभाववृद्धिव्यपदेशव्यवहाराः सकललोक्यावावाहिनोऽनुकूलिता भवन्ति तदिदमुक्तं सोऽपमावरणाद्यनुपलब्धेरनुपलम्भ आवरणोपलम्भनिषेधविषय प्रमाणमुपलब्धभावेऽनुपलब्धौ स्वविषये प्रवर्त्तमानो न स्वविषयमनुपलब्धिप्रतिषेधति अपि तूपलब्धमेव जातिवादिनस्तु निषेध्येन तथा च सर्वलोकव्यवहारः समुच्छिद्येतेति भावः । अप्रतिपिद्धा चावरणाद्यनुपलब्धिः आवरणादीनामभाव प्रति हेतुत्वाद्य कल्पते । ननु च नानुपलम्भमावमभावग्रहहेतु मा भूच्चन्द्रमसः परभागे हरिणसद्वद्भाषणशय इत्यत आह । आरणादीनि त्विति । उपलब्धयोर्वोपलब्धिर्वा नानुपलम्भमावात्नास्तीति सिध्यति अपि तु दर्शनयोग्य सदिति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननुपलब्धे, स्वविषयस्य प्रतिपादिकाया अभावादावस्थादयो मा नामोपलब्ध्यान्ताम् अभावस्तु तेषां कुतस्तय इत्यत आह अनुपलम्भात्प्रतिषेधकत्वात्प्रमाणादनुपलब्धेर्यो विषयः उपलब्ध्याभाव, स गम्यते । न सन्त्यावरणादीनि शब्दस्याग्रहकारणानीति । तत्किमिदानीं साक्षादेवोपलम्भनिषेधक प्रमाणमुपलब्ध्याभाव गमयति नेत्याह । अनुपलम्भान्तूपलब्धिनिषेधकत्वात्प्रमाणादनुपलब्धिरावरणस्य सिध्यति । कस्मादित्यत आह । विषयः स तस्योपलब्धिनिषेधकस्य प्रमाणास्यानुपलब्धि, ततश्चावरणादाभाव इति दृष्टव्यम् । न केषन निषेधविषयप्रमाणगम्यताऽनुपलब्धेरुपपत्तिगम्या अपि तु सर्वजनप्रत्यात्मवेदनीयेत्याह सूत्रकारः ।

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेनादध्यात्मम् (सू ३१) ॥
व्याधये अहेतुरिति वर्तते । शरीरे शरीरइति । प्रागुच्चारणात् शब्दस्यानुपलब्धेरसत्त्वे साध्यमाने नैकान्तिकत्वं स्याद् यदि तु पश्चाद्विगियेत् आवरणाद्यसंभवे सतीति तत्रो हेत्वन्तर नाम नियहस्यान स्यादित्यागह्यु वार्तिककार आह । आवरणाद्यसंभवे सत्त्वाभ्युपगमे च सत्पनुपलब्धेरिति

प्रयोगः । सत्त्वाभ्युपगमे चेत्यस्योपादानप्रयोजनमाह । आवरणाद्यसंभवे सत्त्वाभ्युपगमे विपर्ययस्याव्यभिचारान्नाथार्थापत्तिसमः । अयमर्थः । यदावरणाद्यसंभवे सत्यनुपलब्धेरित्युच्यमाने कश्चिदर्थोपत्तिसमया जात्या प्रत्यवतिष्ठते आवरणासंभवे सत्यनुपलब्धेरित्युच्यमाने अथादापत्तिसमाव-
 रणादिसंभवे सत्युपलब्धेरिति । यदा तु सत्त्वाद्यभ्युपगम इति विपर्ययस्सूच्यते तदावरणाद्यसंभवे सत्यनुपलब्धेरित्यस्त्वमित्यस्य विपर्यय एवं प्रयोक्तव्यः । सत्त्वो-
 पगमे चावरणाद्यसंभवे सत्युपलब्धेरेति अस्य विपर्ययस्याव्यभिचाराद् नाथो-
 पत्तिसम इत्यर्थः ।

साधर्म्यास्तुल्यधर्मोपपत्तौः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः
 (सू. ३२) ॥ अस्ति घटेनानित्येन सर्वभाषानां सत्त्वं साधर्म्यमिति । अस्य
 प्रत्याख्यानसूत्रम् ।

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च
 (सू. ३३) ॥ तदिदं जातिवादिना साम्यमापाद्य परमाद्यप्रतिषेधमाह ।

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वा-
 त्तस्य चोभयथा भावान्नाविशेषः (सू. ३४) ॥ साधर्म्यमात्रं चाधित्य
 साध्यविनाभावरहितमिति । देश्यवान्तिरुक्तविशेषसमात् इति । परिहरति
 नियत इति । यथाविशेषसमउत्तरमिति । सर्वानित्यत्वं हि प्रसज-
 यता न शब्दानित्यत्वं निषिद्धं भवतीति तथोक्तमित्यर्थः । अत्र शङ्कते
 नासाधनादिति । परिहरति । न विशेषहेतूपपत्तोरिति । सुगममन्यत् ।

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तौर्नित्यसमः
 (सू. ३५) ॥ धर्मस्य सर्वदा भावाद्गुर्मिथो ऽपि सर्वदा भावः । न ह्यस्ति
 संभवः सामान्यसमवायतिरिक्तधर्मा नित्या धर्मा चानित्य इति । अस्य
 प्रत्यादेशसूत्रम् ।

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तौः प्रति-
 षेधाभावः (सू. ३६) ॥ नित्यमनित्यभावादिति हेतोराभ्युपगमे ऽनभ्यु-
 पगमे च दोष इत्यर्थः । उत्पन्नस्य निरोधादभावः शब्दस्यानित्यत्वम् । तत्र च
 परिप्रक्षानुपपत्तिः । यदि निरोधकप्रमाये नित्यत्वं तत्र ऽपि प्रक्षानुपपत्तिः ।
 अथाप्यस्मन्मते समवायस्तथा ऽपि तदनुपपत्तिः अनित्यत्वं हि शब्दम्यापरान्ता-

पच्छिन्नसत्तासमवायः । न चासौ शब्दाधिगस्तस्य स्वतन्त्रत्वादेवेत्यर्थः ।
 वार्तिकम् । पृथग्धर्मत्वेनानित्यत्वस्यानन्युपगमादिति । अनात्यन्ति-
 कसत्तासमवायो ह्यनित्यता न चासौ समवायात्पृथग्धर्मो न च समवायो
 ऽपि धर्मो ऽनाश्रितत्वात्पारतन्त्र्येण तु निरूपणात्कथं चिदुर्मोत्पुञ्जत-
 इति । अपि चानात्यन्तिकसत्तायोगो ऽनित्यतेत्युक्ते न युक्तः प्रसन्न
 इति । न हि घटमानयेति प्रेषित परिश्रुत्य पृच्छति किं घट आनेतव्य उत पट
 इति तादृशमेतदित्यर्थः । अपि चानित्यता नित्या ऽनित्या-वेति विकल्पो
 नावतरति विरोधादित्यत आह । आत्यन्तिकानात्यन्तिकभावयोग-
 श्चैकस्येति । शङ्कते प्रतिषेधेति । एवंमन्युपगच्छतो ऽयं दोष इत्येतत्प-
 रमेतद् न तु स्वपक्षोपशरणपरमेतदिति शङ्कार्थः । निराकरोति न
 विकल्पानुपपत्तेरिति । विरोधस्य चोक्तोत्तरत्वादिति । परिप्रश्नानु-
 पपत्तेरित्युत्तर विरोधस्योक्तमित्यर्थः ।

प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः (सू. ३७) ॥ उदाहरणपूर्वकम-
 स्थाये व्याचष्टे प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्द इति । *कार्यत्वानि-
 त्यत्वे च परस्परासर्कोष्ठं प्रथमशयाध्याये दर्शयति । उदाहृत्य जातिप्रवृत्ता-
 रयति । एवमवस्थिते प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यत-
 इति । प्रयत्नानन्तरीयकत्वं प्रयत्नानन्तरोत्पादो वा स्यात् प्रयत्नानन्तरोप-
 लम्भो वा । न तावत्पूर्वः कल्पे ऽसिद्धत्वात् । तस्मात्प्रयत्नानन्तरोपलम्भ
 आस्येयः तत्र कार्यसम प्रतिषेधमाह प्रयत्नानन्तरमुपलभ्यमाननां प्रयत्ना-
 नन्तरमात्मलाभश्च दृश्यो यथा घटादीनां व्यवधानापोहाच्चाभिव्य-
 क्तिर्व्यवहितानां मूलककौलकादीनां तत्किं प्रयत्नानन्तरमात्मलामः
 शब्दस्याहो स्विकृतिरिति विशेषो नास्ति । तदेव कार्यावि-
 शेपेण प्रत्यवस्थानं कार्यसमः । येन तु कार्यसमा जातिरन्यथेवाक्ता तद्यथा
 नित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटयदित्युक्ते अन्यद् मृत्पिण्डादिकार्यत्वं घटस्य अ-
 न्येषु धिंरशाप्रयत्नवायुप्रेरणाभिघातकार्यत्व शब्दस्य तस्माच्छब्दकृतकत्वस्य
 घटादिकृतकत्वाद्देवान् साधन कृतकत्वमनित्यत्वस्येति । सेष कार्यान्यत्वेन
 प्रत्यवस्थानात्कार्यसमेति । तदाह कार्यत्वान्यत्वलेशेन यत्साध्यासिद्धिदर्शनं

तत्कार्यसममिति भदन्तेनेोक्तम् । कीर्तिरप्याह । साध्येनानुगमात्कार्यसामान्येनापि साधने । सर्वान्धेभेदाद्भेदोक्तिर्दोषः कार्यसमो मत इति । तदनेन यदीश्वरसाधननिर्दिष्टरूपायोक्तम् । तनुगिरिसागरादीनामन्यत्कार्यत्वम् अन्यत्र प्रासादाट्टालगोपुरादीनामिति तदपि चात्युत्तरमेवेत्युक्तं भवति । न च प्रत्यक्षदृश्यमानं बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधानं सौधादीनामिव तनुभुवनादीनां नास्तीत्येतावता भेदेन कार्यभेदे शब्दमात्राभेद इति साप्रतम् । श्रूमत्या भावलक्षणस्य कृतकत्वस्य सस्यानवत्वस्य वा वस्तुन एवाभेदात् । तस्मादेतदव्ययुक्तम् । वस्तुभेदे प्रवृत्तेषु शब्दसाम्यादभेदिनः । न युक्ता ऽनुमितिः चाण्डुद्रव्यादिव्य ह्युताशने । न चेय जातिरुत्कर्षोपकर्षसमाभ्यां भिद्यते साध्यवृत्तान्तयोर्धर्मधिकल्पेन प्रवर्तमानत्वात्तस्मात्सूषकारोक्त एव कार्यसमोपकीर्ण इति युक्तमुत्पश्यामः । अस्य प्रत्यादेशसूत्रम् ॥

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः (सू ३८) ॥

कार्यस्योत्पत्तिर्न लक्षणस्यान्यत्वे ऽभिव्यक्तिलक्षणात्कार्यात्प्रयत्नस्याभिव्यक्तिप्रत्यहेतुत्वं न भवतीत्यत आह । अनुपलब्धिकारणस्याश्रयादेरुपपत्तेरभिव्यक्तिहेतुत्वं स्याद् एषं तु नास्तीति व्यतिरेकपर द्रष्टव्यम् । सति कार्यान्यत्व इति भाष्य सूत्रप्रयोजनीयम् । यत्र प्रधानान्तरमित्यत्र यत्र तत्रयोर्ध्वत्वासः तत्र प्रयत्नान्तरमभिव्यक्तिर्यथानुपलब्धिकारण व्यवधानमुपपद्यत इति । कस्मादनुपलब्धिकारणोपपत्तेः प्रयत्नाभिव्यङ्गत्वमित्यत आह । व्यवधानायोगाच्चेति । चे हेत्वर्थे प्रयत्नान्तरभाषिण इति । विषयेण विषयिणमुपलक्षयति प्रयत्नान्तरभाषिण इत्यर्थः । अनुपलब्धिकारणोपपत्तेरित्यस्य व्यतिरेकप्रधानतामाह । न तु शब्दस्यानुपलब्धीति । देश्यवार्तिकं संशयसमात् इति । परिहरति उभयसाधर्म्यादिति ।

विशेषानुपलब्धौ सत्यामुभयसाधर्म्यात्संशयसमः । इदं तु

विशेषोपलब्धिभविष्यति इति विशेषः । तद्विदमुक्तमर्थं तु न तथेति । देश्ययति साधर्म्यसमात् इति । निराकरोति न हेत्यध्यारोपणादिनि । प्रयत्नान्तरीयकत्वादित्यर्थं प्रयत्नान्तरमुपपत्तेरित्यध्यारोप्य प्रतिविध्यते । साधर्म्यसमे तु निरोपणमित्यर्थः । तदेवं चात्युत्तरादिर्न प्रति साधनयादिनाः सर्वेषु सम्यक् समाधानं स्यसाधनस्य यत्कथ्यम् । यत्र सति तस्य-

निर्णये कथापर्येषसान भवति । यदि पुनर्वाद्यपि जातिवादिन प्रति साधनामा-
सेन प्रत्यवतिष्ठते ततः पट्टपक्ष्या सत्या न तन्वनिर्णयवसाना कथा भवे
दिति शिष्यहितः सूत्रकारः समाधानाभासवादिन प्रति पट्टपक्षीमत्रतास्यति ।

प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः (सू. ३६) ॥ तदेतत्सूत्रावतारपर भाष्यं
हेतोश्चेदनैकान्तिकत्वमुपपाद्यते प्रतिवादिना ऽनैकान्तिकत्वादसा-
धकः स्यादिति यदि चानैकान्तिकत्वादसाधक वादिनो घचन प्रतिषेधे
ऽपि समानो दोषः । यो ऽय प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेधो जातिवादिन सो
ऽप्यनैकान्तिकः । एव ह्येकान्तिकः स्यादादि सर्वमेव प्रतिषेधेद् यतस्तु कि
चित्प्रतिषेधति किं चित् न तस्मादयमनैकान्तिकः अतो ऽसाधक
इत्यर्थः । व्याख्यान्तरमाह । अथ वा शब्दस्येति । नित्यपक्षो ऽभिव्यक्ति-
नैकत्वात् एवमनित्यपक्षे उत्पादो नाभिव्यक्तिरित्ययं विशेषो न सिध्यत्यय
प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इत्यर्थः । न केवलमस्या जातायय समाधाना-
भासो वादिनो ऽपि तु सर्वत्रैव जाताविति शिष्यान् शिष्ययति सूत्रकारः ।

सर्वत्रैवम् (सू. ४०) ॥ अस्मिन्समाधाने प्रयुक्ते वादिना पुनर्जाति-
वादी प्रत्यवतिष्ठते ।

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः (सू. ४१) ॥ प्रतिषेधो
जातिवादिनस्तस्य विप्रतिषेधो मूलसाधनवादिनस्तस्मिन्तुल्यो दोष इति
जातिवादिनः प्रत्यवस्थानमित्यर्थः । अय पञ्चम पक्ष साधनवादिनश्चतुर्थप-
क्षवादिन प्रति मतानुज्ञापादनमाह ।

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्र-
सङ्गो मतानुज्ञा (सू. ४२) ॥ सेष मतानुज्ञा तृतीये पक्षे पञ्चमपक्षवादिनो
ऽपि साधनवादिन इति जातिवादी पट्टपक्षस्थित आह ।

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारहेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्यु-
पगमात्समानो दोषः (सू. ४३) ॥ स्वपक्षेण लक्ष्यते तदुत्थानत्वा
जाति. स्वपक्षलक्षणा अनैकान्तिकत्वेद्वावनलक्षणा तामभ्युपेत्य अनुद्धृत्य
प्रतिषेधे ऽपि जातिलक्षणे समानो ऽनैकान्तिकत्वदोष इत्युपपद्यमान स्वपक्षे
ऽपि दोष परपक्षे जातिवादिपक्षे साधनवाद्युपसहरति । तथ चानैकान्तिक

हेतुं ब्रूते तदेवं स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्द्धारे परपक्षे यत्स्वयं
दूषणं दत्तं तस्याभ्युपगमाद्वादिनो ऽपि समानो दोष इति । चातिथादिनो
वचनं षष्ठे पक्षे स्थितस्य तदेवं विस्तीर्य संकलय्याह । तत्र खलु स्यापना-
हेतुवादिन इति । सेयं षट्पत्नी समानदोषापादनेनानिर्णायकत्वात्प्यनस्त्याज्ज
न तत्त्वनिर्णयार्थं पर्याया तस्मात्समाधानाभासेन चातिथादिनं प्रति न प्रत्य-
क्षस्येयं किं तु सम्यक् साधनेन तथा च षट्पत्नी उपहता नावतरति ।
तत्त्वनिर्णयपर्यवसाना च कथा भवति । यदि त्यस्य कदा चित्सम्यक्साधन-
वादिनो ऽपि प्रतिभाषयात्समाधानं न स्फुरति ततो ऽत्यन्तपराजयाद्वरं
संशयो ऽपीति न्यायेन समाधानाभासेनापि प्रत्यक्षे गमेवेत्याशयवानाह ।
तेषां साध्वसाधुतायामिति । माप्यव्याख्यया चार्तिकमपि व्याख्यातम् ।
यथास्तु चातयो न तत्त्वद्विवेकमुपकुर्वन्ति प्रयुज्यमानतया निराकरणीयतया
त्यासामप्यकार इति ॥

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्त्तिक-
तात्पर्यटीकायां पञ्चमस्याध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पाद्वैचित्र्यान्नियमहस्यानब्रह्मत्वमिति संक्षे-
 पेणोक्तं तद्विदानीं विभजनीयम् । तत्र यथवमाहुः सर्वेऽयं साधनद्रूपण-
 प्रकारे बुद्ध्याहृष्टे न वास्तव इति । तान् प्रत्याह पराजयवस्तुनीति ।
 पराजयो घसत्येच्छिति पराजयस्यानानीत्यर्थः । काल्पनिकत्वे कल्पनायाः
 सर्वत्र सुलभत्वात्साधनद्रूपणव्यवस्था न स्यादिति भावः । नियमहस्यानि
 पर्यायान्तरेण स्पष्टमिति । अपराधेति । यथाहुरसाधनाङ्गं यचनम-
 दोषोद्गायनं द्वयोर्नियमहस्यानत्वमन्यतु न युक्तमिति तान् प्रत्याह ।
 सामान्यतो द्वे निग्रहस्थाने । सामान्यविषयायां प्रतिच्छाहान्यादयो द्वा-
 विंशतिरपि न भिद्यन्ते तत्त्वकर्तृसाधनाङ्गं यचनमदोषोद्गायनमिति भवद्विः
 संगृहीतमृषिणा च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिभ्यामिति न कश्चिद्विशेषः । अत्र
 विचारयति कर्तृकर्मकरणानामिति । तत्रेके वक्ष्यन्ति पक्षस्येति । यथा
 पक्षे द्वेषेन साधनं प्रवर्तमानं पक्षस्य एवं तदुद्वेषेन दूषणानि प्रवर्तमानानि
 पक्षस्येवेति । एवं चाहुर्दूषणानीति । न्यूनतादयो हि सर्वे पक्षोद्वेषेन प्रवर्त-
 मानाः पक्षस्येवेत्यर्थः । दूषयति एतत्तु न सम्पत्तिमिति । पक्षोद्वेषेन प्रवृत्तेः
 पक्षविषयतां नापजानीमः साक्षात् तद्विषयतां निराकुरुमः । तस्य घस्तुघत-
 स्तादवस्थ्यात् । एवं साधनमपि यथासमर्थं तत्र प्रयुज्यमानं न स्वतो दुष्यति
 यत्र तु समर्थं तत्साधयत्येव तस्मात्कर्तुरेव दोष इत्याह । तस्मा-
 दसमर्थयोरिति । न केवलं स्वातन्त्र्यात्कर्तुर्निग्रहोऽपि तु तदाधारत्वा-
 द्विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योरित्याह । विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्चेति । ननु वाक्ये
 न्यूनतादयो दोषा न पुरुषाश्रया इत्यत आह । विप्रतिपत्त्यप्र-
 तिपत्ती चेति । न स्वरूपेण वाक्यं दुष्टं तस्य तादवस्थ्यादित्युक्तं किं तु पुरु-
 षस्य विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिभ्यां तया प्रतिभाति तेन वाक्यगतन्यूनताद्विदर्शना-
 स्वरूपे विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्ती प्रतीयते तेन द्वारेण पुरुषो निगृह्यते न तु वाक्यमे-
 तादता च प्रतिच्छादोप इत्युच्यते । नायमपि नियमो यद्वाक्यद्वारेण पुरुषो
 निगृह्यते अक्षानाद्विषु तदभावादित्याह । कानि चिद्विग्रहस्थानानीति ।
 शङ्कते द्वैविध्यानुपपत्तिरिति । सामान्यं विवक्ष्यते विशेषो वा सामान्य-
 विषयायां नियमहस्यानमित्येषास्तु तस्य सर्वत्रविशेषात्कुतो द्वैविध्यं विशेष-
 विषयायां प्रतिच्छाहान्यादीनि बहूनीत्युक्तं द्वैविध्यामिधानमुभयथाऽपीत्य-

यं । निराकरोति न सामान्यभेदविस्तरस्य विवक्षातः प्रवृत्तेरिति । सामान्यधषणायामात निवृत्तस्थानामात नोक्तम् उद्देशादविशेषप्रसङ्गात् । सस्माल् लक्षणं प्रणयता अन्यथा तदसम्भवादयान्तरसामान्यद्वेषध्वविषयया सामान्यं लक्षितम् । भेदानां तु विस्तरप्रियत्वाया प्रतिज्ञाहान्यादयो ऽपि प्रपञ्चिता इत्यर्थः । आन्तर्गणकानां तु भेदानामानन्त्यमित्याह । उदाहरणमात्रत्वाच्चेति । द्वाधशतिसख्याप्रच्छिन्नो भेद उदाहरणमात्रम् । आन्तर्गण्यभेदविषयया त्वानन्त्यमित्यर्थः । भाष्यमनुभाष्यादिषु प्रायेण प्रतिज्ञेति । समाधत्ते । क्रियावचनदोषद्वारेणेति । वचनदोषद्वारेणेत्येताधन्माषे धक्तव्ये क्रियादोषामिधानं दृशन्तार्थम् । नन्वाश्रयायो ऽप्युक्तः पुरुषाश्रयत्वादित्यत आह । न चाधाराधेषभावे इति । अपरमपि भाष्यमनुभाष्यादिषु तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनं चेत् । समाधत्ते । न परापदिष्टेति । सम्यक् साधने जात्युत्तरे दत्ते तस्य जातित्वमनुद्धारयैस्तत्त्ववादापि निगृह्यतइत्यर्थः । लक्षणं तु ।

प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः (सू. २) ॥

तदेतत्सूत्रं भाष्यमतेन तावद् व्यावृष्टे प्रतिदृष्टान्तस्य यो धर्मस्तं यदा स्वदृष्टान्ते ऽभ्यनुजानातीति । ततद्भाष्यव्याख्यानमुपन्यस्य धार्मिककारो दूषयति । एतत्तु न बुध्यामहे कथमत्र प्रतिज्ञा हीयतइति । अनित्यः शब्दो गेन्द्रियकत्वाद् घटवदिति साधने प्रयुक्ते प्रतिज्ञादिना चानैकान्तिकत्वे सामान्येनेद्वापि तृतीयस्यानपनितो धाद्याह । अस्तु तर्हि सामान्यवद् घटादिर्नित्य इति । तथा सत्येन्द्रियकत्वमनेकान्तिकं न भवति नित्यमात्रं गमित्वाद् घटादीनामपि नित्यताभ्युपगमादित्याशयेन यद्यपि तथा ऽपि साक्षादनैकान्तिकदोषोद्धारमशरारुढमनुक्षा स्वदृष्टान्ते नित्यता प्रतिपद्यते नित्यताप्रतिपत्तेरसासिद्धता दृष्टान्ते दोषो भवति साध्यविकलतेत्यर्थः । खे ऽयं दृष्टान्तदोषेण हेतुदोषेण वा विह्वलत्वेन घटादीनामपि नित्यत्वाभ्युपगमेनेन्द्रियकत्वस्य हेतोः साध्यानित्यत्वविह्वलेन नित्यत्वेन व्याप्त्याद् निषेधो वादिना न प्रतिज्ञाहानिः । न यत्त्वनेनास्तु गद्यो नित्य इति प्रतिज्ञा परित्यक्ता किं त्वस्तु घटो ऽपि नित्य इत्युक्तं यदि दृष्टान्तपरित्यागेन प्रतिज्ञातार्थस्याऽसिद्धेः प्रतिज्ञाहानिरित्युच्यते ततः सर्वे एव दोषः प्रतिज्ञा-

हानि विना सर्वस्मादेव दोषात्प्रतिज्ञाहानेरुपपत्तेः । तस्मात्कथं चिद् दृष्टान्तपरि-
 त्यगेन प्रतिज्ञाहानिरुपचरितव्या न चासौ प्रधान प्रतिज्ञाहानि विना भवितुमर्ह-
 तीत्याह । दृष्टान्तं च जहदिति । तदेव भाष्यकारीयं व्याख्यान दूषयित्वा स्व-
 मतेन व्याख्येयानु पृच्छति । कथं तर्हीति । दृष्टान्तासावन्ते निगमने व्यव-
 स्थित इति दृष्टान्तः । दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तौ पक्षप्रतिपक्षावुच्येते । यत्तदुक्तं भव-
 ति । प्रतिदृष्टान्तस्य प्रतिपक्षस्य सामान्यस्य यो धर्मो नित्यत्व त स्वपक्षे शब्दे
 ऽभ्यनुजानाति । उदाहरणमाह । यथा नित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादिनि ।
 द्वितीयपक्षवादिनि सामान्येन प्रत्यवस्थितइदमाह तृतीयपक्षे स्थितो
 वादो यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं शब्दो ऽप्येवं भवत्विति । एषा
 प्रतिज्ञाहानिः । अथ धानैकान्तिरुत्वेन प्रत्यवस्थितइत्युपलक्षण येन केन
 चित्प्रकारेण स्वप्रतिज्ञार्थानिर्वाहं पश्यन् प्रतिज्ञार्थं जहत्प्रतिज्ञाहानिमाप्नो-
 तीति परमार्थः । यदप्युच्यते स्वयमेव घटमनित्यमैन्द्रियकमुद्राहृत्य घट-
 स्येन्द्रियकत्व पश्यन् कथमनुन्मतः सन् सामान्यस्य नित्यस्येन्द्रियकत्वद-
 र्शनमावाच्छब्दे नित्यत्वमभ्युपगच्छेत् किं तूभयत्र दर्शनात्संशयितः स्यात् ।
 तत्र सर्वे नित्यमिति साख्यीयराष्ट्रान्ताजगृम्भेनापि स्वपक्षनिर्वाह पश्यतो
 ऽनैकान्तिकत्वोद्धारण प्रेषायते ऽपि प्रवृत्तिषमयात् । न चात्यन्तिक प्रेषाय-
 त्वमिह याह्यम् । तादृशस्य नियन्त्राधिकरणत्वानुपपत्तेः । तस्माद्यथा जह
 प्रति विचारो नास्त्येव प्रामाणिकमपि प्रत नियन्त्रावतारो नास्तीति मध्यमो
 जने निराह्यः । तस्य च सम्भवन्त्येव प्रमादा इति । शङ्कते । प्रसङ्गवि-
 धानादिति चेत् । निराकरोति तत्र न अत एव तत्प्राप्तेः । हेतुदोष-
 मुद्धिधीर्षुं । प्रसङ्गयन्नभ्युपगच्छत्येव न हि साख्यीय राष्ट्रान्तमनभ्युपगच्छन्न-
 नैकान्तिकत्वमुद्धुत्सुमर्हतीति भावः । तदनेन परमत निराकृतप्रायमपि
 साक्षान्निराकर्तुमुपन्यस्यति । हेतुदोषेणानैकान्तिकत्वलक्षणेन चरिता-
 र्थत्वात् प्रतिज्ञाहानिर्निर्ग्रहस्थानमित्यन्ये । यदाह कीर्तिः । तस्मा-
 देन्द्रियकत्वस्य नित्यानित्यपक्षवृत्तेर्जामिधारादसाधनाङ्गस्योपादानाद्विग्रहो न
 प्रतिपक्षधर्मस्याभ्यनुज्ञानादिति । निराकरोति । नानैकान्तिकरुदोषप-
 रिहारेण विप्रतिपक्षेस्तदुपपत्तोः । यदा हि साख्यपक्षावलम्बनेन शब्द-
 नित्यत्वमभ्युपेति तदा प्रतिज्ञाहानिः न विरुद्धो हेतुर्नाप्यनैकान्तिको विप-

साभावात् केवल प्रतिज्ञातार्थहानमेवास्य पराजयस्थान विप्रतिपत्तेः स्यसा-
ध्यधिकद्वप्रतिपत्तेरिति सर्वमयदात्मम् ।

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्त-
रम् (सू. ३) ॥ अतश्चाद्ये प्रतिज्ञातो मीमांसक प्रति विशेषिकेणानित्यः
शब्द इति तस्य साधनमेन्द्रियकत्वाद् घटवदिति श्वमुक्तस्य प्रतिषेधो मीमांस-
केन क्रियते प्रतिदृष्टान्तेन हेतुर्व्यभिचारः समाह सामान्यमेन्द्रियकं नित्य-
मिति । तस्मिन्प्रतिषेधे मीमांसकेन कृते धर्मविकल्पात्तथा निर्द्वैश इति याज्ञो-
ष्यते तावदर्थोक्तस्य धर्मविकल्पादित्यनूद्य व्याचष्टे । दृष्टान्तप्रतिदृ-
ष्टान्तयोर्धटसामान्ययोः साधर्म्यमेन्द्रियकत्वतद्योगे तद्वर्ममेदात् सामान्य-
मेन्द्रियक सर्वगतमेन्द्रियकत्वसर्वगतो घट इति धर्मविकल्पात्तदर्थे प्रतिज्ञा-
तार्थसिद्धये शब्दस्यासर्वगतत्व मीमांसकाना प्रतिपादयितु निर्द्वैशः तस्य हि
शब्दस्यासर्वगतत्वमसिद्धम् । प्रश्नपूर्वक निर्द्वैशस्वरूपमाह कथम् । यथा घटो
ऽसर्वगतो ऽनित्य इति श्व शब्दो ऽप्यसर्वगतो ऽनित्य इति । इदं हि प्रति-
ज्ञायाक्यम् अनित्यः शब्द इति घटसर्वगतः शब्द इति मीमांसक विप्रतिपत्तं
प्रति निर्द्वैशात् तु कृतकत्वादित्यदुदाहरणसाधर्म्यादस्य हेतुर्लक्षणमस्ति
साध्यनिर्द्वैशः प्रतिचेति तु प्रतिज्ञालक्षणयोगात्प्रतिज्ञान्तरमेव यद्यप्यस्य मनसि
वर्तते असर्वगतत्व साध्यित्वा मया असर्वगतत्वे सतीति येन्द्रियकत्व हेतुर्वि-
शेषणीय इति तथाप्येतदनेन न कृत किं त्वसर्वगत शब्दो घटवदित्युक्तेव
धिरतः परार्थानुमाने च वचनगता गुणदोषा विचार्यन्ते न तु वचनानपेक्ष वस्तु
तद्विदमाह असर्वगतः शब्द इति द्वितीया प्रतिज्ञा हेतुरहिता । अस्य
प्रश्नपूर्वकं नियहस्थानत्वमाह तत्कथमिति । अनर्थक निष्प्रयोजनमिष्टार्थसि-
द्धेरभावादिति । वार्तिकं तत्रानित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा प्रथमा । अस्या
सामान्येनेन्द्रियकेण हेतोरनेकान्तिकत्वात्प्रतिहेतो वादी प्रतिघादिना अस-
र्वगत शब्दो ऽनित्य इति प्रतिज्ञान्तर पूर्वप्रतिज्ञासिद्धये करोतीत्यनुप-
प्यते । पृच्छति कथमिति । उत्तरम् । साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात् ।
अनित्यः शब्द येन्द्रियकत्वाद् घटवदित्येतावदुक्ता निराकाङ्क्षे वादी न
त्वसर्वगतत्वे सतीति साधन विशेषितयान् न या विशिष्ट साधनमर्थे
समर्थे विशिष्ट तु समर्थं तस्य सामर्थ्यमपरिज्ञापाविशिष्टे तदारोप्याविशिष्ट-

साधनं प्रयुक्तवान् । तत्र निराकाङ्क्षो यात्री सध्यमिचारहेतुप्रयोगादेव परा-
 जीयते न तु प्रतिज्ञान्तरप्रयोगात् । यदि तु यादिन्यपर्ययमितथादप्य मध्ये
 प्रतिघातना हेतोरनैकान्तिकत्वे उद्घातिते तमेव हेतुमसर्वगतत्वे सतीति
 विशेषं मीमांसकं प्रति शब्दस्यासर्वगतत्वं प्रतिजानीते । असर्वगतः शब्द
 इति प्रतिज्ञाय च न हेतुं व्रथीति तदनैकान्तिकत्वेद्वाप्य प्रतिज्ञान्तरक-
 रणाद्नानैकान्तिकत्वेन पराजीयते अपि तु प्रतिज्ञान्तरादेव न हि प्रतिज्ञा
 प्रतिज्ञान्तरं साधयितुमर्हतीति । सो ऽयं प्रतिज्ञामात्रस्यासाधकत्वाप्रतिपत्त्या
 ऽसाधकस्यैव या साधकत्वप्रतिपत्त्या पराजीयते । तदेतदाह न च
 प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरं साधयति । तेन प्रतिज्ञा प्रथमं समर्थं तदपरि-
 चानात्पञ्चाशद्वयसाध्ये च सामर्थ्यारोपणादपरिचानादिति स्निग्धनिर्देशः प्रस-
 ज्यप्रतिषेधपर्युदासो विवक्षितो तेनाद्यानाद्विपरीतज्ञानाच्च प्रतिज्ञान्तर निषह-
 स्थानमिति । यत्पुनरुच्यते परैः अत्यन्तासंबन्धमेतद् यत्प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा-
 साधनायेति यो हि प्राक् प्रतिज्ञामुक्त्वा हेतुटाहरणादिकं धक्तुं जानाति स
 क्रयं विदनुक्रमं साधनस्य जानात्येव जानन् कथमधिकनान्तकरणः प्रतिज्ञा-
 मेव प्रतिज्ञासाधनायोपाददीतेति । तत्र ब्रूमः नायं प्रतिज्ञया प्रतिज्ञा साध-
 नीयेति युद्धा प्रवृत्तः किं त्यसर्वगतत्वं शब्दस्य मीमांसकं प्रति साधकित्वा
 तेनेन्द्रियकत्वं विशिष्यानैकान्तिकत्वमुद्देशीयमिति मनोरथेन प्रवृत्तः प्रति-
 ज्ञां कृतवान् असर्वगतः शब्द इति । अथास्य प्रतिवादाशृम्भार्थात्पट्टशं-
 नाद्वा स्तम्भितत्वे साधनाप्रतिभया तूर्ण्यो भवतः प्रेक्षावता ऽपि प्रतिज्ञान्तरं
 भवति निषहस्थानम् । अयं च विकलान्तःकरणस्य निषहो भवद्विरप्युक्त
 यव तदभ्युपगम्याप्रतिभया तूर्ण्योभावादिति यदद्विः सो ऽयमौदृशो ऽसत्प्र-
 लापो भवद्विः शास्त्रे निबन्धनीयो न त्वस्माभिरिति व्याकर्मिणं राजकुल-
 स्थितिरिति सर्वं चतुरस्रम् ।

प्रतिज्ञाहेतयोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः (सू. ४) ॥ अथ प्रतिज्ञा-
 हेतोरिति प्रतियोगिद्वयमात्रोपलक्षणपरम् । तेन दृष्टान्तादयो ऽपि प्रतियोगिन
 उन्नेयाः । एतदुक्तं भवति येषां प्राक्प्रगतानां पश्चाद्येनां मियो ध्यायातः प्रतीयते
 प्रमाणान्तरं च विरोधकं च विरोधो नाम निषहस्थानम् । लक्ष्यस्थितस्य
 प्रतिज्ञास्यदृष्टस्याप्युपलक्षणार्थत्वात् । न चेवं भाषणान्तेत्यन्यायः एकदेशेना-

व्यापकेन समुदायसंपदे स हि भवति न तु व्यापकेन संपदे
 व्यापकं चानययवेन इदप्रतियोगिमिथुनयोर्विरोधः अतो यथाशुति •
 तावत्सूत्रं व्यापके पातिकाकारः यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरुप्यतइति ।
 दूयोर्विरोधे यस्य प्रमाणान्तरानुपदहस्तेन तद्व्याध्यतइति तेन तद्वि-
 रुध्यतइत्युच्यते । यत्र प्रतिज्ञा हेतुर्विरुध्यते तदुदाहरति । यथा गुण-
 व्यतिरिक्तं द्रव्यं भेदेनाग्रहणादिति । अथ हि भेदेनाग्रहणादित्यनेन
 यद्व्यतिरिक्तेन साहाय्य उपलभ्यते । तेनैव हेत्वर्थो भवति गुणव्यति-
 रिक्तं द्रव्यमव्यतिरेकादिति । सो ऽयं प्रतिज्ञाहेतुपदयोर्व्याप्तिस्मरणानपेक्ष
 यत्र परस्परव्याघातो ऽस्तिनास्तिपदयोरेव । न चैवविधः शब्दे नित्यत्व-
 कृतकत्वयोरेव कृतकत्वप्रद्विरुद्धो ऽयं हेत्याभासः स्यात् । तत्र हि कृतक-
 त्वस्य नित्यत्वेन व्याप्तिस्मरणानपेक्ष यत्र विरोधः प्रतीयते न त्वयं तथा
 अस्तिनास्तिपदस्वभावाविरोधात् । यद्यप्ययमसिद्धो ऽपि हेतुस्तथा ऽप्यस्या-
 सिद्धिर्वाचक प्रमाणान्तरमनुसृत्य प्रतिपत्तव्या प्रतिज्ञाविरोधस्तुच्चारणमात्र-
 देव प्रथमत एव गम्यतइति । तेनैव दूयितेनासिद्धिः पश्चात्ततो न दूयण-
 त्वाय कल्पते मस्मीकृते दहनवत् । प्रतिज्ञाहेतुविरोधमात्रेण च निग्रह-
 सिद्धे सुदृढाग्रमात्रेण प्रतिज्ञाया बलवतास्मरणम् । प्रतिज्ञाग्रवाच बलवत्त्वे
 प्रमाणान्तरानुपहात् । तथा हि दर्शनस्पर्शनभ्यामेकार्थप्रतिपत्तयानाद्रूपादि-
 व्यतिरिक्तं द्रव्यं सिध्यतीति तदनुगृहीता प्रत्येव हेत्वर्थे वाधतइति ।
 पतेनैवेति । लक्षणोऽयमसा गर्भिणीति श्रमणा ब्रह्मचारिणी नान्तर्बन्धी
 भवितुमर्हेति जितेन्द्रियस्योपस्यसंयमो हि ब्रह्मचर्यं न वा साधनाङ्गस्य
 प्रतिज्ञाया वचनदेव निगृहीत इति कृत विरोधोद्वाघनेन निष्पादितस्त्रिये
 कर्मणि अविशेषाभिधायिनो दूयणस्य दूयणन्यायातिपातादिति सांप्रतम् ।
 प्रतिज्ञायाः साधनाङ्गत्वस्य प्रथमप्रधाध्याये दर्शितत्वात् । हेतुविरोधो ऽपि
 यत्र हेतुना प्रमाणान्तरैरानुगृहीतेन प्रतिज्ञा वाध्यते । यथा सर्वे पृथगिति
 प्रतिज्ञा न किं चिदेकमित्यर्थः । हेतुः समूहे भावशब्दप्रयोगादिति यरुच-
 सुप्तये घटादिप्रयोगादित्यर्थः । नास्त्येकमेकसमुच्चयश्चेति वचने मियो विसु-
 ध्येति विनैव व्याप्यनुस्मरणमिति । न च सर्वनामित्यत्रादिना नैकसमुच्चयो
 ऽस्तीति वक्तव्यम् अस्ति हेतोः साध्यसिद्धेरयोगात् । न च कल्पितस्य

हेतोः साधनाङ्गतेति तत्र तत्र निवेदितम् । अथ चेकसमुद्भयस्य प्रमाणानु-
 • द्धान्तेर्क किं चिदिति प्रतिज्ञा हेतुना बाध्यते । एतेन लक्षणेन प्रतिज्ञाया दृष्टा-
 न्तविरोधो ऽपि यत्कथ्यः । यथा अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वाद् यत्प्रमेय तन्नित्यं
 यथा ऽऽकार्यमिति साधर्म्यदृष्टान्तः । यदाप्यथ वस्तुतो हेतुरनेकान्तिकस्यथा
 ऽपि दृष्टान्तस्य प्रतिज्ञाविरोधेनैव निगृह्यते विरोधस्य याज्ञे प्रथममथगते ।
 अनित्य घटाद्युत्तीर्णानेकान्तिकत्वमित्यर्थे प्रतिपत्तेस्तज्ज्ञान्यत्वादिति । हेतो-
 र्च दृष्टान्तादिभिर्विरोध एतेन यत्कथ्य इत्यनुपपद्यते यथा नित्यः शब्द
 ऐन्द्रियकत्वादनैन्द्रियकद्रव्यकथयति । अथाप्येन्द्रियकत्वानैन्द्रियकत्वयोः श-
 ब्दतो विरोधः प्रतीयते साधनचेकत्व तु वस्तुस्वभावालौचनयेति विशेषः ।
 एवमुपनयेन विरोधो ऽनैन्द्रियकश्च शब्द इति । अथापि वस्तुस्वभावालौचनया
 ऽनैन्द्रियकत्वात्सिद्धिः प्रतीयते शब्दतस्तु विरोध इति । प्रमाणविरोधश्च
 प्रतिज्ञाहेत्वोर्वत्कथ्यः । यदापि बाधितविषय हेत्याभासान्तगतं तदावीक्ष्य
 स्तीति विरोधहेत्याभासयोरथ नियहस्यानयोः समावेशो ऽस्तु न क्व चिद्वि-
 षये समावेशादानयेत्यम् । विषयान्तरे समावेशाभावादर्थवत्त्वात् । दर्शितं
 धानन्तरमेव भिन्नविषयत्वमिति । तदेव साधनवादिनेो विरोधं नियहस्या-
 नमभिधायोत्तरवादिनेो ऽपि नियहस्यानमनेनेव समुद्गीतमित्याह । परपक्ष-
 सिद्धेन गोत्यादिनेति । यदा हि बोद्धेन प्राभाकरं प्रति साध्यते अनित्यः
 शब्दः श्रावणत्वादिति । यदानित्यत्व न भवेच्छ्रावणत्व न स्यादिति
 प्राभाकरो ऽनेकान्तिकत्वमुद्गावयति श्रावण शब्दत्व नित्य चेति । तदा-
 स्यानेकान्तिकत्वोद्गावन स्वकीय शब्दत्वनिराकरणविहङ्गमिति । परप-
 क्षसिद्धे गोत्याद्यर्पेदृश्ये विषये विहङ्ग द्रष्टव्यम् । विद्वान्तविहङ्गं च साधन
 विहङ्गमित्याह । स्वपक्षानपे' च । ननु यदानैकान्तिकोद्गावनमपि विहङ्ग
 कस्तर्ह्यनेकान्तिकत्वापादनस्य विषय इत्यत आह । उभयपक्षसंप्रति-
 पन्नस्त्विति । देशयति । दृष्टान्ताभासा इति । अथयथान्तरं हि
 प्रतिज्ञाहेत्यादिभ्य उदाहरण तेन हेत्याभासोक्त्या तस्य समह' । पर-
 म्यर्थेण सूदाहरणाभासस्य हेतुद्रव्यकत्वेन सर्वमेव हेतुद्रव्यकमिति भाव ।

परिहरति हेत्वाभासपूर्वकत्वादिति । हेत्वाभासा इत्यत्र हेतुशब्दः
 स्वार्थमपरित्यज्य दृष्टान्तमुपलक्षयति । उपलक्षणे हेतुशक्तः हेत्वाभासपूर्वक-
 त्वाद्हेत्वाभासप्रधानकत्वाद् दृष्टान्ताभासेनापि हेतुरेव दूष्यते यतः न चे-
 तावता प्रतिज्ञादिदोषोपलक्षणप्रसङ्गः । न हि यत्र यत्र निमित्तमस्ति
 तत्सर्वमुपलक्षणयोगं किं तु यदुपलक्ष्यते तथावश्यं निमित्तं वक्तव्यम् । न च
 सूत्रकारस्य सर्वत्र लाघवादरो दृढ इत्युक्तम् । तस्मात्सर्वत्र समीचीनम् ॥

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः । (सू. ५) ॥
 येन्द्रियकत्वस्य हेतोरनेकान्तिकत्वोद्गायनेन शब्दानित्यत्वपक्षे प्रतिषेधे वादी
 प्रतिष्ठादिनं दूषादनैकान्तिकत्वमुद्दिशोर्युः कः पुनराहानित्यः शब्द इति ।
 यदाहमनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञातमपह्नोतुं शक्नोमि तदा न सामान्येन
 नित्येन मे हेतुरनेकान्तिको भवतीति बुद्ध्या उपहृते सोऽयमेवंवादी न शक्नो
 ऽनेकान्तिकत्वेन जेतुम् । अपहृत्वस्यापहृत्वत्वावेदने ऽनेकान्तिकत्वोद्गारात्-
 स्मादनैकान्तिकस्यानेकान्तिकत्वस्यापनायापन्नवस्यापहृत्वत्वमुद्गायनीयम् । तत्र
 किमपहृत्वत्वमुद्गायानैकान्तिकत्वं व्यवस्थाप्य निगृह्यतामुतापहृत्वादेवेति
 पश्ये अपहृत्वत्वोद्गायनेनैव पूर्वापरपराहतेर्निगृह्यते नानैकान्तिकत्वेन तत्पूर्व-
 कत्वाद्नेकान्तिकत्वस्यापनम्य । तस्मादाहुक्तं कीर्तना किमिदानीं हेत्वा-
 भासादुत्तरप्रतिज्ञासंन्यासापेक्षया तस्य प्रतिष्ठादिनो हेत्वाभास एवाद्यं निव-
 हस्यापिमि नदपास्तम् । प्रतिज्ञासंन्यासस्यैव पूर्वभाषित्यात् । यदपि
 तेनेत्तं पक्षप्रतिषेधे तूष्णींभवतस्तूष्णींभावो नाम निग्रहस्थानं प्रलपतरत्र
 प्रलपत नामेत्याद्यपि वाच्यं स्यादिति । तदप्यसांप्रतम् । न हि तूष्णींभा-
 वेन प्रलपिताद्विमिर्वा शक्यमनेकान्तिकत्वमुद्गृह्ये यथा प्रतिज्ञार्थापहृत्वेन न
 चेने हेत्वाभासोद्गायनस्य पुरस्तात्तनाः तस्मादेतदप्यतिवृत्तमित्यादिनामिच्छावाच-
 क्तिसिद्धिति ।

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषेधे विशेषमिच्छते हेत्वन्तरम्
 (सू. ६) ॥ व्याख्यातुं निदर्शनमाह निदर्शनमेकप्रकृतीदं व्यक्तं भूतभी-
 तिकेन्द्रियमेकप्रकृतीनां विकाराणां परिभाषात् । तद्यथा एकमु-
 त्पूर्वो घटशरावोद्भूनादयः परिमिता दृष्टाः यावान् प्रकृतेर्बुद्धः संस्थानं
 तावान्विकार इति । न चैतदुदाहरणं साधनविकलमित्याह द्रष्टुं चेत् ।

उपनयमाह अस्ति चेदमिति । निगमनमाह तदेकप्रकृतीनामिति ।
 अस्य परिमितत्वस्य हेतौर्व्यभिचारेण प्रत्यक्षस्थानं प्रतिघादिनः । नानाप्र-
 कृतीनां घटरुधकादीनामेकप्रकृतीनां च घटशरावादीनां दृष्टं परिमाणमिति ।
 यथं प्रत्यक्षस्य प्रतिघादिनि घाटी पश्चात्परिमितत्व हेतुं विधिनष्टि एक-
 प्रकृतिसमन्वये सति शराघाटिविकाराणां परिमाणदर्शनादिति प्रकृतिः
 स्वभावः एकस्वभावसमन्वये सतीत्यर्थः । एकप्रकृतिसमन्वयं स्फुटयति ।
 सुषुप्तदुःखमोहसमन्वितं ह्रीर्दं सर्वं व्यक्तं परिमितं गृह्यते । तथा हि ।
 मैषदारैषु नर्मदायां मैषस्य सुखयुष्टिर्भवति तत्सपत्नीनां च दुःखयुष्टिः
 वैषस्य तामविन्दते। रणरणकथतो मोहो विपादः । नर्मदया ध्यायान्तराणि
 व्याख्यातानि । तदेवं यथैकस्वभावसमन्वये सति परिमाण तथैकप्रकृतित्व-
 मैव तद्व्यर्थैकमृत्विषयस्वभावेपु घटशरावादिसु । घटरुधकादयस्तु
 नैकस्वभावाः मार्दवोयथीदीनां स्वभावानां भेदात् । निर्दिष्ट्याच सूचं योज-
 यति तदिदमविरोपोक्ते हेतौ प्रतिपिद्धइति । अस्य नियहस्थानत्व-
 माह । सति च हेत्वन्तरभाषइति । अपि च यदि हेत्वन्तरवचने
 विश्वमेकप्रकृति साध्यते तदा निदर्शनं नास्ति सर्वस्य पक्षे निघेपात् ।
 अथ निदर्शनसिद्धयै किं चित्यसाङ्गतिरिच्यते ततस्तेनेवानेकान्तिकत्वम् ।
 अन्वितानां परिमितानां भिन्नप्रकृतिकत्यादित्याह । हेत्वन्तरवचने सति
 हेत्वर्थनिदर्शन इति । हेतुः साधनम् अर्थः साध्यः तौ हेत्वर्थौ निदर्श-
 यति व्याप्यव्यापकभावेनेति निदर्शनः हेत्वर्थयोर्निदर्शने हेत्वर्थनिदर्शने
 दृष्टान्तः स यदुपाधीयते ततो नेदं व्यक्तमेकप्रकृति भवति दृष्टान्तस्य
 प्रकृत्यन्तरोपादानात् । धातिकं साधनान्तरोपादाने पूर्वस्येति । दत्तोत्-
 रायसरण घादिनि यदि प्रतिघाटी हेत्वर्थे व्यभिचारयति घाटी च तृतीय-
 पदके स्थिता हेतुं विशेषयति तदा साधनान्तरोपादानान्निगृह्यतामुतानेका-
 न्तिकसाधनोपादानात् । न तावदनेकान्तिकसाधनादस्य नियहो हेतुविशेष-
 चने समाहितत्वादिति । तस्माद्हेत्वन्तरवचनादेव निगृह्यते पूर्वस्य वस्तुतो
 ऽसमर्थस्यासामर्थ्योपपत्त्यात् । सामर्थ्यं वा हेत्वन्तरानर्थक्यमिति मूलम् ।

प्रकृतादर्थादप्रतिसंधनार्थमर्थान्तरम् (सू. ७) ॥ व्यावृत्ते
 यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे सति घाटिकल्पे विसर्पणायामित्यर्थः ।

हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां वादी साधनं द्रुयाद् नित्यः शब्दो
 अप्रयत्नत्वादिति । अत्रान्तरे सुखादिभिर्व्यभिचारेण हेतोरप्रामथ्यं प्रथ्यन्
 तत्प्रच्छादनाद्ये प्रसक्तानुप्रसक्त्या तं तमर्थमुपन्यस्यन्नर्थान्तरेण निगृह्यते ।
 १. अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगात् क्रियाविशेषस्य योगादिशिष्यमाणरूपो
 भिद्यमानरूपः शब्दो नामेति यथा वृषस्तिष्ठति वृषं छिनति वृषेण चन्द्रमसं
 पश्यति वृषायोदकमासिञ्चतीत्यादि । तदेयमभिधेयस्य क्रियाविशेषयोगाद्वि-
 शिष्यमाणरूपः शब्दो नामेति । आख्यातस्यरूपमाह । क्रियाकारकसमु-
 दाय इति । विषयेण विषयिणमुपलक्षयति । पक्षति पक्ष्यतइत्येवमादयः
 शब्दाः क्रियां कारक कर्तारं कर्म चाभिधदन्ति तदेतल्लक्षणमसिद्धमतिव्यापक
 च न हि कर्ता कर्म वा आख्यातेनाभिधीयते । क्रियाद्येप्येष, तयोः प्रसि-
 म्भात् । अनन्यलभ्यस्य च शब्दाद्येत्यात् । कर्तृकर्मणोरच कारकान्तरेभ्यो
 मायनायामभ्यहिततमत्वेन तत्सख्याभिधाननियमादसिद्धं कारकाभिधानम् ।
 अतिव्यापक च वाचकः वाक्य इत्यादेर्नाम्नो ऽपि क्रियाकारकसमुदायाभिधा-
 यित्वात् । तदस्मिन् लक्षणे ऽपरितुष्यन् लक्षणान्तरद्वयेनाख्यातपदान्युपसंगृ-
 ह्णाति । कारकसंख्याविशिष्टक्रियाकालयोगाभिधायाख्यातम् ।
 पक्षति पक्ष्यतइत्यादौ कर्तुः कर्मणो वा संप्रयया कालेन वर्तमानादिना
 विशिष्टा क्रिया प्रतीयते । कालश्च ह्य विदस्तीत्येतापत्तो न तु प्रियचितो
 लक्षणे पक्षेन यजेतेत्येवमादौ तद्योगाप्रतीतेः । अनेन लक्षणेन ज्ञेयते
 सुष्यतइत्यादीनामाख्यातानामसंग्रहः कारकतासंप्रयोरप्रतीतेः तत्संग्रहाय
 द्वितीयं लक्षणमाह । घात्वर्थमात्रं च कालाभिधानविशिष्टमभिधीयत-
 इत्यभिधानं प्रयोगेथिति । नाम्नो वा ऽऽख्यातस्य वा तदर्थोदभिद्यमान-
 रूपा निपाताः । यथा समुच्चयविकल्पादिनामपदैः समुच्चयादयः समुच्चे-
 तथ्यात्नामाद्येदाख्याताद्येदा भेदेनाख्यते तत्र पशुप्रयोगात् । तेषां समुच्चये
 विकल्पो वेति नेव चादयः स्याद्येत्नामाद्येदाख्याताद्येदा भेदेनाभिदधति ।
 ह्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते ह्यपि अर्थोत्नामाद्येदाख्याताद्येदा भिद्यमानं रूपं
 प्रतिपाद्यमानं येषां निपातानां ते तयोक्ताः । उपसृज्यमानाः समीचे प्राक्
 प्रसृज्यमानाः क्रियावद्योतका उपसर्गाः अपद्योतनं चोपलक्षणम् । अधि-
 कायां विपरीतायांस्वोपसर्गां गृह्यन्ते । यथा ऽभ्यासश्चति प्रसिद्धतइत्यादिषु

तदस्य नियहस्यानस्य धार्तिककार उपपादयति । अभ्युपगतेति । यथा
 च साधनवादिनो ऽथोन्तरं नियहस्यानमेवमुत्तरवादिनो ऽपि दृष्टव्यम् ।

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् । (सू. ८) ॥ वर्णक्रमनिर्देशवदिति धतिः ।
 अथ यदा द्वाविहः स्वभाषया तद्वापानभिन्नमायं प्रति शब्दनिश्चय्य प्रति-
 पादयति तदा तन्निरर्थकं नियहस्यानं स खत्यायंभाषा धानन्नषामर्थ्यप्रच्छा-
 दनाय तद्वापानभिन्नतया वा स्वभाषया साधनं प्रयुक्तवान् सो ऽयं पूर्वोन्मि-
 न्कल्पे विप्रतिपत्त्या निगृह्यते उत्तरस्मिन्त्वप्रतिपत्त्या । यस्तुतः साधनषा-
 मर्थ्यं ऽपि मूकवदार्थप्रतिपादकशब्दाप्रतीतेस्तात्प्रतिपादनारम्भवैयर्थ्यात् ।
 अपेयं दृष्टान्तमात्रतया धतिना अथ वर्णक्रमो दर्शितो न पुनरेतदुदाहरण
 नियहस्यानस्य येन कपोलवादिवादावपि प्रसङ्गः । यथा हि द्वाविहस्यार्थे
 भेदविषयोत्थापितं यच्च नैव वर्णक्रमनिर्देशं कपोलवादिषु वा अप्रतिपाद-
 कत्वसामान्याद्वर्णक्रमनिर्देशवदिति दृष्टान्तः । अत एवाह भाष्यकारः ।
 एवमकारमिति । न पुनरिदमेवेत्यर्थः । धार्तिकमुदाहरणं भाष्य-
 इति । एवमकारोदाहरणमित्यर्थः । साधनानुपादानादिति । परप्रति-
 पादकं पञ्चाययस वाक्य साधनं तत्तेन नोपात तस्य स्वसमयेन प्रतिपादकत्वे
 ऽप्यायान् प्रत्यप्रतिपादकत्वादित्यर्थः ।

परिपत्प्रतिवादिभ्यां धिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम्
 (सू. ९) ॥ यद्वाक्य परिपटा प्रतिवादिना च न विज्ञायते समानसकेतन
 यादिना चिरमिहितं यावद्विधेरेः परिपत्प्रतिवादिनोरर्थप्रत्ययो भवति स च
 प्रायेण चिभिरिति चिरमिहितमित्युक्तम् । ननु समानसकेतेन यादिना चिरमि-
 हितमविज्ञातार्थे चेति न संभवति । संभवे वा परिपत्प्रतिवादिनो उच्ये । न च
 अज्ञानवशेन प्रतिपादकस्य कश्चिदपराधः । न हि अधिरो गीतं न शृणो-
 तीति गापनस्य कश्चिदपराध इत्यत आह । शिल्पशब्दमसति प्रकरणादी
 नियामके यथा श्येतो धावतीति । अप्रतीतप्रयोगं जनेरीतुर्नरीतु इति ।
 अतिश्रुतोच्चारितमित्येवमादिना कारणेन तदविज्ञातार्थम् । अस्य
 नियहस्यानस्यमाह । अस्मान्मर्थ्येति । धार्तिकं भाष्यव्याख्यया गतायम् ॥

वैवीर्यपयोयोगादप्रतिसंयद्धार्यमपार्थक्यम् (सू. १०) ॥ यथाने-
 कस्य षट्स्वारिल्लस्य प्रतीतयोगस्यादुतोच्चारितस्य वाक्यस्य चानेकस्य वैवी-

पर्येवाप्योगः संबन्धो नास्तीति तस्मात्संबन्धार्थता गृह्यते तदपार्थकं नियह-
 स्थानं निययोजनं कस्मात् समुदायार्थस्य वाक्यार्थस्य वा ऽपाठद्वाराश्रम-
 ङ्गाश्रयार्थप्रत्यायनप्रयोजने हि पदानां वाक्यानां वा प्रयोगो ऽस्ति तस्मि-
 न्नपार्थकमित्यर्थः । वाक्यस्य पौर्वापर्यासंबन्धउदाहरणमाह । यथा दृष्ट
 दादिमानि पडपूपा इति । पदानां पौर्वापर्यासंबन्धे उदाहरणमाह ।
 कुण्डमजाजिनम् इति । रौतकं सुरुसंबन्धि पाय्यं पापयितव्यम् । अप्र-
 तिशीनेः शृङ्गः वार्तिककारः शङ्कते । निरर्थकापार्थक्योरिति । परप्रत्या-
 यनप्रयोजने हि वचनोच्चारणं तच्च निरर्थकेनेवापार्थकेनापि न परः प्रतिपा-
 दतइति उभयोरभेदः । न च धर्म्यक्रममाचमेकषान्यच्च च पदानीत्येता-
 वता भेदेनोपादानं युक्तम् । एकश्च वाक्योपादानमन्यच्च पदोपादानमित्यपा-
 र्थक्योरप्यशान्तरभेदेन भेदोपादानप्रसङ्गादिति शङ्कार्थः । निराकरोति ।
 नियतइति । पृच्छति । कथम् । उत्तरम् । तद्वानर्थके धर्म्यमाचसु
 अभिधेयशून्यम् इह त्यपार्थक्यपदानि पद्यते गम्यते ऽभिधेयमेमिति पदानि
 वाक्यानि चाभिधेयवन्ति असंग्रहानि निरभिधेयनिययोजनयोर्निरर्थकापार्थ-
 क्योर्महान्विशेषः । न त्वीदृशो वाक्यपदयोर्निययोजनयोर्विशेषो येनाशान्तर-
 भेदमाद्रियामहे । परप्रत्यायनप्रयोजनाभावमात्रविषयत्वात् त्वविशेषे सर्वनियह-
 स्थानाविशेषः सर्वश्च परप्रत्यायनाभावात् । भावे वा नियहस्थानानुपपत्तेः ।

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् (सू. ११) ॥ ध्याचष्टे प्रति-
 शादीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः लक्षणानतिक्रमेण क्रमः उक्त-
 मेतदस्माभिः प्रथमाध्याये । यद्वेदितामिथायिनो वचनात्परं प्रतिपद्यन्ते ना-
 न्यस्य तच्च प्रथमं साध्यनिर्देशो ऽपेक्षितः परैर्न तु साधननिर्देशः तच्च यद्ययं प्रथमं
 साधनमेव प्रयुञ्जीत कथमपेक्षितं ब्रूयाद् अनपेक्षितामिथायी च कथं प्रतिपादको
 नाम । तदेवं सर्वोप्येव हेतुवचनादीनि क्रमवन्ति नाक्रमणि प्रतिपादयितुमर्ह-
 तीति विपरीतक्रमेभ्यो ऽप्यर्थक्रमानुसरणादेवार्थप्रतिपत्तेः । सो ऽयं प्रतिष्ठा-
 दीनामर्थ एतादृशो य एषां क्रममन्तरेण न शक्यो चासुमिति । अवयववि-
 पर्यासे त्याक्ताङ्गभावात् तत्पुत्रकत्याप्त पदार्थसंबन्धस्यासंबन्धं नियहस्थान-
 मित्यर्थः । वार्तिक नैवमपि सिद्धेरित्येके । यथा ऽऽहुरवापि न कश्चित्
 क्रमनिवम इत्याद्येदिद्वेहमवयवाविशेषात् । यद्युच्येत अर्थव्यष्टषट्पदमस्माकं सम-

यो यदनेन क्रमविशेषेणार्थः प्रत्येतद्यो नान्येनेति अतस्तथैव प्रतीयते न
 क्रमान्तरेणेत्यत आह । समयानभ्युपगमाच्च । पदेत्येव समपूर्वकः
 प्रत्ययो न धात्रेषु अभिनयक्रियरचिततत्समयानपेक्षादेव धात्र्यादर्थप्रतीतिः ।
 स्यादेतद् धात्र्येष्वपि क्रमनिवृत्तौ दृष्टः यथा पाचयां घभूवेति न पुनर्घभूव
 पाचयामिति अत आह प्रयोगाच्चेति । तत्र लौकिकः प्रयोगो नियत इह
 त्यथयज्यत्ययस्यापि दृष्टः प्रयोग इत्यर्थः । तदेतदुपपत्तिः । यस्तावन्नैव-
 मपि सिद्धेरिति । तत्रोत्तरं प्रयोगोपेतशब्दध्वेतत् स्यात् । एतदेव विश-
 लोति । यथा गौरित्यस्मिन्नर्थे एव पदस्यार्थं गावीति प्रयुज्यमानं
 पदं ककुदादिमन्तमर्थं प्रत्याचयति । यद्यपि शब्दानामर्थप्रत्यायनं न
 स्यामाविकं तथा ऽपि परमेश्वरसकेतपूर्वक्रमद्य याधदनुवर्तते ऽत एव साधये
 ऽर्थभेदे शब्दभेदा येषां पारमेश्वरसकेतः तदसकेतात् प्रवर्तमाना अव्ययै
 ऽसाध्यः शब्दा अपरंथा भवन्ति । तदपेक्षारव साधुभिर्भाषितव्यमित्यादयो
 विधयो धर्मेषु निन्दार्थवादाश्च मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णत इत्यादयः । वेदानां
 च प्रामाण्यं प्रतिपादित द्वितीये ऽध्याये । न चायमर्थो ये ये साधयस्ते सर्वे धर्मे-
 हेतव इति किं तु धर्मानुष्ठाने तदनुष्ठानभाषणे प्राप्ते साधुभिरेवेति नियम्यते ।
 तत्रैव व्यथस्यति अविशेषेण गोगाव्यादिशब्दा आयेण प्रयुज्यमाना दृश्यन्ते
 तत्रेव किमविशेषेणैव साधय उत कस्वित्देकः साधुः तत्पूर्वकैतरेभ्यः प्रतीतिः
 तत्रैव शब्दस्य साधुत्यकल्पनायामितरस्मात् तन्मूलतयायं प्रतिपत्त्युपपत्तौ न
 सर्वत्र साधुत्यकल्पना युक्ता । यथा ऽऽह स्माचमयान् जेमिनिरन्यायश्चाने-
 कश्चिद्व्यति । तत्रापि कतमस्यासाधुत्यमेकस्यैतेष्विति जिज्ञासायां तत्र
 तन्वमभियोगविशेषात्स्यादिति यो ऽभिपुक्ततमेरिन्दुपाणिनिप्रमृतिभिः साधु-
 त्वेनाविगानतः स्मर्यते च साधुरितरे ऽसाधुरिति निरचीयते । तेन यद्यपि
 लौकिका गाव्यादिशब्देभ्य एव गवादाद्यंमधिगच्छन्तीति दृष्टार्थमात्रव्यवहा-
 रियः प्रतिपत्तिस्तथा ऽपि परीक्षकायां विचारयतामेवं विचारक्रमे षट्शत-
 मेन गोशब्दे प्रयोक्तव्ये प्रमादाद्गोशब्दः प्रयुक्तः तत्रैव षट्शतरेण गोश-
 ब्दमुच्यते गोत्वं प्रतीतम् । यथा ऽऽहुः । अय्यायेति यदा यान् शि-
 मायः प्रमापते । अथर्वं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्लेयः । एवं साधो
 प्रयोक्तव्ये यो ऽपभ्रंशः प्रयुज्यते । तेन साधुव्यवहितः कस्वित्देवो ऽभिधी-

अते । पार्श्वस्थाश्चातो ऽनेन मूलशब्दमुत्तीयाद्ये' प्रतीत इत्यगृहीत्यैव गाधी-
शब्दादेशायममुमर्थे प्रतीतवानिति तमेव गोत्वस्य वाचकमत्रगम्यान्त्येव दृष्टो
कसूच । तत, प्रमृत्यननुदृतमूलशब्दानामय वाचकत्वभ्रमे ऽपभ्रये घर्तते न
'इदतरस्योपपद्येदिने मूलशब्दानुसारिणी पदार्थप्रतिपत्तिरिदानीतनाना त्यप-
प्रशदेव अत यथाव्याख्यातमपि प्रयोजनघत् । असत्यस्मिन् वाचकापभ्रयवि-
भागे ज्ञानाभावात्साधुमिर्भाषितव्यमिति नियमविधेर्न स्नेच्छित्तथै नापमापितथे
इति निषेधस्य च विषयसद्येन दुरधिगमत्वेन धर्मोत्पृग्नस्याशक्यत्वप्रसङ्गात् ।
यथायं यस्य शब्दस्य भगवतेश्वरेण सकेतः कृतः स तत्र साधुरसाधुरन्यत्र
यथा य यथास्वशब्दो ऽद्विदे साधु स यथासाधुर्जाजिनि प्रयुज्यमान, यथा
नकुलदृष्टाशुष्ठा या का चितोपधिरसौ सर्वादिप हन्ति श्वमीश्वरेण कृतसकैतः
शब्दः साधुर्धर्मतप्युज्यते नान्य इति । यथवराहादिशब्दानामार्थस्नेच्छयोरर्थ-
विषादे वेदिकाद्वाक्यशेषादाद्यंसमते ऽर्थो यहीतस्यो न स्नेच्छसमतः तत्र वेदि-
काश्वशेषविरोधात् । येषा तु शब्दानामर्थेषु न दृष्टघरः प्रयोग केवलैस्नेच्छै-
रेवार्थभेदे प्रयुज्यन्ते यथा पिक्वनेमतामरसादय, वेदे तु प्रयुक्तास्तेषा स्नेच्छ-
'अवधारणार्थो ऽवधारणीयः तत्र तेषामभियोगादिति आर्थव्यवहारपरिप-
न्यत्वाच्चेति । तदेव व्यथस्यते न्यायमीमासापरिशीलनविकलाना वाह्यगणः
प्रलाप उपेक्षणीया' तस्मात्सुष्ठुक्त प्रयोगापेतशब्दचदिति । न च शब्दा-
न्वाख्यानं अर्थमिति चेति । प्रतिष्ठादीना क्रमनिष्क्रमणं प्रत्यपूर्वक
दर्शयति । तदेतत्कथं पूर्वं ताद्यदिति । द्वितीय देशमनुमाप्य परिहरति ।
यत्पुनरेतत्समयानभ्युपगमादिति । सो ऽयमर्थस्यानुपूर्वी प्रतीतिमल-
प्रवृत्तामन्वाचकायो नाभ्याप्येय इति नोपलब्ध शास्त्रे पाठान्यवेषप्रदायै
मुपादीयन्तइति न हि शास्त्रे कृत्वासदिपादरभूतदिवेत्पर्येषमहे । *यथा कथ
चित् क्रियतइति वादे ऽपि तथा क्रियतामिति युक्त वादादिषु पक्षप्रतिपक्ष
बहुकोरपि परीक्षमाणत्वात् परीक्षतस्य च शास्त्रिमत्वात् ।

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् (सू १२) ॥ प्रतिष्ठादीनां
प्रवृत्ताययाना मिलिताना-साधनत्वमुपपादितम् । न्यूनत्वे साधनत्व नास्ति
तदभावे न सा-सिद्धि न हि सामर्थीनिव्याय कार्ये-सामर्थ्येकदेशादुपवती-

* सूचीवचानो ब्रह्मण्य ।

त्यर्थः । एतेषां मतमुपन्यस्यति एके त्विति । एके तु प्रतिज्ञान्यूनं नाम
 नियस्थानं नास्तीति ब्रुयते । दूषयति एतद्यु न युक्तमिति । किं प्रतिज्ञा-
 न्यूनं नियहस्यानन्तरं न भवति अथ नियहस्यानन्तरं न भवति । एतदेवाह
 किमसौ निगृह्यते न वेति । प्रथमकाले दोषमाह यदीति । द्वितीयकाले
 दोषमाह अथ न निग्रह इति । प्रतिज्ञायाः साधनाङ्गत्वमुक्तमित्यर्थः ।
 यद्यद्वशीपि दिङ्नागसिद्धान्तपरिग्रहश्चेति । यस्तु दूषयति । एतद्व-
 पीति । सिद्धसाध्याद्येयोः सिद्धान्तप्रतिज्ञाप्रोक्तमहान् भेद इत्यर्थः ।

हेतुदाहरणाधिकमधिकम् (सू. १३) ॥ तदेतन्नियमाभ्युपगम-
 इति भाष्यम् । यत्र कथमेतत्साध्यं विध्यतीति जिज्ञासा तत्रेकेनैव साध-
 नेन साध्यसिद्धेः साधनान्तरामिधानमनर्थकमिति । निष्पादितक्रिये कर्मवि-
 श्विशेषामिधायिनः साधनस्य साधनन्यायानिपातात् । यत्र तु प्रतिज्ञादिनः
 परिपदेो वा जिज्ञासा भवति कति साधनानि सम्यन्त्यस्मिन्साध्य इति तत्र
 यावन्ति साधनानि तावन्ति सर्वेष्वेव साध्यानि अन्यतरामिधाने नियहप्रस-
 ङ्गादिति । नाधिकं नियहस्थानमिति यथाहुस्तन्मगमुपन्यस्यति । तच्च न
 दाह्यादिते । दूषयति न दाह्यार्थेति । यदि निरवयो दाह्ये तदेकस्मा-
 दैव प्रमाणाद्भवति अनिश्चायकस्याप्रमाणत्वात् । अथ स्फुटस्य तदपि चेति-
 श्चयः स दत्तोत्तरः अथ सामान्यविशेषतद्गतां यद्वच न तदनुमानमदृष्टे-
 रपि तेषां सामान्यवद्द्रव्यमात्रविषयत्वात् । शङ्कते अथ द्वयीपि द्वे अपि
 ज्ञापके इति । नास्माकमनधिगतार्थगन्तुत्वं प्रमाणत्वं येनेकेनाधिगते
 प्रमाणान्तरमप्रमाणं स्यात् । अवि तु गन्तुमात्रं प्रमाणं तच्च द्वितीयस्याप्य-
 विगृहीमिति शङ्कायः । निराकरोति सत्यं द्वे अपि ज्ञापके इति । पुरुषो
 ऽप्यपराध्यते यो ज्ञातमर्थमज्ञिज्ञापितं ज्ञापयति न तु प्रमाणं तद्वि सामर्थ्येन
 मेवे प्रयत्नस्य । यदि जिज्ञासायां सत्यां प्रयत्ने प्रतिवादेति चेदं भास्य
 कश्चिदपराध इति । न हि धान्येष्वनूनेषु दाहमप्ररचनं भवति तस्मात्प्र-
 येचितकारणादनयस्याप्रसङ्गाच्च पुरुषस्य नियह इति स्थितम् ।

शब्दार्थयोः पुनर्यचनं पुनरुक्तमन्यप्रानुवादात् (सू. १४) ॥

अर्थादापस्य स्वशब्देन पुनर्यचनं पुनरुक्तम् । (सू. १५) ॥
 तदनेन सूत्रद्वयेन पुनरुक्तमेकमेव नियहस्यानं कथं सिद्धान्तारभेदविषयता

विधिमुक्तं प्रपञ्चार्यम् । तदेव पुनरुक्तं क्व चिच्छब्दाभ्यासात् क्व चिन्वयोपान्तरात् क्व चिदर्थोदिति । आक्षिपति नावाधनादिति । समाधत्ते सत्यमिति । अल्पवितण्डयोर्वक्तुर्नैषण्यं चिन्व्यते । पुनरुक्तप्रयोगे त्वनिपुणः शब्द अनपेक्षिताभिधानात्साधनस्य विषयः साध्यो ऽर्थो न सिद्धः तस्यापरिज्ञानाच्चिगृह्यते । वैयर्थ्ये चानर्थक्य विरुद्धप्रयोजनत्वं चाभिमतम् । तथा हि पुनरुक्तप्रयोगे तत्प्रयोजनानुसरणसमाकुलचित्तः प्रथमाभिधानादापाततः 'प्रतीतमप्यर्थमप्रतीतमिव मन्यमानो न निरश्चतुमर्हतीति तत्रैव प्रतिपादनाय प्रवृत्तो न प्रतिपादयितेति विरुद्धप्रयोजनवत्त्ववैयर्थ्ये स्यादित्युपपन्नं नियहस्यानमिति ।

विज्ञातस्य परिपदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमनुभाषणम् (सू. १६) ॥ व्याचष्टे विज्ञातस्य चाभ्यासस्येति । नियहस्यानत्ये ऽस्योपपत्तिमाह । अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं प्रतिषेधं द्रुयादिति । धार्तिकं नेदं नियहस्यानमिति केचित् । उत्तरेण उत्तरगुणदोषनिरूपणेन प्रतिपादिनो मूढत्वामूढत्वावस्थापनात् । एतद्विमज्जते उत्तरेण गुणदोषवतेतीति । तस्मात्किं पुनरुच्चारितेनोच्चारणेनास्ति प्रयोजनमिति शेषः । अस्ति हि कश्चिदिति क्व चिन्वाठः । तथास्ति हीति निपातद्वयं चाख्यायत्तरे द्रष्टव्यम् । पुंसां विविधस्यभावत्वात् कश्चिद्रुत्तरे समर्थो न प्रत्युच्चारणे नासौ सदुनरमभिदधानः तावता ऽनुभाषणमात्रेण नियहमर्हति । ननु यद्यननुभावय न नियहस्यानं तदा ऽनुभाषितमुपक्रम्य सर्वमनुभाषणमात्रेण निगृह्येत्यत आह । यस्त्वारभ्य न निर्वाहयेत् सदुत्तरं तु द्रुयात् तस्य स्यात् खलीकारमात्रमवामर्थ्यकृतं न तु तत्त्ववादिष्वविद्वदिति रित्यर्थः । तमेत भद्रन्तात्त्रेण समाधत्ते नोत्तरविषयापरिज्ञानादिति । द्रुप्यविषयं हि द्रुपणम् अस्ति द्रुप्याभिधाने न शक्यं यत्तुम् । न खलु प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनदोषास्तत्स्वरूपमनभिधाय शक्या दोषत्वेनावश्यं यदितिमित्यनुच्चारयन् दोषमभिधातुमर्हतीति । तद्विदमुक्तं तदिदं व्याहृतमुच्छ्रियते नोच्चारयति उत्तरं च ब्रवीतीति । स्यादेतद् न प्रतिपादिना सर्वे द्रुपणीयम् अन्यतमायवदद्रुपणेनेव साधनस्य दूषितत्वेन दोषान्तराभिधानवैयर्थ्यात् । न खलु मृतेो मृत्युना रक्षितो मारयितुं शक्यः एव दूषि-

तमपि दूषयितुं तस्मात्सत्यपि दूष्यद्याहुल्ये ऽन्यतम दूष्य तथा च सर्वानु-
 भाषणे सर्वस्यादूष्यत्वाद् यदूषणीय तत्पुनरनुवाद्यमिति सर्वानुवादे द्विरनु-
 वादे ऽदूष्यानुवादश्चेति दूषकनियहस्यातद्वयं तस्मादनुभाषणमेव निग्रहस्या-
 नमिति विपरीतमापत्तमित्यत आह अप्रतिज्ञानाच्चेति । एतद्विभवते
 न चेदं प्रतिज्ञायते । पूर्वमेवाप्यन्येन सर्वमुच्चारयितव्य परत्वादुत्तर यदूष्य
 तदनुवादेनाभिधेय येन दूष्यानुवादे द्विरनुवादश्च दोषो स्याताम् अपि तु
 यथा कथं विदुतर यत्तव्यम् । उत्तरयादपरस्योत्तरमाश्रयाभावे न युक्तमिति
 तदाश्रयमात्रमनुवदितव्य तदन्तरेणाश्रयाभिधानत्वादुत्तरस्येति । तस्मा-
 द्युक्त तन्मात्रस्याप्रत्युच्चारणमननुभाषण न सर्वस्याप्रत्युच्चारणमननुभाषणमि-
 त्यर्थः । नन्वप्रतिभाया निग्रहस्यानत्यविधानेनाननुभाषणस्यापि विहित
 तस्य तद्विशेषत्वात् । न खलु नानुभाषणस्येतावतेश निगृह्यते अपि त्वन-
 नुभाषणतो दूष्यं न दूष्यते अद्युध्यमानश्च तत्रोत्तरं न प्रतिपद्यते ततो
 ऽप्रतिभया निगृह्यते । तदेवमननुभाषणमप्रतिभाविशेष इति अप्रतिभाया
 विहित निग्रहस्यानत्य तद्विशेषे ऽपि विहित भवति । यथा गवि साम्राजि-
 मत्व विहित शास्त्रेणे ऽपि विहित भवति न पुनस्तत्र साम्राजिमत्ववि-
 धानाय पृथग् यद्वा न्तरमारमन्ते । अथ द्रुम । न तावदुत्तराप्रतिपत्तिसाम-
 न्यविशेषो ऽननुभाषण पुषा सामर्थ्यशेषिच्यात् । कश्चिदूष्य दूषण च विद-
 द्वापि नानुभाषितुं पारयति यहुश्चनकुष्ठत्वात् । तस्मादसत्यामप्रतिभाया-
 मननुभाषणसमशान्नाप्रतिभाया विशेषो ऽननुभाषणमिति । कश्चिदूषणविषये
 वेदानुभाषणे च उत्तरप्रतिपत्तिविकलस्यु स्यात्सो ऽयमप्रतिभया निगृह्यते
 नाननुभाषणेन तत्र सामर्थ्यात् । कश्चित्पुनर्दूष्यमेव न जानति सो ऽद्या-
 नेन निगृह्यते न चाद्याने ऽननुभाषणमदर्यमापि धारणावतो ऽशानिगृह्यते
 वाशुदीरिताक्षरस्यरूपमात्रगणसमवेनानुभाषणोपपत्ते । अप्रतिभा त्वशय
 मवेद् न ह्यस्ति समशो दूष्यं न वेदास्य दूषण तु वेदेति । तथा ऽपि स्यदुप-
 तस्यापद्वेद म हि यदेव दूषणविषयमज्ञानमप्रतिभा तदेव दूष्यविषयमज्ञाने
 तस्मात्सत्यव्यननुभाषणप्रतिभाज्ञानामुत्तरानभिधानकलत्ये तुल्ये अत्र-

नरमेदविश्रयया भेदेनोपन्यासः । अिरनिहितस्येति । चिरमिधानमेव-
मप्यप्रतिपक्षमानस्यागिजहृतया न चादे ऽधिकार इत्याभिसेधमत इति ।

अविज्ञातं चाज्ञानम् (सू. १७) ॥ तद्व्याचष्टे विज्ञातार्थस्य परि-
षदेति । नियहस्यानमामान्यलक्षणमव योजयति वार्तिककारः । अप्रति-
पत्तितो निग्रहस्थानमिति । उतरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा तद्व्याचष्टे । परप-
क्षेति । वार्तिके रलोकपाठादिभिरवशां दर्शयन्निति । अद्योत्तरे हि
नियहस्थाने प्रसक्तानुप्रसक्तं तत्सिद्धार्थताध्याजिनायतारयता न प्रकृतावधानं
क्रियते इह त्वयज्ञानमेतायता भेदेनोपन्यास इति । इयं चाप्रतिभा सम्यक्-
साधनोपन्यासे द्रष्टव्या साधनामासोपन्यासे तु पर्यनुयोज्योपेतव्याम् ।

कार्यमसद्भाक्त्वाविच्छेदो विच्छेपः (सू. १६) ॥ साधनस्य दूष-
णस्य दोषन्यासमभ्युपगम्य तदवस्थः प्रतीयमान एव प्रतिपादिनेो दाड्यै
समानो वा कटोरत्यमवगम्याकस्मात्कार्यं व्यासज्याभ्युपगतं कथां व्याघ-
च्छिनति तत्र विक्षेपो नाम नियहस्थानम् । तदनेनाप्रतिभया तूर्प्याभाषो
ऽपि संगृह्यतो वेदितव्यः । कार्यव्यासङ्गत्याभ्युपगतं कथां विच्छेदमासोपलक्षण-
त्वात् । न चेदमर्थोत्तरं तत्र प्रकृतमेव साधयामीनि ध्याजेन प्रसक्तानुप्र-
सायतारोण कथाविच्छेदामावाद् इह तु कथाविच्छेदात् । न चास्य हेत्वा-
भाषेऽन्यतभाषः । न हि त्रिलोपस्थान्यतमलिङ्गधर्मानुविधानं नापि प्रकृतसा-
ध्यविद्वेषे प्रयोगो येन हेत्वाभासः स्यात् । न च वादिनेो विक्षेपो हेत्वाभासः ।
अनन्तरं कथामभ्युपेत्यैव हेतुमनभिधायोपसर्णात् । यदि कार्यं सम्यक्
हेतुमभिधाय तत्समर्थनासमर्थो ऽपसरेत् किमेतावता न निगृह्यते
हेत्वाभासेन वा निगृह्येत किं तु व्यासङ्गादेव । अनर्थकापाशंकाभ्यां तु भेदो
ऽस्य स्फुट एव । न ह्यन्यासमानवकेतः प्रतिपादको येनानर्थकः स्यात् ।
नापीह पदानि यास्यानि वा वैशेषिकेषांशंभ्रन्थानि येनावार्थकः स्यात् । न
साधयानं येनाप्रतिभा भवेत् । तस्माद्विच्छेपः पृथक् नियहस्थानमिति सिद्धम् ।

स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषमसद्भा मतानुजा(सू. २०) ॥
व्याचष्टे यः परेण देशितं शेषं स्वपक्षे ऽभ्युपगम्य कथं साधते आभ्यु-
पगम्यत इत्यत आह । अनुवृत्त्येति । अनभ्युपगमे ऽमावृत्तौदिति भावः ।

वार्तिकं किं तु परस्येनादतिदुष्टेनादत्तेनेत्यर्थः । प्रसङ्गविधानाद्ग नि-
ग्रहस्थानमित्यन्यइति । यदि पुरुषस्याचोरो ऽहं ततो भवानपि चोरः
स्यात् । न च भवत शर्मिष्ठं तस्मात्पुत्रेणानैकान्तिकत्वाद्वायं हेतुरिति
प्रसङ्गविपर्ययः तस्मान्नात्मनश्चोरत्वमनेनाभ्युपगतमिति मतानुष्ठा त्वात्
नियहस्थानमित्यर्थः । निराकरोति एतत्तु न कस्मात् अत एव कुतः
यत एवासौ उत्तरे कर्तव्ये प्रसङ्गं करोति अत एव निगृह्यते । यदि हि
घाटी प्रतिघादिन श्रूयात्सत्यमहं चोर एवेति तदा किमनैकान्तिकत्वं शत्रु
यात्कर्तुं तस्मात्पुरुषत्व न चोरत्वहेतुः अपि तु परस्येनादत्तेन संग्रन्ध
इत्युत्तरे कर्तव्ये यदुत्तराभासमाह तेन ज्ञापयति नूनमयं सम्यगुत्तरं न
जानाति सम्यगुत्तराज्ञानान्निगृह्यते तच्चेत्तरापरिच्छानं मतानुष्ठाद्वारेणोद्वा-
ह्यमानं मतानुच्चेत्युच्यते ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् (सू. २१) ॥
ध्याचष्टे पर्यनुयोज्यो नामेति । नियहस्योपपत्तिः प्रमाणतः सिद्धिस्तये-
त्यर्थः । यतस्तु न तावद्वादिनोद्वावनीय न ह्यसौ स्वस्यसाधनावदामनुन्मत
उद्वावयति नापि प्रतिघादिना न ह्यनुन्मत आत्मानमात्मना निगृह्णाति । अपि
तु पर्यनुयोज्य जानानः कस्मादुपेक्षते तस्मात्सभाषतिना वादिप्रतिघादिभ्या-
मनुयुक्तया वा परिपदा तन्नियहस्थानमुद्वावनीयम् । अथ च तत्त्वनिर्णयावसाने
घादे द्वयोरपि नियहात्परिपदेश विजयते जल्पवितण्डयोश्च तत्त्वानपेक्ष
पुरुषसामर्थ्यपरीक्षणप्रवृत्तयो प्रतिघादी निगृह्यते । साधनाभासवादिना ऽपि
घादिना स्फुरता प्रतिघाटी स्तम्भितो यतः सम्यक्साधनेपन्यासे विहितः ।
प्रतिघादिन उत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभा साधनाभासोपन्यासे च उत्तराप्रतिपत्ति
पर्यनुयोज्योपेक्षणमिति विशेषः । वार्तिकं नान्यवचनादित्येके । यत्र प्रति-
घादी तूष्णीं भवति तत्र तूष्णीभावेनेव घादिन उत्तरानहंतां दर्शयन्नस्य
साधनाभासवादित्वा सूचयति यथास्य दोषोद्वावने सम्यग्दोषमनुष्ठा करोति
तथाप्यसौ दुष्टमुत्तरं ददत्तसाधनदोषमेव सूचयति । उपदिशन्ति हि वृद्धाः
दुष्टे हि साधने दुष्टोत्तरं देयमिति । तस्मादवचने ऽन्यवचने वा न पर्यनु-
योज्योपेक्षणं नियहस्थानमुभयथा ऽप्यनुपेक्षणादित्यर्थः । दूषयति तथ नेति ।
साधनस्य हि सम्यञ्च दोष जानन् तमेव श्रूयात् । सो ऽयं प्राप्तावसरो

ऽब्रुवन् विब्रुवन् वा नून न सम्यञ्च दोष जानाति । निश्चितप्रमाणभा-
षस्य पुरुषस्योङ्गितादिभिरभिप्राय सूच्यते न त्वनिश्चितप्रमाणभाषस्य । यथा
ऽऽहु । श्रुतिस्मृत्यतिरेकेण युक्तजल्पाकभाषितम् । तद्यथाश्रुति द्रुष्टु चेद्
दुष्टमेवावधार्यताम् । इति सुयुक्त जानानो ऽप्यय किमर्थमन्यद् ब्रवीतीति ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः
(सू २२) ॥ न चायमप्रतिभातो न भिद्यते । सा छुतराप्रतिपत्तिरियं त्वनु
तरस्येवोतरत्वेन विप्रतिपत्तिरिति महान् विशेष । अनेनैव सर्वो जातयो
निग्रहस्थानत्वेन सगृहीता भवन्ति । न च हेत्वाभासानामितो न भेद.
ते हि वादिनेो निग्रहस्थानमयं तु प्रतिवादिन इति महान्विशेष । अत
एव भवतामपि गाथा असाधनाङ्ग वचनमदोषोद्वाचन द्वयो निग्रहस्थानम-
न्यतु न युक्तमिति नेष्यते इति । अप्रतिभाया एव प्रसज्य प्रतिषेधात्मिकाया
अस्या निरनुयोज्यानुयोगस्य भेद दर्शयति भाष्यकार । निग्रहस्थानलक्ष-
णस्य मिथ्याध्यवसाया समारोपादित्यर्थे । सुगम वार्तिकम् ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्या नियमात्कथाप्रसङ्गो ऽपसिद्धान्तः (सू २३) ॥

अभ्युपेत्येत्यस्य व्याख्यान कस्य चिदर्थस्य तथाभावं प्रतिजायेति ।
प्रतिज्ञातार्थविपर्ययादिति । अभ्युपेतार्थविपर्ययात्सिद्धान्ताविपर्ययादित्य-
र्थे । तदेतदनियमादित्यस्य व्याख्यानम् । तत्र साख्यीय सिद्धान्तमाह । यथा
न सदिति । तस्य पर्यायान्तरेण कथनं न सत इति । नासदात्मानमित्यस्य
पर्यायान्तरेण विवरणं नासदुत्पद्यत इति । सो ऽयं सिद्धान्त साख्यानां तम-
स्येत्य तद्विपर्ययात्कथाप्रसङ्गमाह स्वपक्षमवस्थापयति । एतावस्थानं दर्श-
यति । एका प्रकृतियुक्तस्योपलभ्यमानस्यार्थजातस्य युक्तेः । प्रतिष्ठा विकारा-
मिति व्यक्तस्येवानुवाद । अन्यददर्शनादिति हेतुः । मृदन्वितानामिति
धर्म्योदाहरणं तथा ऽयं व्यक्तभेद सुखदुःखमोहसमन्वितो गृह्यते इत्युप-
निगमनमाह तस्मात्समन्वयदर्शनाद्विश्वव्यक्तस्य केरित्यपेक्षायामुतर
प्रादिभिरिति । एकप्रकृति सर्वो विकार इति सेव कथा सिद्धान्तमभ्युपेत्येव-
तवान् साख्यो नैयायिकेन पर्यनुगृह्यते । दूषणाय पृष्यते । अथ प्रकृ-
तिविकार इति कथं सचित्तव्यमिति । स एव नैयायिकेन पृष्ट साख्य
तरमाह । यस्यायस्थितस्य मृदादेर्धर्मान्तरं निवृत्तेो शरापशिनारो यद्गर्मा-

न्तर मणिक्रादि प्रवर्तते असदेव जायते वा प्रकृतिर्मुद्रादि ।
 निवर्तते प्रवर्तते वा स विकार इति । एतस्मिन्मुद्राहरणे ऽपि सिद्धान्त ये
 सो ऽयं प्रतिज्ञातार्थस्य सिद्धान्तार्थस्य चादौ विपर्ययादनिवृत्त्या
 ख्ययति प्रतिज्ञात सिद्धान्तं ख्ययनेन नामदाविर्भवतीति उत्पद्य
 स्तिरोभवतीति न विनश्यतीति । तथा ऽपि कस्मादनेन सिद्धान्ते
 अथ सिद्धान्तेनेव कस्मान्न वाध्यत इत्यत आह । सदसतो
 हि लौकिक प्रमाणसिद्ध सिद्धान्तस्त्यभ्युपगममात्रसिद्धो ऽप्रामाणिक
 सिद्धान्तो बलवता वाध्यते । तदेतन्मुद्रमात्रमपि न स्यादिति
 प्रेषायता कर्तुंशामपि तु मुद्रमेवामप्यस्यादधिनायो प्रवृत्त्युपरमे
 न स्यातामित्यर्थः । एवं प्रत्यवस्थित, साध्यो नैवाधिकेन पृ
 आत्मलाभ सतश्चात्महानमभ्युपेति ततो ऽस्यापिसिद्धान्तो भव
 नाभ्युपेति पक्षो ऽस्य न सिद्धमिति । विकारो ह्यनेन पक्षीकृत एकप्रकृति
 विकारलक्षणाभावेन विकाराणामनिरूपणात् तदभावे न प्रतिज्ञा
 हेत्यर्थं आश्रयासिद्धत्वात् । नन्वेवं प्रतिज्ञातार्थविरोधित्वात्सर्वे
 स्यासतश्चेत्यादस्य हेत्वामास एव निवृत्तस्यान भवेत् । प्रतिज्ञ
 वेत्याशङ्क्य वार्तिककार आह । प्रतिज्ञातार्थव्यतिरेकेणेति । न
 प्रकृतयो विकारा एकप्रकृतिकत्वादित्यत्र हेतु साध्यविरुद्धेन अ
 धितो येन विरुद्धो भवेत् । नाप्येकप्रकृतिकत्व विकाराणा शब्दते
 समन्वयेन हेतुना येन प्रतिज्ञाविरोधो भवेत् । वेदभ्रमापेण च प्रतिज्ञ
 विरोध इत्येवमेव वार्तिककृता स्वसिद्धान्तस्य गोत्वादेर्नित्यार्थ
 विरोध इति । अपि च तत्र बलवता सिद्धान्तेनानैकान्तिकदेशना
 इह तु सिद्धान्त एव वाध्यते । दुर्बल इत्युदाहरण्येनानुसन्ध्यामि
 तस्मादात्र प्रतिज्ञार्थेन विरोध तत्र विरुद्धो हेत्वामास प्रमाण
 वा इह तु प्रतिज्ञार्थव्यतिरेकेणाभ्युपगमान्तरेण विरोध इति पुनश्च
 परविरुद्धार्थमिवायिने ऽपामर्थ्यान्निवृत्तस्यान सन्वयितव्ययोरिति ।
 हेत्वामासाश्च यथोक्ताः (सू. २४) ॥ व्याचष्टे हेतु
 इत्येति । यदानुक्तमपि किं सिद्धवशिष्यते निवृत्तस्यान तन्नुकारेण म
 यथोक्ता इति सूत्रायव्यतिराकरणीयमाशङ्कामाह । किं पुनर्लक्षणात्

नियहस्यानतामापद्यन्ते यथा प्रमाणानि प्रमेयत्वं तेषा-

लक्षणांतराणां प्रमाणात्वं प्रमाण्या-

लक्षणांतरेण प्रमाणानि प्रमेयत्वमापद्यन्तइति शङ्कायाः

आह भगवान् सूचकारः यथोक्ता इति । सकलशास्त्रार्थमुपसंह-

तइमे प्रमाणादप्य उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्चेति । इति

समाप्नो । धार्तिककारः संगृह्णाति जातीनां सम्प्रपञ्चानामिति ।

यानलक्ष्यमिति । समासेन जातीनामपि प्रतिधादिनियहस्याने

निवेद्य इति सूचयति । शास्त्रस्य चोपसंहार इति । तइमे

इय उद्दिष्टा इत्यनेन कृत इत्यर्थः ॥

यदलम्बि किमपि पुण्यं दुस्तरकुम्भिन्यपङ्कमानानाम् ।

उद्द्योतकरगयीनामतिजरतीनां समुद्ररणात् ॥ १ ॥

संसारजलधिसेतौ वृषकेतौ सकलद्रुःखघमहेतौ ।

तस्य फलमष्टिलमर्षितमेतेन प्रीयतामौघः ॥ २ ॥

तत्त्वज्ञानप्रसन्नसुरभिर्गूढब्रह्मार्थजाता

सेव्यं मोक्षामृतमयफला मूर्त्तिमञ्जुप्रशला ।

प्रत्यक्षाप्रागममयमहान्यायमूला भनेच्छा

टीकावीरुद्ववतु कृतिनां नन्दिनी वटपदानाम् ॥ ३ ॥

क्रूराः कृतेऽञ्जलिरयं यलिरयं क्षतः

काये मया प्रहरताव यथाभिलाषम् ।

अभ्यर्थये वितथयाहमयपांशुवर्षे-

मां माऽऽबिलेकुलत कीर्तिनदीः घरेषाम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमिश्रवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिक-
तात्पर्यटीकायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

शुभम्भूयात् ॥